Eesti inimarengu aruanne 2016/2017

Eesti rändeajastul

Presidendi eessõna 4
Eesti president Kersti Kaljulaid

Pilguheit inimarengu aruande koostamisele 6
Eesti Koostöö Kogu juht Teele Pehk

Põhisõnumid. Eesti rändeajastul 9
Tiit Tammaru, Kristina Kallas, Raul Eamets

1 Ränne ja rahvastikumuutused Eestis ning Euroopas 21
Toimetaja Allan Puur

1.1. Ränne ja Euroopa demograafilised väljakutsed 26
Allan Puur, Luule Sakkeus

1.2. Kas Eestis toimub rändepööre? Välisrände suundumused 2000–2015 35
Alis Tammur, Allan Puur, Tiit Tammaru

1.3. Rändepoliitika suundumused Euroopa Liidus ja Eestis 43
Helina Maasing, Eva-Maria Asari

1.4. Põgenikekriisi mõju Euroopale ja Eestile 51
Kert Valdaru, Eva-Maria Asari, Lauri Mälksoo

1.5. Rahvastikuprognoos erinevate rändestsenaariumide korral 59
Luule Sakkeus, Jerome McKibben, Allan Puur, Leen Rahnu, Liili Abuladze

2 Väljapoole avatud Eesti: hargmaistumine 69
Toimetaja Rein Ahas Sissejuhatus Rein Ahas, Erik Terk

2.1. Eestlased maailmas 74
Kaja Kumer-Haukanõmm, Keiu Telve

2.2. Eestist lähtuv hargmaisus mobiilside rändlusandmete alusel 82
Rein Ahas, Siiri Silm, Margus Tiru

2.3. Eesti ettevõtete tootmis- ja innovatsioonivõrgustikud 91
Rainer Kattel, Urmas Varblane

2.4. Välismaal töötanud noored ja nende edukus tööturul 98
Maryna Tverdostup, Jaan Masso

2.5. Teadlasmobiilsuse väljakutse: kuidas „rikastada ajusid“ maailmas, vältides „ajude kadu“ Eesti jaoks? 103
Marion Pajumets

2.6. Hargmaisuspoliitika 111
Mari-Liis Jakobson

3 Sisseränne ja lõimumine 119
Toimetaja Anu Realo

3.1. Kodakondsus ja poliitilised õigused rändeajastul 125
Kristina Kallas

3.2. Meedia roll rändes ja lõimumises 131
Triin Vihalemm

3.3. Elukoht kui lõimumise mõõdupuu: muutused keelekogukondade elukohtade eraldatuses 139
Kadri Leetmaa

3.4. Rahvuslik segregatsioon Eesti tööturul 149
Ellu Saar, Jelena Helemäe

3.5. Eesti koolisüsteemi väljakutsed: õpiedukuse erinevus erikeelsetes koolides ja sisserändajate koolivalikud 157
Triin Lauri, Kaire Põder, Leen Rahnu

4 Ränne, identiteedi- ja keelemuutused 165
Toimetaja Anna Verschik

4.1. Keele rollidest eesti rahvusidentiteedis 171
Martin Ehala

4.2. Eesti keele kontaktid 179
Anastassia Zabrodskaja, Helin Kask

4.3. Muutused eesti kogukondades ja eesti keele oskus 188
Kristiina Praakli

4.4 . Eesti keele õiguslik ja tegelik staatus Eesti tööturul 195
Mart Rannut

4.5. Identiteet avatud maailmas 202
Aune Valk

5 Eesti kultuurimuutused avatud maailmas 211
Toimetaja Marek Tamm

5.1. Eesti kultuuri muutuvad enesemääratlused 216
Tõnu Viik

5.2. Eesti kultuurikeelte identiteet ja muutumine 223
Peeter Torop

5.3. Mälukultuuri avanemine 231
Eneken Laanes

5.4. Eesti digikultuuri poliitika rahvusvahelises ruumis: areng ja kitsaskohad 239
Indrek Ibrus

5.5. Maaelu muutuv tähendus ja väljaränne 247
Aet Annist

Autorid 255

Eesti inimarengu aruanne 2016/2017

Eesti rändeajastul

Eesti Koostöö Kogu

Hea lugeja!

Kersti Kaljulaid
Eesti president

Eesti inimarengu aruanne on praeguse Eesti portree koos töövahenditega, mis aitavad endale ette kujutada meie lapsi ja lapselapsi tuleviku-Eestis. Siit saab endale tööülesanded poliitik, kes tahab olla riigimees ja langetada otsuseid, mis tõesti kujundavad järgmiste põlvkondade Eestit.

Igaüks vajab riiki, mis pakub talle ühiskonna liikmeks olemise võimalust. Mida rohkem on elus liikumist, töötamist eri riikides, seda vähem on inimese ja riigi kokkulepe seotud geograafilise elukohaga. Me peame oma rändavale kodanikule pakkuma püsivat suhet riigiga, võimalust maksta makse ja saada osa ühiskonna turvavõrgustikust, näiteks ravikindlustusest ja pensionist, olenemata tema asukohast maamunal. Kui suudame sama pakkuda ka oma e-residendile, siis oleme 21. sajandi teiseks veerandiks kindlasti maailma edukamaid riike.

Enam ei tee inimese eest otsust end Eestiga siduda madalapalgalist tööd pakkuvad suurettevõtted. Inimesed ise langetavad neid otsuseid: kus nad oma nii-öelda dokki peavad, millise riigiga nad on maksude ja sotsiaalsete hüvede kaudu seotud. Praegu on nüüdisaja töörändajad tihti üldse sotsiaalsete tagatisteta, sisuliselt sotsiaalselt lindpriid, kuigi loovad siin-seal hüvesid ja teevad tööd. Neil ei ole pidet. Me saame esimese riigina maailmas neile seda pakkuda, kui oleme osavad. Me oleme suutlikkusele seda teha lähemal kui ükski teine riik.

Töörändajad on noored, tööealised ja -võimelised ning peaksid ühiskonda panustama. Las nad panustavad meie ühiskonda!

Meil on küllalt olulise varandusliku kihistumise kõrval siiski üks kiiremini arenenud ühiskondi Euroopas, inimarengu indeksi muut on olnud märkimisväärne. See näitab, et peamised elukvaliteeti määravad avalikud teenused, haridus ja tervishoid, on meil kättesaadavad valdavale osale ühiskonna liikmetele ning nende kvaliteet ei olene oluliselt inimese jõukusest. Kahtlemata ei ole see niimoodi igal viimsel kui juhul, kuid üldistatult küll.

Et iga inimene tunneks ennast kindlalt, peame suutma pakkuda kõigile lastele head haridust, mille kvaliteet ei oleneks nende vanemate elukohast ega sissetulekutest. Meie ühiskondlik kokkulepe ühtluskoolist ja küllalt suurte hariduskulude hoidmiseks teeb selle võimalikuks.

Me peame osutama tervishoiuteenuseid sama mudeli järgi: nendegi kättesaadavus ei tohi kunagi oleneda sissetulekutest ega inimese elukohast riigis. Praegu osutame küllalt häid raviteenuseid, aga oleme veel nõrgad tervishoius ja ennetavas tegevuses. Meil puudub selles vallas sarnane ühiskondlik kokkulepe kulutuste kohta, nagu on hariduses.

Kui need kaks – haridus ja tervishoid – on ühiskonnas üldiselt kättesaadavad, siis tõuseb nii inimarengu indeks kui ka inimeste usk iseenda toimetulekusse. See vähendab oluliselt ka ebavõrdsetest sissetulekutest tulenevaid pingeid ühiskonnas.

Eestlasele on väga oluline elada oma keele-, kultuuri- ja komberuumis. Sellepärast peab eesti keele õpe olema kättesaadav kõikidele, kes seda soovivad, siis, kui nad seda soovivad, ja seal, kus nad seda soovivad. Olenemata sellest, kui kauaks nad on siia tulnud. Ühe riigikeele poliitikas ei tohi teha liiga palju olmelisi mööndusi, et vähendada liikuva elanikkonnaga seotud probleeme. Pigem peab tagama, et vähemasti kooliminevad lapsed oleksid kõik saanud lasteaiast kaasa eesti keele oskuse ja saaksid hakkama eestikeelses koolis.

Uue vajadusena meie ühiskonnas on esile kerkimas tarvidus kirjeldada oma komberuumi. Eesti inimene on tolerantne teiste kultuuride, kommete ja tavade suhtes, kui need ei hakka piirama tema enda võimalust elada sellises ühiskonnas, kus tema ennast kodusena tunneb. Kuidas seletada juurdetulijatele meie komberuumi, kirjutamata ette vabadusi ahistavaid reegleid? Sellele küsimusele praegu vastust ei ole, aga küllap me õpime. Vajadus igatahes on, nagu selgub tänavusest inimarengu aruandestki.

26. aprillil 2017 Kadriorus

Pilguheit inimarengu aruande koostamisele

Teele Pehk
Eesti Koostöö Kogu juht

Juba kümme aastat annab inimarengu aruannet välja presidendi tiiva all tegutsev sihtasutus Eesti Koostöö Kogu.

Samal ajal kui teadlaste koostatud aruande tsiteeritavus ja mõju Eesti riigi juhtimisele on aina kasvanud, on ehk tagaplaanile jäänud see, kuidas iga aruanne sünnib. Kirjastajana heidangi sellele protsessile valgust.

Üks oluline põhimõte kogumiku koostamisel on teadlaste koostöö. Artiklite autorid peavad tulema vähemalt kolmest Eesti ülikoolist. Aja jooksul on kirjutajaid olnud ka uurimiskeskustest, nagu tuleviku-uuringute instituudist, säästva Eesti instituudist, mõttekojast Praxis. Niimoodi võimenduvad teadlaste teadmised, andmestikud, kirjeldused ja analüüsid Eesti sotsiaal-majanduslikust arengust.

Säilitamaks aruande rolli Eesti tegelikkuse ja arenguvalikute teadmuspõhise peegeldajana, määrab Koostöö Kogu nõukogu poolteist aastat enne kogumiku ilmumist sellele kindla fookuse. Silmas peetakse ühiskondlikke ilminguid, põhjalikku käsitlemist vajavaid teemasid ja seda, et seatud suund oleks ajakohane ka aruande ilmumise ajal.

Viimase kümne aasta aruannete teemapüstitus varieerub ja peegeldab just ilmumisaja olulisi ühiskondlikke suundumusi:

2006 – iseseisva Eesti paiknemine rahvusvahelistes pingeridades (peatoimetaja Mati Heidmets);

2007 – kuidas muutuda lihtsa töö ja lihtsate mõtete maast Euroopa üheks edukamaks maaks (peatoimetaja Mati Heidmets);

2008 – Eesti elu kvaliteet ja võrdluspilt teiste Euroopa riikide ja maailma juhtriikidega (peatoimetaja Marju Lauristin);

2009 – elukeskkonna kvaliteet ja inimtegevuse keskkond (peatoimetaja Marju Lauristin);

2010/2011 – „Inimarengu Balti rajad: muutuste kaks aastakümmet“ – Eesti saavutuste võrdluspilt Läti, Leedu, Läänemere ümbruse riikide ja Euroopa Liiduga (peatoimetaja Marju Lauristin);

2012/2013 – „Eesti maailmas“ – Eesti paiknemine maailma ja Euroopa autoriteetsetes uuringutes, hakkamasaamine globaalses maailmas (peatoimetaja Mati Heidmets);

2014/2015 – „Lõksudest välja?“ – pikaajalise arengustrateegia „Säästev Eesti 21“ roll ja mõju Eesti arengule (peatoimetaja Raivo Vetik);

2016/2017 – „Eesti rändeajastul“ – heaolu kasv ja rändepööre Eestis (peatoimetaja Tiit Tammaru).

Aruande koostamise protsess on aastate jooksul olnud ühesugune. 2015. aasta sügisel seadis Koostöö Kogu nõukogu selle aruande peateemaks eestluse elujõu rändeajastul. Koostöö Kogu tegevkontor korraldas seejärel kutsutud konkursi doktorikraadiga ja eelistatavalt professoristaatusega peatoimetaja leidmiseks. Kaks kandidaati esitas oma arusaama katusteema käsitlemisest koos aruande struktuuri ja peatükkide toimetajate nimedega. Koostöö Kogu nõukogu kohtus mõlema kandidaadiga ja valis peatoimetajaks professor Tiit Tammaru. Seejärel koostati aruande ajakava, sõlmiti lepingud autorite ja toimetajatega, arendati edasi sisu kontseptsiooni.

Värske aruanne sündis tihedas koostöös sisu eest vastutava peatoimetaja, kaastoimetajate ja peatükkide toimetajatega. Peatoimetaja esitas Koostöö Kogu nõukogule regulaarselt ülevaateid aruande koostamisest. Koostöö Kogu nõukogu sisusse ei sekkunud, kui, siis ainult silma peal hoides, et aruanne moodustaks terviku ja artiklid püsiksid etteantud teema raamides. Inimarengu aruande jaoks ei tehta üldjuhul eraldi uuringuid, vaid aruanne moodustub olemasolevate andmestike ja analüüside põhjal populaarteaduslikus stiilis kirjutatud artiklitest. Peatoimetaja koos kaastoimetajatega pidas silmas tervikpilti, suunas peatükke katusteemaga paremini haakuma ja levitas aruande sõnumeid-järeldusi. Kõik artiklid läbisid kaks sisemist toimetamist ja ühe välise retsenseerimise. Aruande retsensent oli paari varasema EIA väljaandmise eest vastutanud, laia toimetajakogemusega Olari Koppel.

Erinevalt varasemast tutvustasid toimetajad ja autorid aruande peamisi sõnumeid juba enne kogumiku avalikustamist erialaüritustel ning arvamusartiklitena. Rändeteema on aktuaalne ja teadlaste järelduste jagamine aitab avalikku arutelu ülal hoida. Teisest küljest soovisime kogu aruande koostamise käiku avatumaks muuta ja sõnumite varajane levik täitis seda eesmärki.

Koostöö Kogu töötajad hoolitsesid aruande keeletoimetamise, tõlkimise ja kujundamise ning peamiste sõnumite mõjusa esitlemise eest. Koos peatoimetajaga otsisime koostöökohti Eesti arenguga seotud erinevate algatustega, nagu Eesti Vabariik 100, Arvamusfestival.

Aruande väljaandmist rahastas Koostöö Kogu oma riigieelarvelisest tegevustoetusest.

Järgmise inimarengu aruande teemana näeb Koostöö Kogu nõukogu eestluse elukeskkonda, täpsemini eluruumi ja avaliku ruumi teemasid. See on loogiline jätk hargmaise eestluse käsitlemisele, kui võtta vaatluse alla füüsilise elukeskkonna ja heaolu seosed.

Põhisõnumid Eesti rändeajastul

Tiit Tammaru, Kristina Kallas, Raul Eamets

Eelmises inimarengu aruandes sõnastati Eesti jätkusuutliku arengu kahe keskse teemana rahvastiku jätkuv vähenemine ja suurenev avatus maailmas toimuvatele protsessidele (Vetik 2015). Ränne on mõlema probleemi keskmes. Sotsiaalteadlased räägivad juba mõnda aega rändeajastu saabumisest ja selle väga olulisest mõjust Euroopa riikide arengule (Castles jt 2013). Euroopa on aastakümneid olnud üleilmse rände sihtpunkt. Euroopa Liidu laienemisega 2004. aastal algas ka ulatuslik ränne uutest liikmesriikidest ühenduse vanadesse riikidesse. Rände teema jõudis taas jõuliselt inimeste, meedia ja poliitikute teadvusse 2015. aastal põgenikekriisi tõttu. Euroopa Liidu uued riigid, sh Eesti, kaasati üleeuroopalistesse aruteludesse sisserände üle. Sisserände mündil on kaks külge: lühiajaliselt aitab see vähendada Euroopa ühiskondade demograafilisi ja majanduslikke probleeme, pikaajaliselt aga tekitab ühiskonna sidususe ja vaesuse kasvuga seotud väljakutseid.

Eestile iseloomulik tunnusjoon viimasel kahel sajandil on selgepiiriliste sisse- ja väljarändeperioodide vaheldumine. Eesti on astumas uude rändeajastusse, mida iseloomustab lisaks väljarändele sisserändajate arvu kasv ja rände olemuse muutumine. Endiselt on väljarändajate seas palju selliseid inimesi, kes lahkuvad ja jäävadki elama võõrsile. Üha enam aga on ka neid, kes vaid mõnda aega elavad, töötavad või õpivad mujal ja rändavad siis edasi järgmisse riiki (edasiränne) või naasevad sünniriiki (tagasiränne). Samuti on neid, kes niimoodi mitu korda elu jooksul rändavad (ringränne) või kes elavad pidevas liikumises, kui näiteks töökoht asub ühes ja elukoht teises riigis (pendelränne). Eesti on muutunud sisserändajatele atraktiivsemaks ja tööandjate huvi välistööjõu värbamise vastu on viimastel aastatel oluliselt suurenenud. Rändeajastu mõjutab aga ka neid, kes ise ei rända ja praegu veel moodustavad kõikides riikides valdava osa elanikest.

Kuigi rände olemus on muutunud ja selle põhjused ning vormid on mitmekesisemad kui kunagi varem, on rändel üks tunnusjoon: see on tõmme heaolu poole. Inimesed rändavad küll erinevatel põhjustel, olgu see töötamine, perega seotud tegurid, õppimine või põgenemine tagakiusamise eest, kuid minnakse riikidesse, kus elu on parem.

Ulatuslik sisseränne aga viib riikide arengu tasakaalust välja. Viimastel aastatel on paljude Euroopa riikide kodanikud hakanud tõsisemalt suhtuma rände varjukülgedesse, nagu probleemid ühiskonna sidususega ja siseturvalisuse vähenemine. Euroopa mitme riigi ja ka USA kodanikud on andnud valimiste kaudu selge signaali, et pooldavad senisest ettevaatlikumat suhtumist ulatuslikku sisserändesse. Käesolevas inimarengu aruandes on keskendutud teemaringidele, kuidas on muutunud heaolu mõõdetuna inimarengu indeksiga viimasel 25 aastal, millised on uued suundumused Eesti rändes, millised muutused on toimunud Eesti kogukondades välismaal ja mida see Eesti arengu jaoks tähendab, millised uued väljakutsed kaasnevad lõimumisega ja Eesti rahvastiku, keele ning kultuuri arenguga praeguses avatud maailmas ja digi- ning rändeajastul.

Aruanne annab eespool tõstatatud küsimustele vastused.

- Eestis on heaolu kasv mõõdetuna inimarengu indeksiga (tervis, haridus, jõukus) viimase 25 aasta jooksul üks suuremaid Euroopas. Hariduse ja tervise poolest on Eesti võrreldav teiste väga kõrge inimarenguga riikidega, jõukuses on mahajäämus suurem. Ka ebavõrdsus on Eestis endiselt suur ja Gini indeksiga mõõdetuna üks kõrgemaid Euroopas.

- Eestis toimub rändepööre. Mitte kõik Eesti inimesed, eriti ääremaa elanikud ja lihtsamate tööde tegijad, ei saa küllaldaselt osa heaolu kasvust. See asjaolu põhjustab endiselt väljarännet Soome ja teistesse kõrgema elatustasemega Euroopa Liidu riikidesse. Heaolu kasvades aga on suurenenud ka sisseränne, eriti väljastpoolt Euroopa Liitu. 2015. aasta oli märgiline, sest esimest korda viimase 25 aasta jooksul ületas Eestisse saabujate arv Eestist lahkujate arvu.

- Avatud maailmas ei kattu enam riikide territooriumid, kodanike elukohad ega inimeste tegevusruumid. Tänapäeva Eesti on hargmaine, kus omavahel tihedalt suhtlevad kogukonnad, ettevõtted ja inimesed asuvad nii Eestis kui ka välismaal. Nagu kärgpere muudab meie arusaama laste kasvatamisest, vanemate ja laste suhetest ning peremudelist, nii muudab hargmaisus meie arusaama rändest, lõimumisest ja riigist.

- Eesti- ja venekeelse elanikkonna sotsiaalsed sidemed on endiselt puudulikud. Suurenev sisseränne asetab rahvussuhete teema uude valgusesse, sest saabujad pärinevad maailma väga erinevatest piirkondadest. Ühiskonna sidusust saab suurendada mitte üksnes eesti keele tähtsustamisega, vaid suhtluse toetamisega. Ühtne eesti lasteaed ja kool saavad olla lõimumise käivitajad, tööturg elluviija ning lõimumise edukust mõõdab see, kui eri rahvusest inimesed soovivad ja saavad elada samades piirkondades.

- Eesti rahvastik ei ole 21. sajandi lõpuks praegusest väiksem, kui on täidetud kaks tingimust: sündimus suureneb ja saabujaid on rohkem kui lahkujaid. Selleni jõudmiseks on vaja panustada nii pere- kui ka rändepoliitikasse. Rahvastikuarengu inertsi tõttu tuleb Eestil paari lähema kümnendi jooksul suure tõenäosusega siiski arvestada nii rahvaarvu kui ka töötajate arvu jätkuva kahanemisega. Töökäte arvu vähenemist aitab leevendada mõõdukas sisseränne, mida kombineeritakse olemasolevasse inimvarasse

panustamise ja selle tõhusama kasutamisega. Tuleb ka arvestada, et tark majandus vajab vähem töökäsi.

- Euroopa riikide kogemus ulatusliku oskus- ja lihttöötajate sisserände soosimisel näitab, et vajalikud tööd saavad küll kohe tehtud, kuid selle hind on ühiskonna sidususe vähenemisega seotud pikaajalised probleemid. Eesti võiks kaaluda senisest passiivsest rändepoliitikast järkjärgulise loobumise järel aktiivset rändepoliitikat, mis lähtub nii tööturu vajadustest kui ka lõimumissuutlikkusest. Eesti rändepoliitika nurgakivid võiks olla punktisüsteemi kasutuselevõtt töörändes ja õpirände soodustamine.

- Avar käsitlus ja tehnoloogiliste võimaluste kasutamine tagab väikeste keelte ning kultuuride püsimise avatud maailmas rände- ja digiajastul. Mitmekesine kultuuripoliitika käsitleb eesti kultuuri kogu selle eripalgelisuses (mitte vaid kutselist ja pärimuskultuuri) ning aitab kaasa teistest kultuuridest pärit laenude oskuslikule lõimimisele. Eesti kultuuri alus on eesti keel, kuid eesti keele ja kultuuri kandjad, sh eestlased, räägivad tulevikus praegusest enam ka teisi keeli ning suhtlevad rohkem erinevatest kultuuridest pärit inimestega.

Heaolu kasv on olnud kiire, kuid ebavõrdsus on endiselt suur

Eestis on heaolu kasv mõõdetuna inimarengu indeksiga (tervis, haridus, jõukus) viimase 25 aasta jooksul üks suuremaid Euroopas. Hariduse ja tervise poolest on Eesti võrreldav teiste väga kõrge inimarenguga riikidega, jõukuses on mahajäämus suurem. Ka ebavõrdsus on Eestis endiselt suur ning Gini indeksiga mõõdetuna üks kõrgemaid Euroopas.

Heaolu alus on eelkõige riikide majanduse areng, eriti palgatase, kuid see on siiski oluliselt avaram mõiste. Inimarengu indeks mõõdab heaolu inimeste tervise, teadmiste ja sissetulekute alusel. Kuigi kõiki neid kolme komponenti mõjutavad meie praegused poliitilised otsused, iseloomustavad need siiski pigem pikaajalist arengut ja valikuid pika aja jooksul. Näiteks võime võtta vastu seaduse, mis aitab kaasa suitsetamise vähenemisele ja suunab inimesi paremini toituma ning sportlikumalt elama. Selle otsuse positiivne mõju inimeste tervisele aga ilmneb alles aastakümnete jooksul. Nii jõuavad kõrgeima heaolu tasemeni ehk inimarengu indeksi tippu riigid, mis edendavad pidevalt, süstemaatiliselt ja terviklikult inimeste tervist, haridust ning töökohtade ehk majanduse konkurentsivõimet. Nendes riikides on inimestel hea elada ja need tõmbavad ligi ka teiste riikide kodanikke. See on arengu lahutamatu osa: oma riiki paremaks tehes suureneb ühelt poolt heaolu, mis teiselt poolt muudab meid atraktiivsemaks ka teistele, nii inimestele kui ka ettevõtetele. Nõnda on heaolu ja ränne omavahel lahutamatult seotud.

Alates 1990. aastast, kui alustati inimarengu indeksi mõõtmist, on indeksi väärtus maailmas tervikuna kasvanud 0,597-lt 0,711-le. Eesti on 1991. aastaga võrreldes liikunud üles kuus kohta ja paikneb 2015. aastal indeksi väärtusega 0,861 maailma riikide seas 30. kohal (tabel 1). Aastatel 1990–2015 kasvas inimarengu indeks Eestis kiiremini kui enamikus teistes Euroopa Liidu riikides (suurem on muutus olnud vaid Iirimaal ja Horvaatias). Euroopa Liidu uutest liikmesriikidest on inimarengu indeksi väärtus meist suurem vaid Sloveenias ja Tšehhi Vabariigis. Seega võib öelda, et heaolu kasv on olnud märkimisväärne Eesti kollektiivsete valikute ja otsuste tulemusena, alustades 1992. aasta rahareformist ning teistest radikaalsetest reformidest 1990. aastate alguses (kiire erastamine, madalad maksud jne), otsusest ühineda Euroopa Liidu ja NATO-ga, kiirest kaasaminekust digipöördega, Eestit juhtinud valitsuskoalitsioonide tegevusest kuni üksikinimeste ja ettevõtete igapäevaotsusteni. Majanduse avatusega kaasnenud struktuurimuutused Ida-Euroopas, sh Eestis, on aidanud kaasa tootlikkuse taseme lähenemisele Lääne-Euroopa riikidega (Varblane ja Kattel 2017, käesolev kogumik).

Kiirel arengul on ka oma varjuküljed, millele on tähelepanu juhtinud mitu varasemat Eesti inimarengu aruannet. Ebavõrdsus kipub kasvama kiirete ühiskonnamuutuste alguses: on neid, kes saavad arengust ja heaolu kasvust rohkem osa, ja neid, kes jäävad muutuste hammasrataste vahele (Åslund 2007). Ka üleilmastumine ja turu rolli tähtsustumine kipuvad riikide ning inimeste ebavõrdsust suurendama (Piketty 2014). Nii pole ime, et tugevale turu-usule rajatud Eesti väike ja avatud majandus kasvatas 1990. aastatel hüppeliselt ebavõrdsust, mis on jäänud suureks siiani. Ebavõrdsuse kõige levinuma näitaja, Gini indeksi järgi on Euroopa Liidu riikide hulgas ebavõrdsus Eestist suurem vaid Lätis, Leedus ja Rumeenias (Eurostat 2017). Tšehhi Vabariigis on suudetud muudatused ühiskonnas nii ellu viia, et ebavõrdsus pole oluliselt kasvanud ja Gini indeks on võrreldav Põhjamaadega.

Eestis on eriti suureks kujunenud maa ja linna ebavõrdsus. Tallinnas on jõukus elaniku kohta juba suurem kui Euroopa Liidus keskmiselt, kuid äärealadel jääb jõukus Euroopa Liidu keskmisest oluliselt maha. Paljuski on sel erinevusel objektiivsed põhjused. Inimesed koonduvad pea kõikjal maailmas paremat elu otsides suurtesse linnadesse. Lisaks päris Eesti nõukogude ajast vanamoodsa majanduse ja sellega seotud rahvastikupaiknemise. Nimelt tekkis nõukogude ühiskonnas ebaefektiivse plaanimajanduse tulemusena tänapäeval

elementaarsete toiduainete puudus, mille tulemus oli väga kõrge hõive põllumajanduses. Nõukogude aja lõpus elas Lääne-Euroopa riikidega võrreldes märkimisväärselt suur osa elanikest maal ja iga viies töötaja oli hõivatud põllumajanduses. Uutes turumajanduse tingimustes vähenes põllumajanduslik tootmine ja eriti töökohtade arv põllumajanduses (hõive põllumajanduses on langenud alla 5%), seetõttu kannatasid kõige enam just ääremaalised maapiirkonnad (Annist 2017, käesolev kogumik). Linnades pakkus tärkav teenindussektor kahanenud tööstustöökohtadele asendust, kuid linnadest kaugemal maapiirkondades sellist kompenseerivat tööturu muutust ei toimunud. Uus turumajandusel põhinev ühiskonnakorraldus ja elanike nõukogude ajast päritud piirkondlik jaotus (suur maaelanike osatähtsus) lihtsalt ei sobitunud enam teineteisega.

Saabujate ja lahkujate arv tasakaalustub, kuid rahvuslik koosseis muutub

Eestis toimub rändepööre. Mitte kõik Eesti inimesed, eriti ääremaa elanikud ja lihtsamate tööde tegijad, ei saa küllaldaselt osa heaolu kasvust. See asjaolu põhjustab endiselt väljarännet Soome ja teistesse kõrgema elatustasemega Euroopa Liidu riikidesse. Heaolu kasvades aga on suurenenud ka sisseränne, eriti väljastpoolt Euroopa Liitu. 2015. aasta oli märgiline, sest esimest korda viimase 25 aasta jooksul ületas Eestisse saabujate arv Eestist lahkujate arvu.

Väljaränne on endiselt suur ja lahkujate seas on üleesindatud madalapalgalised töötajad (Tverdostup ja Masso 2017, käesolev kogumik) ning ääremaade elanikud (Annist 2017, käesolev kogumik). Seega ei ole Eesti edu jõudnud kõigi elanikeni ja see on üks oluline jätkuva suure väljarände põhjus. Uus on aga see, et Euroopa Liiduga ühinemine ja heaolu kasv viimastel aastatel on oluliselt suurendanud ka sisserännet Eestisse (Tammur, Puur ja Tammaru 2017, käesolev kogumik). Enne Euroopa Liiduga ühinemist saabus Eestisse vähem kui 2000 inimest aastas, kuid 2015. aastal oli saabujaid juba ligi 6000. Aasta 2015 on märgiline ka seetõttu, et siis registreeriti Eestisse saabujaid rohkem kui lahkujaid. Siiski ei anna ühe-kahe viimase aasta andmed veel alust väita, et Eestist on juba saanud sisseränderiik. Pigem toimub praegu rändepööre, kus sisseränne suurendab heaolu kasv ja väljaränne mõjutab muu hulgas Euroopa Liidu riikide võrdluses suhteliselt suur ebavõrdsus. Ränne on seejuures eriti intensiivne naaberriikidega, väljaränne seostub peamiselt Soome, sisseränne Venemaaga.

Eestisse saabujate seas võib eristada nelja rühma inimesi. Esiteks pöörduvad koju tagasi Eestist väljarännanud inimesed, moodustades viimastel aastatel ligikaudu poole Eestisse tulijaist. Väljaränne ei vii alati tagasirändeni: inimesed ei pruugi tahta või neil pole võimalik kodumaale naasta. Eestis on nii välismaal töötamise kogemusega inimeste kui ka praegu välismaal töötavate inimeste suhtarv üks suuremaid Euroopas (Kumer-Haukanõmm ja Telve 2017, käesolev kogumik). Eestist lahkuvad peamiselt madalapalgalised, seetõttu on neid enam ka tagasirändajate hulgas võrreldes Eesti elanikega, kellel välismaal töötamise kogemus puudub (Tverdostup ja Masso 2017, käesolev kogumik).

Teise rühma moodustavad endise Nõukogude Liidu aladelt, peamiselt Venemaalt ja Ukrainast saabujad. Nemad moodustavad tulijatest üldjoontes kolmandiku. Just kolmandate riikidega on Eesti rändesaldo positiivne ehk sealt tullakse meile rohkem, kui meilt sinna lahkutakse. Nii on praegusel Eesti välisrändel kaks erinevat nägu: me kaotame elanikke kõrgema heaoluga vanadele Euroopa Liidu riikidele, kuid võidame elanikke juurde peamiselt Eestist ida poole jäävate kolmandate riikide arvelt.

Heaolu kasv ja Euroopa Liidu liikme staatus on suurendanud huvi Eestis elamise vastu. Teisisõnu võime öelda, et rändejõgi valgub Euroopas idast lääne suunas, näiteks Ukrainast ja Venemaalt Eestisse ning Eestist Soome ja Suurbritanniasse. Endise Nõukogude Liidu aladel elavad inimesed tunnevad Eestit ja Ida-Euroopa riike, mistõttu on Eesti neile lisaks kõrgemale heaolutasemele ka tuttavlikkuse tõttu atraktiivne. Samuti on oluline, et siin saab hästi hakkama vene keelega. Peale tippspetsialistide saabuvad kolmandatest riikidest Eestisse ka lihttöölised ja õppurid.

Kolmanda rühma moodustavad Euroopa Liidust tulijad, kelle arv kõigub aastati ja moodustab praegu ligikaudu kümnendiku. Sisepiirideta Euroopa Liidus tullakse teistest liikmesriikidest Eestisse nii tööle kui ka õppima, aga järgnetakse ka Eestist pärit elukaaslasele. Neljanda rühma moodustavad mujalt maailmast saabujad, keda on ka ligikaudu kümnendik. Saabujate arv on väike, aga päritolu väga kirju: Eestisse tullakse kõikidest maailmajagudest.

Väliseestist ja kodueestist on saamas hargmaine Eesti

Avatud maailmas ei kattu enam riikide territooriumid, kodanike elukohad ega inimeste tegevusruumid. Tänapäeva Eesti on hargmaine, kus omavahel tihedalt suhtlevad kogukonnad, ettevõtted ja inimesed asuvad nii Eestis kui ka välismaal. Nagu kärgpere muudab

meie arusaama laste kasvatamisest, vanemate ja laste suhetest ning peremudelist, nii muudab hargmaisus meie arusaama rändest, lõimumisest ja riigist.

Nii praegu toimuva kui ka varasemate väljarändelainete tulemusena elab väljaspool kodumaad vähemalt 200 000 eestlast (Kumer-Haukanõmm ja Telve 2017, käesolev kogumik), kes rohkem või vähem suhtlevad Eestisse maha jäänud sugulaste ja sõpradega. Digiajastu ja odav transpordiühendus on suhtluse muutnud lihtsamaks kui kunagi varem ajaloos. 2011. aasta rahvaloenduse ajal töötas lisaks veel ligikaudu 25 000 Eesti püsielanikku välismaal ja suurenenud on Eesti tudengite arv, kes õpivad lühemat või pikemat aega välismaal. Rohkem on ka Eesti elanike muid lühiajalisi välismaal viibimisi. Inimeste ja ettevõtete tegevust korraga mitmes riigis nimetatakse hargmaisuseks ning väikeriikides kipub inimeste tegevus rohkem üle riigipiiride kanduma kui suuremates riikides (Ahas jt 2017, käesolev kogumik). Digiajastul on lihtne ka eemal olles Eestiga suhelda ning nii on varem eraldi seisnud kodu- ja väliseesti üha tugevamalt kokku kasvamas hargmaiseks Eestiks.

Ühelt poolt valmistab hargmaisus probleeme, näiteks lahus elavad pereliikmed, ettevõtete maksustamine või kodanike määratlemine. Kuid üha enam saavad riigid, inimesed ja ettevõtted aru ka hargmaisusega kaasnevatest võimalustest. Seda iseloomustatakse sageli „kolmikvõiduna“: lähteriik saab elanikele tööd ja raha, sihtriik saab hea töötaja, ilma et peaks tegelema sisserände ning lõimimisega, töötaja saab aga parema palga ja uusi kogemusi (Ahas jt 2017, käesolev kogumik). Ettevõtetele pakub hargmaisus samuti uusi võimalusi. 1990. aastatel seisnes majanduse hargmaistumine eelkõige välisomanike Eestisse tehtud investeeringutes ja siia rajatud tütarettevõtetes, mis andsid olulise tõuke Eesti arengule. Praegu on peaaegu pooled Eesti töötajatest hõivatud välisosalusega ettevõtetes. Kuid nüüdseks on majanduse hargmaisus muutunud palju ulatuslikumaks ja mitmekesisemaks: Eestist on välja kasvanud siin asutatud tugevad ettevõtted ning üha enam on selliseid Eesti ettevõtjaid, kelle rajatud ettevõtted toimetavad alates sünnihetkest välisriikides (Varblane ja Kattel 2017, käesolev kogumik).

Hargmaisus seostub eelkõige lähiriikidega, kellega on erinevatel põhjustel kõige lihtsam suhelda. Nõnda on loomulik, et nii ettevõtete kui ka inimeste sidemed on kõige tihedamad Soomega ehk hargmaise Eesti tuiksoon tuksleb Helsingi ja Tallinna vahel (Ahas jt 2017, käesolev kogumik). Majandusteadlased käsitlevad Tallinna ja Helsingit juba ammu ühtse tööturuna, Hellinna või Talsinkina. Aga Eesti ettevõtted (Varblane ja Kattel 2017, käesolev kogumik) ja kogukonnad (Kumer-Haukanõmm ja Telve 2017, käesolev kogumik) välismaal ulatuvad kõikidesse maailmajagudesse.

Eesti majanduse arengu vaatenurgast tervikuna on kasulik, et meie ettevõtted oleksid ühendatud võimalikult paljude üleilmsete tarneahelatega ja looksid selles võimalikult suurt lisaväärtust ehk pakuksid tarku ning hea palgaga töökohti (Varblane ja Kattel 2017, käesolev kogumik). Peale Soome on kõige loomulikum koostöövõrgustike kujunemine teiste lähiriikide, Rootsi, Läti ja Leeduga, keda ühtekokku võib üha enam käsitleda Eesti ettevõtete laiendatud koduturuna. Hargmaises maailmas on väga oluline see, kuidas ettevõtted suudavad luua oma toodete ja teenustega seotud lugusid ning sõnumeid nii, et need kedagi ei solvaks ja oleksid mõistetavad erineva keele- ning kultuuritaustaga inimestele nii Eestis kui ka välismaal (vrd Torop 2017, käesolev kogumik). Ainult inglise keelest läbilöömiseks ei piisa, vaja on ka teiste võõrkeelte oskajaid ja kaugemate kultuuride tundjaid, just sellest algab riigi tugi ettevõtetele.

Tänapäevase Eesti muutunud olemuse võtab hästi kokku keeleteadlane Martin Ehala (2017, käesolev kogumik), kes kujundlikult iseloomustab nüüdisaegset Eestit kogu maailmas paiknevate Eesti valdade ja linnade kogumina. Eesti tuleviku üle arutledes ei saa me seega mööda vaadata asjaolust, et rändeajastul on toimunud nihked kaua meile enesestmõistetavana tundunud olukorras, kus kattuvad riigi territoorium ja selle ettevõtted ning kodanikud (Kallas 2017, käesolev kogumik). Eesti elanike ja ettevõtete tegevusruum ulatub Eestist välja ning teiste riikide kodanike ja ettevõtete tegevusruum ulatub osaliselt Eestisse. Selle vastu võib protestida, kuid targem on siiski kohaneda nüüdisaegse avatud ning majandus- ja suhtlusvõrgustikest läbi põimunud maailmaga, püüdes sellega seotud võimalusi ära kasutada ning probleeme lahendada.

Hargmaisusega kaasnevatest probleemidest üks on seotud mobiilsusest tuleneva uut laadi ebavõrdsusega. Need inimesed, kes ise palju reisivad ja on lapsena mööda ilma ringi rännanud vanemate töö või puhkusereiside tõttu, on harjunud uues keskkonnas kiiresti kohanema. Iga käik teise riiki kasvatab enesekindlust ja teistsuguste inimeste ning olukordadega hakkamasaamise oskust. Seda nimetakse erialakirjanduses mobiilsuskapitaliks, kuid sisuliselt tähendab see suuremat kohanemisvõimet olukorras, kus tuleb kokku puutuda ja suhelda endast erinevate inimestega. Inimesed, kes aga pole ringi rännanud, on sellest rändeajastu uuest kapitalivormist ilma jäänud. Euroopa Komisjon on näiteks suunanud olulise osa akadeemilise elu rahastamisest teistes riikides õppimisele ja töökogemuse saamisele. Eesmärk on, et vähemalt 20% tudengitest õpiks mingi osa ajast väljaspool koduülikooli. Ülikoolide akadeemilisel redelil on välismaal töötamise kogemuseta samuti järjest keerulisem edasi jõuda (Pajumets 2017, käesolev kogumik).

Teine hargmaisuse probleem on seotud ühiskondade sidususega. Lähteriigi vaatenurgast on hea, kui väljarändajad säilitavad tugevad hargmaised sidemed kodumaaga, jätavad alles lähteriigi kodakondsuse, asutavad sihtriigis oma seltse ja koole, elavad innukat ühist elu ja jälgivad lähteriigi meediat ning suhtlevad aktiivselt

rahvuskaaslastega kodumaal (Kumer-Haukanõmm ja Telve 2017, käesolev kogumik). Vastuvõtva riigi jaoks aga võib sellest saada probleem, kui tugevaid kodumaa- ja kogukonnasidemeid ei tasakaalusta mitmekülgne lõimumine sihtmaa ühiskonda, kui inimesed jäävad elama endise kodumaa info- ja meediaruumi (Vihalemm 2017, käesolev kogumik). Kolmikvõidu asemel – lähteriik, hargmaised inimesed ja sihtriik – võib väga kergelt minna ka vastupidi, et kaotavad kõik kolm. See juhtub näiteks siis, kui inimesed hakkavad sihtriigis tegema oma kvalifikatsioonist madalamaid töid, lähteriigi kulutused koolitusele on nii olnud kasutud, töötaja kaotab kvalifikatsioonis ja enesekindluses ning sihtriigi töötajad on rahulolematud, sest tunnetavad, et nende töökohad kaovad ja palgatase langeb.

Paljud riigid, mõningal määral ka Eesti, on juba asendamas klassikalist diasporaapoliitikat nüüdisaegse hargmaisuspoliitikaga, mille sisu on tunnustamine, sidemete hoidmine ja tagasirände soodustamine (Jakobson 2017, käesolev kogumik). Hargmaisuspoliitika aga saab olla edukas üksnes siis, kui see on tõepoolest suunatud lähteriigi–hargmaisuse–sihtriigi kolmikvõidu tekkele. Sama kehtib ka hargmaiste ettevõtete kohta: ka nende edu eeldab kolmikvõitu. Välismaal elavate kodanike kaasamise poliitika osa on tunnustamine ja erinevad ühistegevuse ning liikmelisuse vormid. Need aitavad hoida kogukonnatunnet ja säilitada keelt nii, et see ei läheks vastuollu sihtriigi poliitikaga hargmaiste ning sisserändajate kohanemisel ja lõimimisel. Välismaal elavate kaasmaalaste tunnustamiseks ja lähteriigiga sidumiseks on moodustatud eri vormides parlamente: näiteks Soomes on välismaal elavate rahvuskaaslaste parlament, Itaalias on välismaal elavatele kodanikele aga tagatud esindatus koguni parlamendis. Teisisõnu on nad kaasatud lähteriigi ellu, mõjutamata seejuures sihtriigi lõimumispoliitikat.

Hargmaisusega seotud suurim väljakutse riikidele on olukord, kui omavahel ei kattu riigi territoorium ja kodanikkond. See tähendab, et lahendada on vaja küsimus, kelle omad on poliitilises, kodakondsuse, maksustamise või sotsiaalkindlustuse mõttes hargmaises maailmas elavad inimesed (Kallas 2017, käesolev kogumik). See on oluline küsimus ka Eesti jaoks, sest väga suur hulk Eesti kodanikke elab ja töötab väljaspool Eestit, samal ajal kui Eestis elab ja töötab palju teiste riikide kodanikke. Eesti põhiseadus toimib Eesti riigi poolt vaadatuna hargmaises maailmas hästi: põhiseadus topeltkodakondsust ei keela, küll aga ei luba sünnijärgselt Eesti kodanikult kodakondsust ära võtta (Jakobson 2017, käesolev kogumik). Nüüd on küsimus selles, kas kodakondsusseaduse peaks viima kooskõlla hargmaisuse levikuga.

Sidusa ühiskonna tagab eesti keelel põhinev ja teisi keeli väärtustav haridus

Eesti- ja venekeelse elanikkonna sotsiaalsed sidemed on endiselt puudulikud. Suurenev sisseränne asetab rahvussuhete teema uude valgusesse, sest saabujad pärinevad maailma väga erinevatest piirkondadest. Ühiskonna sidusust saab suurendada mitte üksnes eesti keele tähtsustamisega, vaid suhtluse toetamisega. Ühtne eesti lasteaed ja kool saavad olla lõimumise käivitajad, tööturg elluviija ning lõimumise edukust mõõdab see, kui eri rahvusest inimesed soovivad ja saavad elada samades piirkondades.

Peamiselt rände tulemusena on Eesti rahvastik viimase 25 aastaga nihkunud korraga kahes vastandlikus suunas. Üldise rahvastikukao taustal on eestlaste arv võrreldes teiste rahvustega vähenenud aeglasemalt. Võrreldes 1989. aastaga, kui Eesti elanike arv oli 1 565 700, langes see 2016. aastaks 1 316 000 inimesele ehk 16%. Eestlaste arv vähenes sellel ajal 963 300 inimeselt 905 800 inimesele, teistest rahvusest inimeste arv aga 602 400 inimeselt 410 2000 inimesele ning osatähtsus 38%-lt 31%-le Eesti elanikest. Eesti on muutunud viimase 25 aasta jooksul rohkem eestlaste riigiks ja selline olukord erineb enamikust teistest Euroopa riikidest. Nõukogude ajal tekitatud institutsionaliseeritud eesti- ja venekeelse elanikkonna paralleelühiskonnad (sh eesti ja vene õppekeelega koolid) aga on pärandanud meile tänaseni kestvad probleemid.

Teine oluline nihe seisneb Eestisse saabunud inimeste keelelise ja kultuurilise mitmekesisuse kasvus. Sisseränne Eestisse ei ole veel kuigi suur ja viimase kümne aasta jooksul on kõige rohkem saabutud ida poolt, kuid ka teistest Euroopa riikidest ning mujalt maailmast. Uussisseränne kipub olemasolevaid paralleelühiskondi Eestis pigem võimendama kui vähendama. Euroopa Liidust saabuvad sisserändajad asuvad elama küll piirkondadesse, kus elavad eestlased (Leetmaa 2017, käesolev kogumik), kuid saabujate lastele rajatakse inglise keelel põhinevaid rahvusvahelisi koole, mis ei ole Eesti haridussüsteemiga otseselt seotud (Lauri jt 2017, käesolev kogumik). Eestist ida poole jäävatelt aladelt saabuvad inimesed aga asuvad elama venekeelsetesse piirkondadesse (Leetmaa 2017, käesolev kogumik), võimendades nii nõukogude ajal tekkinud eesti ja vene keele põhiseid paralleelühiskondi.

Eestlaste jaoks on eesti keele oskus üks identiteedi olulistest tahkudest ja eesti keele oskust oodatakse ka Eestis elavatelt teistest rahvustest inimestelt. Nõukogude ajal saabunutel aga puudus kohustus ja vajadus õppida eesti keelt. Sellest ja laiemalt Eesti põhiseaduse

vaimust tulenevalt on Eesti lõimumispoliitika olnud seni eesti keele õppe keskne (Valk 2017, käesolev kogumik). Eesti keele oskus on oluline nii sümboolses mõttes (keel kui eesti identiteedi kandja) kui ka funktsionaalses mõttes (üks riigikeel muudab asjaajamise lihtsamaks). Eesti keele oskus panustaks teistest rahvustest inimeste kaasamisse Eesti ühiskonda ja muudaks eestlaste suhtumise positiivsemaks. Kuid rahvusrühmade ühise osa tekkimine haarab peale keeleoskuse ka palju muud: elukohamaa kultuuri tundmaõppimist, eri rahvustest inimeste koos õppimist, töötamist ja vaba aja veetmist, samades piirkondades elamist, kooselusid, sõpruskondade ja suhtlusvõrgustike teket jne. Eesti keele oskus ei pruugi viia eri rahvusest inimeste suhtlemiseni, kuid erinevast rahvusest inimeste, eriti laste eesti keeles suhtlemisega paraneb ja areneb eesti keele oskus kiiresti. Aune Valk (2017, käesolev kogumik) näitab, et olulisem nihe viimasel kümnendil eestlaste seas on vähenenud tõrjuv suhtumine teistest rahvustest inimestesse ning avatud identiteedi suurenemine. Viimane ei tähenda seejuures kuidagi rahvusidentiteedi nõrgenemist. Muutused venekeelse elanikkonna identiteedis aga ei ole märkimisväärsed.

Identiteet ja kuuluvustunne juhatavad paljusid olulisi otsuseid inimeste elus, sh väljarändamine või jäämine, lõimumine, sidemete säilitamine päritoluriigiga jne. Nii lõimumise kui ka identiteedi- ja keelemuutuse peatükkides kordub sõnum kooli kesksest rollist rahvuslik-keeleliste paralleelkogukondade sidumiseks. Eesti iseseisev riik on toiminud juba kaks ja pool aastakümmet, kuid endiselt eksisteerib lapsi eesti ja vene keele alusel paralleelsetesse maailmadesse jagav lasteaia- ja koolisüsteem. Noored hakkavad omavahel tihedamalt suhtlema alles ülikoolis, kuhu vene noored jõuavad vähem kui eesti noored. Nõnda on tekkinud olukord, et kõrgharidusega inimeste osatähtsus eesti-vene noorte seas on väiksem kui eestlaste hulgas (Saar ja Helemäe 2017, käesolev kogumik). Sellise süsteemi juures ei teki noortel ühiseid suhtlusvõrgustikke ega isegi ühist inforuumi. Venekeelsetes koolides arvukate eesti keele tundide pidamine ei vii aktiivse keeleoskuseni. Lisaks, nagu näitavad Triin Lauri, Kaire Põder ja Leen Rahnu (2017, käesolev kogumik) PISA andmete põhjal, on venekeelsete koolide õpilaste õpiedukus märkimisväärselt kehvem eestikeelsete koolide õpilaste omast. Seega on aeg küps asendada eesti ja vene koolid ühtse ning ühetaolise Eesti kooliga, mis tugineb eesti keelele, kuid arvestab Eesti keelelist mitmekesisust.

Õppekeele alusel segregeeritud koolist kanduvad erinevused tööturule (Saar ja Helemäe 2017, käesolev kogumik) ja sissetulekute erinevus suurendab rahvuspõhist elukohasegregatsiooni (Leetmaa 2017, käesolev kogumik). Kui sissetulek on erinev, ei ole ka kinnisvaraturul võimalused samad ja eestlased ning teistest rahvustest inimesed ei saa kodu samasse piirkonda osta. Koolid on piirkonnapõhised, sellega sulgub ka segregatsiooni nõiaring, millest Eesti ei ole viimase 25 aasta jooksul suutnud välja tulla ja niisugune olukord kipub pigem süvenema. Kui sisserändajad on üleesindatud lihttööde tegijate hulgas ja koondunud elama odavamatesse linnapiirkondadesse, siis näitab Euroopa kogemus, et vaesuse ning rahvuse piiride kattudes ei ole sotsiaalsete probleemide eest pääsu. Nõnda on praeguse uuesti kasvava sisserände tingimustes Eestil aeg võtta ette otsustavad sammud keele- ja rahvuspõhiste paralleelühiskondade ühendamiseks. Lasteaed ja kool on need institutsioonid, mille kaudu saab muutuse algatada ning seda tuleb teha.

Kuigi kool on paljude ühiskonna ees olevate lõimumisprobleemide lahendamise võti, ei saa sidusa ühiskonna loomist lihtsalt koolide ja õpetajate õlgadele lükata tuge pakkumata ning hirme maandamata. Kardetakse, et teistest rahvustest inimesed kaotavad emakeele oskuse ja laste õppeedukus võib langeda, kui vanemad kodus ei oska lapsi aidata kehva eesti keele oskuse tõttu. Taristuinvesteeringute kõrval peaks riik seetõttu otsustavalt suurendama inimkapitaliga seotud investeeringuid eelkõige hariduse kaudu. Rändeajastul on tuleviku Eesti kool kindlasti veelgi mitmekultuurilisem ja -keelsem kui praegu ning sellega peavad kohanema ka eestlased. Haridusministeerium on hakanud välja töötama mitmekultuurilise kooli mudeleid ja eeldatavasti haarab see protsess suurt hulka Eesti koole. Möödunud sajandil levinud (väär)arvamus, et mitmekeelsus tekitab probleeme, on endiselt üsna elujõuline, kuid praegusel rändeajastul ja suhtlusvõrgustikest läbipõimunud maailmas tekitavad pigem probleeme omakultuurne suletus ning inimeste vähene keeleoskus (Verschik 2017, käesolev kogumik). Küll aga peab ühtse haridussüsteemi mudel arvestama erinevaid huve ja väärtusi nõnda, et see ühiskonna sidusust ei õõnestaks.

Kui kool on lõimumise käivitaja ja tööturg elluviija, siis eluasemevõimalused ja -valikud näitavad muudatuste edukust. Selleks, et elukohapõhist segregatsiooni ei oleks ja inimeste elukohavalikud ei oleneks rahvusest, peavad olema täidetud kaks väga olulist tingimust. Esiteks peavad eri rahvustest inimeste väärtused (elukohaeelistused) olema sarnased. Teiseks peavad olema võrdsemad sissetulekud ehk ei tohi olla erinevusi tööturul. Eesti ja vene emakeelega inimeste elukohaerinevused aga on viimase 25 aasta jooksul süvenenud, mitte vähenenud.

Rahvastiku püsimise tagab suurem sündimus ja positiivne rändesaldo

Eesti rahvastik ei ole 21. sajandi lõpuks praegusest väiksem, kui on täidetud kaks tingimust: sündimus

suureneb ja saabujaid on enam kui lahkujaid. Selleni jõudmiseks on vaja panustada nii pere- kui ka rändepoliitikasse. Rahvastikuarengu inertsi tõttu tuleb Eestil paari lähema kümnendi jooksul suure tõenäosusega siiski arvestada nii rahvaarvu kui ka töötajate arvu jätkuva kahanemisega. Töökäte arvu vähenemist aitab leevendada mõõdukas sisseränne, mida kombineeritakse olemasolevasse inimvarasse panustamise ja selle tõhusama kasutamisega. Tuleb ka arvestada, et tark majandus vajab vähem töökäsi.

Kahekümne viie taasiseseisvusaasta jooksul on Eesti rahvaarv kahanenud 250 000 inimese võrra. Luule Sakkeus ja Allan Puur koos kolleegidega (2017, käesolev kogumik) selgitasid, mis tingimustel Eesti rahvaarvu vähenemine võib peatuda ja asenduda suurenemisega ning kuidas see mõjutab Eesti elanikkonna rahvuskoostist. Nende mitme variandiga prognoos pakub rände ja sündimuse stsenaariumide kombinatsioone. Praeguse sündimuse jätkudes peab rahvaarvu püsimiseks sisserände toel lisanduma 21. sajandi lõpuks nüüdsega võrreldes umbes 440 000 inimest (saabujad ja nende järeltulijad). Isegi kui pooled tänapäeval mujal maailmas elavast enam kui 200 000 eestlasest tagasi Eestisse pöörduks, mis ei ole kuigi tõenäoline, langeb ligikaudu 200 000 kuni 250 000 teistest rahvustest sisserändaja mõjul eestlaste osatähtsus allapoole 50% piiri Eesti elanikest. Ühelt poolt ei ole paljud Eesti elanikud selleks valmis ja teiselt poolt tähendab see vajadust suunata veelgi suurem tähelepanu ühiskonna sidususele ja eriti koolides mitmekultuuriliseks muutumisele. Nimelt kasvab koolides teistest rahvustest laste osatähtsus kiiremini kui ühiskonnas tervikuna, sest sisserändajad on peamiselt noored pereeas inimesed.

Nii Eesti rahvaarvu kui ka eestlaste suurema osatähtsuse püsimisel väärivad tähelepanu need arengurajad, kus lisaks sisserändele on eeldatud ka sündimuse suurenemist. Ainsana tagab Eesti rahvaarvu kasvu (1,4 miljoni inimeseni aastaks 2100) stsenaarium, mille kohaselt tõuseb sündimus pärast 21. sajandi keskpaika tasemele keskmiselt 2,1 last ühe naise kohta ja rändesaldo on positiivne ligi 200 000 inimese võrra. Kui endiselt ligikaudu kümnendik naisi ei saa lapsi ja peaaegu kolmandik piirdub ühe lapsega, peavad ülejäänud naised sellise laste arvu saavutamiseks sünnitama keskmiselt ligi kolm last. Siiski väheneb ka selle stsenaariumi korral rahvaarv prognoosiperioodi alguses, sest lähikümnenditel jõuavad sünnitusikka väikesed, 1990. aastatel sündinud põlvkonnad. Kasvule pöörduks rahvaarv alles 2040. aasta paiku. Tööealiste arv aga jääks aastal 2100 praegusest väiksemaks, juhul kui tööea ülempiir ei tõuse. Seega tuleb Eestil paari lähema kümnendi jooksul suure tõenäosusega arvestada nii rahvaarvu kui ka töötajate arvu jätkuva kahanemisega isegi juhul, kui sündimus märgatavalt suureneb ja toimub üpris märkimisväärne sisseränne.

Sisserände suurendamine kipub ühiskonda lõhestama, seetõttu tuleb senisest veelgi suuremat tähelepanu pöörata perepoliitikale, kui eesmärk on eesti rahva püsimine. Nagu näitab inimarengu aruande tarbeks koostatud rahvastikuprognoos, vähendab sündimuse kasv oluliselt sisserände vajadust. Kuigi perepoliitika konkreetsete meetmete ja laste arvu seost on raske põhjuslikult välja tuua, näitab sündimustaseme erinevus riigiti, et poliitikal ja ühiskonnakorraldusel laiemalt on oluline mõju. Eestis on perepoliitika vallas juba üsna palju tehtud alates hästi toimivatest lasteaedadest ja vanemahüvitisest kuni 2016. aastal hüppeliselt suurenenud ning Eesti mõistes märkimisväärse toetuseni kolme ja enama lapsega peredele. Lähiaastad näitavad, millised tulemused sellel meetmel on. Kindlasti on võimalik otsida veel lahendusi, kuidas parandada lastega perede toimetulekut, näiteks võimekust linnade eluasemeturul. Rahvastik koondub järjest enam suurematesse linnadesse, eelkõige Tallinna, kuid suurtes linnades on sündimus eriti madal. Kaks sama sissetulekut saavat linnaperet, üks ilma lasteta või ühe lapsega ja teine kolme lapsega, on eluasemeturul väga ebavõrdses seisus: kolme lapsega pere vajab suuremat eluaset, kuid tulu ühe pereliikme kohta on oluliselt väiksem. Eluaseme ja muude konkreetsete perepoliitiliste valikute täpsem käsitlemine jääb siiski väljapoole käesoleva aruande teemaderingi.

Sündiv laps mõjutab rahvaarvu kohe positiivses suunas, kuid tööturule jõuab ta alles 20–25 aastat hiljem. Sündimuse suurenemine lahendab seega pigem tulevasi, mitte praeguseid tööturuprobleeme. Varem tööturule sisenenud 1980. aastatel sündinud suurte põlvkondade asemel saabuvad praegu tööturule pea poole väiksemad 1990. aastate põlvkonnad ja töötajate arvu vähenemine on seetõttu paratamatu. Nii pole üllatav, et ettevõtjad näevad just sisserändes tööjõuvajaduse leevendamise peamist vahendit (Raasuke 2016). Töötajate värbamine välismaalt võimaldab inimese kohe tööle võtta ja kindlasti on see mitmes valdkonnas ka otstarbekas. Inimarengu aruande tarbeks koostatud rahvastikuprognoos näitab siiski, et töötajate arvu vähenemise ärahoidmiseks läheb vaja palju suuremat sisserändajate hulka, kui Eesti ühiskond oleks võimeline lõimima. See tähendab, et tööjõuprobleeme peab lahendama erinevate meetmetega, mitte üksnes sisserändega. Tõhus lahenduspakett lähemaks 20–25 aastaks hõlmab Eesti inimvara väärtuse suurendamist ja paremat kasutamist, ettevõtete liikumist väärtusahelas kõrgemale ehk tootlikkuse tõusu ja valikulist sisserännet.

Sisemiste ressursside poolest on kõige olulisem nõukogude ajal Eestisse elama asunud inimeste panuse suurendamine tööturul võrdseks nende osatähtsusega tööealiste inimeste seas. Praegu on nii tollaste sisserändajate ja nende järeltulijate tööpuudus kui ka hõivatus oskus- ja lihttööde tegemisel eestlastest oluliselt suuremad. Ellu Saar ja Jelena Helemäe (2017, käesolev kogumik) näitavad veenvalt, et eesti keelt vabalt oskavad

ja Eesti kodakondsusega eestivenelased saavad tööturul paremini hakkama kui need, kes eesti keelt ei oska ja kellel pole Eesti kodakondsust, kuid mitte nii hästi, kui sama haridustasemega eestlased. Paraku kehtib see ka noorte teist või kolmandat põlvkonda Eestis elavate eestivenelaste kohta. Positiivne on, et tööturul on tegevusalasid, kus kõrge ametipositsiooni saavutamisel on eesti keelt oskavad ja Eesti kodakondsusega eestivenelased eestlastega võrdsed või isegi edukamad. Kahjuks on eestivenelased just nendes valdkondades (sh avalikus sektoris) alaesindatud. Eestivenelaste laialdasem kaasamine avalikus sektoris aitaks seega kaasa Eesti töötajaskonna sisemiste ressursside rakendamisele. Kindlasti on teisigi rühmi, kelle hõive pole piisav (näiteks vanemaealised, erivajadusega inimesed), peale selle tuleb tegeleda soolise palgalõhega ning pensioniiga tõsta ja paindlikumaks muuta.

Mitte ainult tööturu, vaid ka rahvastikuarengu vaatenurgast on sisserändel oma roll Eesti ees seisvate probleemide lahendamisel. Rein Taagepera näitlikustas 2005. aastal Eesti rahvastikuarengut WC-poti metafoori abil. Ta selgitas, et sündide arv hakkab peatselt langema, sest 1980. aastatel sündinud suurte põlvkondade asemel jõuavad sünnitusikka 1990. aastate väikesed põlvkonnad. Sisseränne aitaks selliseid demograafilisi laineid teatud määral tasandada ja praegu vähenevate pereealiste inimeste arvu suurendada. Sisserände korral aga peame olema valivad. Eelkõige tuleb kindlasti soodustada tagasirännet ja selleks on vaja jõudsalt edasi liikuda hargmaisuspoliitikaga (Jakobson 2017, käesolev kogumik). Eesti kunagine ettevõtmine „Talendid koju“ pälvis küll palju kriitikat ja pelutas seetõttu teostajaid, kuid see oli samm õiges suunas. Saadud kogemusest peaks õppima ja edasi minema tagasirännet soodustavate uute ning enam läbimõeldud tegevuskavadega. Aga uut käsitlust vajab sisserändepoliitika laiemalt.

Aeg on kasutusele võtta aktiivne sisserändepoliitika

Euroopa riikide kogemus ulatusliku oskus- ja lihttöötajate sisserände soosimisel näitab, et vajalikud tööd saavad küll kohe tehtud, kuid selle hind on ühiskonna sidususe vähenemisega seotud pikaajalised probleemid. Eesti võiks kaaluda senisest passiivsest rändepoliitikast järkjärgulise loobumise järel aktiivset rändepoliitikat, mis lähtub nii tööturu vajadustest kui ka lõimumissuutlikkusest. Eesti rändepoliitika nurgakivid võiks olla punktisüsteemi kasutuselevõtt töörändes ja õpirände soodustamine.

Arutelu sisserände üle asetub Eestis varasemate rännete negatiivse kogemuse ja rändega seotud mälutraumade konteksti (Laanes 2017, käesolev kogumik). Eestlaste senine kogemus ütleb, et sisseränne toob kaasa ühiskondliku lõhestumise, mistõttu suhtutakse negatiivselt ka üsna väikese hulga teisest keele- ja kultuuriruumist pärit inimeste saabumisse. Ka Euroopa riikide kogemus töötajate sisserändest pikkadel kümnenditel pärast Teist maailmasõda muudab ettevaatlikuks, sest ühiskonna lõimumise probleemid on suured ja seda ka sisserändajate laste puhul (Thomson ja Crul 2013). Sisseränne on nihutanud sisepoliitilisi jõujooni riikide sees ja pannud proovile ka Euroopa riikide ühtekuuluvustunde. Ühtede jaoks satuvad löögi alla rahvusriigi ideaal, keele ja kultuuri säilimine. Teised tunnetavad konkurentsi kasvu ja palgasurvet tööturul. Puuduliku lõimumise tõttu on paljudes Euroopa riikides muutunud järjest olulisemaks siseturvalisuse teema (Valdaru, Asari ja Mälksoo 2017, käesolev kogumik).

Ühiskonna sidususe probleemide leevendamiseks peab seega hoolega kaaluma, millist tööjõudu ja kui palju välismaalt värvata, rikkumata oluliselt ühiskondlikku tasakaalu (Asari ja Maasing 2017, käesolev kogumik). Selleks on vaja aktiivset rändepoliitikat. Euroopa praeguse põgenikekriisi õppetund on see, et kui sisserände üle kaob demokraatlik kontroll ja kokkulepe ühiskonnas, on tulemuseks ühiskonna lõhenemine (Valdaru, Asari ja Mälksoo 2017, käesolev kogumik). Sellest ei võida oma riigi kodanikud ega saabujad. Probleemide ennetamise alus on demokraatlik otsustusprotsess, mille tulemus on nii tööturu vajadusi kui ka ühiskonna sidusust tagav sisserändepoliitika. Eesti sisserändepoliitika on võrreldes 1990. aastate algusega muutunud märgatavalt avatumaks, varasema rändepoliitika keskse vahendi, saabujate piirarvuga mõjutatakse nüüd vaid üsna väikest osa sisserändest (Asari ja Maasing 2017, käesolev kogumik). Näiteks lihtsustati hiljuti juhtide ja tippspetsialistide ehk nn valgekraeliste töötajate värbamist. Töökäte vähenedes aga suureneb paratamatult surve ka oskus- ja lihttöötajate sisserände lihtsustamisele.

Just oskus- ja lihttöötajate rändest sünnib sageli rohkem pikaajalisi probleeme kui lühiajaline tööpuuduse leevendamine neid lahendab. Uute töötajate toomine pärsib paljudes valdkondades innovatsiooni, hoiab palgad ja tootlikkuse madalal ega panusta seega kuigivõrd ka maksutuludesse. Sageli ei edene lõimumine soovitud kiirusel ja pigem levib sisserändajate sotsiaalne tõrjutus, eriti kui nende sissetulekud jäävad madalaks ja nad koonduvad elama vaesematesse linnapiirkondadesse. Nii tekib paralleelsete ühiskondade tekke ja radikaliseerumise oht. Ühendkuningriigis ja mujal Euroopas toimuv ilmestab muu hulgas asjaolu, et sisserändajaid ei saa käsitleda pelgalt tööjõuna. Juba see mõte loob vale fooni ühiskonna sidususele, kui me toome Eestisse tööde tegemiseks mujalt inimesi, sest meie ise ei taha mõnd tööd teha. Neid töid, mida Eesti elanikud teha

ei taha, peavad nii palju kui võimalik tegema robotid, mitte võõrtöölised. Robotiseerimisega tekivad ka targemad töökohad. Targemad töökohad tähendavad suuremat palka, mis vähendab väljarändesurvet ja vajadust lihttöötajaid palgata.

Tuleviku töökohad on seega peamiselt targad ja loovad ning eeldavad digiajastu kirjaoskust. Piltlikult on vaja rohkem „ajusid" ja vähem „töökäsi". Tarkade töökohtade teke ja tööde automatiseerimine omakorda vähendab tööjõupuudust ja nõudlust lihttööde järele. Hakkame juba tasapisi harjuma iseteenindavate kassadega poodides või kiiruskaameratega maanteedel. See aga on muutuse algus ja visionäärid, nagu Bill Gates, ütlevad, et pooled nüüdsed töökohad võivad tulevikus kaduda. Masinad võtavad inimestelt töö üle, olgu siis tegemist igasuguste vahendajate, maaklerite (jagamismajandus), raamatupidajate, liinitööliste, koristajate või väga paljude muude valdkondade ametite esindajatega. Aga digipööre, videoloengud ja veebimaterjalid mõjutavad ka tarku töökohti. Mitmes Euroopa riigis räägitakse kodanikupalgast ja juba ka katsetatakse selle juurutamist, sest kõigile, eriti liht- ja oskustöölistele, ei jätku enam targa majanduse, automatiseerimise ning digipöörde ajal tööd.

Sellise arengu taustal näeme vajadust uue, aktiivse ja otseselt sisserände juhtimisega tegeleva rändepoliitika järele, mis võiks toetuda kahele olulisele sambale: punktisüsteemile töörändes ning õpirändele. Neid meetmeid saab toetada praegune palgakriteerium ja teatud kujul jätkuv kvoodisüsteem. Punktisüsteem oma algsel kujul pigem vastandus tööandjate vajadustest lähtuvale rändele, kuid see ei pea nii olema. Näiteks hindab Kanada punktisüsteem riigikeelte oskust, head haridust, töökogemust, noorust, tööandja pakkumise olemasolu ning lõimumisvõimekust kõige laiemas mõttes (sh varasem riigis elamine, sugulaste olemasolu jne). Noorte eelistamise põhjus on asjaolu, et nende lõimumisvõimekus on kõige suurem. Samuti pannakse osa lõimumisega seotud vastutusest võõrtööjõudu värbavale tööandjale.

Punktisüsteemi juurutamine koos tööandjate tööjõuvajaduse arvestamisega aitaks ära hoida neid lõimumisega seotud probleeme, millega praegu on silmitsi mitu Euroopa riiki. Tark on õppida teiste vigadest. Võõrtööjõudu värbavad ettevõtted võiksid ühtlasi ühineda juba olemasoleva mitmekesisuse harta kui lõimumise hartaga. Viimane sisaldaks ühiskonna kõigi osaliste vahel läbi vaieldud ja heaks kiidetud põhimõtteid saabujate paremaks kaasamiseks Eesti ühiskonda. Kui saabujate arvu, oskuste ja Eesti ühiskonda kaasamise meetmete kohta on olemas demokraatlik kokkulepe, vähendab see kindlasti ka inimeste hirme sisserände ees. Tööandjatele teeb see ühelt poolt võõrtööjõu värbamise küll keerulisemaks, kuid tagab neile teiselt poolt ühiskonna toe ja vähendab vastandumist ühiskonna sees.

Eestisse jäämise ja sidusa ühiskonna saavutamise vaatenurgast on väga hea viis suurendada tippspetsialistide arvu õpirände abil. Kui noor inimene on kolm kuni viis aastat Eestis õppinud, siis on ta tõenäoliselt omandanud eesti keele, ta on leidnud siin sõbrad ja võib-olla ka elukaaslase ehk suurem on võimalus, et ta päriselt Eestisse elama jääb. Praegu jääb iga viies Eestis õppiv välistudeng pärast ülikooli lõpetamist Eestisse elama. Eesti majandusarengu vaatenurgast aga ei ole kadunud ka need 80%, kes Eestist lahkuvad. Ülikoolist saadakse sageli sõbrad kogu eluks ja õpingute käigus on noored omavahel suheldes teadvustanud ka oma koduriikide kultuurilisi eripärasid.

Eesti keele ja kultuuri püsimise alus on inimeste soov neid edasi kanda

Avar käsitlus ja tehnoloogiliste võimaluste kasutamine tagab väikeste keelte ning kultuuride püsimise avatud maailmas rände- ja digiajastul. Mitmekesine kultuuripoliitika käsitleb eesti kultuuri kogu selle eripalgelisuses (mitte vaid kutselist ja pärimuskultuuri) ning aitab kaasa teistest kultuuridest pärit laenude oskuslikule lõimimisele. Eesti kultuuri alus on eesti keel, kuid eesti keele ja kultuuri kandjad, sh eestlased, räägivad tulevikus praegusest enam ka teisi keeli ning suhtlevad rohkem erinevatest kultuuridest pärit inimestega.

Eesti identiteeti ja kultuuri määratlevad inimesed eelkõige eesti keele kaudu. Eesti maa või territooriumi tähtsus enesemääratluses ei ole noortele enam sama oluline kui nende vanematele (Valk 2017, käesolev kogumik). Tänapäevane avatud ja hargmaine maailm, sealhulgas globaalne ja hargmaine Eesti, on noorte jaoks saanud uueks normaalsuseks. Valdav osa Eesti noortest valdab hästi inglise keelt ja teiste Euroopa riikide võrdluses on Eesti lapsed ning noored väga aktiivsed internetikasutajad (Kalmus 2013). Seega ei piirdu noorte tegevusruum, igapäevased keele- ja kultuurikontaktid enam ainult Eestiga ja siin elavate inimestega. Tänapäevane Eesti toimib tegelikult kolmes keeles: eesti keel on peamine suhtluskeel, kuid endiselt on mõnes piirkonnas oluline vene keel ja ühiskonnaelu mitmes valdkonnas kasvab inglise keele tähtsus (Zabrodskaja ja Kask 2017, käesolev kogumik). Digiajastule kohaselt tegutsetakse ka uutes visuaalsetes ehk pildilistes kultuurikeeltes (Torop 2017, käesolev kogumik).

Keeleoskus on seega suhtlemise alus. Kuigi Eesti elanike ja eriti noorte hea inglise keele oskus ning aktiivne pildikeele kasutus virtuaalruumis on nüüdisaegses avatud maailmas olulised (Kalmus 2013), näitavad rahvaloenduse andmed ka probleemkohti. Esiteks on vene noorte inglise keele oskus halvem kui eesti noortel. Teiseks on nii Eesti noorte kui laiemalt ka kõigi Eesti

elanike muude võõrkeelte oskus üpris napp. Osatakse veel soome keelt ja mõnevõrra teisi keeli (saksa, prantsuse, hispaania), kuid ülejäänud keeli oskame väga vähe. Nii võiks laste keeleline mitmekesisus suureneda. Mitte nõnda, et iga laps oskab väga suurt hulka keeli, vaid nii, et Eesti elanike seas oleks rohkem eri keeli valdavaid inimesi. Inglise keel on küll avatud maailma *lingua franca*, kuid maailma nägemine üksnes inglise keeles on liiga kitsas. Võimatu on siseneda Hiina turule ettevõttel, kus ükski töötaja ei räägi kohalikku keelt. Keeruline on mõista Süüria kriisi ja põgenike olukorda, kui ei suudeta suhelda asjaosaliste emakeeles. Avatud maailmas ja digiajastul tuleks riigil investeerida ka kõikvõimalikesse keeletehnoloogiatesse, mis aitaksid lihtsamalt tekste ühest keelest teise tõlkida, tehes koostööd ettevõtetega, kes sellega turuhuvist tegelevad.

Eesti e-edu on hästi tuntud, eriti riigi e-teenused. Kultuuriloome ja -pärandi digimisel ning laiemalt kultuuri tarbimisel digitaalsete meediumide kaudu on aga veel arenguruumi. Läbi on vaja vaielda, millist tuge peaks riik pakkuma digikultuuri arenguks erasektorile ja millised peaksid olema investeeringud uutesse ning uuenduslikesse digitaalsetesse kultuurivormidesse, mis aitaks muuta digitaalse kultuuriloome osaluskeskseks, kõigile kodanikele avatud kultuurivormiks ja kuidas saaksid need võimalused kättesaadavaiks kõikidele eestlastele, ükskõik millises maailma otsas nad elavad (Ibrus 2017, käesolev kogumik). Eesti digikultuur on hargmaise Eesti alustaristu, mis aitab eesti kultuurist osa saada kõikidel eestlastel, ükskõik kus maailma otsas nad asuvad. Samal ajal pakub digikultuur ka lõimumiseks võimalusi uute, värskete ja mänguliste lahendustega, sh koolidele uute atraktiivsete õppematerjalide loomisega, aga annab ka neile inimestele, kes ei soovi Eestisse elama asuda, võimaluse tutvuda eesti kultuuriga.

Eesti kultuur vajab avatud maailmas ja rändeajastul senisest märksa avaramat vaadet, mis hõlmab nii Eestis elavate eri keele- ja kultuuritaustaga inimeste kui ka väljaspool Eestit elavate eestlaste enesemääratlusi ja tähendusloomet. Eesti kultuur on seda elujõulisem ja ligitõmbavam, mida enesekindlam see on, mida avaramad on selle tähendusloome võimalused ja inimeste oskus ning võimalus suhestuda teiste keelte ja kultuuridega (Torop 2017, käesolev kogumik). Eesti kultuur jääb ka tulevikus põhinema eesti keelele, kuid eesti keele kandjad, eestlased nii Eestis kui ka välismaal, räägivad üha enam ka teisi keeli (Praakli 2017, Zabrodskaja ja Mets 2017, käesolev kogumik). Sageli paneme võrdusmärgi eestlaste arvu ja eesti keele oskajate vahele. Muidugi on kattuvus suur, kuid tänapäeva maailmas see kattuvus väheneb. Nii ei tähenda eestlaste arvu vähenemine Eesti riigi territooriumil automaatselt sammu eesti keele ja kultuuri hääbumise suunas: eesti keele ega kultuuri püsimajäämine ei olene üksnes Eesti demograafilisest arengust, vaid eelkõige eesti keele ja kultuuri arenemisvõimest nii Eestis kui ka väljapool Eestit (Viik 2017, käesolev kogumik). Kuid kahaneval rahval on raske üleval hoida piisavalt mitmekesist kultuuri, mis on muutuva maailma mõistmise ja selle väljakutsetega toimetuleku eeldus.

Tulevik

Eelmise inimarengu aruande lõpetas Raivo Vetik (2015) Eesti arengust rääkides ilmeka botaanilise kujundiga, et õitsemiseks on vaja ka juuri. Õite ilu nautimiseks on lisaks vaja taime eest ka hoolitseda: eesti keele ja kultuuri püsimisele aitab oluliselt kaasa meie üldkultuurilise kirjaoskuse paranemine (Marek Tamm, käesolev kogumik), inimeste praeguse eesti-inglise-vene keele keskse keelepagasi rikastumine (Anna Verschik, käesolev kogumik), parem lõimumis- ja lõimimisvõimekus (Anu Realo, käesolev kogumik), avatud maailmas nii vajalik mobiilsuskapital (Rein Ahas, käesolev kogumik) ning rahvastiku- ja majandusarengu rändesõltuvuse vähendamine (Allan Puur). Ajal, kui me käesolevat inimarengu aruande käsikirja lõpetame, on paljudes Euroopa riikides kasvanud vastuseis sisserändele ehk nagu Anu Realo (käesolev kogumik) tabavalt sõnastab: maailm, kus me oleme harjunud elama, ei ole enam endine. Suureks kasvanud ränne tekitab taas riikide vahele piire. Nii küsib Allan Puur (käesolev kogumik), kas avatust on rände mõttes saanud korraga ehk liiga palju. Paljude Euroopa riikide, ka Eesti kodanikud tunnetavad, et kontroll oma elu oluliste otsuste üle kipub kaduma. See on oht demokraatlikule ühiskonnakorraldusele.

Kas praegune areng Euroopas on üksnes ajutine muutus ja väike hingetõmbehetk või uue suletuma maailma suunas liikumise algus, on veel vara öelda. Küll aga kordub käesolevas inimarengu aruandes ühe olulise sõnumina avatuse tähtsus Eesti senises eduloos ja vajadus avaralt mõista rahva, keele ning kultuuri püsimist. See jätab võimaluse paindlikeks, või nagu eelmises inimarengu aruandes rõhutati, säilenõtketeks (Vetik 2015) lahendusteks. Põhiseaduses sätestatud eesti keele ja kultuuri püsimajäämise ülesanne avaras tähenduses puudutab seega eranditult kõiki poliitikavaldkondi. Viimased 25 aastat on Eesti olnud turu-usku ja majanduskasvule suunatud, samal ajal kui riiklik kultuurikäsitus on jäänud kitsamaks põhiseaduses sätestatud eesmärkidest ning keskendunud liiga piiratult vaid kutselisele ja institutsionaalsele kultuurile (Tamm 2017, käesolev kogumik). Liiga lihtsustatud on arusaam, et alles siis, kui majandus areneb ja jõukus kasvab, saab hakata kultuuri toetama. Pigem on inimeste keeleoskus, teadmised oma ja teistest kultuuridest, kultuuridevaheline suhtlus, uute kultuuriliste tähenduste loomise oskus ja ühiskondlik ning majandusareng omavahel lahutamatult seotud. Eesti kultuuri – selle kõige laiemas, nii kutselise kui ka erinevate kultuurivormide tähenduses –

arengusse panustamist ei tohi seetõttu käsitleda mitte toetuse, vaid ühiskonna sidusust ja arengut toetava pikaajalise investeeringuna, mis aitab kaasa ka Eesti majanduse eduloole palju laiemalt kui lihtsalt loomemajanduse arengu kaudu.

Rahvastiku püsimajäämise kesksete poliitikameetmete komplekti moodustavad pere-, eluaseme-, rände-, haridus-, tööturu-, lõimumis- ja hargmaisuspoliitika. Need on horisontaalsed, mistõttu tuleb teha tihedat ministeeriumide ja ametkondade koostööd, et leida parimad lahendused. Eduka tegevuse peamine eeldus on teadmispõhisus ehk tähtsad on nii eespool nimetatud poliitikavaldkondade alusteave kui ka alus- ja rakendusuuringud. Eesti senised valitsused on keskendunud arenguks soodsa majanduskeskkonna, sh füüsilise taristu arendamisele. 21. sajandi Eesti valitsuste peamine väljakutse on panustada inimvara arengusse rändeajastu vajaduste alusel. Praegu teeb selle töö Eesti eest suuresti ära Euroopa Liit oma toetusprogrammidega. Eestil on vaja välja töötada oma rände- ja inimvarastrateegia. See ei puuduta üksnes inimesi, vaid ka ettevõtteid. Eesti rahva püsimisele aitab kaasa see, kui Eesti ettevõtted on tugevad, hästi lülitunud üleilmsetesse tarneahelatasse ja pakuvad tarku töökohti. Riigi roll peaks olema ettevõtetele tuge pakkuda ja muutuste eestvedamine. Selleks on tarvis läbimõeldud innovatsioonisüsteemi, mis alates lasteaiast aitab kaasa loovuse arengule, mitmekesise keelelis-kultuurilise pagasi tekkele ja digiajastule vajaliku tehnoloogilise kirjaoskuse omandamisele kõigis ühiskonnakihtides.

Veebruar 2017

Tabel 1. Inimarengu indeksi muutus EL-i liikmesriikides, 1990–2015

	1990	2000	2010	2015
Taani	0,799	0,862	0,908	0,923
Holland	0,829	0,877	0,909	0,922
Saksamaa	0,801	0,855	0,906	0,916
Iirimaa	0,770	0,861	0,908	0,916
Rootsi	0,815	0,897	0,901	0,907
Ühendkuningriik	0,773	0,865	0,906	0,907
Luksemburg	0,779	0,851	0,886	0,892
Belgia	0,806	0,874	0,883	0,890
Prantsusmaa	0,779	0,848	0,881	0,888
Austria	0,794	0,836	0,879	0,885
Soome	0,783	0,857	0,878	0,883
Sloveenia	0,766	0,824	0,876	0,880
Hispaania	0,756	0,827	0,867	0,876
Itaalia	0,766	0,829	0,869	0,873
Tšehhi	0,761	0,821	0,863	0,870
Kreeka	0,759	0,799	0,866	0,865
Eesti	0,726	0,780	0,838	0,861
Küpros	0,733	0,800	0,848	0,850
Slovakkia	0,738	0,763	0,827	0,844
Poola	0,713	0,786	0,829	0,843
Leedu	0,730	0,754	0,827	0,839
Malta	0,729	0,766	0,824	0,839
Portugal	0,710	0,782	0,819	0,830
Ungari	0,703	0,769	0,821	0,828
Läti	0,692	0,727	0,811	0,819
Horvaatia	0,670	0,749	0,807	0,818
Rumeenia	0,703	0,706	0,784	0,793
Bulgaaria	0,695	0,713	0,773	0,782

Viidatud allikad

Åslund, A. (2007). *How Capitalism Was Built: The Transformation of Central and Eastern Europe, Russia, and Central Asia*. New York: Cambridge University Press.

Castles, S., de Haas, H., Miller, M. J. (2013). *The Age of Migration*. Londond: Palgrave Macmillan.

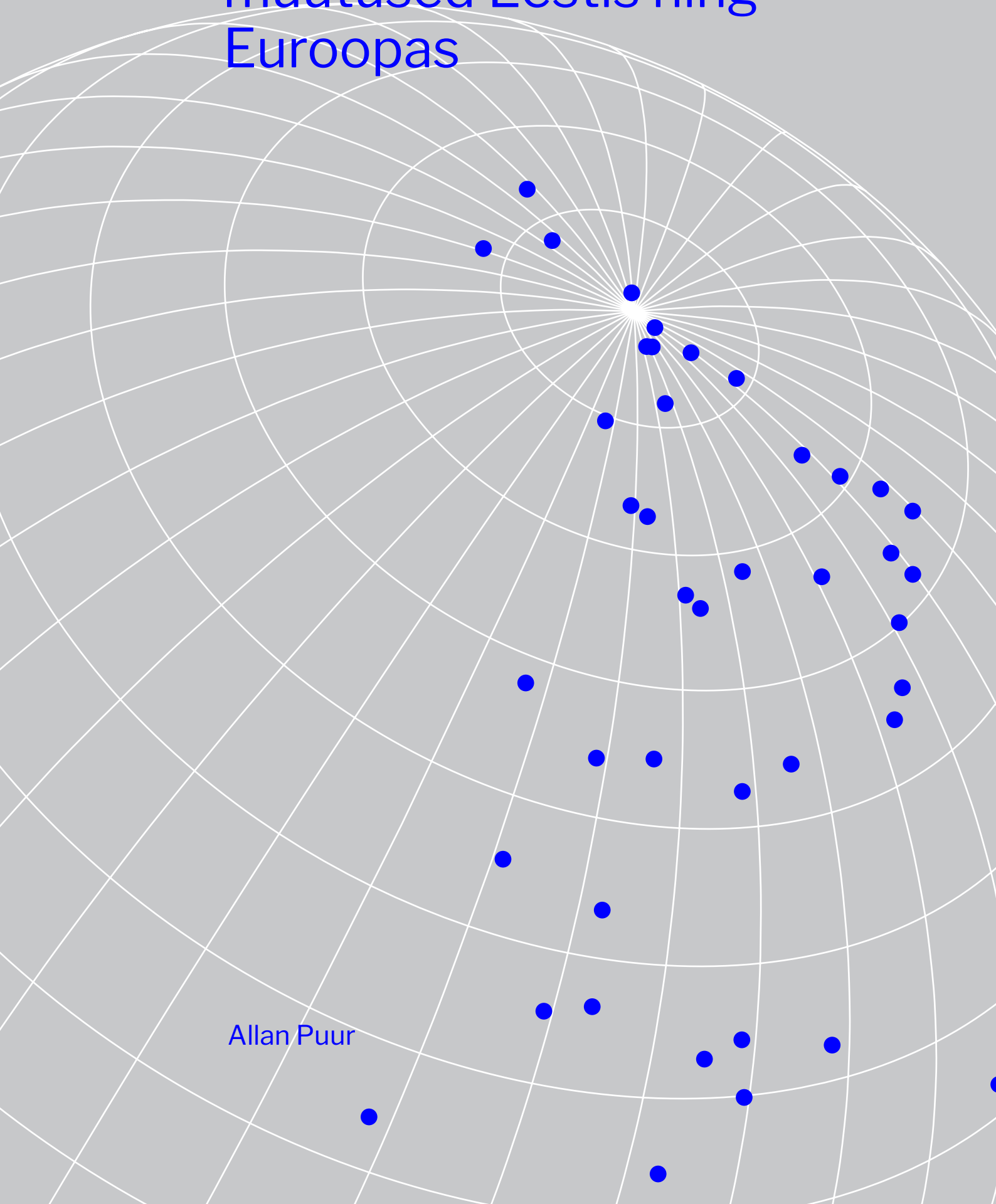
Eurostat 2017. Gini coefficient of equivalised disposable income. Andmebaas, elektrooniiselt kättesaadav aadressil: http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=ilc_di12.

Kalmus, V. (2013). Laste turvalisus uues meediakeskkonnas. Eesti inimarengu aruanne 2012/2013: Eesti maailmas (toim. M. Heidmets). Tallinn: Eesti Koostöö Kogu, 83–85.

Piketty ,T. (2014). *Capital in the Twenty-First Century*. Harvard: Belknap Press.

Vetik, R. (2015). Kokkuvõte: Eesti arengumudel post-2015. Eesti Inimarengu Aruanne 2014/2015: lõksudest välja? (toim. R. Vetik). Tallinn: Eesti Koostöö Kogu, 294–301.

1. Ränne ja rahvastiku-muutused Eestis ning Euroopas

Allan Puur

Peatüki kolm peamist sõnumit

1. Riikidevahelise rände mõju ühiskondadele on praegu suurem kui eales varem lähiajaloos. Paljudes Euroopa riikides on sisseränne muutunud peamiseks ja ainsaks rahvastikukadu tagasi hoidvaks või seda pidurdavaks teguriks. Rände lakkamisel pöörduks rahvaarv mõne kümnendi pärast kasvult kahanemisele isegi Põhjamaades, nüüdis-Euroopa kõige kestlikuma rahvastikutaastega piirkonnas. Sellist olukorda võib iseloomustada kui demograafilist rändesõltuvust.

2. Arusaam, nagu aitaks sisseränne lihtsamini toime tulla rahvastiku vananemisest tulenevate väljakutsetega, on pikemas vaates ekslik. Ka sisserändajad saavad iga aastaga vanemaks, nende sündimus läheneb enamasti juba teises põlvkonnas sihtmaa keskmisele tasemele, kuid võib olla sellest ka väiksem. Seepärast eeldab edukas kohanemine vananemisega, mis kuulub demograafilise nüüdisajastumise paratamatute kaasnähtuste hulka, ühiskonnalt mitmekülgsemat vastust kui rände soodustamine. Rände abil saab leevendada töökäte nappust, kuid selle tee kaaslaseks kipub olema rahvastiku koostise teisenemine. Mitmes Euroopa riigis kujuneks praeguste suundumuste jätkumisel 21. sajandi teisel poolel välja rändelist päritolu rahvastiku enamus. See annab ainet mõtlemiseks, kas sisseränne võib mõnikord saada ka liiga palju.

3. Rahvastikuprognoosi tulemused näitavad, et väljaränne ja madala sündimuse jätkudes väheneks Eesti rahvaarv 21. sajandi lõpuks allapoole 800 000 piiri. Kahanemissuundumuse murdmisel tõuseb üheks keskseks küsimuseks see, kui palju panustada selle juures sisserändele ning kui tõsiselt üritada ühiskonna pere- ja lapsesõbralikumaks muutmise kaudu luua eeldusi sündimuse suurenemiseks. Lahenduse osana tuleb arvesse ka tagasiränne soodustamine, kuid selle mõju on kahe ülejäänuga võrreldes siiski tagasihoidlikum. Neis küsimustes valikute tegemine ja poliitikate kujundamine on Eesti pädevuses.

Lähtekohad

Seekordse Eesti inimarengu aruande avapeatüki lähtekoht on arusaam nüüdisajast kui rändeajastust. Sellele populaarsele mõttekujundile annab sisu riikidevahelises rändes osalevate inimeste arvu pidev muljetavaldav suurenemine. Transpordi areng on muutnud pikkade vahemaade ületamise kiiremaks, turvalisemaks ja suurtele inimrühmadele taskukohasemaks kui eales varem. Avatud piirid paljude riikide ja regioonide vahel on eemaldanud rändelt poliitilised tõkked. Maailmapanga hinnangul ületab raha kogus, mis välismaale siirdunud inimesed koju saadavad, nii arengumaadele antava abi suuruse kui ka neisse riikidesse tehtud otseste välisinvesteeringute mahu.

Veelgi tormilisemast riikidevahelise mobiilsuse suurenemisest annab tunnistust huvireisijate arv, mis on möödunud sajandi keskpaigaga võrreldes kasvanud poolsada korda ja lähenes mullu 1,2 miljardile inimesele.

Peatüki keskmes on rahvusvaheline ränne selle klassikalises tähenduses, s.t inimeste püsielukoha vahetused üle riigipiiride. Lühemaajalise liikuvuse (ajutine ränne, hooajaline ränne, pendelränne, turism jms) sagenemisest hoolimata toimib rände demograafiline mõju just püsielukoha vahetuste kaudu. Avatud piiride korral tõuseb ränne sündimusega ja suremusega võrdseks või isegi neist olulisemaks riikide rahvastikuolukorda vormivaks teguriks. Peatükki koondatud artiklite eesmärk on anda lugejale ajakohane ülevaade rände suundumustest, mõjust rahvaarvu dünaamikale ja rahvastikukoostisele ning rände reguleerimisele suunatud poliitikast. Tähelepanu keskpunktis on Eesti, kuid siinse arengu laiemale taustale seadmiseks pakutakse peatükis ka mitmekesist võrdlusteavet Euroopa teiste riikide ning piirkondade kohta. Ajalisest vaatenurgast on käsitlus tänapäevakeskne, kuid rände mõjul toimuvate rahvastikumuutuste selgitamiseks on selle ajaraami paiguti laiendatud nii mineviku kui ka tuleviku suunal.

Euroopat ootavad 21. sajandil märkimisväärsed rahvastikumuutused. Kui areng peaks tuginema üksnes Euroopa riikide endi demograafilisele potentsiaalile, väheneks kontinendi rahvaarv sajandi lõpuks praegusega võrreldes tõenäoliselt rohkem kui 190 miljoni inimese ehk enam kui veerandi võrra (UN 2015). Aastal 2100 moodustaksid eurooplased maailma kogurahvastikust 5%, mis vastab ühele viiendikule nende osatähtsusest 19. sajandi lõpul, ajaloolises kõrgpunktis. Rahvastikukaoga samal ajal süveneks rahvastiku vananemine. Eakate arv ühe tööealise kohta suureneks prognoosi kohaselt praegusega võrreldes üle kahe korra, esitades väljakutse heldekäeliste pensioni- ja sotsiaalkaitsesüsteemide jätkusuutlikkusele, eriti arvestades paljude Euroopa riikide suurt, paiguti toimetuleku piirile jõudnud võlakoormust. Seejuures väärib märkimist, et mainitud tulevikupildi alus ei ole sugugi mõni pessimistlik stsenaarium, vaid eeldatud on sündimuse suurenemist, Euroopa keskmisena praeguselt 1,6 lapselt ühe naise kohta 1,80–1,86 lapsele sajandi teisel poolel.

Sellise väljavaate juures nähakse üht päästerõngast sisserändes, mille abil eesootavat rahvastikukadu ja -vananemist pidurdada. Seda mõtet on reljeefselt väljendanud ÜRO peasekretär Kofi Annan, kes tosina aasta eest Euroopa Parlamendilt Andrei Sahharovi mõttevabaduse

auhinda vastu võttes lausus muu hulgas järgmist: „Ei saa olla kahtlust, et Euroopa ühiskonnad vajavad sisserändajaid. Eurooplastel on vähem lapsi ja nad elavad kauem. Ilma sisserändeta … jääksid täitmata töökohad ja osutamata teenused, majandused kahaneksid ja ühiskonnad stagneeruksid. Sisseränne üksi neid probleeme ei lahendaks, kuid sisseränne on iga lahenduse oluline koostisosa“ (Annan 2004). Kõneleja juhtis tähelepanu ka rände laiemale, Euroopa ühiskondi määratlevale rollile, mis haakub Eesti inimarengu aruande seekordse teemaga: „Suletud Euroopa tähendaks väiklasemat, vaesemat, nõrgemat ja vanemat Euroopat. Avatud Euroopa on tulevikus õiglasem, rikkam, tugevam ja noorem Euroopa – eeldusel, et rännet suudetakse hästi juhtida.“ Aruande esimeses peatükis püütaksegi nende küsimuste kohta teavet ja arutlust pakkuda.

Ka Eesti jaoks ennustavad prognoosid rahvastiku jätkuvat vananemist ja vähenemist. ÜRO kõige tõenäolisemaks peetava stsenaariumi teostumisel kahaneks Eesti rahvaarv Euroopa keskmisega sarnases tempos ja langeks sajandi lõpul ühe miljoni piirist allapoole. Eesti puhul kuulub sellise väljavaate juurde paljude Euroopa maade omast eristuv minevikukogemus. Nimelt on Eesti üks vähestest riikidest maailmas, kus põliselanike arv ei ole saavutanud Teise maailmasõja eelset taset (Katus, Puur 2006). Iseseisvuse taastamisest möödunud kahe ja poole kümnendi vältel on Eesti rahvaarv vähenenud rohkem kui veerand miljoni inimese võrra, kaks kolmandikku sellest kaost langeb (välja)rände arvele. Peatükis püütakse välja tuua Eesti uuema rändearengu tunnusjooni ja arutletakse ka võimalike poliitikavalikute üle.

Artiklite teemad

Peatükk koosneb viiest kirjutisest, mis lähenevad teemale üksteist täiendavate vaatenurkade alt. Enamikku artikleid võib käsitleda originaaluurimustena, mis toovad käibesse uudset ainest ja aitavad olemasolevaid teadmisi laiendada.

Peatüki esimeses artiklis (autorid Allan Puur ja Luule Sakkeus) antakse ülevaade riikidevahelise rände põhisuundumustest nüüdis-Euroopa eri piirkondades ja riikides ning rände tulemusena kujunenud rahvastikurühmadest (sisserännanud, väljarännanud ja tagasirännanud). Samuti arutletakse võimaluste üle, et ränne leevendaks Euroopa ees seisvaid demograafilisi väljakutseid. Teabeväärtust lisab artiklile rohkem kui 30 Euroopa riigi viimaste rahvaloenduste kooskasutus, mille võimalusi on seni ka erialakirjanduses väga vähe kasutatud.

Teises artiklis (Alis Tammur, Allan Puur ja Tiit Tammaru) käsitletakse Eesti välisrände suundumusi sajandivahetusest praeguseni. Erinevaid andmeallikaid ja hinnangumeetodeid abiks võttes püüavad autorid selgusele jõuda, kas Eestis on alust rääkida lähenevast või juba toimunud rändepöördest, mille käigus asendub väljarände ülekaal sisserände ülekaaluga. Kirjutise oluline panus on ka eestlaste ja teistest rahvustest Eesti elanike uuemate rändesuundumuste võrdlus, mis aitab paremini mõista nüüdisaegse rände mõju Eestile.

Kolmas artikkel (Eva-Maria Asari ja Helina Maasing) on pühendatud rändepoliitikale. Kirjutise algusosas juhivad autorid tähelepanu kõnealuse poliitikavaldkonna eripärale, mida rändepoliitika kujundamisel ja teostamisel tuleb teadvustada. Artikli põhiosas käsitletakse Euroopa Liidu ja Eesti sisserändepoliitika kujunemist ning põhijooni, välistööjõu värbamist ja selle sobivust Eesti oludesse, samuti rändeküsimuste kajastatust Eesti riiklikes strateegiadokumentides.

Neljas artikkel (Kert Valdaru, Eva-Maria Asari ja Lauri Mälksoo) keskendub viimaste aastate vältel uudistevoogu täitnud põgenikekriisile. Artiklis on juttu kriisi põhjustest, senisest käigust ja riikide kohustustest varjupaiga taotlejate ees. Autorid arutlevad ka üldisemalt sisserände sotsiaal-majanduslike, poliitiliste ja õiguslike järelmite üle Euroopa ühiskondadele.

Peatüki viimases artiklis esitatakse spetsiaalselt inimarengu aruande tarbeks koostatud Eesti rahvastikuprognoos (Luule Sakkeus, Jerome McKibben, Allan Puur, Leen Rahnu ja Liili Abuladze), mille eesmärk on selgitada riikidevahelise rände mõjusid Eesti rahvaarvule, tööealise elanikkonna suurusele ja vanuskoostisele pikema aja jooksul (aastani 2100). Käsitluses on uudne ka rahvusrühmade (eestlaste ja teiste rahvuste) eristamine, mis on asjakohane just rände kontekstis ja mida pole püütud teha üheski varasemas Eesti kohta koostatud rahvastikuennustuses. Ühtlasi raamib see inimarengu aruande järgnevaid arutelusid rände rollist Eesti kui rahvusriigi tulevikus.

Valik tulemustest

Kaugemalt alustades selgub, et rände tähendus Euroopa ühiskondade jaoks on Teisele maailmasõjale järgnenud ajal põhjapanevalt ja ilmselt pöördumatult muutunud. Varem kümneid miljoneid inimesi ära andnud kontinendist on vaid ühe inimea kestel saanud maailmajagu, mille riikides elab kõige suurem arv sisserändajaid maailmas (76 miljonit, 2015). Veel enam, paljudes Euroopa maades on sisseränne muutunud peamiseks rahvastikukasvu alalhoidvaks teguriks. 2015. aastal langes Euroopa Liidu rahvaarvu kasvust rände otsemõju arvele 85%, kaudse mõju juurdearvestamisel on sisseränne ainus Euroopa Liidu rahvastikukadu vältiv tegur. Rände peatumisel pöörduks rahvaarv mõnekümne aastaga kasvult kahanemisele isegi Põhjamaades, selles nüüdis-Euroopa kõige kestlikuma rahvastikutaastega piirkonnas. Kujunenud olukorda on raske iseloomustada teisiti kui Euroopa ühiskondade demograafilist rändesõltuvust.

Peatüki artiklitest nähtub, et Euroopal on üsna head võimalused koduse töökäte arvu kahanemise kompenseerimiseks rände abil. Nende alus on jätkuv rahvastikukasv Euroopale suhteliselt lähedal asuvates piirkondades, mis kataks ilma suurema vaevata kogu kontinendi tööjõuvajaduse 21. sajandi lõpuni. Lähteriikide elanike jaoks muudavad Euroopa rände sihtkohana meelitavaks suured erinevused sissetulekutes ja heaolus, eurooplaste suhteline sallivus ning kõrged inimõiguste standardid (Demeny 2016). Ühtlasi demonstreeriti peatükis arusaama ekslikkust, mille kohaselt aitaks sisseränne lahendada ühiskonna vananemisega seotud probleeme. ÜRO prognoosi kohaselt lisandub Euroopasse 21. sajandi lõpuni koos järelpõlvega umbes 100 miljonit uut sisserändajat, seda sisserände kahekordset vähenemist eeldades (UN 2015). Eakate ja tööealiste arvulist vahekorda sajandi lõpul muudaks selle tohutu inimhulga lisandumine üksnes paari protsendipunkti võrra.

Ühiskondade avatust käsitledes räägitakse üsna vähe sisserände mõjust sihtmaade rahvastiku etnilisele koostisele. Kaks viiendikku Euroopa riikidest sellekohast teavet ei kogu, ehkki Euroopa statistikud on seda suureneva riikidevahelise rände kontekstis otstarbekaks pidanud. Peatükis viidatud prognoosid näitavad, et seniste ränne-suundumuste jätkumisel võib rändelist päritolu rahvastiku hulk mõnes Euroopa riigis jõuda 21. sajandi teisel poolel sihtmaa põliselanikega võrreldavasse suurusjärku. Sellised ennustused võivad tunduda esmapilgul raskesti usutavad, kuid välispäritolu rahvastiku peatükis esitatud andmed osutavad, et kümmekonnas Euroopa riigis on pool teed selles suunas käidud. Samuti ei ole käegakatsutavas tulevikus näha massilist sisserännet toetavate tegurite (lähte- ja sihtmaade heaolutaseme suur erinevus, rahvastikukasv lähtemaades) mõju lakkamist.

Peatükist aimuv tulevikuvaade annab põhjuse küsida, kui edukalt suudavad sihtmaade ühiskonnad sedavõrd suurt sisserändajate hulka lõimida. Täpset vastust on raske pakkuda, sest rahvastikukoostise nii mastaapse teisenemise kohta puuduvad lähiajaloost võrdlusvõimalused. Samuti komplitseerib vastuse leidmist asjaolu, et lõimumise edenemine oleneb poliitikast, sisserännanute päritolugeograafiast, lähte- ja sihtmaade erisuste ulatusest ja laadist ning paljust muust. Sotsiaalmajanduslik lõimumine elukohamaa ühiskonda ei eelda nüüdisajal sugugi kultuurilist sulandumist. Sisserändajad, eriti suurematesse kogukondadesse kuuluvad, võivad oma kultuurilise ja etnilise järjepidevuse elukohamaal säilitada. Seda soodustab muu hulgas rändelist päritolu kogukondade hargmaistumine, mida käsitleb põhjalikult aruande järgmine peatükk.

Digisuhtlusvahendid ja ühismeedia võimaldab väikestegi ning hajali paiknevate kogukondade liikmetel nii omavahel kui ka kodumaaga iga päev ühendust pidada. Nagu Brüsseli, Pariisi, Nice'i ja Berliini terrorirünnakud näitasid, pakub uus tehnoloogia suure hulga hea kõrval võimalusi ka kurjaks. Tahaks siiski loota, et Prantsusmaal juba üle aasta kehtivast eriolukorrast ei saa Euroopa jaoks „uut normaalsust". Siiski oleks naiivne mitte märgata, et teatud tingimustel võib sisserändele avatus ja hargmaistumine viia omalaadsete paralleel-ühiskondade tekkeni, mille liikmed jagavad küll sama sotsiaalset aegruumi, kuid mille kokkupuude võrgustike, kultuuri ja väärtuste tasemel on suhteliselt piiratud (Coleman 2009). Praeguste teadmiste pinnalt on keeruline ette näha, kui püsivaks niisugused olukorrad võivad osutuda. Üks tulemust määrav tegur näib olevat lähte- ja päritoluühiskondade kultuuriline erisus. Seetõttu on väga hinnatav, et seekordses inimarengu aruandes on esindatud ka kultuurimuutusi eritlev peatükk.

Eelnevat arvestades pole väga üllatav, et peatüki põgenikekriisi käsitlevas artiklis tuuakse esile just ränne ja terrorism kui kõige suuremad Euroopa Liidu ees seisvad väljakutsed, mis liidu elanike silmis on tõusnud olulisemaks aastaid esikohal püsinud majandusliku toimetuleku ja tööturuga seotud muredest. Seejuures ei pisenda autorid inimeste muret väheseks teavitatuseks, vaid leiavad, et riigid ja Euroopa Liidu institutsioonid peaks seda ära kasutama praegusest tõhusamate rändetegevuskavade väljatöötamiseks ja rakendamiseks. Siiski antakse selgesti aru, et liikmesriikidel on suhtumises sisserändesse ja põgenikesse lahkarvamused, mis ei tee koostööd ning meetmete rakendamises kokkuleppele jõudmist kaugeltki lihtsaks. Mõtlemapanev on ka, et Euroopat tabanud põgenikekriis on kaasa toonud õigusliku kriisi, mis puudutab nii rahvusvahelist, Euroopa kui ka riigiõigust. Autorite arvamuse kohaselt võib ees oodata arutelu selle üle, kuidas rakendada massrännete tingimustes 1951. aasta Genfi pagulasseisundi konventsiooni. Varjupaigaõigus muidugi jääb, ent tuleb silmas pidada, et see oli mõeldud ajutise elupäästva meetmena tagakiusatud rühmadele, mitte tervete rahvaste õigusena kolida turvalisemat elu pakkuvatesse maadesse. Milliseks võib kujuneda erinevate õigushüvede tasakaal, on käesoleva aruande kirjutamise ajal keeruline ennustada.

Peatüki Eestit käsitlevatest osadest nähtub, et Teise maailmasõja järel oleme olnud rändele rohkem avatud kui enamik Euroopa riike. Artiklites esitatud võrdlused näitasid, et välispäritolu rahvastiku suhtarvu poolest hoiab Eesti Euroopa Liidu riikide hulgas Luksemburgi järel teist kohta. Pärast 1990. aastat toimunud väljarände ulatuse poolest edestavad Eestit aga ainult kolm Euroopa Liidu riiki. Neid kaht pingerida kokku pannes pole liialdus käsitleda Eestit rändest ühe kõige enam mõjutatud riigina Euroopas.

Eesti 21. sajandi rändearengut käsitlenud artiklis oli keskne küsimus, kas Eesti on veerandsajandilise väljarände järel jõudnud pöördepunkti, kust alates hakkab ränne rahvaarvu uuesti kasvatama, mõistagi rahulikumas tempos kui sõjajärgsetel kümnenditel. Märke võimalikust rändepöördest on autorid tõepoolest leidnud: 2015. aastal, esimest korda pärast iseseisvuse taastamist,

oli Eestisse sisserändajaid tuhande jagu rohkem kui väljarändajaid ning sama näitavad nende ridade kirjutamise ajal avaldatud 2016. aasta esialgsed kokkuvõtted. Samal ajal on mõttekoht see, et kogurahvastiku positiivse rändesaldo varjus võib eestlaste väljaränne endiselt sisserännet ületada.

Rahvastikuprognoos peatüki lõpuartiklis selgitab Eesti demograafilist tulevikku rände ja sündimuse erinevate stsenaariumide korral. Läbimängitud variantidest viiks kestlikkuse seisuskohalt kõige vähem soovitava tulemuseni seniste demograafiliste suundumuste muutuseta jätkumine. Eesti rahvaarvu ja töökäte kahanemise peatamiseni on analüüsi kohaselt võimalik jõuda kaht teed mööda.

Esimene rada eeldaks ühelt poolt rändemudelit, mille puhul inimeste liikumine üle riigipiiride võib olla küll intensiivne, kuid kaugemas vaates valitseks sisse- ja väljarändevoogude tasakaal. Selle tee teine eeldus on sündimuse suurenemine taastetaseme (keskmiselt 2,07–2,08 last ühe naise kohta) lähedusse, mis tagaks, et laste põlvkonnad ei oleks nende vanemate omadest arvuliselt palju väiksemad.

Rahvastikukao lõppemise ja rahvaarvu stabiliseerumiseni viiva teise tee osad on sündimuse mõõdukam suurenemine (1,87 lapseni, mis on lähedane praegu reproduktiivea lõppu jõudvate Eesti naispõlvkondade keskmisele laste arvule) ja sisseränne. Taastetasemest madalama sündimuse korral läheks põlvkonnasuuruse vähenemise vältimiseks tarvis püsivat ja pikema perioodi kokkuvõttes märkimisväärset sisserännet (arvutustes eeldati ligi 190 000 sisserändajat 21. sajandi lõpuni). Arutleda võib muidugi ka selle üle, kas Eesti rahvaarvu vähenemist on üldse vaja pidurdada.

Riikide suuruse ja heaolutaseme vahel ei ole tugevat seost. Seekordse inimarengu aruande lõpupeatükist koorub välja, et Eesti rahvusriigi püsimajäämine oleneb rohkem eesti kultuuri arenemisvõimest kui üksnes Eesti demograafilisest arengust. Kuid neid kaht – kultuuri ja rahvast – pole võimalik ka üksteisest lahutada. Kahaneval rahval on raske üleval hoida piisavalt mitmekesist kultuuri, mis on keerulisemaks muutuva maailma mõistmise ja selle väljakutsetega eduka toimetuleku eeldus.

Koosvõetuna peaksid peatükki koondatud artiklid andma mõttetoitu poliitikaalternatiivide üle arutamiseks ja teadmispõhiseks eelistuste kujundamiseks. Nii Euroopa kui ka Eesti jaoks näib üks valikuküsimus olevat see, kas loota edaspidi rahvaarvu ja tööjõuvaru vähenemise ärahoidmisel peamiselt sisserändele või püüda senisest aktiivsemalt toetada omamaist rahvastikutaastet. Peatükis esitatud prognoosiarvutustest ilmneb, et eduka panustamise korral sündimus- ja perepoliitikale on võimalik jõuda nii demograafiliselt kui ka majanduslikult kestlikuma vanuserühmade proportsioonini. Sel juhul ei „kuluks“ osa tootlikkuse kasvust rahvastikumuutuste miinusmärgilise fiskaalmõju kompenseerimiseks, vaid selle vilju saaks rohkem kasutada elatustaseme ja ühiskonna konkurentsivõime parandamiseks. Suuremat hoolivust perede vastu ei peaks käsitlema liikumisena mineviku või vähem avatud ühiskonna poole. Pigem oleks kõnealuse strateegia tähis paranev iseendaga toimetulek ja sellel põhinev ühiskonna jätkusuutlikkus.

Omaette küsimuseks muidugi jääb, mil määral on erinevate meetmete rakendamise abil võimalik rahvastikuprotsesse suunata. Rändepoliitikat käsitleva artikli autorid on olnud vastuse andmisel ettevaatlikud ja juhtinud tähelepanu ülesande keerukusele. Siiski annab rände ja teiste rahvastikuprotsesside varieeruvus riikide vahel tunnistust sellest, et ühiskondlik kontekst, mille lahutamatu osa on ka poliitikamudelid, on rände ja muude rahvastikuprotsesside vormimisel määravad. See teadmine peaks virgutama ühiskonda ja institutsioone teadmispõhiste lahenduste otsingule. Euroopa Liidu nurgakiviks oleva lähemuspõhimõtte kohaselt on neid sihte teenivate poliitikavaldkondade kujundamine iga liikmesriigi omavastutus.

Viidatud allikad

Annan, K. (2004). Kofi Annan on an immigration strategy for Europe. *Population and Development Review*, 30 (1): 188–189.

Coleman, D. (2009). Divergent patterns in the ethnic transformation of societies. *Population and Development Review*, 35 (3): 449–478.

Demeny, P. (2016). Europe's two demographic crises: The visible and the unrecognized. *Population and Development Review*, 42 (1): 111–120.

Katus, K., & Puur, A. (toim.). (2006). Eesti rahvastikuarengu raamat. Esimene väljaanne. Tallinn: Eesti Kõrgkoolidevaheline Demouuringute Keskus.

UN (2015). *World population prospects: The 2015 revision, I: Comprehensive tables*. New York: United Nations.

1.1. Ränne ja Euroopa demograafilised väljakutsed

Allan Puur, Luule Sakkeus

Sissejuhatus

Ränne on Euroopa rahvastikku vorminud mitme viimase sajandi vältel. Alates suurtest maadeavastustest kuni Teise maailmasõjani avaldus see ulatuslikus väljarändes, mis pani aluse eurooplastega asustatud ülemereriikidele ja koloniaalimpeeriumidele. Väljaränne aitas leevendada Euroopa ülerahvastusest tingitud probleeme. Sisserändepiirangute vähesuse tõttu sihtmaades omandas eurooplaste väljaränne mõõtmed, mis ei jää palju maha tänapäevastest massrännetest. Ühesuunalise massrände aluseks olev rahvaarvu kiire kasv on erandlik nähtus, mis hõlmab ühiskondade demograafilise arengu mõõtkavas suhteliselt lühikese ajavahemiku. Selle vältel asendub lühikese eluea ja suure sündimusega rahvastikutaaste nüüdisaegsega, mille tunnusjooned on pikk eluiga ja vähelapseline perekond. Euroopas jõudis see etapp 20. sajandi keskpaigas lõpule. Ühiskondade demograafilise nüüdisajastumise eriaegsus Euroopas ja maailma muudes piirkondades tekitas möödunud sajandi teisel poolel uue olukorra, kus Euroopast sai üks üleilmse rände peamisi sihtkohti.

Pöördel väljarändelt sisserändele on mitmeplaaniline mõju Euroopa ühiskondadele. Euroopa Komisjon on näinud sisserännet ühe tegurina, mis pehmendaks rahvastiku vananemise ja töökäte arvu vähenemise mõju Euroopa Liidu riikide majanduse konkurentsivõimele ja kestlikkusele (EC 2006). Sellisel taustal otsitakse käesolevas peatükis vastuseid kolmele küsimusele. Esiteks, millised on olnud riikidevahelise rände suundumused ja panus Euroopa rahvaarvu muutumisse? Teiseks, milline on sisseränne, väljaränne ja tagasiränne tulemusena moodustunud rahvastikurühmade suurus Euroopa eri maades? Kolmandaks, kuidas suhestub ränne nüüdis-Euroopa ees seisvate demograafiliste väljakutsetega? Põgusalt puudutame ka Eestit, kuid Eesti rändesuundumuste üksikasjalikum käsitlus jääb järgmise alapeatüki hooleks.

1.1.1. Euroopa sõjajärgse rändearengu põhietapid

Euroopale keskenduvates rändekäsitlustes liigendatakse Teise maailmasõja järgne ajastu mitmeks eriilmeliseks perioodiks (Van Mol, de Valk 2016). Neist esimene hõlmas hoogsa majanduskasvu ajajärku 1950.–1960. aastatel. Suurenenud tööjõunõudluse katmiseks hakkasid mitme Põhja- ja Lääne-Euroopa riigi valitsused sel perioodil aktiivselt soodustama välistööjõu värbamist. Euroopas kinnistus esimestel sõjajärgsetel kümnenditel rändesüsteem, mille ajal liikusid inimesed lõunapoolsetest maadest (Itaalia, Hispaania, Jugoslaavia, Kreeka ja Portugal) põhjapoolsetesse (Belgia, Holland, Luksemburg, Rootsi, Saksamaa, Šveits, Taani ja Ühend-

kuningriik). 1960. aastatel laiendati värbamist väljapoole Euroopat, sõlmides selleks lepinguid Türgi, Maroko ja Tuneesia valitsustega. Lepingute alusel saabunuid käsitleti külalistöötajatena, eeldades nende naasmist kodumaale pärast töö lõppemist. Tööränne nähti ajutisena, seetõttu ei pööratud sisserännanute lõimimisele tollal erilist tähelepanu.

Sõjajärgse rändearengu järgmise etapi alguseks peetakse nafta hinna mitmekordistumisest puhkenud majanduskriisi 1970. aastatel. Soodsa majandusolukorra lõppemine vähendas järsult tööhõivet ja nõudlust välistööjõu järele. Sihtriigid reageerisid sellele sisserände piiramisega, kuid piirangud suurendasid saabunute motivatsiooni sihtriikidesse püsivalt elama jääda, tuues enda juurde ka pereliikmeid. Sel ajal hakati sisserännanutes nägema konkurente, kes vähemaga nõustudes võivad võtta kohalikelt töökohti. Samuti hakati laiemalt teadvustama vajadust spetsiaalsete meetmete järele, mis toetaksid sisserännanute lõimumist. 1970. aastate keskpaigas jõudis lõpule eurooplaste tagasiränne, mis kaasnes endiste asumaade iseseisvumisega. Kõnealuse perioodi oluline tunnusjoon on ka varjupaiga taotlejate arvu mitmekümnekordistumine.

Rändearengu kolmas etapp seondub Euroopat idaks ja lääneks jaganud tõkete kadumisega. Ehkki ränne idast läände polnud täielikult lakanud ka külma sõja aastatel, avas raudse eesriide langemine ja Euroopa Liidu hilisem laienemine tee idast läände suunduvate rändevoogude suurenemiseks. Seda hoogustas lähte- ja sihtriikide elatustaseme kontrast, 1990. aastate alguses aga ka endises Jugoslaavias peetud sõjad.

Nimetatud perioodil vähenes Euroopa-siseses rändes varem tooni andnud liikumine põhja ja lõuna vahel. Majanduskasv ja tööikka jõudvate põlvkondade madalast sündimusest põhjustatud väiksus muutis Vahemere maad 1990. aastatel ahvatlevaks sisserändepiirkonnaks, kuid nullindate lõpul alanud majanduskriis on rändepilti uuesti ümber kujundanud. Majanduslangus vähendas Euroopa-sisese rände üldist intensiivsust ja pööras voogude suhte kriisist enim räsitud maades ajutiselt väljarände kasuks. Väljastpoolt Euroopasse pürgivate sisserändajate hulk samal ajal ei vähenenud, viimastel aastatel on see põgenikekriisi laineharjal hoopis suurenenud. Põgenikekriisist ja selle mõjudest räägitakse põhjalikumalt peatüki eelviimases kirjutises.

1.1.2. Ränne panus rahvaarvu muutumisse

Saabujate ja lahkujate arvulisest vahekorrast olenevalt võib ränne rahvaarvu vähendada või suurendada. Joonistel 1.1.1 ja 1.1.2 on esitatud rände- ja loomuliku iibe otsemõju riikide rahvaarvule Euroopa neljas piirkonnas 20. sajandi keskpaigast kuni aastani 2015. Kooskõlas mõnevõrra varasema pöördega väljarändelt sisserände ülekaalule on Lääne-Euroopa edestanud ülejäänud piirkondi rände rahvaarvu suurendava mõju tugevuse poolest peaaegu kogu käsitlusperioodi vältel. Alates 1980. aastate teisest poolest on rände panus Lääne-Euroopas isegi suurem kui esimestel sõjajärgsetel kümnenditel, kui valitsused välistööjõu värbamist aktiivselt toetasid. Põhja-Euroopas toimus pööre sisserändele veidi hiljem, kuid sealtpeale on ränne andnud ka Põhjalas üha jõulisema panuse rahvaarvu kogumuutusse. Erinevalt Lääne-Euroopast nähtub Põhjamaade graafikujoonest nullindatel veel teinegi nihe rände demograafilise mõju tugevnemise poole. Selle tulemusena on Põhjalast saanud nüüdis-Euroopa üks kõige tugevam rändemagnet.

Hilisema demograafilise nüüdisajastumise tõttu asendus väljaränne Lõuna-Euroopas sisserände ülekaaluga paarkümmend aastat hiljem kui mandri põhja- ja lääneosas. 1950.–1960. aastatel oli ränne Vahemere maades veel rahvaarvu vähendav tegur. Ida-Euroopas nähtub andmetest kommunistlike režiimide välispiiride suletuse mõju, mis hoidis piirkonna kui terviku kumulatiivse rändeiibe 1980. aastate lõpuni üsna nulli lähedal. Raudse eesriide langemine on Ida-Euroopale toonud rändest johtuva rahvastikukao suurenemise, kuid on tugevdanud rände plussmärgilist mõju Euroopa ülejäänud piirkondades. Graafikujoone vähenemisnurga põhjal otsustades ei ole rändest tingitud demograafilise kao kiirus Ida-Euroopas tervikuna alates 1990. aastate algupoolest oluliselt muutunud. Rahvastikuprotsesside inertsi arvestades võib seda pidada ootuspäraseks.

Eesti rändeareng erineb kõigist neljast piirkondlikust mustrist. Okupatsiooniaastatel eristas plussmärgiline rändesaldo Eestit enamikust Ida-Euroopa riikidest ning lähendas meid sisserände ülekaaluga Põhja- ja Lääne-Euroopale. Alates 1990. aastatest on ränne aga Eesti rahvaarvu kahandanud, sarnaselt Ida-Euroopa üldise suundumusega. Eestiga samal ajal Euroopa Liitu astunud idapoolsetest liikmesriikidest on rände mõju rahvaarvule olnud viimasel kümnendil mõõdukalt positiivne Slovakkias, Sloveenias, Tšehhis ja Ungaris, samuti iseloomustab positiivne rändesaldo Venemaad.

Euroopa piirkondade määratlus (kasutatud alapeatükis läbivalt)

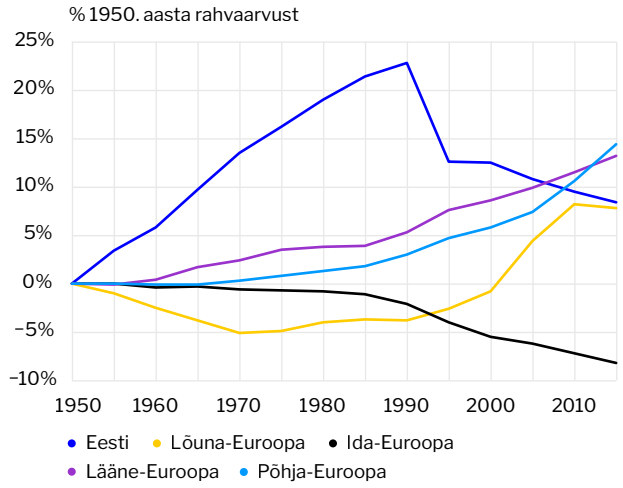
Põhja-Euroopa: Island, Norra, Rootsi, Soome ja Taani

Lääne-Euroopa: Austria, Belgia, Holland, Iirimaa, Luksemburg, Prantsusmaa, Saksamaa, Šveits, Ühendkuningriik

Ida-Euroopa: Bulgaaria, Eesti, Leedu, Läti, Poola, Rumeenia, Slovakkia, Sloveenia, Tšehhi, Ungari

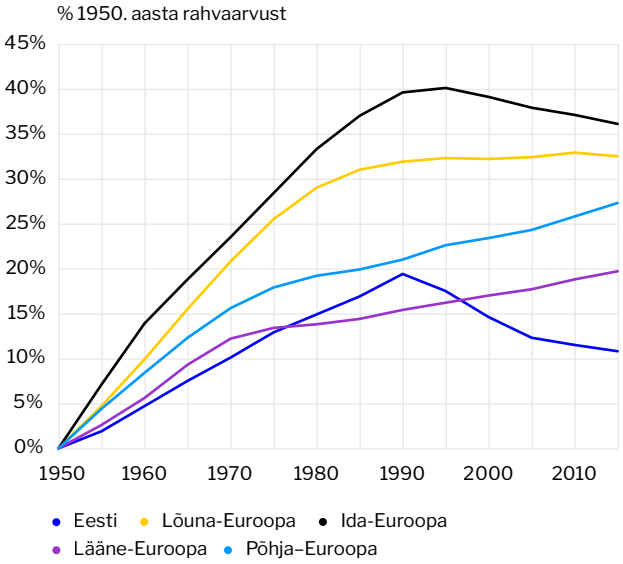
Lõuna-Euroopa: Hispaania, Itaalia, Kreeka, Küpros, Malta, Portugal

Joonis 1.1.1. Kumulatiivne rändesaldo 1950. aasta rahvaarvu arvestades, Euroopa piirkonnad ja Eesti, 1950–2015

Allikas: UN 2015, autorite arvutused.

Joonis 1.1.2. Loomulik iive 1950. aasta rahvaarvu arvestades, Euroopa piirkonnad ja Eesti, 1950–2015

Allikas: UN 2015, autorite arvutused.

Erinevalt rändest on loomuliku iibe mõju rahvaarvu muutusele olnud kõigis piirkondades käsitlusperioodi algupoolel tugevam ja seejärel nõrgenenud. Eriti järsk on see kontrast Ida-Euroopas, kus loomulik iive on rahvaarvu 1990. aastatest alates suurendamise asemel vähendanud. Ehkki kõigis neljas piirkonnas on rahvaarv käsitlusperioodi lõpul suurem (28–42% võrra) kui selle alguses, näitab piirkondade erinev järjestus rändesaldo ja loomuliku iibe puhul, et rahvaarvu tõus on toimunud erinevate tegurite kombinatsiooni mõjul.

Ida-Euroopas on rahvaarvu kumulatiivse kasvu ainuallikas olnud 1950.–1980. aastate loomulik iive, negatiivne rändesaldo on üldist kasvumäära vähendanud. Euroopa teistes osades on rahvaarvu kasvule kaasa aidanud mõlemad komponendid. Rände panus on kõige suurem Põhja- ja Lääne-Euroopas, kus selle teguri arvele langeb vastavalt 35% ja 40% rahvaarvu kogukasvust, aastatel 2000–2015 oli see vastavalt 73% ja 65%. Lõuna-Euroopas on rände otsene mõju andnud ajavahemiku 1950–2015 kogukasvust viiendiku, viimasel 15 aastal on rände panus Vahemere maades ulatunud koguni 90–100%-ni. Eesti puhul moodustas positiivne rändesaldo 44% alates 20. sajandi keskpaigast toimunud rahvaarvu kogumuutusest. Aastate 2000–2015 rahvastikukaost langes Eestis rände arvele 61%.

1.1.3. Sisserännanud, väljarännanud ja tagasirännanud

Sisserännanud

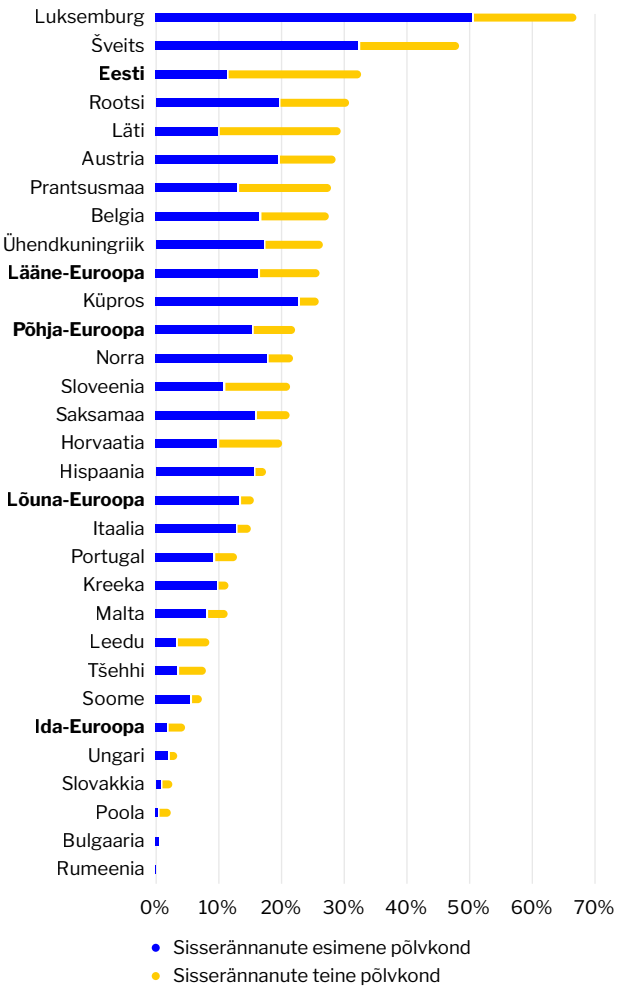
Riikidevahelise rände mõju rahvaarvu muutusele realiseerub ühelt maalt teisele ümberasunud inimeste kaudu. Sihtriikides tekib sisserände tulemusena põlisrahvastiku kõrvale välispäritolu rahvastik, lähteriikide seisukohalt vaadatuna panevad samad inimrühmad aga aluse diasporaa tekkele. Välispäritolu ehk immigrantrahvastiku määratlemisel lähtutakse isiku ja tema vanemate sünniriigist, olenemata kodakondsusest, rahvusest või muudest tunnustest. Tavapäraselt arvatakse välispäritolu rahvastiku hulka sisserännanute esimene ja teine põlvkond (Eurostat 2011). Esimese põlvkonna moodustavad välisriigis sündinud isikud, kes on oma elukohamaale sisse rännanud. Teine põlvkond koosneb sisserännanute lastest, kes on sündinud elukohariigis, kuid kelle vanematest vähemalt üks on saabunud välismaalt. Välispäritolu rahvastikuna käsitletakse ka endisi sisemigrante ja nende lapsi, kes riikide jagunemise või piirimuutuste tulemusena sattusid elama väljaspool oma sünniriiki.

Euroopa Liidu riikide keskmisena moodustas sisserännanute esimene põlvkond 12% ja teine põlvkond 6% tööealisest rahvastikust (vanusrühmad 15–64), mis tähendab välispäritolu rahvastiku 18% osatähtsust (andmed hõlmavad ka Euroopa Vabakaubanduse Assotsiatsiooni liikmesriike (Island, Liechtenstein, Norra ja Šveits), kuid lühiduse huvides räägitakse alapeatükis Euroopa Liidu riikidest). Sisserännanud moodustavad üle poole rahvastikust Luksemburgis, sama olukord on ka Andorras, Liechtensteinis ja Monacos ning hulgas maailma eri paigus asuvates väiksemates saareriikides. See juhib tähelepanu asjaolule, et rände mõju suurtele ja väikestele ühiskondadele ei pruugi olla ühesugune. Šveitsi välispäritolu rahvastiku kõrge osatähtsus (48% tööealistest) näitab, et pikemat aega kestva sisserände korral võib põlisrahvastik muutuda arvuliseks vähemuseks ka suuremas riigis. Euroopa suurriikidest moodustasid esimese ja teise põlvkonna sisserännanud Prant-

susmaal, Ühendkuningriigis ja Saksamaal vastavalt 28%, 27% ja 21% tööealistest, hilise rändepöördega Itaalias oli välispäritolu rahvastiku osatähtsus 12%.

Joonisele 1.1.3 lisatud piirkondade keskmised suhtarvud kinnitavad Lääne- ja Põhja-Euroopa suuremat mõjutatust sisserändest. Viimase veerandsajandi vältel kumuleerunud rändekaost hoolimata edestab Ida-Euroopa välispäritolu rahvastiku osatähtsuse (12%) poolest 1990. ja 2000. aastatel intensiivse sisserände sihtalaks olnud Vahemere maid (9%). Mitmes Ida-Euroopa riigis toimus massiline sisseränne kommunistlike režiimide ajal. Sisserände varasemast kõrgpunktist annab tunnistust ka tõsiasi, et Ida-Euroopas ületab teise põlvkonna sisserännanute arv ainsa piirkonnana esimese põlve immigrantide arvu (vanusrühmades 15–64 keskmiselt 1,6 korda). Mandri idaosa teine tunnusjoon on rändekogemuse väga suur varieeruvus: kõnealuse piirkonna riike võib leida nii üleeuroopalise pingerea tipust kui ka tagaosast. Eesti hoiab 1990. aastate tagasirändele vaatamata välispäritolu rahvastiku 33% osatähtsusega Euroopa Liidu riikide seas teist kohta Luksemburgi järel ja Rootsi ees.

Joonis 1.1.3. Välispäritolu rahvastiku osatähtsus, Euroopa piirkonnad ja riigid, 2014

Allikas: Eurostat 2016, Euroopa Liidu tööjõu-uuring, autorite arvutused.

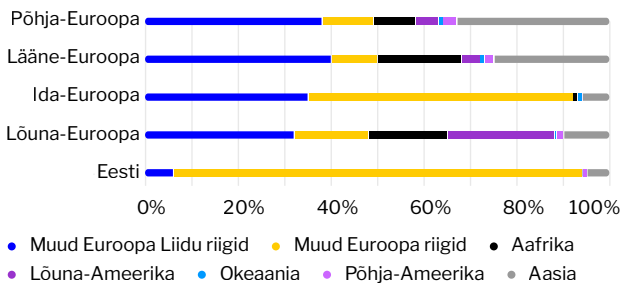
Märkus. Hollandi, Iirimaa ja Taani andmed puuduvad.

Sisserände mahu kõrval vormib sihtmaadele avaldatavat mõju ka sisserändajate päritolu. Euroopa Liidu puhul algab see tõsiasjast, et ühenduse riikide elanikele on antud mujalt saabunutega võrreldes teistsugune õiguslik staatus. Vähem tähtis pole päritoluriik ka sisserännanute kohanemise jaoks, sest lennutundidega mõõdetava vahemaa kõrval oleneb sellest kultuuris ja väärtustes avalduv vahemaa ühiskondade vahel. Näiteks lõimumise lakmustestiks peetav sisserännanute ja põliselanike segakooselude moodustumine väheneb vastavalt lähte- ja sihtriigi kultuurierisuse suurenemisele.

Keskmiselt moodustavad väljastpoolt Euroopat saabunud 52% ja Euroopa riikidest pärit migrandid 48% kõigist Euroopa Liidu maades elavatest sisserännanutest (päritolugeograafia andmed käivad kõigi viimase loendusvooru (2010) ajal Euroopa riikides elanud sisserändajate kohta, olenemata riiki saabumise ajast). Kaugemalt saabunute suurima alarühma moodustavad Aasiast pärit migrandid (20% sisserännanutest), kellele järgnevad Aafrikast (17%) ning Ladina-Ameerikast ja Kariibi piirkonnast saabunud (9%). Põhja-Ameerika ja Okeaania osa Euroopa Liidu maadesse sisserännanute hulgas piirdub vastavalt poolteise ja poole protsendiga. Kui eristada teistest Euroopa riikidest pärinevaid ja väljastpoolt kontinenti saabunud migrante, siis tõusevad kõige Euroopa-kesksema sisserände poolest esile Euroopa Liidu idapoolsed liikmesriigid (joonis 1.1.4). Neisse riikidesse elama asunud sisserändajatest moodustavad Euroopast pärinevad migrandid keskmiselt 92%, ülejäänud piirkondades on vastav suhtarv ligi kaks korda väiksem (48–53%).

Riikide lõikes on variatsioon Euroopa-sisese ja -välise sisserände proportsioonides veelgi suurem. Kõige väiksem on Euroopast lähtuva sisserände osa Hollandis (29%), Portugalis (32%) ja Prantsusmaal (33%). Euroopa suurtest riikidest paistab silma ka Ühendkuningriik (37%), Itaalias ja Saksamaal on seevastu ülekaalus teistest Euroopa riikidest pärinevad sisserännanud (osatähtsus vastavalt 57% ja 65%). Seevastu Horvaatias, Sloveenias ja Slovakkias ulatus mujalt Euroopast saabunute osa 96–99%.

Joonis 1.1.4. Sisserännanute päritolu, Euroopa piirkonnad ja Eesti, 2010. aasta loendusvoor (osatähtsus sisserännanutest)

Allikas: Eurostat 2016, Euroopa riikide rahvaloendused, autorite arvutused.

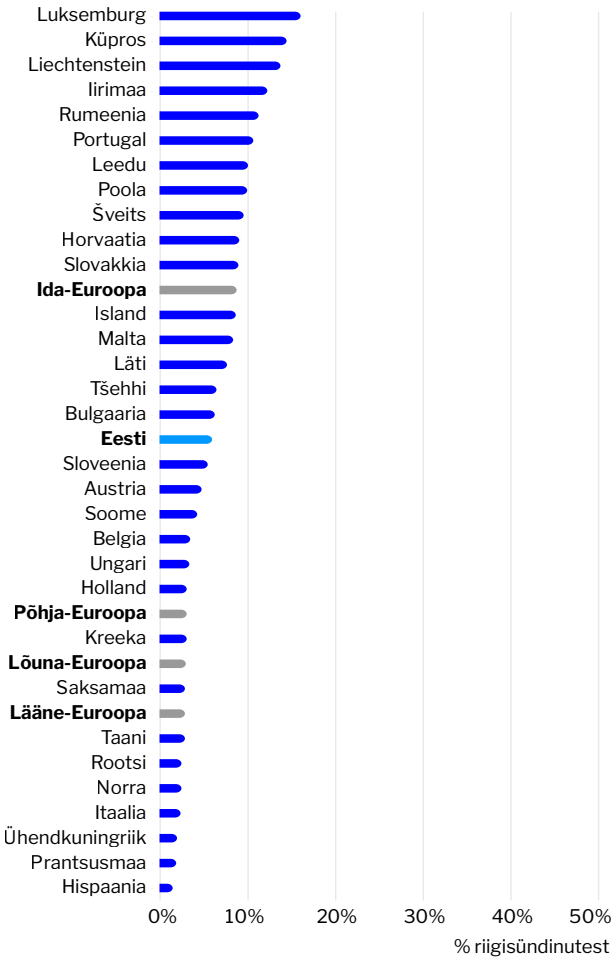
Väljarännanud

Ehkki rändeprotsess algab väljarändest (uude paika jõudmiseks tuleb vanast lahkuda), on väljarännanute kohta keerukas teavet hankida. Põhjus pole üksnes selles, et inimesed kipuvad välismaale siirdumise sagedamini registreerimata jätma, vaid ka selles, et lahkumise järel ei kajastu väljarännanute teave enam lähtemaa rahvastiku arvepidamises. Seetõttu põhineb alljärgnev väljarännanute käsitlus mitte lähteriikide, vaid sihtriikide teabel. Andmete tõlgendamisel tuleb silmas pidada, et neis ei kajastu Euroopa Liidu ja Euroopa Vabakaubanduse Assotsiatsiooni välistesse riikidesse lahkunud. Suurem osa EL-i riikide väljarändest suundub liidu teistesse riikidesse, mistõttu ei tohiks see järeldusi mõjutada. Väljaspool sünniriiki (teistes liikmesriikides) elas praeguse kümnendi algul 4% Euroopa Liidu sünnijärgsetest elanikest, mis on kolm korda väiksem kui Euroopa Liidu riikides elavate esimese põlve sisserännanute osa. Mõnikord on sünnimaalt lahkunud eurooplaste suhtarvu peetud isegi liiga väikseks ja Euroopa Liidu konkurentsivõimet pärssivaks. Siiski haakub väljarännanute mõõdukas suhtarv hästi vaatega, mis seostab intensiivse väljarände rahvastikuloo varasema, Euroopas ammu seljataha jäänud etapiga.

Väljarännanute suurima suhtarvu poolest tõuseb joonisel 1.1.5 esile Luksemburg (16%), järgnevad Küpros (15%), Iirimaa (12%) ja Rumeenia (11%). Ida-Euroopa mandri ülejäänud osadega võrreldes kolm korda suurem väljarännanute suhtarv (9%) demonstreerib veel kord selle piirkonna rändeolukorra erinevust. Eestist lahkunute arv (6%) on Euroopa Liidu uute liikmesriikide keskmisest väiksem. Joonise alumisest, väikese väljarännanute suhtarvuga riike koondavast osast võib leida Hispaania ja kõik neli Euroopa suuremat riiki. Itaalia, Prantsusmaa, Saksamaa ja Ühendkuningriigi väljarändemäärade sarnasus (kõigil alla 3%) osutab võimalusele, et väljarände ulatus võib muude tegurite kõrval oleneda ka riigi suurusest ja elanike arvust. Kui see peaks paika pidama, siis on väikeriikide ees seisvad rändest johtuvad väljakutsed tõsisemad mitte ainult sisse-, vaid ka väljarände puhul (selle kasuks räägib statistiliselt oluline seosekordaja (0,48) riikide rahvaarvu ja väljarännanute osatähtsuse vahel).

Muudel põhjustel väärib tähelepanu Skandinaavia maade koondumine joonise alumisse ossa. Nimelt on Põhjala puhul tegemist Euroopa piirkonnaga, kus kodanike vaba liikumine riikide vahel on olnud võimalik juba üle 60 aasta. Põhjamaade kodanikel on alates 1954. aastast õigus töötada piirkonna teistes riikides ilma elamis- ja tööloata. Ometi ei ole Põhjala pikaajaline avatus piirkonnasisesele rändele koos Skandinaavia riikide omavahelise keelelise läheduse ja ühiskonnakorralduse sarnasusega toonud kaasa rahvastiku märkimisväärset üle riigipiiride valgumist. Norra, Rootsi ja Taani kuuluvad Euroopa keskmisest madalama väljarännanute suhtarvuga

Joonis 1.1.5. Väljarännanute osatähtsus, Euroopa piirkonnad ja riigid, 2010. aasta loendusvoor

Allikas: Eurostat 2016, Euroopa riikide rahvaloendused, autorite arvutused.

riikide hulka (alla 3%). Soomes on see 1960. aastate töörände peegeldusena suurem, kuid mitte rohkem kui üks-kaks protsendipunkti. Vähese väljarände tõenäoline seletus on Põhjala ühiskondade väga kõrge heaolutase.

Põhja-Euroopa maadest lahkunutest asus kõige suurem osa (üle 60%) elama mõnda teise sama regiooni riiki, ligikaudu kolmandik piirkonnast väljarännanutest on siirdunud Euroopa lääneossa. Ka väljarändajad Lääne-Euroopa riikidest liikusid enamjaolt (üle kolme viiendiku) sama piirkonna teistesse maadesse. Tähtsuselt teine sihtkoht (alla kolmandiku väljarändajatest) on Lääne-Euroopast lahkujatele olnud Euroopa lõunapoolsed maad.

Lõuna- ja Ida-Euroopast lähtuva rände ühisjoon on tagasihoidlik oma piirkonna teistesse riikidesse siirdujate arv (vähem kui 10% väljarännanutest). Vahemere maade väljarännanutest on ligi 90% siirdunud mõnda Lääne-Euroopa riiki. Ka idaeurooplaste väljarände tähtsaim sihtkoht on olnud Lääne-Euroopa, kuid üle 20% Ida-Euroopast väljarännanutest on asunud elama Lõuna-Euroopasse. Põhjamaade osatähtsus rände sihtkohana piirdub idaeurooplaste puhul keskmiselt mõne protsendiga, erandi moodustab vaid Eesti oma Soome-suunalise rände tõttu.

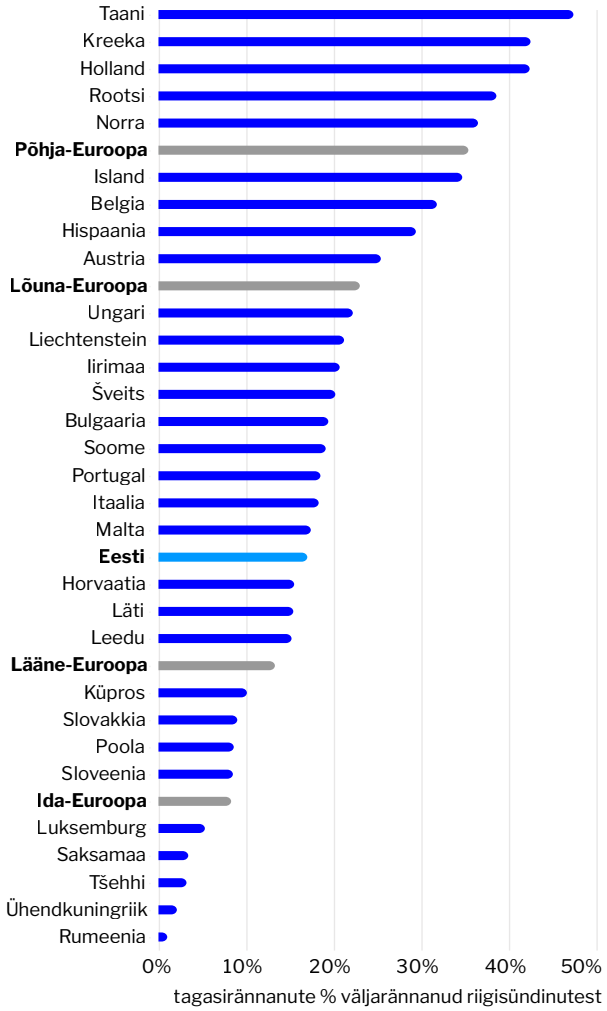
Tagasirännanud

Rände kui rahvastikuprotsessi üks oluline omadus on sündmuste korduvus. Küsitlusuuringutest on teada, et näiteks Eestis vahetavad inimesed elukohta keskmiselt 5–6 korda elu jooksul, nooremates põlvkondades näib see arv suurenevat. Riikidevahelise rände kontekstis on sündmuste korduvus aluseks tagasirändele (väljarändele järgnev naasmine lähteriiki), edasirändele (edasiliikumine sihtriigist mõnda järgmisse riiki) ja ringrändele (korduvad lahkumised ja lähteriiki naasmised). Mitme autori arvamuse kohaselt on nüüdisaegse rände üks tunnusjoon eespool mainitud keerukama ruumilis-ajalise mustriga rännete sagenemine (Sheller, Urry 2006; Skeldon 2012).

Joonisel 1.1.6 esitatud andmete kohaselt on piirkondades tagasirände määr olnud kõrgeim Põhja-Euroopas (35%), kõige vähem naasid 21. sajandi alguskümnendil oma sünniriikidesse Ida-Euroopast pärit väljarännanud (8%). Riikide pingerea tipust võib leida Taani, kus sünniriiki naasnute osa ulatus 47%-ni. Kõige madalam tagasirännanute määr iseloomustas Euroopa Liidu riikidest aga Rumeeniat (1%). Eesti asub pingerea keskosa lähedal (17%), veidi eespool Lätist ja Leedust ning pisut tagapool Soomest. Tagasirände määrade võrdlemisel tuleb silmas pidada, et seda mõjutab eelnenud väljarände kestus. Euroopa Liidu uute riikide elanikud said piiranguteta liikumise võimaluse hiljem (6–7 aastat enne käsitlusaluse loendusvahemiku lõppu), seega on neist riikidest lahkunud inimestel olnud koduriiki naasmiseks aega vähem. Samuti on tagasirände määra põhjal raske hinnata, kas väljaränne viib mingil konkreetsel ajavahemikul riigist rohkem inimesi ära kui tagasiränne neid tagasi toob.

Tagasirände ja väljarände suhet kajastab tagasirände määrast täpsemalt igas riigis sündinute välja- ja tagasirände saldo. Positiivse saldokordaja puhul ületas riigisündinute tagasiränne ajavahemikul 2000–2011

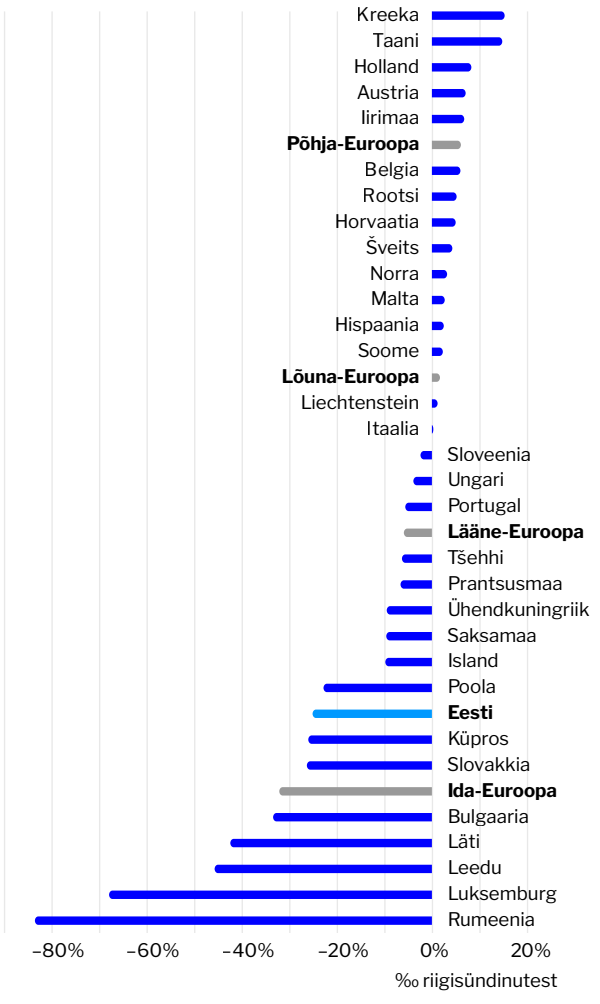
Joonis 1.1.6. Tagasirände määr, Euroopa piirkonnad ja riigid, 2010. aasta loendusvoor

Allikas: Eurostat 2016, Euroopa riikide rahvaloendused, autorite arvutused.

Märkus. Prantsusmaa andmed puuduvad.

Joonis 1.1.7. Riigisündinute välja- ja tagasirände saldokordaja, Euroopa piirkonnad ja riigid, 2010. aasta loendusvoor

Allikas: Eurostat 2016, Euroopa riikide rahvaloendused, autorite arvutused.

väljarännet, miinusmärgiline näitarv tähistab vastupidist olukorda (joonis 1.1.7). Kõrvutades riikide järjestust sel ja eelmisel joonisel, võib täheldada sarnasust (Pearsoni seosekordaja 0,57). Piirkondadest on Põhjala ainus, kus riigisündinute välja- ja tagasirände saldo pole negatiivne (kordaja +6‰). Erinevalt kogurahvastiku rändesaldost ei saa riigisündinute puhul suurt pluss-saldot tekkida, sest sünniriiki tagasi rännata saavad üksnes need, kes on varem välismaale siirdunud. Kõige suurem välja- ja tagasirände negatiivne saldo iseloomustab Ida-Euroopat (–32‰).

Joonisel esitatud saldonäitajad kehtivad kümnendipikkuse loendusvahemiku kohta, seega võib mõõdukat hälvet pluss- või miinuspoolele pidada tasakaalule üsna lähedaseks olukorraks. Kui võtta tinglikeks piirideks +10‰ kuni –10‰ kümnendi kohta, siis jäi tasakaaluvööndist väljapoole kaks tagasirände ülekaaluga riiki (Taani ja Kreeka) ja üheksa väljarände ülekaaluga riiki, neist enamik Euroopa Liidu idaosast. Väljarände ülekaal oli suurim Rumeenias (–83,5‰), Eestis sündinute rändesaldoks kujunes –25‰. Euroopa Liidu ainsa uue liikmesriigina oli riigisündinute rändesaldo väikeses plussis Horvaatias. Huvitav on siinkohal fakt, et just Horvaatias on inimarengu indeks Ida-Euroopa riikidest kõige rohkem tõusnud.

Eespool kasutatud näitarvude aseainena on tagasirände iseloomustamiseks mõnikord kasutatud ka tagasirändajate osatähtsust riiki saabujate hulgas. Näiteks Eestis on see suhtarv aastatuhande vahetusest alates märkimisväärselt tõusnud, viimastel aastatel on tagasirändajad moodustanud umbes poole kõigist Eestisse sisserändajatest. Riikide võrdlus näitab paraku seda, et tagasirändajate osatähtsusel pole tagasirände määraga olulist seost, riigisündinute rändesaldoga aga on seos koguni negatiivne. Tagasirändajad moodustasid riiki saabunutest kõige suurema osa (51%) Euroopa Liidu idapoolsetes maades, kus tagasiränne on Euroopa piirkondadest väikseim. Selle põhjuseks võib pidada seda, et Ida-Euroopa ei ole mujalt, sh väljastpoolt Euroopat pärit sisserändajatele atraktiivne.

1.1.4. Kas ränne on demograafiliste väljakutsete lahendus?

Väga oluline on selgitada, milline on rände seos Euroopa ühiskondade ees seisvate demograafiliste probleemidega. Euroopa Komisjoni dokumentides käsitletakse peamiste rahvastikuarengust lähtuvate väljakutsena rahvastiku vananemist ja tööealise rahvastiku vähenemist (EC 2006). Nende suundumuste mõju hindamisel on komisjon lähtunud majanduslikust vaatenurgast. Demograafiliste muutuste ebasoovitavate tagajärgedena nähakse majanduskasvu aeglustumist ja maksumaksjate ning maksutuludest toetatud rahvastikurühmade suhte halvenemist. Nende murede leevenduse üheks osaks peab komisjon sisserännet, mis tooks Euroopasse töökäsi väljastpoolt ja aitaks katta tööjõuvajakut nii suuremaid kui ka väiksemaid oskusi nõudvates valdkondades.

Rahvusvaheliselt tuntuima katse hinnata rände võimet rahvastiku vananemise ja vähenemise mõju tasakaalustamisele tegi ÜRO rahvastikuosakond möödunud kümnendi algul (UN 2001). Töö hõlmas kaheksat riiki (Itaalia, Jaapan, Lõuna-Korea, Prantsusmaa, Saksamaa, Venemaa, USA ja Ühendkuningriik) ning kaht piirkonda (Euroopa ja EL-15 riigid). Eesmärk oli selgitada rände maht, mis hoiaks aastani 2050 ära tööealiste arvu vähenemise ja kindlustaks eakate demograafilise ülalpeetavussuhte stabiilsuse (eakate demograafiline ülalpeetavussuhe näitab järeltööealiste arvu ühe tööealise kohta). Tulemused näitasid, et enamiku hõlmatud riikide puhul tuleks tööealiste arvu kahanemise vältimiseks sisserännet praegusega võrreldes tublisti suurendada, Euroopa kui terviku puhul ligi kolm korda (161 miljonit sisserändajat poole sajandi vältel). Eakate ülalpeetavussuhte senisel tasemel hoidmine rände abil aga oleks lihtsalt võimatu. ÜRO arvutuse kohaselt oleks see Euroopa kui terviku jaoks eeldanud 2000.–2050. aastail 1,35 miljardi migrandi saabumist (*sic*!).

Ülalpeetavussuhte rände abil muutumatuna hoidmise teeb võimatuks see, et ka riiki saabunud sisserändajad saavad iga aastaga vanemaks. Rände rahvastikku noorendav toime on seepärast ajutine, parimal juhul jätkub seda kolmeks-neljaks kümnendiks. Püsiva toime saavutamiseks peaks sisserändajate arv pidevalt kasvama, et uute tulijate üha suurem arv kaaluks üles varem saabunute vananemise. Rände piiratud võimet rahvastiku vananemist tagasi hoida kinnitavad ka muud andmed. Näiteks üleilmse rändearuande kohaselt oli 2015. aastal maailma rahvastiku mediaanvanus 30 aastat, ühest riigist teise rännanute keskmine vanus ulatus aga 39 aastani (UN 2016). Euroopa kogurahvastiku ja maailmajaos elava 76 miljoni sisserändaja mediaanvanus oli vastavalt 42 ja 43 aastat. Rände pikemas vaates ebaolulist mõju rahvastiku vanuskoostisele näitavad ka Euroopas alates 19. sajandi keskpaigast tänapäevani toimunud sisse- ja väljarännete analüüsid (Murphy 2016).

Kui eespool nimetatud tulemused panevad kahtluse alla sisserände suutlikkuse rahvastiku vananemisega seotud probleeme leevendada, siis teiselt poolt on tähelepanu juhitud ka rahvastikuvananemise mõju ülehindamisele kasutatavate näitajate lihtsakoelisuse tõttu. Nimelt võetakse rahvastikuvananemise ja ülalpeetavuse näitarvude aluseks tavaliselt vanusrühmade proportsioonid, näiteks eakate ülalpeetavussuhe leitakse vanemate kui 65-aastaste ja 20—64-aastaste inimeste arvu suhtena. Sellise käsitluse puudus on asjaolu, et ülalpeetavusmäära arvutamisel kasutatud earühmade piirid ei ole kooskõlas tööea tegelike vanuspiiri-

dega ja kaugeltki mitte kõik tööealised pole tegelikult majanduslikult aktiivsed. Hiljutises uurimuses näitasid Sanderson ja Scherbov (2015), et tööjätuvanuse tõusu ja hõive muutuste arvestamisel kujuneb eakate ülapeetavussuhte eelseisev suurenemine märgatavalt väiksemaks kui earühmade proportsiooni põhjal võiks arvata.

Euroopa Komisjoni rahvastikuküsimusi käsitlevates dokumentides pole demograafiliste väljakutsetena nimetatud rahvaarvu vähenemist ega elanikkonna rahvuskoostise teisenemist. Arvmudelite abil on tõestatud, et taastetasemest madalama sündimuse korral tekitab piisavalt kaua kestev sisseränne lõpuks olukorra, kus sisserändajad ja nende järeltulijad moodustavad sihtmaa rahvastikust enamuse (Espenshade jt 1982). Kas asjad ka tegelikult nii kaugele jõuavad, oleneb ühelt poolt sisserände mahust ja kestusest ning teiselt poolt sündimusest sihtmaades.

Empiiriliselt otsivad neile küsimustele vastust rahvastikuprognoosid, milles eristatakse rahvastikurühmi rahvuse või päritolu alusel. Euroopas on selliseid prognoose koostanud Hollandi, Taani, Norra ja Ühendkuningriigi statistikaasutused ning Eurostat, mitme riigi kohta on arvutusi teinud ka teadlased. Kõnealused prognoosid näitavad välispäritolu rahvastiku osa suurenemist kuni prognoosiperioodi lõpuni (enamasti on selleks aasta 2050). Ehkki üheski arvutustega hõlmatud Euroopa riigis ei jõudnud enamus- ja vähemusrahvastiku prognoositud suhe 21. sajandi keskpaigaks ümberpöördumiseni, ei saa kõnealuses suunas liikumist siiski eitada. Ühendkuningriigis võib briti põlisrahvastik hoogsa sisserände jätkudes muutuda vähemuseks 2070. aastatest alates. Austria, Belgia, Iirimaa, Hispaania ja Saksamaa kohta on ennustatud rändelist päritolu rahvastiku osatähtsuse tõusu 45–50%-ni 2060. aastateks (Lanzieri 2011). Ehkki prognoosid ei pruugi tegelikkuseks saada, näitavad need siiski seda, milliseks võib kujuneda demograafiline tulevik ulatusliku sisserände jätkumisel mitmes Euroopa riigis.

Kokkuvõte

Euroopas leidis 20. sajandi keskpaigas aset pööre mitu sajandit kestnud väljarändelt sisserände ülekaalule. Esimestena jõudsid sellesse rändearengu uude etappi Lääne- ja Põhja-Euroopa riigid, Vahemere maades käivitus hoogne sisseränne sajandi lõpukümnendil. Paljudes Euroopa riikides on praeguseks sisuliselt välja kujunenud demograafiline rändesõltuvus, mille puhul sisserände otsene ja kaudne mõju on peamine või ainus rahvaarvu ning tööjõu kasvu alalhoidev või selle vähenemist vältiv tegur. Rahvastikuprognoosid näitavad, et sisserände lõppemisel pöörduks rahvaarv pärast 21. sajandi keskpaika aeglasele kahanemisele ka Põhja-Euroopas, mis on kontinendi kõige suurema sündimusega piirkond (Eurostati andmetel oli summaarne sündimuskordaja 2014. aastal Põhjamaades keskmiselt 1,79 ja Euroopa Liidus keskmiselt 1,58 last ühe naise kohta).

Euroopa Liidus eristuvad oma rändeolukorra poolest idapoolsed liikmesriigid, mis on aastate jooksul loovutanud ühenduse muudele piirkondadele ligi kümme miljonit inimest. Ehkki vaba liikumist üle riigipiiride peetakse Euroopa Liidu üheks suursaavutuseks, juhitakse kirjanduses tähelepanu ka Euroopa-sisese tasakaalustamata rände varjukülgedele (Ivanov 2009). Erinevalt väljaspool Euroopat asuvatest riikidest, kus rahvastik senini kasvab, iseloomustab Ida-Euroopat juba paarkümmend aastat demograafilise kasvupotentsiaali ammendatus. Selles olukorras süvendab ränne liidu idapoolsete riikide tööjõuvajakut, mis võib muuta rändeprotsessi osaliste ühise võidu maadevaheliseks nullsummamänguks. Euroopa Liidu mitu idapoolset riiki tasakaalustavad negatiivset liidusisest rändesaldot sisserändega ühendusse mittekuuluvatest sama piirkonna riikidest, mis kannatavad samuti depopulatsiooni all.

Alapeatükis saadud tulemused näitavad ka Euroopa väikeriikide avatust ja rände suuremat mõju neile. See tõsiasi paistab kehtivat nii sisse- kui ka väljarände puhul, sest väikeriike iseloomustab sagedamini ühelt poolt keskmisest suurem välispäritolu rahvastiku osa ja teiselt poolt kodumaalt lahkunute suhtarv.

Ka Eesti tõusis riikidevahelistes võrdlustes esile mitme tähelepanuväärse erijoonega. Alapeatükis käsitletud ajavahemikku tervikuna vaadeldes ei mahu Eesti pikemaajaline rändeareng ühegi piirkondliku mudeli piiridesse. Kuni okupatsiooniaja lõpuni lähendas plussmärgiline rändesaldo Eestit Põhja- ja Lääne-Euroopale. Iseseisvuse taastamisele järgnenud perioodil on Eesti rände puhul aga jälginud Ida-Euroopa arengujoont, lähedus Põhjamaadele on selgesti täheldatav üksnes väljarände geograafias. Vaatamata 20. sajandi lõpul toimunud ulatuslikule tagasirändele hoiab Eesti välispäritolu rahvastiku osatähtsuselt Euroopa Liidu riikide hulgas teist kohta. Järgnevates peatükkides peaks selguma, kuidas kajastuvad need jooned Eesti rände- ja lõimumispoliitika rõhuasetustes.

Euroopa Liidu kui terviku vaatenurgast on rahvastiku ränne liikmesriikide vahel üsna tagasihoidlik: käesoleva kümnendi algul elas väljaspool sünnimaad, teistes liikmesriikides kokku 4% liidu elanikest. Keskmisest väiksem on vastav suhtarv Skandinaavia riikides, mille elanikud on piiranguteta liikumisvabadust naabermaade vahel kasutanud juba üle 60 aasta. Põhjamaade kogemus näitab, et piiride avatusega ei pruugi kaasneda rahvastiku massilist valgumist üle riigipiiride isegi siis, kui riikide keeleline ja ajaloolis-kultuuriline lähedus loob selleks suurepärased eeldused. Eelnevaga haakub ka riigisündinute välja- ja tagasirände tasakaal kahes kolmandikus Euroopa Liidu riikides. See annab tuge seisukohtadele, mille kohaselt iseloomustab nüüdisaega

eluaegse ja pöördumatu rände asemel sageli lühema kestusega mobiilsus (Sheller, Urry 2006; Skeldon 2012).

Rahvastikuvananemisele saab rändel olla vaid selle mõju mõne aastakümne võrra edasi lükkav roll. Edukas kohanemine vananemisega – mis kujutab endast demograafilise nüüdisajastumise paratamatut kaasnähtust – eeldab ühiskonnalt mitmekülgsemat ja tõhusamat vastust kui sisseränne suudab pakkuda. Samal ajal on töökäte arvu vähenemist sisserände abil võimalik tõepoolest leevendada, vähemalt niikaua, kui maailmas leidub kiire rahvastikukasvuga või madalama heaolutasemega piirkondi. Selle tee kaaslane aga on rahvastiku koostise teisenemine.

Seniste rändesuundumuste jätkudes moodustaksid sisserännanud ja nende järeltulijad 21. sajandi teisel poolel mõnes Euroopa riigis põlisrahvastikuga arvuliselt võrreldava või isegi sellest suurema osa. Seda muutust on mõned rahvastikuteadlased nimetanud kolmandaks demograafiliseks üleminekuks, rõhutamaks selle sümboolset tähendust (Coleman 2006). Põlisrahvastiku vähemuse ennustamine võib tunduda tabloididemograafiana, kuid alapeatükis esitatud rändelise rahvastiku osatähtsus näitab, et mitmes Euroopa riigis on üle poole teest selles suunas juba käidud. Edasine oleneb paljus sellest, kui avatuks sisserändele riigid eelseisvatel kümnenditel jäävad.

Tänusõnad

Autorid tänavad Jaak Valget soovituste eest. Käesoleva alapeatüki alus on haridus- ja teadusministeeriumi rahastatud sihtteema SF0130018s11 toel tehtud uurimistöö.

Viidatud allikad

Coleman D. (2006). Immigration and ethnic change low-fertility countries: A third demographic transition. *Population and Development Review,* 32 (3): 401–446.

Espenshade, T. J., Bouvier, L. F., Arthur, W. B. (1982). Immigration and the stable population model. *Demography*, 19 (1): 125–133.

EC (2006). *Demographic future of Europe: from challenge to opportunity*. Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities.

Eurostat. (2011). *Migrants in Europe: A statistical portrait of the first and second generation*. Luxembourg: Publications Office of the European Union.

Eurostat (2016). Database (http://ec.europa.eu/eurostat/data/database).

Ivanov, S. (2009). Demographic and economic factors of labour supply: Long-term projections and policy options for France, Germany, Italy and the United Kingdom. *Vienna Yearbook of Population Research*, 7 (Special Issue on Impact of Migration on Demographic Change and Composition in Europe): 83–122.

Lanzieri, G. (2011). *Fewer, older and multicultural? Projections of the EU populations by foreign/national background*. Luxembourg: Publications Office of the European Union.

Murphy, M. (2016). The effect of long-term migration dynamics on population structure in England & Wales and Scotland. *Population Studies*, 70 (2): 149–162.

Sanderson , W.C., Scherbov, S. (2015). Are we overly dependent on conventional dependency ratios? *Population and Development Review,* 41(4): 687–708.

Sheller, M., Urry, J. (2006). The new mobilities paradigm. *Environment and Planning A* 38 (2): 207–226.

Skeldon, R. (2012). Going round in circles: Circular migration, poverty alleviation and marginality. *International Migration*, 50 (3): 43–60.

UN (2001). *Replacement migration: Is it a solution to declinig and ageing populations?* New York: United Nations.

UN (2015). *World population prospects: The 2015 revision, I: Comprehensive tables*. New York: United Nations.

UN (2016). *International migration report 2015. Highlights*. New York: United Nations.

Van Mol, C., De Valk, H. A. G. (2016). Migration and immigrants in Europe: A historical and demographic perspective. In Garcés-Mascareñas, B., Penninx, R. (eds.). *Integration processes and policies in Europe. Contexts, levels and actors*. Springer, 31–55.

1.2. Kas Eestis toimub rändepööre? Välisrände suundumused 2000–2015

Alis Tammur, Allan Puur, Tiit Tammaru

Sissejuhatus

Ränne on viimase poolteise sajandi vältel mõjutanud väga ulatuslikult Eesti rahvaarvu ja rahvastiku koostist. 19. sajandi teisel poolel panid maarahvastiku kasv ja talurahvale liikumisvabaduse andmine aluse eestlaste esimesele suurele väljarändelainele. Järgmise, lahkujate hulga poolest küll väiksema rändelaine tekitas suur põgenemine 1944. aastal. Pärast Teist maailmasõda rändesuund muutus ja ligi poole sajandi vältel mõjutas Eesti rahvastiku arengut suur sisseränne. Iseseisvuse taastamine ja Euroopa Liiduga ühinemine muutsid veel kord rändesuunda ning käivitasid uue, järjekorras kolmanda väljarändelaine. 21. sajandil on Eesti rahvastikku hakanud taas rohkem mõjutama ka sisseränne.

Käesolevas alapeatükis keskendume rändes alates 2000. aastast toiminud muutustele ja püüame selgitada, kas Eestis on toimumas pööre väljarände ülekaalult sisserände ülekaalule. Eesti nüüdisrahvastiku põhiosa moodustavad kaks suurt rühma – eestlased ja nõukogude ajal Eestisse elama asunud, peamiselt vene emakeelega inimesed, nende lapsed ja lapselapsed. Varasemad uuringud on näidanud, et nende rühmade rändekäitumine ei ole ühesugune (Anniste, Tammaru 2014; Pungas jt 2015; Tammaru, Eamets 2015). Alapeatükis otsime vastust küsimusele, millised on olnud eestlaste ja teistest rahvustest eestimaalaste rändesuundumused 21. sajandil. Samuti selgitame, kuidas on viimase poolteise aastakümne vältel muutunud Eesti välisrände geograafia. Tähelepanu on pööratud ka rändestatistika usaldusväärsusele, millest oleneb, kui täpsed on järeldused protsessi kohta.

1.2.1. Eesti rändearengu etapid 19. ja 20. sajandil

Oluline verstapost rahvastiku arengus on demograafiline üleminek, mille käigus asendub suure suremuse ja suure sündimusega traditsiooniline taastetüüp nüüdisaegsega, mida iseloomustab pikk eluiga ja väike laste arv. See pööre algab enamasti suremuse vähenemisest, millele järgneb teatud ajalise viivitusega sündimuse langus. Demograafilistes alusprotsessides toimuvate muutuste ebasünkroonsuse tõttu suureneb rahvaarv ülemineku käigus hüppeliselt, mis toob üldjuhul kaasa väljarände. Eestis toimus demograafilisest üleminekust kantud väljaränne 19. sajandi teisel poolel ja 20. sajandi alguses. 1897. aasta rahvaloenduse kohaselt elas Vene impeeriumis väljaspool Eesti piire umbes 110 000 eestlast, Eesti iseseisvumise ajal hinnati nende arvuks ligikaudu 200 000. Vähesel määral siirdus eestlasi enne Esimest maailmasõda ka teistesse riikidesse, eelkõige USA-sse. Mõõdukas väljaränne iseloomustas Eestit ka iseseisvuse esimesel kümnendil. Demograafilisest üleminekust tin-

gitud väljarände potentsiaal ammendus 1930. aastateks: sisse- ja väljarände vood tasakaalustusid ning kümnendi teisel poolel saavutas sisseränne väikese ülekaalu.

Teine maailmasõda tõi Eesti rahvastikule raskeid kaotusi ja põhjustas uue, pealesunnitud rändelaine. 1944. aastal põgenes läände hinnanguliselt 80 000 inimest, küüditamised viisid Eestist ära üle 30 000 inimese. Ajavahemiku 1939–1944 pöördumatute inimkaotuste kogusuuruseks on hinnatud ligi 170 000 inimest (Rahi-Tamm 2005). Sõjaeelsega võrreldes vähendas rahvaarvu ka 1944. aasta piirimuutus.

Sõja, sundrännete ja piirimuutuse tõttu kandsid kõige suuremaid kaotusi Eesti vähemusrahvused: sakslased ja rootslased lahkusid Eestist, juudi kogukond hävis pea täielikult saksa okupatsiooni ajal, venelaste arv vähenes mitmekordselt Narva jõe taguste ja Petserimaa valdade liitmisel Venemaaga 1944. aasta sügisel (Katus jt 2000). Selle tagajärjel suurenes eestlaste osa 1945. aastaks hinnanguliselt 97%-ni kogurahvastikust, viimasel sõjaeelsel rahvaloendusel (1934) olid eestlased moodustanud 88%. Ainsaks vähemuseks, kelle järjepidevust Teine maailmasõda ja Eesti omariikluse kaotus täielikult ei katkestanud, olid venelased.

Uus ajajärk Eesti rändearengus algas pärast Teist maailmasõda: Eestist sai ligi pooleks sajandiks sisseränne riik. Võrreldes teiste sarnases demograafilises arengujärgus olevate Euroopa maadega, iseloomustas Eestit sisseränne varane käivitumine (alates 1944–1945) ning mitme asjaolu kokkulangemisest johtuv suur intensiivsus. Venemaal ja teistes Nõukogude Liidu slaavi rahvastikuga vabariikides oli sel ajal veel kiire rahvastikukasv, mis lõi eelduse väljarändeks teistesse Nõukogude Liidu osadesse, sealhulgas Eestisse.

Rännet võimendasid lähte- ja sihtmaa rahvaarvu väga suur erinevus ning tollane riiklik poliitika. Sisserännet põhjendati tööjõuvajadusega, kuid selle taga võis olla ka soov haarata uued territooriumid sisserännanute abil kindlamalt Nõukogude Liidu koosseisu. Tol ajal tähendas Eestisse saabumine liikumist Nõukogude Liidu piires. Eestisse tuldi peamiselt Venemaalt, algselt piiritagustelt aladelt (Pihkva ja Leningradi oblast), kuid hiljem järjest kaugematest paikadest. Kulu (1997) hinnangul oli aastatel 1940–1991 Eestisse asunute hulgas ka umbes 55 000 Venemaal elanud eestlast.

Eesti ja Nõukogude Liidu vahelist rännet iseloomustas saabunute suhteliselt madal paigastumise aste (Sakkeus 1996). Kõige intensiivsem oli sisseränne Eestisse vahetult Teise maailmasõja järgsetel aastatel, kui rändesaldo ületas 10 000 inimest aastas. Teine suurem sisserändelaine toimus 1960. aastatel. Sisserände ulatust näitab vahest kõige paremini sisserännanute osa kogurahvastikus: viimasel Nõukogude Liidu aegsel rahvaloendusel (1989) moodustasid väljaspool Eestit sündinud 26% rahvastikust. Euroopa riikides oli sisserännanute suhtarv tollal suurem üksnes Lätis ja Luksemburgis. Veelgi ulatuslikum oli sisserändest põhjustatud mõju rahvuskoostise teisenemisele: ajavahemikus 1945–1989 suurenes teistest rahvustest eestimaalaste osa üle kümne korra, 3%-lt 38%-le. Nõukogudeaegse sisserände mõju ei piirdu minevikuga, vaid ulatub arvuka välispäritolu rahvastiku kaudu nii tänapäeva kui ka tulevikku.

Järgmise, neljanda etapi algus Eesti rändearengus seostub iseseisvuse taastamisega: rände suund pöördus sisserändelt väljarändele ja rändesaldo muutus negatiivseks. Aastatel 1989–1994 lahkus Eestist üle 80 000 inimese, kõige intensiivsem väljaränne oli aastatel 1992 ja 1993. Tegemist oli valdavalt tagasirändega, sest lahkujate enamiku moodustasid sõjaväelased, nende pereliikmed ja teised, kes eelistasid kodumaale naasmist Eestisse jäämisele. Lahkuti peamiselt Venemaale, kuid oli ka neid, kes leidsid võimaluse läände liikumiseks.

1990. aastatel toimus ka vähene sisseränne. 2000. aasta rahvaloenduse andmetel asus Eestisse eelnenud kümnendi vältel elama 8000 inimest, neist 1500 olid väljaspool Eestit, peamiselt endise Nõukogude Liidu aladel sündinud eestlased. Sisse- ja väljarände voogude kohta usaldusväärseid andmeid 1990. aastatest ei ole, mistõttu saab rände kohta üldistavaid hinnanguid anda vaid bilansimeetodil. See tähendab kahe rahvaloenduse – 1989 ja 2000 – rahvaarvu võrdlemist ja rahvaarvu kogumuutusest loomuliku iibe (sündide ning surmade arvu vahe) lahutamist. Kokku vähenes Eesti rahvastik 1989.–2000. aastail 12,3% võrra, sealhulgas negatiivse loomuliku iibe tõttu 2,5% ja negatiivse rändesaldo tõttu 9,8%. Eestlaste arv vähenes sel perioodil 3,4% võrra (2,3% miinusmärgilise loomuliku iibe ja 1,1% negatiivse rändesaldo tõttu). Teistest rahvustest eestimaalaste arvu langus ulatus 26,7%-ni (3,0% loomuliku iibe ja 23,7% rändesaldo tõttu). Nende muutuste tulemusena suurenes eestlaste osatähtsus Eesti kogurahvastikus aastatuhande vahetuseks 68%-ni.

20. sajandi teisel poolel on ränne olnud Eesti rahvaarvu kujunemisel suurema mõjuga tegur kui loomulik iive (sündide ja surmade arvu vahe). Üksnes 1980. aastate teisel poolel ja 1990. aastate teisel poolel ületas rahvastiku loomulik iive selgesti rändesaldot. Rändesaldo ja loomuliku iibe võrdluse puhul väärib rõhutamist, et peale saldos peegelduva rände otsemõju on tegelikult rändest kantud ka suurem osa sõjajärgsete kümnendite positiivsest loomulikust iibest. Eestisse saabujad olid enamasti pereloomeeas, 20–30-aastased inimesed, kelle arvele langes üle kolme neljandiku 1950.–1980. aastate positiivsest loomulikust iibest. Need arvud räägivad Eesti suurest avatusest rände mõjudele juba alates 20. sajandi keskpaigast.

1.2.2. Välisränne 2000–2015

Käesoleva alapeatüki eesmärk on selgitada Eesti välisrände suundumusi aastatel 2000–2015. See ajavahemik eristub eelnevast mitme tunnusjoone poolest. Sajandivahetuseks olid Eestis seljataha jäänud iseseisvuse taastamisega seotud järsud sotsiaalsed ümberkorraldused. Olid loodud ja toimima hakanud demokraatliku valitsemiskorra ning turumajanduse juurde kuuluvad uued institutsioonid, Eesti majandus oli pärast 1990. aastate algupoole järsku langust taas tõusule pöördunud. Lõpule oli jõudnud ka Nõukogude Liidu lagunemisele järgnenud tagasiränne. Statistika vallas langeb käsitlusperioodi algusesse 2000. aasta rahvaloendus, mis tegi inventuuri eelneva aastakümne ulatuslikest, kuid puudulikult dokumenteeritud rahvastikumuutustest. Aastatuhande alguseks oli hakanud taastuma ka üleminekuaja keerises katkenud rändestatistika, mis on järgneva käsitluse peamine alus.

Välisrände üldsuundumused

Eestis on alapeatükis käsitletud ajavahemikul rändestatistika aluseks olnud rahvastikuregistrile esitatavad elukohateated. Kooskõlas rahvusvahelise määratlusega käsitletakse välisrändena isiku välismaalt Eestis asuvasse elukohta sisse- või väljaregistreerimist, kui elukohavahetuse kestus on vähemalt üks aasta. Lühema kui 12-kuulise kestusega Eestis viibimine või äraolek isiku püsielukohta ei muuda ja seda rändestatistikas ei kajastata. Samast põhimõttest lähtub ka loendustel rakendatav püsielukoha määratlus, mis tagab eri allikatest pärineva teabe kooskõla.

> Aastal 2015 läks statistikaamet rände ja rahvaarvu arvutamisel üle uuele metoodikale, mis põhineb registreeritud rändesündmuste asemel isiku erinevatesse registrisse jäetud mitmesuguste „elumärkide" arvu kokkulugemisel (Tiit, Maasing 2016). Uus metoodika lähtub eeldusest, et kui isiku kohta tehakse Eesti registrites teatud regulaarsusega toiminguid, siis on alust arvata, et see isik ka elab Eestis. Ja vastupidi, kui isikuga seonduvaid toiminguid Eesti registrites ei tehta, siis on isik tõenäoliselt Eestist lahkunud. Sel põhimõttel arvutati Eesti elanike arv 2016. aasta alguses ning 2015. aasta sisse- ja väljarännanute arv. Uue metoodika abil saadud rändeandmed pole eelnevaga võrreldavad (Eestisse saabunud isikute arv suurenes 2014. ja 2015. aastal 3,9 korda ja Eestist lahkunute arv 2,8 korda), seetõttu tugineb käesolev alapeatükk 2015. aasta puhul endiselt rahvastikuregistrist saadud elukohavahetuste teabele.

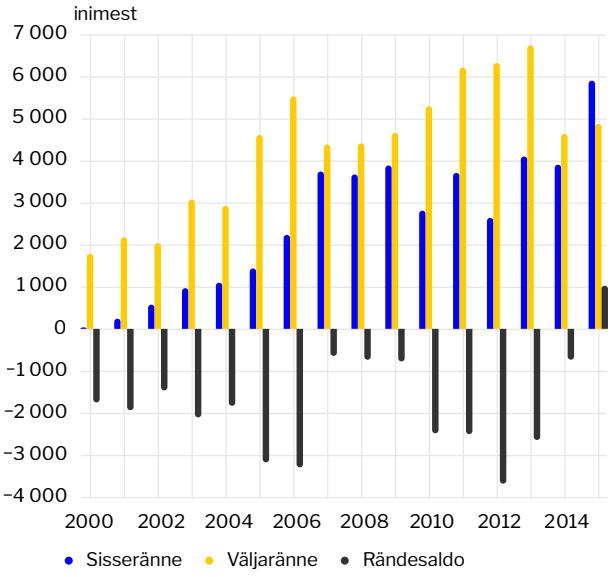
Joonis 1.2.1 esitab registripõhise sisse- ja väljarännete arvu ning välisrände saldo aastatel 2000–2015. Kokku saabus sel ajavahemikul Eestisse 40 900 ja lahkus 69 600 inimest. Aastast aastasse toimunud kõikumisi kõrvale jättes on nii sisse- kui ka väljaränne alates sajandivahetusest suurenenud. Seda näitab selgesti ajavahemikel 2000–2004, 2005–2009 ja 2010–2015 registreeritud aastakeskmine rännete arv, vastavalt 600, 4000 ja 3800 sisserännet ning 2400, 4700 ja 5900 väljarännet. Suurem kasv ajavahemike 2000–2004 ja 2005–2009 võrdluses seondub rändevõimaluste avardumisega Eesti Euroopa Liitu astumise järel, samuti võis teatud mõju olla rändejuhtude registreerimise paranemisel. Aastate 2005–2009 ja 2010–2015 kõrvutamine aga osutab, et sisse- ja väljarände kasvusuundumus pole Euroopa Liiduga ühinemise järel peatunud, vaid on jätkunud ka hiljem. Sisse- ja väljarände voogude mahu paralleelset suurenemist aitab osalt seletada asjaolu, et Eestisse saabujatest märgatava osa (viimastel aastatel ligi 50%) moodustavad siit varem välja rännanud inimesed.

Jooniselt nähtub, et väljarände suurenemistele järgneb mõneaastase viitajaga ka sisserände kasv. Väljarände ülekaal kahandas Eesti rahvaarvu käsitlusaluse ajavahemiku kokkuvõttes 28 700 inimese ehk 2% võrra. Alaperioodide 2000–2004, 2005–2009 ja 2010–2015 võrdlus rändesaldo selget muutumissuunda ei näita (aastakeskmised saldod on vastavalt –1800, –1700 ja –1800 inimest). Siiski on miinusmärgiline rändesaldo käsitlusvahemiku kolmel viimasel aastal järjepidevalt vähenenud. 2015. aastal jõudis saldo pärast veerandsajandilist vaheaega uuesti plusspoolele, seda enam kui 1000 inimese võrra. Ehkki ootus on õhus, on praegu veel pisut vara täie kindlusega öelda, et mõne aasta tagune ennustus Eestit ees ootavast rändepöördest (Tammaru, Eamets 2015) on tõeks saanud. Lõpliku vastuse sellele küsimusele annavad lähemad aastad, mille vältel selgub, kas rändesaldo jääb mitme aasta keskmisena plusspoolele, nulli lähedusse või väljarände mõõduka ülekaalu juurde.

Kahe esimesena nimetatud stsenaariumi poolt räägib mitu tegurit. Esiteks muutub peamises rändeeas, 20–40-aastaste inimeste arv Eestis iga aastaga väiksemaks, sest sellesse vanusrühma jõuavad 1990. aastatel ja hiljem sündinud väiksearvulised sünnipõlvkonnad. Seega on väljarändajate arv kahanemas juba ainuüksi Eesti elanike rändepotentsiaali vähenemise tõttu, nii nagu see juhtus iseseisvuse esimestel kümnenditel kahe maailmasõja vahel. Teiseks on viimase veerandsajandi vältel välismaale siirdunud märkimisväärne hulk eestimaalasi. Kui üks osa neist naaseb tulevikus Eestisse, suurendab see sisserännet. Kolmandaks on Eesti arengunäitajad 21. sajandi algusaastatega võrreldes märgatavalt paranenud, kasvanud on sissetulekud ja suurenenud heaolu. See on suurendanud Eesti atraktiivsust rände sihtriigina nii uutele saabujatele (eriti vähem arenenud riikidest) kui ka tagasirändajatele jõukamatest

maadest. Neljandaks võivad rändepöörde toimumisele kaasa aidata muutused rändepoliitikas, mille eesmärk on hõlbustada Eestile vajalike oskustega inimeste saabumist (rändepoliitikat käsitleb järgmine alapeatükk).

Joonis 1.2.1. Sisse- ja väljaränne ning rändesaldo, Eesti, 2000–2015

Allikas: statistikaamet 2016, autorite arvutused.

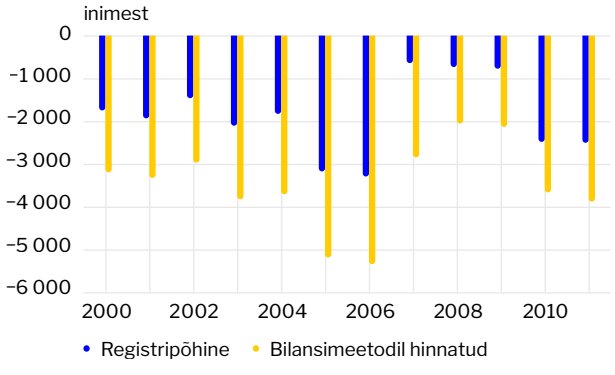
Rände käsitlemisel tuleb tähelepanu pöörata ka andmete usaldusväärsusele. Teiste rahvaarvu mõjutavate sündmustega (sünnid ja surmad) võrreldes kipub osa rändejuhtudest ka Euroopa kõrgestiarenenud riikides registreerimata ja statistikas kajastamata jääma. Tüüpiliselt kannatab alaregistreerimise all rohkem väljaränne. Riiki saabuvad isikud peavad ennast erinevate toimingute (õpingud, töötamine, sotsiaaltoetuste taotlemine, eluaseme üürimine, pangakonto avamine jms) tegemiseks sihtmaa ametiasutustes ja registrites arvele võtma. Riigist lahkumisel selline vajadus aga tavaliselt puudub, tihti nähakse enda lahkumist ajutisena ega soovita elukohast väljaregistreerimisega nõrgendada sidemeid kodumaaga.

Eesti pole selle poolest erand, millest annab tunnistust Eesti ja sihtriikide rändestatistika kõrvutamine. Näiteks asub Eesti andmetel igal aastal Eestist Taani elama 20–50 inimest, Taani statistikaamet aga näitab, et Eestist saabub sinna 170–250 inimest. Väljaränne Rootsi kajastub Eesti andmetes (100–200 inimest) samuti mitu korda väiksemana kui Rootsi andmetes (500–600 inimest). Väljarände alaregistreerimise probleemi aitaks leevendada rändes osalevate isikute tuvastamist võimaldavate andmete regulaarne vahetamine lähte- ja sihtriikide vahel. Paraku pole see levinud, üks takistus on ühtse isikukoodide süsteemi puudumine. Eestil on isikustatud rahvastikuandmete vahetus sisse seatud vaid Soome (aastast 2004) ja Leeduga (aastast 2013). See võimaldab neisse riikidesse suunduvat rännet jälgida korraga mõlema riigi registreerimissüsteemide põhjal (nt Soome püsielanikuks registreerimisel on võimalik isik Eestis lahkujaks märkida). Kuigi ligi kaks kolmandikku Eesti väljarändest suundub Soome ja on riikide kahepoolse andmevahetuse tõttu üsna hästi dokumenteeritud, on osa Eesti väljarändest joonisel 1.2.1 esitatud andmetes siiski kajastamata.

Rände alaregistreerituse mõju ulatust on võimalik hinnata 2000. ja 2011. aasta rahvaloendustele tuginedes. Nende kahe rahvastikuinventuuri abil täpsustas statistikaamet loendusvahemiku rahvaarvude aegrea. Sellele toetudes arvutasime bilansimeetodi abil (lahutades rahvaarvu iga-aastasest muutusest loomuliku iibe) rändesaldo, mis võtab arvesse ka registreerimata jäänud rändejuhud (joonis 1.2.2). Ajavahemiku 2000–2011 kokkuvõttes ulatus bilansimeetodil hinnatud negatiivne rändesaldo 42 100 inimeseni, keskmiselt vähendas väljaränne ülekaal rahvaarvu veidi rohkem kui 3500 inimese võrra aastas. Võrreldes seda registripõhise rändesaldoga (kokku –22 700 ehk –1900 inimest aastas) on bilansimeetodil hinnatud saldo ligi 1,9 korda suurem. Kui eeldada, et rändesaldo erinevuse peamine põhjus on väljaränne alaregistreeritus, siis vastab tulemusele umbes 30% loendusvahemikul 2000–2011 toimunud väljarännete registrisse kandmata jäämine. Registreerimata jäänud rännete arvessevõtmisel oleks negatiivse rändesaldo rahvaarvu kahandav mõju loendusvahemikul 2000–2011 olnud suurem kui negatiivse loomuliku iibe mõju.

Registripõhise ja bilansimeetodil hinnatud rändesaldo suuruse erinevusele vaatamata on nende ajaline dünaamika sarnane (kahe aegrea korrelatsioonikordaja on 0,95). Suundumuse suur sarnasus viitab sellele, et registreerimismääras (rahvastikuregistrisse kantud rändejuhtude osa kõigist toimunud rännetest) loendusvahemikul väga suuri nihkeid ei toimunud. Pärast 2011. aastat pole Eestis uut loendusel põhinevat rahvastikuinventuuri tehtud, seega polnud autoritel võimalik aastate 2012–2015 rändesaldot mitme erineva meetodiga hinnata. Võib siiski oletada, et radikaalset pööret rändejuhtude registreerimisel selle aja vältel toimunud pole.

Joonis 1.2.2. Registripõhine ja bilansimeetodil hinnatud rändesaldo, Eesti, 2000–2011

Allikas: statistikaamet 2016, autorite arvutused.

Seetõttu on võimalik, et ka viimastel aastatel on jäänud osa väljarändest registripõhises statistikas kajastamata. Kui see oletus tõele vastab, võib 2015. aasta positiivne rändesaldo olla tegelikult väiksem, kui joonisel 1.2.1 esitatud andmed näitavad.

Välisränne geograafia

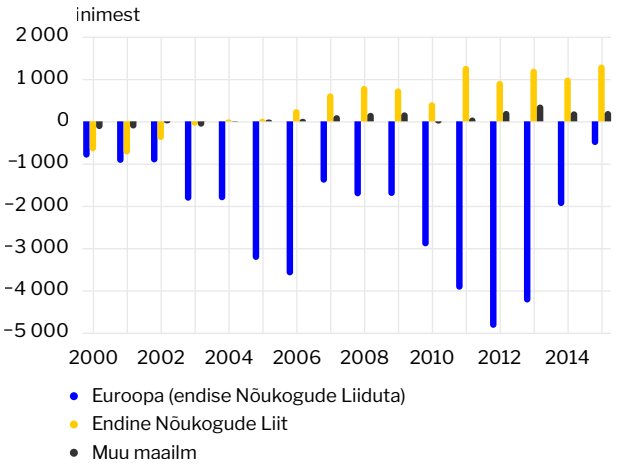
Tavapäraselt suundub riikidevaheline ränne madalama heaolu ja sissetulekute tasemega maadest kõrgema elatustasemega maadesse. Eriti intensiivseks võib ränne kujuneda, kui naabermaade elatustaseme kontrast on suur ja seda toetab lähteriigi kiire rahvastikukasv (nt Mehhiko ja USA). Maailmas kuulub Eesti väga kõrge inimarengu tasemega riikide perre, kuid samal ajal jääb selle rühma sees keskmiste hulka. See asetus määrab paljus Eesti praeguse rändegeograafia põhijooned. Eestisse tullakse eelkõige vähem arenenud (lähi)riikidest, millega meil on varem välja kujunenud rändesidemed. Eestist aga lahkutakse kõrgesti arenenud, meist heaolutaseme poolest eespool olevatesse riikidesse.

Ajavahemiku 2000–2015 kokkuvõttes moodustasid Eestisse sisserändajatest 58% Euroopa riikidest (ilma endise Nõukogude Liiduta) saabujad ja 32% endise Nõukogude Liidu riikidest tulijad. Väljastpoolt nimetatud kaht piirkonda pärit sisserändajate osa piirdus 10%-ga. Teistest maailmajagudest tuldi Eestisse sagedamini Aasiast (4%) ja Ameerikast (4%), Aafrikast ja Okeaaniast saabujate suhtarv jäi kummagi puhul alla ühe protsendi. Riikide lõikes moodustasid sisserändajatest suurima osa Soomest tulijad (33% sisserändajatest), kellest enamiku moodustasid Eestisse tagasirändajad. Tähtsuselt teine päritolumaa oli Venemaa (22%).

Väljaränne Eestist oli aastatel 2000–2015 ülekaalukalt Euroopa-keskne. Teistesse Euroopa riikidesse (ilma endise Nõukogude Liiduta), valdavalt Euroopa Liidu riikidesse lahkunud moodustasid 85% väljarännanutest. Endise Nõukogude Liidu riikide osa piirdus üheksa protsendiga. Maailma ülejäänud piirkondade osaks langes 4% väljarändest, kusjuures rohkem kui pool väljapoole Euroopat siirdunutest rändas Ameerikasse, peamiselt USA-sse. Riikide võrdluses suundus peaaegu kaks kolmandikku kõigist väljarändajatest elama Soome. Peale geograafilise ja kultuurilise läheduse ning majandusliku ligitõmbavuse on Soome sedavõrd kõrge osatähtsuse kujunemisele ilmselt kaasa aidanud ka kahe riigi rahvastikuregistrite üle tosina aasta toimiv infovahetus, mis tagab Soome-suunalise väljarände täielikuma kajastatuse muude riikidega võrreldes. Väljarände sihtriikide järjestuses on teisel kohal Venemaa (7%), järgneb Ühendkuningriik (6%).

Sisse- ja väljarände geograafia erinevuse tõttu pole Eesti rändesaldo erinevate piirkondadega ühesugune. Rände tõttu kaotab Eesti rahvastikku väga kõrge heaolutasemega Euroopa riikidele, ajavahemiku 2000–2015

Joonis 1.2.3. Rändesaldo lähte- ja sihtpiirkondade kaupa, Eesti, 2000–2015

Allikas: statistikaamet 2016, autorite arvutused.

kokkuvõttes ulatus negatiivne rändesaldo Euroopa maadega (ilma endise Nõukogude Liiduta) –37 100 inimeseni. Endise Nõukogude Liidu riikidega on Eesti rändesaldo olnud positiivne, neist maadest lähtuv sisseränne on 21. sajandi algusest suurendanud Eesti rahvaarvu kokku 7000 inimese võrra. Samuti jääb 1300 inimese võrra plusspoolele rändesaldo maailma ülejäänud piirkondadega. Joonis 1.2.3 esitab kõnealuse kolme piirkonna rändesaldo dünaamika ajavahemikul 2000–2015.

Andmetest nähtub, et Euroopa riikidega on rändesaldo olnud negatiivne kõigil aastatel. Miinusmärgiline rändesaldo suurenes järsult pärast Eesti ühinemist Euroopa Liiduga (2005–2006). Negatiivne saldo suurenes teist korda aastatel 2010–2012, kuid sellele järgnes vähenemine senini madalaimale tasemele (–560 inimest 2015. aastal). Rändesaldost endise Nõukogude Liidu riikidega nähtub Eesti kui rände sihtkoha atraktiivsuse suurenemine. Kui veel möödunud kümnendi alguses ületas neisse riikidesse lahkunud inimeste arv sealt saabujate arvu, siis alates 2004. aastast võib täheldada positiivse rändesaldo suurenemist. Alates aastast 2011 on Eesti rändesaldo endise Nõukogude Liidu maadega olnud igal aastal plusspoolel 1000 või enama inimesega. 2005. aastast on valdavalt plusspoolel olnud ka rändesaldo muu maailmaga. Selle muutuse taga seisab suurenenud sisseränne Aasia riikidest, peamiselt Hiinast ja Indiast, mis ületab väljarännet USA-sse ja Austraaliasse.

Rändesaldo suundumused geograafiliste piirkondade lõikes aitavad paremini mõista ka võimaliku rändepöörde alust. Rändepöördel on kõige suurem tõenäosus teoks saada siis, kui seda toetab ühelt poolt miinusmärgilise rändesaldo vähenemine Euroopa Liidu teiste maadega ja teiselt poolt mõõdukalt positiivne saldo kolmandate riikidega.

Eestlaste ja teistest rahvustest eestimaalaste ränne

Rahvaarvu kõrval mõjutab ränne oluliselt ka rahvastiku koostist. Kõige aktiivsemalt rändavad nooremas täiskasvanueas inimesed, seega hoogustab väljaränne lühemas ja keskmises vaates rahvastiku vananemist, seevastu sisseränne aitab vananemist edasi lükata. Palju on räägitud ka sellest, et Ida-Euroopa riigid kaotavad Euroopa teistele piirkondadele väljarände tõttu just kõrgemalt haritud ja paremate oskustega töötajaid. Eesti eristub sellest üldpildist üsna selgesti: meilt lahkujate seas on ülikooliharidusega inimesi olnud vähem ja põhiharidusega inimesi rohkem kui rändeealistes vanusrühmades keskmiselt (Tammaru, Eamets 2015). Varasemad uuringud on näidanud ka seda, et rändes on märkimisväärseid erinevusi rahvuse alusel. Eesti 21. sajandi rändesuundumusi pole rahvuste lõikes süstemaatiliselt analüüsitud, käesolev kirjutis püüab kõnealust lünka teataval määral täita.

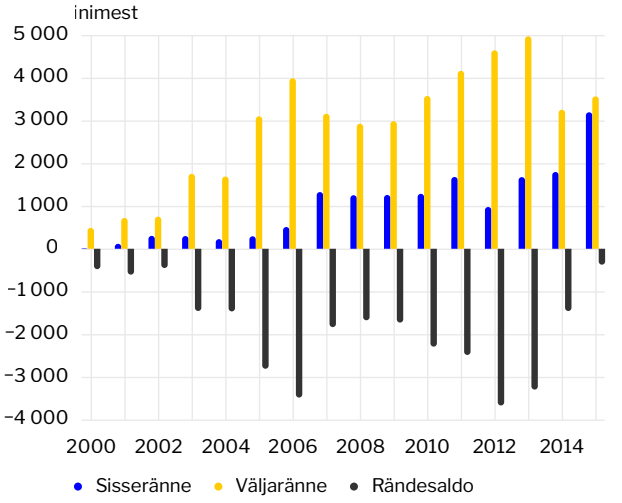
Erinevalt sünniriigist või kodakondsusest põhineb rahvus inimeste enesemääratlusel ja samastumisel teatud rühmaga, tavaliselt seovad samasse rahvusse kuuluvaid isikuid ühine keel, kultuuritraditsioonid ja mitmesugused muud jooned. Rahvuste kui ühiskonnanähtuse statistiline kajastamine pole riigiti ühesugune. Nii on ingliskeelsetes maades ja mitmerahvuselise elanikkonnaga impeeriumidest väljakasvanud riikides etnilist enesemääratlust peegeldava teabe kogumisel pikaajalised traditsioonid, mitmes mandri-Euroopa riigis aga puudub asjaomane praktika (Haug 2000).

Rändeajastu esitab teabe kogumisele rahvuste kohta uusi väljakutseid, sest suureneb nende inimeste hulk, kelle vanemad kuuluvad eri rahvusesse ja kelle jaoks rahvus ei pruugi olla üheselt arusaadav ega määratletav tunnus. Neile väljakutsetele vaatamata pole siiski märgata, et teavet rahvuste kohta järjepidevalt kogunud riigid oleksid hakanud sellest loobuma.

Eestis on raskused rahvuse määratlemisel olnud suhteliselt väikesed, näiteks 2011. aasta loendusel jäi vastav teave saamata vaid 0,1%-lt elanikest. Probleem rahvuste statistika kogumisel on Eestis pigem korraldusliku laadi. Nimelt ei ole ametiasutused välja töötanud süsteemi, mis tagaks Euroopa Liidu riikidest saabuvate isikute teabe süstemaatilise registritesse kandmise, peale rahvuse kehtib see näiteks ka perekonnaseisu ja hariduse kohta (Puur jt 2015). Käesoleva analüüsi tarbeks kombineeriti sisse- ja väljarändajate rahvuse määramiseks isikupõhist teavet mitmest allikast (2000. ja 2011. aasta rahvaloendused, rahvastikuregister, sünnikaardid, surmakaardid). Töö tulemusena õnnestus selgitada 91% ajavahemikul 2000–2015 elukohariiki vahetanud isiku rahvus (väljarännanutest 97% ja sisserännanutest 82%). Nende puhul, kelle rahvust ei õnnestunud kindlaks teha, on kasutatud kodakondsuse teavet.

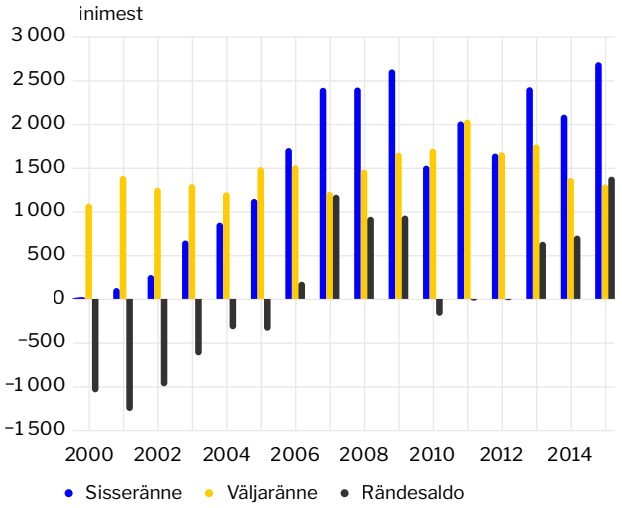
Joonisel 1.2.4 ja 1.2.5 on võrreldud eestlaste ning teistest rahvustest isikute sisse- ja väljarännet ning rändesaldot ajavahemikul 2000–2015. Perioodi kokkuvõttes oli eestlaste registreeritud väljaränne 45 700 ja sisseränne 16 200 inimest, negatiivne rändesaldo ulatus 29 500 inimeseni. Eestlased moodustavad Eesti kogurahvastikust enamuse, seega sarnaneb eestlaste rändedünaamika eespool käsitletud kogurahvastiku suundumustega. Nii suurenes eestlaste väljaränne märgatavalt pärast Eesti ühinemist Euroopa Liiduga. Lahkujate arvu mõningasele vähenemisele (umbes veerandi võrra) 2000. aastate teisel poolel järgnes käesoleva kümnendi algupoolel uus tõus. Eestlaste väljaränne saavutas kõrgpunkti 2013. aastal, kui registreeriti peaaegu 5000 inimese lahkumine. Käsitlusperioodi lõpul vähenes iga-aastane välismaale siirdujate arv taas 3000

Joonis 1.2.4. Eestlaste sisseränne, väljaränne ja rändesaldo, Eesti, 2000–2015

Allikas: statistikaamet 2016, autorite arvutused.

Joonis 1.2.5. Teiste rahvuste sisseränne, väljaränne ja rändesaldo, Eesti, 2000–2015

Allikas: statistikaamet 2016, autorite arvutused.

piirimaile, mis näib olevat eestlaste nüüdisaegse väljarände alampiir. Sellest väiksemaks pole eestlastest väljarändajate arv kahanenud ka hoogsa palgakasvu ja kõrge tööhõive aastatel.

Ka eestlaste sisseränne on aastate jooksul suurenenud. Suurema osa kõnealusest rändevoost moodustavad kodumaale naasvad inimesed, seega peegeldub saabujate arvus eelneva väljarände dünaamika. Eestlaste rändesaldo on väljarände ülekaalu tõttu püsinud kogu käsitlusvahemiku vältel miinuspoolel, kuid aastatevahelised erinevused rändest tingitud rahvastikukao suuruses on olnud muljetavaldavad, ulatudes –3700 inimesest (2012) –400-ni (2015). Kõikumiste ulatuse tõttu on keeruline ennustada, milliseks – mõõdukalt negatiivseks, nullilähedaseks või mõõdukalt positiivseks – kujuneb eestlaste rändesaldo eelseisvatel aastatel. Aastal 2015 toimunud negatiivse rändesaldo rekordväikeseks kahanemise taga võib märgata kahe teguri mõju kokkulangemist. Neist üks oli varasemast rekordsuurest väljarändest kantud naasevrände hoogustumine, teine oli väljarändajate arvu langus aastatel 2014 ja 2015 kümnendi madalaimale tasemele. Niisugust mõjude kokkulangevust esineb harva, seega ei pruugi eestlaste negatiivse rändesaldo vähenemine järgnevatel aastatel senises tempos jätkuda.

Teistest rahvustest sisse- ja väljarändajate arvu dünaamika annab tunnistust Eestis viimase poolteise kümnendi vältel toimunud nihetest rändeprotsessides. Jooniselt 1.2.5 ilmneb, et toimunud muutuse oluline kandja on olnud teistest rahvustest isikute sisseränne suurenemine. Kui aastatel 2000–2004 saabus Eestisse keskmiselt vähem kui 400 teistesse rahvustesse kuuluvat sisserändajat, siis ajavahemikus 2005–2009 ja 2010–2015 ületas aastakeskmine teistest rahvustest sisserändajate arv 2000 piiri. Sisseränne esimese kõrgperioodina eristub selgesti majandusbuumi aeg möödunud kümnendi keskpaigas, kuid 2015. aasta (2700 saabujat) on toonase taseme ületanud.

Teistest rahvustest eestimaalaste väljaränne on muutunud vähem, kusjuures lahkujate arvu mõõdukale kasvule on ilmselt peamise tegurina kaasa aidanud just sisseränne suurenemine. Rändevoogudes toimunud muutuste koosmõjul on teiste rahvuste rändesaldo pöördunud negatiivsest valdavalt positiivseks. Alates 2006. aastast, kui sisseränne ülekaal esimest korda ilmnes, on ränne suurendanud teistest rahvustest Eesti elanike arvu keskmiselt 700 võrra aastas. Käsitlusvahemiku viimasel aastal ulatus positiivne rändesaldo 1400 inimeseni.

Teistest rahvustest rändajate puhul väärib tähelepanu ka saabujate ja lahkujate erinev seos Eestiga. Kui saabujate hulgas annavad tooni uussisserändajad, siis Eestist lahkujate seas on ülekaalus nõukogudeaegsed sisserändajad ja nende järeltulijad. Seega uuendab ränne teatud määral ka teistest rahvustest eestimaalaste koosseisu, ehkki voogude mahtu arvestades on mõju suhteliselt tagasihoidlik.

Kokkuvõte

Käesoleva alapeatüki eesmärk oli selgitada, millised on olnud Eesti välisrände peamised suundumused 21. sajandi algusest praeguseni. Kuigi demograafilises mõõtkavas võib käsitlusalust ajavahemikku pidada üsna lühikeseks, mahub Eestis nende poolteise aastakümne sisse 1990. aastate järsu ühiskonnamuutuse kaugemale seljataha jätmine, heaolu suurenemine ja süvenev lõimumine Euroopa suunal. Niisugune areng moodustab rändeprotsesse vorminud ühiskondliku tausta.

Tulemused näitavad riikidevahelise rände märgatavat suurenemist mõlemal suunal. Sisseränne hoogustumist võib mõtestada kui Eesti avatuse suurenemist maailmale ja atraktiivsuse kasvu mujalt saabujatele. Väljarändes võib seevastu näha maailma jätkuvat avanemist Eestile, mille peegeldus on riikidevahelise rände võimaluste lihtsustumine ja nende kasutamine.

Rände mõju Eesti rahvaarvule on ajavahemiku 2000–2015 kokkuvõttes olnud negatiivne: registreeritud väljarände ülekaalu tõttu vähenes Eesti rahvaarv kokku 29 000 inimese ehk 2% võrra. Bilansimeetodil põhineva hinnangu kohaselt võis Eestis loendusvahemikul 2000–2011 jääda registreerimata umbes 30% väljarändejuhtudest. Seda arvestades võib rändest põhjustatud rahvastikukadu olla mainitust mõnevõrra suurem, ületades negatiivse loomuliku iibe mõju. Tähelepanuväärse muutusena ületas registreeritud sisserändajate arv käsitlusperioodi viimasel aastal (2015) väljarändajate arvu. Rohkem kui 1000 inimese võrra plusspoolele ulatunud rändesaldo andis põhjuse küsida, kas tegemist on pöördega, mis paneb lõpuks punkti rohkem kui veerand sajandit kestnud ajajärgule, mille vältel on ränne kahandanud Eesti rahvaarvu enam kui 180 000 inimese võrra.

Käesoleva inimarengu aruande jaoks tehtud analüüsi tulemused lubavad rändepööret üsna tõenäoseks pidada. Seda toetavad ka nende ridade kirjutamise ajal avaldatud esialgsed andmed 2016. aasta kohta, mille kohaselt oli kõnealuse aasta sisseränne samuti väljarändest suurem. Rahvusrühmade rändesuundumuste võrdlus näitab, et rändepöörde ajastus ja sisu võib eestlaste ja teisest rahvusest eestimaalaste puhul erineda. Teiste rahvuste puhul toimus pööre väljarändelt sisserände ülekaalule juba kümmekond aastat tagasi. Alates aastast 2006, mil kõnealuse rühma rändesaldo esimest korda positiivseks muutus, on Eestisse saabunud keskmiselt 700 teistest rahvustest inimest aastas rohkem kui siit välismaale siirdunud. Eestlastel pole rändesaldo seni positiivseks muutunud.

Ametlikus statistikas rändeandmeid (erinevalt muust rahvastikuteabest) rahvuste lõikes ei avaldata, seetõttu on toimunud pööre jäänud ühiskonnas märkamata. Saadud tulemus võib esmapilgul näida vastuolus mõne varasema uuringuga, mille järgi teisest rahvusest eestimaalaste väljarände intensiivsus on eestlaste

oma ületanud (Pungas jt 2015; Tammaru, Eamets 2015). See vastuolu tuleneb peamiselt asjaolust, et varasemate uuringute aines piirdub 21. sajandi esimese kümnendiga, kui rändepööre oli alles toimumas ega olnud seetõttu loendusvahemikku 2000–2011 hõlmavates kokkuvõtetes veel selgesti nähtav. Alapeatüki rändevoogude geograafiat käsitlevad tulemused lubavad lisada, et pöörde peamised kandjad on endise Nõukogude Liidu riikidest, eelkõige Venemaalt ja Ukrainast lähtuva sisserände suurenemine ning neisse maadesse lahkujate arvu vähenemine.

Eestlaste puhul samalaadsest muutusest sisse- ja väljarände vahekorras veel rääkida ei saa, ehkki negatiivse rändesaldo suurus on mitmel viimasel aastal tublisti vähenenud. On võimalik, et eestlaste jaoks seisnebki rändepööre väljarände ülekaalu vähenemises ja pigem nullilähedase kui märkimisväärselt plusspoolele ulatuva rändesaldo kujunemises. Sellisele arenguvõimalusele osutavad ka Euroopa jõukamate riikide analüüsid, milles on eristatud elukohariigi kodanike ja välisriikide kodanike rännet. Näiteks van Daleni ja Henkensi (2007) andmetel oli Austria, Belgia, Hollandi, Norra, Rootsi, Taani, Šveitsi ja Ühendkuningriigi kodanike rändesaldo 21. sajandi algul negatiivne, ehkki üldine sisseränne neisse riikidesse ületas suure hulga välismaalaste saabumise tõttu märkimisväärselt väljarännet.

Alapeatükis esitatud tulemused juhivad tähelepanu ka rändeteabe usaldusväärsuse tähtsusele. Selle tagamine pole Eestile ainuomane väljakutse, vajadust rändeteabe kvaliteedi parandamisse üleilmselt panustada rõhutab näiteks hiljuti ajakirjas Science ilmunud juhtivate rändeteadlaste artikkel (Willekens jt 2016). Väikese ja välismõjudele avatud ühiskonna tõttu peaks ajakohane rände- ning rahvastikuteave olema Eesti jaoks põhiküsimus. Lähiaastate ülesanne sellel teel on edukalt korraldada 2020. aasta rahvaloendus, millelt oodatakse sisukat ja täpset inventuuri käimasoleva kümnendi rände- ja rahvastikumuutustest.

Viidatud allikad

Anniste, K., Tammaru, T. (2014). Ethnic differences in integration levels and return migration intentions: A study of Estonians in Finland. *Demographic Research*, 30 (13): 377–412.

Haug, W. (2000). National and immigrant minorities: problems of measurement and definition. *Genus*, 56 (1–2): 133–147.

Katus, K., Puur, A., Sakkeus, L. (2000). The demographic characteristics of national minorities in Estonia. In: Haug, W., Compton, P., and Courbage, Y. (eds.). *The demographic characteristics of national minorities in certain European states* 2. Strasbourg: Council of Europe Publishing: 29–92.

Kulu, H. (1997). *Eestlaste tagasiränne 1940–1989*. Helsinki: University of Helsinki.

Pungas, E., Täht, K., Realo, A., Tammaru, T. (2015). Does ethnicity matter in intentions to study abroad? Analysis of high-school students in Estonia. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 41 (14): 2376–2365.

Puur, A., Sakkeus, L., Aben, S. (2015). Rahvaloendus teelahkmel. Tähelepanekuid lõpulejõudnud metoodikatööst. *Akadeemia*, 27 (2–3): 266–282, 421–451.

Rahi-Tamm, A. (2005). Inimkaotused. In Salo, V. (toim.). Valge raamat. Eesti rahva kaotustest okupatsioonide läbi 1940–1991. Tallinn. Eesti Entsüklopeediakirjastus: 27–50.

Sakkeus, L. (1996). Estonia. In Freijka, T. (ed.). *International migration in Central and Eastern Europe and the Commonwealth of Independent States*. New York and Geneva: United Nations: 57–68.

Statistikaamet (2016). Andmebaas. (http://www.stat.ee/andmebaas).

Tammaru, T., Eamets, R. (2015). Nüüdisaegne väljaränne: ulatus, põhjused ja mõjud Eesti arengule. Eesti Inimarengu aruanne 2014/2015: 109–117.

Tiit, E.-M., Maasing, E. (2016). Residentsuse indeks ning selle rakendamine loendusel ja rahvastikustatistikas. Eesti Statistika Kvartalikiri, 3: 53–73.

Van Dalen, H. P., & Henkens, K. (2007). Longing for good life: Understanding emigration from a high-income country. *Population and Development Review,* 33 (1): 37–65.

Willekens, F., Massey, D., Raymer, J., Beauchemin, C. (2016). International migration under the microscope. Fragmented research and limited data must be addressed. *Science*, 352 (6288): 897–899.

1.3. Rändepoliitika suundumused Euroopa Liidus ja Eestis

Helina Maasing, Eva-Maria Asari

Sissejuhatus

21. sajandit nimetatakse rändeajastuks, sest inimeste arv, kes elavad väljaspool sünniriiki, on kerkinud kõigi aegade kõrgeimale tasemele. ÜRO andmetel on see arv ajavahemikul 1990–2015 suurenenud 190 miljonilt 244 miljonile, ehk 2,8%-lt 3,3%-le maailma rahvastikust. Tähelepanuväärsed nihked toimuvad ka rahvusvahelise rände geograafias. Kui veel hiljuti suundus suurem osa rahvusvahelisest rändest arenguriikidest arenenud riikidesse, siis praeguseks on sellele järele jõudnud „globaalse lõuna" riikide vahel toimuv ränne. Rändevoogude geograafia muutub maailmamajanduse muutumise alusel, mistõttu Euroopa ja Põhja-Ameerika kõrval on sisserändajad üha enam avastamas kiiresti kasvavaid majandusi mujal. Sellele vaatamata on Euroopa endiselt peamine rände sihtkoht: koos kontinendisiseste rändajatega elab Euroopa riikides ligi 76 miljonit sisserändajat.

Rahvusvaheliste rändajate lisandumise ja ühiskondade suureneva avatuse tõttu on rände haldamine muutunud riikidele varasemast olulisemaks küsimuseks. Arenenud riikide, sh Euroopa Liidu (EL) jaoks tähendab see eelkõige väljakutset, kuidas soodustada soovitud oskustega sisserändajate vastuvõtmist ja piirata samal ajal vähem soovitud tulijate saabumist. Sel taustal otsib käesolev alapeatükk vastuseid kahele küsimusele. Esiteks, millised on EL-i sisserändepoliitika põhijooned? Teiseks, milline on Eesti rändepoliitika ning kuidas see on alates iseseisvuse taastamisest muutunud? Enne põhiküsimuste juurde asumist annab alapeatükk põgusa ülevaate rändepoliitika laiemast tervikust.

1.3.1. Rändepoliitika valdkonnad ja väljakutsed

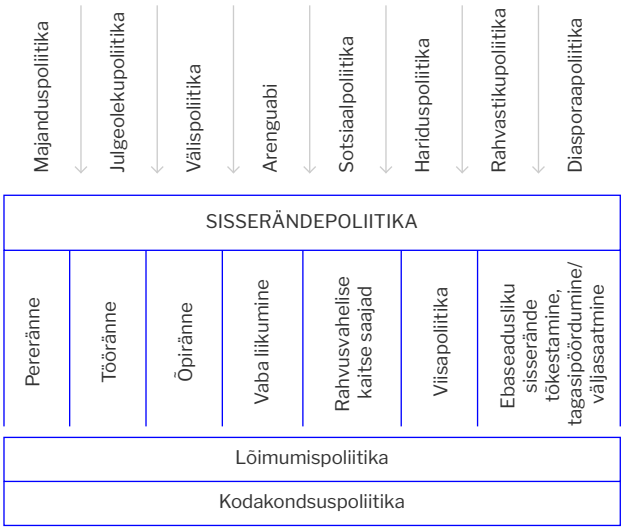
Rahvusvaheline ränne tähendab inimeste alaliselt (vähemalt 12 kuuks) ühest riigist teise elama asumist. Lähemas vaates hõlmab see nähtus paljusid alaprotsesse olenevalt rände suunast (sisse- ja väljaränne), liigist (tööränne, õpiränne, pereränne, sundränne), elukohavahetajate kutseoskustest (oskus- ja lihttöötajate ränne) ja muudest asjaoludest. Rände tulemusena kujuneb sisserännanutest ja nende järeltulijatest vastuvõtvates riikides välispäritolu rahvastik, lähteriikide seisukohalt moodustavad väljarännanud ja nende järelpõlv aga diasporaa.

Rändepoliitika on erinevate meetmete kogum, mille eesmärk on mõjutada rändeprotsesse soovitud suunas. Demokraatlikes, sh EL-i riikides tähendab see keskendumist eelkõige sisserändele, reguleerides sisserändajate arvu, päritolu ja koosseisu (Czaika, de Haas 2013). Väljarände reguleerimiseks otseseid piiravaid meetmeid demokraatlikud riigid ei rakenda, mistõttu riigist lahkumist on võimalik mõjutada üksnes kaud-

selt, nt majandusarengu edendamise ja sotsiaalse heaolu suurendamisega.

Rändeprotsesside mitmekesisuse tõttu on rännet kaudselt mõjutavate meetmete ulatus lai, hõlmates majanduslikke (nt tööjõu), õiguslikke (nt kodakondsuse), kultuurilisi (nt kohanemine, lõimumine), julgeoleku (nt terrorism, kuritegevuse tõkestamine) ja muid aspekte. Nende meetmete rakendamise mõju sisse- või väljarändele võib kokkuvõttes osutuda isegi suuremaks kui otsene rändepoliitika. Näiteks piirikontrolli mõjutavad julgeoleku küsimused, välistööjõu riiki lubamise tingimused arvestavad ettevõtete vajadust tööjõu järele ja tööturu üldist olukorda, välistudengite ränne on tingitud ülikoolide rahvusvahelistumisest jne. Otseselt reguleerib rändepoliitika seaduslikku sisserännet, ebaseadusliku sisserände tõkestamist, tagasipöördumise, rahvusvahelise kaitse ja viisa küsimusi. Joonisel 1.3.1 on kujutatud sisserändepoliitika otseste meetmete rakendamise alavaldkonnad ja sisserändega kaudsemalt seotud poliitikavaldkonnad.

Joonis 1.3.1. Sisserändega seotud valdkonnad

Allikas: DEMIG Policy Codebook (Oxford University), Euroopa Komisjoni rände ja siseasjade peadirektoraat, ÜRO rahvastiku andmebaas.

Rändevaldkondade paljususe tõttu on tähtis, et rändepoliitikaga otseselt ja kaudselt seotud tegevus ning meetmed oleksid kavandatud ja toetaksid üksteist. Näiteks kui majanduslikel kaalutlustel otsustatakse soodustada sisserännet, siis tuleks ühtlasi panustada ka sisserändajate lõimimisse. Kui aga soovitakse ühe konkreetse rändeliigi (nt tööränne) hoogustamist, tuleks olla valmis tegelema ka sellega kaasneva sekundaarse rändega. Kompleksne ja koordineeritud rändekäsitlus on tõsine ülesanne poliitika kujundajatele, sest vahendid erinevate meetmete rakendamiseks ja programmide arendamiseks on paratamatult piiratud ning nende pärast konkureerivad ühiskonna erinevad vajadused. Praktilisel tasandil hõlmab rändepoliitika paljusid valdkondi, mis tähendab, et eesmärkide saavutamiseks peavad ametkonnad tegema tõhusat koostööd.

Rahvastikuprotsesside mõjutamisele suunatud muu poliitikaga võrreldes (nt pere- või tervisepoliitika) on rändepoliitika üks erijoon mitmekesisus. Sisserände korra kujundamisel keskenduvad riigid nendele „sobivatele“ sisserändajatele võimaluste loomisele riiki sisenemiseks ja „vähem sobivate“ sisenemise piiramisele. Sisserände mahu ja koosseisu mõjutamiseks kasutatakse peamiselt kvoote, aga ka muid süsteeme või kvalitatiivseid tingimusi. Need meetmed võimaldavad eelistada ühtesid sisserändajate rühmi teistele. Rände liigiti on erinevusi võimalik kehtestada eelkõige töö- ja õpirändele. Pere- ja humanitaarrände puhul seab õigus pereelule ja varjupaigaõigus sisserände piiramisele kitsendused.

Rändepoliitika erijoon on, et see mõjutab korraga mitut riiki: nii rände lähte-, siht-, kui ka läbirände-riike. Seejuures võib sama poliitika mõjuda ühele neist positiivselt ja teisele negatiivselt. Näiteks ühe riigi soov saada juurde kõrgelt kvalifitseeritud tööjõudu võib lähteriikide jaoks tähendada „ajude“ äravoolu. Eesmärkidest olenevalt võib eri riikide rändepoliitika olla seetõttu vastastikku toetav, neutraalne või konfliktne. Viimast olukorda võib selgesti tunnetada põgenike kriisi haldamisel (vt järgmine alapeatükk).

Arvestades kaudse poliitika keerukust ja mõju rahvusvahelisele rändele, on rände haldamine poliitika kujundajatele tõsine väljakutse. Mõjutegurite suure hulga tõttu ei tasu otsida üht või kaht eriti tõhusat meedet, mis võluvitsana enamiku rändeprobleemid lahendaks. Rände tulemuslik mõjutamine eeldab valdkondade poliitika kujundajate läbimõeldud ja hästi kooskõlastatud tegevust. Sama tähtis on silmas pidada, et ränne on ajas muutuv protsess, mis nõuab poliitika korrapärast üle vaatamist ja perioodilist ajakohastamist.

1.3.2. Euroopa Liidu ühtne rändepoliitika

Kuigi rändepoliitika kujundamine on iga riigi suveräänne õigus, mõjutab EL-i liikmete poliitikat tugevalt liidu ühtne rändekäsitlus. Euroopa Liidu ühtne rände- ja varjupaigapoliitika (varjupaigapoliitikat käsitletakse järgmises alapeatükis) põhineb 1999. aastal Tamperes toimunud Euroopa Ülemkogu otsustel, millega liikmesriigid loovutasid osa oma suveräänsusest rändepoliitika kujundamisel EL-ile. Liidu pädevusse anti ühtsete miinimumtingimuste kehtestamine, mille alusel kolmandate riikide kodanikud võivad liikmesriikidesse seaduslikult siseneda, seal elada, õppida ja töötada.

Iga liikmesriigi enda otsustada jäi, kui palju sisserändajaid riiki lubatakse, kuidas langetatakse lõplikud otsused taotluste kohta, pikaajaliste viisade andmise ning elamis- ja töölubade tingimused, mille kohta liiduülene kord puudub. Ka lõimumisküsimused on endiselt liikmesriikide pädevuses.

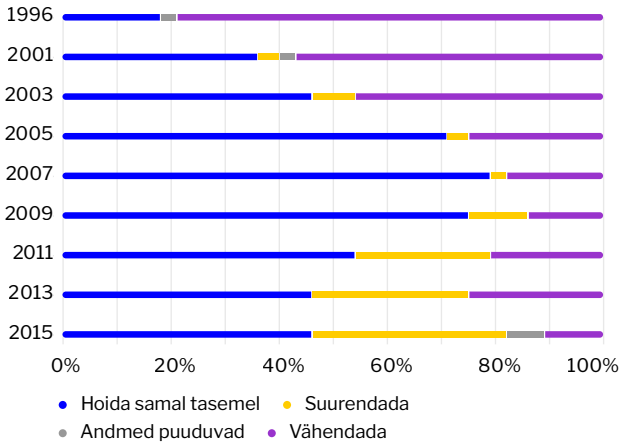
Euroopa Liidu rändepoliitikas eristatakse selgelt liidu kodanike vaba liikumise õigust ning kolmandate riikide kodanikele kehtestatud liitu sisenemise ja viibimise tingimusi. Esmased töötajate vaba liikumise sätted olid juba 1957. aasta Euroopa Majandusühenduse asutamislepingus. Euroopa Liidu kodakondsuse loomisega 1992. aastal laienes vaba liikumise õigus kõigile liikmesriikide kodanikele olenemata sellest, kas nad on või ei ole majanduslikult aktiivsed. Hiljem laiendati EL-i õigusega vaba liikumise õigust ka liidu kodanike mittekodanikest pereliikmetele. Samuti on astutud teisi samme, et nii õiguslike kui ka muude meetmete rakendamisega soodustada inimeste liidusisest liikumist (nt Erasmus+ mobiilsusprogramm tudengitele).

Euroopa Liidu kodanike liikumist võib piirata ainult erandjuhtudel, kuid kolmanda riigi kodanikele on kehtestatud piirangud ja piirikontroll EL-i sisenemiseks. Euroopa Liit on pööranud erilist tähelepanu kõrgelt kvalifitseeritud töötajate, välistudengite ja teadlaste, hooajatöötajate, lähetatud töötajate ja perede liitu sisenemise tingimuste ühtlustamisele. Aastate jooksul on vastu võetud mitu direktiivi, mis neid valdkondi reguleerivad. Nendes sammudes näeb EL vastust tööjõupuuduse ja konkurentsivõime väljakutsetele.

Seadusliku rände soodustamise kõrval tõkestatakse ka ebaseaduslikku sisserännet. Peale direktiivide (naasmisdirektiiv, tööandjate sanktsioonide direktiiv, vedajavastutus) ja muude õigusaktide, mis kõnealust valdkonda reguleerivad, on EL sõlminud 17 lepingut kolmandate riikidega EL-is ebaseaduslikult viibivate sisserändajate tagasisaatmiseks nende päritoluriiki. Kahjuks ei ole seni enamiku Aafrika riikidega kõnealuste kokkulepeteni jõutud, kuid läbirääkimised käivad. Seega osutub liikmesriikidele suureks väljakutseks põgenike kriisi ajal EL-i jõudnud ebaseaduslike sisserändajate tagasisaatmine (vt järgmine alapeatükk). Ebaseadusliku rände ennetamiseks toetab EL arenevaid riike ka ühise globaalse lähenemise rände ja liikuvuse ning naabruspoliitika kaudu.

Viimastel aastatel on EL-i kolmandatest riikidest saabunud üle kahe miljoni uue sisserändaja aastas, ligi miljon EL-i kodanikku on igal aastal asunud elama mõnda liikmesriiki, mis ei ole tema sünniriik. Alates 2008. aastast on ligi pooled sisserändajatest suundunud kolme liikmesriiki: Saksamaale, Suurbritanniasse, Itaaliasse. Suure hulga põgenike ja ebaseadusliku sisserände koorma all on kõige rohkem kannatanud Vahemereäärsed liikmesriigid (vt järgmine alapeatükk). Rände ulatus ja põhjused erinevad EL-i riikide vahel mitu korda, mis on kaasa toonud erinevad rõhuasetused rändepoliitikas.

Joonis 1.3.2. Valitsuste vaated sisserändele, Euroopa Liidu riigid, 1996–2015

Allikas: United Nations, Population Policies Database.

Liikmesriikide valitsuste vastustest ÜRO rahvastikupoliitika küsitlusele nähtub, et enamik riike peavad olemasolevat sisserännet piisavaks või liiga suureks (joonis 1.3.2). Sisserännet soovitakse suurendada kõrgelt kvalifitseeritud töötajate rände kaudu. Selle soodustamiseks kehtestas Euroopa Komisjon 2009. aastal nn sinise kaardi süsteemi, mis pidanuks tippspetsialiste EL-i meelitama. Süsteemi rakendamise tulemused on osutunud paraku tagasihoidlikuks: alates direktiivi rakendumisest 2011. aastal on väljastatud alla 50 000 loa, nendest lõviosa (86%) Saksamaal.

Euroopa Liidu ühise töörände süsteemi arendamise takistus on liikmesriikide omavaheline konkurents talentide pärast. Sinise kaardi rakendamise kogemus näitab, et EL-i ühtset rändepoliitikat on raske ellu viia,

Töökohapõhine värbamissüsteem annab tööandjale võimaluse värvata välistööjõudu konkreetse ettevõtte vajaduste alusel. Välistööjõu vajaduse üle otsustavad tööandjad, mitte riik. Riik võib mõjutada sisserännet kvootide ja muude tingimustega (nt palga alampiiri või kohaliku tööjõu eelistamise nõue). Viimastel aastatel on mitu liikmesriiki hakanud rakendama **oskuspõhiseid süsteeme** (nn punktisüsteem), mis lähtuvad sisserändajate individuaalsetest omadustest, mitte konkreetsest tööpakkumisest. Sellise skeemi eesmärk on meelitada riiki kõige „paremad ja helgemad pead“, kes on ühtlasi hea kohanemisvõimega (noored, sihtriigi keelt oskavad, kultuuriliselt lähedastest piirkondadest). Tööjõupuudusele paindlikult reageerimiseks on kasutusel ka **sektoripõhised süsteemid**, mille puhul määratletakse majandussektorid või ametialad, kus on täiendava tööjõu põhjendatud vajadus. Neisse sektoritesse või ametitesse võimaldatakse välistööjõudu värvata lihtsustatud tingimustel.

sest liikmesriikide konkurents muudab ühistes poliitilistes eesmärkides ja tegevuses kokkuleppele jõudmise keerukaks. Enamik liikmesriike eelistab kasutada pigem riigipõhiseid välistööjõu värbamise süsteeme, mis jagunevad töökoha-, oskus- ja sektoripõhisteks (tabel 1.3.1).

Tabel 1.3.1. Välistööjõu värbamise süsteemid, Euroopa Liidu riigid, 2016

Riik	Sektoripõhised programmid	Töökohapõhine värbamisskeem	Oskuspõhised programmid
Austria	●	●	●
Belgia		●	
Bulgaaria		●	
Eesti	●[1]	●	
Hispaania	●	●	
Holland		●	
Horvaatia	●		
Iirimaa	●	●	
Itaalia		●	
Kreeka			
Küpros		●	
Leedu		●	
Luksemburg		●	
Läti		●	
Malta		●	
Poola		●	
Portugal		●	
Prantsusmaa	●	●	
Rootsi		●	
Rumeenia		●	
Saksamaa	●	●	
Slovakkia		●	
Sloveenia		●	
Soome	●	●	
Taani		●	●[2]
Tšehhi		●	●
Ungari		●	
Ühendkuningriik	●		●

Allikas: Euroopa rändevõrgustik.

1. Alates 2016 enam ei kasuta.
2. Pole seni veel jõutud kasutada.

Kõigil neil süsteemidel on oma eelised ja puudused. Töökohapõhiste süsteemide eelis on see, et sisserändajale on töö tagatud kohe riiki saabudes ja tööandja saab talle vajaliku töötaja. Samal ajal muudab töötaja sidumine paindlike turutingimuste korral ühe konkreetse tööandjaga süsteemi suhteliselt jäigaks.

Rootsi on alates 2008. aastast rakendanud muudetud töökohapõhist süsteemi, mille puhul riik loobus tingimusi seadmast ja delegeeris otsustusõiguse täielikult tööandjatele. Kõnealuse reformi tulemuste analüüs näitab, et reformi järel suurenes välistöötajate värbamine paradoksaalselt mitte tööjõupuuduse all kannatavates sektorites, vaid hoopis sellistes harudes, kus tööjõudu oli piisavalt. Riigi reguleerivast rollist loobumine suurendas neis valdkondades tööjõu pakkumist veelgi, võimaldades tööandjatel vähendada palkasid (Emilsson 2016). Üksnes tööandjate ja nõudluse juhitavad rändepoliitikamudelid ei pruugi väiksemate riikide jaoks olla kõige sobivamad.

Punktisüsteemi eelisteks peetakse selle läbipaistvust ja paindlikkust tööturu vajadustega arvestamisel. Siiski otsustas punktisüsteemi kasutanud Taani hiljuti (2016. aasta suvel) sellest loobuda, sest tööandjad ei ole valikuprotsessi kaasatud. Seetõttu ei leia punktisüsteemi alusel saabunud sisserändajad sageli kvalifikatsioonile vastavat rakendust. 2010. aastal tehtud uuringu kohaselt ei leidnud 40% selle skeemi alusel Taani tulnud töötajatest oma kvalifikatsioonile vastavat rakendust ja neist 60% töötas osaajaga (Sorrentino, Jokinen 2013).

Sektoripõhise värbamise tugev külg on tööloa menetlusprotsessi kiirus ja bürokraatlike takistuste vähesus. Süsteemi puuduseks peetakse tööandjate lobi tugevat mõju sektorite ja ametikohtade nimekirjade koostamisel. See võib avada tee süsteemi ärakasutamisele ja tootlikkuse tõstmise ning ärimudeli täiustamise asemel võivad tööandjad oma konkurentsivõime probleeme lahendada kohalikust odavama välistööjõu palkamise kaudu.

Seetõttu ei kasuta enamik riike ainult üht süsteemi, vaid rakendab süsteeme kombineerituna või paralleelselt. Millised elemendid neist parajasti kasutusele võetakse, oleneb konkreetse riigi eesmärkidest ja tööturu olukorrast.

1.3.3. Eesti sisserändepoliitika kujunemine ja põhijooned

Iseseisvuse taastamisest alates on Eesti sisserändepoliitikat iseloomustatud põhijoontes konservatiivsena (Siseministeerium 2013). Rändepoliitikas tähistab konservatiivsus piirangute kehtestamist sisserändajatele riiki sisenemisel ja seal viibimisel (sisserändajate arvu, päritolu, rändepõhjuse vms alusel). Piirangud sisserändele, nagu iga-aastane sisserände piirarv ja elamisloa andmise konkreetsed alused (töötamiseks, õppimiseks, perekonnaga ühinemiseks), kehtestas Eesti juba iseseisvuse taastamiseni viinud protsessi käigus. Need põhivahendid on Eesti sisserändepoliitikas kasutusel tänaseni, ehkki aja jooksul on korda täiendatud, lähtudes EL-i õiguse mõjust ja tööturu vajadustest.

Õiguslikult võib nüüdis-Eesti rändepoliitika alguseks pidada 1990. aastal vastu võetud immigratsiooni-

seadust, mis määras sisserände reguleerimise alused. 1993. aastal asendati see välismaalaste seadusega, kuid immigratsiooniseadusega kehtestatud sisserände mahu ja koosseisu reguleerimine on põhimõttena jõus tänaseni. 1997. aastal, kui Eesti liitus ÜRO 1951. aasta pagulasseisundi konventsiooniga ja 1967. aasta pagulasseisundi protokolliga, lisandus rännet reguleerivate seaduste hulka pagulaste seadus, mida 2006. aastast asendab välismaalasele rahvusvahelise kaitse andmise seadus. Sisserändega seotud õigusakte on oluliselt mõjutanud Eesti liitumine EL-i (2004) ja Schengeni alaga (2007, 2008), mis tõid kaasa liiduüleste põhimõtete ja õigustiku rakendamise. 2006. aastast hakkas EL-i kodanike ja nende pereliikmete liikumist reguleerima Euroopa Liidu kodaniku seadus. Sisserände tuumikõigusaktide hulka kuulub ka 1998. aastal jõustunud väljasõidukohustuse ja sissesõidukeelu seadus, mis käsitleb ebaseaduslikult riigis viibivate isikute lahkumist.

Sisserände piirarv

Konservatiivne suhtumine rändesse taasiseseisvuse algaastatel oli reaktsioon suurele sisserändele nõukogude perioodil, mille tulemusena kujunes Eestis üks suhtarvult suuremaid välispäritolu rahvastikke Euroopas. Edaspidise sisserände haldamiseks kehtestati immigratsiooniseadusega iga-aastane sisserände piirarv. Selle suuruse määramisel lähtuti põhimõttest, et uusi inimesi lisanduks hulgal, mida vastuvõttev ühiskond suudab lõimida. Niisuguseks piiriks hinnati 0,1% Eesti alalisest elanikkonnast, millele 1990. aastate algul vastas ligi 1600 sisserändajat aastas. Sama suhteline määr on kasutusel ka praegu, kuid rahvaarvu kahanemise tõttu mõjutab see igal aastal umbes 1300 välismaalase Eestisse elama asumist.

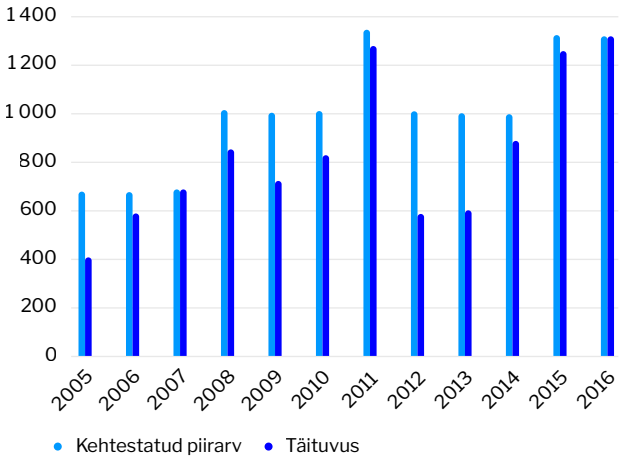
Sisserände mahu reguleerimine piirarvu abil on EL-i riikides üsna levinud. Selle abil piiratakse tüüpiliselt töörännet, sidudes sisserändajate piirarv tööturu nõudlusega (nt Austria, Itaalia, Hispaania) või tööealiste osaga rahvastikust (Sloveenia). Seega teistes riikides on kvoot kehtestatud pigem kohaliku tööturu kaitseks välistöötajate eest, mitte niivõrd seotud välismaalaste lõimimise võimekusega.

Kuigi sisserände piirarvu ei ole kvoodi kehtestamisest alates oluliselt muudetud, on aja jooksul laiendatud sisserändajate eri rühmade õigust asuda Eestisse väljaspool piirarvu. Algselt ei mõjutanud kvoot eestlasi, Eesti Vabariigi kodanikke ega nende järeltulijaid ning endise ENSV alalise sissekirjutusega riigis viibivaid välismaalasi. Eesti välispoliitilistest ja majanduslikest huvidest lähtudes loobuti 1997. aastal sisserände piirarvu rakendamisest EL-i liikmesriikide, Islandi, Norra ja Šveitsi kodanikele. Kaks aastat hiljem vabastati piirarvu alt ka USA ja Jaapani kodanikud. Samuti lõpetati õpirände arvuline piiramine kvoodi abil.

Aastast 2002 on kvoodisüsteemi alt välja arvatud ka kõik pererändega Eestisse elama asuvad isikud. Eespool nimetatud rühmade puhul olid otsused sisserände piirarvust loobumise kohta seotud välis-, majandus- või hariduspoliitikaga, kuid pererände kvoodi alt vabastamisele andsid tõuke riigikohtu otsused (RK halduskolleegiumi otsused 3-3-11-00 ja 3-3-1-15-00). Otsuste kohaselt pole sisserände piirarvu täitumine piisav alus, et kitsendada isikute õigust pereelule.

Praeguseks on kvoodipiirangu alla jäänud vaid majanduslikel põhjustel kolmandatest riikidest Eestisse elama asuvad isikud, kes moodustavad umbes kümnendiku Eesti kogu sisserändest ja vähem kui kolmandiku EL-i välisest rändest. Alates 2017. aastast arvatakse piirarvu alt välja need töörändajad, kes tulevad Eestisse tööle info- ja kommunikatsioonitehnika valdkonda või iduettevõttesse. Kvoodiga piiratud sisserändajate hulk on ajas pidevalt vähenenud, seetõttu ei ole kvoodil sisserändele enam kaugeltki niisugust mõju nagu selle kehtestamisel 1990. aastatel. Seda kinnitab ka asjaolu, et sisserände piirarv on viimase kümne aasta jooksul täitunud kaks korda: 2007. ja 2016. aastal (joonis 1.3.3). Seega on sisserände piirarv muutunud Eestis universaalsest poliitikavahendist rännet valikuliselt reguleerivaks vahendiks, mis keskendub ainult kolmandatest riikidest lähtuva majanduslikel põhjustel toimuva rände kontrollimisele.

Joonis 1.3.3. Sisserände piirarvu täitumine, Eesti, 2005–2016

Allikas: politsei- ja piirivalveamet.

Piirarvust väljaspool oleva rände reguleerimine

Ehkki valdav osa sisserändajatest on Eestis tänaseks kvoodipiirangute alt vabastatud, ei tähenda see, et riigil puuduksid võimalused mõjutada nende rühmade rännet. Kolmandate riikide kodanikel on võimalik Eestisse elama asuda töötamiseks, perega taasühinemiseks või õppi-

miseks, mis on ühtlasi elamislubade väljastamise kõige sagedasem alus. Nende aluste kõrval on ka muid elamisloa liike, kuid need põhinevad pigem erandite loomisel ja rahvusvahelise õiguse rakendamisel (nt rahvusvahelise kaitse taotlejad, inimkaubanduse ohvrid).

Töörände reguleerimine lähtub Eestis eelkõige tööturu kaitsmise ja kvalifitseeritud tööjõu eelistamisest. Selleks on peale arvulise kvoodipiirangu kehtestatud välistööjõule ka kvalitatiivsed piirangud. Kõige olulisem neist on 2008. aastast kehtiv palganõue, mille peamine eesmärk oli võimaldada ainult kõrgelt kvalifitseeritud tööjõu sisserännet, kellest Eesti tööturul on puudus, ja vältida kodumaise tööjõu asendamist välismaalt palgatud odavamate töötajatega. Selleks kehtestati tööandajale kohustus maksta välismaalasele riigi keskmisest veerandi võrra kõrgemat palka. Tänaseks on seda nõuet leevendatud Eesti keskmise palga maksmise kohustuseni.

Euroopa Liidu sinise kaardi direktiivi rakendamisega alates 2011. aastast ja tippspetsialistidele (2013. aastast) jõustatud korraga kehtestati lisaks eraldi palgatasemed, vastavalt 1,5- ja 2-kordse keskmise töötasu maksmise kohustus välistöötajatele. Eesti õiguses puudub kõrgelt kvalifitseeritud töötaja definitsioon ja selle kaudseks määratlemiseks kasutatakse kõrgemat palganõuet. Tegemist on kvalitatiivse piiranguga, mis kehtib sisserände piirarvule lisaks. Teine suurem nõue välistööjõu palkamisel on tööandja kohustus veenduda, et Eesti tööturult ei ole võimalik asjaomaste oskustega inimest leida (nn tööturutest).

Eesti kodanike ja Eestis elavate välismaalaste kolmandatest riikidest pärit perekondade taasühinemine on piiratud abikaasade ja lähisugulaste (alaealised lapsed, hoolt vajavad täisealised lapsed ja (vana)vanemad) sisserändega, laiemale sugulaste ja hõimlaste ringile taasühinemise õigus ei laiene. Euroopa Liidu kodanike puhul peetakse eelnevatele lisaks perekonnaliikmeks ka registreeritud kooselupartnerid ja ülalpeetavad, kelleks võivad kvalifitseeruda ka õde, vend, tädi, onu, vabaabielupartner ja samasooline elukaaslane. Perekondade taasühinemise õiguse avaram rakendamine EL-i kodanike puhul on tekitanud pahameelt samasoolistes registreeritud kooselupartnerites, kes on soovinud kolmandatest riikidest Eestisse elukaaslase juurde elama asuda. Õiguskantsler on soovitanud laiendada seda õigust ka kolmandatest riikidest pärit samasoolistele elukaaslastele.

Õpirändega on võimalik tulla Eestisse õppima riiklikult tunnustatud koolis ja õppekaval kõigil haridustasemetel. Õpiränne praegust korraldust iseloomustab otsuste delegeerimine õppeasutustele, kes teevad sisserändajatele nn eelkontrolli, kas isik täidab kooli tingimusi õppima asumiseks. Seejärel teeb riik oma kontrolli ja hindab välismaalase Eestisse elamise asumise võimalusi (rahalised võimalused, julgeolekurisk jms).

Erinevalt kolmandate riikide kodanikest on EL-i kodanike sisserännet võimalik otseste meetmetega reguleerida väga erandlikel juhtudel, mistõttu võib öelda, et EL-i riigid on delegeerinud riikidevahelise rände otsused valdavalt kodanikele. Siiski olenevad selle liikumisvabaduse tegeliku kasutamise soovid ja võimalused mitmesugustest tingimustest ühiskonnas (töökohtade olemasolu, töötajatele esitatavad oskusnõuded, palgatase, pereliikmete töö ja haridusvõimalused, eluasemeturu olukord jpm). Nende tingimuste kaudu on liikmesriikidel võimalik mõjutada ka EL-i kodanike rännet.

Sisseränne riigi strateegiadokumentides

Välistööjõu sisserände valikulisest soodustamisest hakati Eestis poliitilisel tasandil rääkima 2003. aastal moodustatud valitsusliidu koalitsioonilepingus. Tegemist oli tähelepanuväärse pöördega sisserändesse suhtumisel, millest alates on kolmandate riikide kodanike rännet hakatud teadvustama kui võimalikku kasutegurit Eesti majandusele ja tööturule. Oskustel põhineva valikulise rändepoliitika ideed on edasi kandnud ka järgnevad valitsused. Suhtumise muutumine kajastub ka sõnastuslikes rõhuasetustes. Varem räägiti Eesti puhul eeskätt konservatiivsest rändepoliitikast, kuid 2014. aastast iseloomustatakse riigi sisserändepoliitikat pigem sõnadega „juhitud“, „tasakaalustatud“ ja „teadmistepõhine“ (Siseministeerium 2015). See eeldab rändepoliitikas senisest enam uuringutel ja analüüsidel tuginevaid otsuseid, nii nagu teisteski valdkondades.

Eesti praeguse sisserändepoliitika eesmärk on selliste välismaalaste Eestisse tulek, kes annavad ühiskonnale tervikuna lisandväärtust ja kelle Eestis viibimine on kooskõlas avalike huvidega (Siseministeerium 2015). Sama ideed kannab ka talendipoliitika tegevuskava „Work in Estonia“ või Eesti kodanike tagasipöördumisele suunatud projekt „Talendid koju“, mille eesmärk oli suurendada (välis)spetsialistide kaasamist Eesti tööturule ja majanduse rahvusvahelistumist. Riigi arengudokumentides on rändepoliitika eesmärk sõnastatud siiski üsna üldiselt. Dokumentidest ei selgu, milles lisandväärtus ühiskonnale täpsemalt seisneb. Samuti pole seostatud sisserännet selgesti rahvastiku vähenemise ja vananemisega ning sellega kaasnevate muudatusega ühiskonnas ja tööturul.

Nagu eespool öeldud, moodustavad märkimisväärse osa sisserändajatest isikud, kelle Eestisse saabumist ei saa oluliselt piirata (pererändajad, rahvusvahelise kaitse saajad). Nende inimeste puhul vajavad tähelepanu eeskätt lõimimise ja kohanemise küsimused. Edukas kohanemine on parim tagatis, et sisserändajad ei muutuks asukohariigis sotsiaalsüsteemi koormaks ega ohuks avalikule korrale (Asari jt 2015a). Sellele kaasa aita-

miseks on alates 2015. aastast kõigil uussisserändajatel võimalik osaleda tasuta kohanemiskoolitusel, mille käigus õpetatakse neile eesti keelt ja antakse ülevaade Eesti riigi ning ühiskonna toimimisest (vt aruande kolmandat peatükki).

Eesti rändepoliitika ülevaate lõpetuseks väärib märkimist, et valikulise sisserände võimaluste avardamise kõrval on oluline kindlustada ka rahvusriigi põhimõtte säilitamine (Siseministeerium 2015). Nende eesmärkide vahel parima tasakaalu leidmine on Eesti rändepoliitika üks olulisi väljakutseid, eriti arvestades, et taasiseseisvuse algusajaga võrreldes saab riik otseste vahenditega mõjutada vaid üsna väikest osa sisserändest, väljarändest rääkimata.

Kokkuvõte

ÜRO kogutud teave näitab, et viimase paarikümne aasta jooksul on valitsuste suhtumine sisserändesse muutunud varasemast mõnevõrra avatumaks, kuid selle kõrval on kasvanud soov valida „sobivaid" sisserändajaid (UN 2013). Riigid võistlevad varasemast rohkem ja teadlikumalt selle nimel, et meelitada enda juurde andekamaid. Uuringud näitavad, et ühe kõrgtehnoloogilise töökoha loomine (nt info- ja kommunikatsioonitehnoloogia valdkonnas) viib keskmiselt viie täiendava töökoha tekkimiseni (Moretti 2013). Teisest küljest on arenenud maad sihtkohaks miljonitele, kes püüdlevad kodumaaga võrreldes parema ja turvalisema elu poole. Olles avatud ja lõimuva maailma osa, seisab Eesti samade väljakutsete ees.

Praegu jääb Eesti uue välistööjõu kaasamise aktiivsuselt tugevasti alla Põhjamaadele ja paljudele teistele arenenud majandusega riikidele, ehkki nõudlus kvalifitseeritud tööjõu järele on ka Eestis (Kuum jt 2016). Maailma kõige edukamate talendimagnetitega võrreldes on Erkki Raasukese juhitud majandusarengu töörühm hinnanud meie tööturgu välistalentide kaasamisel mõnikord koguni suletuks. Maailma Majandusfoorumi pingeridades oli Eesti 2016. aastal talentide ligimeelitamise ja nende hoidmise poolest 138 riigi hulgas vastavalt alles 69. ja 84. kohal (Schwab 2016). Samal ajal paikneb Eesti vaatamata 1990. aastatel toimunud ulatuslikule tagasirändele EL-i riikide hulgas välispäritolu rahvastiku (ka välistööjõu) üldise osatähtsuse poolest pingereas teisel kohal.

Rändepoliitikas on Eesti majanduspoliitiliste argumentide toel liikunud viimase kümnendi jooksul vähema konservatiivsuse ja sisserände valikulise soodustamise poole. Välismaalaste seaduse muudatused näitavad, et samal ajal on Eesti muutunud valivamaks, eelistades sisserändajate teatud rühmi teistele. See avaldub eeskätt töörände puhul, mida ühelt poolt soodustatakse, kuid samal ajal piiratakse nii sisserände piirarvuga kui ka kvalitatiivsete nõuetega (palganõue, tööjõuvajaduse tõendamise nõue). Õigusaktide muudatusi arvestades on alust väita, et praegune Eesti on avatud välismaalastele, kes tulevad siia tööle ja õppima ning suudavad pakkuda teadmisi ja oskusi majanduse ning ühiskonna arendamiseks. Perede taasühinemiseks ja rahvusvahelise kaitse saamiseks toimuv ränne põhineb rahvusvaheliselt kokkulepitud humanitaarsetel kaalutlustel, seega on neid rändevooge raske mõjutada. Pererände ja rahvusvahelise kaitse taotlejate puhul peaks põhitähelepanu olema tulijate lõimimisel Eesti ühiskonda.

Suurem osa EL-i riikidest on viimase kümnendi vältel hakanud rakendama meetmeid oskustööjõu, teadlaste ja ettevõtjate sisserände soodustamiseks (Eesti Uuringukeskus 2014). Enamiku liikmesriikidega sarnaselt kasutab Eesti töökohapõhist värbamiskorda. Selle puhul otsustab välistööjõu vajaduse üle tööandja, kuid riik suunab seda valikut oma tingimustega (sisserände piirarv, palganõue). Sisserändajale on sellise süsteemi eelis töö olemasolu riiki saabudes, tööandjale tagab süsteem aga talle vajaliku töötaja. Töökohapõhise süsteemi kitsaskohaks peetakse töötaja liiga tugevat sidumist konkreetse tööandjaga, seda on Eesti püüdnud leevendada mitme tööandja juures töötamise lubamisega.

Alates 2016. aastast on Eestis olemas ka sektoripõhise värbamise võimalus, kuid praegu veel ei ole koostatud konkreetset nimekirja valdkondadest, kuhu ettevõtjad saaksid välistööjõudu soodustingimustel värvata. Sisserände piirarv on Eestis viimase kümne aasta jooksul täitunud vaid kaks korda, seetõttu näivad eeldused punktisüsteemi kasutuselevõtuks esialgu tagasihoidlikud. Euroopa Liidu suurte sisserändemaadega võrreldes on Eesti rahvusvaheline külgetõmme madal, mistõttu tuleb valikusõela tihendamise asemel keskenduda oma riigi ja ühiskonna arendamisele ning maailmas tutvustamisele.

Kui hästi vastab Eestisse 21. sajandil elama asunud välismaalaste profiil rändepoliitika eesmärkidele? Kui tugineda viimase rahvaloenduse andmetele ja siseministeeriumi uuringule (Asari jt 2015b), siis on alates 2000. aastast Eestisse saabunud parimas tööeas sisserändajad (vanusrühmas 25–49). Samasse vanusvahemikku kuuluvate Eestis sündinud inimestega võrreldes väärib märkimist sisserändajate mõnevõrra kõrgem haridustase: uussisserändajate puhul on enamasti tegemist kõrgelt kvalifitseeritud töötajate ja oskustöölistega. Seega on üldjoontes realiseerunud alates 2003. aastast seatud eesmärgid saada juurde haritud inimesi ja oskusöölisi.

Eesti immigrantrahvastikku tervikuna aga iseloomustab riigisündinutega võrreldes madalam tööhõive ja kõrgem töötuse määr. Selline olukord pole eriomane Eestile, vaid iseloomustab enamikku EL-i riike. Sisserändajatele atraktiivsetes Põhja- ja Lääne-Euroopa maades on riigis sündinute ja immigrantrahvastiku hõivening töötuse määra erinevus Eestiga võrreldes suurem

(Eurostat 2016). Poliitikavaates tähendab see kompleksse käsitluse vajadust rändepoliitikas: sisserände hoogustumisega samal ajal tuleb käivitada tõhusad lõimimist edendavad programmid.

Püsiva majanduskasvu toetamiseks vajab Eesti aktiivset ja valikulist rändepoliitikat, mis eeldab ühiskonna vajadustest lähtuvate sisserände-eesmärkide (eelkõige rände profiil ja maht) täpsemat sõnastamist. Rahvusvahelisel tööturul konkurentsis püsimiseks peab Eesti end samuti tutvustama atraktiivse elamis- ja töötamiskohana. Viimasel kümnendil on sisserände korda muudetud eelkõige töö- ja õpirändajatele oluliselt lihtsamaks.

Paljude teiste EL-i riikidega võrreldes kuulub Eesti elamislubade taotlemisel pigem vähese bürokraatiaga riikide hulka. Kuigi „tehnilised" eeldused soovitud sisserändeks on loodud, vajab välismaalaste kohandumist ja igapäevast toimetulekut toetava keskkonna loomine kindlasti järeleaitamist (Kallas, Kaldur 2014). See on seotud kõigi rännet kaudselt mõjutavate valdkondadega, sh lõimimise, haridus-, sotsiaal- jm poliitikaga. Valdkondade laia ringi tõttu on ametkondade tõhusam koostöö Eesti praeguse sisserändepoliitika peamisi väljakutseid.

Sarnaselt mitme teise riigiga (nt Soome, Poola, Leedu) võiks Eesti kaaluda (sisse)rände strateegia koostamist, et põhjalikult läbi töötada riigi peamised rändepoliitilised eesmärgid, samuti võiks rändega seonduvat käsitleda senisest enam muude valdkondade arengudokumentides. Teadmispõhiseks ja juhitud rändepoliitika rakendamiseks on oluline tagada ka senisest mitmekülgsem ja ajakohasem teave sisserändajate erinevate rühmade kohanemisest ja lõimumisest Eesti ühiskonda.

Viidatud allikad

Asari, E-M., Maasing, H., Luik, E. (2015a). Rahvusvahelise kaitse saajate ümberasustamise ja -paigutamise programmides osalemise võimalikud riskid Eesti sisejulgeolekule. Tallinn: Siseministeerium.

Asari, E-M., Maasing, H., Luik, E. (2015b). Eestisse seaduslikult sisserännanud välismaalaste profiilide kaardistamine ning nende vastavus Eesti tööjõuturu vajadustele. Tallinn: Siseministeerium.

Czaika, M., de Haas, H. (2013). The effectiveness of immigration policies. *Population and Development Review*, 39 (3): 487–508.

Emilsson, H. (2016). Recruitment to occupations with a surplus of workers: The unexpected outcomes of Swedish demand-driven labour migration policy. *International Migration*, 54 (2): 5–17.

Eesti Uuringukeskus (2014). Euroopa riikide sisserände strateegiad kõrgelt kvalifitseeritud tööjõu värbamisel kolmandatest riikidest. Tallinn: Eesti Uuringkeskus.

Eurostat (2016). Censushub. http://ec.europa.eu/eurostat/web/population-and-housing-census/census-data/2011-census.

Kallas, K., Kaldur, K. (2014). Uussisserändajate kohanemine Eestis: valikud ja poliitikaettepanekud tervikliku ja jätkusuutliku süsteemi kujundamiseks. Tartu: Balti uuringute instituut.

Kuum, L., Josing, M., Ahermaa, E., Hein, P., Orro, E., Martens, K., Pulver, B., Nittim, K., Aruvee, P. (2016). Eesti rahvusvaheline konkurentsivõime 2015. aasta aruanne. Tallinn: Konjunktuuri Instituut.

Moretti, E. (2013). *The new geography of jobs*. New York: Mariner Books.

Siseministeerium (2013). Turvalisuspoliitika aruanne 2013. Kokkuvõte „Turvalisuspoliitika põhisuundade aastani 2015" täitmise kohta aastal 2012. Tallinn: Siseministeerium.

Siseministeerium (2015). Siseturvalisuse arengukava 2015–2020. Tallinn: Siseministeerium.

Schwab, K. (2016). Maailma majandusfoorumi ülemaailmse konkurentsivõime aruanne 2016–2017. Genf: Maailma majandusfoorum.

Sorrentino, L., Jokinen, A. (2014). *Guidelines to prevent abusive recruitment, exploitative employment and trafficking of migrant workers in the Baltic Sea Region*. Helsinki: European Institute for Crime Prevention and Control, affiliated with the United Nations (HEUNI).

UN (2013). *International migration policies: Government views and priorities*. New York: United Nations. Department of Economic and Social Affairs.

1.4. Põgenikekriisi mõju Euroopale ja Eestile

Kert Valdaru, Eva-Maria Asari, Lauri Mälksoo

Sissejuhatus

Euroopasse on viimastel aastatel saabunud peamiselt Lähis-Ida riikidest enneolematu põgenikevoog, mida on hakatud nimetama Euroopa põgenikekriisiks ehk üldisemalt rändekriisiks. Praeguse põgenikelaine vallandajaks võib pidada 2010. aasta lõpus alanud araabia kevadet. Sel ajal alanud sündmuste tulemusena kukutati Tuneesia, Egiptuse, Liibüa ja Jeemeni liidrid ning Liibüas ja Süürias puhkes verine kodusõda, mis viis miljonite inimeste lahkumiseni kodudest ja rahvusvahelise kaitse otsimisele väljaspool kodumaa piire. Süüria põgenikud leidsid esimese pelgupaiga naaberriikides Liibanonis, Jordaanias ja Türgis. Alates 2015. aastast hakkasid põgenikud massiliselt üle Vahemere Euroopasse saabuma. Euroopasse sisenemise peamine viis on olnud kolm Vahemere teekonda: Marokost Hispaaniasse, Põhja-Aafrikast, peamiselt Liibüast Itaaliasse ning Türgist Kreekasse. 2015. aasta kevadel sulges Türgi piiri Süüriaga, lõpetades sellega neli aastat kestnud lahtiste uste poliitika selle riigiga. Samal ajal avas Türgi merepiiri Kreekasse, mis tõi põgenikekriisi täies ulatuses Euroopasse.

Üle Vahemere saabujate arv kasvas iga kuu, jõudes haripunkti 2015. aasta oktoobris, kui mere ületas 200 000 inimest, ja hakkas raugema 2016. aasta kevadel, pärast Türgiga lepingu sõlmimist, kui Kreeka saartele saabujate arv langes 100 inimeseni päevas. Aastatel 2015 ja 2016 on üle Vahemere Euroopasse jõudnud enam kui 1,3 miljonit põgeniku, kellest üks miljon tuli 2015. aastal, peamiselt Süüriast, aga suurel hulgal ka Iraagist ja Afganistanist. Selline suur põgenike arv on tõstnud rände poliitiliste arutelude keskmesse, viinud oluliste suunamuutusteni mitme seni sisserändajatele väga avatud riigi sisserändepoliitikas (näiteks Rootsis) ja toonud võimule või võimule lähemale sisserände vastu olevad poliitilised jõud. Massiline põgenike saabumine on päädinud aruteludega nii euroopalike tuumväärtuste kui ka rände õiguslike küsimuste üle. Teisisõnu on rändekriis sillutanud teed ka identiteedi- ja õiguskriisile. Käesolev alapeatükk otsib vastuseid küsimustele, kuidas eristub rahvusvaheline kaitse teistest rändeliikidest ja millised on rändekriisi sotsiaalsed, poliitilised ning õiguslikud mõjud Euroopale ja Eestile.

Põgenike arv maailmas on viimastel kümnenditel olnud tõusuteel ka Euroopa rändekriisita. ÜRO pagulaste ülemvoliniku ameti (UNHCR) andmetel oli 2015. aastal 65 miljonit inimest sunnitud kodumaalt lahkuma. See tähendab, et maailma 7,4 miljardist elanikust on iga 113. põgenik. Pagulasi oli 2015. aastal maailmas 21 miljonit inimest. Euroopasse on neist rändekriisile vaatamata jõudnud 6%, mis ei erine palju Euroopa Liidu (EL) osatähtsusest maailma rahvastikus. ÜRO inimõiguste ülddeklaratsiooni (1948) kohaselt on igal inimesel õigus taotleda kodumaal tagakiusamise eest varjupaika teises riigis.

1.4.1. Sisseränne Euroopa Liitu ja rahvusvaheline kaitse

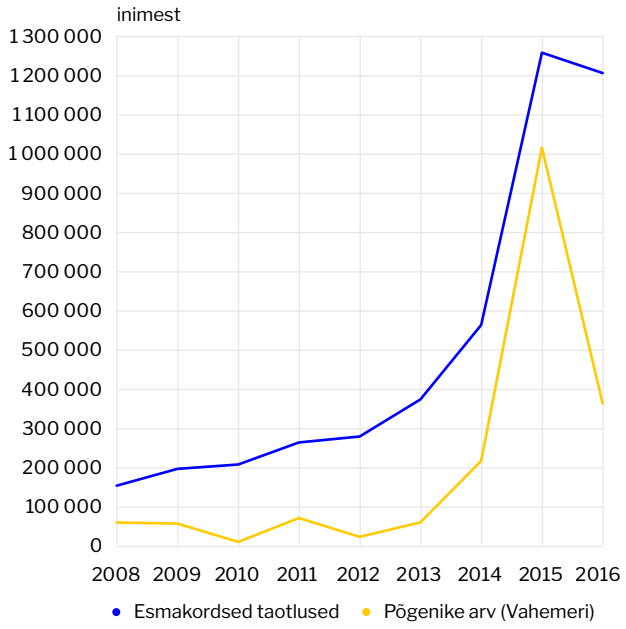
Põgenike ränne eristub teistest rändeliikidest (töö-, õppe- või pereränne) selle poolest, et tegu on sunnitud, mitte vabatahtliku rändega. Põgenikeks peetakse isikuid, kes on lahkunud oma kodakondsusjärgsest riigist või alalisest asukohast mõne erakorralise juhtumi (looduskatastroof, sõjaline konflikt) tõttu. Riikidel on kohustus põgenike esitatud rahvusvahelise kaitse taotlused läbi vaadata ja kaaluda, aga tingimatut kohustust põgenikele rahvusvahelist kaitset anda ei ole. Siiski on keelatud inimesi tagasi saata riiki, kus nende elu või vabadus ohtu satuksid. Genfi 1951. aasta pagulasseisundi konventsiooni kohaselt antakse pagulase staatus isikule, kes on sunnitud kodumaalt lahkuma, sest teda kiusatakse taga rassi, usutunnistuse, ühiskondliku positsiooni, rahvuse või poliitiliste seisukohtade tõttu. Peale pagulasstaatuse annavad EL-i riigid täiendava kaitse inimesele, kelle puhul on alust arvata, et tagasi- või väljasaatmine kodumaale võib kaasa tuua tõsise ohu tema elule ja tervisele.

Rahvusvahelised inimõiguste organisatsioonid on teravalt kritiseerinud maailma rikkamaid riike selle eest, et need on vastu võtnud üsna vähe põgenikke, arvestades nende jõukust. Viis riiki (Türgi, Jordaania, Pakistan, Liibanon, Lõuna-Aafrika), mille jõukus moodustab vähem kui 2% maailma sisemajanduse kogutoodangust, on vastu võtnud peaaegu pooled maailma pagulased. Seevastu maailma kuus suurimat majandusjõudu (USA, Hiina, Jaapan, Saksamaa, Prantsusmaa ja Ühendkuningriik), mis loovad 60% maailma sisemajanduse kogutoodangust, võtsid eelmisel aastal vastu alla 9% pagulastest.

Valdav enamik põgenikest (86%) elavad seega maailma vaesemates riikides. 2015. aasta lõpus oli kõige rohkem põgenikke Jordaanias (2,8 miljonit) ja Türgis (2,7 miljonit). Varem esikohal olnud Pakistan on langenud kolmandale kohale (1,6 miljonit). Põgenike neisse riikidesse koondumise põhjus on asjaolu, et konfliktide korral põgenetakse esmalt lähimasse turvalisemasse piirkonda, mis tavaliselt on mõni naaberriik. Tänapäeva maailma suured konfliktikolded asuvad arengumaades, seega paikneb ka põhiosa põgenikest neis riikides.

Euroopa praeguse põgenikekriisi tunnusjoon on lühikese aja jooksul saabunud väga suur põgenike arv. 2015. aastal registreeriti EL-is kaks korda enam esmakordseid rahvusvahelise kaitse taotlusi kui 2014. aastal, võrreldes aastatega 2008–2010 oli kasv koguni 6–8-kordne (joonis 1.4.1). 1990. aastate algupoolel tõusis rahvusvahelise kaitse taotlejate arv Jugoslaavia sõdadest tingituna samuti märkimisväärselt, kuid tollane koguarv oli praegustest tippnumbritest siiski poole väiksem: 1992. aastal esitati 670 000 taotlust. Kuigi taotluste arvu suur kasv paneb surve alla EL-i riikide rände-, julgeoleku-, sotsiaal- jt süsteemid, on pikemaajalise mõju jaoks määrav siiski see, kui paljudele taotlejatele antakse lõpuks rahvusvaheline kaitse.

Joonis 1.4.1. Vahemere põgenike arv ja rahvusvahelise kaitse taotlused Euroopa Liidus 2008–2016

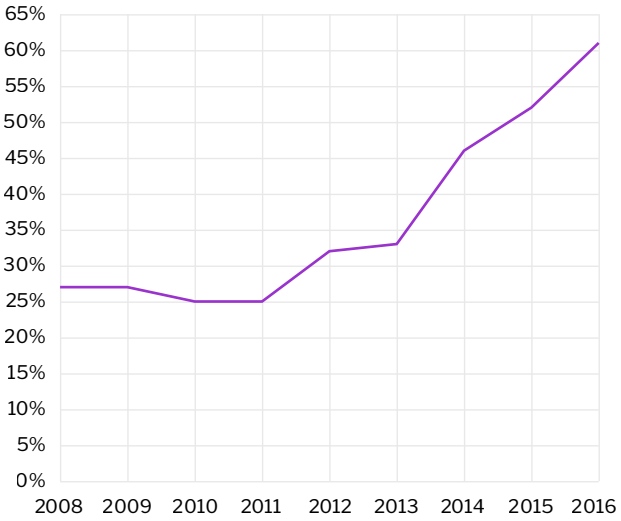

Allikas: Eurostat, UNHCR.

Suur osa rahvusvahelise kaitse taotlejatest ei saa taotluse läbivaatamise järel luba EL-i jääda. Aastatel 2008–2014 jäi positiivsete rahvusvahelise kaitse otsuste ja taotluste suhe vahemikku 27–33%. See näitab, et kaks kolmandikku põgenikena Euroopasse saabunud inimestest ei vastanud tegelikult rahvusvahelise kaitse andmise tingimustele. Kriisikolded Euroopa lähistel on oluliselt suurendanud positiivsete otsuste osa viimastel aastatel (2015. aastal 52% ning 2016. aastal 61%, joonis 1.4.2). Süürlased moodustasid 2016. aastal esmastest rahvusvahelise kaitse taotlejatest veidi üle neljandiku (28%). Teistest riikidest, sh Iraagist ja Afganistanist saabunute puhul langetati positiivseid otsuseid valikulisemalt. Afganistani puhul on Euroopa tähelepanu suunatud eelkõige humanitaarabi andmisele lähteriigis. Näiteks lubab EL toetada Afganistani arengut 2016.–2020. aastal 13,6 miljardi euroga. Vastutasuks ootab EL aga Afganistanilt tihedamat koostööd ebaseadusliku sisserände tõkestamisel ja oma kodanike tagasivõtmist.

Eurostati statistikast nähtub, et EL-i riigid on viimastel aastatel andnud välja keskmiselt 2–2,6 miljonit esmast elamisluba kolmandatest riikidest sisserändajatele. Rändeliikide võrdluses on perekonnaga taasühinejate, EL-i õppima saabunute ja töökoha saanute arv märkimisväärselt suurem rahvusvahelise kaitse saajate arvust. Pereränne Euroopasse on olnud suurusjärgus 700 000, tööränne 600 000 ning õpiränne 500 000 inimest aastas. Kuigi rahvusvahelise kaitse saanute arv on

Joonis 1.4.2. Rahvusvahelise kaitse positiivsete otsuste määr Euroopa Liidus 2008–2016

Allikas: EASO.

viimastel aastatel oluliselt suurenenud, on see sisserände teiste põhiliikidega võrreldes endiselt väiksem.

Eurobaromeetri (2016) tulemuste kohaselt on EL-i elanike arvates ränne ja terrorism kõige suuremad liidu ees seisvad väljakutsed. Ligi pooled EL-i elanikest (48%) peavad sisserännet peamiseks väljakutseks. Terrorismi peavad EL-i peamiseks väljakutseks kaks viiendikku elanikest (39%). Seega on rändega seotud küsimused tõusnud olulisemaks aastaid esikohal püsinud majandusliku toimetuleku ja tööturuga seotud väljakutsetest. Sisserändajate, sh rahvusvahelise kaitse saajate tajumine ohuna on eelkõige seotud nende arvu ootamatult kiire suurenemisega, mida võimendab omakorda põgenike päritolu teisest kultuuriruumist, samuti EL-i juhtide ja selle liikmesriikide mõningase saamatusega pagulastega seotud probleeme hallata ning lahendada. Euroopa Liidu kodanike muret sisserände pärast ei tohiks käsitleda tavakodanike vähese teavitamisena, vaid see peaks olema tõuge senisest tõhusamate ja läbimõeldumate rände tegevuskavade väljatöötamisele.

Peamised väljakutsed, mida teadlased sisserändega, sealhulgas eriti põgenike suure sissevooluga seostavad, on võimalik suurenev koormus riigi sotsiaalkindlustussüsteemile, majandusele ja tööturule, oht poliitilisele stabiilsusele, avalikule korrale ning terrorismioht ja äärmusluse kasv (Huysmans 2006, Guild 2009, Lucassen, Lubbers 2012). Teine oluline probleem on sisserände mõju sihtmaa riigiidentiteedile ja kultuurile, aga ka sisserändajate segregatsioon ning seega ühiskonna kui terviku sotsiaalse sidususe nõrgenemine (Heisler, Layton-Henry 1993; Bolt jt 2012). Nimetatud valdkonnad võivad kujuneda probleemiks eelkõige siis, kui sisserändajad ei ole vastuvõtva riigi ühiskonda piisavalt lõimunud.

1.4.2. Põgenikekriisi sotsiaal-majanduslikud küljed

Sisserändajaid, eriti aga rahvusvahelise kaitse saajaid, tajub avalikkus tihti koormana vastuvõtva riigi sotsiaalkindlustus- ja heaolusüsteemile ning neid nähakse sageli riigi heaolusüsteemi kuritarvitajatena (Huysmans 2006). Ühiskonnad on mures, et riiki saabuvate inimeste arv on liiga suur või on nende seas palju vaeseid, mistõttu nad tekitavad suure koormuse peale sotsiaalsüsteemi ka eluasemeturule ja haridussüsteemile ning ohustavad majanduslikku heaolu (Asari jt 2015). Rahvusvahelise kaitse saajate sisserände majandusliku mõju hindamine on keeruline, sest uuringud hõlmavad kõiki sisserändajaid, kellest rahvusvahelise kaitse saajad moodustavad vaid ühe osa. Uurijad on täheldanud, et riikides, kus rahvusvahelise kaitse saajad moodustavad suure osa sisserändest, on sisserändajate panus eelarvetuludesse väiksem kui riikides, kus on valdav tööränne (Liebig, Mo 2013; Dustmann, Frattini 2014).

Rahvusvahelise valuutafondi (IMF 2016) uuringu kohaselt toetab suur rahvusvahelise kaitse saajate arv Euroopa majanduskasvu, kuid mõju võib lähema ja kaugema aja jooksul erineda. Lühiajaliselt suurendab pagulaste sisseränne mõõdukalt sisemajanduse kogutoodangut, peamiselt seetõttu, et riigi kulutused kaitse saanute vastuvõtmise toetamisele suurenevad, samuti suureneb tarbijate ja hõivatute arv. Näiteks Saksamaa valitsus on põgenike vastuvõtmiseks planeerinud üle 20 miljardi euro, mis on tekitanud täiendava sisenõudluse (nt eluasemeturul) ning tõstnud 2016. aastal majanduskasvu 0,3% võrra. Euroopa Liidus tervikuna on rahvusvahelise kaitse saajatest tulenevat sisemajanduse kogutoodangu tõusu hinnatud 0,13%-le. Põgenike saabumise pikemaajaline mõju oleneb IMF-i arvamuse kohaselt sellest, kui hästi kaitse saanud lõimuvad. IMF-i ja OECD analüüside puhul tuleb tähele panna, et sisserände lühemaajalist majanduskasvu ergutav mõju tuletatakse sisemajanduse kogutoodangu mahunäitajatest. Kas ja kuidas mõjutab sisseränne Euroopa majanduste tootlikkust, jääb rahvusvaheliste organisatsioonide käsitlustes lahtiseks. Samuti nõuavad lõimimisprogrammid Euroopasse saabunud erineva kultuuritaustaga inimestele märkimisväärset kulutust avalikult sektorilt, mis konkureerivad vastuvõtjamaa muude vajadustega, eeskätt rahvastiku vananemisest tingitud survega sotsiaalsüsteemile.

Senine kogemus näitab, et kaitse saanud isikute lõimumine tööturule on tagasihoidlik ja seega ka nende panus eelarvetuludesse väiksem kui töötamiseks EL-ist tulnud sisserändajatel (Liebig, Mo 2013). Nende hõive suureneb, kuid üsna aeglaselt. Seda hoiavad tagasi mitu tegurit. Rahvusvahelise kaitse saajad on teiste sisserändajatega võrreldes haavatavamad, sest nad ei valda

riigikeelt ja on sageli madalama haridusega. Tulenevalt pagulasrände sunnitud olemusest ja traumaatilistest kogemustest, mida sellega tihti seostatakse, kannatavad rahvusvahelise kaitse saajad sageli psühholoogiliste vaevuste all (Steel jt 2009). Kaitse saanutel on keerulisem siseneda vastuvõtumaa tööturule ja nende saavutused jäävad alla teistele sisserändajatele. Riikides, kus pagulased moodustavad märgatava osa sisserännanutest (nt Põhjamaades), on neil uuringute kohaselt suur tõenäosus jääda pikemaajaliselt sõltuma sotsiaaltoetustest (Ekberg 2006).

Sotsiaalteenuste helde osutamine sisserändajatele võib tekitada rahulolematust kohalike elanike seas, kes tajuvad sisserände mõju valdavalt negatiivsena. Näiteks Belgias, Itaalias, Prantsusmaal, Rootsis, Saksamaal, Ungaris ja Ühendkuningriigis arvab enamik elanikkonnast, et sisseränne on avaldanud survet avalike teenuste kättesaadavusele ning sisserändajad on muutnud töö saamise kohalikele raskemaks. Euroopa kodanikud tajuvad sisserändes nii tegelikku ohtu (võistlemine töökohtade ja sotsiaalsete hüvede pärast, kuritegevuse kasv) kui ka sümboolset ohtu väärtustele, maailmavaatele ja identiteedile.

Euroopa sotsiaaluuringu andmetel on viimastel aastatel suurenenud nende inimeste osa, kes arvavad, et EL ei peaks üldse vastu võtma inimesi vaesematest riikidest. Peamiselt kardetakse, et väheste oskustega isikute saabumine, kes on kaitse saanud, võib negatiivselt mõjutada kohalikke töötuid ja madalapalgalisi. Kaitse saanud inimesed võistlevad põliselanike ja endiste sisserändajatega koolitustel osalemise ja oskuste parandamise pärast. Rootsis korraldatud uuringud näitavad, et 1999–2007 saabunud rahvusvahelise kaitse saajate sisseränne ei mõjutanud põliselanike positsiooni tööturul, kuid halvendas varem sisserännanute olukorda (Ruist 2013). Mitmes liikmesriigis töötavad kaitse saanud inimesed peamiselt madalapalgalistel oskusi mittenõudvatel ametikohtadel, samuti oma haridustasemest madalamal töökohal.

Arvestades rahvusvahelise kaitse saanud isikute väikest arvu, võib eeldada, et nende mõju Eesti majandusele ja sotsiaalsüsteemile on väike. Siiski on ühiskondlike pingete vältimiseks oluline toetada nende kiiret sisenemist tööturule. Praeguste ümberasustatute ja -paigutatute edukas kohanemine mõjutab oluliselt Eesti elanike suhtumist sisserändesse ning sisserändajatesse lähitulevikus.

1.4.3. Põgenikekriisi poliitilised küljed

Julgeolekutemaatika, esmajoones terrorism, on keskse-maid avalikkuses kõlapinda tekitanud põgenikekriisiga seotud küsimusi. Julgeolekuküsimusena on põgenike massilist saabumist nähtud 2015. aasta kriisi algusest peale, sest seda tajutakse kontrollimatuna. Praegune sisseränne toob põgenike hulgas Euroopasse ka inimesi, kes on altid radikaliseerumisele. Islamiterroristid aga on nähtus, mis ei ole otseselt seotud praeguse kriisiga. Radikaliseeruvad varem sisserännanute uuel kodumaal sündinud järeltulijad ja ka rände sihtriikide elanikud, kes on islami usku pöördunud (Vidino, Hughes 2015, Schuurman jt 2016), ning selle üks põhjus on sotsiaalne ebavõrdsus. Nii peavad lahendusedki olema kaugemat tulevikku silmas pidades kohalikud, suunatud ebavõrdsuse vähendamisele, kogukondade omavahelise suhtluse ja lõimimise parandamisele, haavatavas olukorras noorte abistamisele jms.

2015. aasta põgenikekriis on toonud kaasa kogukondadevahelise ja -sisese vastandumise. Ühed tajuvad sisserände puhul eeskätt ohtusid (ühiskonna kultuurilise identiteedi muutumine, kuritegevuse kasv, terrorism), teised aga ei pööra piisavalt tähelepanu ohtudele ja rõhutatakse ainult sisserände positiivset poolt vastuvõtumaade ühiskondadele (lisanduv tööjõud, inimõiguste austamine, humaansuse näitamine). Vastandumine sisserändesse suhtumise alusel on ümber kujundamas senist poliitilist maastikku, mis toetus peamiselt liberaalsele konsensusele. Muutuste tulemusena on Saksamaal, Rootsis ja Prantsusmaal senised traditsioonilised vastandparteid sunnitud koostööd tegema ning koalitsioone moodustama, hoidmaks võimust eemale sisserände vastu olevaid protestierakondi. Senistest omavahel vastandunud peavooluparteidest on saanud liitlased.

Suurem vastandumine tuleneb nii põliselanike rahulolematusest sisserände suurenemisega kui ka sisserändajate ja nende järeltulijate rahulolematusest enda toimetulekuga uuel kodumaal. Põgenikekriis on viinud madalseisu ka EL-i riikide suhted ja tõstatanud palju õiguslikke küsimusi. Ehedaim näide on Slovakkia ja Ungari pöördumine Euroopa Kohtusse, et vaidlustada Euroopa Komisjoni otsus rahvusvahelise kaitse saajate ümberjagamisest liikmesriikide vahel. Igapäevasemal tasandil on poliitiline valik, kas ja kui palju on võimalik kriisi tõttu teha järeleandmisi õigusriigi toimimises, põhiõiguste ja vähemuste õiguste austamises ning ühiskonna avatuses. Ideetasandi vastuolud pärsivad EL-i riikide koostööd praktilistes küsimustes ja muudavad keeruliseks kokkuleppimise tõhusate meetmete rakendamises rändekriisi kontrollimiseks.

Põgenikekriis on ka Eestis toonud rändega seotud küsimused poliitilistesse aruteludesse. Eesti ei olnud varem osalenud ümberasustamise ja paigutamise programmides, seega tuli asjakohased tegevuskavad ning toetavad meetmed nullist üles ehitada. Eesti elanike vajadus teabe järele (kuidas ümberasustamise ja -paigutamise menetlus toimub, kui palju inimesi ja millal Eestisse jõuab jne) oli väga suur, kuid otsustajatel ei olnud neile sageli täpset teavet anda. Aastal 2015 tund-

sid kohalikud omavalitsused ebakindlust kaitse saanute vastuvõtmise korralduses ja hindasid riikliku teavitustöö puudulikuks.

Kriis ja rahvusvahelise kaitse saanud inimeste vastuvõtmine jagas Eesti avalikkuse kahte leeri. Juunis 2015 riigikantselei korraldatud uuring näitas, et kaitse saanud inimeste vastuvõtmise vastu (42%) oli rohkem inimesi kui selle poolt (32% elanikest), vastandumine väljendus ka sotsiaalmeedias. Oma seisukohtade väljendamiseks ja selgitamiseks moodustati Facebookis kogukonnad „EI pagulastele" (üle 18 000 meeldimise) ja „Salliv Eesti" (üle 10 000 meeldimise). 2016. aasta lõpuks oli Eesti Euroopa rändekava alusel vastu võtnud 77 inimest ning ümberpaigutamise ja -asustamise tegevuskavaga planeeritud menetluskord rakendus kavakohaselt. Samuti on leitud partnerid kaitse saanud inimeste vastuvõtmist ja kohanemist toetavate tugiteenuste osutamiseks (tervisekontroll, tugiisiku- ning tõlketeenus, eesti keele õpetamine ja eluaseme leidmine). 2016. aasta lõpuks muutus positiivsemaks ka Eesti elanike suhtumine sisserändesse ja kaitse saanud inimestesse. Sõja eest põgenevate inimeste vastuvõtmise poolt oli 56% Eesti elanikest.

1.3.4. Põgenikekriisi õiguslikud küljed

Õigus on piire seadev raamistik, millest lähtudes tuleb Euroopas ja mujal teha poliitilisi otsuseid rändekriisi kohta. Viimastel aastatel Euroopat tabanud põgenikekriis aga on mitmeski mõttes ka õiguslik kriis kolmel tasandil: rahvusvahelise, Euroopa ja riigiõiguse tasandil. Rändega seoses on sagenenud vaidlused ja lahkarvamused rahvusvahelise õiguse sisu üle. Õiguse rakendamisel lähtuvad valitsused tihti loovast tõlgendamisest. Rahvusvahelise õiguse tõlgendamine ja rakendamine on nii saanud poliitilise ning ideoloogilise võitluse tandriks.

Viimastel aastatel on sageli kuulda olnud moraalset etteheidet, et Euroopa riigid ei soovi (piisavalt innukalt) täita oma kohustusi inimõiguste alal ega tee piisavalt varjupaigaõiguse tagamiseks peamiselt Lähis-Idast ja Aafrikast saabuvatele põgenikele. Kriitikud peavad silmas eelkõige 1951. aasta Genfi pagulasseisundi konventsiooni sätteid, mis algselt kehtisid inimeste kohta, kes põgenesid Euroopas(t) enne 1951. aastat. Hiljem, 1967. aastal laiendati konventsiooni kehtivus protokolliga ka väljapoole Euroopat ja kõrvaldati ajapiirang. Näiteks Euroopa rahvusvahelise õiguse ühingu aastakonverentsil 2015. aasta septembris kirjutas rühm rahvusvahelise õiguse juriste alla avalikule kirjale, millega kutsuti Euroopa riike kinni pidama pagulasseisundi konventsioonist lähtuvatest õiguslikest kohustustest, mis nad ise olid võtnud, põgenikele Euroopasse asumisel mitte takistusi tegema ja neid ebaturvalistesse riikidesse mitte tagasi saatma. Selle loogika järgi on läinud põgenike õiguste rikkumise teed need Euroopa riigid, kes panid suures osas füüsiliselt kinni Lääne-Balkani rändetee, mõne arvates aga koguni Euroopa Liit tervikuna, kui 2016. aasta märtsis sõlmiti Türgiga kokkulepe Kreeka-suunalise rändevoo pidurdamiseks. Kui räägitakse, et valitsused rikuvad nii suures ulatuses inimõigusi, siis on tegu rahvusvahelise õiguse kriisiga.

Õiguslikud väljakutsed Euroopa Liidu tasandil

Põgenikekriis on suutnud EL-i lõhestada, asetades ühele poole Euroopa Komisjoni, kes, tuginedes solidaarsusele, soovis sadu tuhandeid põgenikke EL-i riikide vahel kohustusliku kvoodisüsteemi alusel jagama hakata, ja teisele poole eelkõige mitu Ida-Euroopa riiki (Visegradi rühm, s.t Poola, Slovakkia, Tšehhi ja Ungari), kes sellise lahendusega kategooriliselt ei nõustunud. Põgenike ümberjagamise pooldajad on rõhunud solidaarsusele kui EL-i aluspõhimõttele, kuid solidaarsuse kui õiguspõhimõtte piirid on vaieldavad. Õiguses kehtib üldine põhimõte: milles eraldi kokku lepitud pole, see pole (veel) õigus ega sellisena siduv.

1990. aastal võeti vastu Dublini konventsioon, mille kohaselt peab EL-i saabunud rahvusvahelise kaitse taotleja jääma esimesse liikmesriiki, kus ta tuleb registreerida. See kehtiv õigus peatati ajutiselt ja rahvusvahelise kaitse taotlejatel lubati EL-is edasi rännates oma lemmiksihtriik (Saksamaa, Rootsi jne) sisuliselt ise valida. See pani suure surve alla EL-i piirikontrollita liikumist tagava Schengeni kokkuleppe kehtivuse. Peamised rände esmavastuvõtjad, eriti Kreeka, ei suutnud lõunast lähtuva rändesurvega omal jõul toime tulla ja olid lasknud rahvusvahelise kaitse taotlejate enamikul edasi põhja poole liikuda.

Saksamaa kantsleri Angela Merkeli avaldus 2015. aasta massrände harjal, et rahvusvahelise kaitse taotlejad on Saksamaal teretulnud ja „me saame sellega hakkama", oli tegelikult tehtud väljaspool EL-i seni kehtinud õigust (Dublini määrust). Mõne mõjuka Saksa juristi arvates oli see koguni nii EL-i kui ka (konkreetselt Saksamaa) kehtiva riigiõigusega vastuolus. Saksa valitsus vastas sellele kriitikale, et EL-i õigus pidi hädaolukorras ajutiselt taanduma humaansuse kaalutluste ja põgenike inimõiguste kaitse vajaduse ees. Siiski on Saksa valitsust tugevalt kritiseeritud, näiteks Ungari peaminister Viktor Orban, kes heitis ette, et sellist otsust ei saanud teha ainult Saksamaa kantsler, sest see tõi tagajärjed kaasa kõikidele EL-i riikidele.

Samal ajal on Euroopa õigus ja selle tõlgendused olnud olulised põgenikekriisiga toimetuleku mõjutajad. Euroopa õigusel on teatavasti kaks tasandit. Esiteks Euroopa Liidu õigus, mida tehakse Brüsselis ja

tõlgendatakse Luksemburgis, kus asub Euroopa Liidu Kohus. Sellele tasandile kuulub eelkõige Dublini määrus. Samuti paikneb EL-i tasandil liikmesriikide vabatahtlik kokkulepe rahvusvahelise kaitse saanud põgenike ümberjaotamiseks EL-is. Selle alusel on üksikud kaitse saanud inimesed ja nende perekonnad hakanud 2016. aasta kevadest ka Eestisse jõudma.

Teine Euroopa õiguse tasand on Euroopa inimõiguste konventsioon, mida tõlgendab Euroopa Inimõiguste Kohus (EIÕK) Strasbourgis. Mõned EIÕK otsused on mõjutanud Euroopa Nõukogu liikmesriikide (kellest paljud on ühtlasi EL-i liikmed) poliitikat põgenikekriisis. Nii otsustas EIÕK 23. veebruaril 2012 kohtuotsuses Eritrea ja Somaalia põgenike kohta Hirsi Jamaa jt *v.* Itaalia, et Itaalia rikkus rahvusvahelise kaitse taotlejate inimõigusi Euroopa inimõiguste konventsiooni alusel, peatades nende laevad Vahemeres avamerel ja suunates nad tagasi Liibüasse, kontrollimata nende õigust pagulasstaatusele.

Näiteks on James Crawford, endine Cambridge'i ülikooli rahvusvahelise õiguse professor ja Austraaliast valitud ÜRO rahvusvahelise kohtu kohtunik, juhtinud tähelepanu sellele, et EIÕK tõlgendas Hirsi Jamaa jt *v.* Itaalia otsust tehes konventsiooni kehtivusulatust laiendavalt ja teised rahvusvahelised kohtud poleks rahvusvahelist lepingut (mis on ka Euroopa inimõiguste konventsioon) tõenäoliselt niimoodi tõlgendanud. Ent Hirsi Jamaa jt *v.* Itaalia kohtuotsuse mõju on olnud märkimisväärne, ahendades Itaalia jt Vahemerega piirnevate EL-i riikide, tegelikult EL-i kõigi riikide poliitilisi valikuid ja otsustusruumi põgenikekriisis.

Euroopa Nõukogu riigid on EIÕK otsuse tõttu pidanud hakkama inimõiguste kaitsjaks ka väljaspool oma territooriume, eelkõige Vahemerel. Põgenike ja rahvusvahelise kaitse taotlejate alused transporditakse Vahemerelt Itaaliasse, kuigi ebaseadusliku rände pidurdamisel võiks olla tõhusam Euroopa Liidu pagulasmenetluskeskuste asutamine Põhja-Aafrikas. Sellist lahendust on blokeerinud sealsete riikide suveräänsus ja vastuseis (taas rahvusvahelisest õigusest tulenev tegur), kuid ka see, et riigivõim on lähteriikides, näiteks Liibüas, kokku varisenud.

Põgenikekriis ja riigiõigus

Nii rahvusvahelise kui ka Euroopa õiguse kõikumine on EL-is toonud kaasa riigiõiguse teatud kriisi, sest EL-i riikide, sh Eesti jaoks on kõik kolm õiguse tasandit omavahel tihedalt põimunud. Riigiõiguse tähtsaim küsimus on suveräänsus, s.t küsimus sellest, kes ikkagi langetab riigi ja rahva seisukohalt olulisi otsuseid. Näiteks püüdis Euroopa Komisjon esialgse laiahaardelise kohustusliku kvoodiplaaniga EL-i riikidelt föderaalriigi vaimus võimu juurde haarata. See on kahandanud kindlustunnet selles, kellel siis ikkagi on riigiõiguslikult viimase sõna õigus, kas liikmesriigil või Brüsseli (või ka Strasbourgi) institutsioonidel. Riigiõiguslikult on iga riigi esmane ülesanne ja legitiimsuse allikas oma kodanike julgeoleku ja turvalisuse tagamine. Põgenikekriisiga samal ajal on sagenenud ka võikad terrorirünnakud, seetõttu pole kõnealuse ülesandega rahuldavalt hakkama saadud.

Põgenikekriis pole kaugeltki läbi ja paljude arvates jääb edaspidigi meie elu osaks, seega seisab nii Euroopa Liidul kui ka Eestil ees tõsine arutelu, kuidas jätkata Genfi pagulasseisundi konventsiooniga. Mõnikord kistakse Genfi pagulasseisundi konventsioon retooriliselt välja rahvusvahelise õiguse üldisest raamistikust, tekitades mulje, et Euroopa riikidel ei olegi muud valikut kui leppida ulatusliku sisserände kui uue reaalsusega. Siiski pole Genfi konventsioon ainus leping rahvusvahelises õiguses ja põgenike õigused pole ka ainus õigushüve, mida rahvusvaheline õigus kaitseb. Praeguseni on rahvusvahelise õiguse keskne põhimõte ka riikide suveräänsus, mistõttu on riikidel põhimõtteliselt õigus ka varem sõlmitud kokkuleppeid läbi vaadata, kui seda on vaja. Inimõiguste puhul oleks see küll pretsedenditu, aga mitte täiesti mõeldamatu.

Genfi pagulasseisundi konventsioon on seotud inimõiguste universaalsuse ideega, mille järgi kehtivad inimõigused ühtmoodi olenemata rassist, päritolust, elukohast jne. Tasub silmas pidada, et see idee on ajaloolises plaanis vähemalt ulatusliku rahvusvahelise kaitse taotlemise õiguse vaatenurgast üsna värske, mõneti isegi eksperiment. Genfi konventsiooni laiendati dekoloniseerimise laineharjal 1967. aastal ka väljapoole Teise maailmasõja järgset Euroopat. Kuid vaevalt kujutasid selle lepingu üle läbirääkijad ette, et konventsioonile hakkavad tuginema miljonid inimesed väljaspool euroopalikku kultuuriruumi, soovides pääseda Euroopasse, ükskõik kas sõdade ja vägivalla tõttu või majanduslikel põhjustel. Dekoloniseerimise mõte seisnes ju selles, et iseseisvunud rahvad saaksid ise oma riiklust üles ehitada, mitte selles, et rahvad suurel hulgal Euroopasse koliksid.

Rahvusvahelise õiguse kriis põgenikekriisi tingimustes ongi eelkõige Genfi pagulasseisundi konventsiooni tõlgendamise kriis. Konventsioonis on mitu „auku", mistõttu seda tõlgendatakse riikides erinevalt. Näiteks Saksa kohtute jaoks pole Kreeka tänapäeval turvaline sihtriik ja Türgi omakorda pole turvaline sihtriik Kreeka kohtute jaoks. Analüütikud on välja toonud, et konventsioon annab praegusel kujul lubadusi ja lootust, mida ei suudeta kaugemas tulevikus täita. Poliitiliste pagulaste ja majanduspõgenike eristamine – millel Genfi konventsiooni tõlgendamine paljuski tugineb – on tihti väga keeruline. Ehk on siis tõesti mõistlikum olukorda tunnistada ja kehtiva õigusega midagi ette võtta?

Nii ongi sagenenud üleskutsed rahvusvahelise pagulasõiguse reformiks. Tipp-poliitikutest kutsus Taani peaminister Lars Lokke Rasmussen 2015. aasta detsembris üles kontrollimatu massilise sisserände jätku-

mise korral muutma ja täiendama Genfi pagulasseisundi konventsiooni, tõsi küll, täpsustamata, kuidas. Paljude Euroopa riikide kodanike silmis on pagulaskonventsiooni selline tõlgendamine, mis võimaldab massilist sisserännet Euroopaga piirnevatest konfliktipiirkondadest, hakanud vastuollu minema nende poliitilise tahtega, seega mingist hetkest ka demokraatia põhimõttega.

Isegi kui ÜRO pagulaskonventsiooni 1967. aasta protokoll teatud nõuete täitmisel rahvusvahelise kaitse taotlemise õiguse kui potentsiaalselt piiramatu universaalse õiguse ette kirjutab, ei olda selle piiramatu rakendamisega (enam) nõus. Selles kontekstis väärivad tähelepanu ka teised õigusega kaitstud hüved, näiteks õigus turvalisusele, iseotsustamise õigusele ja Euroopa rahvaste väljakujunenud kultuurilisele identiteedile. Nii võib kujuneda uuelaadne olukord, kus omavahel satuvad vastakuti läänemaailma kaks põhiväärtust: inimõigused ja demokraatia. Näib siiski, et ka inimõiguste kaitsele ja inimõiguste universaalsuse põhimõttele truuks jäädes pole võimalik eirata suure hulga Euroopa kodanike muresid seoses rändega. Samal ajal võivad sedasorti pinged EL-i lõhestada, sest Euroopa rahvad suhtuvad põgenikekriisi erinevalt nii oma geograafiast kui ka ajaloost olenevalt.

Kokkuvõte

Praeguseid sisserändevoogusid arvestades osutub 2015. aasta põgeniketulv tõenäoliselt lühemaajaliseks vapustuseks. Esiteks on rändesurve Euroopale, suuresti tänu Türgile, saadud kontrolli alla. 2016. aastal tuli üle Vahemere Türgist ja Põhja-Aafrikast Euroopasse eelnenud aastaga võrreldes kahe kolmandikku võrra vähem põgenikke. Türgis paiknes 2016. aasta lõpus enam kui kolm miljonit põgenikku. Põgenike massilise rände kontrolli alla saamine leevendab eeldatavasti rändest tulenevaid hirme, mis omakorda vähendab kogukondade omavahelist vastasseisu.

Teiseks, põgenike arv Euroopas väheneb ka seetõttu, et paljudele neist ei anta rahvusvahelist kaitset ja nad saadetakse päritoluriiki tagasi. Kolmandaks, hoolimata sellest, et liikmesriikidel on erinevad arusaamad, milline on põgenikekriisi lahendamise parim viis, on siiski kokku lepitud lahendusi nii praeguse kriisi leevendamiseks kui ka sarnaste olukordade lahendamiseks tulevikus. Tõsi, need lahendused ei ole senini täies mahus käivitunud.

Lahendustest on kõige rohkem tähelepanu pälvinud hädaolukordades rakendatavad ümberpaigutamise ja -asustamise kvoodid kõigile liikmesriikidele. Selle puhul on oluline märkida, et ümberpaigutamine EL-is ei aita siiski kaasa põgenikekriisi põhjuste leevendamisele ega vähenda ebaseaduslikku sisserännet Euroopasse. Ümberasustamine kolmandatest riikidest aitab kindlaks tehtud pagulastel tulla Euroopasse seaduslikult, ohtlikke rändeteid ja inimkaubitsejate abi kasutamata.

Põgenikekriisi juured asuvad väljaspool Euroopat. Seetõttu on peale ühise vastuvõtmissüsteemi arendamise kriisi mõju leevendamisel oluline koostöö lähteriikidega. Euroopa Komisjon suunab rohkem tähelepanu uue rändepartnerluse raamistiku edendamisele, et protsessi paremini hallata. Rändepartnerluse lepingute eesmärk on suunata rohkem vahendeid välistegevusse ja teha tihedamat koostööd peamiste lähte- ning transiidiriikidega (Jordaania, Liibanon, Nigeeria, Senegal, Mali, Etioopia, Tuneesia jt), sidudes arenguabi andmise ebaseadusliku sisserände tõkestamisega. Samuti pingutatakse Süüria, Iraagi ja Liibüa konfliktidele diplomaatiliste ja poliitiliste lahenduste leidmiseks. Rändesurve Euroopa suunal ei vähene enne, kui nimetatud piirkondades elu normaliseerub.

Sisserände haldamiseks on tarvis kontrollida senisest paremini Euroopa välispiiri. Selleks asutati Euroopa Liidu ühine piiri- ja rannikuvalveagentuur. Tõhusama piirikaitse kõrval on samuti oluline, et need põgenikud, kes ei saa seaduslikku alust Euroopas viibida, saadetaks päritoluriiki tagasi. Tagasisaatmise tõhustamiseks koostab EL nimekirja turvalistest päritoluriikidest, mis võimaldab nendest riikidest pärit inimeste rahvusvahelise kaitse taotlused kiiremini läbi vaadata ja eitava vastuse saanud isikud päritoluriiki tagasi saata.

Euroopa Liidu ülesanne on leida tulevikku suunatud lahendused rände haldamiseks, mis ühelt poolt tagaks turvalise elukeskkonna Euroopas, teiselt poolt aga päästaks põgenike elusid, suurendaks tagasipöördujate arvu, võimaldaks põgenikel jääda oma naaberriikidesse ja aitaks kolmandaid riike ebaseadusliku rände algpõhjustega tegelemisel. Selle ülesande täitmisel seisab Euroopa tõenäoliselt ühe suurema väljakutse ees pärast Teist maailmasõda: kuidas reformida rände ja pagulaskaitse korraldust ja elluviimist nii, et Euroopasse kolimise õigust ei tajutaks igameheõigusena. Varjupaigaõigus peab jääma, ent tuleb silmas pidada, et see oli algusest peale kavandatud ajutise, leevendava ja elusid päästva meetmena, mitte rahvaste õigusena ümberkolimisele.

Viidatud allikad

Asari, E-M., Maasing, H., Luik, E. (2015). Rahvusvahelise kaitse saajate ümberasustamise ja -paigutamise programmides osalemise võimalikud riskid Eesti sisejulgeolekule. Tallinn: Siseministeerium.

Bolt, G., Özüekren A. S., Phillips, D. (2012). *Linking integration and residential segregation*. London: Routledge.

Dustmann, C., Frattini, T. (2014). The fiscal effects of immigration to the UK. *Economic Journal*, 124 (580): 593–643.

Ekberg, J. (2006). *Immigration to the welfare state. Is it a burden or a contribution? The case of Sweden*. AMID Working Paper, 48/2006, Copenhagen.

Eurobarometer (2016). Spring 85.

Heisler, M., Layton-Henry, Z. (1993). Migration and the links between social and societal security. In Waever, O., Buzan, B., Kelstrup, M., Lemaitre, P. (eds.). *Identity, migration and the new security agenda in Europe*. London: Pinter Publishers: 148–166.

Huysmans, J. (2006). *The politics of insecurity: Fear, migration and asylum in the EU*. London: Routledge.

Guild, E. (2009). *Security and migration in the 21st century*. Cambridge: Polity Press.

IMF (2016). *The refugee surge in Europe: Economic challenges*. Staff Discussion Note 16/02.

Liebig, T., Mo, J. (2013). The fiscal impact of immigration in OECD countries. *International Migration Outlook 2013*. Paris: OECD: 125–189.

Lucassen, G., Lubbers, M. (2012). Who fears what? Explaining far-right-wing preference in Europe by distinguishing perceived cultural and economic ethnic threats. *Comparative Political Studies*, 45 (5): 547–574.

Ruist, J. (2013). The labor market impact of refugee immigration in Sweden 1999–2007. SULCIS Working Paper, 1/13.

Schuurman, B., Grol, P., Flower, S. (2016). *Converts and islamist terrorism. Policy brief*. The Hague: International Centre for Counter Terrorism.

Steel, Z., Chey, T., Silove, D., Marnane, C., Bryant, R. A., van Ommeren, M. (2009). Association of torture and other potentially traumatic events with mental health outcomes among populations exposed to mass conflict and displacement: A systematic review and meta-analysis. *Journal of the American Medical Association*, 302 (5): 537–549.

Vidino, L., Hughes, S. (2015). *ISIS in America*. Washington, DC: George Washington University.

1.5. Rahvastikuprognoos erinevate rände-stsenaariumide korral

Luule Sakkeus, Jerome McKibben, Allan Puur, Leen Rahnu, Liili Abuladze

Sissejuhatus

Nüüdisaegne rahvastikuareng on seadnud paljud riigid olukorda, et kaua aega kestnud rahvaarvu ja töökäte hulga suurenemine asendub kahanemisega. Eesti on selles demograafilises tegelikkuses elanud praeguseks juba veerand sajandit. Viimastel aastatel on jätkuvale rahvastikukaole hakanud senisest valjemini tähelepanu juhtima ettevõtjate ühendused, samuti majanduse käekäiku seiravad asutused (Tamsar 2016). Majanduslikus vaates nähakse probleemi vähenevast tööjõust tingitud palgakasvus, mis kipub edestama tootlikkust ja muudab avatud turul konkureerimise keerukaks. Teise murekohana tuuakse välja rahvastiku vananemise tõttu toimuv maksumaksjate ja maksutulust sõltuvate rühmade suhte halvenemine.

Rahvastikumuutustest lähtuvate probleemide ühe lahendusena on pakutud sisserände soodustamist. Neis arutlustes on kasutatud statistikaameti prognoosi, mis käsitleb Eesti võimalikke rahvastikumuutusi aastani 2040. Rahvastikuarengu mõõtkavas on tegemist lühikese ajavahemikuga, mis ei võimalda selgitada demograafiliste muutuste pikaajalist mõju. Selle lünga täiteks on seekordse Eesti inimarengu aruande (EIA) tarbeks koostatud spetsiaalne rahvastikuprognoos, mille ajahorisont ulatub 21. sajandi lõpuni. EIA prognoosi uudsuseks on ka rahvusrühmade käsitlus, mis on asjakohane just rände kontekstis ja mida ei paku ükski senine Eesti kohta tehtud rahvastikuennustus.

Prognoosi kasutades otsitakse käesolevas alapeatükis vastuseid kahele küsimusele. Esiteks, kuidas muutuvad erinevate rändestsenaariumide korral Eesti rahvaarv, tööealiste arv ning rahvastiku vanus- ja rahvuskoostis. Teiseks, millist mõju võib rahvastikupildi teisenemisele avaldada sündimus, mis on teine Eesti iseseisvuse taastamise järel väga palju muutunud rahvastikuprotsess. Põgusalt on selgitatud ka prognoosi koostamise põhimõtteid ja metoodikat.

1.5.1. Rahvastikuprognoosi üldpõhimõtted

Nüüdisaegsete rahvastikuprognooside alus on kohortkomponendi ehk vanusnihke meetod (Wattelar 2006). Konkreetsemalt näitab prognoos rahvastikku moodustavate aastakäikude suuruse sammsammulist teisenemist ühest kalendriaastast järgmisse. Igal aastal lisab sündimus prognoositavasse rahvastikku ühe uue sünnipõlvkonna, vanemate aastakäikude suurus aga väheneb surnute arvu võrra. Avatud rahvastiku puhul muudab aastakäikude suurust ka ränne. Vanusnihke põhimõttel tehtud prognoosi väljund on eri aastakäikude suurus tulevikus, võimalik on ette näha ka sotsiaal-majan-

duslike või kultuuriliste tunnuste alusel määratletud rühmade muutusi (Samir jt 2010, Loichinger 2015).

Prognoosi ajavahemik oleneb ülesandest. Mitme juhtiva prognoosikeskuse töös on märgata eelnevaga võrreldes pikemate ajavahemike kasutamist. Nii nihutas ÜRO rahvastikuosakond oma prognooside lõpumomendi aastalt 2050 sajandi lõppu, Eurostati prognooside ajapiir nihkus 2060. aastalt 2080. aastani. Ajahorisondi pikendamise põhjuseks võib pidada kaugemale tulevikku vaatavate prognooside võimet tuua selgemini esile demograafiliste suundumuste pikaajalist mõju. Selle mõju teadmine aitab ühiskondadel välja töötada strateegiaid rahvastikuarengust lähtuvate väljakutsetega paremaks toimetulekuks.

Tänapäevased rahvastikuprognoosid koostatakse tavaliselt mitmevariandilisena. Erinevatel eeldustel põhinevate prognoosivariantide võrdlemine annab praktilise väärtusega teavet selle kohta, millise olukorrani ühtede või teiste eelduste tegelikkuseks saamine rahvastiku aja jooksul viiks. Kui demograafilisi tulevikuseisundeid õnnestub nende eeliste ja puuduste järgi pingeritta seada, siis võib rahvastikuprognoos kätte näidata ka need arengurajad, mille poole ühiskonnal poliitikameetmete rakendamise toel tasuks püüelda. Samuti selguvad variantide võrdlusest need muutused, mis kulgevad kõigi arengustsenaariumide korral üsna sarnaselt ja mille mõjutamise võimalused on järelikult kasinad.

1.5.2. Inimarengu aruande rahvastikuprognoosi metoodika

Inimarengu aruande tarvis koostatud rahvastikuprognoosi eesmärk on hinnata Eesti rahvaarvu ja rahvastiku koostise teisenemist lühema (kuni 2040), keskmise (2040–2070) ja pikema (2070–2100) aja jooksul, olenevalt rände, sündimuse ja suremuse arengust. Demograafilisel ajaskaalal vastavad need vahemikud ühe, kahe ja kolme põlvkonna pikkusele vaatele. EIA prognoos lähtub „normaalsest“ arengust ega näe ette suuri ja ootamatuid ühiskondlikke vapustusi, mida on võimatu ennustada. EIA prognoosi alus on Eesti kogurahvastiku, eestlaste ja teistest rahvustest elanike soovanuskoostis 2015. aasta alguses. Arvutused tehti vanusnihke meetodil, rahvastikurühmade suuruse ja koostise muutusi prognoositi aastani 2100. Eesti kogurahvastiku andmed on saadud meeste ja naiste ning eestlaste ja teiste rahvuste kohta tehtud osaprognooside tulemuste summeerimisel.

Prognoosi koostamisel mängiti läbi paarkümmend varianti, mis kombineerivad erinevaid stsenaariume rände, sündimuse ja suremuse dünaamika kohta tulevikus. Rahvastikuprotsesside puhul ühtib osa stsenaariume ÜRO rahvastikuosakonna uusimas, 2015. aastal avaldatud prognoosis Eesti rahvastikuarengu kohta tehtud oletustega. ÜRO prognoosi stsenaariumide valikuline kasutamine võimaldas sündimuse ja suremuse arengujoone määramisel toetuda rahvusvahelisele tippmetoodikale (tõenäosuslikele prognoosimeetoditele). Ühtlasi soodustab see tulemuste võrreldavust teiste maade kohta tehtud prognoosidega. Järgnevas on selgitatud erinevate rahvastikuprotsesside stsenaariume, mis on EIA rahvastikuprognoosi variantide aluseks.

Rändestsenaariumid

Rändesuundumuste ennustamist peetakse rahvastikuprognooside koostamisel mitmel põhjusel üheks keerukamaks ülesandeks. Selle tõttu pööratakse rändele prognooside koostamisel sageli vähem tähelepanu kui sündimusele või suremusele.

EIA prognoosi lähtekohaks võetud ÜRO käsitlus ei ole selle poolest erand. Enamiku riikide puhul eeldab ÜRO praeguse rändeolukorra jätkumist kuni 2050. aastateni (UN 2015). Sajandi teisel poolel eeldatakse riikide nii pluss- kui ka miinuspoolel olevate rändesaldode vähenemist umbes 50% võrra (lisaks on ÜRO prognoosides ka rändevoogude tasakaalu (nullsaldot) eeldav stsenaarium). Eesti jaoks näeb ÜRO prognooside rändestsenaarium ette negatiivse rändesaldo vähenemise. Kui 21. sajandi esimesel poolel on väljarände ülekaaluks arvestatud 1000 inimest aastas, siis sajandi teisel poolel eeldatakse kao vähenemist poole võrra (–500 inimeseni aastas). Loendusvahemikul 2000–2011 oli Eesti negatiivne rändesaldo tegelikult 3,5 korda suurem (keskmiselt enam kui –3500 inimest aastas). Sellise rändesaldo püsimisel ka tulevikus oleks tulemus märksa pessimistlikum, mida näitlikustab USA rahvaloendusbüroo prognoos Eesti kohta (US Census Bureau 2016). EIA prognoosis on niisugune arengukäik võetud kõige pessimistlikumaks rändestsenaariumiks (R-). Selle teostumisel vähendaks ränne prognoosiperioodi kokkuvõttes Eesti rahvastikku 71 300 inimese võrra (–5,4% 2015. aasta rahvaarvust).

Lisaks on EIA prognoosis kasutatud veel kolme rändestsenaariumi (tabel 1.5.1). Rändevoogude tasakaalu stsenaarium (R0) eeldab sisse- ja väljarände tasakaalu saavutamist praeguse kümnendi jooksul ja selle püsimist kogu ülejäänud prognoosiperioodi vältel. Mõõduka sisserände stsenaariumis (R+) eeldatakse väljarände ülekaalu vähenemist ja voogude tasakaalu saavutamist 2020. aastate teisel poolel. Alates 2030. aastatest nähakse mõõduka sisserände stsenaariumis aga ette positiivset rändesaldot 1000–1250 inimest aastas. Prognoosiperioodi lõpuks tooks mõõdukas sisserände ülekaal Eestisse ligi 79 000 uut inimest (6% 2015. aasta rahvaarvust). Suurema sisserände stsenaariumi (R++) puhul eeldatakse suurema positiivse rändesaldo (2000–2500 inimest aastas) kujunemist juba sellel kümnendil

(samasse suurusjärku ulatuvat sisserännet on juhtumisi silmas peetud ka Erkki Raasukese juhitud majanduse elavdamise töörühma soovitustes; Postimees 10.11.2016). Selle stsenaariumi järgi kasvataks rände otsene mõju Eesti rahvaarvu prognoosiperioodi vältel 186 100 inimese võrra (14% 2015. aasta rahvaarvust).

Tabel 1.5.1. Inimarengu aruande rahvastikuprognoosi rändestsenaariumid

	Kumulatiivne rändesaldo 2015–2100 (inimest)		
Stsenaarium	Kogu-rahvastik	Eestlased	Teised rahvused
Väljarände vähenemine (R–) ÜRO põhistsenaarium Eestile	−71 300	−49 200	−22 100
Rändevoogude tasakaal (R0)	0	0	0
Mõõdukas sisseränne (R+)	78 900	11 100	67 800
Suurem sisseränne (R++)	186 100	16 100	170 000

Tabelis 1.5.1 on esitatud ka erinevates rändestsenaariumides eeldatud eestlaste ja teiste rahvuste rändesaldod kogu prognoosiperioodi kokkuvõttes. Rändevoogude tasakaalu stsenaariumides on eeldatud mõlema rühma puhul sisse- ja väljarändajate arvu ning koostise sarnasust. Sisserände stsenaariumid näevad ette eestlaste negatiivse rändesaldo asendumist mõõdukalt positiivsega (+500 inimest aastas) 2030. aastate alguseks. Eeldades sellise saldo püsimist 30 või 40 aasta vältel, suurendaks (tagasi)ränne eestlaste arvu Eestis vastavalt 11 000 või 16 000 inimese võrra. Enamik stsenaariumide R+ ja R++ positiivsest rändesaldost aga tuleks teiste rahvuste arvelt.

Sündimuse ja suremuse stsenaariumid

EIA prognoosi sündimuse ja suremuse stsenaariumid võtavad lähtekohaks ÜRO kõige tõenäolisemaks peetava arenguvariandi (UN 2015). Nende rahvastikuprotsesside tulevikusuundumuste määramisel kasutab ÜRO stohhastilisi mudeleid, mis arvestavad nii konkreetse riigi senise rahvastikuarengu erijooni kui ka sarnaste maade üldisemat kogemust (Alkema jt 2011, Raftery jt 2014).

Väikese sündimusega riikide puhul eeldab ÜRO põhistsenaarium sündimuse mõõdukat suurenemist ja stabiliseerumist 21. sajandi teisel poolel (Euroopa maade puhul vahemikus 1,72–1,95 last naise kohta). Eesti jaoks näeb ÜRO põhistsenaarium ette summaarse sündimuskordaja suurenemist 1,66 lapselt prognoosiperioodi algul 1,87 lapsele sajandi viimasel veerandil. Selline sündimustase (1,87) on lähedane praegusel kümnendil sünnitusea lõppu jõudvate Eesti naispõlvkondade tegelikule laste arvule. Myrskylä, Goldsteini ja Chengi (2013) hinnangu kohaselt ulatub keskmine laste arv 1970., 1975., ja 1979., aastal Eestis sündinud naistel vastavalt 1,86, 1,89

Summaarne sündimuskordaja näitab keskmist laste arvu ühe naise kohta hüpoteetilises põlvkonnas, mille sündimuskäitumine järgiks vaatlusperioodile (kalendriaasta) iseloomulikku malli reproduktiivea vältel.

ja 1,90 lapseni. Sarnaseid tulemusi näitavad ka teiste autorite arvutused (Puur, Klesment 2012).

Põhistsenaariumist (S0) erineva sündimuse mõju selgitamiseks kasutab EIA prognoos nelja täiendavat stsenaariumi (tabel 1.5.2). Neist esimene (S++) eeldab sündimuskordaja suurenemist 2050. aastateks 2,03–2,04 lapsele naise kohta ja sajandi lõpukümnenditel taastetaseme (2,07 last) saavutamist. Selle stsenaariumi teostumine eeldab väga jõulist panustamist ühiskonna lastesõbralikkusse ja perepoliitikasse. Muutumatu sündimuse stsenaariumis (S––) on eeldatud sündimuse stabiliseerumist tasemel 1,67 last naise kohta. Eesti jaoks võimaldab muutumatu sündimuse stsenaarium näha, kuhu praeguse olukorra pikaajaline kestmine välja viiks. Ülejäänud kahe sündimusstsenaariumi (S– ja S+) puhul eeldatud sündimustasemed paiknesid vastavalt põhistsenaariumi ja muutumatu sündimuse stsenaariumi ning põhistsenaariumi ja taastetaseme sündimuse stsenaariumi vahel (tabel 1.5.2).

Tabel 1.5.2. Inimarengu aruande rahvastikuprognoosi sündimusstsenaariumid

	Summaarse sündimuskordaja stabiliseerumistase 21. sajandi teisel poolel (last ühe naise kohta)		
Stsenaarium	Kogu-rahvastik	Eestlased	Teised rahvused
Konstantne sündimus (S––)	1,67	1,72	1,55
Väike sündimustõus (S–)	1,77	1,82	1,64
Keskmine sündimustõus (S0), ÜRO põhistsenaarium Eestile	1,87	1,93	1,73
Suurem sündimustõus (S+)	1,97	2,03	1,83
Taastetaseme sündimus (S++)	2,07	2,13	1,93

Sarnaselt rändega on EIA prognoosi sündimusstsenaariumid rahvuse lõikes mõnevõrra erinevad. Eestlaste puhul eeldatakse kogurahvastikuga võrreldes pisut suuremat sündimust, teiste rahvusrühmade puhul aga eestlastega võrreldes kümnendiku võrra väiksemat sündimust. 2011. aasta rahvaloenduse tulemused näitasid, et rahvusrühmade tegelik sündimuserinevus on 1950.–1970. aastatel sündinud naispõlvkondades olnud tegelikult suurem, kuid lõimumise edenemist silmas pidades on EIA prognoosis arvestatud vaid 10% erinevusega. Sündimustaseme täielikku ühtlustumist ei luba eeldada välispäritolu rahvastiku koondumine linnadesse, kus sündimus enamasti on väiksem. Sisse-

rändajate teise põlvkonna kümnendiku võrra väiksemat sündimust täheldatakse näiteks ka Rootsis (Andersson, Persson 2015).

EIA prognoosi suremusstsenaarium tugineb ÜRO rahvastikuosakonna ennustusele (UN 2015). Eestile näeb see ette keskmise eluea pikenemist 21. sajandi lõpuks 85 aastani meestel ja 90 aastani naistel. Eeldatud on ka eestlaste ja teiste rahvuste elueaerinevuse peatset kadumist. 2014. aastal oli eestlaste ja teiste rahvuste keskmise eluea erinevus vähenenud meestel 2,3 ja naistel 0,7 aastani. Ajavahemikul 2006–2010 ulatus see meestel mõnel aastal veel üle nelja ja naistel üle kahe aasta.

EIA prognoosi viis põhivarianti

Prognoosi koostamisel kombineeriti rände ja sündimuse stsenaariume omavahel ning arvutati selle põhjal 20 erinevat prognoosvarianti Eesti kogurahvastiku, eestlaste ja teiste rahvuste kohta. Neist on käesolevas aruandes analüüsiks valitud viis selgesti eristuvat varianti (tabel 1.5.3).

- Variant V1 on prognoosi alusvariant, näidates seda, milliseks kujuneks Eesti rahvastik praeguse demograafilise olukorra jätkumisel.

- Variandid V2 ja V3 eeldavad negatiivse rändesaldo asendumist sisse- ja väljarände voogude tasakaaluga. Inimesed liiguksid sel juhul Eestisse ja Eestist välja, kuid välja- ja sisserändajaid oleks sama palju. Sündimuse puhul nähakse variandis V2 ette summaarse sündimuskordaja järkjärgulist tõusu Eesti 1970. aastatel sündinud naispõlvkondade keskmise laste arvuga sarnasele tasemele (1,87 last). Variandis V3 mängitakse läbi aktiivne ja sihikindel panustamine ühiskonna pere- ja lapsesõbralikumaks muutmisse, mille edukuse korral jõuaks sündimus 21. sajandi teisel poolel taastetasemeni.

- Variantides V4 ja V5 nähakse ette väljarände asendumist märkimisväärse sisserändega. Võõrsil elavate eestlaste arv väheneks mõnevõrra tagasirände tõttu, lisaks hakkaks Eestisse igal aastal saabuma paar tuhat välismaalast. Sündimuse puhul korratakse variantides V4 ja V5 variantide V2 ja V3 stsenaariume.

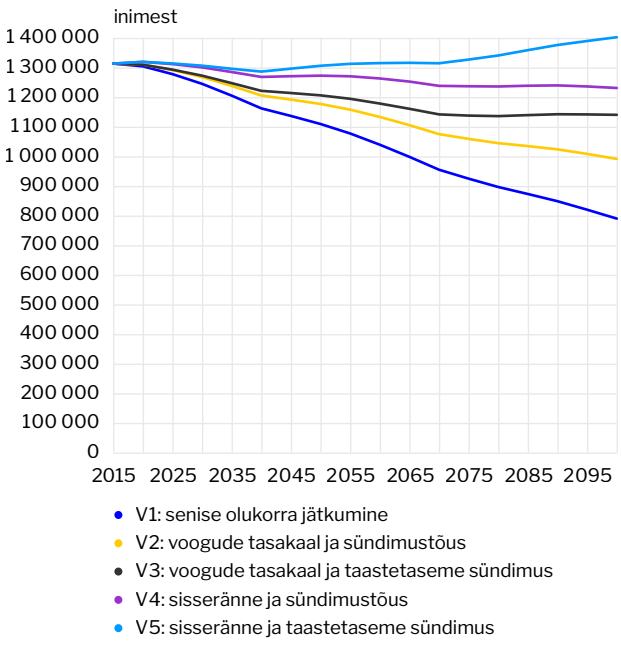
Tabel 1.5.3. Inimarengu aruande prognoosi analüüsivariandid

Variant	Rändestsenaarium	Kumulatiivne rändesaldo (in)
V1	Väljarände vähenemine (R–)	–71 300
V2	Rändevoogude tasakaal (R0)	0
V3	Rändevoogude tasakaal (R0)	0
V4	Suurem sisseränne (R++)	186 100
V5	Suurem sisseränne (R++)	186 100

Variant	Sündimusstsenaarium	Sündimuse lõpptase (last naise kohta)
V1	Konstantne sündimus (S––)	1,67
V2	Mõõdukas tõus (S0)	1,87
V3	Tõus taastetasemele (S++)	2,07
V4	Mõõdukas tõus (S0)	1,87
V5	Tõus taastetasemele (S++)	2,07

Märkus. Eestlaste ja teiste rahvuste rände ning sündimuse erinevusi on kirjeldatud tabelites 1.5.1 ja 1.5.2. Kõigi prognoosivariantide puhul pikeneb keskmine eluiga aastaks 2100 meestel 85 ja naistel 90 aastani.

Joonis 1.5.1. Prognoositud rahvaarv, Eesti, 2015–2100

Allikas: autorite arvutused.

1.5.3. Prognoosi tulemused

Rahvaarv

Ajavahemikul 1990–2015 vähenes Eesti rahvaarv veerand miljoni inimese võrra. EIA rahvastikuprognoosi kohaselt jätkub rahvastikukadu väga suure tõenäosusega ka järgmise veerandsajandi kestel, kuid kao ulatus oleneb sellest, millist rada mööda areng kulgema hakkab (joonis 1.5.1). Praeguse kümnendi esimese poole olukorra jätkudes (variant V1) väheneks 2040. aastaks enam kui 150 000 inimese võrra (–12%). Rändevoogude tasakaalu saavutamine ühes sündimuse mõõduka või jõulisema tõusuga vähendaksid kadu vastavalt 108 000 (V2) või 92 000-ni (V3). Kui negatiivne rändesaldo asenduks juba lähiaastail märkimisväärse positiivse rändesaldoga ja seda toetaks ka sündimuse tõus, jääks ajavahemi-

kul 2015–2040 rahvaarvu vähenemine 45 000 (V4) või 27 000 (V5) piiresse (–3% või –2%).

Erinevate prognoosivariantide rändestsenaariumi alusel paarikaupa rühmitumine (V2–V3 ja V4–V5) näitab, et paarikümneaastases vaates võib ränne mõjutada rahvaarvu muutumist tugevamini kui sündimus. Sündimuse erinevuste mõju hakkab rahvaarvus avalduma hiljem, tugevnedes siiski iga järgmise kümnendiga. Joonisel 1.5.1 näitlikustab seda sarnase rändestsenaariumi, kuid lahknevate sündimuseeldustega prognoosivariantide (V2–V3 ja V4–V5) võrdlus.

Kaugemas tulevikus vaatab prognoosivariandist V1 vastu Rein Taagepera käibele toodud demograafilise WC-poti kujund: väljarände ülekaalu ja madala sündimuse jätkudes väheneks Eesti rahvaarv sajandi lõpuks allapoole 800 000 piiri, ilmutamata stabiliseerumise märke. Olukorra mõõdukas paranemine nii rände (sisse- ja väljarände voogude tasakaalu saavutamine) kui ka sündimuse puhul (tõus 1,87 lapseni naise kohta ehk 90%-ni taastetasemest) vähendaksid rahvaarvu languse ulatust paarisaja tuhande võrra. Variandi V2 realiseerumisel astuks Eesti 22. sajandisse umbes miljoni elanikuga, kuid rahvaarvu edasise vähenemise peatamiseks jääks nendest muutusest väheks.

Rahvastikukao lõppemist 21. sajandi teisel poolel tõotavad prognoosivariandid V3 ja V4. Teineteisest eristab neid kaht varianti rahvaarvu stabiliseerimise viis. V3 puhul lõpetaks rahvaarvu vähenemise sündimuse tõus taastetasemele, mida toetab negatiivse rändesaldo asendumine rändevoogude tasakaaluga. V4 puhul tagaks rahvastikukao lõppemise sisserände püsiv ja küllaltki suur ülekaal väljarändest, millele lisandub sündimuse mõõdukama suurenemise mõju. Taastetasemelise sündimuse ning sisse- ja väljarände voogude tasakaalu korral oleks Eesti rahvaarv sajandi lõpul 1,14 miljonit, suure sisserände ja sündimuse mõõdukama sündimuse tõusu korral ulatuks rahvaarv 1,23 miljonini. Aasta 2100 rahvaarvude selline erinevus johtub tõsiasjast, et prognoosivariandi V3 puhul on eeldatud sündimuse järkjärgulist tõusu mitme aastakümne vältel, variant V4 näeb aga ette sisserände suure ülekaalu saavutamist juba praegusel kümnendil. Et tegemist on prognoosi koostamisel tehtud konkreetsete eeldustega, siis ei tohi teha neist arvudest järeldust, nagu tagaks sisserändele panustamine igal juhul rahvaarvu väiksema languse kui sündimusele panustamine. Tähelepanelik pilk joonisele lubab märgata ka seda, et sajandi teisel poolel stabiliseerunud rahvaarvu sisserände toel muutumatuna hoidmiseks läheks alates 2090. aastatest tarvis mõnevõrra suuremat iga-aastast saabujate hulka kui variandi V4 stsenaariumis on eeldatud. Languse vältimiseks peaks iga-aastane sisserändajate arvu ülekaal 21. sajandi lõpukümnendil tõusma umbes tuhande võrra (3000 inimeseni aastas). See viiks plussmärgilise rändesaldo prognoosiperioodi kokkuvõttes suurusjärku 195 000 kuni 200 000 inimest.

Kahanemiselt kasvule – siiski mitte kohe, vaid alates 2040. aastatest – pööraks rahvaarv üksnes prognoosivariandi V5 puhul. Selle variandi teostumisel suureneks Eesti elanike arv 21. sajandi teisel poolel igal aastal rohkem kui 2500 inimese võrra ning küüniks sajandi lõpul 1,4 miljonini (7% praegusest rohkem). Niisuguse arengukäigu alus on sisserände märkimisväärse ülekaalu ja taastetasemele tõusva sündimuse koosmõju.

Tööealine rahvastik

Tööealine rahvastik (tinglikult vanusrühmad 20–64) on Eestis aastatel 1990–2015 vähenenud 132 000 inimese võrra. Tööealised vanusrühmad moodustavad kogurahvastikust enam kui poole, seega on ootuspärane, et tööealiste arvu muutus langeb paljuski kokku rahvaarvu eespool kirjeldatud muutustega. Ka tööealise rahvastiku dünaamika seisukohalt jagunevad EIA prognoosi variandid kolme erinevasse rühma (joonis 1.5.2).

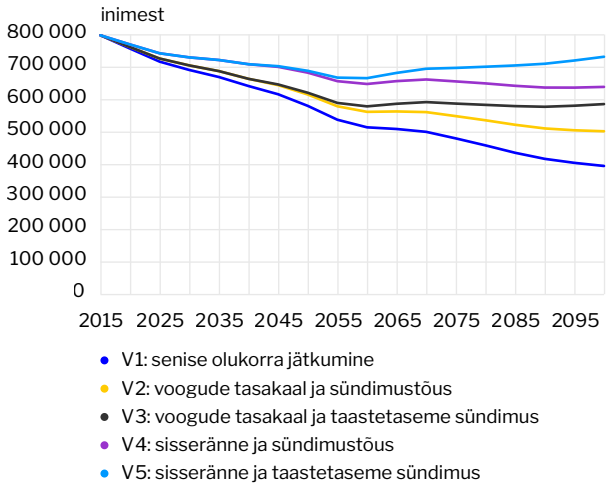
Variantide V1 ja V2 teostumise korral ootaks Eestit tööealiste arvu pidev ja kokkuvõttes väga suur langus. Kui demograafiliste protsesside kulg jätkuks põhijoontes senisel rajal, väikeste positiivsete muutustega (V1) ja tööea vanuspiirid püsiks muutumatuna, siis tuleks Eestil 21. sajandi lõpul hakkama saada praegusest umbes kaks korda väiksema tööealiste hulgaga (395 000 inimest). Rändevoogude tasakaalu ja mõõduka sündimustõusu puhul väheneks 20–64-aastaste arv sajandi lõpuks poole miljoni piirimaile. Nagu rahvaarvu puhul lubab prognoosivariantide V3 ja V4 realiseerumine tööealiste arvu stabiliseerumist sajandi teisel poolel, vastavalt 585 000 või 640 000 läheduses. Ka tööealise rahvastiku puhul eristub kõigist ülejäänutest variant V5, mille eelduste teostumine pööraks Eesti tööealiste arvu 2060. aastatest alates tõusule. Rahvaarvust erinevalt ei jõuaks tööealiste arv sajandi lõpuks siiski veel prognoosiperioodi alguse tasemeni.

Jooniste 1.5.1 ja 1.5.2 võrdlemine juhib tähelepanu tööealiste ja rahvaarvu dünaamika erinevusele, mille põhjus on tööealiste arvu suurem inerts ning mille tõttu on tööealise rahvastiku vähenemise ulatus kõigi prognoosivariantide puhul suurem kui rahvaarvul. Kõige optimistlikuma, suure sisserände ja sündimuse taastetasemele kerkimist eeldava variandi V5 korral jääks rahvaarvu vähenemine 2% piiresse. Tööealiste arvu vähenemine ulatuks sama variandi puhul 17%-ni (2015–2060). Ka järsk sündimuse suurenemine hakkab tööealiste arvu mõjutama paarikümneaastase viivitusega, mis kulub tõusust mõjutatud laste põlvkondade tööikka jõudmiseks. Joonisel 1.5.2 näitlikustab seda viivitust prognoosivariantide V2–V3 ja V4–V5 graafikujoonte sarnasus kuni 2050. aastateni. Ilmselt on see paarikümneaastane viivitus üks oluline põhjus, miks tööjõumuret käsitlevates aruteludes on sündimuse

suurendamist sisserände hoogustamisega võrreldes väga vähe käsitletud.

Lähema kahe-kolme kümnendi jaoks näitavad EIA rahvastikuprognoosi tulemused, et ka negatiivse rändesaldo kohe asendumisel paarituhandelise sisserände ülekaaluga igal aastal, mida toetaks sündimuse taastetasemeni viiv tõus, tuleb Eestil olla valmis tööealise rahvastiku 2050. aastateni kestvaks vähenemiseks. EIA prognoosi kõige optimistlikuma variandi (V5) puhul piirduks tööealiste arvu vähenemine ajavahemikus 2015–2040 umbes 89 000 inimesega, aastatel 2040–2060 väheneks see aga veel 43 000 võrra. Tööealiste arvu praegusel tasemel hoidmiseks, mida EIA prognoosi koostajad kuigi realistlikuks ei pea, tuleks Eestil lähema 25 aasta jooksul vastu võtta umbes 170 000 uut sisserändajat, kaugemas tulevikus aga arusaadavalt rohkem. See tähendaks positiivset rändesaldot 7000 inimest aastas, mis läheneb nõukogude aja keskmisele.

Joonis 1.5.2. Prognoositud tööealiste arv (vanusrühmad 20–64), Eesti, 2015–2100

Allikas: autorite arvutused.

Vanuskoostis

Vähenemise kõrval on Eesti rahvastik 1990. aastate algusest kiiresti vananenud. Seda on tagant tõuganud muutused kõigis rahvastikuprotsessides (sündimuse vähenemine, negatiivse rändesaldo kujunemine ja keskmise eluea pikenemine), samuti sõjajärgsete rändelainetega Eestisse saabunute jõudmine vanuriikka. Nende tegurite koosmõjul suurenes eakate (tinglikult vanemate kui 65-aastaste) suhtarv rahvastikus aastatel 1990–2015 Eestis üle 1,6 korra, 11,6%-lt 18,8%-le.

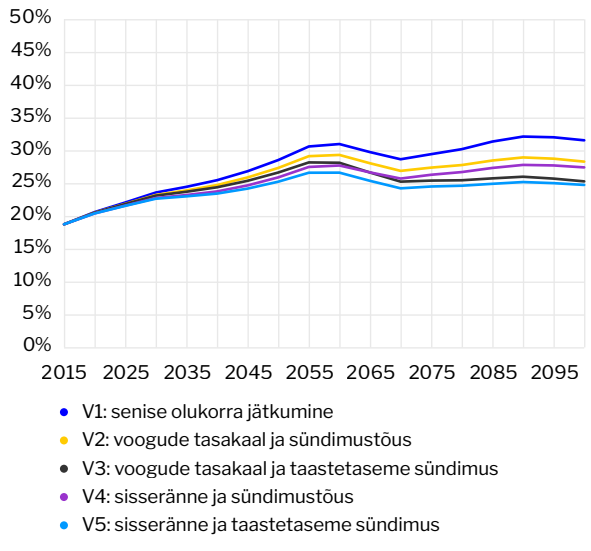
EIA rahvastikuprognoosi kõik variandid näitavad eakate osatähtsuse märkimisväärset suurenemist 2050. aastate lõpuni (joonis 1.5.3). Vananemisnäitajate kõrgpunktile järgneks 2060. aastate vältel mõõdukas langus, mida põhjustab pärast iseseisvuse taastanud Eestis sündinud väikesearvuliste aastakäikude jõudmine pensioniikka. Olenevalt prognoosivariandist järgneb eespool nimetatud langusele 2070. aastatest alates uus tõus või eakate suhtarvu stabiliseerumine. Kõige ulatuslikum oleks rahvastiku vananemine väljarände ülekaalu ja madala sündimuse jätkudes (V1). Selle prognoosivariandi tegelikkuseks saamisel moodustaksid 65-aastased ja vanemad inimesed 2060. aasta paiku 31% rahvastikust. Ülejäänud prognoosivariantide puhul eakate osa nii kõrgele ei tõuseks (tipptase 27–29%).

Sajandi teisel poolel väärib tähelepanu prognoosivariantide V2–V5 omavahelise asetuse teisenemine. Vananemisnäitajate kõrgpunkti järel hakkavad tasakaalus rändevoogudega variandi V2 ja suuremat sisserännet eeldava variandi V4 graafikujooned teineteisele lähemale nihkuma. Aastaks 2100 on eakate suhtarvu erinevus nende variantide vahel langenud alla ühe protsendipunkti. Veelgi lähemale jõuavad üksteisele prognoosivariantide V3 ja V5 vananemisnäitajad, mis samuti põhinevad erinevatel rändestsenaariumidel.

Prognoosivariantide ümberrühmitumise alus on sündimuse erinevus, mille mõju rahvastiku vanuskoostisele osutub kaugemas tulevikus rände omast suuremaks. Nii moodustaksid eakad sündimuse mõõdukat suurenemist eeldavate prognoosivariantide (V2 ja V4) puhul sajandi teisel poolel Eesti rahvastikust 27–28%. Sündimuse tõus taastetasemele (V3 ja V5) stabiliseeriks aga eakate osa 25% piirimail, mis on sarnane 2040. aastate olukorraga. Sündimuse pikaajalises vaates määrav mõju rahvastiku vanuskoostisele ei ole üllatav, sest suur sisseränne võib rahvastikukoostist noorendada parimal juhul mõnekümne aasta vältel, seni, kuni saabunud ise ei ole veel pensioniikka jõudma hakanud. Suurema sündimuse noorendav mõju rahvastiku vanuskoostisele säilib aga ka pikema aja vältel.

Joonisel 1.5.4 esitatud tööealiste (vanusrühmad 20–64) osatähtsuse dünaamikast nähtub tööealiste ja

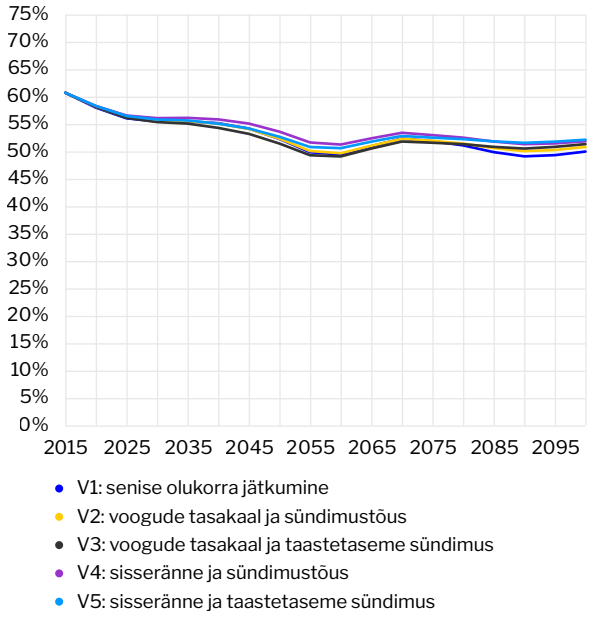
Joonis 1.5.3. Eakate (vanemad kui 65) prognoositud osatähtsus, Eesti, 2015–2100

Allikas: autorite arvutused.

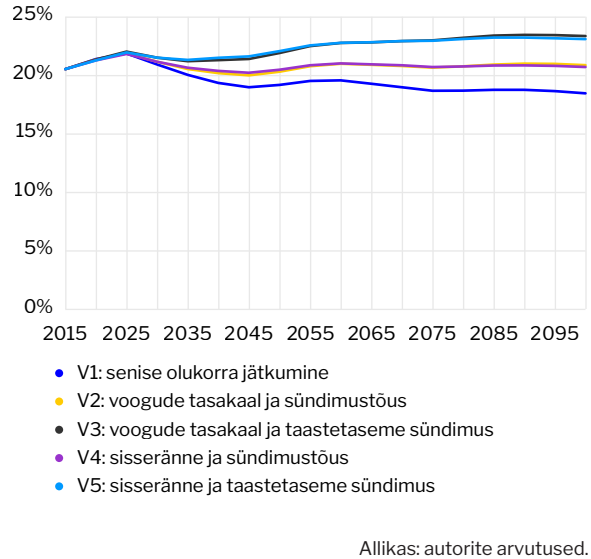
mittetööealiste vahekorra väga väike prognoosivariantide erinevus. EIA prognoosi kohaselt ootab Eestit igal juhul ees 20–64-aastaste suhtarvu vähenemine praeguselt 61%-lt 49–51%-le 2050. aastate lõpul. Oodatava languse suurusega võrreldes on tööealiste suhtarvu prognoosivariantide erinevused viis-kuus korda väiksemad, mis muudab need teisejärguliseks. Sajandi teisel poolel lõpeb tööealiste osa vähenemine ja asendub võngetega uue, madalama taseme ümber. Erinevalt tööealiste arvust, mille lahknevus prognoosivariantides aja jooksul pidevalt suureneb, mahuvad tööealiste osa erinevused ka sajandi lõpukümnendil vaid paari protsendipunkti piiresse.

Joonis 1.5.4. Tööealiste (vanusrühmad 20–64) prognoositud osatähtsus, Eesti, 2015–2100

Allikas: autorite arvutused.

Joonis 1.5.5. Prognoositud laste ja noorte (vanusrühmad 0–19) osatähtsus, Eesti, 2015–2100

Allikas: autorite arvutused.

Tööealiste ja mittetööealiste sarnase proportsiooni erinevate prognoosivariantide korral teeb võimalikuks eakate ja laste osatähtsuse vastastikune tasakaalustamine. Jooniste 1.5.3 ja 1.5.5 võrdlemine näitab, kuidas eakate suure suhtarvuga käib kaasas laste ja noorte väike osa rahvastikus (variant V1) ning laste ja noorte suure osatähtsusega kaasneb väiksem eakate suhtarv (V3 ja V5). Ehkki nooremapoolsed, pereloomeeas täiskasvanud moodustavad sisserändajatest suure osa, ei kaasne sisserändega automaatselt laste ja noorte suurem osa rahvastikus. Variantide V2–V4 kõrvutamisest ilmneb, et rahvastiku kestlikuma vanuskoostise kujundamisel kuulub juhtroll sündimusele (joonis 1.5.5).

Rahvuskoostis

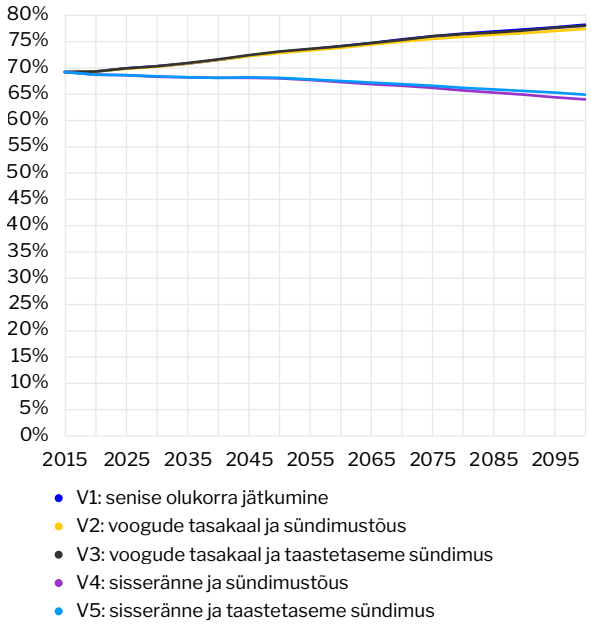
Iseseisvumise taastamise ajal moodustasid eestlased Eesti kogurahvastikust 62% ja teised rahvused 38%. Nõukogude Liidu aegse sisserände lõppemine ja selle käigus Eestisse saabunute osaline lahkumine suurendas eestlaste suhtarvu sajandivahetuseks 68%-ni. EIA prognoosiperioodi alguseks oli rahvusrühmade proportsioon nihkunud veel ühe protsendipunkti eestlaste kasuks.

Rahvuskoostise muutuste vaatenurgast jagunevad EIA prognoosivariandid kahte erinevasse rühma (joonis 1.5.6). Sisserände ülekaalu eeldavate variantide teostumisel (V4 ja V5) hakkaks eestlaste suhtarv rahvastikus aegamööda vähenema. Sajandi keskpaigaks langeks see mõlema mainitud variandi puhul 68%-ni. 21. sajandi lõpul moodustaksid eestlased kogurahvastikust 64–65%. Sündimuse taastetasemeni tõustes (V5) oleks eestlaste arv prognoosiperioodi lõpul tuhande inimese võrra suurem kui selle alguses (909 000), teistest rahvustest eestimaalaste arv suureneks 405 000-lt 493 000-le. Sisserände ja mõõdukama sündimuse suurenemise puhul (V4) kahaneks eestlaste arv 786 000-ni, teistest rahvustest elanike arv suureneks aga 445 000-ni.

Ülejäänud prognoosivariantide (V1–V3) puhul jätkuks rahvusrühmade suhte aeglane nihkumine eestlaste kasuks. Sajandi keskpaigas oleks eestlaste osa suurenenud 73%-ni, prognoosiperioodi lõpul moodustaksid eestlased aga kogurahvastikust 77–78%. Kirjeldatud proportsioonimuutus toimuks ühtviisi nii negatiivse rändesaldo püsimise kui ka rändevoogude tasakaalu korral. Selle allikas on eestlaste ja teiste rahvuste sündimustaseme eeldatud 10% erinevus.

Rahvusrühmade proportsiooni sarnasele muutumisele vaatamata kujuneks eestlaste ja teistest rahvustest eestimaalaste arv kõnealuste variantide puhul väga erinevaks. Praeguse rände- ja sündimusolukorra oluliste muutusteta jätkumise korral (V1) väheneks eestlaste arv prognoosiperioodi lõpuks 617 000-ni ja teistest rahvustest eestimaalaste arv 173 000-ni. Rändevoogude tasakaalu ja sündimuse mõõduka tõusu korral (V2) väheneks eestlaste arv 2100. aastaks 767 000-ni ja muudest

Joonis 1.5.6. Eestlaste prognoositud osatähtsus, Eesti, 2015–2100

Allikas: autorite arvutused.

rahvustest eestimaalaste arv 221 000-ni. Kui sisse- ja väljarände tasakaalule lisanduks sündimuse suurenemine taastetasemeni, siis ulatuks eestlaste ja teistest rahvustest Eesti elanike arv 21. sajandi lõpul vastavalt 888 000 ja 252 000-ni.

EIA prognoosivariantide võrdlus võimaldab hinnata ka positiivse rändesaldo suurust, mille puhul sisserände ülekaal eestlaste ja teistest rahvustest eestimaalaste proportsiooni ei muudaks. Niisugune tasakaalupunkt paikneb aastas 1000 inimeseni küündiva positiivse rändesaldo läheduses, kui võtta aluseks EIA prognoosis eeldatud 10% sündimustaseme erinevus eestlaste kasuks. Kui üheks demograafilise arengu sihiks seada eestlaste arvu languse peatamine, siis selle saavutamiseks läheks vaja ühelt poolt sündimuse tõusu taastetaseme lähedusse ning teiselt poolt eestlaste sisse- ja väljarände ligilähedast tasakaalu.

Kokkuvõte

Rahvastikuprognoosi tulemuste analüüs näitas, et demograafiline arenguväli kätkeb Eesti jaoks väga avaraid võimalusi. See kehtib eriti tööealise rahvastiku suuruse ja rahvaarvu kohta, mille puhul prognoosivariantide erinevused ulatusid sajandi lõpuks kahe korrani. Prognoos ei anna vastust küsimusele, milliseks tulevik tegelikult kujuneb, kuid alternatiivsete tulevikuteede võrdlus pakub mõtteainet, millise arenguraja poole võiks Eesti ühiskonnana ise aktiivselt püüelda ja millest hoiduda.

Kestlikkuse seisukohalt kõige vähem soovitava tulemuseni viiks rahvastikuarengu praeguste suundumuste jätkumine märkimisväärsete muutuseta. Väljarände ülekaalu vähendamisest ja sündimuse suurenemisest taasiseseisvuse tippaastate (2008–2010) tasemele jääks kaugelt väheks, et rahvaarvu ja tööjõu kahanemise suundumust murda. Mõnevõrra lihtsustades on Eestil rahvaarvu ja tööealise rahvastiku vähenemise peatumise ja stabiliseerumiseni võimalik jõuda kaht erinevat teed mööda.

Üks rada eeldab rändemudelit, mille puhul inimeste liikumine üle riigipiiride võib olla küll intensiivne, kuid pikemas vaates valitseks sisse- ja väljarände voogude vahel tasakaal. Selle arengutee juurde kuulub põhieeldusena sündimuse suurenemine taastetasemeni, mille puhul laste põlvkonnad ei oleks vanemate omadest väiksemad. Teine, alternatiivne tee näeb ette sündimuse mõõdukamat suurenemist ega eelda, et laste põlvkonnad peaksid olema ligilähedaselt sama suured kui nende vanemate omad. Sellest püüdlusest loobumisel peab aga sünnipõlvkondade suuruse vähenemist kompenseerima püsiv ja pikema ajavahemiku kokkuvõttes küllalt suur sisserände ülekaal.

Rahvaarvu ja töökäte hulga kasvule pööramine 21. sajandi keskel eeldab vähemalt ühe tingimuse täitmist kahest: sündimuse tõus taastetasemest kõrgemale või eespool nimetatust veelgi suurem sisseränne. Rahvaarvu ja töökäte arvu kasvuni viivatest alternatiividest mängiti alapeatüki tarvis prognoosiarvutuse abil läbi vaid suurel sisserändel põhinev variant. Ajavahemiku 2015–2100 kokkuvõttes eeldasime ligi 190 000 inimeseni ulatuvat positiivset rändesaldot, mida toetas sündimuse tõus taastetasemeni (2,07 last naise kohta). Sellise väga optimistliku stsenaariumi teostumisel lõpetaks Eesti 21. sajandi praegusest suurema, 1,4 miljoni inimeseni ulatuva rahvaarvuga. Tööealiste arv (tööea vanuspiiride püsivust eeldades) oleks sajandi lõpul nende väga optimistlike eelduste teokssaamisel siiski praegusest mõnevõrra väiksem.

Rahvaarvu stabiliseerumiseni (või kasvuni) viivate teede analüüs juhib tähelepanu veel kahele teadvustamist väärivale tõigale. Esiteks ilmnes prognoosivariantide võrdlusest, et majandus- ja sotsiaalsüsteemi toimimise seisukohast põhjapanevale laste, tööealiste ja eakate proportsiooni kujunemisele avaldab pikemas vaates suuremat mõju sündimuse tase. Selle tõttu viiks taastetasemelise sündimuse suunas liikumine pikas vaates vanusrühmade kestlikuma suhte kujunemisele kui sisserändele panustamine. Teiseks näitas analüüs, et rahvuskoostise muutusteks on määrav rändepoliitika valik. Sisserändele panustamine viiks tulevikus eestlaste suhtarvu vähenemisele, rändevoogude tasakaalu korral võib tulemuseks olla eestlaste osatähtsuse aeglane suurenemine.

Stsenaariumidest olenevate muutuste kõrval tõi analüüs välja ka selliseid suundumusi, mida mõjutab demograafilise arenguraja valik üsna vähe. Üks selline on tööealiste arvu ja osatähtsuse vähenemine, mis jätkub

sajandi keskpaigani ka väga optimistlike stsenaariumide korral. Sisserändega võib seda tööealiste suhtarvu vähenemist veidi pehmendada, kuid demograafiliste muutustega eduka toimetuleku strateegia peab olema mitmekesisem. See peaks hõlmama pikema tööelu eelduseks olevat tervise säilitamist, kvaliteetset haridust, elukestvat õpet ja õppimist, järjekindlat panustamist perepoliitikasse ning ühiskonna lapse- ja peresõbralikkuse suurendamist. Samuti eeldab edukas rahvastikumuutustega toimetulek majanduse konkurentsivõime suurendamist, milleta on mõeldamatu elatustaseme tõus ja hariduse, kultuuri, teaduse, riigikaitse ning sotsiaalprogrammide jätkusuutlik rahastamine. Tark ja teadmispõhine tegevus nende eesmärkide saavutamiseks aitab otseselt või kaudselt kaasa ka rändest ja rahvastikuarengust johtuvate murede leevendamisele.

Tänusõnad

Autorid tänavad Erik Terki ja Jaak Valget soovituste eest. Alapeatüki alus on haridus- ja teadusministeeriumi rahastatud sihtteema SF0130018s11 toel tehtud uurimistöö.

Viidatud allikad

Alkema, L., Raftery, A., Gerland, P., Clark, S., Pelletier, F., Buettner, T., Heilig, G. (2011). Probabilistic projections of the total fertility rate for all countries. *Demography,* 48 (3): 815–839.

Andersson, G., Persson, L. (2015). Childbearing among the descendant of immigrants in Sweden. *FamiliesAndSocieties Working Paper Series* 39-2015: 42–66.

Loichinger, E. (2015). Labor force projections up to 2053 for 26 EU countries by age, sex, and highest level of educational attainment. *Demographic Research*, 32 (15): 443–486.

Myrskylä, M., Goldstein, J. R., Cheng, Y.-H.A. (2013). New cohort fertility forecasts for the developed world: Rises, falls, and reversals. *Population and Development Review*, 39 (1): 31–56.

Puur, A., Klesment, M. (2012). Signs of stable or provisional increase in fertility? Reflections on developments in Estonia. *Demográfia*, 54 (5): 31–55.

Raftery, A., Alkema, L., Gerland, P. (2014). Bayesian population projections for the United Nations. *Statistical Science,* 29 (1): 58–68.

Samir, K. C., Barakat, B., Goujon, A., Skirbekk, V., Sanderson, W., Lutz, W. (2010). Projection of populations by level of educational attainment, age, and sex for 120 countries for 2005–2050. *Demographic Research* 22 (15): 383–472.

Tamsar, T. (2016). Eestis on tööjõuga päris halvasti. Postimees, 26.05.2016.

UN (2015). *World population prospects. Methodology of the United Nations population estimates and projections*. New York: United Nations.

US Census Bureau (2016). International Data Base. http://www.census.gov/population/international/data/idb/informationGateway.php.

Wattelar, C. (2006). Demographic projections: History of methods and current methodology. In Graziella C., Vallin, J., Wunch, G. (eds.). *Demography: Analysis and Synthesis. A Treatise in Population*, 3. New York: Academic Press, 149–160.

2. Väljapoole avatud Eesti: hargmaistumine

Rein Ahas, Erik Terk

Hargmaisuse peatüki sõnumid

- Tänapäeva avanenud maailmas on kasvanud mitmes riigis tegutsevate ehk hargmaiste inimeste ja ettevõtete hulk. Hargmaisust võimendab digimeedia, mis võimaldab osaleda kodumaises meediaruumis ja lähedastega vahetult suhelda ka võõrsil olles. Mitmes riigis tegutsemise pideva suurenemise tõttu vajab maailm uusi käsitlusi lõimumis-, tööturu-, maksu- ja sotsiaalhoolekandepoliitika kujundamisel.

- Hargmaisusega seostub oluline muutus rändekäsitlustes, üha rohkem rändajaid ei jää sihtriiki püsivalt ega soovi sihtkoha ühiskonda lõimuda, vaid säilitab tugeva sideme kodumaa, kultuuri ja lähedastega, et vajadusel edasi või tagasi rännata. Hargmaisusel on ka negatiivsed mõjud, pideva rändamise tõttu väheneb sotsiaalne turvalisus, identiteet muutub ebamäärasemaks, kannatavad tervis, perekond ja suhted.

- Hargmaisus ei tähenda ainult töökäte ja ajude äravoolu, vaid seda võib käsitleda kui võimalust uusi teadmisi ja oskusi koguda ning võrgustunud maailmas nähtavam olla. Paljud ettevõtted ja teadusasutused kasutavad rahvusvahelist mobiilsust uute oskuste omandamiseks, turgude ja spetsialistide leidmiseks. Paljud riigid kujundavad oma hargmaisuspoliitika, et hargmaiseid aktiivsemalt enda tutvustamisel või turgude leidmisel kaasata.

Sissejuhatus

Avatud ühiskonna üks oluline näitaja on rahvusvahelisus: inimesed, ettevõtted, tooted, raha ja ideed on järjest avatumad ja mobiilsemad. Selle maailma mõistmiseks on vaja mõista mobiilsust, kas see meile meeldib või mitte, sest paljusid nähtusi ei saa enam käsitleda ühe riigi keskselt. Tänapäeval kuulub üleilmastunud süsteemi ka suur osa kohalikust tegevusest. Näiteks Lõuna-Eesti talunike peamine tarnija on rahvusvaheline keemiakontsern, kelle tooted kujundatakse Californias asuva ülikooli laboris ja tema toodete turg ning hind kujuneb rahvusvahelisel toiduaineturul maailma ilmastiku mõjul. Paljudel Eesti peredel on liikmeid, kes on välismaal elanud või töötanud. Isegi küttepuude turg on rahvusvaheline, rääkimata teadustöödest või infotehnoloogiast.

Seetõttu on paljude ühiskondlike nähtuste mõisted muutunud: perekonda, ettevõtet või rahvusülikooli ei ole võimalik enam vaadata ühe riigi kontekstis. Paljude nähtuste rahvusvaheline ulatus aga on korralikult mõtestamata ja nende puhul puuduvad sageli ka täpsed mõõtmise ning hindamise vahendid. Rahvusvaheliseks muutunud ühiskonda korraldavad paratamatult mitme riigi seadused ja rahvuslikud loendused ning registrid ei võimalda enam rahvastikku ega majandust mõõta. Kõige lihtsam näide on perekond, ühiskonna alusinstitutsioon, mis on ajalooliselt kujunenud riigikeskselt, aga nüüd on paljud perekonnad hargmaised ehk riigipiiriülesed. Rahvusvaheliste perekondade tõttu tekib palju juriidilisi nüansse alates abielu tunnustamisest, usundiküsimustest, maksusoodustuste ja sotsiaaltoetuste korrast kuni lapselapse suvevaheajal vanaema juurde saatmise juriidilis-korralduslike asjaoludeni.

Selles peatükis käsitletakse mitmes riigis elamise ja tegutsemise erinevaid tahke. Üks võtmesõna on siin hargmaisus ehk transantsionaalsus, mida võiks lühidalt sõnastada kui mitmes riigis tegutsemist. Ühest küljest on see hea kontseptsioon meie ümber toimuva üldistamiseks, aga teisest küljest pole hargmaisusel veel ühest ega kõigile sobivat definitsiooni. Kui palju peab isik või ettevõte välismaal tegutsema või tulu teenima, et tema kohta saaks kasutada sõna hargmaine? Kui palju peab võõrsil elav inimene olema ühendatud sünnimaa meediaruumiga, et ennast uues elukohas hargmaisena tunda? Me ei pretendeeri siin peatükis hargmaisuse täpsemale määratlemisele vaid käsitleme hargmaisust selle mitmekesisuses ja kirjeldame mõningaid tahkusid Eesti näitel.

Esiteks saab hargmaisust käsitleda rändeteooria seisukohast, kui võõrsile kolinud inimene säilitab tugeva sideme kodumaa või eelmise kodumaa kultuuri, lähedaste või võrgustikega. Sellest küljest on meie peatükis vaatluse all välismaal elav Eesti kogukond ehk diasporaa. Diasporaa oli algselt vägivaldset ümberasumist meenutav sõna, millega tasapisi hakati tähistama laiemalt välismaal elavaid kogukondi. Tänapäeval on aga põhjust välismaal elavaid ja rahvuslikku identiteeti säilitavaid kogukondi uut moodi ehk hargmaistena mõtestada. Peab tunnistama, et selles uues tähenduses kõlab ka ingliskeelne *transnational* liiga jõuliselt ja vägivaldselt. Eestikeelse hargmaisuse kõla sobib nüüdisaegsesse õhtumaisesse maailmakäsitlusse paremini.

Kogukonnad saavad olla hargmaised, sest kiire ja odava transpordi ning info- ja sidetehnika arengu tõttu saab ka kauges riigis elades olla tihedalt omavahel ja emamaaga seotud. Seda peetakse paljudes riikides isegi probleemiks: osa sisserännanuid ei taha enam lõimumisest kuuldagi, nad elavad oma tavade maailmas, oma kogukonnas ja meediaruumis. Digiühiskonnas kujundab oma meediaruumi igaüks ise. Eestis on see teema kõige rohkem seotud meie venekeelse kogukonnaga. Enamik eestlasi peab venekeelsete inimeste „lõimumatust“ probleemiks. Siiski meeldib meile, et arvukad rahvuskaaslastest väljarändajad on meie kultuuri ja ühiskonnaga seotud. Väliseesti on osa Eestist, sealt on pärit ka üks iseseisvuse taastanud Eesti president. Loomulikult

tahaks demograafilises kriisis Eesti vähendada väljarännet ja tuua välismaal õppinud ning kogemusi saanud inimesed tagasi meie rahvuskultuuri ja majandust arendama. See aga ei ole kerge eesmärk.

Esimeses alapeatükis käsitlevad Kaja Kumer-Haukanõmm ja Keiu Telve Eestist lähtunud kolme väljarändelaine põhjusi, sarnasusi ning erinevusi. Kõiki rändelaineid iseloomustab eestlaste kokkuhoidmine, keele ja kultuuri säilitamine ning ühistöö. Viimast, iseseisvuse taastamisega alanud väljarändelainet iseloomustab ehk kõige rohkem ka hargmaisus: väljarännanute side kodumaa ja kultuuriga on tihe. Selle põhjused on avanenud maailmas, arenenud meedias ja logistikas. Mõni välisriigis elav ja kohaliku eluga vähe lõimunud eestlane on digimeedia vahendusel koduste uudiste ja kultuurieluga rohkem kursis kui paljud siin elavad inimesed. Võib esitada palju küsimusi, millele ühest vastust pole. Kas väljaspool Eestit elavad ja tihedalt meie kultuuriruumiga seotud eestlased on osa Eesti ühiskonnast? Või on nad välismaalased? Kas välismaal on nad meie ühiskonna jaoks kadunud hinged ja peame arendama tagasirändepoliitikat? Või on nad välismaal elades meie väärtuslikud saadikud?

Teine siin peatükis esitatud hargmaisuse käsitlus lähtub tööturu seisukohtadest, kus hargmaisuseks peetakse mujal kui koduriigis töötamist. Kusagil pole väga selgelt määratletud, kes on õiged hargmaised ehk transnatsionaalid, kas on vahet igapäevasel, iganädalasel või sesoonsel välismaale pendeldamisel. Kas on hargmaised ka Eurostati ja ÜRO definitsiooni kohaselt välismaal üle 183 päeva aastas viibivad võõrtöölised? Igatahes on Eestis palju niisuguseid inimesi, kelle töökoht on välismaal ja kes liiguvad erineva graafiku järgi kodu- ja välismaal asuva töökoha vahel. Kõige tuntumad Eestist välismaal tööl käivad inimesed on nn Kalevipojad Soomes. Aga tegelikult töötab meie kaasmaalasi paljudes riikides ja palju välismaalasi käib Eestis tööl. Me elame mobiilses, avatud piiridega ja hästi ühendatud maailmas. Pole keeruline leida tööd või käia tööl Helsingis, Londonis või USA-s. See on leviv elustiil, kogu maailmas. Paljud riigid on pindalalt palju suuremad kui Eesti, aga näiteks USA-s ei nimetata idarannikult läänerannikule üle 4000 km pendeldamist hargmaisuseks. Eesti on aga väike, seetõttu on Eesti elanikud ka palju hargmaisemad.

Mõned teoreetikud arvavad, et hargmaine töötamine on kasulik kõigile osalistele: sihtriik saab vajalikud töökäed, aga sisserännet ei toimu, lähteriigi elanik saab tööd ja väljarännet ei toimu. Teised aga arvavad, et hargmaine tööränne on inimestele ja perekonnaliikmetele kurnav, inimesed raiskavad oma elu ja rikuvad elukeskkonda pidevalt reisides ning kasu ei saa keegi. Rein Ahas, Siiri Silm ja Margus Tiru kirjutavad teises peatükis, kuidas niisugust hargmaisust mobiiltelefonide rändlusandmete abil mõõta.

Mobiiltelefonide rändlusandmed sobivad mitmes riigis tegutsemise mõõtmiseks hästi, sest neist on kujunenud inimeste „lähim kaaslane“, neid kantakse igal pool kaasas ja nende kasutuse andmed võimaldavad eri riikides tegutsemist üldistada. Eesti kahe suurema mobiilsideoperaatori rändlusteenuse andmete summana selgub Eestist lähtuvate pendelrändajate, hargmaiste ja välismaal töötajate suurusjärk päris hästi. Probleem on aga see, et puuduvad andmed ja andmekogud niisuguse mobiilipõhise uuringu tulemuste andmete täpsustamiseks. Kindlasti ei näita mobiiltelefonide rändlusandmed täielikku tõde. Aga registritel, rahvaloendusel ja küsitlusuuringutel on kõikidel oma probleemid mitmes riigis tegutsejate „kättesaamisel“. Samuti ei tea me täpselt, kui palju ja mis asjaoludel välismaal tegutsevad inimesed kodumaa telefoninumbrit aktiivsena hoiavad ja kasutavad ning kuidas mõjutab rändlusteenuse hind mobiiltelefoni kasutust. Metoodika ja andmete täpsustamisega seotud küsimusi on veel mitu.

Autorid pakuvad välja idee määratleda hargmaisust kodumaa telefoni välismaal aktiivse kasutamise järgi. Ka rändlustasude ühtlustumine ei tohiks mõjutada kodumaise telefoninumbri kasutust maailmas liikudes. Kui Inglismaal töötav eestlane hoiab kodumaa telefoni iga päev aktiivsena, siis on tal põhjust kodumaa sõpradele, kolleegidele, riigiasutustele või ettevõtetele kättesaadav olla. Tal on tugev side kodumaa eluga, seega võiks teda nimetada hargmaiseks. Kui side kodumaaga nõrgeneb, siis ei tasu enam Eesti telefoni välismaal sees hoida ja hargmaisus lõppeb.

Mobiiltelefonid näitavad, et ligi 30 000 Eesti elanikku viibib tihti ja kaua välismaal, ilmselt on enamik seotud töötamise, õppimise, peresidemete ja teise koduga. Ilmselt on tänapäeva Euroopas niisuguseid inimesi miljoneid ja maailmas kümneid miljoneid. Autorid arutlevad niisuguste hargmaiste inimeste seose üle kodumaaga, rahvusriigi kontseptsioonist lähtuvalt peaksid kõik kodanikud elama koduriigis. Nüüd aga näeme suuri inimhulki tegutsemas teistes riikides. Kuidas nad mahuvad riigi ja kodakondsuse määratlustesse? Kus kasutavad valimisõigust? Kuidas tagada nende sotsiaalsed õigused ja vabadused? Kõiki neid küsimusi ei lahenda vaid e-riigi arendamise ega e-residentsuse tüüpi teenustega.

Kolmas hargmaisuse teema on ettevõtluse rahvusvahelistumine. Mitmes riigis tegutsevad ettevõtted on nüüdisaegse majanduse lahutamatu osa, ettevõtete hargmaisus mõjutab väga tugevalt ka paljude firmaga seotud inimeste hargmaisust. Eesti puhul on ettevõtluse rahvusvahelistumise peasuund välismaa ettevõtete eri laadi allüksuste tegevus Eestis. Siin arendatakse, toodetakse, müüakse ja vahendatakse, igal ettevõttel on oma loogika ja struktuur. Tähtis on ka Eesti ettevõtete laienemine välismaale ja Eestist võrsunud ettevõtjate ning ettevõtete kolimine välismaale, et mõne tuntud riigi või ärikeskuse identiteediga või rahvusvaheliste võrgustikega enda arengut kiirendada. Niisuguseid Eestist pärit ettevõtteid tegutseb edukalt paljudes riikides.

Ettevõtete rahvusvahelistumine toob kaasa inimeste ja teadmiste liikumise, rahvusvahelised ettevõtted on kujunenud omamoodi üleilmseteks koolitus- ja karjäärikoridorideks. Peatüki kolmandas alapeatükis tutvustavad Rainer Kattel ja Urmas Varblane Eestis asuvate ettevõtete tootmis- ja innovatsioonivõrgustikke. Nad näitavad, et Eestis asuvate rahvusvaheliste ettevõtete emafirmad asuvad enamasti geograafiliselt lähedal. Läheduse tõttu on Eesti allüksused tihedasti seotud kontsernisisese suhtlemise, kogemuste vahetamise ja õppimisega. See aitab kaasa Eesti allüksuste arengule ja siinsete inimeste kutseoskuste täiendamisele. Probleem aga on see, et Eesti allüksused on rahvusvaheliste firmade väärtusloomeahelates tihti madalal ja osalemine teadus-, arendus- ning uuendustegevuses on vähene. Nõrk on ka side Eesti ülikoolide ja instituutide teadustööga, mis areneb samuti rahvusvahelisi, kuid teistsuguseid kanaleid pidi.

Kattel ja Varblane tutvustavad Eestis tegutsevate hargmaiste ettevõtete tegevuse kaht loogikat. Rahvusvahelises ettevõttes kitsamaid tootmisülesandeid täitvad või allhankeid tegevad Eesti üksused ei suuda üldjuhul teadmisi kohale tuua ega kõrgel tasemel tootearendust Eestiga siduda. Võimekamad juhid ja insenerid võidakse tõmmata ettevõtte teistesse osadesse välismaal. Nii võib nende liidrite edutamine ettevõtte tegevusele Eestis negatiivselt mõjuda ega too sageli teadmisi tagasi. Kui Eestis tegutsevad rahvusvaheliste ettevõtete osad on iseseisvamad ja neil on suuremad õigused areneda ning arendada, siis kaasavad nad ka rohkem kohalikke partnereid ja toovad kohale rahvusvahelisi spetsialiste. Niisugused ettevõtted arendavad ka rohkem Eesti majandust ja ühiskonda.

Hargmaisuse majanduslikku mõju saab hinnata peale ettevõtete ka töötajate seisukohalt. Üldine arvamus on, et tööjõu vaba liikumine mõjub positiivselt töötajate kutsepädevusele, tööturg muutub paindlikumaks ja mujalt toodud teadmised ning kogemused aitavad ka piirkonda teistmoodi edendada. Selle tõttu on tööturu avatust ja töötajate mobiilsust erialakirjanduses ning majanduspoliitikas ikka pigem positiivselt käsitletud. Maryna Tverdostupi ja Jaan Masso artikkel välismaal töötanud Eesti noorte tagasirändest toob loogilise tulemusena välja noorte suurema osatähtsuse välismaal töötanute hulgas. Tavalisest töörändekirjandusest aga on üllatavalt erinev Eestist välismaale tööle läinute ja tagasipöördunute madal haridustase.

Nüüdisaja Euroopas on tavaline, et rändavad kõrgemalt haritud ja kvalifitseeritud spetsialistid. Eesti eripära aga on väljarändajate ja tagasirändajate keskmisest madalam haridustase. Selle põhjus on lihtsamate töökohtade ligitõmbavus Soomes, sinna läheb palju lihtsamate tööde tegijaid ja nemad mõjutavad ka tagasirännet. Uuring näitab, et samal põhjusel on ka välismaalt tagasi pöördunud inimeste amet ja palgatase madalam kui neil, kes pole välismaal käinud. Sama ameti esindajaid võrreldes aga selgub, et naasjad saavad kõrgemat palka.

Teadus on üks rahvusvahelisuse ja avatuse näidistegevus. Võiks öelda, et teadusel ei ole kodumaad ja selle tõttu on teadus hargmaisuse kontseptsiooniga igati sobiv tegevusala. Tänapäeval on teadus osa edukast ettevõtlusest ja loovast elustiilist, selle tõttu sobib teadus hästi nüüdisaja avatud ühiskonna mõtteviisi ja geograafia mõtestamiseks. Huvitaval kombel aga on teadus üks niisuguseid valdkondi, kus sõna transnatsionaalsus väga ei kasutata ja ka siinsete autorite keel tõrgub hargmaisest teadusest kirjutama. Teadus ongi rahvusvaheline nähtus.

Küll on aga teadlased olulised hargmaisuse kandjad. Viiendas alapeatükis kirjeldab Marion Pajumets teadusrühmade ja teadlaste rahvusvahelise tegutsemise tahke. Eesti jääb teadusmaailma ääremaale ja tipptasemel tegutsemise oluline tegur on edukates teaduskeskustes õppimine ning töötamine. Üks kesksemaid teemasid on siin maailma teaduskeskuses „rikastatud ajude“ kodumaale tagasi toomine või vähemalt meie kasuks tööle rakendamine. Pajumetsa käsitlusest selgub, et erinevalt tavalisest tööga seotud hargmaisusest on teadlaste rände puhul palk ja töötingimused pigem vähem tähtsad. Oluline on hoopis teadlaskarjääri arendamine, tippspetsialistidelt õppimine ja teadustöö vahendid.

Loomult on teadushuvi tööränne erineva motivatsiooniga, seetõttu pole võimalik edukaid teadlasi ainult rahaga meelitada. Teadlaste mobiilsuse muudab veelgi keerulisemaks pigem nooremana rändavate teadlaste elukaar, tihti takistavad tagasirännet perekonnaseis ja teiste pereliikmete vajadused. Pajumets jõuab järeldusele, et kindlasti ei saa ega pea ajude kaotamise vältimiseks hoidma Eesti teadlasi eemale teadlasringlusest. Pingutada tuleks, et meie teadusasutused kujuneksid nii Eestist pärit kui ka välismaa teadlaste jaoks põnevaks ja tõsiseltvõetavaks peatuspunktiks üleilmsel haridus- ja teadusmaastikul.

Hargmaisus on üsna uus nähtus ja eespool sedastasime korduvalt, et selle määratlused on alles kujunemisjärgus. Viimases alapeatükis kirjutab Mari-Liis Jakobson, et vaatamata teema uudsusele on maailmas välja arendatud erinevaid hargmaisust käsitlevaid poliitikavaldkondi ja institutsioone. Hargmaisuspoliitika tähendab meetmete rakendamist, mille eesmärk on luua, säilitada ja tugevdada riigi ning nende inimeste sidemeid, kes elavad ajutiselt või püsivamalt mujal. Hargmaisuspoliitika võib käsitleda kultuuri- ja ususide meid, rände- ja välispoliitikat või välismaal töötajate kasusaamist majandusedust.

Pole ka ühtset tava hargmaisuse haldamiseks, mõnes riigis on selleks ministeeriumid või valitsusasutused, mõnes eraldi üksused või valitsusvälised organisatsioonid. Kõige levinum hargmaisuspoliitika on seotud keeleõppe ja välismaal elavate kaasmaalaste kultuurisideme tugevdamisega. Kõige keerulisem hargmaisus-

poliitika on seotud välispoliitilise lobiga päritoluriigi kasuks. Eesti hargmaisuspoliitika kätkeb erinevate meetmete rakendamist, meil on juba kolmas rahvuskaaslaste programm (2014–2020), mis väljaspool kitsast diasporaapoliitikat käsitleb meie kultuuriruumi ja digimeedia kasutamist selles, samuti e-residentsust ja Ettevõtluse Arendamise Sihtasutuse (EAS) koordineeritud globaalse Eesti võrgustikku.

Võib öelda, et Eesti on rahvusvaheliselt avatud ja hargmaistunud riik. Meil on aktiivne väliskogukond, paljud Eesti ettevõtted, töötajad, teadlased, kunstnikud ja ametnikud tegutsevad aktiivselt välismaal. Kindlasti arvavad paljud, et võiksime olla veel avatumad ja aktiivsemad. Teised arvavad jälle, et oleme liiga avatud, rahvas jookseb laiali ning vara ja majandus läheb võõrastesse kätesse. Aga juba väljarändelainete analüüs ja meie ajalugu näitab, et Eesti tugevus ajaloos on olnud avatus ja aktiivsus. Näiteks Tallinna ja Tartu tõus on olnud ajalooliselt seotud eelkõige rahvusvahelise kaubavahetuse arengu perioodidega. Praegu on oluline arendada välja poliitikavaldkonnad ja tegevuskavad avatusest ning hargmaistumisest rohkem kasu saamiseks.

Moodustasime selle peatüki autoritest ja mõnest Eesti tööturuspetsialistist ning majandusteadlasest eksperdirühma, kellel palusime prognoosida hargmaistumise suundumusi järgneva viie-kuue aasta jooksul ja selgitada, kas need on Eesti jaoks kasulikud või ohtlikud. Eristasime geograafiliselt lähiriike ja kaugemaid riike. Eksperdirühma liikmed prognoosisid nii välja- kui ka sisserände mõõdukat suurenemist.

Keegi ei nimetanud Eestiga seotud sisse- ja väljarändeprotsessi üheselt heaks või halvaks, iga rändetüübi puhul toodi välja selle negatiivseid ja positiivseid külgi ehk rände ja mobiilsuse mõju on mitmekülgne. Ekspertide hinnangul oli erand kõrgema kvalifikatsiooniga spetsialistide sisseränne kui kindlasti positiivne protsess, seda olenemata lähtepiirkonnast. Kultuuriliselt kaugematest piirkondadest madala kvalifikatsiooniga inimeste massilisemat sisserännet peeti pigem ohuks, aga selle tõenäosust hinnati lähiaastatel madalaks. Eesti lihttööjõu väljarände jätkumist saab tõlgendada negatiivse nähtusena, sest see võib seada ohtu meie majanduse. Siiski võib lihttööjõu väljavoolamine kiirendada kohaliku ettevõtluse uuenduslikkust.

Eksperdid hindasid väljarännet kõikide vaatluse all olnud kategooriate puhul raskelt mõjutatavaks, sest seda mõjutab eelkõige palgataseme ja töötingimuste erinevus ning tööpakkumised, näiteks Euroopa Liidu rahaga ehitatavad suured taristuprojektid väljaspool Eestit. Riik saab oma tegevusega rohkem mõjutada sisserännet. Vananev rahvastik ja süvenev tööjõupuudus aga tekitab vajaduse muuta Eesti keskkond selliseks, et siin tunneksid peale meie end hästi ka töötada ja lõimuda soovivad uussisserändajad, olgu tegemist ukrainlasest töölise või soomlasest inseneriga.

Eksperdid olid üsna üksmeelsed, et Eestis asuvad ettevõtted hakkavad tulevikus viima tootmis- ja arendustegevust üha enam teistesse riikidesse. Selle põhjus on nii meelitav välisturg kui ka sisendimaksumuse tõusu surve Eestis. See võib, aga mitte tingimata, olla Eestile ohtlik, eelkõige siis, kui tegemist on välismaa omaniku ettevõtte või ettevõtte müügiga. Senine kogemus on näidanud, et Eestis asuva ettevõtte laienemisel välismaale ei pruugi Eestis tehtava töö maht ega ka nn valgekraeliste töötajate arv tingimata väheneda, vaid võib isegi suureneda. Palju oleneb sellest, kas suudame seda objektiivset protsessi ka suunata.

Ekspertide hinnangul on väga positiivne Eestis asuvate ettevõtete ja nende töötajate lülitumine rahvusvahelistesse koostööprogrammidesse ja võrgustikesse, näiteks tehnoloogia ja tootearenduse alal. Eriti kasulik on see siis, kui Eesti ettevõtted ei jääks selle juures vaid nn väikese Peetri rolli. Jällegi on see väljakutse poliitika kujundajatele.

Muretsedes eelkõige sisse- ja väljarände pärast, oleme liiga vähe mõelnud rahvusvahelisele töö- ja pendelrändele ning kaugtööle. Seda peeti Eestile kasulikuks, eriti just paremate kutseoskustega tööjõu puhul. Siiski pole kaugtöö üksnes väheste valitute võimalus, vaid on kättesaadav päris paljude ametite pidajatele, näiteks rahvusvaheliste kõnekeskuste töötajad, mitmesugused tehnilised kontrollid, dispetšerid jne. Pendelrände ja kaugtöö korral võib kerkida õigus- ja maksuprobleeme, mida aga on võimalik lahendada. Eesti kui e-riik võiks teadvustada end kui kaugtööplatvormi koos selleks sobivate oskustöötajatega.

Üha suurema hargmaistumise tõttu on vaja laiaulatuslikku poliitilist sekkumist. Peale tegevuse, mille eesmärk on säilitada välismaal elavate inimeste side kodumaa ja eesti kultuuriga või soodustada nende tagasirännet, pidasid eksperdid tähtsaks, et saaks kasutada meilt pärit või muul viisil Eestiga seotud inimeste võimeid Eesti hüvanguks ka siis, kui nad, vähemalt esialgu, tagasi pöörduda ei kavatse. See võib olla seotud nende erialaga, näiteks kõrgtehnoloogia, või teadmistega asukohamaast, selle kultuurist, turismi- ja ärivõimalustest, inimestest, kes võiksid Eesti jaoks kasulikud olla jne. Need valdkonnad on meil senini veel unaruses.

Välismaal elavate inimeste sideme säilitamine Eesti ja eesti kultuuriga on ülioluline, sest see on ka teistsuguse sihitusega tõhusa tegevuse eeldus. Küll aga peavad tegutsemis- ja koostöövormid olema inimeste ja geograafiliste piirkondade puhul mõnevõrra erinevad, võrrelgem näiteks Soomet ja Austraaliat.

Hargmaisus areneb kiiresti ja peame nägema palju vaeva nii selle nähtuse uurimiseks, mõistmiseks ja vajaliku poliitika väljaarendamiseks. Siin on Eestil ees väga põnev tegevus, millest oleneb meie riigi tulevik.

2.1. Eestlased maailmas

Kaja Kumer-Haukanõmm, Keiu Telve

Sissejuhatus

1850. aastal elas Eesti alal umbes 660 000 eestlast, samal ajal kui võõrsil elanud eestlaste arvuks hinnatakse ligi 30 000. Eestlaste kogukonnad väljaspool etnilist kodumaad on kujunenud kahe suurema, praeguseks lõppenud ja ühe veel toimuva väljarändelaine käigus. Esimese väljarändelaine tulemusena, mis toimus Venemaale ja algas 19. sajandi keskel ning kestis Esimese maailmasõjani, tekkis kogukond idas. Teine massiline väljaränne, mis oli ajendatud Teisest maailmasõjast, oli läänesuunal. Selle laine tulemusena said arvukat lisa varem asutatud eestlaste kogukonnad läänеriikides, samuti tekkis uusi sihtkohti. Kolmas ehk praegune laine, mis algas iseseisvuse taastamisega ja muutus ulatuslikuks pärast Euroopa Liiduga ühinemist, on taas suunatud lääne (Tammaru jt 2010).

Nii esimese kui ka teise laine käigus võõrsile sattunud eestlased on tagasipöördumisega etnilisele kodumaale etendanud olulist rolli kodueesti arengus. Esimese maailmasõja lõpus pöördus Venemaalt, eelkõige Peterburist, Eestisse tagasi seal kõrghariduse omandanud noor, haritud, täis elujõudu eestlaskond, kes asus äsja rajatud Eesti riiki üles ehitama. Sarnane olukord tekkis 1990. aastate alguses iseseisvuse taastamise eel, ajal ja järel, kui koju saabunud rahvuskaaslased aitasid kaasa iseseisva Eesti taastamisele. Siit kerkibki küsimus, mis saab edasi kolmanda laine käigus välismaale läinud eestlastest. Kas viimase ligi kolmekümne aasta jooksul kodumaalt lahkunud rahvuskaaslased moodustavad välismaale alaliselt jääva ja kaugelt Eestit toetava kogukonna või pigem kodumaaga aktiivselt seotuks jääva hargmaise Eesti? Kas hargmaine Eesti on osa avatud Eestist või pigem on Eesti tänu kogu maailmas asuvatele kogukondadele osa avatud maailmast?

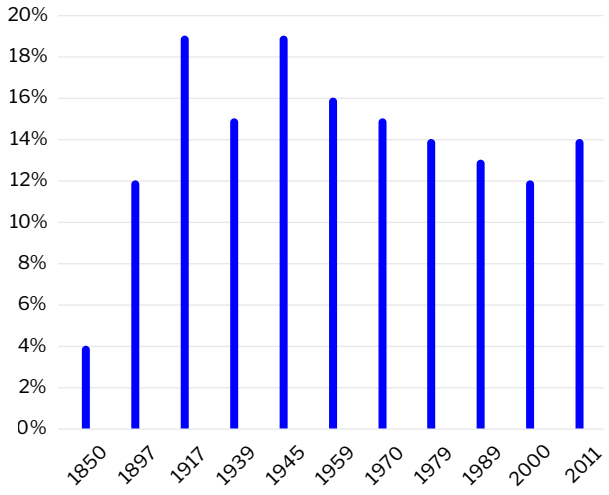
Küsimusele vastuse leidmiseks on jaotatud artikkel kahte ossa. Esimeses osas antakse ülevaade kolmest eestlaste väljarändelainest, keskendudes eelkõige viimasele lainele. Selles artiklis otsitakse ka väljarändelainete võimalikke sarnasusi. Artikli teises osas on tutvustatud ja võrreldud arenguid kõigi kolme väljarändelaine kogukondades ning vaadatud, millised on olnud võõrsil elanud eestlaste kontaktid kodumaa ja -kultuuriga.

Teemat „Eestlased maailmas“ on lahatud väljast sissepoole vaadates ja üldiste rändemustrite kõrval toome esile ka üksikisiku vaatenurga.

2.1.1. Eesti kogukonna kujunemine idas

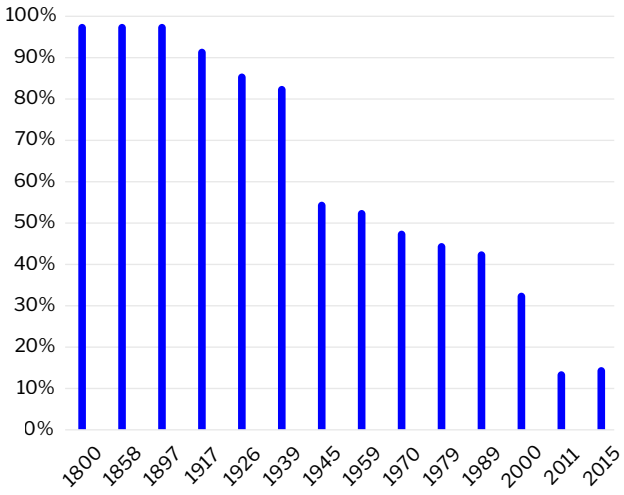
Enne esimese väljarändelaine algust lahkusid Eestist eelkõige Läänemere-äärsetesse riikidesse, harvem ookeani taha, enamasti noored mehed. Nad püüdsid põgeneda sel ajal Vene impeeriumis kehtinud 25-aastase kroonu-

Joonis 2.1.1. Diasporaa osatähtsus eestlaste koguarvust, 1850–2011

Allikas: Kulu 1990, Tammaru jt 2010, Suurkask 2013.

Joonis 2.1.2. Idadiasporaa osatähtsus kogu Eesti diasporaast, 1800–2015

Allikas: Tammaru jt, rahvastikuregister.

teenistuse kohustuse eest. Varem kui mujal Venemaal, 19. sajandi keskpaigas, algas Eestis demograafiline ülemineku. Paljudes Euroopa riikides suundus arvukamaks muutunud maaelanikkond vabadele töökohtadele linna, kuid eestlastel seda võimalust polnud.

Eesti oli sel ajal Venemaa tähtis tööstuskeskus. Ühelt poolt kiire tööstuse areng, teiselt poolt venestamispoliitika tõid kaasa hoopis tööstustööliste sisserände Vene impeeriumist Eesti suurematesse tööstuslinnadesse (Kulu 1992, Jürgenson 2002). Lisaks hakkasid 19. sajandi keskpaigast maarahvastiku väljarännet etniliselt kodumaalt mõjutama ebasoodsad looduslikud tingimused ja näljahädad, rahvastiku liikuvust soodustavate seaduste vastuvõtmine ning rännet soosivad tingimused Vene impeeriumis. Rände tõukejõududeks said nii otseselt kui ka kaudselt pärisorjuse kaotamine Eesti- ja Liivimaal, passiseaduse jõustumine 1863. aastal, Eesti sidumine Venemaa raudteevõrgustikuga, sh Siberit läbiva raudteega, aga kindlasti ka peaaegu võimatu väljavaade omandada kõrgharidus kodumaal. Venemaale väljarändamisele tõmbetegurina mõjus keskvalitsuse kava riigi inimtühjad alad koloniseerida. Plaani elluviimiseks tehti ümberasujatele soodustusi ja pakuti toetusi (Jürgenson 2002, Jansen 2007).

Esimese väljarändelaine tulemusena suurenes välismaal elavate eestlaste koguarv 1917. aastaks 215 000-ni. Idas elas ametlike andmete järgi ligi 200 000 ja läänes 15 000 eestlast (vt joonis 2.1.1, 2.1.2). Kogu Venemaal on sel ajal loendatud enam kui 300 eesti asundust, sh suurim eestlaste kogukond Peterburis. Eestlastest 90% elas Venemaa Euroopa-osas, ent eesti külasid leidus ka Siberis, Krimmis ja Kaug-Idas. Esimese eestlaste väljarändelaine ajal valgusid asunikud pärast nn tuumasunduste rajamist järk-järgult ümberkaudsetele või koguni uutele aladele Venemaal. Selline liikumine toimus aastakümneid ehk mitme põlve jooksul. Sageli koondusid esimese väljarändelaine ajal samast Eesti piirkonnast pärit eestlased samadesse asundustesse Venemaal, mis aitas omakorda säilitada suhtluskeelena eesti keele, kohati koguni ka eesti keele murded (Kulu 1992; Tammaru jt 2010).

Eesti iseseisvumine 1918. aasta alguses lõpetas massilise väljarände Venemaale. Demograafilise ülemineku lõpulejõudmise tõttu oli ka väljarände võime selleks ajaks oluliselt vähenenud. Pärast Eesti iseseisvumist hakkasid eestlased hoopis kodumaale tagasi pöörduma. Äsja rajatud Eesti Vabariik ja üldine õhustik muutis päritolumaa võõrsil kõrghariduse omandanud eestlastele, aga ka kõigile teistele patriootlikult meelestatud rahvuskaaslastele ahvatlevaks eneseteostuse, õpitu ning kogemuste rakendamise paigaks. Eestisse tahtis tagasi tulla oodatust rohkem inimesi, seetõttu ei saanud rahuldada kõigi soovi ja valitsus kehtestas vanusepiirangu ning muid tingimusi. Ühtekokku pöördus tagasi umbes 37 500 inimest, vt joonis 2.1.2. (Tammaru jt 2010).

2.1.2. Eesti kogukonna kujunemine läänes ja teine väljarändelaine

Eesti kogukond väljaspool Venemaad oli Eesti iseseisvusaja eel üsna väike. Suurim eestlaste kogukond läänes asus Põhja-Ameerikas, kuhu kuulus inimesi Eesti rannikualadelt, meremehi, kes põgenesid Vene sõja- ja kaubalaevadelt, poliitilisi väljarändajaid, kes põgenesid 1905. aasta revolutsiooni eest, ning edasirändajaid Venemaalt. Väikesed eestlaste kogukonnad olid enne Eesti riigi rajamist tekkinud ka naaberriikidesse Lätti, Soome ja Rootsi.

Teise laiaulatusliku eestlaste väljarändelaine kutsus esile Teine maailmasõda. Esimese lainega võrreldes oli teise laine puhul tegu lühikese aja jooksul toimunud

intensiivse, suuresti sunnitud väljarändega. Teist väljarändelainet vaadeldakse eelkõige lääne suunal. Sõja ajal ja järel küüditati palju rahvuskaaslasi ka itta, ent suurem osa neist, kes oli karmides tingimustes ellu jäänud, pöördus sealt esimesel võimalusel tagasi kodumaale.

Teine laine algas juba 1939. aastal, kui eestlasi läks kaasa ümberasumise korras Saksamaale naasvate baltisakslastega. Eestlastest kaasaminejaid oli ka hiljem järelümberasujatega ja 1943. ning 1944. aastal Rootsi evakueeritud eestirootslastega. Peale selle satuti kogu sõja vältel Suur-Saksamaale tööle värvatuna, mobiliseerituna Saksa relvaüksustesse, sh tööteenistusse ja lennuväeabiteenistusse. Mobilisatsiooni eest põgenes hulk mehi Soome, kus moodustati oma relvaüksus, mis aitas Soomel võidelda iseseisvuse eest.

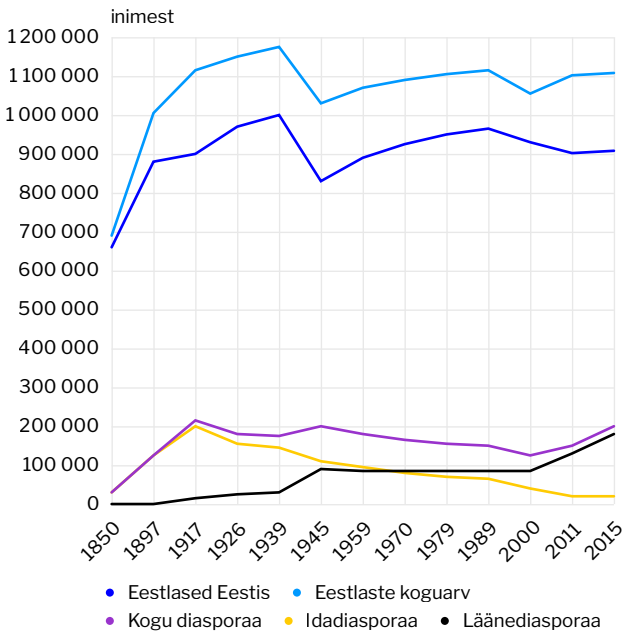
Eestlaste väljaränne lõppes jõudis kõrgpunkti 1944. aasta suvel-sügisel. Punaarmee lähenemisel Eestile ja rinde liikumisel põgenesid tsiviilelanikud hirmust uue Nõukogude okupatsiooni ees arvukalt Soome ja Rootsi ning suundusid Saksamaale. Lõppe jõudis arvukalt ka Saksa relvaüksustes teeninud mehi, kes olid sunnitud kodumaalt taanduma taganevate üksuste ridades (Kumer-Haukanõmm 2012).

Hinnanguliselt sattus Teise maailmasõja tulemusena Eestist lõppe kuni 80 000 eestlast, kellest 6–9% hukkus või suri teel. Enam kui 40 000 eestlast jõudis Saksamaale ja ligi 26 000 Rootsi. Veidi enam kui 1000 põgenikku jõudis Austriasse ja Taani. Kõigis nimetatud riikides rajati põgenike ja maapagulaste laagrid, kus tuli neisse elama asunud laagrielanikel oma saatust oodata. Suur osa Rootsi jõudnud eestlastest jäi alaliselt sinna elama, kuid Saksamaale, Taani ja Austriasse jõudnud rahvuskaaslased pidid pärast paarist kuni seitsme aastani kestnud laagriaega edasi rändama. Peamised sihtriigid olid USA, Kanada, Austraalia, Inglismaa, Brasiilia ja teised ülemereriigid.

Üks osa läände jõudnud või teel olnud eestlastest aga pöördus vahetult sõja järel erinevatel põhjustel kodumaale tagasi – kokku umbes 11 000 tsiviilisikut ja 10 000 (endist) sõjaväelast (Kumer-Haukanõmm 2012). Teise maailmasõja keerises läände sattunud eestlaste hulgas oli pärast Eesti iseseisvumist Venemaalt kodumaale naasnud rahvuskaaslasi ja nende järeltulijaid, kes hakkasid etendama tähtsat rolli uuel asukohamaal kogukonna elu kujundamisel ja eestvedamisel.

Koos varasemate väljarännanutega oli kogukonna hinnatav suurus läänes 1945. aastal enam kui 90 000 inimest (vt joonis 2.1.3). Eesti kogukonna koguarv maailmas oli vahetult pärast Teist maailmasõda taas umbes 200 000 inimest (Kulu 1992). Eesti iseseisvuse taastamise ajal 1991. aastal asus suurim Eesti kogukond (46 000 inimest) endiselt Venemaal. Aastaks 2000 oli Venemaal elavate eestlaste arv langenud 28 000-le, mis oli samaväärne Eesti kogukondadega USA-s ja Kanadas (vt joonis 2.1.4).

Joonis 2.1.3. Muutused eestlaste arvus kodus ja võõrsil, 1850–2015

Allikas: Tammaru jt, rahvastikuregister.

Märkus. 2015. aasta arvud diasporaade kohta on oletatav suurusjärk, sest täpsed andmed puuduvad.

Eesti iseseisvumise järel soovis Venemaalt naasta pea veerand sealsest kogukonnast, kuid aastatel 1989 kuni 2000 pöördus tagasi vaid umbes tuhat lääneriikides elanud eestlast (Tammaru jt 2010). Tagasipöördujate väike arv võib olla tingitud nii majanduslikest põhjustest kui ka noore riigi kasinatest sotsiaalsetest tagatistest, kuid ka selleks ajaks juba piisavalt avatud maailmast ja üsna lihtsatest reisimisvõimalustest.

2.1.3. Kolmas laine, ränne taas läände

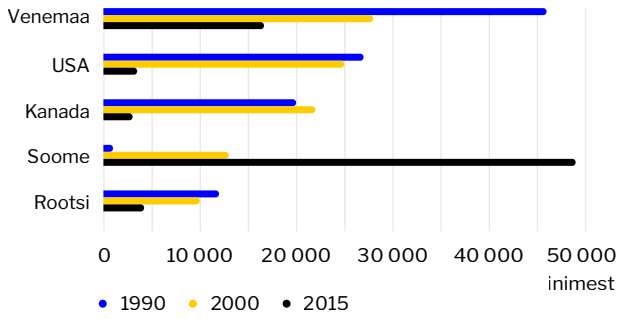
Kolmanda rändelaine eeltingimus oli Nõukogude Liidu lagunemine ja taas tekkinud rahvusvaheline liikumisvõimalus. Iseseisvuse taastamise aastat 1991 võib tinglikult pidada uute rändemustrite alguseks, kuigi esimesi märke väljarändest võib leida juba mõni aasta varem. Eestlaste läänesuunaline tsiviilränne, mis toimus samal ajal idasuunalise militaarrändega, oli 1990. aastatel järgmise kümnendiga võrreldes marginaalne. Iseseisvuse taastamise järel oli rändevoogudes esil ennekõike Nõukogude Liidu liikmesriikidest pärit inimeste tagasiränne: Eestist lahkus umbes 144 000 inimest ehk ligi veerand vähemusrahvustest (Anniste 2014).

Seni kättesaamatuks jäänud lääneriigid aga olid eestlastele viisa olemasolu korral 1990. aastatest alates vaid lennu- või laevasõidu kaugusel. Niisugune vabadus

innustas otsima tööd, eneseteostust, väljakutseid ja uut elukohta Lääne-Euroopa riikidest. Väljaränne läände aga jäi siiski tagasihoidlikuks ja kogukonna suurus läänes püsis sel ajal enam-vähem sama. Läänеriikides elavate inimeste koguhulk iseseisvuse taastamisele järgnenud esimesel kümnendil võis olla umbkaudu 85 000 (vt joonis 2.1.3). Teise laine käigus läinud kogukonnaliikmete vananemist korvasid uued Eestist tulijad.

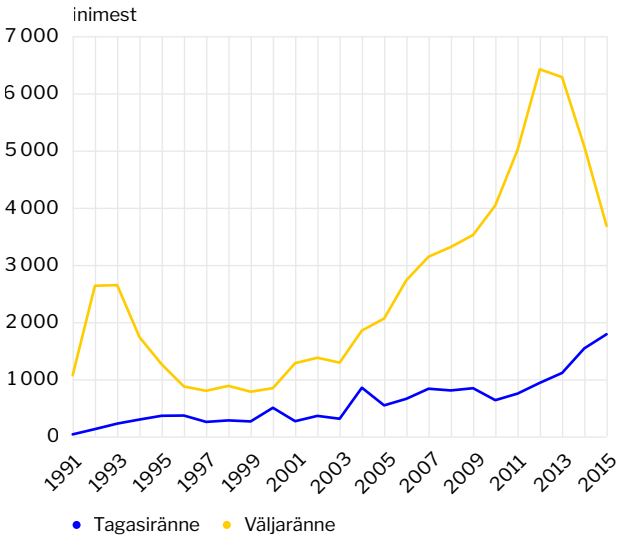
Pärast Euroopa Liiduga ühinemist 2004. aastal suurenes väljaränne Eestist aga märgatavalt. Peamisteks sihtkohtadeks muutusid Lääne-Euroopa riigid eesotsas Suurbritannia, Iirimaa, Soome ja Rootsiga, kuhu väljaränne suurenes aastatel 2000–2008 kuni kaheksa korda (Anniste 2014). Aastal 2014 toimusid suuremad muutused ka eestlaste kogukonnaga riikide nimekirjas. Seni oli läbi ajaloo arvukaim eestlaste kogukond Venemaal, kuid 2014. aastaks oli kõige rohkem eestlasi valinud uueks elukohaks Soome. Endiselt olid suure eestlaste kogukonnaga riigid Venemaa, Rootsi, Saksamaa, USA, Kanada ja Austraalia (Tiit 2015).

Joonis 2.1.4. Eestlaste arv suuremate sihtriikide kaupa, 1990, 2000 ja 2015

Allikas: Tammaru jt 2010, rahvastikuregister. 2015. aasta andmed pärinevad statistikaametist, mis aga ei näita tegelikku välismaal registreerunud eestlaste arvu.

Joonis 2.1.5. Ränne Eesti ja Soome vahel, 1991–2015

Allikas: Soome statistikaamet.

Väljaränne Eestist Soome oli suur juba 1990. aastate alguses, sest Soome riik võimaldas Ingeri päritolu inimestel kodumaale naasta. Soome keele oskus ja kahe riigi geograafiline lähedus aga said paljudele eestlastelegi olulisteks rände eeltingimusteks just selle sihtkoha valimisel. Järgmistel aastatel väljaränne vaibus ja hakkas uuesti suurenema 1990. aastate lõpu majanduslanguse ja 2004. aastal Euroopa Liiduga ühinemise järel, saavutades tipu 2008. aastal alanud majanduskriisi ajal. Väljarändajate populaarseim sihtriik on praeguseni Soome, kuhu läheb ligi pool kõigist Eestist lahkujatest ja kus elab alaliselt ligikaudu 50 000 Eesti kodanikku (Tiit 2015). Soomega seotud eestlaste hulka võib lisada veel vähemalt 15 000 Soomes töötavat, ent alaliselt Eestis elavat pendelrändajat (Krussel 2013). Soome-suunalise rände puhul on oluline ka tagasiränne, mis on väljarändega samal ajal suurenenud (vt joonis 2.1.5).

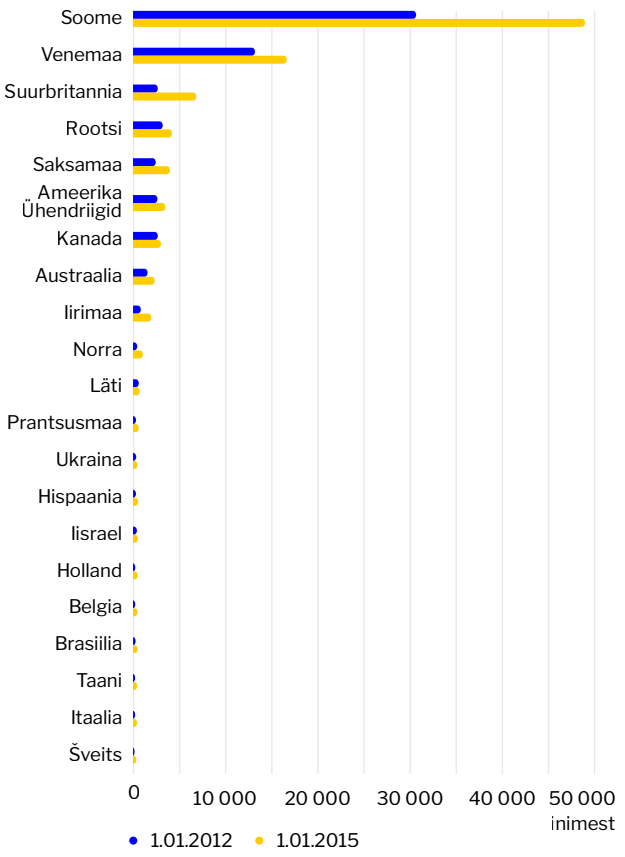
Majanduskriisi ajal Soome läinud töötajaid käsitleti meedias tihti kergema vastupanu teed minejate, mugavuspagulaste, lihtsa elu otsijate ja suurest rahast pimestatud poisikestena. Statistikale toetudes aga olid enamik Põhjamaades töö otsijaist hoopis kolmekümnendates aastates mehed Eesti maapiirkondadest, kes koondamise järel pidid leidma perele võimaluse toimetulekuks.

Eesti statistikaameti andmetel elas 2015. aasta alguses välismaal hinnanguliselt kuni 120 000 Eesti kodanikku, ehk ligikaudu 10% kõikidest eestlastest (Tiit 2015), vt joonis 2.1.3. Aastal 2014 on hinnatud võõrsil elavate eestlaste arvuks ka 200 000 inimest (Praxis 2015). Käibel olevad arvud erinevad ühelt poolt seetõttu, et kõik eestlased ei ole oma elukohta rahvastikuregistris muutnud, ent on end sihtriigis registreerinud. Teiselt poolt on siht- ja väljaränderiikidel erinevad loendusviisid. Meie hinnangul on statistikaameti andmetele tuginev arv liiga tagasihoidlik ja võõrsil elavate eestlaste arv ulatub hinnanguliselt pigem 150 000 ning 200 000 vahele, mis tähendab, et väljaspool Eestit elavad eestlased moodustavad umbes 15% kõikidest eestlastest.

Üldiselt on levinud arusaam, et esimese rändelaine käigus läksid välismaale eelkõige talupojad, teise laine ajal põgenes Eestist eliit ja kolmandaga läksid arstid ning lihttöölistest Kalevipojad. Olukorda lähemalt uurides aga näeme, et iga rändelaine on tegelikult olnud sotsiaalselt kirju. Esimese laine alguses moodustasid väljarännanutest enamiku tõesti talupojad, ent juba 19. ja 20. sajandi vahetuseks oli Venemaal elavate eestlaste seas vaimuinimeste osa proportsionaalselt suurem kui kodueestis. Selle põhjus oli ennekõike õppimisvõimalus Peterburi ülikoolis ja teistes kõrgemates koolides, aga kindlasti ka sõjaväelaste ning riigiametnike karjäärivõimalused Vene impeeriumis. Sõjakeerises sattus teise laine ajal võõrsile palju kirjanikke, ülikooli õppejõude, poliitiliselt aktiivseid inimesi. Kõigi võõrsile sattunud eestlaste haridustaset vaadates näeme, et valdav oli siiski algharidus.

Nii nagu esimese ja teise rändelaine puhul on ka kolmanda kõige suurem rühm tööealised mehed, seejärel

Joonis 2.1.6. Välisriikides elavad Eesti kodanikud riigi järgi 1.01.2012 ja 1.01.2015

Allikas: Tiit 2015.

Kommentaar. Statistikaameti andmed ei näita tegelikku välismaal registreeritud eestlaste arvu. Eesti statistika andmete kohaselt elas 2015. aastal Šveitsis 364 Eesti kodanikku, kuid Šveitsi ametliku statistika järgi on see arv 716. Brüsselis töötavad eestlastest ametnikud aga ei kajastu Belgia rahvaloenduse andmetes, ent neid peetakse Belgia eestlaste kogukonna liikmeteks.

noored ning siis lastega perekonnad. Kolmanda laine statistika näitab, et kõige enam lahkuvad Eestist 20–39-aastased inimesed. Kolmas laine on aga sotsiaalsete ja majanduslike erinevuste poolest varasematega võrreldes veel eriti kirju.

Rahvusvaheline mobiilsus pole enam ainuüksi ärimeeste ega tipp-poliitikute pärusmaa. Tänapäeval rändavad nii väiksed lapsed, kes reisivad koos vanematega, kui ka vanavanemad, kes külastavad välismaal elavaid pereliikmeid. Elama asumist teises riigis innustab üldiselt elujärje parandamise soov, mis võib seisneda suurema palga teenimises Norras, pensionilisa järele minemises Soome, Lääne-Euroopa ülikoolides õppimises või lihtsalt silmaringi avardamises (Tiit 2015).

Samamoodi nagu 19. sajandil on ka nüüd oluline liikumist toetav tegur arenev transpordisüsteem. 1870. aastal hakkas tegutsema Tallinna–Peterburi raudteeliin ja sellele järgnes 1894. aastal avatud Siberit läbiv raudteeliin Omskisse. Tänapäeva maailmas täidavad sama ülesannet odavlennud ja aktiivne ning taskukohane laevaliiklus Põhjamaadega. Välismaale minnakse tihti eluetapil, kui inimene on alustamas iseseisvat elu, huvitatud uutest väljakutsetest, kuid samal ajal ka pereloomeeas, mistõttu suureneb tõenäosus jääda välisriiki püsivalt. Eriti mõjutab see välja rännanud naisi, kes jäävad tõenäolisemalt välismaale elama.

Kuigi kolmanda väljarändelaine peamise põhjusena nähakse välismaalt saadud töötasu, motiveerib inimesi üha enam elukohta või töökohariiki vahetama sihtriigi kõrgem elatustase, turvatunnet pakkuv sotsiaalhoolekanne ja paremad töötingimused (Telve 2015). Karjäärredelil tõusmine pole enamiku inimeste jaoks peamine ja enamasti töötatakse välismaal oskus- või käsitöölistena, kõikidest välismaal töötajatest on tippspetsialiste umbes 5% (Krusell 2013).

Esimese kahe väljarändelainega võrreldes on kolmanda laine suurim erinevus rändemustrite ja sihtriikide mitmekesisus ning rahvusvaheliselt liikuva elustiili tekkimine. Inimesed vahetavad töökohariike sagedamini, aktiivsem on peresidemete ülalhoidmisega kaasnev liikumine riikide vahel, samuti on rändemustrites tähtis koht tagasirändel. Viimase kahekümne aasta rändemustrites on märgatav ka tööst tulenev lääne-suunaline pendelränne, mis saavutas haripunkti 2008. aastal alanud majanduskriisi ajal (Telve 2015).

Eesti on muutunud koguni üheks suuremaks pendeltöötajate arvuga riigiks Euroopas. Eestis on 15,8 pendeltöötajat tuhande elaniku kohta. Kõnekas on ka tõsiasi, et 2013. aastal oli 14% Eesti tööealisest elanikkonnast välismaal töötamise kogemus, samal ajal kui Euroopa keskmine oli vaid 9%. Ühtlasi näitab avatust teistes riikides töötamisele rändepotentsiaal: 2013. aastal oli välismaale tööle minemisele mõelnud ja selleks konkreetseid ettevalmistusi teinud 5,9%, ehk umbes 51 600 tööealist inimest (Tarum 2014). Andmed on väga kõnekad ja näitavad eestlaste avatust rahvusvahelisele mobiilsusele.

21. sajandil on eestlastele omane võrgustikupõhine ränne. Suuremalt jaolt eelistatakse neid riike, kus on teised eestlased juba ees ja seetõttu uue riigi eluoluga harjumine lihtsam. Erandid on uute sihtriikidena tänapäeva maailmakaubanduse ja -panganduse juhtivaid riike Singapur, mis on ahvatlev sihtkoht spetsialistidele erialaväljakutsete poolest, ning Brüssel ja Luksemburg, mis said olulisteks sihtkohtadeks Euroopa Liidu institutsioonide ja sealsete töökohtade tõttu. Singapuris on küll alla saja eestlase, ent nii Belgias kui ka Luksemburgis on eestlaste kogukonnad märksa suuremad. Need keskkonnad on ühtlasi hüppeplatvormid, kust saadud kontaktid ja kogemused on tähtsad rahvusvahelise karjääri alustamiseks.

Suur mobiilsus tekitab hargmaisuse, mis tähendab, et inimeste igapäevased asjatoimetused on jagatud mitme riigi vahel. Eestis kodu, Soomes töö, sõbrad aga hoopis Norras – selline kirjeldus ei ole eestlastele ammu enam võõras. Riigi- ja kultuuripiirid on küll olemas, aga tutvuste, kümnete aastate jooksul loodud võrgustike

ning isikliku kogemuse kaudu on võõrriigid muutunud otsekui rohkem koduseks. Hargmaisust omakorda soodustavad Eesti riigi pakutavad e-riigi teenused ja e-residentsus, mis võimaldavad igapäevaseid asjatoimetusi ning laiemalt aktiivseks kodanikuks olemist kõikjal maailmas, kus on internetiühendus.

E-Eesti või e-riik, e-valitsus, e-kodanikud, e-residentsus, e-õpe, e-kool, e-haiguslugu, digiretsept – see on vaid lühike loetelu alguses võib-olla hullumeelsetena tundunud tehnilistest ideedest, millest aga on saanud töötavad tehnoloogilised abivahendid, mis kõik aitavad ka kaasa hargmaisusele. Peaaegu kõikjal kättesaadava internetiühenduse ja nutikate veebilahendustega on Eesti suutnud olla eeskujuks paljudele teistele riikidele maailmas.

2.1.4. Kolme väljarändelaine võrdlus

Analüüsides kogukondade arenguid kolmes väljarändelaines, saab väga üldistatult öelda, et kõiki neid ühendav joon on eesti keele, traditsioonide ja teiste samas riigis elavate rahvuskaaslastega kontakti hoidmine. Iga lainet eraldi vaadates võib märgata kogukonda ühendavat kindlat lüli, millele tugineb kogukonna elu koordineerimine: lastele suunatud tegevus, suhtlus kogukonnas, sh üksteise toetamine ja vastastikuse abi pakkumine ning kultuuriürituste korraldamine.

Esimese laine puhul joonistub selgelt välja, et ühendavat rolli täitis kirik (vt joonis 2.1.7): religioosne kooli-hariduse ja kogukonna keskus. Päris kirikut ei olnud vaja, piisas ka palvelast. Sageli kasutasid Venemaa eri piirkondades elavad eestlased sakslaste või soomlaste kirikuid. Hiljem, kui eestlaste kogukondade majanduslik olukord paranes, suudeti ehitada juba oma kirik koos kõrvalhoonetega. Üldiselt ehitati kiriku juurde kooliruumid, kus hakati lastele eesti keelt õpetama. Vene impeeriumis tol ajal kehtinud seaduste ja soodustuste toel oli peagi võimalik anda lastele viieklassilist emakeelset haridust (Jürgenson 2002).

Kooliõpetajaks võis olla kirikuõpetaja, mõni õpetatud talumees või hiljem Eestist kohale kutsutud koolmeister. Emakeele hoidmisele aitas peale kooli ja eestlastest külaelanike kaasa emakeelne jumalateenistus ja eestikeelne kirjasõna. 1930. aastatel keelati emakeelse jumalateenistuse pidamine nii nagu ka emakeelse kooli tegevus, siis hakkas kogukonnas eesti keele oskus vähenema (Jürgenson 2002).

Kirik ja kirikuõpetaja olid tähtsad ka seltsitegevuses. Esmalt asutati haridus- ja kultuuriseltsid (laulukoorid, kirjameeste selts), seejärel algas ka majandustegevus. Kirikuõpetaja oli ka see, kes avaldas kogukonna elu kajastavaid kirjutisi Eestis või koguni oma kogukonnas ilmunud lehes. Omaette nähtus oli esimese laine ajal Peterburi, kus 19. sajandi lõpul ja 20. sajandi alguses asutati peale kultuuriseltside ka üliõpilasorganisatsioone ja tegevust alustasid poliitilised organisatsioonid (Jansen 2007, Jürgenson 2002).

Joonis 2.1.7. Kolme rändelaine ajal rahvuskogukonna liikmeid ühendavad lülid: kirik, seltsid ning organisatsioonid ja virtuaalkogukonnad

Allikas: autori joonis.

Teise laine ajal vähenes kiriku osa kogukonnas märgatavalt, piirdudes eelkõige jumalateenistuste, ristimise, leeritamise, laulatuste ja matustega ning pakkudes põgenikele moraalset toetust. Teise laine ajal võtsid kogukonna ühendaja rolli üle seltsid ja mitmesugused (kesk)organisatsioonid (joonis 2.1.7). Kohe, juba põgenikelaagrite rajamisel, hakkasid eestlased esimesi organisatsioone asutama. Sarnaselt esimese lainega sai esmatähtsaks emakeelse hariduse andmine lastele. Oma vahenditega, sageli koguni loata, hakati lapsi emakeeles õpetama. Eesti keelt, ajalugu, laiemas mõttes kultuuri õpetati pärast laagrit alanud pagulaspõlves nädalavahetusel tegutsenud eestlaste koolides, aga ka laste- ja noortelaagrites koolivaheaegadel. Hariduse ja eestimeelsuse edasiandmisel oli kindlasti tähtis skautide ja gaidide liikumine. Ainus erinevus esimese laine ajal rajatud seltside ja organisatsioonidega võrreldes oli see, et peale eesti keele, kultuuri ja meele hoidmise sai väga tähtsaks poliitiliselt vaba Eesti eest võitlemine.

Esimese väljarändelainega võrreldes oli teise ajal meedia edasi arenenud. Nii hakkaski igas suuremas kogukonnas ilmuma oma eestikeelne leht, mõnes riigis alustati koguni eestikeelsete raadiosaadetega. Nii raadiosaadetes kui ka leheveergudel edastati teavet kohalikest kogukonna sündmustest ja teateid teistes väliseesti kogukondades toimuvast. Tähtsad olid ka uudised kodueestist.

Esimese laine ajal tellisid välismaal asunud eestlaste kogukonnad eestikeelset kirjasõna varmalt kodumaalt, teise lainega võõrsile sattunud eestlastel selline võimalus poliitilistel põhjustel puudus. Seetõttu hakati läänes vahetult pärast sõda kiiresti otsima võimalusi trükkida eestikeelseid õpikuid ja teatmeteoseid koolialistele lastele. Majandusliku olukorra paranemisel asutati suisa oma kirjastused ja peale õppematerjalide hakati trükkima eestikeelset ilukirjandust, nii enne sõda ilmunud raamatute kordustrükke kui ka uudisteoseid. Kuni 1950.

aastate teise pooleni ilmus välismaal eestikeelseid raamatuid koguni rohkem kui kodumaal. Sõja ajal sattus läände palju eestlastest kirjanikke, kes andsid aktiivsele kirjastamistegevusele suure tõuke.

Ootuspäraselt jätkus väliseesti kogukondades aktiivne kultuuritegevus, millega oldi varem harjunud ka Eestis. Kooridele, teatritruppidele ja orkestritele lisaks asutati hulgaliselt uusi huviringe.

Kolmanda rändelaine kogukondade peamine ühendav lüli on internet (vt joonis 2.1.7) ja sellel põhinev digisuhtlus. Virtuaalkeskkonnad täidavad ennekõike infopanga ülesannet, mille eesmärk on anda ja küsida emakeelset abi uues riigis elamise kohta, aga need on tähtsad ka välismaal rahvuskaaslastega suhete loomisel ja hoidmisel. Veebikogukonnad on olulised erinevatel rändeetappidel. Sinna võivad kuuluda rändehuviga inimesed, äsja saabunud isikud, riigis juba mõnda aega elanud inimesed ja ka eelmise lainega tulnud eestlased. Sellest tulenevalt võib pidada sotsiaalmeedialehekülgi kõige laiahaardelisemateks väliskogukondi koondavateks keskkondadeks ja omamoodi tõestuseks eestlaste olemasolust avatud maailmas.

Põhimõtteliselt on koduleht igas riigis elavate eestlaste tegemisi kajastav infopank, kus on viited kogukonna tegevusele ning leiab ka praktilist teavet riiki kolimise ja sealse elukorralduse kohta. Põhjalikumatelt kodulehtedelt võib leida ka selle riigi eestlaste ajaloo ja suursündmuste kirjeldused, mis on mõnikord illustreeritud pildigaleriiga.

Kiriku tähtsus on kolmanda laine väljarändajatele vähene. Kuigi on veel olemas eestlaste kogudused, pole kirikul varasemate rändelainete kogukonnakultuurile omast tähtsust. Samuti võib viimase kahekümne aasta jooksul väliseesti kogukondades märgata rahvuspõhiste seltside ja koguduste aktiivsuse vaibumist esimese laine ajal tegutsenud seltside tegevuse tasemele. Ühelt poolt mõjutab seda teise laine eestlaste kogukonna vananemine, teiselt poolt uue lainega minejate väiksem huvi isetegevuse vastu. Tagasihoidlikuma seltsitegevuse põhjus võib olla inimeste jätkuv seotus kodueestiga. Eesti kultuuri maailmas tutvustavate programmidega viiakse väliskogukondadesse Eesti truppide külalisetendused, kontserdid ja näitused.

Kodueesti kultuur tuleb kätte ka rahvusringhäälingu veebiülekannete ja teiste kultuurielu kajastavate internetiplatvormide kaudu. Kolmanda laine ajal välismaale kolinud eestlased on endiselt Eesti uudiste infoväljas ja loevad regulaarselt veebiajalehti. Samuti võimaldavad e-teenused, sealhulgas e-valimised, välismaal olevatel eestlastel aktiivselt osaleda kodumaa ühiskondlikus elus. Isetegevuse asemel on kolmanda laine seltsitegevus enamjaolt taandunud kollektiivselt rahvuspühade tähistamisele ja kultuuritraditsioonide hoidmisele. Endiselt on esiplaanil laste ja noorte kultuuriharidus, mis seisneb Eesti kultuurivälja tekitamises ja emakeelse suhtluse pakkumises väljaspool kodu.

Välisriikides elavate eesti laste emakeele hoidmine ja arendamine on endiselt kõige tähtsam, nii nagu see oli esimese ja teise laine ajal. Kolmanda rände käigus välismaale kolinud eestlaste kogukondades on näiteks väga tähtsad väikelastele mõeldud ringid. Populaarsemad on lauluringid, keeleõppeklassid ja mudilasklubid. Just väikelastele mõeldud ringid on viimase kümne aasta jooksul olnud emakeelsete täienduskoolide asutamise alus.

Laste kooliikka jõudmisega tekib vajadus ka sellele vanuserühmale mõeldud emakeelse kultuurihariduse järele. Väliskogukondades on kõige levinumad eestikeelsed täienduskoolid, nn pühapäevakoolid, kus tunnid toimuvad mõne korra kuus. Emakeelset kooliharidust pakuvad veel kakskeelsed koolid (nt Latokartano põhikool Helsingis), Euroopa koolid ja üksikud eestikeelsed üldhariduskoolid (Stockholmi Eesti kool). Huvitav on Eestikeelse Hariduse Seltsi Üleilmakool, mis pakub väljaspool Eestit elavatele lastele võimalust osaleda eestikeelsetel e-kursustel. Kursused tuginevad Eesti õppekavale ja pakuvad võõrsil elavate eestlaste lastele võimalust võtta osa kodumaa haridusprogrammist. See omakorda aitab kaasa hargmaisesse ellu sissekasvamisele ehk varajasest noorusest alates innustatakse elama kahes kohas korraga.

Ühtlasi on välismaal asuvate eesti koolide kodulehed väärtuslikud õpikeskkonnad. Sealt võib leida eestikeelset lugemisvara, viiteid Eesti kultuuriüritustele, ajaleheartiklitele jms. Sarnaselt varasemate väljarändelainetega võib endiselt märgata kooli suurt tähtsust välismaal elavate eestlaste kogukonnas. Kool on sageli kohalike eestlaste kokkusaamiskoht ja sotsiaalvõrgustiku kese. Silmapaistev näide siinkohal on Hollandi Eesti kool, mis peale eestikeelse hariduse pakkumise korraldab ka Eesti kultuuri jaoks olulisi üritusi, näiteks jaanipäeva tähistamist ja Eesti Vabariigi aastapäeva pidustusi.

Uurides artikli tarvis eestlaste olukorda väljaspool Eestit, selgus, kust pärineb eestlase kirjeldamisel lause „Kaks eestlast, kolm kirikut“, mis muutus pärast Teist maailmasõda: „Kaks eestlast, kolm keskorganisatsiooni.“ Kas mõne aasta pärast hakkavad eestlased enda iseloomustamisel ütlema „Kaks eestlast, kolm internetikogukonda“?

Kokkuvõte

Eestlaste edasi-tagasi liikumist vaadates näeme, et ränne on sajandite vältel toimunud protsess, mille eesmärk pole tingimata lõplikult võõrsile paigale jääda. 2015. aasta lõpus elas Eestis 1,3 miljonit inimest, lisaks on maailmas laiali vähemalt 150 000 eestlast. Pakutud on ka, et kogukondade arv nii idas kui ka läänes võib küündida 200 000-ni.

Eestlaste kolme väljarändelainet kirjeldades ja võrreldes ilmneb esimese ja kolmanda väljarände sarnasus

eelkõige väljarände põhjuste, aga ka rännet soosivate tegurite tõttu. Mõlema rände korral on tõuketegurid eelkõige majanduslikku laadi, lahkujateks aktiivsed tööealised inimesed, kes vaatamata võõrsil elamisele jäävad seotuks kodumaaga. Ühtmoodi tähtis on mõlemal juhul emakeelne õpetus lastele, eesti kultuuri edasikandmine ja selles osalemine.

Väljarännet soodustas toona nagu ka tänapäeval hulk bürokraatlikke ja transpordisüsteemi arenguga kaasnevaid tegureid. Näiteks õhutas esimese väljarändelaine tekkimist passiseadus ja Venemaa keskvalitsuse toetus ümberasujatele, kolmas laine sai suure tõuke Schengeni viisavaba ruumi laiendamisest eestlastele ning Eesti ühinemisest Euroopa Liiduga. Esimese laine rännet itta ergutas äsja rajatud Tallinna–Peterburi ja hiljem Siberit läbiv raudtee, tänapäeval lihtsustab reisimist tihe laeva- ja lennuliiklus Eesti, Soome ning Rootsi vahel.

Rändemustreid analüüsides tuleb selgelt esile, et eestlased on välismaale minnes alati kaasa võtnud oma keele, kultuuri (eelkõige laulu ning tantsu) ja kombed, mida hoitakse võõrsil veel mitu põlvkonda. Selgus ka, et iga rändelaine ajal on välja kujunenud rahvuskogukonna liikmeid ühendav lüli. Esimese laine ajal oli see kirik, teise korral võtsid kiriku rolli üle seltsid ja organisatsioonid ning kolmanda laine kogukonna sidujaks on saanud virtuaalruum. Eriti tänapäeval on hästi näha, et väliskogukonnad on interneti kaudu, aktiivsete kultuurisuhete ning isikliku võrgustiku kaudu endiselt kodumaaga tihedalt seotud. Suur osa viimase laine ajal väljarännanutest suhtlevad aktiivselt kohaliku kogukonna eestlastega. Kõigi kolme laine ühine tunnus on seegi, et võõrsil elades on eestluse hoidmine alati olnud väga tähtis, vaatamata väljarände põhjustele.

Välismaal elanud inimesed on saanud palju väärtuslikke kogemusi ja tõenäoliselt oleksid nad valmis neid soodsate tingimuste korral koduriigis rakendama. Esimese ja teise laine kogemusele tuginedes võib väita, et ühtlasi moodustavad võõrsil elavad eestlased vaikimisi ootel inimvara, kes võib sobiva olukorra tekkides Eestisse naasta ja võõrsilt saadud teadmisi elu arendamiseks kasutada.

Selleks, et tagasiränne hoogustuks, peab aga Eesti muutuma, Lääne-Euroopa tasemeni peab jõudma ka palgakorraldus ja riiklikud sotsiaaltagatised. Kindlasti peab Eesti suutma pakkuda välismaal elavate eestlaste haridusele ja oskustele sobivaid töökohti.

Kogu maailmas leiduvad eestlaste kogukonnad on märk tänapäeva avatud maailma võimalustest ja hargmaisest eestlusest. Esimese ja teise rändelaine ajal võõrsil kujunenud eestlaste kogukonnast ei saa aga üleöö hargmaine eestlaskond. Praegu toimubki üleminek kogukonnast hargmaiseks Eestiks. Tänapäeval üle ilma laiali paisatud eestlased moodustavad avatud maailmas suure Eesti.

Viidatud allikad

Anniste, K. (2014). East-West migration in Europe: The case of Estonia after regaining independence. Doktoritöö, Tartu Ülikooli loodus- ja tehnoloogiateaduskond, Tartu Ülikooli ökoloogia- ja maateaduste instituut, geograafia osakond.

Jansen, E. (2007). Eestlane muutuvas ajas. Seisusühiskonnast kodanikuühiskonda. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv.

Jürgenson, A. (2002). Siberi eestlaste territoriaalsus ja identiteet: doktoritöö. (Doktoritöö, Tallinna Pedagoogikaülikool). Tallinn: Tallinna Pedagoogikaülikool.

Krusell, S. (2013). Eesti elanike töötamine välismaal. Pilte rahvaloendusest. Estonian citizen Working Abroad. Census Snapshots. Tallinn: Statistikaamet. 129–146.

Kulu, H. (1992). Eestlased maailmas: ülevaade arvukusest ja paiknemisest. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

Kumer-Haukanõmm, K. (2012). Teisest maailmasõjast tingitud Balti pagulaste problemaatika aastatel 1945–1952 Eesti pagulaste näitel. (Doktoritöö, Tartu Ülikool) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

Kirss, L. (2014). Välismaal elavad eestlased kui kasutamata tööjõuressurss? Praxis Poliitikaanalüüs. Poliitikauuringute Keskuse Praxis väljaanne. 1.14. http://mottehommik.praxis.ee/wp-content/uploads/2014/09/poliitika.pdf.

Okólski, M. (2004). The effects of political and economic transition on international migration in Central and Eastern Europe. *International migration: Prospects and policies in a global market*. 35–58.

Tammaru, T., Kumer-Haukanõmm, K., Anniste, K. (2010). Eesti kujunemise kolm lainet. Praakli, K., Viikberg, J. (toim.). Eestlased ja eesti keel välismaal. 35–57. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.

Tarum, H (2014). Eesti tööealise elanikkonna väljarändepotentsiaal aastal 2013. Sotsiaalministeeriumi toimetised. 2. Tallinn: Sotsiaalministeerium sotsiaalpoliitika info ja analüüsi osakond. 1–34.

Telve, K. (2015). Kvalitatiivne lähenemine pendeltööle Soomes töötavate Eesti meeste näitel. Magistritöö. Etnoloogia osakond, Tartu Ülikool.

Tiit, E-M. (2015). Eesti viimase veerandsajandi välisränne. Statistiline hinnang. Rahvastiku areng. Population Trends. Tallinn: Statistikaamet.

Soome statistikaamet: http://pxnet2.stat.fi/PXWeb/pxweb/en/StatFin/StatFin__vrm__muutl/?tablelist=true&rxid=75227b13-bfc8-4212-b794-125c354a1a1e.

Šveitsi statistikaamet: https://www.pxweb.bfs.admin.ch/Selection.aspx?px_language=de&px_db=px-x-0103010000_101&px_tableid=px-x-0103010000_101\px-x-0103010000_101.px&px_type=PX (7.11.2016).

2.2. Eestist lähtuv hargmaisus mobiilside rändlusandmete alusel

Rein Ahas, Siiri Silm, Margus Tiru

Sissejuhatus

Tänapäeval on hakatud üleilmastumise tõttu järjest rohkem rääkima hargmaisusest. Hargmaisust nimetatakse ka transnatsionaalsuseks ja see tähendab mitme riigiga tihedalt seotud olemist või mitmes riigis tegutsemist. Hargmaisus on majanduses ja ettevõtluses ammu tuntud nähtus, aga inimeste hargmaisusest on hakatud rohkem rääkima viimastel kümnenditel. Hargmaisuse mõistmisel ja käsitlemisel on oluline ühiskonna uut moodi mõtestamine: paljud ühiskondlikud nähtused ja institutsioonid (töökoht, elukoht, perekond jms) ei jää enam ühe riigi piiridesse (Levitt, Schiller 2004). Samuti on muutunud ränned, uuringud näitavad, et paljud ränned ei toimu püsiva elukohavahetuse eesmärgil, vaid on lühiajalised.

Hargmaisus ei mahu ka ajalooliselt kujunenud arusaamade piiridesse rahvusriigist, territooriumist ja kodanikkonnast (Meyer *et al.* 1997), mille järgi peaks kõik püsivad elanikud olema kodanikud ja kõik kodanikud püsivad elanikud (vt alapeatükki 3.1). Praegu näeme, et riikide hargmaine kodanikkond tegutseb aktiivselt ka teistes riikides, nende õigused ja kohustused ei ole enam rangelt kodakondsusega seotud, vaid võivad põhineda residentsusel, tööloal või teistel sarnastel alustel (vt alapeatükki 3.1). Hargmaisuse kui üsna uudse nähtuse mõtestamisel pole veel väljakujunenud seisukohti ega üldtunnustatud määratlusi.

Ka Eesti on hargmaistuva maailma aktiivne osa. Üldteada on Eestist pärit töötajad Soomes, teistes Põhjamaades ja ka mujal Euroopas. Samuti on Eesti inimestel ja ettevõtetel sidemed teistes Baltimaades, Venemaal ja endise Nõukogude Liidu aladel. Suureneb ka nn kliimapõgenike hulk Lõuna-Euroopas. Välismaal töötajate arvu on hinnatud rahvaloenduse andmetel (Krusell 2013), üksikud uuringud on käsitlenud välismaal töötamist ka teatud riikides ja rahvastikusegmentides (Anniste *et al.* 2014). Korralikku ülevaadet välismaal tegutsevatest kaasmaalastest praegu Eestis aga ei ole. Selle teabe saamine on suur väljakutse statistikasüsteemile, teadlastele ja uuringufirmadele.

Hargmaisust on keeruline mõõta, sest esiteks on hargmaine elustiil massilise nähtusena üsna uus ja alles kujunemisjärgus. Teiseks puudub hargmaisuse kirjeldamiseks sobiv statistika, enamik rahvastikustatistikat on paikne, mis määrab inimeste olemise, saabumise või lahkumise ühe riigi keskselt. Dünaamilisi ehk riikidevahelisi liikumisvooge hõlmavaid andmeid on raskem saada. Kolmandaks on hargmaiseid inimesi rahvaloenduse või uuringute jaoks keeruline kätte saada, sest nad on väga mobiilsed ja sageli ka ei taha uuringutes osaleda. Neljandaks mõjutab hargmaisust info- ja sidetehnika (IKT) kiire areng. Kiiresti teisenevad suhtlusvormid ja kaugtööga kohanduv tööprotsess muudavad ka hargmaiste inimeste käitumist.

Selle uurimuse eesmärk oli saada uut infot Eesti elanike hargmaisuse kohta. Sõnastati kolm uurimis-

küsimust. Kuidas mõõta hargmaisust? Kui palju on Eestist lähtuvaid hargmaiseid inimesi, kuidas nad liiguvad ja kes nad on? Kuidas mõtestada seda uut hargmaisusega seotud teavet rahvusriigi ja territoriaalsuse arusaama kohaselt?

Hargmaisusena on silmas peetud aktiivset tegutsemist mitmes riigis. Uuring on Eesti-keskne, kõnealuse käsitluse mõistes hargmaine inimene peab tihti Eestis viibima ja pidevalt külastama üht või mitut välisriiki. Tööga on alustatud mobiiltelefoni kasutusel põhineva hargmaisuse mõõtmise metoodika väljaarendamist. Mõõtmiseks on kasutatud Eesti kahe suurema mobiilsideoperaatori (Telia ja Elisa) kõnetoimingute andmeid Eestis ja välisriikides. Inimesi ei tuvastata ja reiside põhjusi saab vaid külastuskordade alusel oletada.

2.2.1. Hargmaisuse määratlemine ja mõõdetavad tunnused

Hargmaisuse põhjused

Hargmaisusel on mitu põhjust. Kõige levinum on neoklassikalisest majandusteooriast lähtuv sissetulekute erinevuse käsitlus, peale selle on tänapäeval oluline rändetegur pere, sõprade või sama mõtteviisiga inimeste juurde kolimine. Need hargmaisust põhjustavad tegurid ühtivad ka tavalisi (alalisi) rändeid käivitavate teguritega. Erinevalt tavalistest rännetest ei ole hargmaisuse olulised tõuketegurid poliitiline olukord ega keskkonnaohud, sest hargmaised inimesed ei ole üldjuhul põgenikud, vaid paremate tingimuste otsijad (Schiller *et al.* 1995).

Hargmaisusel on ajutiste rännetega võrreldav nn „kolmikvõidu efekt“: lähteriik saab elanikele tööd ja raha ega kaota spetsialisti ja tema peret, sihtriik saab spetsialisti ega pea tegelema sisserändega, hargmaine inimene saab parema palga ja uusi kogemusi. Üha paremate liikumisvõimalustega maailmas on just „kolmikvõidu efekti“ tegurite kompleks suurendamas hargmaise elustiili populaarsust. Hargmaisuse negatiivne pool on seotud pideva reisimise, kodutuse ja lähedastest kaugel olemisega. Selle negatiivsed tagajärjed on seotud lastest lahus olemise ja peresuhetega. Hargmaisusel on palju ühist ka nomaadlusega: sesoonselt vahetatakse elukohta vastavalt ilmale ja soodsamatele tingimustele (Bell, Ward 2000). Kliimapõgenikke lähtub järjest rohkem ka Eestist, näiteks on Hispaanias Marbella piirkonnas avatud Eestist pärit kliimapõgenike lastele Rocca al Mare kooli õppekavaga eestikeelne erakool.

Hargmaisus ja IKT

Hargmaisuse puhul on oluline ka IKT-mõõde. Ühelt poolt võimaldavad tööbörsid ja teised internetikeskkonnad leida inimestel tööd ning väljakutseid ka kodust kaugemalt, sh teistest riikidest. Välja on kujunenud elukohavahetuse täisteenuse osutajad ja kaugtöökohtadega seotud keskkonnad, näiteks Eesti päritolu Teleport (www.teleport.org). Nende tegurite tähtsust hargmaisuse kujunemisel ei saa alahinnata. Teiselt poolt lihtsustab IKT oluliselt perekonna ja sõpradega suhtlemist, seda on hakatud nimetama „virtuaalseks koosolemiseks“ (ingl *virtual co-presence*). Arvuti vahendusel lähedastega suhtlemisel on väga erinevaid võimalusi, näiteks Skype, mida üha enam ka kasutatakse. Kuigi ei ole lihtne kasvatada lapsi või elada pereelu „sinise ekraani“ vahendusel (Nedelcu, Wyss 2016), saab ainult tänu IKT-põhisele suhtlusele nii suur hulk inimesi elada nii kaua perest eemal. Peale peresidemete hoidmise aitab suhtlus IKT-vahendite abil võõrsil olles hoida sõpru, osaleda kodukoha elus ja tugevdada rahvuskultuuri.

Siin uuringus on hinnatud hargmaisuse kasutust IKT-põhiselt, seega on oluline märkida ka IKT mõju sotsiaalsetele võrgustikele. Uuringud näitavad, et üldiselt on IKT ja sotsiaalmeedia tõttu inimeste sotsiaalsed võrgustikud mahult suuremad ning geograafiliselt ulatuslikumad. IKT võimaldab suhelda ka kaugel paiknevate inimestega. Siiski on leitud, et IKT vahendusel võtab palju kauem aega heade (lähi)suhete loomine ja hoidmine, lähedasi suhteid ei saa olla palju. Inimestega vahetu kohtumine ja suhtlus jäävad lähedastes suhetes oluliseks ka internetiajastul.

Hargmaiste inimeste leidmine mobiiltelefonide kasutuse põhjal

Hargmaisuse hindamiseks on vaja esmalt määratleda, kes on hargmaised inimesed ja millised tunnused nende liikumist iseloomustavad. Hargmaistena on käsitletud inimesi, kes viibivad tihti kodumaal ja tegutsevad võrdväärselt mitmes riigis. Ruumikasutuses võivad mitme riigiga olla seotud erinevad rahvastikurühmad: välismaal töötavad inimesed, ajutiselt välismaal töötavad inimesed, piiriülesed pendelrändajad, kliimapõgenikud, õpirändajad, turistid jne.

Selle käsitlusega on alustatud mobiiltelefoni kasutusel põhineva mõõtmismetoodika arendamist hargmaisuse uurimiseks. Kui inimene elab ja tegutseb mitmes riigis, on ka tema telefoninumber (või numbrid) registreeritud ühes või mitmes nendest riikidest. Tavaliselt kasutatakse selle riigi mobiilsideoperaatorit, millega on kõige tugevam side, kus rohkem viibitakse ja kus paiknevad olulised inimesed ning sotsiaalsed võrgustikud. Samuti võib tähtis olla kättesaadav äriliselt, sotsiaalselt või riigiteenuste huvides. Kui inimese telefonikasutus jaguneb mitme riigi vahel, siis ilmselt tahab ta olla kõigis nendes riikides kättesaadav, et hoida sidet näiteks nii

eelmisel kui ka uuel kodumaal elavate sugulaste, sõprade ja töökaaslastega. Kui inimene otsustab end jäädavalt siduda mõne sihtkohaga ja lülitab endise kodumaa mobiilinumbri (SIM-kaardi) välja, on see märk eelmisest kodumaast kaugenemisest. Seega on SIM-kaardi aktiivsena hoidmine mitmes riigis samal ajal tegutsedes üks märk hargmaisusest.

Hargmaiste inimeste täpsemaks määratlemiseks saab kasutada mobiiltelefoni kasutuse ajalis-ruumilist jaotust. Mobiiltelefoni kasutuse andmete põhjal on võimalik leida, mis päevadel on inimene mingis riigis telefoni kasutanud. Selle põhjal saab teada eri riikides viibimise kestuse ja päevade jaotuse riikide vahel. Sellise käsitluse eeldus on, et mobiiltelefoni number (SIM-kaart) liigub koos inimesega. Olemas on ka tehnosüsteemide (näiteks väravad, küttesüsteemid, autode jälgimisseaded jms) SIM-kaardid, aga nende kasutuse ajalis-ruumilised seaduspärasused on teistsugused, mis saab tavaliselt leida ning eristada teatud algoritmide abil.

2.2.2. Andmed ja metoodika

Uuringus on mobiilikasutuse andmetena kasutatud passiivse mobiilpositsioneerimise andmeid ehk kõnetoiminguid (ingl *call detail record* – CDR). Need andmed kogunevad mobiiltelefoni kasutamise käigus (väljuvad kõned, sisenevad kõned, väljuvad SMS-id) mobiilsideoperaatori süsteemis. Nende andmete eelis on automaatne (sõltumatu) laekumine, pidevus ja üsna madal hind. Probleem on sõltumine telefonikasutusest, raskused andmete saamisel operaatoritelt ja privaatsuse küsimused. Kasutatud on Telia ja Elisa, Eesti kahe suurema mobiilsideoperaatori Eesti-siseste ja rändlusteenuse kõnetoimingute andmeid. Telia turuosa oli Eestis 2015. aastal lõppkasutajate arvu alusel 39%, Elisal 34% ja Tele 2-l 27% (Tehnilise Järelvalve Amet, 2015). Kõigi kolme mobiilioperaatori levila katab suurema osa Eestist, näiteks Telia mobiilsidevõrk katab 99,9% Eesti territooriumist. Eurobaromeetri andmetel (2014) kasutab ligikaudu 94% Eesti rahvastikust mobiiltelefoni. Siin uuringus on esitatud statistika Telia ja Elisa andmete summana. Mobiilsideoperaatorite kliendibaasid erinevad, seetõttu ei saa turuosast lähtuvalt teha üldistusi üksikute elanikkonnarühmade kohta (näiteks turistid, hargmaised inimesed, teatud piirkondade elanikud jne).

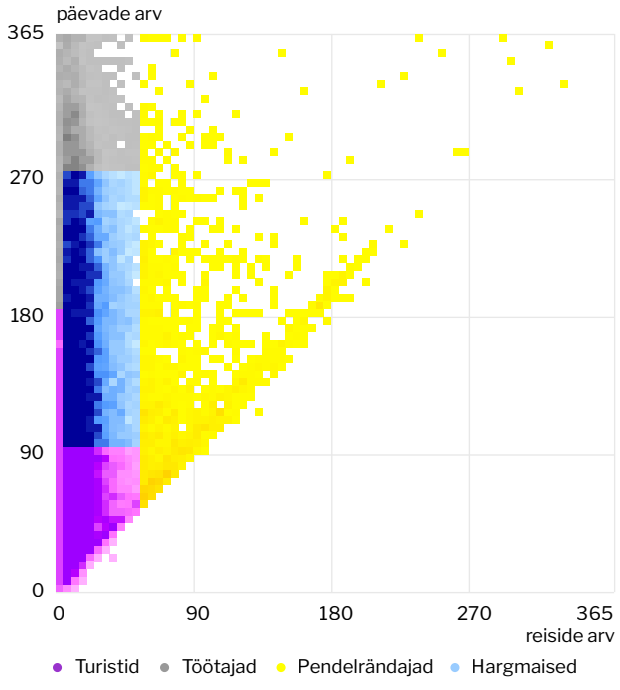
Analüüsitud on välismaale tehtud reise. Reisina on käsitletud välisriikides viibimist, mille algus ja lõpp on Eestis. Analüüsitav periood on 2015. aasta, kaasatud on reisid, mille vähemalt mingi osa jäi 2015. aasta sisse (algus võis olla varem ja lõpp hiljem). Üle aasta (365 päeva) kestnud reiside korral on reisi kestuseks arvestatud 365 päeva. Iga reisi puhul on eristatud eri riigid, kusjuures reisisiseselt on riigid märgitud üks kord, s.t mitme välisriigi vahel pendelrändamist ei ole eraldi käsitletud. Analüüsi on kaasatud ainult sihtriigid, transiitriigid on jäetud välja. Peale reiside on Telia andmestikus teada külastuse tüüpide kohta telefonikasutajate jaotus soo, keele ja sünniaasta järgi ning erimudeli abil on kõnetoimingute ajastuse põhjal leitud 2015. aasta elukoha ankurpunktide jaotus Eestis (Ahas *et al.* 2010).

Sihtkohariigis viibitud päevade ja reiside arvu alusel on määratud külastuse tüüp (vt joonis 2.2.1). Külastuste tüübid on riigipõhised: mitme riigi puhul võib inimene kuuluda erinevasse külastustüüpi. Näiteks Soomes hargmaine inimene võib olla Itaalias turist. Külastuste tüüpe võrdlevas analüüsis on külastuse tüübi siseselt iga inimene märgitud üks kord, kuigi ta võib olla külastanud mitut riiki, nt on turist nii Itaalias kui ka Poolas.

Külastuste tüüpe määrates on keskendutud hargmaiste inimeste leidmisele. Hargmaisuse määratluse kohaselt on inimene seotud korraga mitme riigiga, seega on hargmaisuse määramise üheks tunnuseks võetud välisriigis viibitud päevade arv aastas. Hargmaisteks on peetud inimesi, kes on välisriigis rohkem kui 25% ajast (vähemalt 92 päeva) aga mitte rohkem kui 75% ajast (kuni 273 päeva), vt joonis 2.2.1. Alla 25% ajast mõnes välisriigis viibijad on rohkem seotud Eestiga ja neid on nimetatud turistideks, rohkem kui 75% ajast mõnes välisriigis viibijad aga on rohkem seotud välisriigiga, neid on nimetatud välismaal töötajateks (vt joonis 2.2.1).

Hargmaiste inimeste määramise teise tunnusena on kasutatud reiside arvu (sagedust), et eristada vähe, aga kaua välisriigis viibijad ja väga sageli välisriigis käijad ehk piirülesed pendelrändajad. Hargmaisteks on peetud inimesed, kes on mõnda välisriiki teinud vähemalt viis

Joonis 2.2.1. Välisriigi külastuse tüübid lähtuvalt välisriigis viibitud päevade arvust ja reiside arvust

Allikas: Telia ja Elisa 2015. aasta andmed.

reisi, aga mitte rohkem kui 52 reisi (kord nädalas), vt joonis 2.2.1. Aasta jooksul rohkem kui kord nädalas välisriiki reisi teinud inimesi on nimetatud piiriülesteks pendelrändajateks, kuni neli reisi teinud inimesi aga turistideks.

Kuni neli reisi välisriiki teinud inimesed on jagatud turistideks ja välismaal töötajateks lähtuvalt Eurostati püsielukoha määramise definitsioonist, millest lähtub ka Eesti Pank riigi maksebilansi arvutamisel. Selle järgi peetakse püsielanikeks välisriigi külastajad, kes viibivad teises riigis aasta jooksul suurema osa ajast (*the place where a person spends the majority of the year shall be taken as his/her place of usual residence* – Eurostat 2013, lk 22). Suurema osa ajana on arvestatud 183 ja enam päeva. Sama 183 ja enama päeva lävendit kasutatakse Euroopas püsielaniku määramiseks ja seda kasutab ka Eesti maksu- ja tolliamet, põhinedes tulumaksuseadusele. Hargmaiste inimeste puhul on eraldi välja toodud hargmaisuse näitajad 20 suurema hargmaiste inimeste arvuga riigi kohta.

2.2.3. Eestist lähtuv hargmaisus mobiiltelefonide rändlusteenuse andmete alusel

Hargmaised reisid

Uurimuseks välja töötatud metoodika alusel saab kahe suurema mobiilsideoperaatori andmete summana välja tuua, et välismaal viibib pikaajaliselt umbes 30 000 Eesti elanikku, kes peavad vajalikuks Eesti mobiiltelefoni numbri välismaal viibides aktiivsena hoida. Nendest on reiside arvu (5–52 reisi sihtriiki kalendriaastas) ja riigis viibitud päevade arvu (92–273 päeva sihtriigis) alusel hargmaisteks peetud 23 587 inimest (vt tabel 2.2.1). Hargmaistest sagedamini (üle 52 reisi kalendriaastas) sihtriiki külastavad inimesed on piiriülesed pendelrändajad, neid on 1518 inimest. Piiriüleste pendelrändajate ja hargmaiste inimeste piiri on raske määrata, seda raskendab ka see, et puudub täpne hargmaisuse definitsioon. Siinkohal on oluliseks peetud eristada piiriülesed pendelrändajad hargmaistest inimestest, sest vähemalt kord nädalas (53 ja enam reisi aastas) sihtriiki külastaval inimesel on tõenäoliselt püsielukoht Eestis. Lisaks on üle 273 päeva aastas välismaal viibivad inimesed (4366), keda on uurimuses nimetatud välismaal töötajateks. Ka neid võib teatud määral pidada hargmaisteks inimesteks.

Hargmaised inimesed tegutsevad eelkõige Eestile lähedal paiknevates riikides, nende geograafilist jagunemist mõjutab ilmselt ka sihtriigi elatustase ja riigi suurus (vt joonis 2.2.2). Kõige rohkem Eestist lähtuvaid hargmaiseid inimesi tegutseb Soomes (12 698), Rootsis (2136), Norras (1884), Venemaal (1721), Valgevenes (1097) ja Saksamaal (1018). Eestist lähtuvatest hargmaistest inimestest 54% tegutseb Soomes, seetõttu peab arvestama, et nende suur arv mõjutab hargmaiste reiside keskmisi näitajaid. Hargmaine elustiil ulatub ka Lääne- ja Lõuna-Euroopasse ning Euroopast kaugemalegi. Hargmaiste inimeste osa kõikidest vastavat riiki külastanud inimestest on kõige suurem Valgevenes, Norras ja Soomes. Mõnevõrra üllatav on hargmaiste inimeste suur osatähtsus Valgevenes, head põhjendust sellele aga pole.

Reiside parameetrid näitavad, et 603 000 välismaal käinud inimest tegid aasta jooksul keskmiselt 4,4 välisreisi, mille kestus oli keskmiselt 6,0 päeva ja aastas oldi välismaal keskmiselt 25,3 päeva. Hargmaised inimesed reisivad aga keskmisest palju rohkem, nad tegid oma hargmaisusega seotud riiki keskmiselt 15,7 reisi, mille kestus oli keskmiselt 13,3 päeva ja selles riigis oldi aasta jooksul 158,1 päeva (vt tabel 2.2.1). Analüüs näitab reiside iseloomu ja riigi kauguse statistiliselt olulist seost: hargmaiste inimeste keskmine reiside arv on suurim lähiriikides ja reisi kestus suurim kaugemates riikides. Hargmaiste inimeste aasta jooksul sihtriigis viibitud päevade arv on keskmiselt 126 päeva (Poolas) kuni 168 päeva (Soomes). Aasta jooksul riigis viibitud päevade arvul puudub riigi kaugusega statistiliselt oluline seos.

Tabel 2.2.1. Välismaal käinud inimeste jaotus külastuse tüüpidesse ja nendest lähtuvad reiside tunnused

				Aasta keskmine		
Külastuse tüüp	**Inimeste arv**	**Osatähtsus välismaal käinutest**	**Riikide arv**	**Reiside arv**	**Päevade arv**	**Reisi kestus**
Turist[2]	592 335	98,2%	200	3,6	16,7	5,0
Hargmaine[1]	23 587	3,9%	101	15,7	158,1	13,3
Pendelrändaja[1]	1 518	0,3%	14	85,3	144,7	1,9
Töötaja[1]	4 366	0,7%	61	9,6	306,7	89,4
Kokku[2]	603 355		200	4,4	25,3	6

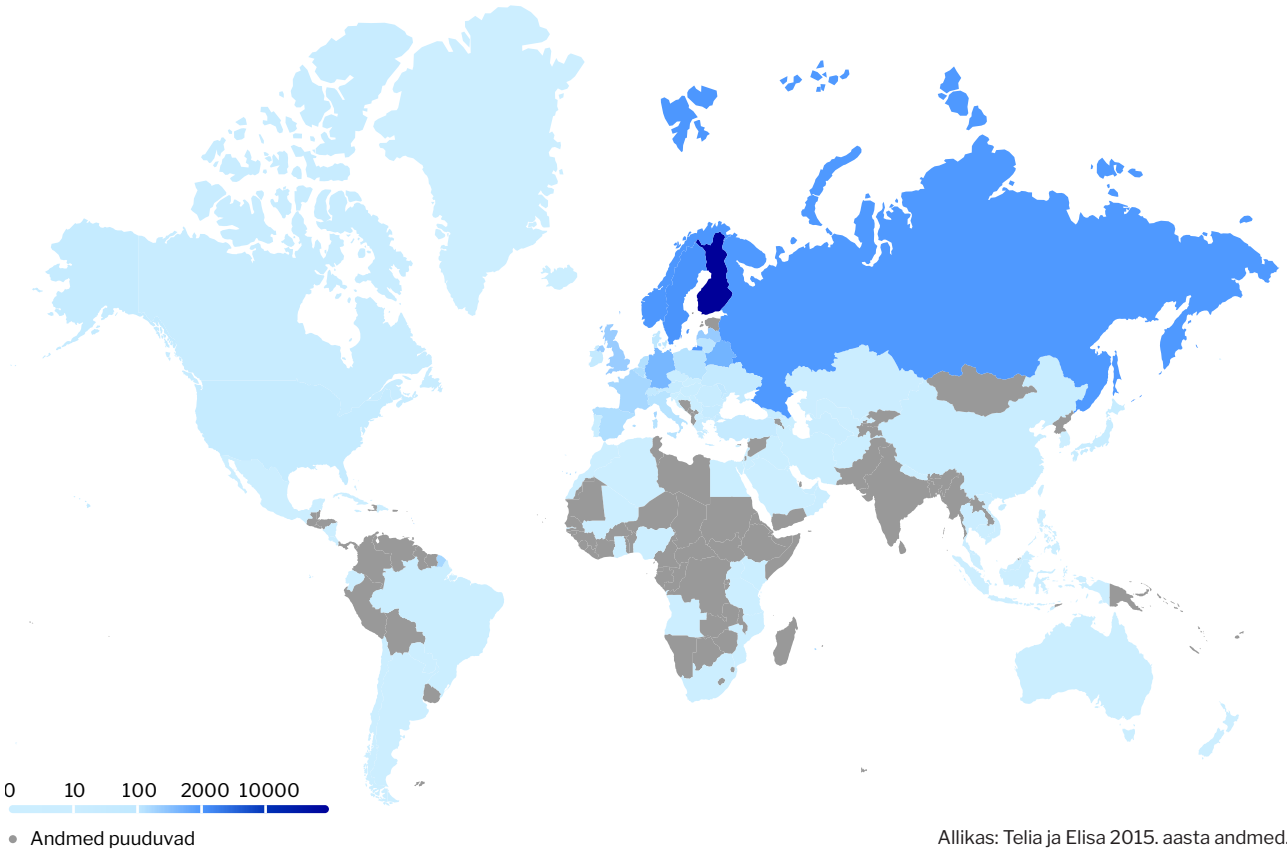
Allikas: Telia ja Elisa 2015. aasta andmed.

1. Vastava külastuse tüübi sihtriigi põhised keskmised.

2. Reiside põhised keskmised. Turistide reiside hulgas on kõikide reisitüüpide sihtriigid, kuhu on mindud hargmaisuse, piiriülese pendelrände või välismaal töötamisega seotud riikidest.

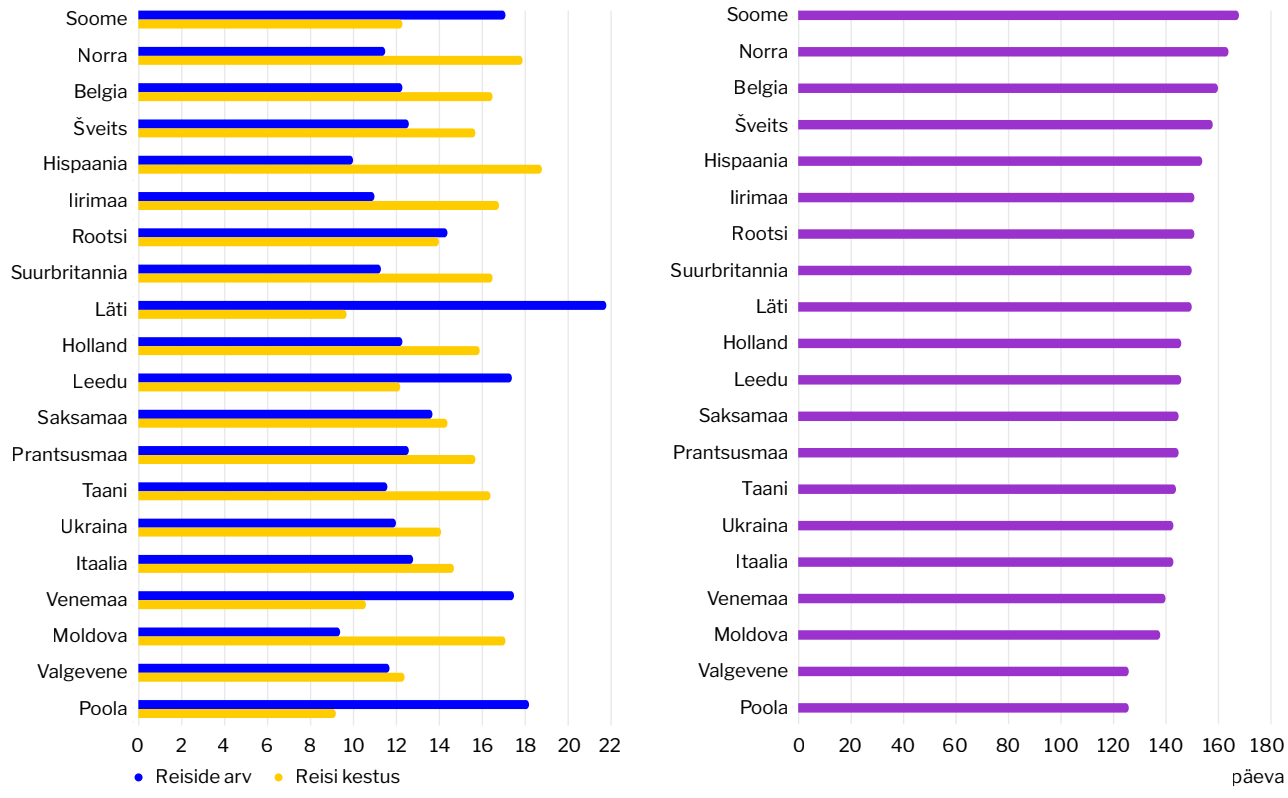
Mobiiltelefoni kasutuse andmete põhjal saab infot ka inimestest, kes tegutsevad mitmes riigis ja vastavad mitmes riigis hargmaisuse määratlusele. Siinkohal kasutatud andmestikus on 2,7% hargmaistest inimestest seotud mitme riigiga (kahe riigiga 2,5% ja kolme riigiga 0,2%). Kõige sagedamini on kahe riigiga seotud hargmaised inimesed Venemaal ja Valgevenes (37% kõigist mitmes riigis hargmaistest inimestest), Norras ja Rootsis

Joonis 2.2.2. Hargmaiste inimeste geograafiline jaotus 2015. aastal

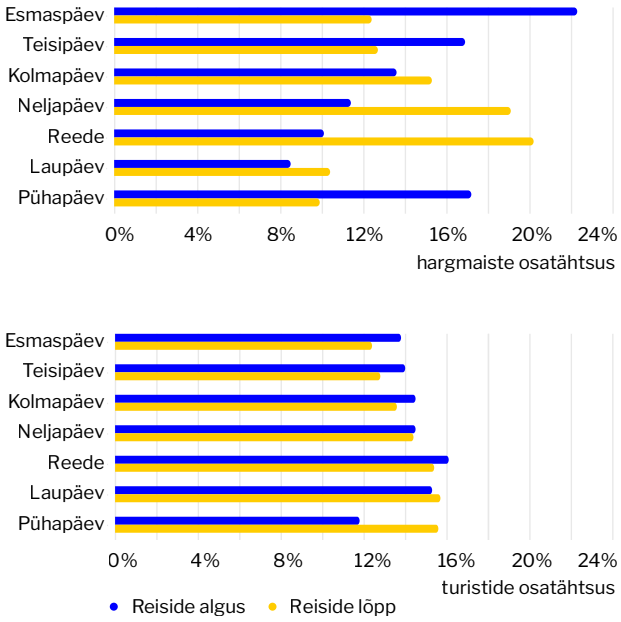
Allikas: Telia ja Elisa 2015. aasta andmed.

Joonis 2.2.3. Hargmaiste reiside arv, reisi kestus ja aastane välismaal viibitud päevade arv riikide kaupa

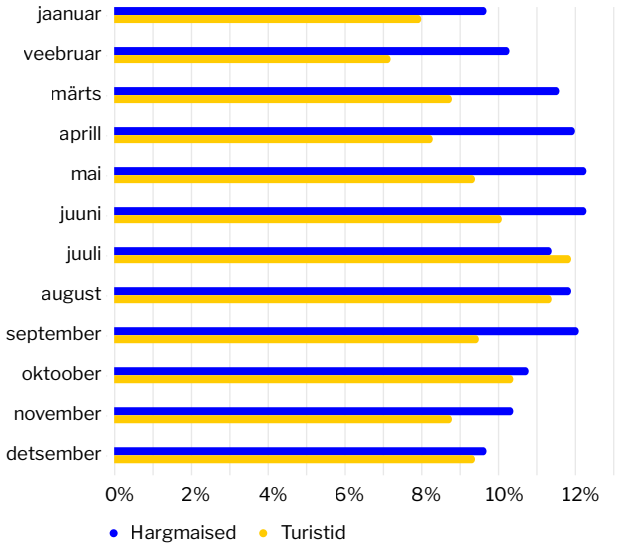
Allikas: Telia ja Elisa 2015. aasta andmed.

Joonis 2.2.4. Hargmaiste inimeste ja turistide reiside alguse ning lõpu nädalapäevade jaotus, osatähtsus

Allikas: Telia ja Elisa 2015. aasta andmed.

Joonis 2.2.5. Hargmaiste inimeste ja turistide reiside jaotus kuude lõikes. 100% on hargmaiste inimeste reiside arv ja turistide reiside arv. Arvestatud on kogu reisi kestust, mitte hargmaisuse riigis viibimise kestust

Allikas: Telia ja Elisa 2015. aasta andmed.

(12,5%) ning Soomes ja Rootsis (11,6%). Kolmes riigis hargmaiste inimestena olijate puhul domineerivad Saksamaa, Prantsusmaa ja Holland (5,4% kõigist mitmes riigis hargmaistest inimestest).

Hargmaiste reiside ajastus

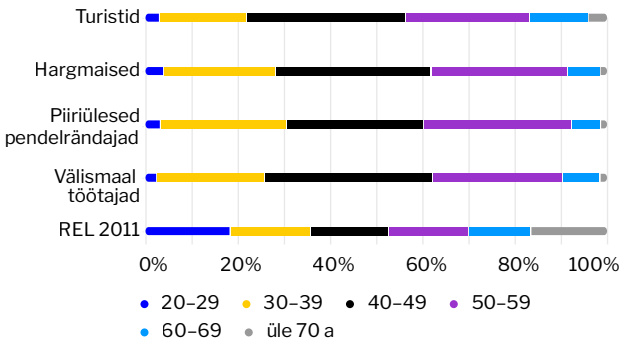
Reiside alguse ja lõpu ajad erinevad lähtuvalt külastuse tüübist, see võimaldab reise seostada töötamise või puhkamisega. Hargmaisuse ja töötamisega seotud reiside puhul on märgatav selge töönädala rütm, reisid algavad kõige sagedamini pühapäeval ja esmaspäeval ning lõppevad neljapäeval ja reedel (vt joonis 2.2.4). Turismireiside alguse nädalapäev varieerub palju vähem ja reiside ajastus on teistsugune kui hargmaistel inimestel ja välismaal töötajatel (vt joonis 2.2.4). Turismireisid algavad kõige sagedamini reedel, reisi lõpu nädalapäev on aga peaaegu võrdselt reede, laupäev ja pühapäev. Kindlasti peab rõhutama, et keskmist hargmaiste inimeste reiside alguse ja lõpu aega mõjutavad oluliselt Soome jt lähiriikidega seotud reisid, sest suur osa hargmaistest inimestest on seotud nende riikidega. Kaugemate riikide puhul jaotuvad reisi algus ja lõpp tööpäevade vahel palju ühtlasemalt.

Hargmaiste reiside jaotus kuude lõikes erineb samuti turismireiside jaotusest (vt joonis 2.2.5) ja hargmaiste reiside aastane varieeruvus on väiksem. Hargmaiseid reise on kõige rohkem mais, juunis ja septembris. Juulis ja augustis, kui on turismireiside kõrgperiood, on hargmaiste reiside puhul väike langus. Hargmaiseid reise on kõige vähem detsembris ja jaanuaris, mis kattub ka turismireiside madalperioodiga.

Kes on hargmaised inimesed?

2011. aasta rahva ja eluruumide loenduse andmetel (REL) erinevad hargmaised inimesed hinnatud tunnuste lõikes oluliselt kogu Eesti elanikkonna keskmisest. Hargmaiste seas on Eesti keskmisest rohkem tööealisi inimesi vanuses 30–59, hargmaiste inimeste puhul moodustab see rühm 87%, Eesti elanike hulgas aga vaid 52%. Hargmaiste inimeste puhul on 2011. aasta rahvaloenduse andmetega võrreldes alaesindatud lapsed ja noored (alla 30-aastased) ning eakad inimesed (60-aastased ja vanemad). Sihtriikide kaupa ei ole hargmaiste inimeste vanuserühmade jaotuses suuri erinevusi.

Joonis 2.2.6. Vanuseline jaotus külastuse tüüpides võrreldes 2011. aasta rahva ja eluruumide loendusega (REL 2011), osatähtsus

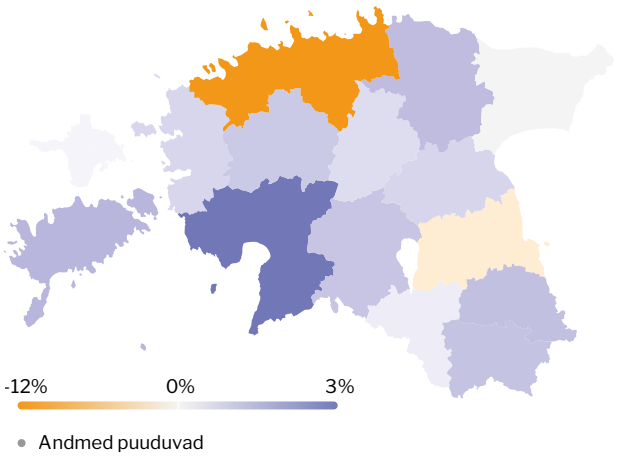

Allikas: rahvaloendus 2011 ja Telia 2015. aasta andmed.

Teiste sotsiaalsete tunnuste järgi domineerivad hargmaiste inimeste seas valdavalt mehed (72%), kuigi REL 2011 järgi on Eestis keskmiselt mehi 46%. Ka Eestist

lähtuvate turistide seas on mehi tunduvalt vähem (51%) kui hargmaiste inimeste hulgas. Hargmaiste inimeste puhul on meeste osatähtsus suurim Poolas, Leedus ja Lätis. Naised on hargmaiste inimeste hulgas ülekaalus Belgias ja Suurbritannias. Suurem osa hargmaiseid inimesi on eestikeelsed (85%). Peaaegu sama on eestikeelsete inimeste osatähtsus ka turistide puhul, REL 2011 järgi on eestikeelseid inimesi Eesti elanike seas kokku aga 69%. Eestikeelsete inimeste osatähtsus on suurim, üle 90%, Belgias, Soomes ja Poolas. Venekeelsed inimesed on ülekaalus vaid hargmaisuses Venemaaga (65%). Hargmaiste inimeste päritolu jaotust Eesti elanike jaotusega võrreldes selgub, et proportsionaalselt rohkem on hargmaiseid inimesi Pärnumaalt, Saaremaalt ja Lääne-Virumaalt. Suuremad linnad Tallinn ja Tartu on hargmaiste inimeste hulgas alaesindatud (vt joonis 2.2.7).

Joonis 2.2.7. Hargmaiste inimeste elukoha maakondade osatähtsuse erinevus võrreldes 2011. aasta rahva ja eluruumide loenduse elukohtade jaotusega (erinevus protsendipunktides)

Allikas: rahvaloendus 2011 ja Telia 2015. aasta andmed.

Järeldused

Millest need arvud räägivad?

Kahe suurema mobiilsideoperaatori andmete põhjal viibib pikaajaliselt välismaal ligikaudu 30 000 inimest, kes kasutavad Eesti mobiiltelefoni numbrit. Nendest on selle uurimuse määratluse järgi hargmaiseid inimesi (palju kordi ja kaua välismaal viibijaid) 23 587 inimest. Nendes tulemustes on uut ja huvitavat teavet, aga suuri üllatusi pole. Näiteks REL 2011 andmetel on välismaal töötavaid inimesi 25 000 (Krusell 2013), Euroopa Liidu 2009. aasta uuring sai Eestist piiriüleste pendelrändajate hulgaks 20 500 inimest (Nerb *et al.* 2009). Need kolm uuringut aga on erinevate nähtuste kohta ja tehtud erineva metoodikaga, seetõttu ei saa neid sisuliselt võrrelda.

Välismaal töötajate jaotus sihtriigiti REL 2011 andmetel ja selle uuringu hinnanguline hargmaiste inimeste hulk kahe suurema mobiilsideoperaatori andmetel on üsna sarnane. Soome, Rootsi ja Norra domineerimine ei ole suur üllatus. Üks üllatav tulemus on Venemaa-suunalise hargmaisuse väike osatähtsus mobiilpositsioneerimise andmetel, Venemaaga on seotud vaid 7,1% kõigist hargmaistest inimestest. Rahvaloenduse andmetel on Venemaal töötajate osatähtsus samas suurusjärgus. Arvestades venekeelse kogukonna osatähtsust Eesti rahvastikus, Venemaaga toimivate äri- ja peresidemete olulisust, oleks oodanud palju suuremat hargmaiste inimeste hulka.

Uuring „Mina. Maailm. Meedia“ (vt alapeatükki 3.2) näitas, et Eestis elav üsna arvukas venekeelne kogukond on Venemaa meediaruumiga tihedalt seotud, 92% venekeelsetest inimestest jälgib pidevalt Vene meediakanaleid. Väga huvitav on, miks hargmaisus ei ühti meediaruumiga. Põhjus võib olla Venemaa madalam palgatase, poliitilised eripärad, keelebarjäär, töökorraldus jne. Põhjus võib olla seotud ka hindamise metoodikaga, näiteks rändlusteenuste hinnaerinevused. Aga ka REL 2011 näitab, et Venemaa pole populaarne töötamise koht.

Teine huvitav teema on seotud hargmaiste inimeste suure osatähtsusega Valgevenes. Seal tegutseb ligi 1100 hargmaist inimest, kes moodustavad 7,6% riiki külastanud isikutest, mis on riikide lõikes kõige suurem Eestist lähtuvate hargmaiste inimeste osatähtsus. Valgevenes on Eesti elanikel ilmselt palju Nõukogude Liidu ajast perekonna- ja ettevõtlussidemeid. Teada on, et seal tegutseb mitu Eesti omanike ja juhtidega ettevõtet metsatööstuse, tekstiilitööstuse, toiduainetööstuse jt valdkondades. Nende ettevõtetega on seotud ka Eesti juhid ja spetsialistid, aga massilist töötajate liikumist pole teada.

Huvitav on ka Lõuna-Euroopa riikidega seotud hargmaiste inimeste arv. Hispaaniaga on seotud 251, Itaaliaga 172, Makedooniaga 89 inimest jne. Numbrid pole suured, aga tekib küsimus, kas need inimesed on siit lähtuvad kliimapõgenikud ja kinnisvaraomanikud või tööülesannetega inimesed. Vastus pole täpselt teada. Ilmselt kliimapõgenike arv aja jooksul suureneb, seda näitab juba eestikeelse kooli avamine Marbellas.

Hargmaisus ei mahu rahvusriiki

Rahvusriigi käsitluse kohaselt peaks kõik riigi püsivad elanikud olema kodanikud ja kõik kodanikud peaksid olema püsivad elanikud (vt alapeatükki 3.1). Kuidas aga mahutada rahvusriigi piiresse maailmas tegutsevad miljonid hargmaised inimesed, kelle igapäevane tegutsemiskoht on kodust ja kodumaast kaugemal? Uuringuga välja selgitatud kümned tuhanded Eestist lähtuvad hargmaised inimesed tekitavad samasuguse küsimuse. Kui palju peab kodumaal, talvekodu- või töökohariigis viibima, varasid omama või makse maksma, et saada

valimisõigust? Mis tingimustel saab reisidokumendi või ise esinduskogus kandideerida? Kodanike põhiõiguste määratlemisega on rahvusvaheliselt üsna palju tegeletud ja mitmesuguseid lahendusi olemas. Hargmaiste inimeste maksustamise, pensionide, haigekassa, lastetoetuste jms teenuste küsimus on samuti paljudes riikides lahendatud või on seda käsitletud (vt alapeatükki 2.6). Lihtsamate maksu- ja residentsusprobleemide lahendamiseks on vaja tõendada igas riigis viibitud päevade arv ja tulud või kulud selle alusel jaotada. Teatud probleemide lahendamine aga on nüansirikkam ja keerulisem, meenutagem kas või Briti valitsuse otsust piirata Euroopa Liidu päritolu residentsuseta sisserännanutele lastetoetuse maksmist või maksta seda päritoluriigi määrade järgi.

Nendest juriidilistest ja majanduslikest hargmaisuse käsitlustest aga on veel keerulisem rahvusriigi sotsiaalsete õiguste ja vabaduste ülekandmine hargmaisesse ilmaruumi. Need Thomas Humphrey Marshalli pärast Teist maailmasõda rahvusriigi kontseptsioonile lisatud väärtused on lääneliku ühiskonna põhiväärtused. Üks näide vabaduste tõlgendamisest hargmaises maailmas on arutelu avaliku ruumi ja religioossete riietusesemete (nt burka) või sümbolite (nt Georgi lint) kandmise teemal paljudes Euroopa riikides.

Kindlasti ei ole lõpuni tõene ka teoreetilises osas esile toodud asjaolu, et hargmaisus sarnaneb motivatsioonilt lühiajaliste rännetega (Bell & Ward 2000), inimesed liiguvad sujuvalt paremate tingimuste ja võimaluste poole. Need paremad tingimused võivad olla palgatase, hariduse kvaliteet, sotsiaalteenused või ilmastikutingimused. Hargmaistele inimestele ei meeldi poliitiline ebastabiilsus ja vähene turvalisus. Selle uuringu käigus välja selgitatud hargmaised inimesed tõendavad seda ilmekalt, suund on Skandinaaviasse ja Euroopa Liidu riikidesse, ootuskohast Venemaa-suunalist liikumist on üsna vähe. Vaatamata ennustustele hargmaisuse jätkuva leviku kohta, ei saa see muutuda valdavaks, sest tagasilöögid inimese olulistele suhetele, perele, tervisele, enesemääratlusele jms on üsna olulised (Telve 2016). Hargmaist eluviisi ei jaksata kaua taluda, sest see on väsitav nii endale kui ka lähedastele.

Hargmaisuse määratlemine telefonikasutuse alusel

Kasutatud andmestikust lähtuvalt tekib küsimus, kas oluline hargmaisuse näitaja või isegi üks määratlusalus võiks olla kodumaal või püsielukoha riigis registreeritud SIM-kaardi (telefoninumbri) aktiivne kasutamine ka pikemaajaliselt välismaal viibides. Ilmselt on kodumaal (kõnealusel juhul Eestis) registreeritud SIM-kaardi aktiivne kasutamine välismaal seotud sooviga olla kodumaal olevatele lähedastele, tuttavatele, äripartneritele, riigiasutustele vms kättesaadav. Kuni SIM-kaart hoitakse aktiivsena, on inimesel ilmselt vaja olla kodumaaga seotud. Sellest ajast, kui välismaal tegutsedes lülitatakse Eesti SIM-kaart välja, ei tunne inimene enam vajadust olla tihedalt seotud kodumaa, sealsete sotsiaalsete võrgustike ja institutsioonidega.

Kas see on hargmaisus?

Metoodika seisukohalt on oluline arutelu teema, kas see, mida mõõdetakse, on hargmaisus? Selles uuringus on hargmaisuse näitajaks seatud see, et inimene on aastas vähemalt 25% päevadest (92 päeva) nii Eestis kui ka mõnes välisriigis ja ta teeb sinna välisriiki 5–52 reisi aastas. Nende kahe näitaja põhjal leitud hargmaiste inimeste analüüs 2015. aasta kohta näitab, et mingil määral see metoodika sobib, sest hargmaised inimesed eristuvad hinnatud tunnuste põhjal turistidest, välisriiki pendelrändajatest ja välismaal töötajatest. Näiteks hargmaiste inimeste soolis-vanuseline struktuur, elukohad ja reiside ajastus erineb turistidest. Kindlasti aga on uuringus lihtsate näitajate põhjal hargmaisteks määratletud inimeste välismaal tegutsemise taga väga erinevad põhjused, tegevus ja ka elustiil.

Metoodika

Uuringu tulemused näitavad, et kasutatud mobiilpositsioneerimise andmed on üks võimalik hargmaisuse kirjeldamise allikas. Eurostati mobiiliandmete kasutatavuse uuringu (Positium LBS 2014) alusel on käesolevas uuringus välja toodud mobiilpositsioneerimise andmete väliskülastuste statistika kasutamise tugevad ja nõrgad küljed. Problemaatiline on mobiilpositsioneerimise andmetel põhinevate näitajate täpsuse hindamine, sest võrdluseks ei ole „tõeseid“ piiriülese pendelrände või hargmaisuse andmeid.

Adekvaatselt tuleb hinnata ka mobiiltelefonide levikut ja telefonikasutuse esinduslikkust, sest kasutatud CDR-andmed olenevad mobiiltelefoni kasutamisest. Tänapäeval leevendab seda probleemi telefonide laialdane levik ja aktiivsem telefonikasutus. Rändlustasude ühtlustumine Euroopas aga tekitab uusi arenguid telefonide välismaal kasutamise ja küsimusi andmete esinduslikkuse kohta.

Mobiilpositsioneerimisel põhineval metoodikal on ka positiivsed küljed: see võimaldab saada sõltumatust allikast statistilisi andmeid suure hulga elanike kohta. Andmed on digitaalsed ja kergesti töödeldavad ning üldjuhul korduvad. Andmete kogumise tsükkel on lühike, s.t statistikat ja uuringuid saab teha kiiresti. CDR-andmestik võimaldab hinnata inimeste liikuvust nii kohalikul tasandil kui ka seoses eri riikidega.

Kokkuvõte

Eesmärk oli kirjeldada Eestist lähtuvat hargmaisust ja arutleda selle nähtuse põhjuste ning geograafia üle. Metodoloogiliselt seati eesmärk välja arendada metoodika hargmaisuse mõõtmiseks mobiilioperaatorite rändlusteenuse andmete abil. Hargmaisus määratleti „palju ja tihti välisriigis viibimisena", mõõdupuuks seati, et inimene on aastas vähemalt 25% päevadest (92 päeva) Eestis ja vähemalt 25% päevadest mõnes välisriigis või kindlates välisriikides ning teeb sinna riiki 5–52 reisi aastas. Metodoloogiline väljakutse oli ka kahe suurema mobiilsideoperaatori andmete ühtlustamine, teaduskirjanduses pole seda varem tehtud.

Töö empiirilised tulemused näitavad, et vähemalt mingil määral õnnestus kontseptsioon ja metoodika koostada. Kahe suurema mobiilsideoperaatori rändlusteenuse andmete summana võib öelda, et üle 30 000 Eesti päritolu inimese tegutseb aktiivselt väljaspool Eestit ja hoiab välismaal Eesti mobiiltelefoni numbrit aktiivsena. Neist 23 587 on hinnanguliselt hargmaised inimesed, sest nende välismaale tehtud reiside arv ja välismaal viibitud päevade arv viitab võrdväärsele tegutsemisele nii Eestis kui ka välismaal. Lisaks on nende 30 000 hulgas 1500 piiriülest pendelrändajat, kes külastavad sihtriiki rohkem kui kord nädalas (52 ja rohkem reisi aastas) ning üle 4000 välismaal töötaja, kes viibivad suure osa aastast välismaal ja reisivad Eestisse vähem kui viis korda. Kõige rohkem hargmaiseid inimesi lähtub Eestist Soome (12 698), Rootsi (2136), Norrasse (1884) ja Euroopa Liidu riikidesse. Üllatavalt vähe aga oli hargmaiseid inimesi seotud Venemaaga: 1721 inimest, kuigi vene kogukond Eestis moodustab ligikaudu 30% elanikkonnast ja välismeediast on Eestis konkurentsitult valdavaim Vene meedia.

Kõiki neid 30 000 inimest ühendab see, et nad hoiavad Eesti SIM-kaardiga mobiiltelefoni välismaal aktiivsena ja kasutavad seda. Järelikult on need inimesed, kes on Eestiga seotud või tahavad Eestiga seotud olla. Uuringu koostajate hinnangu kohaselt on mobiiltelefoni kõnetoimingute põhjal saadud näitajad üks võimalik vahend hargmaiste inimeste leidmisel ja hargmaisuse hindamisel, sest head ühtse metoodikaga statistilist ülevaadet eri riikidega seotud hargmaisuse kohta praegu saada ei ole. Huvitav võimalus on hakata hargmaisust määrama ka SIM-kaardi alusel, see näitab, missuguse ühiskonnaga tahab inimene seotud olla. Kindlasti on vaja riikidel hargmaise elustiiliga seotud poliitika kujundamisega rohkem tegeleda, sest üsna laialt on levinud aktiivne tegutsemine mujal kui kodumaal ja hargmaine elustiil ei mahu rahvusriigi kontseptsiooni ning piiridesse ära. Missugused seadused, kohustused ja õigused „palju ja tihti välisriigis viibijatele" aga kehtivad, on huvitav arutelu teema.

Üle maailma laiali valgunud kogukondade ja IKT-arengute vaatlemine viib aga mõttele, et üks lahendus on IKT senisest põhjalikum rakendamine riigi ja valitsemise kontseptsiooni väljaarendamisel. Hargmaisus mahuks väga hästi digi- või virtuaalriiki, selles suunas areneb ka Eesti e-residentsus. Kas aga rahvusriiki saab digiteerida ja kas me virtuaalriigis tahaksime elada, see on teine olulise arutelu teema.

Autorid tänavad Telia ja Elisa kollektiive ning kliente niisuguse maailmas unikaalse uuringu korraldamise võimaluse eest. Samuti täname Erki Saluveeri Positium LBS-ist ja kolleege Tartu ülikooli geograafiaosakonnast. Uuringut on rahastatud teadusagentuuri grantist IUT2-17, Eesti teaduse teekaardi projektist „Infotehnoloogiline mobiilsusobservatoorium" ja Soome akadeemia URMI projektist.

Viidatud allikad

Ahas, R., S. Silm, O. Järv, E. Saluveer, and M. Tiru. (2010). Using mobile positioning data to model locations meaningful to users of mobile phones. *Journal of Urban Technology* 17 (1): 3–27.

Anniste, K., & Tammaru, T. (2014). Ethnic differences in integration levels and return migration intentions: A study of Estonian migrants in Finland. *Demographic Research*, 30, 377.

Bell, M., & Ward, G. (2000). Comparing temporary mobility with permanent migration. *Tourism Geographies*, 2 (1), 87–107.

Eurostat. (2013). Methodological manual for tourism statistics – Version 2.1 – 2013 edition. Luxembourg: European Union.

Krusell, S. (2013). Eesti elanike töötamine välismaal. Pilte rahvaloendusest, Eesti Statistikaamet.

Levitt, P., & Schiller, N. G. (2004). Conceptualizing Simultaneity: A Transnational Social Field Perspective on Society. *International Migration Review*, 38 (3), 1002–1039.

Meyer, J. W., Boli, J., Thomas, G. M., & Ramirez, F. O. (1997). World society and the nation-state. *American Journal of sociology*, 103 (1), 144–181.

Nedelcu, M., & Wyss, M. (2016). 'Doing family'through ICT-mediated ordinary co-presence: transnational communication practices of Romanian migrants in Switzerland. *Global Networks*, 16 (2), 202–218.

Nerb, G., Hitzelsberger F., Woidich A., Pommer S., Hemmer S., Heczko, P. (2009). Scientific Report on the Mobility of Cross-Border Workers within the EU. European Comission.

Positium LBS 2014. Feasibility Study on the Use of Mobile Positioning Data for Tourism Statistics, Consolidated Report Eurostat Contract No 30501.2012.001–2012.452, 31p. http://ec.europa.eu/eurostat/web/tourism/methodology/projects-and-studies.

Schiller, N. G., Basch, L., & Blanc, C. S. (1995). From immigrant to transmigrant: Theorizing transnational migration. *Anthropological quarterly*, 48–63.

Tehnilise Järelvalve Amet, (2015). Elektroonilise side ülevaade – IV kvartal 2015.

Telve, K. (2016). 7 The impact of commuting on close relations. European Borderlands: Living with Barriers and Bridges.

2.3. Eesti ettevõtete tootmis- ja innovatsioonivõrgustikud

Rainer Kattel, Urmas Varblane

Sissejuhatus

Geopoliitilisest asendist ja riigi väiksusest lähtudes on Eesti majanduse arengustrateegia alustala olnud avatud majanduse mudel. Kohe pärast iseseisvuse taastamist algas väliskaubanduse liberaliseerimine, mis avas Eesti turu importtoodetele ja tekitas sellega tugeva konkurentsi siseturul. See omakorda sundis ettevõtteid otsima sobivaid välisturge ja majanduses võeti kiiresti suund ekspordile. Samal ajal riigiettevõtete erastamise käivitamisega kujundati 1990. aastate keskel väga vaba investeerimiskeskkond välisinvestoritele. Kiiresti muutus Eesti üheks kõige suurema välisinvesteeringute suhtelise osatähtsusega riigiks Euroopas. Alates 1990. aastate lõpust on Eesti ettevõtted ka ise asunud investeerima välismaale, algul naabrite juurde Lätti ja Leetu, kuid seejärel on hakatud (nt Tallink, Nortal) üles ostma Soome jt Lääne-Euroopa riikide ettevõtteid ning asutatakse uusi ettevõtteid isegi Aasias (nt Fortumo OÜ).

Kõigi nende sammude tulemusena on Eesti ettevõtlus ühendatud erinevate rahvusvaheliste võrgustikega, nii reaalsete kui ka virtuaalsetega. Need Eesti ettevõtted, mis kuuluvad välisinvestoritele, on muutunud otseselt hargmaiste ettevõtete (ingl *multinational entreprises*) võrgustike osaks. Teine rühm kodumaiste omanikega Eesti ettevõtteid on ise ehitanud üles rahvusvahelise võrgustiku ja muutunud sellega ise hargmaisteks ettevõteteks (nt Balti laevaremonditehas). Kolmas rühm kodumaises omanduses Eesti ettevõtteid ei ole ise välismaale investeerinud, kuid ekspordi, impordi või allhanketööde tegemise kaudu on ikkagi seotud rahvusvaheliste võrgustikega. Neljas rühm on sünnilt rahvusvahelised (ingl *born global*) ettevõtted (Skype, Transferwise, Click and Grow), mis on asutatud kohe ainult välisturgudel tegutsemiseks.

Seega on väga suur osa Eesti ettevõtlusest seotud hargmaisuse kui majandusliku nähtusega. See realiseerub osalemisel rahvusvahelistes tarneahelates, mis olemuslikult on hiiglaslikud hargmaised võrgustikud, kus osalejad eri riikides panustavad toote üksikutesse komponentidesse, mis seejärel ühendatakse lõpptooteks, millele lisatakse erinevad teenused (ingl *global supply chain*). Teisest küljest saab neid võrgustikke käsitleda kui globaalseid väärtusahelaid (ingl *global value chain*), kus osalejad saavad endale mingi osa kogu ahela loodud uuest väärtusest (Gereffi, 2014).

Ettevõtete ja inimeste üha suurem hargmaisus seab nii ettevõtjate kui ka poliitika kujundajate ette põhimõttelise väljakutse, kuidas ühildada virtuaalne ja reaalne majanduslik mitmekesisus. Virtuaalvõrgustik võib toimida väga mitmel moel, näiteks tarneahelasisese konkurentsi kaudu, kus tootmisettevõtted konkureerivad ülemaailmselt samadele tarnelepingutele, jagamismajanduse platvormide kaudu nagu Airbnb, sotsiaalvõrgustike kaudu, nt Linkedin, aga ka rahvuskaaslaste abil, kes elavad ja töötavad välismaal. Reaalmajanduse võrgustikud on seotud ettevõtte füüsilise

asukoha iseloomujoontega, näiteks tööjõu piisav pakkumine, teadmusasutuste (ülikoolid) kohalolu ja tase, rahastamisvõimalused. Virtuaalvõrgustikud on paindlikud, laia ulatusega ning avatud, reaalsed võrgustikud aga lõplikud, aeglaselt muutuvad ja sageli unikaalsete omadustega. Nii ettevõtjad kui ka poliitika kujundajad peavad üha enam vastama küsimusele, kuidas neid paralleelselt toimivaid võrgustikke ja mitmekesisust ühildada, et sissetulekud suureneksid.

Kõnealust teemat on selles peatükis püütud Eesti kontekstis mõtestada, näidates Eesti ettevõtluse avatuse ja hargmaisuse süvenemist ja mitmekesistumist 1990. aastate algusest tänaseni. Eesti majandus on väga avatud, mida kinnitab näiteks kõrge koht erinevates üleilmastumist mõõtvates indeksites (nt KOF-i 2016. aasta majandusliku globaliseerumise indeksis asub Eesti 8. kohal). Seega analüüsitakse, milline on avatuse mõju majanduslike võrgustike arengule ja mida saaksime teha, et võrgustike arengule kaasa aidata. Eesti seisukohalt on tähtis, et meie ettevõtlus oleks ühendatud võimalikult paljude tarneahelatega. Seejuures oleks hea, et ka meie osa selles ahelas loodud uuest väärtusest oleks üha suurem, mis võimaldaks maksta kõrgemaid töötasusid ja ettevõtted saaksid enam kasumit arendamisse investeerimiseks. Töötlev tööstus on Eesti majanduse keerukuse ja teadmusmahukuse suurendamisel väga tähtis, seetõttu on peatükis keskendutud eelkõige just sellele valdkonnale.

2.3.1. Eesti ettevõtlus maailmamajanduse võrgustumises

Tänapäeva maailmamajanduse oluline arengusuund on riikide majanduste vastastikuse sõltuvuse kiire kasv, mis realiseerub erinevate reaalmajanduslike ja virtuaalsete võrgustike kaudu. Selle protsessi käivitamisel oli väga tähtis rahvusvahelisele kaubandusele ja otsestele välisinvesteeringutele seatud piirangute kaotamine 1980. aastate lõpus. Teiselt poolt toetas seda protsessi väga tugevalt infotehnoloogia kiire areng ja eriti selle rakendusvõimaluste ulatuslik laienemine alates 1990. aastatest. Maailmamajanduses tegutsevaid ettevõtteid hakati käsitlema ülemaailmsete väärtusahelate raamistikus.

Võrgustike olulisust hakati rõhutama ka seoses ühiskonna innovatsiooniprotsessiga. Praegu kõige enam heaks kiidetud innovatsioonikäsitlus – innovatsioonisüsteemide lähenemine – rõhutab erinevate võrgustike (nt ettevõte–ettevõte, ettevõte–ülikool, ettevõte–riik, töötajad oma võrgustikega) tähtsust (Lundvall 2013; Asheim ja Gertler 2005). Eriti oluliseks on võrgustikud muutunud innovatsiooni uuringutes viimastel aastatel peamiselt üleilmastumise suureneva mõjuga majandusarengule ja infotehnoloogia kiiresti muutuvate ärimudelite tähtsustumisega maailmamajanduses.

Üleilmastumine on eelkõige mõjutanud rahvusvahelisi tootmisvõrgustikke, kus väärtusahela osad paiknevad eri riikides. Info jagamisel ja analüüsimisel põhinevate ärimudelite (nt Amazon, Uber, Airbnb) kaudu loodav väärtus moodustab üha suurema osa maailmakaubanduse kogumahust (Mckinsey 2016). Väärtusahelad ja nendes toimivad tootmis- ning innovatsioonivõrgustikud muutuvad üha virtuaalsemaks ja piiriülesemaks ehk nende võrgustike hargmaisus suureneb.

Eestis kasutati 1990. aastate algul maailmamajanduse avanemisega tekkinud võimalusi ja alustati kiiresti ka omalt poolt väliskaubanduse liberaliseerimist, mis avas Eesti turu importtoodetele ja tekitas sellega tugeva konkurentsi siseturul. See omakorda sundis Eesti ettevõtteid otsima sobivaid välisturge ja majanduses võeti kiiresti suund ekspordile, mis ulatus juba 1995. aastal üle 70% sisemajanduse kogutoodangust. Eesti valis riigiettevõtete erastamisel välisinvestorite kaasamise mudeli ja suutis kiiresti kujundada väga avatud ja vaba investeerimiskeskkonna välisinvestoritele. Kiiresti muutus Eesti üheks kõige suurema välisinvesteeringute suhtelise osatähtsusega riigiks Euroopas. Eesti avatust välisinvestoritele ja samal ajal ka välisinvestorite omanduses oleva ettevõtluse väga suurt osatähtsust töötlevas tööstuses näitab tabel 2.3.1.

Tabel 2.3.1. Välisosalusega ettevõtete osa Eesti töötlevas tööstuses 1996–2014

Näitaja	1996	2008	2014
Osatähtsus töötajate koguarvust	16,8%	44,3%	44,8%
Osatähtsus kogu ekspordist	32,5%	64,1%	65,3%
Osatähtsus kogu lisandväärtusest	22,4%	49,0%	48,7%
Osatähtsus investeeringutest			
materiaalsesse põhivarasse		42,0%	38,0%
Ekspordi osatähtsus käibest	52,4%	71,3%	77,2%
Lisandväärtus töötaja kohta võrreldes kodumaises omanduses ettevõtetega	133,7%	120,5%	117,3%

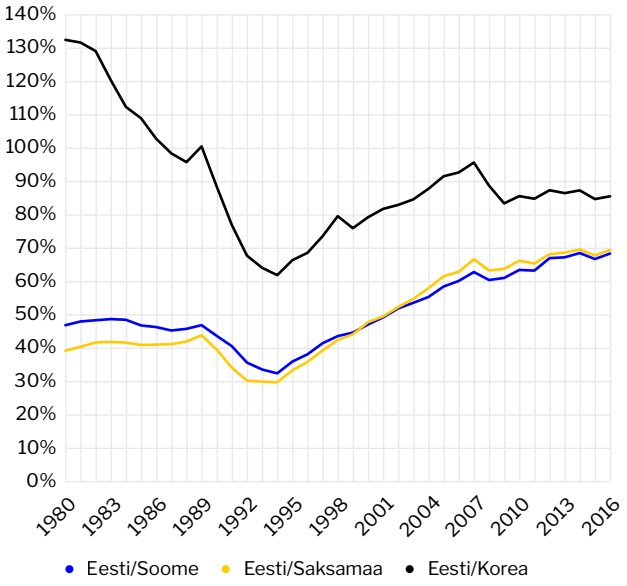
Allikad: statistikaameti erinevad andmekogud.

Tabel 2.3.1 näitab, kuidas 1996. ja 2008. aastail kasvas kiiresti välisomanduses ettevõtete suhteline osatähtsus nii hõives, lisandväärtuse loomisel kui ka ekspordis. Väga oluline oli välisinvestorite tegevus tööstuse suunamisel ekspordile. Näha on ka Eesti ettevõtete õppimisvõime, mis avaldub lõpptulemusena tööjõu tootlikkuse näitaja – töötaja kohta loodud lisandväärtuse – pidevas konvergentsis (Masso *et al.* 2012). Aastal 1996 loodi ühe töötaja kohta välisettevõtetes 33,7% enam lisandväärtust kui Eesti kapitalil põhinevais ettevõtetes, kuid 2014. aastaks oli see kahanenud 17,3%-le.

Üldistavalt võib väita, et majanduse avatusega kaasnenud struktuurimuutused Ida-Euroopas, sh Eesti

majanduses, olid 1990. aastatel väga kiired ja aitasid kaasa tootlikkuse taseme ühtlustumisele Lääne-Euroopa arenenud tööstusriikidega. Joonis 2.3.1 näitab Eesti tööjõu tootlikkuse kasvu suhtena Soome, Saksamaa ja Lõuna-Korea tootlikkusesse. Selgub, et 1980. aastate lõpust suurenes Eesti mahajäämus neist riikidest kiiresti, kuid uue kümnendi teisel poolel kasvas Eesti tootlikkus kiiresti kuni 2008. aastani.

Joonis 2.3.1. Tööjõu tootlikkus hõivatute kohta, 2015. aasta, USA dollarit, Eesti suhtena võrdlusriigist

Allikas: The Conference Board Total Economy database, autori arvutused.

Kiire kasvuga samal ajal suurenes kiiresti ka erasektori võlakoorem ja jooksevkonto puudujääk: mõlema suurenemine algas 1990. aastate teisel poolel ning lõppes 2008. aastal Eestit väga valusalt tabanud maailmamajanduse kriisiga. Nende muutuste tulemusena kujunes välja Eesti majanduse praegune struktuur, mida iseloomustab välisturgudele suunatus ja suuresti välisosalusega töötusettevõtted. Eesti tööstuses on valdavad laias laastus samad sektorid, mis Skandinaavia maadeski: puidutööstus, masinaehitus, elektroonikatööstus, keemiatööstus, mööblitööstus. Sarnane spetsialiseerumine Skandinaaviaga on toonud Eesti tööstusele allhankija kuvandi, mis oli tegelikult juba 2000. aastatel ainult osaliselt tõene ja on praeguseks päris selgelt muutunud: „Eesti tööstusettevõtete hulgas on juba arvestataval määral ka neid ettevõtteid, kes tegelevad tootearendusega ja pakuvad tugevalt spetsialiseeritud tootmisteenuseid. See tähendab, et tegemist on komplekssete toodete ja protsessidega, aga ka nišitoodete ning sellest tulenevalt väikeste tootmismahtudega, mille tsüklilisus on paratamatu.“ (Karo jt 2014)

Ettevõtete koha järgi emaettevõtte üleilmses väärtusahelas saab Eesti välisomanduses olevate tööstusettevõtete puhul väga suure üldistusena välja tuua kaks ettevõtete ideaaltüüpi. Esiteks nn A-tüüpi ettevõtted, kes alustasid suurte tuntud kaubamärke tootvate firmade allhankijana ja arenesid edasi spetsialiseeritud tootmisteenuse pakkujaks, kuid importisid peaaegu kogu tootmissisendi. Neil ettevõtetel on väga tihedad sidemed emaettevõttega, kuid neil ei ole kuigi olulisi sidemeid teiste ettevõtete ja haridusasutustega Eestis. Selliste ettevõtete näitena võib varasemast tuua Elocteqi. Kuid emaettevõttelt saadud peamiselt tootmisülesandega ettevõtteid on teisigi, näiteks vineeritootja UPM Kymmene Otepääl, masinaehitusettevõte Clyde Bergemann või elektroonikafirma Enics Elvas.

Teiseks on juba ka nn B-tüüpi ettevõtteid. Emaettevõte on neile andnud ka võimaluse kujundada ise Eestis oma koostöövõrgustik kohalikest ettevõtetest ja liikuda tootmisest ka arendustegevuse poole, kaasates Eestist teadus- ja arendustöötajaid. Selliste ettevõtete rühma jõuline näide on ABB, mis on samuti välisomanduses, kuid tegutseb Eestis oma kaubamärgi all, ettevõttel on Tallinnas üks tema kuuest keskusest maailmas, koostööd tehakse ligi saja ettevõttega Eestis ja tööd antakse 10 000 inimesele. Sellised B-tüüp ettevõtted suudavad oma virtuaalvõrgustikud Eestisse tuua, muutes need reaalseteks siin toimivateks koostöövõrgustikeks ja andes nii tugeva panuse majanduse arengusse.

Viimasel kümnendil on üha enam ka kodumaises omanduses ettevõtteid (C-tüüp), kus on suudetud üles ehitada rahvusvaheline kontsern ning ettevõtted on ise muutunud rahvusvaheliste teenuste osutamise ja tootmisvõrgustike juhtideks. Näiteks võib teenuste valdkonnast esile tõsta Tallinki, Nortali ja Fortumo, tootmisettevõtetest BLRT, TMB ja Harju Elektri.

Kõige põhjalikuma teabe Eesti ettevõtete võrgustumise kohta annab statistikaameti 2011. aasta uuring „Üleilmsed väärtusahelad ja rahvusvaheline hankimine“, mis hõlmas kõiki 514 Eestis tegutsevat ettevõtet, kus oli enam kui 100 töötajat. Selle uuringu tulemustest selgus, et 419 ettevõtet ehk 81,5% vastanutest kuulusid kontserni koosseisu. Seega oli võrgustumine juba 2011. aastal väga ulatuslik, kuigi enamasti oli tegemist riigisiseste kontsernide ja Eesti-siseste võrgustikega. Kuid siiski oli 16,1% ettevõtetest tütarettevõtteid välismaal, kus töötas 7766 töötajat, sealhulgas 1351 tööstuses ja ülejäänud teenindussektoris. Need ettevõtted esindavad Eesti majanduses kodumaises omanduses hargmaiseid ettevõtteid, kes on rajanud rahvusvahelised võrgustikud.

Eesti ettevõtted on teinud suuri edusamme reaalsete võrgustike loomisel, kuid nende kasutamine uue teadmuse saamiseks ja levitamiseks on siiski veel tagasihoidlik. Edusammudele vaatamata on siiski suurem osa Eesti tööstusest veel kaugel ABB-le omasest arengujoonest. Loomulikult on siin piiranguks ka Eesti ettevõtete väiksus ja ettevõtjate teadmised. Kuigi meie ettevõtete allhankija-kuvand on vähenenud, võtab väärtusahela kõrgematele astmetele liikumine veel aega.

Nii Eesti kui ka Kesk- ja Ida-Euroopa riikide liikumisel 'teadmiste redelil' on olnud kolm etappi. Esiteks, kiire tootlikkuse kasv 1990. aastatel, milleks ei olnud vaja intellektuaalomandi kasutamise kasvu. Teiseks, kiire intellektuaalomandi kasutamise kasv 2000. aastatel. Kolmandaks, mõlema näitaja kasvu pidurdumine 2010. aastatel.

Seega võib väga suure üldistusena väita, et Eesti ettevõtete tootlikkuse kasvu allikad pole olnud niivõrd teadmusbaasi arendamine, vaid pigem investeeringud põhivarasse ja müügivõime suurendamine.

Püüdes lähemalt aru saada ülal kirjeldatud protsesside mõjust innovatsioonivõrgustikele Eestis, torkavad silma kaks suundumust. Esiteks on ettevõtete teadus- ja arendustegevus tugevalt koondunud Harjumaale ja Tartusse, vastavalt 65% ja 20% ettevõtete asjaomastest kulutustest (Mürk ja Kalvet 2014). Teiseks erineb ettevõtete spetsialiseerumine teadus- ja arendustegevuse valdkondades (seal, kus tehakse asjaomaseid investeeringuid) märkimisväärselt avaliku sektori spetsialiseerumisest (Ukrainski jt 2014, Karo jt 2014).

Pidevalt korraldatavad CIS-uuringud (Community Innovation Survey) näitavad, et kuigi tööstusettevõtted on peamised ekspordi- ja ka innovatsioonimootorid Eestis, on piiratud nende võime maailma tehnoloogia ja innovatsiooni eesliini turusignaale analüüsida ja tõlgendada (nt kodumaise tooraine kasutamisel), samuti on piiratud nende ettevõtete kodu- ja välisvõrgustikud – kellega ja kui palju tehakse innovatsioonikoostööd (Kaarna jt 2015).

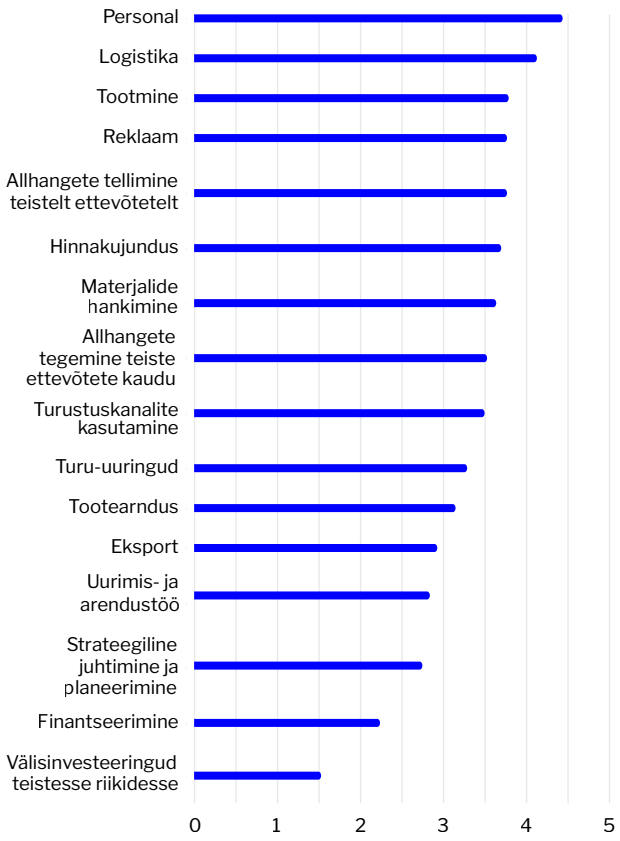
Tähtis koht on ka tööstusettevõtete välisomanikel: ühest küljest on nende kaudu oluliselt lihtsam pääseda välisturgudele, teisest küljest puuduvad neil väljakujunenud võrgustikud Eestis. Sel juhul on väga olulised vahendusorganisatsioonid, näiteks erialaliidud ja klastrid. Siin on tööstussektoritel märkimisväärseid erinevusi: elektroonika- ja puidutööstusel on tugevad erialaliidud ning klastrid, mis koondavad valdkonna juhtivad ettevõtted, sama aga ei saa öelda masinatööstuse kohta. Ettevõtete koostöö paraneb eelkõige siis, kui tooted muutuvad kompleksemaks.

2.3.2. Hargmaised ettevõtted tootmis- ja innovatsioonivõrgustikes

Eesti töötleva tööstuse ettevõtete tootmis- ja innovatsioonivõrgustikud on loomult üha enam hargmaised. Kuigi ajaloolises vaates võib ka väita, et juba enne 1990. aastat oli Eesti tööstus väga tihedalt seotud üleliiduliste tarneahelatega ja ka siis sai rääkida kuulumisest tootmisvõrgustikesse ja ühe – idasuunalise – hargmaisuse olemasolust. Praegu on ettevõtete sidemed maailmamajandusega palju mitmekülgsemad. Põhjamaadest, Saksamaalt, Hollandist, kuid ka paljudest teistest riikidest pärit välisinvestorite kaudu osalevad meie ettevõtted üleilmsetes väärtusahelates. See hargmaisuse kanal on Eestis väga oluline, sest kogu Eesti töötlevas tööstuses hõivatutest kolmandik töötas 2014. aastal välisomanduses ettevõtetes, käibest andsid need enam kui poole, ekspordist kaks kolmandikku jne.

Hargmaiste ettevõtete panus Eesti majanduse arengusse oleneb paljuski sellest, millistes võrgustikes tegutsevad nende tütarettevõtted ja milline on nende otsustusvabadus erinevates tegevusvaldkondades. Tartu ülikooli majandusteaduskonna uurimisrühma välisinvestorite uuringud näitavad, et suurim otsustusvabadus on Eestis paiknevatel hargmaiste ettevõtete allüksustel personalitöös ja logistikas (vt joonis 2.3.2), millele järgneb tootmine ja reklaam kohalikul turul. Välisomanike kõige enam kontrollitav valdkond on investeerimis- ja finantseerimisotsused, kuid ka siinsete ettevõtete ekspordipiirkonnad ning kavandatavad välisinvesteeringud.

Joonis 2.3.2. Keskmised hinnangud otsustusprotsessi jagunemise kohta välisinvestori ja Eesti allüksuse vahel, 1 – otsustab täielikult välisomanik, 5 – otsustab täielikult Eesti allüksus

Allikas: Roolaht, Vissak, Varblane (2010) lk 114.

Hinnakujundus, turustuskanalite valik ja turundusmeetmestik on enamasti samuti välisomaniku tugeva kontrolli all. Tootmisettevõtete seas on neid, kes turundus- ja müügitööd ei tee, vaid täidavad tootmisülesannet

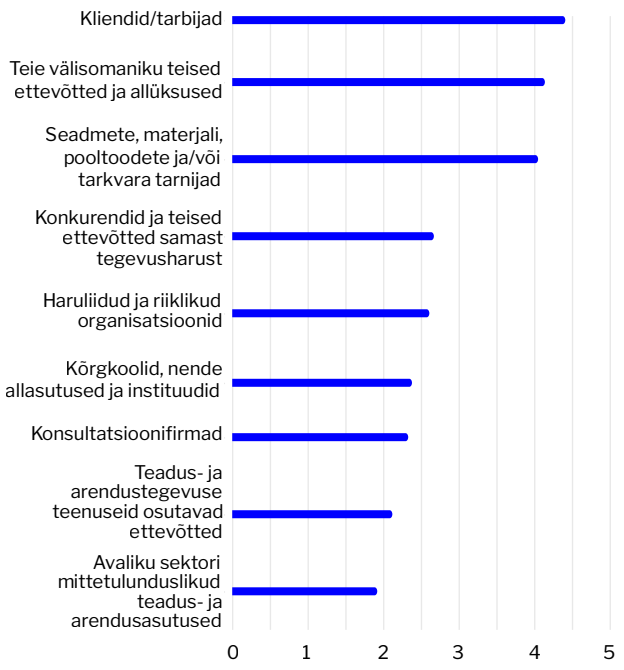
kontserni suuremas tarneahelas (nt Saint Gobain Glass Estonia SE või UPM Kymmene). Tootmise, logistika, personali ja hanketegevuse otsused langetavad valdavalt Eesti allüksused. Materjalide tarnimisel osaletakse kontserni üleilmsetes hangetes, mis võimaldavad suuremate ostukoguste tõttu soodsamaid sisendhindu. Niisugusel juhul piirdub kohapealse ettevõtte juhtide otsustusala tootmise tõhusa ja areneva korraldamisega.

Uurimis- ja arendustegevuse ning tootearenduse autonoomia oleneb samuti siinse üksuse tegevusprofiilist. Kohalikule turule tooteid või teenuseid pakkudes osalevad siinsed töötajad intensiivselt arendusprotsessides või pakuvad isegi ideid kogu rahvusvahelise kontserni tegevuse edendamiseks (Fortum). Kuid on ka tegevusvaldkondi, kus arendustegevus piirdub välisomanikult saadud tootenäidise kvaliteetses juurutamises tootmisse. Iseseisvust aga ei tohiks käsitleda muutumatu nähtusena. Kohaliku ettevõtte otsustusautonoomia oleneb ka siinse juhtkonna võimekusest ja arenguvõimelisusest, mis kohaliku kompetentsuse kasvu puhul võib autonoomiat mingis ulatuses suurendada. Eestis asuva ettevõtte iseseisvus ja juhtimisõiguse suurendamine võib olla otsustav eelsamm ettevõtte turupositsiooni laiendamisel. Iseseisvuse jätkuv või suurem piiramine aga võib muuta tõenäolisemaks tegevuse lõpetamise Eestis ja mujale kolimise.

Võrgustiksuhete seisukohalt on paljudele välisomandiga ettevõtete juhtidele tähtis kliendi vajadustega arvestamine, koostöö omaniku teiste ettevõtetega nii Eestis kui ka välisriikides ja hankepartneritega (vt joonis 2.3.3). Hargmaiste ettevõtete kontsernisisestes võrgustikes on intensiivne teabevahetus, ühiskoolitused ja kogemuste edastamine väga tavaline ja korrapärane (Lasertool, Clyde Bergemann). Siiski on väiksemateski välisomanduses ettevõtetes küllaltki levinud riikidevaheline teadmusvahetus ja õppevisiidid (UPM Kymmene, Scan Holz). Isegi kui ametlikke ja reeglitega kontrollitud koostööviise pole organisatsioonis kehtestatud, on omandisuhetega kaasnevad õpi- ja arenguvõimalused enamasti siiski olulised ja juhid hindavad neid sellisena.

Üldiselt on välisomanduses ettevõtete juhid erialaliitude rolli ja panuse kohta saadud kogemuste põhjal pigem skeptilised ja leiavad, et kasu neist on tagasihoidlik. Võrgustiksuhted konsultatsioonifirmade, teadusasutuste, ülikoolide ja muude kõrgkoolide ning haridusasutustega ei ole välisomanduses ettevõtete jaoks väga olulised. Samale tulemusele jõuti ka 14 Euroopa riigi võrdlevas uuringus, kus leiti ettevõtete välisomanduse ja kohalike ülikoolide koostöö negatiivne seos (Rõigas jt 2016). Eestis tegutsevad välisinvestorid tõid peamiste probleemidena välja akadeemilise hariduse teoreetilisust ja raskesti seostatavust ettevõtete praktiliste arenguvajadustega. Siiski toodi välja ka positiivseid näiteid tõhusast koostööst Tallinna tehnikaülikooliga või Tartu ülikooli kui juhtimisteadmuse allikaga. Ettevõtted näevad võimalusi kogemuste vahetamises ülikoolidega, olgu need näiteks ettevõtjate külalisloengud või teadlaste panus ettevõtte arendusse, kuid palju oleneb üksikisikute initsiatiivist või selle puudumisest.

Joonis 2.3.3. Keskmised hinnangud koostööpartnerite tähtsusele välisomandiga ettevõttes, 1 – täiesti ebaoluline, 5 – väga oluline

Allikas: Roolaht, Vissak, Varblane (2010) lk 116.

Välisfirmade seotusest Eesti ja välismaiste tootmisvõrgustikega annab teatud üldistava ettekujutuse Eesti allhankijate kasutamise osatähtsus, mis ulatus 54%-ni (Varblane *et al.* 2011). Kaks kolmandikku vastanutest leidis, et Eestist pärit allhankijate kasutamise maht jääb tulevikus samaks, viiendik kavatseb siiski kohalike allhankijate kasutamist suurendada. Seega võib öelda, et küllalt suur kasvuruum on välisosaluses ettevõtete senisest mitmekülgsemaks sidumiseks kohaliku majandusega. See peaks sisaldama senisest hoopis tihedamat seost valitsuse ja välisinvestoritega, näiteks peaministri välisinvestorite ümarlaua loomisena, Eesti ülikoolide ja välisinvestorite kohtumiste sarjana jne. Juba sellised lihtsad, kuid pidevalt toimivad võrgustikud võimaldaksid hargmaisust enam ära kasutada meie majanduse arendamisel.

Kokkuvõte

Tänapäeva maailmamajanduse oluline arengusuund on riikide majanduste vastastikuse sõltuvuse kiire kasv. See realiseerub rahvusvaheliste tarneahelate kaudu, mis olemuslikult on hiiglaslikud hargmaised võrgustikud, kus tootjad eri riikides valmistavad üksikuid komponente, mis seejärel ühendatakse lõpptooteks, millele lisatakse

teenused (ingl *global supply chain*). Teisest küljest on need võrgustikud ka globaalsed väärtusahelad (ingl *global value chain*), kus osalejad saavad endale osa kogu ahela loodud uuest väärtusest. Seega on Eesti seisukohalt oluline, et meie ettevõtlus oleks ühendatud võimalikult paljude tarneahelatega. Mida suurem on meie osa selles ahelas loodud uuest väärtusest, seda kõrgemaid töötasusid oleks võimalik maksta ja seda suurem oleks kasum, mida saaks investeerida ettevõtete arendamisse.

Viimastel kümnenditel on pidevalt suurenenud Eesti ettevõtluse ühendamine rahvusvaheliste reaalsete ja virtuaalvõrgustikega. Seega meie majanduse hargmaisus on suurenenud ja mitmekesistunud. Klassikalise hargmaisuse valitsemise ajastul 1990. keskel tegutsesid Eestis välisinvestoritele kuuluvad tütarettevõtted, kuid alates 1990. aastate lõpust on kujunenud uued hargmaisuse tüübid. Eestis tegutseb arvestatav hulk ettevõtteid, mille juhid on ise ehitanud üles rahvusvahelise võrgustiku ja muutunud sellega hargmaisteks ettevõteteks. Viimasel kümnendil on eriti infotehnoloogia valdkonnas asutatud hulgaliselt sünnilt rahvusvahelisi (ingl *born global*) ettevõtteid, mis on rajatud kohe ainult välisturgudel tegutsemiseks.

Eesti ettevõtted on teinud suuri edusamme reaalsete võrgustike loomisel, kuid nende kasutamine uue teadmuse saamiseks ja levitamiseks on siiski veel tagasihoidlik. Edusammudele vaatamata on suurem osa Eesti tööstusest siiski veel kaugel ABB Eesti allüksusele omasest arengujoonest, millega emaettevõte on neile andnud võimaluse kujundada ise Eestis oma koostöövõrgustik kohalikest ettevõtetest ja liikuda tootmisest ka arendustegevuse poole, kaasates Eestist teadus- ja arendustöötajaid.

Hargmaiste ettevõtete panus Eesti majanduse arengusse oleneb paljuski sellest, millistes võrgustikes tegutsevad nende tütarettevõtted ja milline on nende otsustusvabadus erinevates tegevusvaldkondades. Mida enam asutatakse neid hargmaiseid ettevõtteid, mis otsivad ja leiavad endale partnereid uurimis- ja arendustegevuse ning tootearenduse valdkonnas, seda paremini liigub nende võrgustike kaudu teadmus innovatsioonist Eestisse ja ka vastupidi, meilt välismaale. Välisinvestorite uuringud näitavad, et kohalikule turule tootes või teenuseid osutades osalevad siinsed töötajad intensiivselt arendusprotsessis või pakuvad isegi ideid kogu rahvusvahelise kontserni tegevuse edendamiseks (AS Fortum Tartu). Siiski on rohkem tegevusvaldkondi, kus arendustegevus piirdub välisomanikult saadud tootenäidise kvaliteetse juurutamisega tootmisse.

Tulevikku silmas pidades on tähtis, et hargmaiste ettevõtete allüksuste otsustamisprotsessi iseseisvust ei tohiks käsitleda muutumatu nähtusena. Kohaliku ettevõtte otsustusõigus oleneb ka siinse juhtkonna võimekusest ja arenguvõimelisusest, mis kohaliku kompetentsuse suurenemise korral võib iseseisvust suurendada. Mida suurem on hargmaise ettevõtte Eestis asuva allüksuse iseseisvus ka väljapool tootmist, seda enam võib käivituda teadusarendus ja innovatsioonikoostöö Eesti teiste ettevõtete ja teadusasutustega.

Küllalt suur kasvuruum on välisosaluses ettevõtete senisest mitmekülgsemaks sidumiseks kohaliku majandusega. See peaks tähendama valitsuse ja välisinvestorite senisest tihedamat seost, näiteks peaministri välisinvestorite ümarlaua loomisena, Eesti ülikoolide ja välisinvestorite kohtumiste sarjana jne. Juba sellised lihtsad, kuid pidevalt toimivad võrgustikud võimaldaksid hargmaisust enam ära kasutada meie majanduse arendamisel.

Tänusõnad

Oleme tänulikud Tea Danilovile, Tarmo Kalvetile, Olga Mihkeevale ja Imre Mürgile nende abi eest artikli koostamisel. Samuti täname fookusgrupi intervjuudes osalenud Märt Helmjat, Juhan Kaalepit, Toomas Kästikut, Julius Stokast ja Ruth Vahtrast EAS-i välisinvesteeringute valdkonnast.

Viidatud allikad

Asheim, B. ja M. S. Gertler (2005). "The geography of innovation: regional innovation systems", R. R. Nelson, D. C. Mowery, J. Fagerberg (toim.), *The Oxford Handbook of Innovation*, Oxford: Oxford University Press, 291–317.

EAS fookusgrupp (2016). Fookusgrupi intervjuus osalesid Märt Helmja, Juhan Kaalep, Toomas Kästik, Julius Stokas ja Ruth Vahtras. 23.09.2016.

Gereffi, G. 2014. „Global value chains in a post-Washington Consensus world". *Review of International Political Economy*, 21 (1), 9–37.

Holm, J. R., Lorenz, E., Lundvall, B-Å. ja Valeyre, A. (2010). „Organizational learning and system of labor market regulation in Europe", *Industrial and Corporate Change*, doi:10.1093/icc/dtq004, 1–33.

Holm, J. R. ja Lorenz, E. (2014). „Has 'Discretionary Learning' Declined during the Lisbon Agenda? A cross-sectional and longitudinal study of work organisation in European nations", Kättesaadav http://ssrn.com/abstract=2487849.

Kaarna, K., Ojamäe, K., Lember, K., Welch, E., ja Fisher, B. (2015). Eesti ettevõtete uuendusmeelsus ja innovatsiooni toetamise võimalused. Eesti Majandus- ja Kommunikatsiooniministeerium. Kättesaadav https://www.mkm.ee/sites/default/files/inno_24.pdf.

Karo, E., Kanep, H., Urkainski, K., Kattel, R., Lember, V. ja Varblane, U. (2014). „Nutikas spetsialiseerumine: kas Eesti teadus-, arendus- ja innovatsioonipoliitika kuldvõtmeke aastail 2014–2020", Riigikogu Toimetised, 29. Kättesaadav http://rito.riigikogu.ee/eelmised-numbrid/nr-29/nutikas-spetsialiseerumine-kas-eesti-teadus-arendus-ja-innovatsioonipoliitika-kuldvotmeke-aastail-2014-2020/.

Lundvall, B.-A. (2013)."Innovation Studies: A personal interpretation of 'the state of the art'", Fagerberg, J., Martin, B. R., Andersen, E. S. (toim.), *Innovation Studies. Evolution and Future Challenges*, Aldershot: Elgar, 21–70.

Masso, J., Roolaht, T., Varblane, U. (2012). Links between foreign direct investment and innovation activities in Estonia. In.: *Innovation Systems in Small Catching-Up Economies: New Perspectives on Practice and Policy* (eds. Carayannis, E. G., Roolaht, T., Varblane, U.) Springer-Verlag, New York, pp. 235–256.

Mckinsey (2016). *Digital globlization: The new era of globaal flows*. Kättesaadav: http://www.mckinsey.com/business-functions/digital-mckinsey/our-insights/digital-globalization-the-new-era-of-global-flows.

Mürk, I. ja Kalvet, T. (2014). Teaduspõhiste ettevõtete roll Eesti T&A- ja innovatsioonisüsteemis. Teadus- ja innovatsiooni-poliitika seireprogramm. Kättesaadav http://www.tips.ut.ee/index.php?module=32&op=1&id=3686.

Parker, G. G., van Alstyne, M. W., Choudary, S. P. (2016). *Platform Revolution. How networked markets are transforming the economy – and how to make them work for you*. New York & London: Norton & Company.

Roolaht, T., Vissak, T., Varblane, U. (2010) Eestis tegutsevate välisosalusega ettevõtete juhtide küsitlemise käigus saadud tulemused ja järeldused. Otsesed välisinvesteeringud Eesti majanduses. Varblane, U. (toim.), Tartu Ülikooli Kirjastus, 87–142.

Rõigas, K, Mohnen, P., Varblane, U. (2017, in press). Which firms use universities as cooperation partners? – A comparative view in Europe. *International Journal of Technology Management.* Kättesaadav http://www.inderscience.com/info/ingeneral/forthcoming.php?jcode=ijtm.

Ukrainski, K., Kanep, H., Masso, J. (2014). Eesti teaduse rahastamise rahvusvaheline võrdlevanalüüs. Teadus- ja innovatsiooni-poliitika seireprogramm. Kättesaadav http://www.tips.ut.ee/index.php?module=32&op=1&id=3561.

2.4. Välismaal töötanud noored ja nende edukus tööturul

Maryna Tverdostup, Jaan Masso

Sissejuhatus

Euroopa Liidu idasuunaline laienemine 2004. aastal eemaldas tõkked tööjõu vabalt liikumiselt Euroopa Liidu uute ja vanade liikmesriikide vahelt. Siiski, lahkumisotsust tehes ei ole väljaränne alati jäädava või alalisena planeeritud. Paljude Eesti elanike jaoks on olnud tööjõu vaba liikumine võimalus töötada mõnda aega välismaal suurema sissetulekuga töökohal koos väljavaatega naasta hiljem kodumaale. Seda tüüpi ränne hõlmab ühekordset lühiajalist tööränet, pendelränet ja hooajalist tööd, millele üldiselt viidatakse kui ajutisele väljarändele.

Paljud viimastel aastatel avaldatud uurimused on olnud pühendatud välismaalt tagasi pöördunud või tagasi rännanud inimeste (ingl *return migrants*) teemale. Enamik uurimustest on keskendunud mõnele konkreetsele riigile, pöörates tähelepanu sellele, milline on välismaal omandatud töökogemuse seos pärast naasmist päritolumaa tööturul hakkamasaamisega, nt teenitava palgaga või töö leidmise võimalusega (Dustman 2007, White 2014). Tähelepanuväärne on, et välismaalt tagasipöördumise määr on Eesti puhul Euroopa suuremaid (Zaiceva and Zimmermann 2014). Ükskõik, kas räägime välismaale alaliselt või ajutiselt siirdunutest, moodustavad mõlemas rühmas märkimisväärselt suure osa noored (Kahanec and Zimmermann 2010). Varasemates käsitlustes on tagasirännanuid tavaliselt käsitletud ühe rühmana, mistõttu on ka vähem teada just kitsamalt tagasi rännanud noorte kohta. See on niisiis senistes teadmistes oluline uurimislünk, üks oluline erand on Iara (2010) uurimus. Selle peatüki eesmärk on kõnealust lünka meie migratsiooniprotsessist arusaamises mõnevõrra täita.

Varasemad uurimused on näidanud, et avatud piirid suurendavad tööjõu mobiilsust avardades sel viisil nii ettevõtete töötajate otsimise kui ka töötajate töö leidmise võimalusi. Samuti on majandusele selline tööjõu mobiilsus hea, sest suureneb tööturu paindlikkus. Loomulik on, et vanema põlvkonnaga võrreldes on just noored rändealtimad, sest nad on rohkem valmis riskima. Noored on tõenäolisemalt nõus välismaale tööle asuma, sest sageli pole neil kinnisvara, lapsi, stabiilset töökohta ega muid takistavaid tegureid, mis neid kodumaaga tugevalt seoks. Peatüki esimene uurimisküsimus ongi, kas Eesti noored on enam valmis ajutiselt Eestist lahkuma, kasutama avatud piiridega loodud võimalusi Euroopa Liidu ühisel tööturul ja otsima paremaid töötamisvõimalusi välismaal.

Teine suund kirjanduses rõhutab, et kõik inimesed ei ole ühtmoodi valmis välismaale tööle asuma. Näiteks rõhutatakse kõrgharidusega inimeste piiriülest suuremat liikuvust nende oskuste ja teadmiste lihtsama piiriülese ülekantavuse tõttu. See tähendab nende väärtustamist sihtriigi tööturul võrreldes päritoluriigiga ja seda, kui lihtne on asuda tööle oma oskustega sobivale ametikohale sihtriigis. See viib teise uurimisküsimuseni,

Vanadel Euroopa Liidu liikmesriikidel oli võimalik rakendada uute liikmesriikide tööjõu vabale liikumisele kuni seitsme aasta jooksul üleminekuperioodi, mille jooksul uute liikmesriikide töötajate tööränne oli piiratud. Algul avasid tööturu uute liimesriikide kodanikele ainult kolm riiki: Ühendkuningriik, Iirimaa, Rootsi, kellele aastatel 2006–2007 järgnesid Soome, Kreeka, Itaalia, Holland, Portugal ja Hispaania (Münz 2008).

Ajutine välja- ja tagasiränne on töös käsitletud sünonüümidena. Selguse huvides kasutatakse siiski läbivalt pigem mõistet „tagasiränne".

Tööturu paindlikkust defineeritakse erinevalt, kuid kõige üldisemalt näitab see tööturu võimet kohaneda majanduse muutustega ja ka seda, kui lihtne on ettevõtetel töötajaid juurde palgata või nendega töölepinguid lõpetada, vajaduse korral palku alandada, kui lihtne on kasutada paindlikku tööaega, kui mobiilsed on töötajad geograafilises mõttes jms. Paindlikul tööturul näiteks pole takistusi vabade töökohtade täitmiseks sobivate oskustega töötutega, siit on ka näha tööjõu geograafilise mobiilsuse ja tööturu paindlikkuse otsene seos.

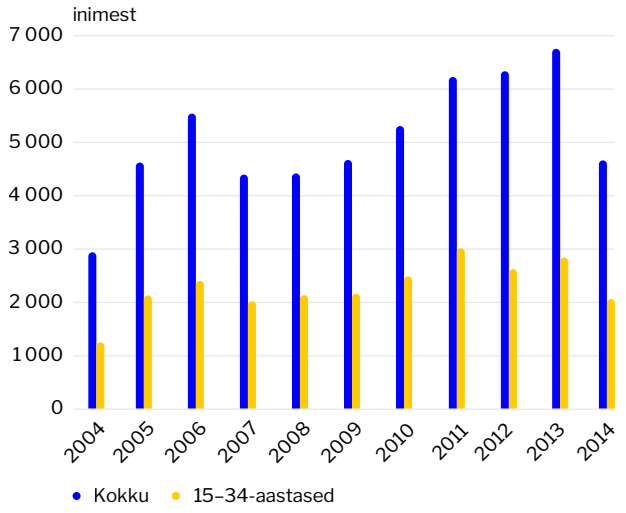
kuidas erinevad sotsiaalmajanduslike tunnuste poolest kodumaalt ajutiselt lahkunud noored nende siia jäänud eakaaslastest.

Noorte ajutise välismaal töötamisega kaasnev mõju nende hilisemale edukusele tööturul on väga oluline noorte mitmesuguste tööturuprobleemide käsitlemisel, näiteks noorte suhteliselt suur tööpuudus, tööturuseisundite vahel liikumine (nt õppimisest tööle asumine), 2008. aasta majanduskriisi tagajärjed jne. Senine uurimistöö on näidanud, et välismaal töötamise mõju pärast tagasipöördumist teenitavale palgale ja töö saamise väljavaadetele ei pruugi olla ühemõtteliselt positiivne. Niisiis, kolmas uurimisküsimus käsitleb seda, kas tagasipöördunud noored saavad välismaal omandatud töökogemuse tõttu kõrgemat palka võrreldes erinevate tunnuste lõikes sarnaste noortega, kes pole välismaal ajutiselt töötanud.

2.4.1. Väljaränne, noorte osatähtsus rändes ja ränne sihtriigid

Jooniselt 2.4.1 on näha, et Euroopa Liiduga ühinemisele järgnenud aastatel suurenes Eesti aktiivse tööjõu väljaränne märkimisväärselt. Väljarännanute hulgas moodustasid olulise osa 15–35-aastased noored, vastavalt 42% ja 39% kõigist väljarännanud isikutest 2004. ja 2012. aastal. Tõenäoliselt kõige sagedamini määratletakse noortena 18–24-aastaseid isikuid (seda kasutavad näiteks ka Rahvusvaheline Tööorganisatsioon, OECD, Euroopa Liidu statistikaamet Eurostat), kuid käesolevas töös on vaadeldud suuremat vanuserühma, 15–35-aastaseid isikuid. See tagab näiteks analüüsiks sobivama suurusega valimi tagasirännanud noortest. Eelkõige nende töötamist analüüsides tuleb silmas pidada, et selles rühmas võib tööpuudus olla kuni kolm korda suurem kui elanikkonnas üldiselt (Radu and Martin 2012). Kõnealust noorte vanuserühma määratlust on kasutatud ka varasemates töödes, kus on analüüsitud noorte tööturukäitumist ja tööturu edukust (Kew *et al.* 2013).

Joonis 2.4.1. Väljarändajate arv aastatel 2000 kuni 2014 eraldi 15–34-aastaste ja kogu rahvastiku lõikes

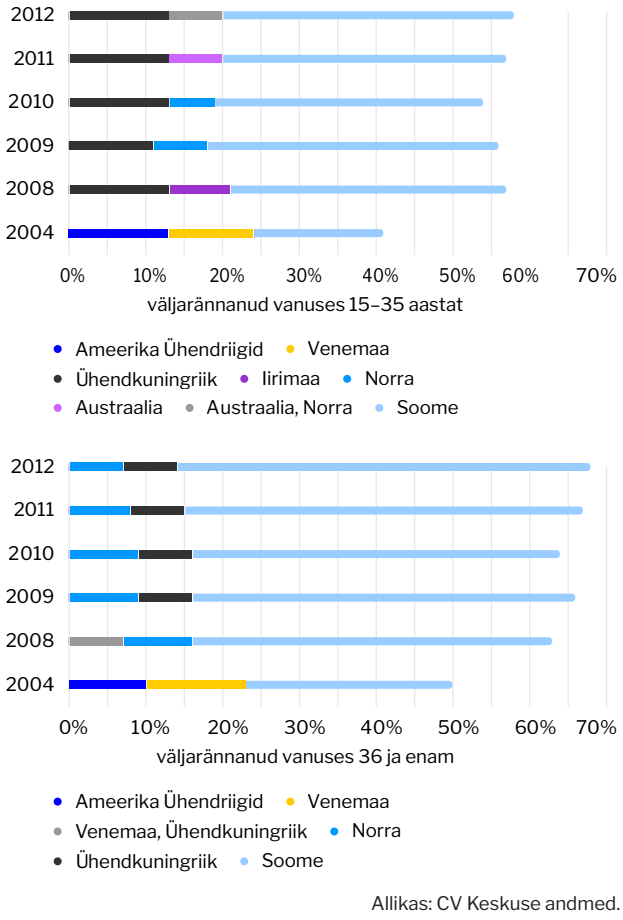
Allikas: statistikaamet.

Eesti puhul on ajutine väljaränne laialt levinud nähtus, olles üks suuremaid Euroopas ja jäädes alla ainult Slovakkiale ning Leedule (Eurobarometer 2010 andmetel). Uuringud on näidanud, et teiste Euroopa riikidega võrreldes on just Eestist väljarännanutel suurem kalduvus kodumaale tagasi pöörduda (Zaiceva & Zimmermann 2014). Tagasipöördumise põhjused võivad olla mitmesugused, sealhulgas väljarännanud inimese isikuomadused ja oskused (nt kohanemisvõime), võimalused Eesti tööturul, pere olukord, Eesti-sidemete tugevus ja iseloom jne. Kuid tagasiränne võib ka olla osa esialgsest väljarändeplaanist või oleneda välismaal kogutud säästudest.

Kõige olulisem Eestist välja rännanud inimeste sihtriik on aastaid olnud Soome (vt joonis 2.4.2). Märkimisväärne on, et kõigi Eestist välja rännanud noorte hulgas suurenes aastatel 2004 kuni 2012 Soomes töötanute osa 17%-lt 38%-le. Veelgi ligitõmbavam on Soome rände sihtriigina 36-aastaste ja vanemate väljarännanute hulgas, kellest ligikaudu pool töötas 2012. aastal Soomes. Soomes töötamine on mitmel põhjusel populaarne, sealhulgas kindlasti geograafiline lähedus, kahe riigi tuge-

vad keele-, ajaloo- ja kultuurisidemed, aga ka asjaolu, et Soomes on juba ees suur ja kasvav eestlaste kogukond (vt alapeatükki 3.2).

Joonis 2.4.2. Eestist välja rännanud inimeste peamised sihtriigid aastatel 2004 kuni 2012, 15–35-aastaste ja üle 36-aastaste vanuserühma lõikes

Allikas: CV Keskuse andmed.

Märkus. Protsendid iseloomustavad kõnealuses riigis töötajate arvu suhet välismaal töötajate koguarvuga. Arvestatud on kõiki välismaal töötanud inimesi, nii neid, kes on välismaal töötanud ja siis Eestisse naasnud, kui ka alaliselt välismaal viibivaid isikuid.

Olles mobiilsemad ja samal ajal silmitsi raskustega töö leidmisel kodumaal, peaks välismaale tööle asumisega seotud majanduslikud, emotsionaalsed ja psühholoogilised kulud olema noorte jaoks väiksemad. Ajutise rändega seotud kulu, s.t kodumaalt lahkumise tõttu saamata jääv palgatulu, on noorte puhul keskmiselt väiksem näiteks nende suurema tööpuuduse tõttu Eestis. Samuti on noortel vanemate inimestega võrreldes tõenäoliselt väiksemad välismaal töötamisega seotud psühholoogilised probleemid. Enamgi veel, paljudele noortele peaks olema ajutine väljaränne koos kavandatava hilisema naasmisega (nt seoses sooviga, et lapsed saaksid kasvada emakeelses keskkonna) loomulik valik.

Kas see ka nii on, seda on selgitatud aastate 2007–2013 Eesti tööjõu-uuringu paneelandmete alusel. Tagasipöördunu on andmestikus inimene, kes elas ja töötas küsitluse ajal Eestis, kuid töötas viimase kahe aasta jooksul (viimane on periood, mille kohta on inimese tööturuajalugu kättesaadav) vähemalt ühe kvartali välismaal. Tulemused näitavad tõepoolest, et tagasi rännanud inimeste keskmine vanus on madalam kui neil, kes ei ole välismaal töötanud, vastavalt 41 ja 45 aastat, kuid tagasirännanud on vanemad kui need inimesed, kes küsitluse ajal elasid Eestis, aga töötasid välismaal (39 aastat).

2.4.2. Noori tagasirändajaid iseloomustavad tunnused ja nende palk

Selgitamaks, kes on tagasi tulevad noored inimesed, on kasutatud kaht andmeallikat: 2007.–2013. aasta Eesti tööjõu-uuringu paneelandmeid ja 2011. aasta rahva ja eluruumide loenduse (rahvaloendus) andmeid koos maksu- ja tolliameti andmetega inimeste sotsiaalmaksu kohta aastatel 2006–2011. Rahvaloenduse andmestikus pole inimeste teenitava palga teavet, seega ühendati sotsiaalmaksu laekumise andmed inimeste ja töökohtade lõikes, mille põhjal arvutati välja inimese teenitava brutopalga summa. Sotsiaalmaksu laekumise andmetes oli siiski väga vähe taustainfot inimeste kohta, ainult inimese sugu ja vanus.Tagasirändajate määratlus on rahvaloenduse andmestikus avaram kui tööjõu-uuringus ja hõlmab kõiki noori, kes olid viibinud viimase viie aasta jooksul välismaal nii töö tõttu kui ka muudel põhjustel. Võib öelda, et tööjõu-uuringu põhjal nähakse naasnud töörändajate olukorda Eesti tööturul kitsamalt, rahvaloenduse puhul aga kõikide tagasirändajate olukorda tööturul. Vanuses 15–34 on palju selliseid inimesi, kelle ränne ei olnud seotud tööga (õppimine, pereränne), seega on need kaks rühma ehk töörändajad ja kõik rändajad üsna erinevad ning seda tuleb tulemuste tõlgendamisel meeles pidada.

Tabelis 2.4.1 on iseloomustatud mõlemat väljarändajate rühma. Tööjõu-uuringu andmete kohaselt on 72% tagasirännanud noortest mehed, kuid rahvaloenduse andmetel ainult 46%. Sarnaselt on tööjõu-uuringu andmetel 39% noortest tagasirändajatest abielus, kuid rahvaloenduse andmetel ainult 29%. Need tulemused ei ole üllatavad, sest tööjõu-uuring hõlmab ainult töö tõttu välismaale rännanud inimesi (töörandajad). Töö pärast rändavad sagedamini mehed. Tagasipöördunud inimesed, kelle välismaal viibimise põhjus oli töötamine, on sagedamini ka kooselus, võrreldes nendega, kes viibisid välismaal muudel põhjustel.

Samamoodi erineb kahes andmestikus ka tagasipöördunute haridus. Rahvaloenduse andmetel on kõikide naasnud noorte seas suur kõrgharidusega inimeste osa (44%), kuid tööjõu-uuringu andmetel on välismaal töötanud ja naasnud noorte seas kõrgharidus vähestel

Tabel 2.4.1. Tagasipöördunud ja välismaal mitte töötanud inimese portree

	Eesti tööjõuuuring, 2007–2013			Rahvaloendus, 2011	
Indiviide iseloomustavad muutujad	Tagasirändajad[1] (tööränne)	Pole välismaal töötanud	Parajasti välismaal töötavad[2]	Tagasirändajad (kogurränne)	Pole välismaal elanud
Sotsiaaldemograafilised tunnused					
Sugu (meeste osatähtsus)	72,0%	51,0%	87,0%	46,0%	51,0%
Rahvus (eestlaste osatähtsus)	80,0%	78,2%	79,0%	59,0%	75,0%
Kodakondsus (Eesti kodakondsete osatähtsus)	92,0%	91,5%	94,0%	64,0%	91,0%
Perekonnaseis (kooselus inimeste osatähtsus)	39,0%	30,8%	49,0%	29,0%	17,0%
Haridus					
Kõrgem	14,0%	14,0%	10,0%	44,0%	21,0%
Kesk	54,0%	45,0%	56,0%	43,0%	46,0%
Põhi	32,0%	41,0%	34,0%	13,0%	33,0%
Tööturuseisund					
Keskmine palk	638 €	574 €	1252 €	929 €	782 €
Hõivatud	52,0%	49,0%	100,0%	60,0%	54,0%
Töötud	26,0%	9,0%	–	10,0%	9,0%
Mitteaktiivsed	22,0%	42,0%	–	30,0%	37,0%
Ametiala					
Valgekraed[3]	34,0%	41,0%	10,0%	52,0%	37,0%
Sinikraed[4]	66,0%	59,0%	90,0%	48,0%	63,0%
Iseendale tööandjad	3,0%	3,0%	2,0%	5,0%	3,0%
Vaatluste arv	582	29 770	794	9 398	324 256

1. Tagasipöördunute korral on mõõdetud tagasipöördumist esimeses kvartalis.

2. Parasjagu välismaal väljarännanud on defineeritud kui indiviidid, kes küsitluse ajal töötavad välismaal, kuid elavad Eestis, neid on võimalik eristada ainult Eesti tööjõu-uuringu andmetes. Neile, kellel pole välismaal töötamise kogemust, on viidatud kui jääjatele või välismaal mittetöötanutele.

3. Valgekraede rühma kuuluvad juhid, tippspetsialistid, tehnikud ja keskastme spetsialistid, ametnikud, teenindus- ja müügitöötajad.

4.Sinikraede rühma kuuluvad põllumajanduse, metsanduse, jahinduse ja kalanduse oskustöötajad, muud oskustöötajad ja käsitöölised, seadme- ja masinaoperaatorid ja koostajad, lihttöölised.

(14%). Taas tuleneb see erinevus tagasipöördunud noorte laiemast määratlusest rahvaloenduse andmestikus, eelkõige välismaal õppinute kaasatusest tagasirännanute seas. Nimelt on varasemad uuringud näidanud, et muudel kui tööga seotud põhjustel Eestist välja rännanud inimestest on enamik olnud üliõpilased ja seega on ka nende haridus Eestisse naastes kõrgem võrreldes töörändajatega.

Ometi näitavad mõlemad andmestikud, et ootuspäraselt on tagasirännanud noored oluliselt erinevad nii Eestis kogu aeg elanud kui ka siin elavatest, aga välismaal (näiteks Soomes) töötavatest inimestest. Välismaal mittetöötanutega võrreldes on tagasipöördunud noorte rühmas suhteliselt enam abielus olevaid isikuid (vastavalt 39% ja 31% Eesti tööjõu-uuringu andmetel ning 29% ja 17% 2011. aasta rahva- ja eluruumide loenduse andmetel). Mõlema andmestiku järgi teenivad välismaalt tagasi pöördunud noored kõrgemat palka võrreldes noortega, kes ei ole välismaal töötanud: Eesti tööjõu-uuringu andmetel olid vastavad keskmised palgad 638 ja 574 eurot, kuid rahva ja eluruumide loenduse ja maksuameti andmete alusel vastavalt 929 ja 782 eurot.

Töö tõttu Eestist lahkunud noored teevad pärast naasmist lihtsamaid töid (nt 66% neist töötab n-ö sinikraede ametikohtadel) võrreldes kõigi Eesti töötajatega (kellest 59% töötab sinikraede ametikohtadel). Seevastu rahvaloenduse andmetes on täheldatav vastupidine suundumus: 48% kõikidest tagasipöördunud noortest töötab sinikraede ametikohtadel. Selline erinevust tuleneb asjaolust, et kõikide tagasirännanute seas on kõrgharidusega inimesi oluliselt rohkem kui töörändajate hulgas. Põhjus, miks välismaal töötab üsna palju Eestist pärit inimesi n-ö sinikraede ametikohtadel, on ühelt poolt see, et sinikraed kalduvad enam välja rändama, kuid ka see, et Eestis valgekraede ametikohtadel töötavad inimesed kalduvad ka välismaal töötama sageli sinikraede ametikohtadel.

Eelnevad uuringud on näidanud, et ajutine välismaal töötamine ei pruugi tingimata aidata parema töö ja kõrgema palga saamisel. Ühelt poolt peaks küll paranenud teadmised ja oskused ja saadud uued kogemused olema töötajale kasulikud. Teiselt poolt aga ei hinda sugugi kõik tööandjad välismaal töötamise kogemust positiivselt. Vastupidi, mõnele neist võib see tähendada, et inimese rändeplaan ebaõnnestus ja tal ei olnud muud võimalust kui välismaalt naasta. Varasemastes Eestis korraldatud uuringutes on tööandjad osutanud ohukohtadena, et välismaalt tagasi pöördunud inimestel võivad olla kõrgemad palgaootused ja suurem on tõenäosus, et nad võivad uuesti välismaale tööle minna. Seda teemat on selgitatud tööjõu-uuringu andmetele tuginedes palgavõidu ja palgakaristuse kaudu.

Palgavõit on see, kui välismaal töötamine aitab tehtud töö eest saadavat tasu pärast tagasipöördumist suurendada. Analüüsitud on Eesti tööjõu-uuringu 2007–2013 andmeid, kasutades tagasirändega seotud palgavõitu, see tähendab, kui palju erinevad tagasi rännanud ja välismaal mitte viibinud inimeste keskmised kuupalgad. Seejuures kontrolliti inimeste tausta iseloomustavaid erinevaid näitajaid (vanus, haridus, perekonnaseis), samuti töökohta iseloomustavaid tegureid (nt majandus-

haru, ettevõtte suurus, omandivorm). Tulemused näitasid, et kuigi tagasi pöördunud inimesed teenivad keskmiselt enam kui välismaal mitte töötanud inimesed kõikides vanuserühmades, siis noorte, 15–35-aastaste seas on palgavõit 14% ja vanemas vanuserühmas ainult 4%. Niisiis, välismaal töötamisest võidavad Eestisse naastes eelkõige noored.

Kokkuvõte

Eesmärk oli heita valgust noorte välismaal töötamisele. Varasemad tulemused (Tverdostup and Masso 2016) on näidanud, et võrreldes täiskasvanutega viibivad noored ajutiselt välismaal tõenäolisemalt. See kehtib nii siis, kui vaadeldakse ajutist välismaal viibimist kitsamalt töötamise tõttu kui ka laiemas mõttes, hõlmates ka põhjuseid, mis ei ole töötamisega seotud (nt hariduse omandamine välismaal). Peatükis on välja toodud tagasipöördunud noorte iseloomulikud tunnused ja nende palgavõit tagasipöördumise järel võrreldes eakaaslastega, kes ei ole välismaal töötanud.

Uurimistulemused kinnitavad, et vanemate inimestega võrreldes asuvad noored välismaale elama sagedamini nii töö tõttu kui ka muudel põhjustel. Teine uurimisküsimus oli, milline on tüüpiline tagasipöördunud noor. Märkimisväärne on, et töörändajate haridustaseme ja välismaal saadud kogemusele ning omandatud oskustele vaatamata töötavad nad madalamatel ametikohtadel kui nende eakaaslased, kes ei ole välismaal töötanud. Eesti elanike tööränne on paljuski seotud lihtsamaid töid tegevate inimestega, kelle palgatase on Eesti tööturul eriti madal. Teiste sõnadega, piirangute kaotamine tööjõu vabalt liikumiselt Euroopa Liidus muudab just nende inimeste jaoks välismaal töötamise oluliselt lihtsamaks. Seda võimalust on eriti mehed aktiivselt ka kasutama hakanud.

Kolmas uurimisküsimus oli, kuidas mõjutab välismaal töötamise kogemus palka pärast naasmist. Märkimisväärne on, et varasemate uuringute kohaselt ei seostu välismaal töötamine noorte paremate väljavaadetega ametis, vähemalt mitte vahetult pärast tagasipöördumist. See on suur probleem Eestisse saabunud noorte tööturule lõimimisel, sest parem ametikoht karjääris edenemise tulemusena seostub ka kõrgema palgaga, samuti ühiskondliku staatuse ja eneseteostuse võimalusega.

Positiivsena kaasneb välismaal töötamisega siiski kõrgem palk kodumaale naastes. Palgavõit tagasipöördumisel ei tundu tingimata eeldavat ametis edenemist välismaale mineku eelse ametikohaga võrreldes. Just noored ajutiselt välismaal töötanud inimesed teenivad pärast tagasipöördumist eakaaslastest oluliselt enam. Ka vanemad inimesed saavad kasu välismaal töötamisest, kuid siiski vähem kui noored.

Tänusõnad

Peatükis esitletud tulemusteni viinud uurimistööd on rahastatud Euroopa Liidu seitsmenda raamprogrammi projektist „Strategic Transitions for Youth Labour in Europe – STYLE“ nr 613256. Jaan Masso tänab rahastamise eest ka Eesti Teadusagentuuri institutsionaalset uurimisteemat IUT20-49 „Struktuurimuutused tootlikkuse kasvu tegurina siirdemajanduses“.

Viidatud allikad

Dustmann, C., Weiss, Y. (2007). Return Migration: Theory and Empirical Evidence from the UK. *British Journal of Industrial Relations*, Vol. 45 (2), pp. 236–256.

Hazans, M., Philips, K. (2011). The post-enlargement migration experience in the Baltic labor markets. *IZA Discussion Paper*, No. 5878.

Iara, A. (2010). Skill Diffusion by Temporary Migration? Returns to Western European Working Experience in the EU Accession Countries. In Lucas, R. E. B., et al. *Global Exchange and Poverty: Trade, Migration and Investment,* Edward Elgar, Cheltenham.

Kahanec, M., Zimmermann K. F. (2010). Migration in an Enlarged EU: A Challenging Solution? *European Communities, Economic Papers* No. 363.

Kew, J., Herrington, M., Litovsky, Y. and Gale, H. (2013). GEM YBI Youth Report: The State of Global Youth Entrepreneurship. Available from: http://www.gemconsortium.org/docs/download/2835.

Münz, R. (2008). Migration, Labour Markets, and Integration of Migrants: An Overview for Europe. SP Discussion Paper No. 0807.

Radu, D., Martin, R. 2012. Return Migration: The Experience of Eastern Europe. *International Migration*, Vol. 50 (6), pp. 109–128.

Rooth, D. O., Saarela, J. (2007). Selection in migration and return migration: Evidence from micro data. *Economics letters,* Vol. 94, No. 1, pp: 90–95.

Tverdostup, M., Masso, J. (2016). The labour market performance of young return migrants after the crisis in CEE countries: the case of Estonia. Baltic Journal of Economics, Vol. 16 (2), pp. 192–220.

White, A. (2014). Polish Return and Double Return Migration. *Europe-Asia Studies* Vol. 66 (1), pp. 25–49.

Zaiceva, A., Zimmermann, K. (2014). Returning home at times of trouble? Return migration of EU enlargement migrants during the crisis. In: Kahanec, M. and Zimmermann, K. (eds), *Migration and the Great Recession: Adjustments in the Labour Market of an Enlarged European Community*, Springer Verlag.

2.5. Teadlasmobiilsuse väljakutse: kuidas „rikastada ajusid“ maailmas, vältides „ajude kadu“ Eesti jaoks?

Marion Pajumets

Sissejuhatus

Teadlased kuuluvad kõige mobiilsemate elanikkonnarühmade hulka üleilmastunud maailmas. Edukas teadlane on sageli mobiilne teadlane, kes elab seal, kuhu töö teda viib. Põnevad ideed ja innovaatilised uurimiskeskused kerkivad kõikidel kontinentidel ja tõmbavad ambitsioonikaid teadlasi ligi. Teaduse rahvusvahelisust soosivad ka eri riikide teadlaste konkureerimine ühisele teadusrahastusele (nt Euroopa Liidu allikad), mis tähendab, et edukaks osutumise tingimused on kõigile samad; teaduse kasvav projektipõhisus, mis ei luba ühte kohta kauaks pidama jääda; inglise keele üha ulatuslikum kasutamine nii kõrgemal tasemel õppetöös kui ka teadustulemuste tutvustamisel; olulisemate tulemuste publitseerimine rahvusvahelistes ajakirjades – ehk nende väärtustamine eri riikide teadussüsteemides; metodoloogiate ja töövõtete universaalsus; samuti töökogemus üha rahvusvahelisemates uurimisrühmades ja endiste kolleegide laialipuistatus mööda ilma. Nii sarnanevad teadlased näiteks meditsiinitöötajatega oma võime poolest asuda tööle välisriiki.

Loodus- ja tehnoloogiavaldkondade teadlaste teadmised, oskused ja teadussaavutused on üsna kergesti üleilmselt ülekantavad. Seetõttu on ka huvi nende vastu rahvusvaheline, samuti nagu nende endi huvi töötada erinevates uurimisinstituutides. Loodus- ja tehnikateadlased peavadki oma teadustöö või toote arendamiseks minema keskustesse, mis koondavad valdkonna parimaid teadlasi kogu maailmast. Just nende valdkondade teadlastelt ootab Eesti ja Euroopa Liit teadustehnoloogilisi läbimurdeid, mida saaks tööstus kasutada ja üleilmselt müüa. Teadlasi saab pidada riigi või regiooni arengu- ja innovatsioonimootoriks: mida kõrgem on toote või teenuse lisandväärtus, seda teadusmahukam see enamasti on. Ka poliitika tark kujundamine ja riigi jaoks oluliste otsuste langetamine on teadmispõhine. Paraku võivad teadlased oma teadmiste ülekantavuse ja mobiilse elustiili tõttu jäädavalt Eestist lahkuda koos oma kalli ettevalmistusega. Seega võib teaduse arengu huvide ja rahvuslike huvide vahel esineda vastuolu.

See alapeatükk käsitleb teadlasmobiilsuse võimalusi ja ohtusid üksikisiku, ülikooli ja riigi jaoks, seejärel on antud ülevaade kaalutlustest, millistest lähtuvad teadlased ise, langetades enda ja oma pere edasi-tagasirände ning paiksuse otsuseid. Pakutud on ka sekkumisvõimalusi, millest võiks kasu olla teadlaste Eestisse meelitamisel. Lõpuks on arutletud selle üle, kuidas saavad teadlased panustada sünnimaa teadusesse seal elamata.

Kõigepealt aga tuleb selgitada **mobiilsuse** ja **hargmaisuse** suhet. Need nähtused on üksteisega tihedalt seotud. Hargmaisus tähendab üheaegset töist seotust kohaliku ja välismaise või välismaiste teaduskogukondadega: teise riigi teadlaste tööde lugemist ja tulemuste jagamist, näiteks konverentsidel, kuni ühistaotluste esitamise ja ühisprojektideni. Koostöö välismaa teadlaskonnaga väljendub sageli lühemates või

pikemates külastustes nende riikide teadusasutustesse. Seega on mobiilsus hargmaisuse füüsiline esinemisvorm, mis tuleneb üsna loogiliselt tänapäevase teaduse rahvusvahelisest kultuurist. Mõnel puhul võib külastus välisülikooli kujuneda püsivaks: endisest välismaast võib saada uus kodumaa ja endisest külalisest kodanik, kes lõikab läbi sidemed Eestiga, loobudes näiteks Eesti kodakondsusestki.

Positiivne alternatiiv oleks aga, et välisriiki tööle ja elama asunud teadlane säilitab hargmaise hoiaku, suhestudes endiselt Eesti teaduse ja teadlastega ning tehes nendega piirideülest koostööd. Jällegi võib see koostöö tuua teadlase ja tema pere lühemateks või pikemateks perioodideks tagasi Eestisse. Samuti võib rahvusvaheline hoiak ja töökultuur viia eesti juurtega teadlase hoopis kolmandatesse ja neljandatesse riikidesse või kontinentidele. Seega on siinkohal käsitletud nüüdisaegset teadlasrännet pigem tsüklilise kui lineaarse nähtusena, pigem kestva mobiilsusena, kui lõpetatud rändena punktist a punkti b.

2.5.1. Mobiilsuse võlud

Üleilmastunud haridus- ja teadusmaastikul ei ole ressursid ühtlaselt ega õiglaselt jaotunud. Seal valitsevad üksikud **globaalsed teadmiste impeeriumid**, tippülikoolid või nende võrgustikud, kuhu on koondunud talendid ja ideed, raha ning uusim tehnoloogia. Lisaks kuuluvad haridus-teadusmaastikule arvukad **teadmiste ääremaad** oma tuhandete teadusasutustega, kus kõike nimetatut napib (Fahey & Kenway, 2010). Sellise ääremaana saab käsitleda ka Kesk- ja Ida-Euroopat, sealhulgas Eestit. Et selliseid lõhesid teadmistes ja võimus korvata, aga samuti sünergia loomiseks, soodustavad Euroopa Liit ja teised maailma regioonid ning riigid üliõpilaste ja teadlaste piirideülest mobiilsust.

Loodetakse, et teadlaste rahvusvaheline inimkapital muundub tehnoloogiliseks innovatsiooniks ja majanduslikuks kapitaliks, mis omakorda aitab kaasa riikide ja regioonide konkurentsivõimele ning majanduskasvule. Ka ülikoolid soosivad üliõpilasmobiilsust ja teadlaste töötamist välismaa teadusasutustes. Teadlased on oma ülikooli või instituudi saadikud maailmas, kelle edu, suhted, ideed ja teadmised kanduvad vähemalt osaliselt üle „emainstitutsioonile“. Võrgustumisega paranevad ääremaade teadusasutuse koostöö-, rahastus- ja publitseerimisvõimalused ning rahvusvaheline tuntus. Philips, Lees ja Lille (2015) rõhutavad, et ka õppetöö arenemise seisukohalt on oluline õppejõudude enesetäiendamine väliskõrgkoolides ja kogemuste vahetamine. Nii areneb aine sisu kui ka selle õpetamise metoodika.

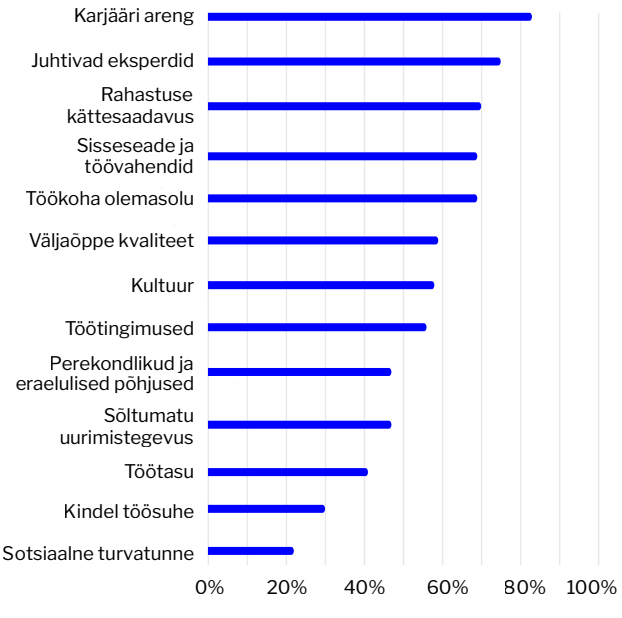
Nagu riigid ja ülikoolid, väärtustavad teadlased ka ise välismaal töötamist. Välisülikoolides kogutud isiklikud sidemed ja koostöökogemused kolleegidega erinevatelt kontinentidelt arendavad keeleoskust ja suhtlusvalmidust ning toovad tõenäoliselt kaasa ühisprojekte ja -publikatsioone. Need omakorda kasvatavad teadlase usaldusväärsust ja mainet teadusringkondades ning ühiskonnas laiemalt (Leemann, 2010: 616).

Mobiilsust teadustee alguses võib käsitleda **riitusena**, mis avab ukse teadlaskarjääri ja -kogukonda. Rahvusvaheline CV ja välisülikooli juures töötamise kogemus võib olla eeltingimus, et kvalifitseeruda noortele teadlastele mõeldud riiklikele uurimistoetustele (näiteks Eesti Teadusagentuuri jagatav stardigrant) ning lektori või teaduri ametikohale. Paikseid teadlasi ei peeta piisavalt iseseisvateks ega kogenuteks, et neile uuringu juhtimist usaldada. Ka teadlaskarjääri arenedes tuleb rahvusvahelistumist ette näidata, et säilitada korralistel tagasivalimistel oma töökoht või saada projektideks teadusraha.

> *Tänapäevane ideaalteadlane on alati oma karjääri nimel valmis piirideüleseks rändeks. Ta kohaneb enesekindlalt ja raskusteta uutes eluolukordades. Ideaalteadlane on sõltumatu, sotsiaalselt privilegeeritud, akadeemiliselt toetatud kosmopoliitne indiviid. Teda võib samuti kirjeldada sõltumatu rändurina, keda ei piira ta juured ega ta keha.*
>
> Allikas: Leemann 2010.

Euroopa Komisjoni 2012. aasta uuringu kohaselt motiveerib teadlasi välismaal töötama soov anda tõuge oma karjääri arengule (83%), võimalus töötada kõrvuti oma eriala juhtivate teadlastega (75%); rahastus (70%) ja suurepärase teadustaristu kasutamise võimalus (joonis 2.5.1, vt ka Eesti teadlaste välisülikooli siirdumise põhjuseid Murakas *et al*. 2007: 26 ning Philips, Lees & Lille, 2015: 18–21).

Joonis 2.5.1. Erinevate rännet soosivate tegurite tähtsus mobiilsete teadlaste seas

Allikas: EK, 2013: 158.

2.5.2. Mobiilsus arvudes

Akadeemiline mobiilsus ei puuduta ainult teadlasi, vaid algab tegelikult tunduvalt varem. Juba gümnaasiumilõpetajatest ambitsioonikamad viiakse Eestist „Noore õpetlase“ programmiga bakalaureuseõpinguteks Euroopa ja Ameerika mainekatesse ülikoolidesse. Mobiilsustoetustega suunatakse üha enam bakalaureuse- ja magistrikraadi omandajad semestriks, kui mitte aastaks välisülikooli. Euroopa Komisjon soovib, et aastaks 2020 oleks 20% Euroopa Liidu tudengitest õppinud perioodi välisülikoolis (EK 2016).

Mobiilsus muutub veelgi kättesaadavamaks doktorantuuri ajal, kui normiks muutub välisülikoolide juures õppe- ja teadustöös osalemine, rääkimata oma uurimistulemuste ettekandmisest rahvusvahelistel konverentsidel ja avaldamisest üldtunnustatud väljaannetes. Doktorantide mobiilsuse võimaldamiseks on ellu kutsutud lühema- ja pikemaajalised toetused, mida pakub riik (nt DoRa ja Kristjan Jaagu stipendiumid), aga ka ülikoolide doktorikoolid.

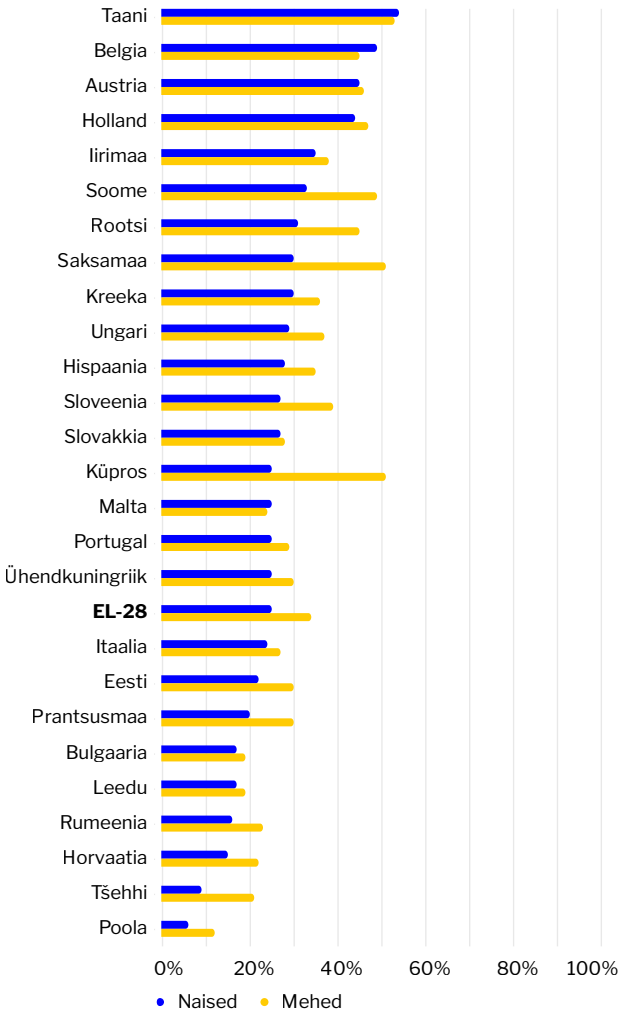
2012/2013. õppeaastal oli 7% Eesti üliõpilastest välisriigi ülikooli nimekirjas (OECD, 2015: 367–369). Populaarseimad sihtriigid olid Suurbritannia (26%), Soome (12%), Saksamaa (11%), Taani (10%) ja Venemaa (9%). Tegelik välisülikoolides õppijate hulk võis olla veelgi suurem, sest paljud õppisid välismaal vahetusüliõpilastena või õppeaastast lühema perioodi, mistõttu välisülikool ei pruukinud neid kanda oma üliõpilaste nimekirja. Seetõttu ei kajastu nende mobiilsus seitsmes protsendis (vt ka interaktiivsest netikeskkonnast Unesco Instute for Statistics (2016) Eesti tudengite ülikooliõpingute sihtriike ja lähteriike, kust Eesti ülikoolidesse õppima tullakse: http://www.uis.unesco.org/Education/Pages/international-student-flow-viz.aspx).

Akadeemilist mobiilsust soositakse jõuliselt noorteadlase karjääri ajal ehk inimeste elukaare etapil, kui leitakse tavaliselt partnerid ja luuakse pere. Seega suureneb tõenäosus, et üliõpilas- ja noorteadlaste mobiilsusega soodustatakse rahvusvaheliste perede teket. Sellised pered tugevdavad ilmselt teadlaste hargmaist identiteeti ja töökultuuri.

Meile värskeimad kättesaadavad võrdlevad andmed doktorikraadiga teadlaste mobiilsusest koguti 2012. aastal ja need näitavad suuri erinevusi Euroopa Liidu riikide teadlaste mobiilsuses (vt joonis 2.5.2). Taani teadlastest 54% oli töötanud viimase kümne aasta jooksul vähemalt kolme kuu pikkuse perioodi riigis, kus nad ei omandanud doktorikraadi, kuid Eestis oli vastav arv 26%.

Joonis 2.5.2 näitab ka soolisi erinevusi teadlaste rändes. Nais- ja meesdoktorandid on võrdselt mobiilsed, kuid karjääri arenedes on teadlasmobiilsuse erinevus nii Euroopa Liidus tervikuna kui ka Eestis selgelt meeste kasuks. Ka Tartu ülikooli akadeemiliste töötajate mobiilsusperioodide pikkust analüüsinud Philips, Lees

Joonis 2.5.2. Rahvusvahelise mobiilsuse kogemusega teadlaste protsent kõrgharidussektoris töötavate doktorikaadiga teadlaste seas, riikide ja soo lõikes, 2012. aastal

Allikas: EK 2013, viitamisel kasutatud EK 2016: 125.

ja Lille (2015) leidsid, et kõigis uuritud teaduskondades on meeste keskmine mobiilsusperiood aastail 2003–2015 mõnevõrra pikem kui naistel. Naisteadlaste lähetused olid enamasti lühemad.

Naisteadlaste väiksemat valmisolekut töötada kodust kaugel saab põhjendada traditsiooniliste soorollidega peres, mis panevad töötavale pereemale suurema vastutuse kodu, laste ja vanemate hooldamisel. Teine seletus on naiste madalamad positsioonid akadeemilises hierarhias, mis ei eeldagi kuigi palju mobiilsust. Paraku sobib naiste suurem paiksus aasta-aastalt üha halvemini kokku rahvusvahelise teadlase ideaaliga ja võib naisi tõrjuda akadeemilise kogukonna äärealadele (Leemann, 2010).

Philips ja kolleegid (2015) uurisid ka vanuse seost välislähetustes käimisega. Nad leidsid, et kuigi erinevused pole kuigi suured, on kõige mobiilsemad 36–45-aastased. Kõige nooremate (kuni 26-aastased) ja pensioniealiste teadustöötajate mobiilsus on aga oluliselt väiksem.

2.5.3. Mobiilsuse valud

Oma teadlasi välisriikide tugevatesse ülikoolidesse saates loodavad haridus-teadmusmaastiku ääremaadel asuvad lähteriigid, et osa sellest tugevusest kandub üle nende teadus- ja arendustegevusele, aidates nõnda tippülikoolidele järele jõuda. Teadlaste välisülikooli saatmine on investeering, mille eesmärk on „ajude ringlus“, sidemete ja „teadmiste ülekanne“ ehk teadmiste toomine nn teadmiste impeeriumist Eestisse. Seega on lähteriigi ja -ülikooli seisukohalt keskne väljakutse võimaluste leidmine välisriigis „rikastatud ajude“ rakendamiseks koduriigi teaduse arendamisse. Need lootused ei pruugi aga alati täituda. Kui teadlased liiguvad eelkõige ühes suunas: tunnustatud välismaistesse ülikoolidesse ega pöördu sealt tagasi sünnimaa teadusesse, siis räägitakse „ajude äravoolust“ ja „kaotatud ajudest“.

Uurimisrühma keskse liikme lahkumine võib tähendada kogu uurimissuuna väljasuremist ülikoolis või koguni riigis. Halvasti juhitud teadlasmobiilsuse tagajärjel võivad lõhed riikide teadus- ja innovatsioonivõimekuses ning majanduslikus heaolus kasvada, mitte kahaneda. Olukorda halvendab ka see, et teadlased võivad endaga kaasa viia sageli samuti kõrgelt haritud elukaaslased ning juba sündinud ja veel sündimata lapsed. Ka võivad eesti vanemate välismaal üles kasvavad lapsed jääda välismaale elama isegi siis, kui vanemad tagasi kodumaale tulevad. Seega võib halvasti suunatud teadlasrände negatiivne mõju lähteriigile olla ulatuslikum ja pikemaajalisem, kui esmapilgul paistab.

Lõppeks koosnevad makromajanduslikud protsessid, nagu teadmiste juurde- ja äravool ning teadmiste ringlus, tuhandete üksikteadlaste liikumisest teadusorganisatsioonide vahel. Seega ongi järgnevalt liigutud makrotasandilt organisatsiooni tasandile, käsitledes motiive ja takistusi, mis võivad mõjutada välisriigi heatasemelises teadusasutustes töötavate teadlaste naasmist lähteakadeemiasse Kesk- ja Ida-Euroopas.

2.5.4. Tagasi ääremaa teadusesse?

Kuidas tajuvad võõrsil töötavad teadlased olukorda ülikoolides, kus nad alustasid teadusteed? See taju – ükskõik, kas õiglane või ülekohtune – mõjutab nende valmisolekut oma „rikastatud aju“ kodumaale „tagastada“. Kindlasti on Eestis uurimisvaldkondi, mis praegu on hästi mehitatud, ja on ka valdkondi, kuhu lihtsalt ei saa tagasi pöörduda, sest riik praegu ei väärtusta ega arenda neid. Inseneri-, tehnoloogia- ja reaalteaduste puhul oodatakse siiski enamasti, et investeeringud end ära tasuvad ja teadlased tulevad targema ning tugevamana tagasi. Sealjuures võib olukord olla niisugune, et just loodus- ja tehnikateadlased peavad tipptulemusteni jõudmiseks töötama maailma tipplaborites, mille taristu ja tasemega on meie ülikoolidel äärmiselt raske võistelda. Samal ajal peetakse vähem tähtsateks humanitaar- ja sotsiaalteaduste arendamist, mida saaks tipptasemel teha ka piiratud vahenditega ja tagasihoidlikumates keskustes.

Selles ja järgnevas alapeatükis on toetutud suuresti autori intervjuudele 2014. aasta sügisel inseneri-, tehnoloogia- ja reaalteadlastest naistega, kes olid lõpetanud ülikooli Kesk- ja Ida-Euroopas ning töötasid 2014. aastal Rootsi ülikoolides (Pajumets 2015). Mõni neist oli väga positiivse hoiakuga ja kavandas pärast mõne aasta pikkust uute töövõtete katsetamist ja rahvusvahelise võrgustiku loomist päritolumaa teadusesse naasta. Sellist suhtumist väljendas näiteks Baltikumist pärit Laura.

> *Laura: Nii palju, kui ma olen rääkinud kolleegidega konverentsidel, suhtuvad kõik väga positiivselt neisse, kes naasevad välismaalt ja toovad uusi teadmisi, värsket verd. /.../ Sealne rahaline olukord erineb Rootsist. Et elada mugavat elu, tuleb ehk pingutada rohkem. Kuid arvan, et mul on head võimalused naasmiseks. Ka sellepärast, et uurin valdkonda, mis on praegu väga populaarne. Ja samas valdkonnas on juba inimesi töötamas kodumaal. On inimesi, kellega saan liituda. Arvan, et see parandab mu väljavaateid.*
>
> *Marion: Kõlab väga hästi.*
>
> *Laura: Jah. Ja nad rajavad ka uusi uurimiskomplekse. Nii et mina loodan, et asjad lähevad ülesmäge. Ootan ära, kuni need valmivad, ja asun siis tööle uues hoones ja laboris. See on hea! (u 35-aastane järeldoktorant, elukaaslane lähteriigist, lapsi veel pole, lähteriigi kodanik).*
>
> Allikas: Pajumets, 2015.

Paraku esines sageli ka skeptilist suhtumist tagasipöördumisse läbivalt kõrgetasemelistest ja jõukatest Rootsi teadusasutustest Kesk- ja Ida-Euroopa akadeemiasse. Korduvalt toodi esile teadustöötajate suhteliselt madalaid töötasusid, mis ei võimalda elatustaset, millega oldi harjunud. Nimetati ka lähteriigi laborite kehvemat sisseseadet ja teadustööks vajalike materjalide nappust. Samuti leidis mitu teadlast, et uurimisküsimused, millega lähteakadeemia uurimisrühmad tegelevad, pole võrdselt uuenduslikud ega huvipakkuvad võrreldes nendega, millega parasjagu tegeletakse. Nii mõnedki naisteadlased kartsid, et tagasi rännates ei ootaks neid ees rahvusvaheliselt tunnustatud inspireerivad kolleegid, vaid lähimad töökaaslased tuleks ise doktorantuuri värvata ja aastate jooksul „üles kasvatada“. Ka varasem uuring Eesti teadlaste hulgas, kes töötavad välismaal, tõi naasmise takistusena esile asjakohase sisseseade ja

uurimisrühma puudumise lähteriigis. Murakas ja kolleegid nendivad, et sellistel juhtudel tähendaks naasmine tagasiliikumist rahvusvaheliselt tasandilt, mida teadlane ei saa aktsepteerida (2007: 41).

Eesti juurtega, kuid kolmandas riigis teadlasteed alustanud Jana esindabki veendumust, et lähteakadeemiasse naasmine ähvardaks kaasa tuua seisaku, kui mitte languse tema uurimistöö tasemes ja publitseerimises. Ta vaatas märksa tõsisemalt Ameerika Ühendriikide tippülikoolide poole.

> *Jana: Inimeste tagasimeelitamiseks on (mu endise kodumaa) teaduste akadeemial nüüd spetsiaalne programm. Aga see on veidi vildakas, veidi naiivne. Nad eelavad, et pakuvad teadlastele rahapataka, ja nad tulevadki. Tagasitulek ei sõltu üksnes rahast. Olulisem on teadustöö keskkond tervikuna. /.../ Võtame näiteks Massachusettsi tehnoloogiainstituudi, mille teadlased võidavad järjest Nobeli auhindu. Kõige atraktiivsem MIT-i juures on seadmed, töökeskkond ja pädevus, mis sinna on koondunud. See on teadlaste jaoks unistuste töökoht, aga mitte raha, vaid töökeskkonna tõttu. Töökeskkonna ülesehitamine eeldab aastatepikkust pingutust. Teadlaste tagasimeelitamise programmi loomine on ju hea algus, kuid see ei õnnestu üleöö. Vaja on pikemat arenguprotsessi, põhjalikku, pikaaegset investeeringut. Praegu küll ei paista, et (endise koduriigi) teaduste akadeemia programm oleks pikaajaline ettevõtmine (u 45-aastane vanemateadur, üksik ja lastevaba, nüüdseks Rootsi kodanik).*
>
> Allikas: Pajumets, 2015.

Intervjuude põhjal võib ääremaa teadus- ja arendustegevuse toetamiseks peale palgataseme tõstmise ja teadustöö taristu arendamise välja tuua järgnevad soovitused (vt ka Murakas *et al.,* 2007: 54–55; Philips *et. al.,* 2015: 27):

- julgustada mitmesuguste programmide ja teadustoetustega erinevates valdkondades töötavate välisriikide teadlaste sisserännet teadus- ja õppetööks;
- hoida alal kontakte välisriikidesse suundunud teadustöötajatega ja kutsuda neid loengukursusi pidama, lõputöid juhendama, ühiseid projektitaotlusi esitama jne;
- toetada oma teadlaste naasmist, sealhulgas välismaal töötamise edukuse korral tenuuri kindlustamist Eesti teadusasutuste juures;
- levitada välisteadlastele teavet vabadest ametikohtadest, näiteks üle-Euroopalises EURAXESS-i tööportaalis;
- arendada ülikoolides tugistruktuure sissetulevate teadlaste administratiivseks toetamiseks;
- kehtestada akadeemilistele kohtadele kvalifitseerumisele ja grantide jagamisele läbipaistvad, uurimistulemusi ülimuslikuks pidavad reeglid ja järgida neid vahendite jagamisel;
- suurendada teadusasutuste ja erasektori koostööd.

Vaadelda tuleb ka teadustöös väljapoole jäävaid, kuid võrdselt olulisi tegureid, millega teadlased arvestavad tagasirännet kaaludes. Need on seotud mikrotasandiga: pere ja lähedaste heaoluga.

2.5.5. Rändamine perega

Teadlaste rännet mõjutavad otseselt perekondlikud ja eraelulised kaalutlused, eriti ehk naisteadlaste puhul, sest emarolli nähakse sageli perekesksemana isarollist. Perega naiste rändeotsuste langetamise protsessi avab hästi elukaareperspektiiv (vt Moen & Sweet, 2004), mis pöörab pilgu „esimese rändaja“ ja „seotud rändajate“ samaaegsetele elurollidele või „elukarjääridele“. Teadlane, kes on meie jaoks „esimene rändaja“ on eelkõige inimene, kellel on tõenäoliselt teisigi rolle elus peale töö, mis nõuab rändamist. Seega kaalub ta rändeotsuse langetamisel 1) kas üldse ja milline mobiilsus sobiks tema enda tööväliste, tööga samal ajal kulgevate pürgimustega, näiteks abielluda, lahutada või saada laps; 2) peale enda tööväliste huvide peab ta silmas ka „seotud rändajate“ ehk lähedaste erinevaid „karjääre“ ja kaalub, kas välismaale tööle asumiseks või päritoluriiki naasmiseks on parim aeg, kui näiteks laps on astumas kooli, elukaaslane just vahetas töökohta või kavatseb lõpetada ülikooli või kui näiteks enda või elukaaslase vanema tervis halvenes järsult ja nõuab täiskasvanud laste hoolt. Seega püüavad teadlased rände ja tagasirände või paiksuse otsuste langetamisel arvestada erinevate etappide ja oluliste üleminekutega enda ja lähedaste elus ning tekitada tööga seotud rändeotsusega võimalikult vähe ohvreid endale ja lähedastele.

Samavõrd raske kui kodumaalt lahkumine on sinna naasmine pärast kord juba välisriiki tööle ja elama asumist. Teadlase tagasiränne on seda keerulisem, mida rohkem on mängus „seotud elusid“, mida rohkem rolle või karjääre nende lähedaste elus kulgeb ja mil määral või kui sujuvalt saavad lähedaste karjäärid jätkuda teadlase päritoluriigis. Pajumetsa (2015) intervjueeritud inseneri-, tehnoloogia- ja reaalteadlastest naistest elas enamik töötava meespartneriga ja neil olid lapsed. Pered soovivad elada ühe katuse all, seega tähendab naise ränne tõenäoliselt olulisi kohanemisi mehe töökarjääris ja lastel haridusteel. Partnerid ja elukaaslased, enamasti kõrgharidusega, sageli ise teadlased, olid osal juhtudel naiste kaasmaalased, mõnikord rootslased või hoopis teistest riikidest või kontinentidelt.

Paaride lapsed olid alustanud haridusteed Rootsis. Nad rääkisid lasteaias või koolis rootsi keelt ja olid enamasti Rootsi kodanikud. Eri rahvusest vanematega peredes rääkisid emad lastega oma emakeelt, isad oma emakeelt. Vanemate koduse suhtluse keel ja ka töökeel oli sageli inglise keel. Naised võisid osata mingil määral mehe emakeelt, eriti kui see oli rootsi keel. Juhtumeid, et meespartner oleks rääkinud naise emakeelt, mis erines tema omast, valimis ei leidunud. Pereliikmetel olid eri riikide isikutunnistused (sageli mitu). Ühe pere liikmete hulgas võis esineda erinevaid kodakondsusi ja etnilist päritolu ning nahavärve. Teisisõnu, teadlaste pered olid üsna **rahvusvahelised** ja seetõttu ka jagatud **lojaalsustega**. Nende perede ees seisid erinevad rändevalikud.

Eesti võimalusi tuua välisülikoolides töötanud naisteadlaste „rikastatud ajud“ tagasi kodumaa teadusesse võiks parandada elukaareperspektiivist tulenev käsitlus, mis tunnistab, et talentide puhul on tegu eelkõige inimeste, mitte üksnes „ajudega“. Inimestel on töövälised rollid, unistused ja kohustused. Tagasirändajate pereliikmete vajadusi ei saa eirata, mõelda tuleb elukohtadele, partnerite kohanemisele Eesti tööturul ja laste aitamisele Eesti haridussüsteemi. Seetõttu tasuks Eestil põhjalikult analüüsida järgnevate soovituste kasulikkust ja teostatavust.

- Võimaldada topelt- ja mitmikkodakondsus teadlastele ning nende lähedastele, kellel on välisriigi kodakondsus.
- Tuua sotsiaalkindlustus ja pensioniõigus välisriigist ladusalt Eestisse.
- Uurimisgrantide liikumine koos teadlasega välisriigist Eestisse.
- Muuta Eesti elamis- ja tööloa andmise kord väga lihtsaks teadlaste kolmandate riikide kodanikest partneritele, ka mitteabielulistele ja samasoolistele ning partnerite alaealistele lastele.
- Pakkuda kvaliteetseid üüripindu mõistliku hinnaga.
- Pakkuda kvaliteetseid ja mõistliku hinnaga lasteaia- ning koolikohti.
- Ligipääs ingliskeelsetele ja keelekümblust kasutavatele haridusasutustele.
- Pakkuda heal tasemel ja tasuta või mõistliku hinnaga keeleõpet naasvate teadlaste välismaalastest lähedastele.
- Tugi töökoha leidmisel välismaalastest partneritele. Kui tegu on kahest teadlasest koosneva paariga, siis võiks teadusasutused kasutada topeltvärbamist.
- Kujundada ühiskonna kõigil tasemetel sõbralik hoiak etnilistesse, seksuaalsetesse, usulistesse jm vähemusrühmadesse (vt ka peredega Eesti teadlaste välismaal kogetud raskusi, Murakas *et al.*, 2007: 30–33).

Liigume nüüd tagasirände juurest teise väga olulise „teadmiste ringluse“ küsimuse juurde. Käsitleme seda, kuidas saavad teadlased päritoluriiki naasmata siiski panustada selle teadusesse ja arengusse.

2.5.6. „Intellektuaalsed ülekanded“ – alternatiiv teadlaste tagasirändele

Lähteriigi ja -ülikooli keskne eesmärk on välisriigis „rikastatud ajude“ rakendamine koduriigi teaduses. Aga kas tagasipöördumise kõrval on „ajude kao“ vältimiseks alternatiivseid viise? Kas teadlased saavad välisriikides töötades siiski panustada Eesti teaduse arengusse? Vastaksin: miks peaksime tänapäeval, kui pole probleem edastada hetkega suuri digiteeritud andmemahtusid, kui suhtlusvahendid ja reisimine muutuvad üha kiiremaks ning odavamaks, üldse eeldama, et teadlaste tagasiränne on ainus viis tuua välismaal kogutud teadmised tagasi Eestisse? Keskne küsimus ei peaks olema, mis riigi territooriumil teadlased füüsiliselt viibivad, vaid kuidas nad saavad kõige tõhusamalt panustada Eesti sotsiaalsesse, kultuurilisse ja majanduslikku arengusse.

Võime Eesti teadlasi maailmas näha Eesti „hea tahte saadikutena“. Nad suurendavad oma koostööpartnerite teadlikkust sellest, et Läänemere ääres asub selline riik nagu Eesti, kust tulevad usaldusväärsed teadlased ja lennukad ideed. Välismaal töötavad Eesti teadlased saavad viia maailma ülikoolides töötavaid teadlasi ja investoreid kokku Eesti kolleegide ja ettevõtjatega. Tekkiv piiriderühm koostöö võib osutuda Eestile väga väärtuslikuks (vt ka Saxenian, 2016). Ja seda mitte hoolimata asjaolust, et need Eesti päritolu teadlased elavad ja töötavad välismaal, vaid just tänu nende hargmaisele identiteedile, üleilmsetele võrgustikele ja haardele. Siin rohkelt tsiteeritud naisteadlaste uuringust (Pajumets, 2015) selgusid järgmised teadmiste ülekande tavad ja plaanid välisülikoolidest päritolumaa akadeemiasse:

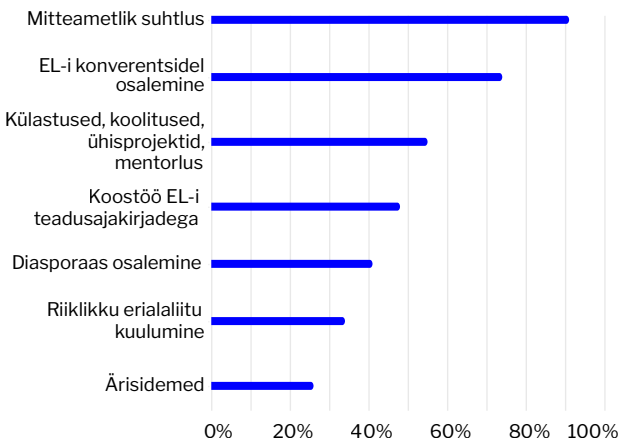
- teadlikult kontakti hoidmine oma valdkonna kolleegidega päritolumaal ja endise tööandja külastamine;
- tööküsimuste arutamine ja kaasautorina artiklite kirjutamine;
- üliõpilas- ja töötajavahetusprogrammide korraldamine eri riikide ülikoolide vahel;

- aeg-ajalt intensiivkursuste lugemine lähteülikooli doktorantidele;
- ülikoolidevahelise magistriprogrammi algatamine;
- erinevate koostööprojektide ellukutsumine.

Allikas: Pajumets ja Jakobson, 2015.

Sarnaseid teadmiste ülekande viise näitab ka Euroopa Komisjoni uuring aastast 2012 (vt joonis 2.5.3). Selgub, et pärast Euroopa Liidust lahkumist jätkab märkimisväärne osa teadlastest suhtlust või koostööd sünnimaa või eelmise elukohariigi teadlastega. Enamik suhtleb mitteametlikke kanaleid kasutades endiste tuttavate ja kolleegidega, kolm teadlast neljast jätkab Euroopa Liidu konverentsidel oma teadustulemuste esitamist ja ideede vahetust, pooled küsitletutest külastavad aeg-ajalt eelmist elukoha- või sünniriiki Euroopas ja osalevad koolitamises, ühisprojektides või panustavad mentorina. Veidi alla poole vastanutest avaldab oma uurimistulemusi Euroopa Liidu ajakirjades või retsenseerib nende jaoks artikleid. Lühidalt, väärtuslik koostöö jätkub vaatamata uues kohas elama asumisele.

Joonis 2.5.3. Sidemete säilitamine sünnimaa ja Euroopa Liiduga pärast väljarännet

Allikas: EK, 2013: 139.

Kokkuvõte

Kuidas „rikastada ajusid“ välismaal, vältides nende „kadu“ Eesti jaoks? See on väga oluline küsimus, sest Eesti elu edenemine oleneb tarkadest otsustest ja teadus-tehnoloogilisest innovatsioonist. Sageli teevad teadlased arenguhüppeid sel ajal, kui nad töötavad välisriikide tippülikoolides, kuhu on koondunud valdkonna tippteadlased, kus on parimad tingimused teadustööks ja uusim teadmine. Koduülikoolis üksi nokitsedes ei jõuaks nad maailma tasemele (nii ruttu). Kiire arengu tagamiseks ongi üliõpilas- ja teadlasmobiilsus korraldatud ja levinud nähtused. Stažeerimist välisülikoolides soodustatakse mobiilsustoetustega ning seatakse teadusrahastusele ja teadustöökohtadele kvalifitseerumise eeltingimuseks. Praegu teadustöö alustaja on juba endastmõistetavalt hargmaine ja mobiilne. Olla paikne tähendab teadlasena manduda (Leemann, 2010).

Kuigi teadlaste lähetamine nn teadmiste ääremaadelt teadmiste impeeriumidesse (Fahey & Kenway, 2010) on saatjariikidele väga kallis ja osa investeeringust läheb vett vedama, sest kõik toetuse saajad ei naase lojaalselt lähteriigi teadusesse, vaid kohanevad võõrsil, on mobiilsus siiski vältimatu. Kindlasti ei saa ajude kaotamise vältimiseks hoida Eesti teadlasi teadlasringlusest eemale. Pingutada tuleks hoopis selle nimel, et meie teadusasutused kujuneksid nii Eestist pärit kui ka „võõraste“ teadlaste mobiilsetes karjäärides üleilmsel haridus- ja teadusmaastikul üheks põnevaks ja tõsiseltvõetavaks peatuspunktiks.

Väikeriigid nagu Eesti peaks kõvasti pingutama, et kergendada teadlaste ja nende sageli mitmerahvuseliste perede sisseränet ning kohanemist Eestis. Nagu rõhutab elukaareperspektiiv (Moen & Sweet, 2004) on talendid eelkõige inimesed, kellel on töövälised rollid ja lähedased, kellele mõelda, mitte kehatud ajud. Seega on kõikide asjatundjate, mitte ainult teadlaste, tagasi- või sisserändeks vaja muuta elamis- ja tööloa saamine lihtsaks neile ning nende lähedastele, pakkuda eluaset, keeleõpet, kohanemistuge, põnevat ja tasuvat tööd (ka partneritele), lasteaeda ja kooli, tervisekindlustust, lõppeks turvalist ja sallivat ühiskonda. Samuti peaks vältima inimeste valiku ette seadmist: loobu teistest kodakondsustest, kui soovid Eesti kodakondsust. Mitme nimetatud tingimuse loomisega on Eestis ilusti algust tehtud, kuid praegust olukorda saab veel paremaks muuta.

Siiski, ükskõik, kuidas Eesti poliitika kujundajad ja rakendajad, ülikoolid, meedia ja kohalikud kogukonnad pingutavad, pole tõenäoline, et kõik kord lahkunud teadlased siia (oma perega) tagasi pöörduvad. Näiteks kavatses 21% Muraka ja kolleegide (2007: 38) valimisse kuulunud välisülikoolides töötavatest eestlastest alaliselt välisriiki tööle jääda. Pajumetsa (2015) uuritud Kesk- ja Ida-Euroopast pärit inseneri-, tehnoloogia- ja reaalteadlastest naiste juhtumid aitavad mõista, kui keerukas võib olla teadlaste naasmine riiki, kus algas nende teadustee. Intervjueeritud naisteadlaste sünnimaa võib küll olla näiteks Eesti, kuid kodumaa on juba Rootsi. Nende naiste järeltulijate sünnimaa on sageli Rootsi ja rootsi keeles saavad lapsed ka hariduse. Keeled, mida ema ja isa lastega kodus räägivad, võivad erineda, sest isa ei pruugi olla eestlane ega rootslane. Vanemate omavahelise suhtluse keel on tõenäoliselt inglise keel. Erinevatel pereliikmetel võivad olla taskus erinevad passid. Nad on globaalsed kodanikud ning nende

identiteet ja lojaalsus ei kuulu enesestmõistetavalt naisteadlase päritoluriigile.

Seega toob teadlaste ja teistegi kutsealade esindajate üha hargmaisem tegelikkus kaasa olulised terminoloogilised väljakutsed. Mis ajast muutub „välismaa“ „kodumaaks“? Kas sellest hetkest, kui võetakse kodulaen sinna korteri või maja ostmiseks, kui saadakse uus kodakondsus või kui sünnivad lapsed, kelle ainus kodu on „võõrsil“. „Kodumaa“ kasutamine Eestimaa sünonüümina või „emakeele“ kasutamine eesti keele tähenduses on seega sageli eksitav, rääkides hargmaistest peredest. Eesti nimetamine „päritoluriigiks“, mida on selles peatükis sageli kasutatud, ei sobi Eestis kooli-tatud teadlaste kohta, kelle vanemad rändasid Eestisse mujalt, näiteks Nõukogude Liidu aladelt. Sama probleem tekib „isamaa“ kasutamisega. „Lähteriik“ aga on tehniline sõna, mis ei väljenda erilist ja emotsionaalset suhet kunagise kodumaaga, mida teadlased väljendasid. Kõlab ju „tagasipöördumine kodumaale või isamaale“ hoopis intiimsemalt kui „tagasipöördumine lähteriiki“.

Me ei saa välisriikidest tagasi kõiki kunagi lahkunud teadlasi ja naasmist ei pruugigi igal juhul eesmärgiks seada, sest mujal tegutsedes võivad kõnalused teadlased Eesti arengule vähemalt sama hästi, ja mõnel juhul pareminigi kaasa aidata. Seetõttu oleks Eestil kasulik asuda seisukohale, et Eesti teadlased ja teiste valdkondade asjatundjad – arstid, ettevõtjad, kultuuriinimesed – on Eesti jaoks väärtuslik vara ka siis, kui nad jäävad välismaale.

Õnneks pole lahkunud teadlaste ja nende perede tagasiränne ainus viis, kuidas Eesti saab nende üleskasvatamisse ja koolitusse tehtud investeeringu tagasi teenida. Ülekanded üleilmsetest keskustest ääremaale võivad toimuda ka kaudselt ja kaugteel, kasutades üha odavamaid lühivisiite ning järjest kvaliteetsemaid ja mugavamaid andmevahetuse võimalusi ning suhtlusvahendeid. Eestil tasuks välja töötada terviklik **diasporaastrateegia** oma väliskogukondade äratamiseks ja oskuste, raha- ning teadmisringluse aktiveerimiseks Eesti ja nende kogukondade vahel. Suhete tugevdamisest Eesti ja väliskogukondade vahel võidaks nii Eestiga seotud välismaal elavad teadlased kui ka Eesti riik (vt Mari-Liis Jakobsoni artiklit diasporaa- ja hargmaisuspoliitika kujundamisest selles kogumikus).

Tänusõnad

Artikkel toetub järeldoktorantuuri projektile „Üleilmne teadus-, inseneri- ja tehnoloogiaerialade talendijaht ja „Mobiilsed ajud“: Püüdlused ja reaalsused, mis mõjutavad naissoost SET-teadlaste rännet“, mille viisin ellu Rootsi Instituudi Visby programmi toel 2014. ja 2015. aastal Örebro ülikoolis Rootsis.

Viidatud allikad

EK – Euroopa Komisjon (2016). Mobility and Cross-Border Cooperation http://ec.europa.eu/education/policy/higher-education/mobility-cbc_en (alla laetud 10.11.2016).

EK (2016a). *She Figures 2015*, Directorate-General for Research and Innovation https://ec.europa.eu/research/swafs/pdf/pub_gender_equality/she_figures_2015-final.pdf (alla laetud 28.09.2016).

EK (2013). *MORE2. Support for Continued Data Collection and Analysis Concerning Mobility Patterns and Career Paths of Researchers.* http://ec.europa.eu/euraxess/pdf/research_policies/more2/Final%20report.pdf (alla laetud 29.09.2016).

Fahey, J. & Kenway, J. (2010). Thinking in a 'wordly' way: Mobility, knowledge, power and geography. *Discourse: Studies in the Cultural Politics of Education,* 31 (5), 627–640.

Leemann, R. J. (2010). Gender inequalities in transnatioal academic mobility and the ideal type of academic entrepreneur. *Discourse: Studies in the Cultural Politics of Education,* 31 (5), 609–625.

Moen, P. & Sweet, S. (2004). From 'work-family' to 'flexible careers. A life course reframing'. *Community, Work & Family,* 7 (2): 209–226.

Murakas, R., Soidla, I., Kasearu, K., Toots, I., Rämmer, A., Lepik, A., Reinumägi, S., Telpt, E. & Suvi, H. (2007). Teadlaste mobiilsus Eestis ja seda mõjutavad tegurid. Tartu: Sihtasutus Archimedes.

OECD (2015). *Education at a Glance 2015: OECD Indicators*, OECD Publishing. http://dx.doi.org/10.1787/eag-2015-en (alla laetud 28.09.2016).

Pajumets (2015) Rootsi Instituudi järeldoktorantuuri toetusel elluviidud projekt „Üleilmne teadus-, inseneri- ja tehnoloogiaerialade talendijaht ja „Mobiilsed ajud“: Püüdlused ja reaalsused, mis mõjutavad naissoost SET-teadlaste rännet postsotsialistlikust regioonist Rootsi ja kaugemalegi“. https://www.etis.ee/Portal/Projects/Display/dda6334b-9f6e-425c-aa45-7421594e6ec8 (alla laetud 1.10.2016).

Pajumets, M. & Jakobson, M.-L. (2016). Transnational alternatives to brain drain? Interpretations of return and 'intellectual remittances' among female SET researchers from post-socialist countries. Ettekanne konverentsil „Labour Migration in the European Peripheries“, Jyväskylä Ülikoolis 26. ja 27. aprillil 2016.

Philips, K., Lees, K. & Lille, K. (2015). Eestiga seotud teadlaste mobiilsus Euroopa teadusruumis. http://www.tips.ut.ee/index.php?module=32&op=1&id=3691 (alla laetud 29.09.2016).

Saxenian, A. (2016). The new Argonauts. *IMF Word Bank Paper Words into Actions Series*, 99–110. http://people.ischool.berkeley.edu/~anno/Papers/IMF_World_Bank_paper.pdf (alla laetud 3.10.2016).

Unesco Instute for Statistics (2016). http://www.uis.unesco.org/Education/Pages/international-student-flow-viz.aspx (alla laetud 29.10.2016).

2.6. Hargmaisuspoliitika

Mari-Liis Jakobson

Sissejuhatus

Nüüdisaegne tehnoloogia ja inimeste suurem mobiilsus võimaldavad riikidel hoida senisest paremini sidet välismaale lahkunud kodanikega ning neid ehk isegi oma huvides tööle rakendada. See on tõstnud tähelepanu keskmesse ka uue poliitikavaldkonna – hargmaisuspoliitika. Selle eesmärk on luua, säilitada ja tugevdada riigi ning nende inimeste sidemeid, kes elavad ajutiselt või püsivamalt mujal.

Hargmaisuspoliitika võimaldab pöörata väljarände, mis avaldub ka ajude ja töökäte äravooluna, hoopis enda kasuks: võõrsile suundunud spetsialistide või ettevõtjate potentsiaal pole lõplikult kadunud, vaid paiknenud ruumis ümber. See aga võib avada hoopis uusi võimalusi lüüa läbi välisturgudel, tutvustada oma maad ja kultuuri, muuta tööjõuturgu paindlikumaks ning tuua kodumaale väärt teadmisi ja oskusi. Nii näemegi üha uusi riike, mis kutsuvad kokku töörühmi ja koostavad programme, et kõnetada võõrsil elavaid kaasmaalasi ja toetada ka väljarändajate imago muutust: varasema reeturi või mugavuspagulase kuvandi asendab elus läbilööja ning oma rahva kangelase oma.

Hargmaisuspoliitika on aktuaalne paljudes väikeriikides (aga mitte ainult), kus iga inimene ja ka tema võimalik panus oma riigi heaks on arvel. Sageli tuuakse eeskujuks Uus-Meremaad, kus on ligikaudu neli miljonit elanikku, kuid kelle üsna hiljuti kujunenud välismaakogukond küündib vähemalt poole miljonini, rääkimata Iirimaast: peale kuue miljoni koduiirlase olevat maailmas ligi sada miljonit iiri juurtega inimest. Siia ritta võiks asetada ka Eesti, sest umbes 1,1 miljonist etnilisest eestlasest elab ligi viiendik võõrsil.

Peatükis vaadeldakse, mis on hargmaisuspoliitika, kuidas on arenenud selle põhimõtete rakendamine Eestis, kuidas hinnata siinseid suundumusi rahvusvaheliselt ja kuidas jätkata.

2.6.1. Hargmaisuspoliitika teoorias ja praktikas

Mis on hargmaisus ja hargmaisuspoliitika?

Hargmaisuspoliitika pole pelgalt üks eraldiseisev poliitikavaldkond, vaid pigem käsitlus, mis võib avalduda nii majandus-, välis-, sotsiaal- kui ka kultuuripoliitikas. Hargmaisuspoliitika olemuse paremaks mõistmiseks tuleks kõigepealt võtta vaatluse alla, mis on üldse hargmaisus ja täpsemalt, rändeline hargmaisus, mis on siinses peatükis vaatluse all.

Hargmaisuse ehk transnatsionaalsuse mõiste on paljus seotud rände muutumisega tänapäeva maailmas. Ajalooliselt on olnud inimese otsus asuda teise riiki ja

ühiskonda elama sageli pöördumatu, kuid praegusel üleilmastumise ajastul võimaldavad uued tehnoloogilised vahendid rännata hoopis paindlikumalt. Inimesed lähevad võõrsile tööle, elama või õppima, säilitades samal ajal näiteks interneti ja odavlennufirmade abiga tihedad sidemed lähteriigi ühiskonna ning lähedastega. See võimaldab neil hõlpsamalt ka tagasi pöörduda või annab kindlustunnet hoopis järgmistesse sihtriikidesse liikumiseks. Sarnaseid suundumusi näeme teisteski valdkondades peale rände, näiteks ettevõtluses (vt ka Kattel ja Varblane samas kogumikus). Nii iseloomustabki hargmaisust laiemalt ja ka rändelist hargmaisust kitsamalt piiriülesus ja võrgustikulisus.

Ühes rände teisenemisega muutub ka väljaspool kodumaad elavate kogukondade uurimine. Klassikaliselt on räägitud väliskogukondadest kui diasporaadest. Diasporaa määratlus lähtub pigem klassikalisest rändekäsitlusest (väljaränne on lõplik samm) ja olulisel kohal on just kultuurilise identiteedi hoidmine (Cohen 2009). Hargmaiste rändajate mõiste puhul aga on hoopis olulisemad nende piirideülesed võrgustikud ja sidemed (näiteks päritoluriigiga), aga ka paindlikum rände mõtestamine, mis hõlmab lisaks lühiajalisi ja pendelrändajaid (Faist 2010).

Väliskogukonna ehk diasporaa ja hargmaisuse vahet aitab hästi selgitada väliseestlase mõiste. Me ju ei nimeta väliseestlaseks paariks aastaks Brüsselisse tööle läinud ametnikku, Londonis õppivat magistranti või Soome vahet pendeldajat, veel vähem Eestist lahkunud etnilist venelast või Eesti e-residenti. Küll aga võivad nii kõik eespool nimetatud kui ka end Kanadas sisse seadnud Teise maailmasõja põgenik ja tema järeltulijad olla hargmaised eestlased. Tingimus on, et nad säilitavad Eestiga piirideülesed sidemed.

Hargmaisuspoliitika läbib erinevaid poliitikavaldkondi ja seetõttu on riigil tulenevalt oma eesmärkidest ja väljarändekontekstist võimalik hargmaisuspoliitikat erinevalt korraldada. Mõnes riigis on selles valdkonnas välja töötatud põhjalikud arengukavad, teises toimitakse üsna juhuslikult. Mõnel pool (nt Indias) tegeleb väliskogukondadega suisa eraldi ministeerium, teisal on juhtpartner hoopis kodanikeühendus (nt KEA Uus-Meremaal). Sagedamini on hargmaisuspoliitika aga mõne ministeeriumi (või selle valitsemisalas asuva agentuuri) vastutusel. Näiteks Lõuna-Koreas ja Venemaal vastutab rahvuskaaslaste poliitika eest välisministeerium, Zimbabwes majandusministeerium, Lätis kultuuriministeerium, Tšehhis haridus-, noorsoo- ja spordiministeerium, Ghanas siseministeerium, Filipiinidel tööministeerium. Enamasti viiakse poliitikat ellu mitme ministeeriumi koostöös, vastutava ministeeriumi valik viitab vaid rõhuasetusele.

Hargmaisuspoliitika valdkonniti

Üks hargmaisusega otsesemalt haakuv valdkond on rändepoliitika ise (vt ka joonis 2.6.1). Kasvav suundumus on koondada teavet välismaale asunud inimeste kohta, mis võimaldab saada parema ülevaate parasjagu välismaal elavatest inimestest ja arvestada nende teenusvajadustega. Samuti on mitu riiki proovinud rakendada erinevaid lühiajalist rännet ja ajude ringlust soodustavaid meetmeid, nagu tähtajalised stipendiumi- ja stažeerimisprogrammid, ning välja töötanud tagasipöördumise meetmed. Tagasipöördujatele pakutakse kohanemisprogramme, tööturuprogramme (mis viivad tagasi pöörduda soovijad kokku tööandjaga), keelekursusi, majanduslikku tuge ja abi asjaajamisel. Siiski on uuringud näidanud, et enamasti üksnes poliitikameetmest ei piisa, motiveerimaks inimest tagasi pöörduma.

Ent nii mõneski valdkonnas on võõrsil elavatest kodanikest abi ka juhul, kui nad ei naase. Väliskogukonnad on paljudes riikides olulised rahasaadetiste tõttu ja seda silmas pidades on need riigid püüdnud ka kujundada meetmeid, mis riiki laekuvaid rahasummasid suurendada võiksid. Selleks on käivitatud nii ühekordseid kampaaniaid kui ka süsteemsemaid programme, mis kutsuvad üles kodumaale investeerima (või ka lähedasi toetama ja sel viisil raha majandusse suunama). Ka on mitmel riigil (nt Mehhiko, India, Iisrael, Etioopia) investeeringuprogrammid, et kaasata väliskogukondade raha.

Ent on ka teistsuguseid võrgustikupõhiseid majandusvaldkonna algatusi. Nii toetavad mitmesugused hargmaisuspoliitika programmid (nt Uus-Meremaal ja Tšiilis) ettevõtjate ja spetsialistide võrgustike arengut, et ergutada kodumaa ettevõtete siirdumist uutele turgudele, on mentorlusprogramme (nt Leedus ja Ghanas), et kasvatada tulevasi spetsialiste ja tippjuhte jne. Väliskogukondi endid võib samuti käsitleda võimaliku sihtturuna, kus reklaamida kodumaad kas või turismisihtkohana. Näiteks korraldas Iirimaa 2013. aastal suure kampaania „Kohtumine“ („The Gathering“), millega kutsuti kõiki iiri juurtega inimesi üles Iirimaad külastama.

Ka saavad väliskogukonnad panustada välispoliitikasse. Klassikaliselt on väliskogukonnad riigi välispoliitika elluviimises osalenud etniliste eestkosterühmadena. Tuntumaid on juutide lobirühm AIPAC (Ameerika–Iisraeli välissuhete komitee) Ameerika Ühendriikides. Väidetavalt õnnestus AIPAC-il sekkuda 1980. aastal USA ja Saudi Araabia relvamüügitehingusse. Tõsi, sellisel tasemel tegutsemine on eeskätt võimalik vanade ja hästi mõjuvõimsate diasporaade puhul ning üksnes riigi initsiatiivil etniline lobi ei õnnestu. Ka on kõnealuse meetme puhul üsna õhuke piir, mis eraldab oma piiriülese kogukonna kaasamist ja sekkumist teise riigi suveräänsesse otsustusruumi.

Seega käsitletakse hargmaisusprogrammides pigem avaliku diplomaatia valdkonda jäävaid pehmemaid alga-

Kas maksustada või meelitada annetusi?

Selleks, et väliskogukondade raha kodumaale meelitada, on välja mõeldud mitmesuguseid kavasid. Näiteks pakkus Nobeli auhinna laureaat, majandusteadlane Jagdish Bhagwati 1970. aastatel välja n-ö ajude väljavoolu maksu, millega võõrsile tööle läinud inimesi maksustataks nende päritoluriigi kasuks. Kuid seda ideed saadavad peale kõrvalmõjusid käsitleva poleemika ka praktilised probleemid maksu kogumisel.

Küllaltki edukaks aga on osutunud idee kollektiivsetest välisrahasaadetistest. Nimelt käivitas Mehhiko valitsus 2002. aastal programmi 3 × 1, millega kutsuti USA-s töötavaid mehhiklasi üles koonduma kodukülaühingutesse ja annetama nende kaudu raha taristuprojektide jaoks. Iga annetatud peeso kohta lisasid keskvalitsus, osariigi valitsus ja kohalik omavalitsus veel kolm peesot. Programmi toel käivitus aastatel 2002–2006 selliseid projekte üle 6000 (Menocal).

tusi. Näiteks saab väliskogukonda kaasata oma avalikku diplomaatiasse ja riigi maine kujundamisse kodumaa tutvustajatena nii turismisihtkoha kui ka elu- või investeerimiskeskkonnana, teabe jagajatena oma kodumaa kultuurist, ühiskonnast või poliitikast. Sel moel saaks tasakaalustada pahatihti sensatsioonilistel sündmustel põhinevat või ka rahvusvahelise meedia loodavat kuvandit, mis infooperatsioonide tulemusena võib olla moondunud.

Siiski eeldab nende meetmete rakendamine, et väliskogukonnad on motiveeritud kodumaa arengusse panustama. Abinõusid, mille sisu on hoida väliskogukondadega pidevat ja positiivset sidet ning suurendada osalust ja kasvatada osadustunnet, võiks nimetada ka tunnustamispoliitikaks. Selle kaudu saab väljendada valitsuse koostöövalmidust ja suurendada ka ühiskonna poolehoidu väliskogukondadele, millesse muidu sageli võõrastavalt suhtutakse. Näiteks tähistatakse Indias ja Marokos väljarännanud rahvuskaaslaste päeva, Uus-Meremaal tunnustatakse väljapaistvaid välismaal elavaid rahvuskaaslasi auhinnatseremooniatel ning Leedus ja Mehhikos korraldatakse rahvuskaaslaste konverentse. Kõigi nende eesmärk on laiemalt teadvustada väliskogukondi ja nende panust.

Neid sümboltasandi meetmeid toetatakse ka praktilisemate osalusvõimaluste pakkumisega. Nii jõuavad paljud väljaränderiigid kunagi mitmikkodakondsuse üle peetavate aruteludeni, et võimaldada oma kodanikel võtta ka asukohariigi kodakondsus, kaotamata seejuures sünnijärgset kodakondsust. Näiteks hiljuti seadustati mitmikkodakondsus sünnijärgsetele kodanikele Lätis. Kuigi ka selle sammu puhul on sümboolne tegur tähtis, säilitab kodakondsus välismaal elavatele rahvuskaaslastele muu hulgas poliitilised ja majanduslikud õigused ning osalusvõimalused, tagades soovi korral sujuva tagasipöördumise. Ka on uuringud näidanud, et asukohariigi kodakondsus tekitab päritoluriiki tagasipöördumiseks vajaliku turvatunde.

Siiski on mitmikkodakondsuse idee kritiseerijad öelnud, et see annab mitmikkodanikele eelisseisundi ühe kodakondsusega inimeste ees, nad seavad kahtluse alla mitmikkodanike lojaalsuse või peavad seda sobimatuks lahenduseks ideelistel kaalutlustel, sest see ei haaku nende arusaamaga riigi suveräänsusest. Nii pakuvadki mõned riigid oma väljarännanutele kodakondsuse asemel kodakondsuslaadset staatust: näiteks on Türgi (roosa kaardi süsteem) ja India (PIO, OCI) andnud selle staatusega isikutele teatud hulga kodanikega võrdseid õigusi, kuid mitte kõiki. Näiteks pole kodakondsusest loobunud inimestel õigust osta Indias maad, see on asustustihedust ja maa nappust ning India väliskogukonna sissetulekuid arvestades ka arusaadav.

Mitu riiki on rakendanud meetmeid, et kodakondsuse säilitanud väliskogukondade liikmed saaks riigi elus osaleda, näiteks võimaldades välismaal hääletamist. Mõned riigid aga on pakkunud alternatiivseid osalusplatvorme, näiteks on Soomes moodustatud rahvuskaaslaste parlament, mis toimib võõrsil elavate soomlaste huvikaitseorganisatsioonina, Itaalias on rahvuskaaslastele aga tagatud lausa esindus päris parlamendis. Tõsi, selliste esindusühingute toimimine oleneb väga palju sellest, kui kaasav on nende riikide valitsemiskultuur ja kui päevakajaline väljaränne selles ühiskonnas parasjagu on. Isegi näiteks väga kaasava valitsemiskultuuriga Soomes on sealsel rahvuskaaslaste parlamendil sageli raske saavutada oma huvide arvestamist (Vierimaa 2011). Esinduskogude tööd aga aitab toetada tunnustamispoliitika.

Osalt teenib väliskogukondadega sideme hoidmise eesmärki ka kultuuri- ja hariduspoliitika, ehkki seda kasutatakse ka kultuurimälu ja tavade alalhoidmiseks, et kujundada diasporaalist identiteeti (Gsir & Mescoli 2015). Sel eesmärgil toetavad lähteriigid näiteks väliskogukondade kultuuri-, spordi- ja erialaseltse, usuühendusi, heategevusorganisatsioone jm. Sama eesmärki teenivad ka keele- ja kultuuriõppe korraldamine, kultuuriürituste ja kollektiivide toetamine, riiklike pühade tähistamine (näiteks toetab Tai valitsus võõrsil kuninga sünnipäeva tähistamist), õppematerjalide ja perioodika saatmine, usuorganisatsioonide tegevuse toetamine ja vaimulike lähetamine, pikemaealiste väliskogukondade puhul ka sealse pärimuse kogumine ja talletamine, väliskogukondade ajakirjanduse toetamine jm.

Viimastel aastatel on kõnealust tegevust oluliselt mõjutanud ka uue meedia areng, näiteks pakuvad riigid keeleõppevõimalusi veebi vahendusel, samuti on veebimeedia muutnud diasporaa ajakirjanduse rolli, sest uudiseid kodumaalt saab ka teiste väljaannete kaudu pidevalt jälgida. See omakorda avab uue, digikultuuri valdkonna

hargmaisuspoliitikale, eeskätt meediasisu piiriülesel kättesaadavusel (vt ka Ibrus, käesolev kogumik). Ent eri valdkondade lõimumist on näha mujalgi, näiteks ei pruugi kultuuriüritused välismaal olla suunatud pelgalt oma väliskogukondadele, vaid teenida ka laiemalt kultuuridiplomaatia või kultuurieksportdi eesmärke.

Ka hariduse vallas on mõne riigi tegevus oluliselt ambitsioonikam kui pelgalt keeleõpe. Õppetöö võib seostuda päritoluriigi pärandiga, pakkuda ka üldharidust või hoopis teatud ametite tarvis eriharidust. Enamasti on need programmid suunatud lastele ja noortele, kuid näiteks Boliivia toetab hoopis kursuste korraldamist eakatele. Mitu riiki on laiendanud oma koolivõrgu piiridest üleseks. Mõned riigid, näiteks India, Tuneesia ja Soome, võimaldavad neis koolides õppida oma riikliku õppekava järgi, mis loob paindlikumaid rändevõimalusi lastega peredele. Iraani rahvusvaheline koolivõrk koosneb lausa 126 koolist 76 riigis, kus õpib kokku umbes 14 000 õpilast. Seal töötavaid õpetajaid käsitleb riik omamoodi diplomaatidena (Iran Daily 2016). Samuti pakuvad mitu riiki (nt India ja Läti) stipendiumiprogramme, toomaks väliskogukondade noori oma päritoluriiki õppima või tööle, et tugevdada sidet ja meelitada neid ka ümber asuma.

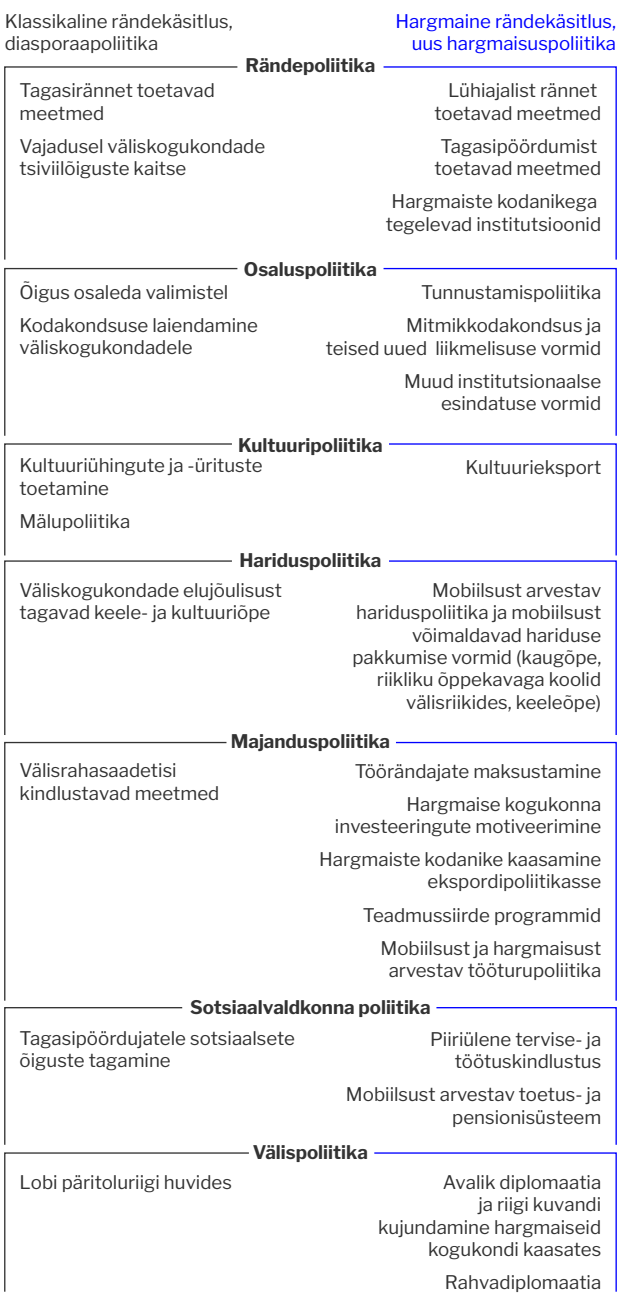
Riikide suundumused hargmaisuspoliitika kujundamisel

Eespool antud ülevaade pole mõistagi ammendav ja konkreetsete meetmete rakendamisel ning täpsemal häälestamisel lähtub iga riik üldisematest hargmaisusele seatavatest eesmärkidest (vt ka joonis 2.6.1). Eesmärgid aga on mitmesugused. Näiteks eristuvad teistest n-ö arenevad riigid, mis püüavad oma väliskogukondi rakendada eeskätt majanduse mootorina. Sageli on nendes riikides hiljaaegu toimunud rahvastiku kiire juurdekasv, mistõttu on riigid võtnud aktiivsema rolli ka väljarändepoliitika korraldamisel (näiteks külalistööjõu programmides osaledes) ja väliskogukondade toetamisel. Näiteks on Filipiinidel välismaal töötavatele oma kodanikele mitmekesise sotsiaalse toe programm õiguste kaitsest pensionideni. Väliskogukondade „kohustuste“ real kajastuvad aga välisrahasaadetiste ja investeerimisega seotud poliitika ning oskusteabe siirde programmid.

Nendest eristuvad arenenud riigid, mille hargmaisuspoliitika on tugevalt väliskogukondade osaduse ja osaluse tekitamise keskne ning suunatud võrgustumisele. Näiteks on Iirimaa strateegia „Global Irish“ kesksed märksõnad just „ühendamine“, „toetamine“, „tunnustamine“ ja „võrgustike loomine“.

Kesk- ja Ida-Euroopas, aga näiteks ka Hiinas, paistab piiriülene side väliskogukondadega põhinevat eeskätt kultuurivaldkonnal, seda võiks nimetada ka pigem diasporaapoliitikaks. Näiteks keskendub Tšehhi

Joonis 2.6.1. Hargmaisuspoliitika valdkonnad ja põlvkonnad

Allikas: autori koostatud.

hargmaisuspoliitika eeskätt oma keele ja kultuuri säilitamisele väliskogukondades, korraldades keeleõpet ja pakkudes noortele suunatud stipendiume. Mitu selle piirkonna riiki (nt Leedu, Ungari) on hakanud oma hargmaisuspoliitika ampluaad laiendama, lisades sinna järk-järgult ka majandusvaldkonna ja tunnustamise meetmeid.

2.6.2. Eesti hargmaisuspoliitika

Eesti hargmaisuspoliitika kõige mahukam alusdokument on rahvuskaaslaste programm (RKP), mida on koostatud juba kolmeks perioodiks: 2004–2008, 2009–

2013 ning 2014–2020. Programmi toetavad valdkonna alusseadused, nagu põhiseadus, kodakondsusseadus ja valimisseadus, Euroopa Liidu õigus ning rahvusvahelised lepingud, aga ka mõned rahvuskaaslaste programmile eelnenud algatused. Kõnealuses valdkonnas on viimase 25 aasta jooksul olnud muutusi, kuid siiski on see jäänud üllatavalt stabiilseks.

Valdkonna arengu võib jagada kolmeks perioodiks. Esimene on omamoodi eellugu, mis jääb eeskätt 1990. aastatesse ja kirjeldab hilisemale süstemaatilisemale poliitikakujundusele aluse pannud seaduste sündi. Teist võiks vaadelda kui n-ö klassikalise diasporaapoliitika väljakujunemist nullindatel. Tinglikult kolmas periood algas 2010. aastatel, kui esile kerkis hargmaine käsitlus. Perioodidele on raske seada konkreetset ajapiiri, sest üleminekud on olnud väga sujuvad (vt ka joonis 2.6.2).

Eellugu

1990. aastateks oli läänediasporaa demograafiline seis jõudnud omamoodi murdepunkti: eesti peredesse (ehk pered, kus mõlemad vanemad on eestlased) sündivate inimeste hulk oli oluliselt kahanenud, samuti oli vähenemas eesti keele valdajate hulk. Arvestades, et paljudel eestlaste järeltulijatel oli väga mitmekultuuriline taust, muutus oluliseks, kas ja millega suudetakse eesti identiteet huvitavaks ning alalhoidmist väärivaks muuta (Kulu 1997: 284). Niisiis oli vajadus hargmaisus- ja diasporaapoliitika järele selgelt olemas.

Meetmete väljatöötamist ja rakendamist hoogustas Abhaasia konflikt 1992. aastal, kui eestlaste külad Abhaasias jäid keset konfliktikollet. Algselt ühekordse päästeoperatsiooni käigus võimaldati Eestisse ümber asuda sadadel rahvuskaaslastel. Hiljem kasvas sellest välja rahvuskaaslaste tagasipöördumise toetamise programm. Tegemist oli selgelt humanitaarprogrammiga, mille eesmärk oligi aidata rahvuskaaslasi konfliktipiirkondades. Ümberasunutele võimaldati elementaarne äraelamiseks: tasuta elamispind ja kaks keskmist kuupalka. Toetuse eesmärk oli tagada, et inimene saaks hakkama, kuni elamisluba üle vaadatakse.

Olulise aluse hilisemale hargmaisus- ja diasporaapoliitikale panid ka põhiseadus, kodakondsusseadus ja valimisseadus. Eesti kodakondsusreeglite kujunemist on kõige enam mõjutanud vajadus õiguslikult reguleerida Eestisse nõukogude ajal sisserännanud inimeste staatus, mitte niivõrd eestlaste kogukonnad võõrsil (vt nt Saarts 2009, Kallas, sama kogumik). Siiski on seadustes punkte, mis hõlbustasid väliseestlaste kogukondade seotuks jäämist Eestiga. Nimelt põhineb Eesti kodakondsusseadus n-ö põlvnemise loogikale (lad *ius sanguinis*), mille kohaselt saavad kodakondsuse automaatselt kõik Eesti kodanike järeltulijad, olenemata nende sünnimaast või elukohariigist. Neid etnilisi eestlasi, kelle esivanemad rändasid välja juba enne Eesti iseseisvumist 1918. aastal, kaitseb põhiseaduse säte, mis lubab kõigil Eesti päritolu inimestel Eestisse elama asuda. Ka võimaldas kodakondsusseadus neil kuni 1995. aastani taotleda Eesti kodakondsust lihtsustatud korras (RKP 2004–2008).

Mitmeti tõlgendatav mitmikkodakondsuse keeld

Mitmikkodakondsusega seotud topeltstandardit iseloomustab hästi 2000. aastate alguse meediakajastus. Näiteks ilmus 5. juulil 2001 Postimehes lugu Eesti tippametnikest, kes hoidsid alal ka mõne teise riigi kodakondsust. Riigikantselei pressiesindaja kommenteeris seda tõsiasja, öeldes, et mitmikkodakondsus on „iga inimese isiklik asi“. Kui aga selgus, et itaallane Ernesto Preatoni, kes sai Eesti kodakondsuse eriteenete eest, oli alles jätnud ka Itaalia kodakondsuse, käsitleti seda kui seaduserikkumist. (Jakobson, Kalev 2016)

Kuigi Eesti kodakondsusseadus keelab mitmikkodakondsuse, on põhiseaduses säte, mis ei luba sünnijärgselt kodanikult Eesti kodakondsust ära võtta. See omakorda tekitab olukorra, et mitmikkodakondsuse keeldu ei ole võimalik sünnijärgsete Eesti kodanike puhul rakendada.

Ka sätestati valimisseadusega Eesti kodanikest väliseestlaste üsna laiad võimalused osaleda poliitikas. Erinevalt mitmest teisest riigist on Eesti lubanud hääletada ka väljaspool oma territooriumi, mis on võimaldanud osaleda valimistel kümnetel tuhandetel väljaspool kodumaad elavatel Eesti kodanikel.

Sel perioodil hakati sõlmima ka kahepoolseid lepinguid, mis kaitsevad välismaal elavate Eesti kodanike sotsiaalseid õigusi. Need lepingud olid olulised eeskätt pensionieas ümberasujatele (RKP 2004–2008). Samuti kogus hoogu väliskogukondade kultuuriline toetamine näiteks keeleõppes, ent aeg-ajalt toetati ka kultuurikollektiive. Süsteemse poliitika vajadus selgus pärast 1996. aastal Eestis toimunud ESTO päevi, kui haridusministeerium hakkas saama idadiasporaa kultuuriorganisatsioonidelt palveid saata neile keeleõppematerjale, noote jm.

Diasporaapoliitika väljakujunemine

Süsteemsema poliitika väljakujunemiseks võib pidada rahvuskaaslaste programmi käivitamist 2004. aastast, mille tõttu tekkis teatav sünergia eri poliitikavaldkondade eest vastutavate ministeeriumide vahel, tegevus muutus korrapärasemaks ja sai ka selgema eesmärgi. Rahvuskaaslaste programmi sekretariaat on sarnaselt Tšehhiga haridus- ja teadusministeerium (algul rahvastikuministri büroo), ent poliitikat kujundab ja seirab programmi nõukogu, kuhu kuuluvad ka sise-, välis- ja kultuuriministeeriumi esindajad.

Programmi iseloomustas toona (ja iseloomustab praegugi) eeskätt klassikalisele diasporaapoliitikale omane kultuurikeskne ning diasporaade jätkusuutlikkusele keskendunud sihiseade: poliitika lähtekohaks kujunes rahvuslik ühtekuuluvustunne ning eestluse kui keelelise ja kultuurilise identiteedi igakülgne toetamine (RKP 2004–2008). Toetati loomekollektiive ja kultuuriüritusi, aga ka väliseesti kirikukogudusi, väliseesti pärandi kogumist ja keeleõpet. Programmi toel lisandusid uued keeleõppevõimalused: noorte keele- ja kultuurilaagrid ning stipendiumid noortele, kes said seega tulla Eestisse oma juurtega sidemeid tugevdama. Eestisse tagasipöördumise toetamist jätkati samadel alustel, ent lisandusid tagasipöördunute paremat lõimumist soodustavad meetmed.

Kõnealust perioodi iseloomustas ka keskendumine eeskätt idadiasporaale, mis oli nii majanduslikult kui ka sotsiaalselt läänediasporaaga võrreldes kehvemal järjel, ent 1990. aastatel varasemaga võrreldes oluliselt aktiivsem. Toetati eeskätt idapoolseid kultuuriseltse ja kogudusi, idadiasporaad käsitlevat uurimistööd ja pärimuse kogumise ekspeditsioone, aga ka internetiühenduse sisseseadmist, et hõlbustada teabevahetust Eestiga. Ka stipendiumiprogrammi ning eesti keele ja kultuuri õppe puhul keskenduti eeskätt õppimisvõimaluste loomisele ida pool. Nii toetati keeleõpet Siberis, Krimmis, Petseris ja Abhaasias. Mitmes sealses piirkonnas oli elujõuline eesti kogukond selleks ajaks juba hääbumas või hääbunud, kuid nende meetmete abil sooviti eesti pärandit seal siiski alles hoida.

Teisel perioodil lisandus rahvuskaaslaste programmi ka arhiivide digimine, kolmandal programmiperioodil on kõige ambitsioonikam eesmärk seatud just digikogude hulgale. Samuti on 2009. aastast toetatud veebipõhiste keeleõppeplatvormide väljatöötamist, millest nüüdseks on välja kasvanud oluliselt laiemale sihtrühmale suunatud „Keelekliki“ veebiplatvorm eesti keele õppeks. Arendatakse ka Eesti ajalugu tutvustavat „Kultuurikliki“ platvormi. Samuti on Eesti Instituudi egiidi all koondatud e-õppe materjale.

Hargmaisuspoliitika esiletõus

Rahvuskaaslaste programmi kolmanda (2014–2020) ja osalt juba ka teise (2009–2013) perioodi eesmärgid hakkasid aga muutuma: kuigi ka need on deklaratiivselt ennekõike keele ja kultuuri kaitse programmid ning jätkavad suuresti samade tegevusliinidega, on neis täheldatavad ka teatavad hargmaisuse jooned. Esiteks, kolmas rahvuskaaslaste programm (ning osalt juba ka teine) pole enam suunatud üksnes välja kujunenud diasporaa kogukondadele, vaid interneti võimaluste tõttu üha rohkem ka hajaeestlastele kogu maailmas, sh uue laine väljarännanutele (vt ka sujuvat üleminekuosa joonisel 2.6.2). Näiteks hakati rohkem toetama koole nendes piirkondades, kuhu on toimunud uusväljaränne ja kus on seetõttu rohkem lapsi, kelle side Eestiga vahetum. Samuti hakati toetama osaliselt eestikeelset üldharidusõpet Soomes ja Rootsis, hiljem ka Euroopa koolides Belgias, Hispaanias, Luksemburgis ja Saksamaal. Tähelepanu nihkumine uusväljarändajatele tähendab ühtlasi ka suuremat tähelepanu väliskogukonnale läänes, mis erinevalt hääbuvast idadiasporaast oli selleks ajaks inimeste arvu mõttes stabiliseerunud ja mõnel pool, eelkõige Soomes, kiiresti kasvanud (Tammaru *et al.* 2010).

Teiseks hakkab rahvuskaaslaste programm aegamisi rohkem tekitama sünergiat teiste valdkondadega väljaspool kitsast diasporaapoliitikat: seosed teiste valdkondade arengukavadega muutuvad tasapisi sisukamaks, ehkki jäävad endiselt üsna keele- ja kultuurikeskseks. Osa põhjusest võib olla seotud ka programmi nõukogu koosseisuga, kus on esindamata näiteks majandus- ja kommunikatsiooniministeerium, mille valitsemisalas on aga alustatud hargmaisuspoliitika mõne osa rakendamist. Näiteks on Ettevõtluse Arendamise Sihtasutus käivitanud algatuse „Globaalne Eesti võrgustik“, mis oli kirjas ka 2015. aastal ametisse astunud valitsuse tegevuskavas. See on välisriikides elavate eestlaste ja eesti sõprade kontaktvõrgustik. Sinna kuuluvatel inimestel on kogemusi ja suhteid ettevõtluse valdkonnas ning nad võiksid abistada eesti ettevõtjaid välisturgudele laienemisel, välisinvestorite leidmisel ja muudes ettevõtluse valdkondades. Kuid valdkondlikes arengukavades (nt „Eesti ekspordipoliitika põhialused“, „Eesti ettevõtluse kasvustrateegia 2014–2020“) väliskogukondade võimalikku rolli otseselt käsitletud ei ole.

Sarnaseid järeldusi võib teha veel majandus- ja kommunikatsiooniministeeriumi ning siseministeeriumi e-residentsuse algatuse kohta, mis samuti võiks toimida hargmaisuspoliitikana. Praegu nähakse seda eeskätt Eesti riigi brändingu meetmena (MKM 2013). E-residentsuse tehnoloogia ja praktiline lahendus aga võimaldaks kujundada uuel tasemel hargmaise võrgustiku oma hargmaise kogukonnaga välismaal. Eeldusel, et Eesti mitmikkodakondsust siiski ei seadusta, võiks e-residentsus toimida kodakondsuse laadse institutsioonina, mis võimaldab hoida nii sümboolset kui ka praktilist sidet nendega, kellel Eesti kodakondsust pole võimalik säilitada.

Välisministeeriumil on samuti mõningaid hargmaisust rakendavaid algatusi, näiteks aukonsulite võrgustik, kodanikupäeval tunnustatakse rahvadiplomaate, samuti tehakse koostööd välismaal asuvaid ettevõtteid koondavate organisatsioonidega. Riigi hargmaist tegevust hõlbustavad kahtlemata ka Euroopa Liidu vaba liikumise põhimõte, topeltmaksustamise vältimise lepingud, sotsiaalkindlustuse lepingud ja rahvastikuregistri andmete vahetus Soomega, mis võimaldab saada parema ülevaate sotsiaaltoetuste, koolikohtade, arstiabi ja muude teenuste vajadusest. Mõnevõrra on hargmaistumise kursil

E-residentide seos hargmaise Eestiga

E-residentsust on 31. jaanuariks 2017 taotlenud 17 356 inimest ja positiivse otsuse saanud e-residente on 16 022. Kuigi e-residentsuse programm pole praegu kuidagi seotud rändelise hargmaisusega, on põhilised e-residentide asukohariigid samad, mis ka Eesti põhilised sisse- ja väljarände-riigid: Soome, Venemaa, USA, Ühendkuningriik, Ukraina, Saksamaa jne. Iseenesest näitab see tõsiasi hästi ruumi, kus Eestiga seotud hargmaisus on kujunenud.

Kahjuks ei võimalda statistika kindlalt öelda, millised seosed Eestiga e-residentsuse taotlejatel varem olid. Kas on need Eestis kunagi õppinud ja töötanud inimesed? Kas on nende hulgas Eesti juurtega inimesi, kes pole Eesti kodakondsed? Või on nad ehk Eesti e-residentsuse avastanud tänu mõnele Eesti rahvadiplomaadina tegutsevale tuttavale? Küll aga võib välja tuua, et umbes kolmandikul neist on e-residendina senisest tugevam seos Eestiga. Need on inimesed, kes soovivad kolida oma äri Eestisse (24%), Eestis elada või reisida (9%). Seda on kokku muidugi poole vähem kui neid maailmakodanikke, kes taotlevad e-residentsust, sest nende ettevõte pole asukohapõhine (41%), kes on lihtsalt e-residentsuse fännid (15%) või kes soovivad kasutada e-residendi kaardi isikutuvastuse tehnoloogiat (8%).

Täpsemaid ja uuendatud andmeid näeb e-residentsuse statistikaveebist.

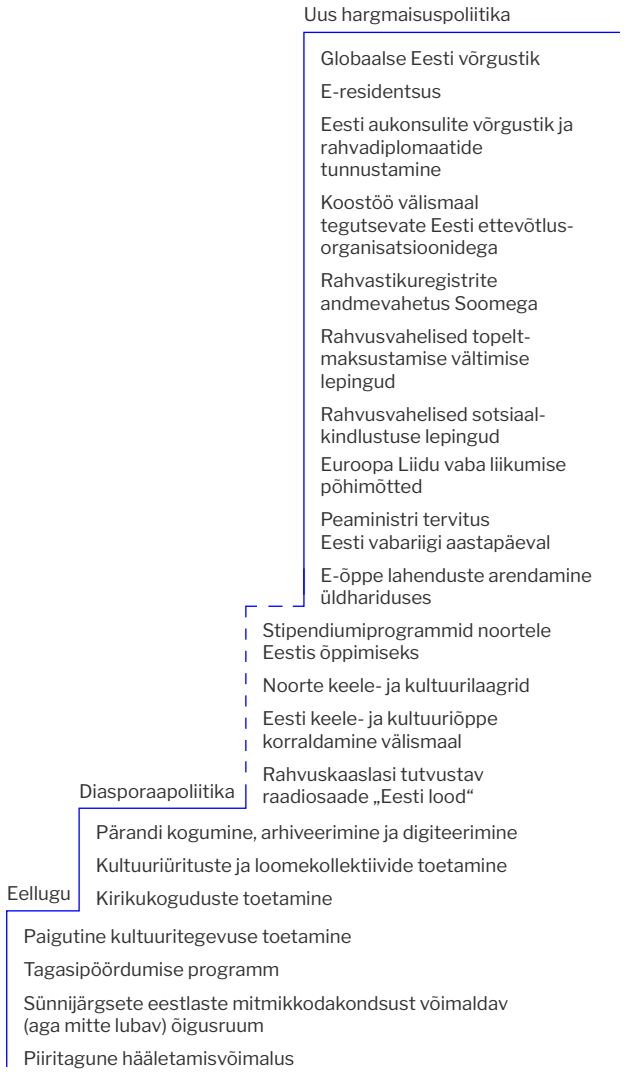
jätkanud ka Eesti tööturupoliitika: struktuurse tööpuuduse leevendamist toetab näiteks töörände programm EURES. Ka Eesti Kaubandus-Tööstuskoja käivitatud programm „Talendid koju“ oli omamoodi hargmaisuse ideestikust lähtuv ajude ringlust toetav algatus.

Mõnevõrra vaeslapse ossa aga on jäänud tunnustamispoliitika, kuigi vajadus selle järele oleks. 72% võõrsil elavatest eestlastest ei tunne, et Eesti riik neid vajab ning 43% ei tunne ka, et võõrsil elavatesse rahvuskaaslastesse Eestis hästi suhtutaks (RAKE 2015). Rahvuskaaslaste programmi raames valmib küll väliseestlusele pühendatud raadiosaate sari „Eesti lugu“, kuid seal tutvustatakse eeskätt ajaloolisi väliskogukondi. Ka rahvuskaaslaste konverents on Eestis veidi teise eesmärgiga kui näiteks Leedus või Uus-Meremaal korraldatavad üritused. Leedus antakse neil üritustel välja auhindu väljapaistvatele kaasmaalastele ja püütakse ära kasutada kokkutulnud hargmaiste kogukondade intellektuaalset potentsiaali mõne praktilise probleemi lahendamisel, Eesti konverents on otseselt pühendatud rahvuskaaslaste programmi tegevusest ülevaate andmisele ja tagasisidestamisele, teatud määral ka väliskogukondade omavahelisele võrgustumisele.

Siiski tuleb tunnustamisega seoses nimetada, et 2015. aastal ametisse astunud valitsuse koalitsioonileppes on punkt, mille kohaselt esineb vabariigi aastapäeval peaminister võõrsil elavatele eestlastele adresseeritud pöördumisega. Ehkki eraldiseisvana ei ole sellel olulist tulemit hargmaisuspoliitikas, annab see tunnistust, et võõrsil asuvatele eestlastele mõeldakse. Tunnustamispoliitikasse on oma panuse andnud ka president Toomas Hendrik Ilves, kelle välisvisiitide päevakavasse kuulusid sageli kohtumised kohalike eesti ettevõtjatega ja kes oli ka programmi „Talendid koju“ patroon. Laiemat ja väliskogukonda tunnustavat kõlapinda neil algatustel aga eriti ei ole olnud.

Ka on hargmaisusega arvestavamaks muutunud Eesti haridussüsteem. Kuigi Eesti ei paku võimalust omandada võõrsil riikliku õppekava alusel üldharidust, on paremini tagatud tagasipöörduvate laste ja noorte õigused ning võimalused. Näiteks on tagasipöörduvatele noortele tagatud õigus õppida esialgu individuaalse õppekava alusel, ka on täpsustatud koolikoha tagamise

Joonis 2.6.2. Eesti hargmaisuspoliitika „trepp“: eri arenguetappide algatused, mis toimivad praeguseni

Allikas: autori koostatud.

korda ja rohkem on e-õppe võimalusi võõrsil. Ka on hakatud enam panustama rändega kaasnevaid teemasid käsitleva teabe edastamisse haridus- ja teadusministeeriumi kodulehe vahendusel.

Kokkuvõte

Peatükis tutvustati hargmaisuspoliitika mõistet, erinevates valdkondades rakendatud meetmeid ja riikide strateegiaid poliitikavalikute tegemisel. Seejärel anti ülevaade Eestis rakendatud hargmaisuspoliitikast. Eesti sarnaneb meetmete valikult mitme teise Kesk- ja Ida-Euroopa riigiga, sest on senini viljelenud eeskätt kultuurikeskset diasporaapoliitikat. Siiski on hakanud lisanduma võrgustikupõhisemat hargmaisuspoliitikat. Päris ühtset ja laiahaardelist strateegiat Eestil veel pole, ehkki võõrsile suundunud inimeste hulka arvestades oleks märkimisväärne sihtrühm olemas.

Hargmaisuse arvestamine pole veel leidnud teed valdkondadeülestesse arengukavadesse, nagu „Säästev Eesti 21“ või konkurentsivõime arengukava, kuigi hargmaisuspoliitika meetmete rakendamine võimaldaks saavutada eesmärke, mis on (Eesti) riiklikes arengukavades kirja pandud. Samuti pole hargmaisuspoliitikat (või poliitika hargmaist võimalust üldisemalt) eriti kajastatud valdkondlikes arengukavades. Miks aga ei võiks rohkem teadvustada ega arendada parasjagu võõrsil elavate viiendiku eestlaste võimekust riigi arengusse panustada? Hargmaisuspoliitika saaks lõimida erinevatesse valdkondlikesse arengukavadesse, ent kaaluda võiks ka selle kui valdkondadeülese ambitsiooniga teema lisamist mõnda üldarengukavasse.

Ka on praegu üsna vähe valdkondade sünergiat. Ministeeriumideülene rahvuskaaslaste programmi nõukogu näib kultuuri- ja hariduskeskse poliitika näitel toimivat. Kaaluda võiks nii rahvuskaaslaste programmi nõukogu laiendamist, kaasates majandus- ja kommunikatsiooniministeeriumi, kui ka programmi enda laiendamist, hõlmates ka rahvadiplomaatia ning majandusteemad. Ehkki iga ministeeriumi meetmetel on pisut erinevad sihtrühmad, võib nende paljusus aidata kaasa hargmaiste eestlaste üldisele nähtavusele ja tunnustusele ühiskonnas laiemalt.

Unustada aga ei tohi, et poliitikat ei vii ellu programminõukogud või arengukavade koostajad, vaid inimesed. Väliskogukondade potentsiaal oleneb paljuski sellest, kui motiveeritud nad on oma panust andma. Kõige suurem sisuline lõtk on just väliskogukondade osaluses ja tunnustamisel, mis pole praegu ühegi käivitunud programmi peaeesmärk. Nendeta aga on küsimärgi all ka edu kõigis teistes valdkondades. Seega tasuks eeskuju võtta n-ö arenenud riikide, näiteks Iirimaa ja Uus-Meremaa hargmaisuspoliitika kogemusest või vaadata, mida teevad Leedu ja Ungari. Tähtis on ka, et väliskogukondi tunnustataks laiapõhjaliselt (mitte piirdudes üksnes Eesti ettevõtjatega Silicon Valleys) ja see oleks järjepidev ning nähtav.

Tänusõnad

Artikli materjali kogumine algas Eesti Teadusagentuuri toetatud järeldoktorantuuris. Autor tänab ka Andero Adamsoni haridus- ja teadusministeeriumist.

Viidatud allikad

Cohen, R. (2009). *Global diasporas: An introduction*. London: Routledge.

Faist, T. (2010). Diaspora and transnationalism: What kind of dance partners? Faist, T., Bauböck, R. (eds) *Diaspora and transnationalism: Concepts, theories and methods*.

Iran Daily (2016). 126 Iranian schools in 76 nations Teachers are cultural ambassadors. *Iran Daily,* 16.08.2016. http://www.iran-daily.com/News/166969.html?catid=1023&title=126-Iranian-schools-in-76-nations-Teachers-are-cultural-ambassadors.

Jakobson, M-L., Kalev, L. (2016). Politics-Policy Nexus in Multiple Citizenhip Debates. Paper presented at ECPR General Conference, Charles University in Prague, Czech Republic, 7.–10. september, 2016.

Kulu, H. (1997). The Estonian diaspora. *Trames*, 1 (3), 277–286.

MKM (2013). – Eesti infoühiskonna arengukava 2020. Majandus- ja Kommunikatsiooniministeerium. https://www.mkm.ee/sites/default/files/elfinder/article_files/eesti_infouhiskonna_arengukava.pdf.

Menocal, A. R. Programa 3x1 para Migrantes. EUROsociAL programmi raport. https://www.odi.org/sites/odi.org.uk/files/odi-assets/publications-opinion-files/1914.pdf.

RAKE (2015). – Rahvuskaaslaste programmi mõju-uuring. Tartu Ülikooli sotsiaalteaduslike rakendusuuringute keskus RAKE. https://www.hm.ee/sites/default/files/rkp_moju-uuring_lopparuanne.pdf.

RKP (2004–2008) – Rahvuskaaslaste programm 2004-2008. Rahvastikuministri Büroo http://www.balther.net/public/documents/RKP.pdf.

RKP (2009-2013). – Rahvuskaaslaste programm 2009–2013. Haridus- ja Teadusministeerium. https://www.hm.ee/sites/default/files/rahvuskaaslased_2009-2013.pdf.

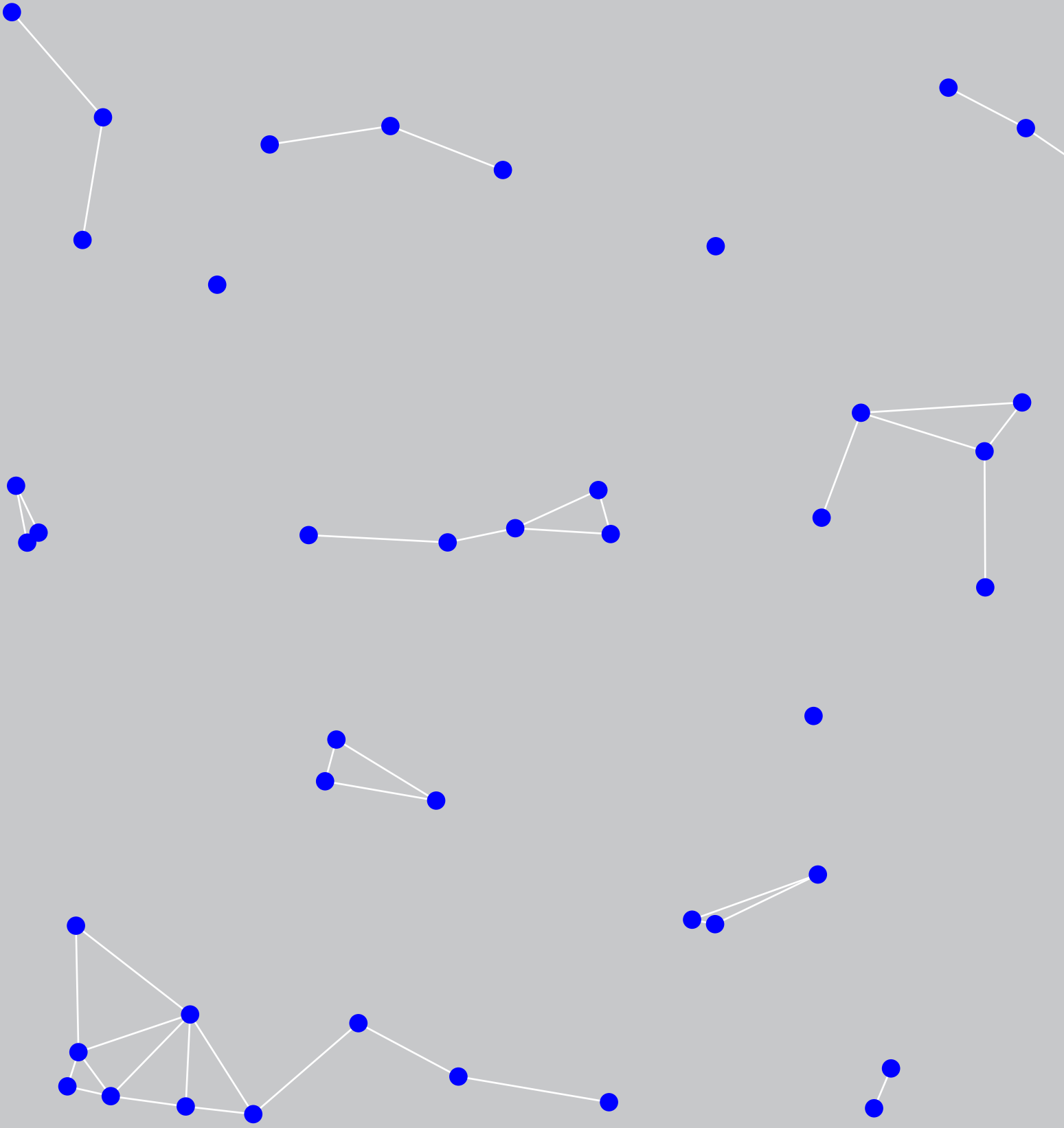
RKP (2014–2020). – Rahvuskaaslaste programm 2014–2020. Haridus- ja Teadusministeerium. https://www.hm.ee/sites/default/files/rahvuskaaslaste_programm_2014_2020.pdf.

Saarts, T. (2009). Eesti ja Läti kodakondsuspoliitika võrdlus taasiseseisvusajal. Acta Politica Estica, (3), 132–154.

Tammaru, T., Kumer-Haukanõmm, K., & Anniste, K. (2010). The formation and development of the Estonian diaspora. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 36 (7), 1157–1174.

Vierimaa, S. M. (2011). Migrant Associations in a Transnational Advocacy Network. The Case of the Finnish Expatriate Parliament. Heikkilä, E. & S. Koikkalainen *Finns Abroad: New Forms of Mobility and Migration*. Turu: International Migration Institute.

3. Sisseränne ja lõimumine

Anu Realo

Peatüki kolm peamist sõnumit

1. Lõimumisel on märgata positiivseid arenguid, näiteks on järk-järgult suurenenud Eesti kodanike osa elanikkonnas eelkõige noorema põlvkonna seas, kuid ühiskonda iseloomustab endiselt lai rahvus- ja keelepõhine lõhe. Märkimisväärsed etnilised erinevused ei esine ainult Eestis elavate inimeste väärtuste ja identiteedi, vaid ka nende õpiedu, haridustaseme, ameti, töökoha, sissetuleku ja elukoha lõikes.

2. Eestlaste ja eestivenelaste meediaruum kattub vaid vähesel määral. Eestlased jälgivad pigem kohalikku eestikeelset meediat, kuid venekeelse elanikkonna meediatarbimine hõlmab peale kohaliku venekeelse meedia ka Venemaa ning teiste riikide kanaleid. Seega ei ela eestivenelased täielikult Venemaa meediaruumis, nagu sageli ekslikult arvatakse, kuid on tõsi, et kohalike eestikeelsete kanalite jälgimine on viimase kümnendi jooksul järjepanu vähenenud.

3. Eesti ühiskonna eduka lõimumise olulisemaid takistusi näib olevat eestlaste ja eestivenelaste ühiste sotsiaalvõrgustike vähesus ning ühise meedia- ja aruteluvälja puudumine, mille algpõhjused on ennekõike senises erikeelses ja -meelses hariduskorralduses. Just haridussüsteemil on peale tööturul vajalike ametioskuste õpetamise ja ühiste väärtuste ning identiteedi kujundamise tähtis roll ka rahvusüleste suhtlus- ja koostöövõrgustike loomisel.

Lõimumise väljakutsed: nõukogude aja pärand ja uussisseränne

„Maailm, nagu me seda tundsime, ei ole enam endine“

2016. aasta 4. jaanuaril hakkas kehtima seadus, mille järgi peavad reisijad Taani ja Rootsi piiril esitama isikut tõendava fotoga dokumendi. Seaduse jõustumine lõpetas enam kui 50 aastat kestnud vaba liikumise nende riikide vahel ja tõi kaasa pikad ooteajad ning ummikud Öresundi väina sillal, mis oli enam kui 15 aastat Rootsi ja Taani koostöö, nende majandusliku, kultuurilise ning poliitilise lõimumise, riigipiire ületava ühise Öresundi piirkonna sümbol. Vaid mõni kuu varem olid ilmunud kõrged okastraadiga kaitstud piirdeaiad nii Ungari ja Serbia kui ka Austria ning Sloveenia piirile, et takistada migrantide ja põgenike saabumist riiki, kuid sellega piirati mitte ainult inimeste, vaid ka loomade ja teiste metsaelanike vaba liikumist. 2016. aasta jaanipäeval hääletasid Ühendkuningriigi kodanikud, et soovivad oma riigi lahkumist Euroopa Liidust ja selle jätkamist iseseisva sõltumatu riigina. Nii on piirideta ja müürideta Euroopa, nagu me seda aastakümneid tundsime, käesoleva inimarengu aruande kirjutamise ajaks vähemasti ajutiselt lakanud olemast. Lisades siia veel Ameerika Ühendriikide presidendi Donald Trumpi tema esimesel töönädalal allkirjastatud määrused, mille kohaselt ehitatakse müür USA ja Mehhiko piirile ning keelati riiki siseneda seitsme valdavalt islamiusulise riigi kodanikel, on mõistetav, miks üha enam kõlab meedias tõdemus, et mitte ainult Euroopa, vaid kogu maailm, nagu me seda tundsime, ei ole enam endine.

Maailma tõmbetuultest ei ole puutumata jäänud ka Eesti, kellest on saanud uue külma sõja koidikul taas oluline piiririik Euroopa ja Venemaa vahel, lääne ja slaavi-ortodoksi tsivilisatsioonide kokkupõrke joonel (Huntington 1993). Ainuüksi 2016. aasta novembri jooksul ilmus ajalehes New York Times Eesti kohta neli põhjalikku lugu, mida oli rohkem kui paaril eelmisel aastal kokku ja mille pealkirjad kõnelevad ise enda eest (nt „Spooked by Russia, Tiny Estonia Trains a Nation of Insurgents“ (31.10.2016)). Kui siia lisada USA mõjuka vabariiklase Newt Gingrichi väide telekanali CBS hommikuprogrammis (21.07.2016), et „Eesti on Peterburi äärelinn,“ mille nimel pole mõtet tuumasõda alustada, ei pane ajakirjas Wall Journal Street ilmunud lugu „Why Die for Tallinn“ (25.07.2016) enam kedagi imestama. Just see, et Ameerika Ühendriigid olid valmis võtma suuri riske väikeste ja kaugete kohtade kaitsmiseks, hoidis NATO-t külma sõja ajal koos ja kaitses Lääne-Berliini kui vabaduse saart keset totalitaarset ning nõukogude võimu mõjuväljas olevat Ida-Saksamaad. Nüüd on samas rollis Eesti, kelle saatus ja kohustus on olla läänelike väärtuste ning demokraatia viimane vahipost ida suunal. Just seepärast tasub surra ka Tallinna eest ja just sel põhjusel on Eesti ühiskonna sotsiaalse sidususe küsimus olulisem kui kunagi varem.

Kas venelasest võib saada eestlane?

Euroopa rändekriisi taustal on mured ja arutelud eestluse sisu ning olemuse üle omandanud laiema tähenduse ja väljunud vastandusest eestlased ja mitte-eestlased (varem ka muulased), kelle all kaua aega peeti silmas üksnes Eesti venekeelset elanikkonda. See muidugi ei tähenda, et 25 aastat kestnud lõimumine oleks lõppenud või saavutanud soovitud eesmärgid. Kuigi Eesti ühiskonna integratsioonimonitooringu viimase aruande (Kallas *et al*. 2015) kohaselt on tõesti märgata positiivseid arengujooni, sh eesti keele oskuse paranemine eestivenelaste seas ja asjaolu, et nii eestlaste kui ka

eestivenelaste suhtumine omavahelistesse kontaktidesse on muutunud märgatavalt positiivsemaks, toob aruanne välja ka negatiivsed suundumused ja murekohad. Näiteks väheneb määratlemata kodakondsusega isikute hulk Eestis ikka väga aeglaselt hoolimata asjaolust, et nende seas on suur osa Eestis sündinud ja eesti keelt oskavaid noori. Endiselt tekitab muret Ida-Virumaa, mille lõimumisnäitajad on teiste piirkondadega võrreldes märgatavalt madalamad. Ka on eestivenelaste hulgas viimase viie aasta jooksul oluliselt suurenenud Eestis elavate rahvusrühmade sotsiaal-majandusliku ning poliitilise ebavõrdsuse tajumine.

Lõimunud ühiskonna ülesehitamist on muu hulgas takistanud eestlaste vähene lõimumisvalmidus ehk soov ja valmisolek kaasata Eestis elavaid vähemusi ühiskondlikku ja kultuuriellu (Kallas *et al.* 2015). Tõeline lõimumine, nagu seda Kanada Queensi ülikooli emeriitprofessor John W. Berry on paljudes teadustöödes (nt Berry, 2000) ja intervjuudes väljendanud, on kahesuunaline protsess, „eri kultuuridest pärit inimeste kohtumine, mitte ühe tirimine teise rüppe. /…/ See on kahesuunaline tänav, kus kõik peavad millestki loobuma, et midagi võita“ (Eesti Päevaleht, 29.11.2016). Eestlaste valmidus kaasata siinseid venelasi ühiskonna toimimisse enesega võrdsel alusel on aastate jooksul oluliselt suurenenud, kuid sellegipoolest ollakse endiselt ettevaatlikud. Näiteks kui eestivenelased leiavad, et rahvus ei ole peaministri ameti juures määrava tähtsusega või näevad eestivenelasest peaministrit pigem positiivses valguses, on ligikaudu poolte (49%) eestlaste suhtumine sellesse, et Eesti järgmiseks peaministriks saaks venelane, pigem negatiivne (Kallas *et al.* 2015). Seega, kuigi mitte-eestlaste integratsiooni sihtasutusest on aastate jooksul saanud integratsiooni ja migratsiooni sihtasutus Meie Inimesed, ei ole siinsetest venelastest siiski saanud kõigi eestlaste jaoks „meie inimesi“, kelle kätte muude asjade kõrval võiks ka riigi juhtimise usaldada. Pigem vastupidi: avalikus ruumis on muutunud tavaliseks kõneleda sellest, et välisminister ei sobi Eesti presidendiks, sest ta on venelane, või haridusminister peaks olema ütlemistes ja tegudes üliettevaatlik, sest ta on juurteta „sisserändaja poeg roosast erakonnast“. Nõnda räägib arengukava „Lõimuv Eesti 2020“ üht ja teatud osa meie arvamusliidreid paraku hoopis teist keelt, mis lõimumisprotsessile ilmsesti kaasa ei aita.

Uuseestlaste tulek

Eestivenelaste lõimimise kõrval, mida on peetud iseseisvuse taastanud Eesti suurimaks väljakutseks ja millele on viimase 25 aasta jooksul palju aega ning raha kulutatud, on vähem tähelepanu pälvinud uued tegijad lõimumisprotsessis: uussisserändajad ja Eestisse tagasipöördujad. Tegemist pole sugugi marginaalse hulga inimestega, keda saaks või võiks ignoreerida. Statistikaameti andmetel rändas Eestisse aastatel 2010–2014 ligikaudu 17 100 inimest, nende seas ligikaudu 7300 Eesti ja 5400 Ukraina ning Venemaa kodanikku. Neile lisaks oli Eesti 2016. aasta oktoobriks võtnud Euroopa rändekava alusel vastu 60 sõjapõgenikku Süüriast.

Paari aasta tagune ministeeriumide algatatud ja Balti uuringute instituudi korraldatud uuring „Uussisserändajate kohanemine Eestis: valikud ja poliitikaettepanekud tervikliku ja jätkusuutliku süsteemi kujundamiseks“ tõi selgelt välja välismaalaste kohanemise toetusmudeli nõrgad küljed ja kitsaskohad: teenuste osutamine on killustunud, värbajate ja avaliku sektori koostöö on vähene, teave riigi ja kohalike omavalitsuste pakutavatest üldteenustest ja ka kitsamalt välismaalastele suunatud kohanemist toetavatest teenustest on halvasti kättesaadav ja sageli vaid eesti keeles (Kallas *et al*. 2014). Muu hulgas selgus uuringus oluline erinevus eestlaste ja välismaalaste arusaamas selle kohta, kus lõpeb sõnavabadus ja algab sallimatus ning vihakõne. Välismaalased pidasid sallimatuse ilminguks igasugust negatiivset arvamust inimese kohta tema etnilise, rassilise või religioosse tunnuse põhjal, kuid eestlaste arvates on sellised sõnavõtud õigustatud sõnavabaduse kaitseks. Kurikuulus näide on Martin Helme, praeguse riigikogu EKRE fraktsiooni esimehe sõnavõtt Tallinna TV saates „Vaba mõtte klubi“ (28.05.2013), kus ta otsesõnu väitis, et Eesti „immigratsioonipoliitikas peaks olema üks lihtne reegel: kui on must, näita ust. /---/ Ma tahan, et Eesti oleks valge riik.“ Paljude eestlaste, kuid ennekõike Eestis elavate välismaalaste jaoks tuli ebameeldiva üllatusena, et avalikkuse ja valitsuse suhtumine väljaöeldusse ei olnud üheselt tauniv ega hukkamõistev. Nii võisime ka 2016. aasta sügisel rahvusringhäälingu veebilehelt lugeda, et sellised rassismist pakatavad arvamusavaldused on lausa hädavajalikud, et ära hoida poliitilise korrektsuse „laastavat mõju“ Eestis, nagu see on juhtunud mitmel pool Lääne-Euroopas (ERR 12.10.2016). Kahetsusväärselt on rassiline vihakõne ja ebavõrdne kohtlemine ka mitmes teises läänеriigis viimase aasta jooksul hüppeliselt kasvanud, sh näiteks Brexiti-järgses Ühendkuningriigis, või muutunud lausa igapäevase poliitilise retoorika ja otsuste osaks, nagu see on juhtunud Trumpi-ajastu USA-s.

Käesolev peatükk

Peatükk „Siseränne ja lõimumine“ püüab pakkuda värske vaate eespool käsitletud teemadele, analüüsida Eesti ühiskonna sidusust ja lõimumist ning selle aluseks olevaid või sellest tulenevaid rändeprotsesse põlvkondade lõikes. Paraku ei ole kõigi huvipakkuvate küsimuste analüüsimiseks piisavalt häid ja usaldusväärseid andmeid, eriti uussisserändajate identiteedi ning haridussüsteemis ja tööturul toimetuleku kohta.

Seetõttu kaldub peatüki peatähelepanu sarnaselt varasemate aruannetega ikkagi eestlaste ja eestivenelaste lõimumisprotsessi analüüsile.

Peatüki esimese alapeatüki „Kodakondsus ja poliitilised õigused rändeajastul" keskmes on küsimus, milliseid probleeme toob Eesti demokraatiale kaasa elanikkonna jagunemine kodakondsuse alusel ja Eesti kodanike jätkuv väljaränne. 2011. aasta rahvaloenduse andmetel moodustasid Eesti kodanikud riigi elanikkonnast ligikaudu 85% ja nende osa on viimaste aastakümnete jooksul pidevalt suurenenud ennekõike määratlemata ehk n-ö halli passiga kodanike (6%) arvelt. Kolmanda märkimisväärse rühma (7%) Eesti elanikkonnas moodustavad Vene Föderatsiooni kodanikud. Artikli autori Kristina Kallase sõnul on tekkinud olukord, et ligikaudu 15% Eesti alalistest elanikest puuduvad poliitilised õigused (v.a õigus hääletada kohaliku omavalitsuse valimistel), kuid väljarände tõttu suureneb nende inimeste arv, kellel Eesti kodakondsuse tõttu on poliitilised õigused Eestis, kuid kes enam püsivalt Eestis ei ela. Just Eesti kodanikud moodustavad valdava osa (viimase kümnendi lõikes 77–94%) väljarännanud Eesti elanikest. Põlvkondlikest erinevustest rääkides teeb murelikuks asjaolu, et viimase integratsioonimonitooringu (2015) andmetel ei ole 19 protsenti teisest rahvusest inimestest, kes on nii ise kui ka kelle vanemad on sündinud Eestis (nn sisserännanute lapselapsed), Eesti kodanikud: 9% neist on Venemaa kodanikud ja 10% määratlemata kodakondsusega. Eesti kodakondsuse taotlemata jätmise põhjus on ennekõike vähene motivatsioon (vt ka Aune Valgu artikkel ptk 4.5): Eesti kodakondsust ei peeta mainekaks, oluliseks ega praktiliseks, sest Eesti kodakondsuse puudumine ei takista Eestis elamist, küll aga võimaldab reisida nii Euroopa Liidus kui ka Venemaal ja SRÜ riikides. Nii on Eesti elanikkonda endiselt sisse kirjutatud mitte ainult identiteedi, vaid ka kodakondsuse alusel õiguslik nihe, mis takistab ühiskondliku sidususe tugevnemist.

Ühiskondliku sidususe oluline näitaja on ka ühine ja jagatud meediaruum. Triin Vihalemma artiklist „Meedia roll rändes ja lõimumises" paraku selgub, et Eesti elanike meediakasutus on nii etnilis-keeleliselt kui ka vanuseliselt eristunud. Eestlased jälgivad pigem kohalikku eestikeelset meediat, kuid venekeelse elanikkonna meediatarbimine hõlmab peale kohaliku venekeelse meedia ka Venemaa ja teiste riikide kanaleid, samal ajal kui kohalike eestikeelsete kanalite jälgimine on viimase kümnendi jooksul järjepanu vähenenud. Seega oleks vale väita, nagu elaksid eestivenelased täielikult Venemaa meediaruumis, kuid on tõsi, et eestlaste ja eestivenelaste meediaruum kattub vaid vähesel määral. Meedia jälgimise ja lõimumise parim näitaja näib olevat päevauudiste jälgimise regulaarsus, pidevas infovoos olemine, mis aitab ühiskonnas toimuvat paremini mõista ja jälgida. Või vastupidi – tugevam side ja osalus ühiskonnaelus nõuab ühtlasi, et tuleb uudistega rohkem kursis olla. Arvestades Eesti tööjõuturu etnilist ebavõrdsust (vt Ellu Saare ja Jelena Helemäe artikkel ptk 3.4), pole imestada, et eestlaste hulgas on iga päev uudiste jälgijaid oluliselt enam (61%) kui eestivenelaste seas (45%). Põlvkondlikud erinevused ilmnevad pigem eestlaste seas, kelle noorem põlvkond jälgib vanematega võrreldes rohkem välismeediat ja kellel on ühtlasi ka suurem rändehuvi ning mobiilsuskapital. Välismeedia osa rändes on raske muudest teguritest eristada, pigem võib olemasolevatele andmetele tuginedes väita, et tegemist on vastastikuse mõjuga: võimalik, et just soov Eestist lahkuda suurendab ka huvi välismeedia vastu, mitte vastupidi.

Peale etnilise lõhe kodakondsuses ja meediakasutuses avaldub etniline eraldatus endiselt üsna selgelt ka Eesti elanike elukohavalikus, nagu veenvalt näitab Kadri Leetmaa oma artiklis „Elukoht kui lõimumise mõõdupuu: muutused keelekogukondade elukohtade eraldatuses". Suurem osa Eesti venekeelsest elanikkonnast elab praeguseni samades asulates (s.o ennekõike Tallinna paneelelamupiirkonnad ja endised militaarsed satelliitlinnad ning Ida-Viru tööstuspiirkond), kuhu asuti elama nõukogude ajal, samal ajal kui ülejäänud Eesti linnades ja maapiirkondades jääb venekeelsete elanike osa alla 5%. Paradoksaalsel kombel ei ole Tallinna elanike elukohavahetuse tulemusena viimase 15 aasta jooksul eestlased ja eestivenelased enam segunenud, hoopis vastupidi, etniline eraldatus nii Eesti asustussüsteemis tervikuna kui ka Tallinnas pigem kasvab kui kahaneb. Muret tekitab asjaolu, et venekeelne elanikkond koondub üha rohkem neisse elamupiirkondadesse, kus elanike sotsiaal-majanduslik seisund on tervikuna madalam. Sama malli järgib uussisserändajate elukohavalik: endise Nõukogude Liidu aladelt sisserändajad asuvad pigem elama suurema venekeelse elanikkonna arvuga Tallinna paneelelamupiirkondadesse, kuid muudest Euroopa ja arenenud majandusega riikidest saabujad valivad elukohaks kesklinna või sellele lähedal asuva mainekama piirkonna. Ennekõike üsna heal järjel uussisserändajate tõttu on nõnda mitu Tallinna kesklinna piirkonda (nt Kalamaja) muutumas senisest oluliselt mitmekultuurilisemaks ja -keelelisemaks.

Elukohavaliku etniline eraldatus ehk eestlaste ja eestivenelaste kaks paralleelühiskonda, nagu Kadri Leetmaa seda kujundlikult nimetab, peegeldab hästi olukorda Eesti tööturul, mida Ellu Saar ja Jelena Helemäe analüüsivad artiklis „Rahvuslik segregatsioon Eesti tööturul". Kuigi horisontaalne etniline segregatsioon, s.o jagunemine tegevusalade lõikes, on Eesti tööturul 25 aasta jooksul pigem vähenenud, töötas 2015. aastal vaid kümnendik eestlastest ja alla kolmandiku eestivenelastest sellegipoolest segakollektiivides, kus eestlasi ning eestivenelasi oli umbes pooleks. Samal ajal töötas peamiselt eestlastest või eestivenelastest koosnevates töökollektiivides 80% eestlasi ja 50% eestivenelasi. Artikli autorid rõhutavad, et tegemist pole eestivenelaste vabatahtliku kapseldumisega, vaid pigem väljendab see

rahvuspõhist ebavõrdset kohtlemist Eesti tööturul, mida ka Eesti ettevõtjad ise tunnistavad ja eestivenelased selgelt tajuvad. Näiteks vene õppekeelega gümnaasiuminoorte hinnangul pole neil pelgalt venepärase nime tõttu Eesti tööturul tulevikku. Samuti on viimase 25 aasta jooksul suurenenud vertikaalne etniline segregatsioon tööturul: juhtide ja tippspetsialistide seas on märkimisväärselt enam eestlasi, kuid eestivenelaste esindatus on suurem liht- ja oskustööliste hulgas. Kahetsusväärselt on eestivenelastel eestlastega võrreldes ka võrdsete eelduste korral raskem soodsatele ametipositsioonidele pääseda. „Võitjad" on vaid hea eesti keele oskuse ja Eesti kodakondsusega eestivenelased, kellel õnnestub läbi murda tegevusaladel, kus eestivenelased on üldiselt alaesindatud, näiteks poliitikas. Kui see raske läbimurre juba õnnestub, kaasnevad sellega ka väga head väljavaated hõivata juhi või tippspetsialisti koht.

Elukoha ja tööturu etniline segregatsioon ja selle püsimine on olemuslikult seotud etnilis-keelelise eraldatusega Eesti haridussüsteemis, mida analüüsivad artiklis „Eesti koolisüsteemi väljakutsed: õpiedukuse erinevus erikeelsetes koolides ja sisserändajate koolivalikud" Kairi Põder, Triin Lauri ja Leen Rahnu. Autorite analüüsid 2012. aasta PISA andmete põhjal näitavad, et vene õppekeelega koolide õpilaste tulemused matemaatikas on märkimisväärselt madalamad kui eesti õppekeelega koolide õpilastel, jäädes eesti õppekeelega koolide tulemustest pea aasta võrra maha. See võib omakorda olla põhjus, miks vene õppekeelega põhikoolilõpetajad valivad tõenäolisemalt edasiõppimiseks kutsekooli, mitte keskkooli või gümnaasiumi, nagu seda teevad eestikeelse põhikooli lõpetanud õpilased. Püüdes selgitada eesti ja vene õppekeelega koolide õpitulemuste lõhet, leiavad autorid, et vaid väikest osa erinevustest saab seletada sotsiaal-demograafiliste taustatunnuste abil, millest kõige enam näib erinevusi suurendavat vene õppekeelega perede väiksem kultuuriline kapital. Nii on võimalik, et suure selgitamata lõhe taga on eespool kirjeldatud tööturu etnilisest segregatsioonist ja klaaslae efektist tulenev venekeelsete koolide õpilaste madalam õpimotivatsioon (vt ka Ellu Saare ja Jelena Helemäe artikkel ptk 3.4) või asjaolu, et eestikeelsed koolid on venekeelsetelt koolidelt „koore riisunud". 2014. aastal oli vene keelt emakeelena rääkivaid õpilasi eestikeelsetes koolides ligi 10% ja varasemad uuringud on näidanud, et just parema sotsiaal-majandusliku taustaga venekeelsed pered, kes toetavad tugevamalt ka lapse õpimotivatsiooni ja haridusedukust, otsustavad panna lapse eestikeelsesse kooli. Ka valdav osa uussisserändajate lapsi õpib Eesti tavakoolides, mitte rahvusvahelistes koolides. Sellest lähtub ka riiklik toetussüsteem, mis kehtib vaid eesti õppekeelega koolidele, kes sisserändajate lapsi vastu võtavad. Kuigi otsesed andmed uussisserändajate laste kohanemise kohta puuduvad, ollakse üldiselt arvamuselt, et nad tunnevad ennast Eesti koolisüsteemis hästi.

Kokkuvõte

Nii Brexit kui ka hiljutised Ameerika Ühendriikide presidendivalimised jätsid endast maha lõhestunud riigid. Arvamustes lõhestunud aga pole üksnes Ühendkuningriik ja USA, vaid ka suurem osa Euroopa riike, eriti siis, kui kõne all on nende riikide ees seisvad olulised väljakutsed, näiteks põgenikekriis või sisseränne. Euroopa sotsiaaluuringu andmetel on aastatel 2002–2014 kahekordistunud nende eurooplaste hulk, kelle arvates ei tohiks väljastpoolt Euroopat vaesematest riikidest inimesi mingil juhul nende riiki lubada (11% *vs*. 20%). Taas aga näeme märkimisväärset riigisisest arvamuste lahknemist lähtuvalt inimeste haridustasemest, vanusest ja sissetulekust: väljastpoolt Euroopat vaesematest riikidest pärit sisserändajate riiki lubamise vastu seisavad eriti sõjakalt vähem haritud, pigem vanemaealised ning madalama sissetulekuga eurooplased ehk teisisõnu Brexiti ja Trumpi võimalikud toetajad. Selle peatüki artiklite põhjal kujunev pilt Eesti ühiskonna sidususest ja lõimumisest peegeldab suuresti seda, mida eespool nimetatud riikides näeme. Uurides näiteks Eesti elanike suhtumist homoseksuaalsusse, mis kooseluseaduse vastuvõtmise ümber puhkenud avaliku arutelu keskmes oli mõni aasta tagasi väga kuum teema, selgus samuti, et see on keskmisest enam vastuvõetav noorte (15–29-aastaste), kõrghariduse ja kõrgema sissetulekuga inimeste seas. Eespool nimetatuile lisandus aga veel üks väga oluline tegur, nimelt vastaja etniline päritolu: suhtumine homoseksuaalsusse oli märgatavalt taunivam Eesti venekeelse elanikkonna seas (LGBT uuring, juuni 2014).

Paraku näitavad nii arvukad varasemad kui ka selle peatüki artiklites esitatud uuringute tulemused, et märkimisväärsed etnilised erinevused ei esine ainult Eestis elavate inimeste väärtuste ja hoiakute, vaid ka nende õpiedu, haridustaseme, ameti, töökoha, sissetuleku ja elukoha lõikes. Seega, kuigi meil ei ole heaks kombeks rääkida ebavõrdsusest või sotsiaalsest kihistumisest Eestis (Helemäe & Saar 2012), meenutab Eesti ühiskond aastal 2017 liigagi palju rahvus- ja keelepõhist klassiühiskonda, kus kõigele eespool nimetatule lisaks on isegi oodatava eluea pikkus ühe etnilise või keelerühma liikmete hulgas oluliselt lühem kui teises (Baburin, Lai, & Leinsalu 2011). Me ei saa muuta ajaloolisi ega poliitilisi põhjusi, mis on Eesti rahvastiku koosseisu kujundanud nii, nagu me seda praegu teame, kuid Eesti sajanda sünnipäeva lävel võiks seada eesmärgi, et kõik Eestis elavad inimesed tunneksid ennast tõesti „meie inimestena".

Oluline samm edasi oleks ühine arusaam, et kuigi ametlikult räägime kogu ühiskonda hõlmavast lõimumisprotsessist, oleme salamisi siiski lootnud ja eeldanud, et küll eestivenelased aegapidi iseeneslikult eestlaste hulka sulanduvad. Paraku ei ole seda 25 aasta jooksul juhtunud, isegi mitte sisserännanute lapselaste

seas. Pigem on tulemuseks separatsioon, kus venekeelne elanikkond on surutud või tõmbunud omaette füüsilisse ja sotsiaalsesse ruumi või marginaliseerumine, kus Eestis sündinud ja kasvanud venekeelsed noored ei tea, kes nad tegelikult on, ega oska ennast samastada ühegi rahvuse või kultuuriga. Avatud Eesti identiteedi kujunemine annab lootust, et eestlased on valmis lõimumisprotsessis eestivenelastele sammu lähemale astuma (vt Aune Valgu artikkel ptk 4.5), kuid peale üldise sallivuse ja ligimesearmastuse kasvu on ilmselgelt hädavajalikud olulised muudatused kodakondsus- ja hariduspoliitikas, mida on varem rõhutanud ka Eesti ühiskonna integratsioonimonitooringu 2015 autorid (Kallas *et al.* 2015). Kuid edukaks lõimumiseks peaksid ka eestivenelased (ja uussisserändajad) senisest enam ja aktiivsemalt osalema ühiskondlikus ning poliitilises elus, usaldama võimuinstitutsioone, jälgima eestikeelset meediat, mis aitaks neil omakorda Eesti elu ja siin toimuvat paremini mõista. Selleks kõigeks on hädavajalik eesti keele oskus, mis ei ole küll lõimumise peamine ega ainus, kuid selle üks oluline eeltingimus.

Kokkuvõtteks: eestlaste ja eestivenelaste paralleelmaailmade ühendamise küsimus ei taandu üksnes Eesti julgeolekupoliitilisele olukorrale või hirmule Venemaa ees, nagu seda meedias sageli käsitletakse. Kaalukeelel on Eesti demokraatia ja selle aluspõhimõtted, nagu inimväärikus, õiglus, sallivus ja võrdsed võimalused. Avatud Eestis, kelle ülesanne on muu hulgas olla läänelike väärtuste kaitsja tsivilisatsioonide kokkupõrke piiril, ei tohiks erinev rahvus, emakeel, usk ega nahavärv olla mis tahes erikohtlemise, diskrimineerimise või lihtsalt kapseldumise põhjus.

Viidatud allikad

Baburin, A., Lai, T., & Leinsalu, M. (2011). Avoidable mortality in Estonia: Exploring the differences in life expectancy between Estonians and non-Estonians in 2005–2007. *Public Health, 125*, 754–762.

Berry, J. W. (2000). Socio-psychological costs and benefits of multiculturalism: A view from Canada. In J. W. Dacyl & C. Westin (Eds.), *Governance and cultural diversity* (pp. 1–89). Stockholm: UNESCO & CIEFO, Stockholm University.

Helemäe, J., & Saar, E. (2012). Estonia: Highly unequal but classless? *Studies of Transition States and Societies, 4*, 49–58.

Huntington, S. P. (1993). The clash of civilizations. *Foreign Affairs, 72*, 22–49.

Kallas, K., Kaldur, K., Kivistik, K., Plaan, K., Pohla, T., Ortega, L. /…/ Väljaots, K. (2014). Uussisserändajate kohanemine Eestis: valikud ja poliitikaettepanekud tervikliku ja jätkusuutliku süsteemi kujundamiseks. https://www.riigikantselei.ee/valitsus/valitsus/et/riigikantselei/strateegia/poliitika-analuusid-ja-uuringud/tarkade-otsuste-fondi-uuringute-kokkuvotted/TOF%20-%20uussisser%C3%A4ndajad%20-%20l%C3%B5puaruanne.pdf. (vaadatud 31.01.2017)

Kallas, K., Vetik, R., Kruusvall, J., Saar, E., Helemäe, J., Kirss, L. /…/ Ubakivi-Hadachi, P. (2015). Eesti ühiskonna lõimumismonitooring 2015. http://www.kul.ee/et/eesti-uhiskonna-loimumismonitooring-2015. (vaadatud 31.01.2017)

3.1. Kodakondsus ja poliitilised õigused rändeajastul

Kristina Kallas

Sissejuhatus

Euroopa traditsioonilised rahvusriigid on pärast Teist maailmasõda sisserände tõttu muutunud mitmekultuurilisemaks. See on tekitanud küsimusi kodakondsuse kui rahvusriigi ühe alustala kohta. Idealiseeritud rahvusriigi mudeli kohaselt peaks olema ühendatud kolm olulist elementi: riigi territoorium kui kujutletava rahvuse eluala, rahvuskultuuri toimimisruum ja kodanikkond. Sellise idealistliku arusaama kohaselt langeb riigi territoorium ja kodanikkond kokku: kõik püsivad elanikud peaksid olema kodanikud ja kõik kodanikud peaksid olema püsivad elanikud.

Selline käsitlus aga ei sobi kokku muutunud maailmaga 21. sajandil, mida ilmestab üha kiiremini arenev riigipiire ületav inimeste ränne. Ühe riigi kodanike elama asumine teistesse riikidesse ja samal ajal selle riigi enda elanike kodakondsuste paljusus tõstatab küsimusi nii rahvusriigi idee kui ka demokraatia kui süsteemi toimimise kohta. Kodaniku põhiõiguseks on traditsiooniliselt peetud just valimisõigust, millel põhineb demokraatlik valitsemissüsteem. Kodanikud on need ühiskonna liikmed, kes osalevad riigi valitsemises otse, valitud esindajate kaudu või olles ise valitud esindaja. Just see eristab neid teistest riigi elanikest. Seetõttu on oluline, et kodanikkond oleks piiritletud kindla suveräänse riigi territooriumiga. Kuid peale valimisõiguse on kodakondsusel veel kaks õiguslikku kategooriat: sotsiaalsed õigused, mis on seotud inimeste heaoluga, sealhulgas õigus tervishoiule ja haridusele, ning tsiviilõigused ehk isikuvabadused (Marshall 1950). Peale õiguste märgistab kodakondsus ka ühist riigiidentiteeti, mis seob sama kodakondsusega inimesed ühtseks sidusaks kogukonnaks, keda sageli ühendab ka nende keel, usk, rahvusidentiteet või ajalugu.

Käesoleva sajandi suundumus on olnud kodakondsuse erinevate elementide – ühise siduva riigiidentiteedi, poliitiliste, sotsiaalsete ja ühiskondlike õiguste – lahtisidumine nii üksteisest kui ka neid ühendavast katusmõistest, kodakondsusest (Benhabib 2005). Inimesel võivad olla riigis poliitilised õigused, jagamata sealjuures ülejäänud kodanikkonnaga ühist riigiidentiteeti, samal ajal võivad inimesel olla sotsiaalsed ja tsiviilõigused, omamata poliitilisi ehk valimisõigust. Esimene suundumus viitab rahvuse lahutamisele kodakondsusest, kus demokraatlik valitsemissüsteem ja rahvusriik toimivad justkui eraldi: konkreetse riigi kodanikud ei moodusta enam ühist rahvust ehk *dēmos*'t. Pea kõikides Euroopa riikides on just see probleem, et kodanikud, omades küll samu õigusi, ei tunneta üksteisega seost ega moodusta sidusat kogukonda. Nii on ka Eestis rahvusriik justkui üksnes eestlaste asi, kuigi demokraatlikus valitsemises osalevad ka eestivenelased.

Teine suundumus viitab õiguste lahutamisele kodakondsusest: sotsiaalsed ja tsiviilõigused on arenenud demokraatiaga riikides seotud pigem inimese püsielukohaga (residentsusega) ja mitte enam kodakondsusega.

Artiklis defineeritakse rahvust kui *dēmos*'t ehk poliitilist kogukonda, mis langeb kokku kodanikkonna mõistega, kuigi traditsiooniliselt on Eestis rahvust defineeritud etnosena ehk etnilise kogukonnana.

OECD riikides oli 2013. aastal kõige suurem kolmandate riikide kodanike (s.t mitte elukohariigi ega EL-i kodanike) osatähtsus Lätis (15,3%) ja Eestis (14,3%). Järgnesid oluliselt väiksema osatähtsusega Austria (6,9%), Kreeka (6,6%) ja Hispaania (6,4%) – OECD 2015: 303.

Nii on tekkinud olukord, kus senini kehtinud arusaamad kodakondsusest ja rahvusriigist ehk nende kokkulangevusest enam ei kehti, kuid uusi arusaamasid pole selgepiiriliselt välja kujunenud. Me oleme nagu rändurid, kes ekslevad tundmatul maastikul vanade kaartide abil, mille märgistused pärinevad teistsugusest ajast lähtuvalt teistsugustest vajadustest (Benhabib 2015).

Enamikus arenenud demokraatiates valitseb praegu olukord, et märkimisväärse osa elanikkonnast moodustavad pikaajalised elanikud, kes on teiste riikide kodanikud, kuid kelle õiguste kogum siiski ei erine märkimisväärselt oma kodanike omast. Nõnda ei ela tänapäeval paljud inimesed oma kodakondsuse-järgses riigis. Lähtudes valimisõiguse loogikast, et kodanikel on õigus otsustada oma elukorralduse küsimuste üle, muutub küsitavaks püsivalt välismaal elavate kodanike valimisõigus ja püsivalt riigis elavate teiste riikide kodanike valimisõiguse puudumine.

Samamoodi kerkivad küsimused oma kodanike ja teiste riikide kodanike kohustustest riigi ees: ühed elavad riigis (pikaajalised elanikud), kuid ei kanna kõiki kohustusi (riigi kaitsmise kohustus näiteks), samal ajal kui teised ei ela püsivalt riigis, kuid kannavad kohustusi selle riigi ees. Elades püsivalt välismaal, ei allu kodanikud kogu aeg kodakondsusjärgses riigis vastuvõetud seadustele (näiteks maksuseadustele) ega täideviiva võimu otsustele, mille üle nad aga valimisõigust kasutades otseselt otsustavad. Kirjeldatud olukord tekitab küsimusi demokraatia normatiivsete toimemehhanismide kohta.

Eespool kirjeldatud muutused ja neist tulenevad probleemid ei ole võõrad ka Eestile. Eesti kui riigi puhul, kus elab proportsionaalselt suur hulk teiste riikide kodanikke ja kelle enda kodanikud samal ajal üha rohkem elavad püsivalt välismaal, kerkib küsimus, kus jooksevad Eesti kui poliitilise kogukonna piirid. Kuivõrd ja mis suunas mõjutab Eesti elanike erinev kodakondsus ühtse Eesti rahvuse kujunemist? Milliseid probleeme Eesti demokraatia toimimisele loob Eesti elanikkonna jagunemine kodakondsuse alusel, püsielaniku (teise riigi kodakondsusega, kuid püsivalt Eestis elava inimese) institutsiooni kinnistumine, aga ka Eesti kodanike valgumine Eesti poliitiliselt territooriumilt väljapoole (Eesti väliskogukond)?

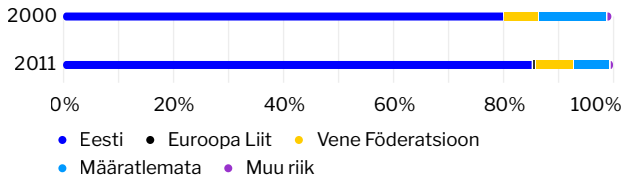
Eesti riigi toimimine e-riigina lisab siia veel ühe mõõtme: Eesti kodanikel on lihtsaks muutunud rakendada oma poliitilise õigusi püsivalt riigis elamata. Lisaks on kujunenud uus õigustega rühm – Eesti e-residendid –, kellel on õiguslik suhe Eesti riigiga isegi juhul, kui nad ise pole kunagi Eestis käinud. Artiklis arutletakse püsielanike õiguslike erinevuste mõjude üle Eesti demokraatiale ja rahvusriigi ideele ning Eesti kodakondsusega inimeste välismaal elamise, väljarände ja üleilmastumise mõju üle Eesti demokraatiale.

3.1.1. Eesti elanike kodakondsused

2011. aasta andmetel moodustavad Eesti elanikkonnast Eesti kodanikud 85% ja seega ligikaudu kuuendik elanikest ei ole Eesti kodakondsed. Viimasel kümnendil on Eesti kodanike osa elanikkonnas püsivalt suurenenud: näiteks 2000. aasta rahvaloenduse andmetel moodustasid Eesti kodanikud 80% kogu elanikkonnast. Osatähtsus on valdavalt suurenenud määratlemata kodanike arvelt, kelle osa on elanikkonnas kümne aastaga langenud 12%-lt 6%-le. Peale Eesti kodanike ja määratlemata kodanike moodustavad kolmanda suurema rühma Vene Föderatsiooni kodanikud, kelle osa aga on kümne aasta jooksul kasvanud 6%-lt 7%-le (vt joonis 3.1.1).

Kuigi kolm ülalpool nimetatud kodakondsusrühma moodustavad suure osa Eesti elanikest, on täpsemalt vaadates Eesti elanike riiklik-poliitiline kuuluvus palju mitmekesisem. Eestis elas 2011. aasta rahvaloenduse andmetel 116 riigi kodanikke ehk teisisõnu oli Eesti elanikkonnas esindatud 60% ÜRO liikmesriikide kodanikke (ÜRO-l on 194 liikmesriiki). Eesti ühinemine Euroopa Liiduga (EL) on kasvatanud Eestis elavate teiste liikmesriikide kodanike hulka: aastatel 2000–2011 suurenes see 4018 inimeselt 6792 inimesele. Samuti on kõnealusel perioodil suurenenud Aasia ja Taga-Kaukaasia riikidest pärit kodanike hulk (329 inimeselt 1218 inimesele). Üldist rahvusvahelistumist arvestades suureneb järgneval kümnendil eeldatavasti veelgi teistest riikidest pärit kodanike hulk Eestis ja samal ajal muutub Eesti osa riikide kodanike jaoks püsivaks elukohariigiks.

Joonis 3.1.1. Eesti elanikkonna jaotumine kodakondsuse järgi

Allikas: rahvaloendus 2000, 2011.

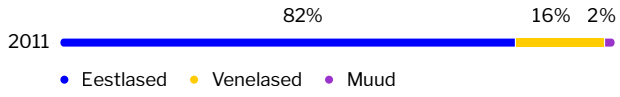
2000. aastal elas Eestis Eesti kodanikke 1 095 557, aastal 2011 aga juba 1 102 618.

Määratlemata kodakondsusega inimesteks peetakse neid endisi Nõukogude Liidu kodanikke ja nende järeltulijaid, kes ei ole pärast liidu lagunemist 1991. aastal võtnud ühegi riigi kodakondsust.

Ius sanguinis ehk vere põhimõte kodakondsuspoliitikas tähendab seda, et kodakondsus saadakse vanemate kodakondsuse järgi, mitte sünniriigi järgi. Kui kodakondsus saadakse sünniriigi järgi, on tegemist *ius soli* ehk maa printsiibiga.

1990. aastate alguses domineerisid Eesti kodanike hulgas etnilised eestlased, kuid praeguseks on Eesti kodanikkond muutunud etniliselt mitmekesisemaks: veidi vähem kui viiendik Eesti kodanikest ei ole rahvuselt eestlased (vt joonis 3.1.2). Endiselt on peaaegu kõik Eestis elavad etnilised eestlased Eesti kodanikud: etniliste eestlaste hulgas on Eesti kodakondsus 99,6% inimestest. Vene rahvusest inimestest (N = 326 235) on Eesti kodakondsus veidi enam kui poolel (54%), Venemaa kodakondsus veerandil (24%) ja määratlemata kodakondsus veidi alla veerandil (21%), rahvaloendus 2011.

Joonis 3.1.2. Eesti kodanikkonna rahvuslik koosseis

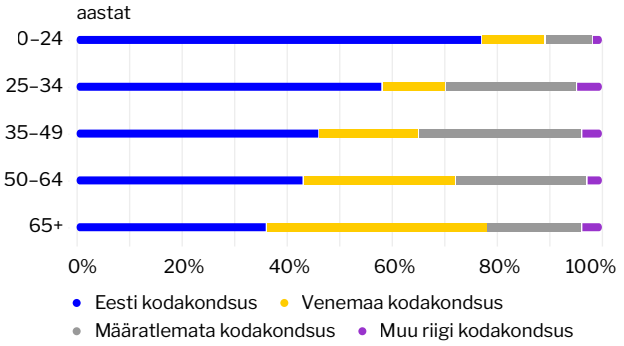

Allikas: rahvaloendus 2011.

Eesti kodanike osa elanikkonnas suureneb eeldatavasti ka järgnevatel aastatel, mis ei toimu niivõrd seetõttu, et muu riigi kodakondsusega inimesed omandaksid Eesti kodakondsuse, vaid pigem seetõttu, et määratlemata kodanike osa Eesti elanike hulgas järjepanu väheneb ja seda ligi poole ulatuses suremuse arvelt (vt tabel 3.1.1). Just vanemapoolsete teisest rahvusest elanike hulgas on mittekodanike osa suurim, võrreldes nooremate vanuserühmadega. Eesti kodanikke on enam nooremapoolsete eestivenelaste hulgas: kuni 24-aastaste teisest rahvusest inimeste hulgas on Eesti kodanikke 77%, kuid 65-aastaste ja vanemate hulgas on neid enam kui kaks korda vähem (36%). Vastupidine on olukord Venemaa kodakondsusega: vanemaealiste teisest rahvusest elanike hulgas on Venemaa kodanikke 42%, noorema vanuserühma hulgas aga 12% (vt joonis 3.1.3). Seega, lõimumise seisukohalt on positiivne asjaolu, et mida noorem on teisest rahvusest elanik, seda tõenäolisemalt on ta Eesti kodanik.

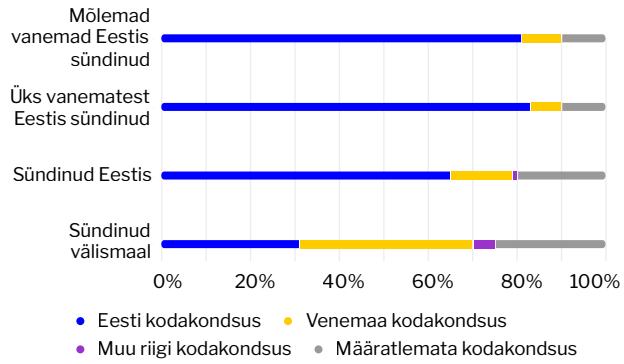
2015. aasta integratsiooni monitooringu andmed näitavad, et eestivenelaste kodakondsustesse jagunemine erineb märkimisväärselt ka elanikkonna põlisuse

Joonis 3.1.3. Teisest rahvusest elanike kodakondsusrühmade vanuseline koosseis

Allikas: rahvaloendus 2011.

Joonis 3.1.4. Teisest rahvusest elanike jagunemine kodakondsuse ja põlisuse järgi

Allikas: EIM 2015.

järgi ehk selle järgi, kas inimene ise või juba ka tema vanemad on sündinud Eestis: mida põlisem on inimene, seda tõenäolisem on, et ta on ka Eesti kodanik (vt joonis 3.1.4). Nende eestivenelaste hulgas, kes on Eestisse sisse rännanud oma eluaja jooksul (nn sisserännanute esimene põlvkond), on vähem Eesti kodanikke (31%) ja rohkem Venemaa kodanikke (39%). Nende hulgas aga, kes on Eestis sündinud (nn sisserännanute teine põlvkond), on enamik Eesti kodanikud (65%) ning nende hulgas, kellel on ka üks või mõlemad vanemad Eestis sündinud, on Eesti kodanikke juba valdav enamik (üle 80%).

Siiski, enam kui kolmandikul (35%) integratsiooni monitooringu uuringu valimisse kuulunud Eestis sündinud eestivenelastel ei ole Eesti kodakondsust, s.t nad on valdavalt määratlemata kodakondsusega (20%) või Venemaa kodanikud (14%) (joonis 3.1.4). Peale selle, koguni 19% eestivenelastest, kes on ise sündinud Eestis ja kelle vanemad on samuti sündinud Eestis, ei ole Eesti kodanikud (9% on Venemaa kodanikud ja 10% on määratlemata kodakondsusega). See, et ka omal ajal sisserännanute lapsed ei ole ikka Eesti kodanikud, on teiste Euroopa riikidega võrreldes erandlik. Siin on oma osa ka sisserände ajaloolisel eripäral. Enamik Eesti venekeelseid elanikke muutusid määratluse kohaselt sisserännanuteks ja mitte-kodanikeks alles pärast Nõukogude Liidu lagunemist, aga mitte ajal, kui nad Eestisse sisse

rändasid. Peale selle, lähtumine põhimõttest *ius sanguinis* ja topeltkodakondsuse keeld kodakondsusseaduses muudab Eesti kodakondsuse saamise keeruliseks (ei ole sünniriigi kodakondsuse õigust ehk *ius soli* põhimõtet) või vähe motiveerivaks (nõutakse teisest kodakondsusest loobumist). Mõlemad kodakondsusseaduse põhimõtted takistavad Eesti kodanike osa kasvu ka uute, pärast Eesti iseseisvuse taastamist sisserännanute hulgas.

Euroopa Liidu ja Põhja-Ameerika riikides on üha enam levinud topeltkodakondsus ning põhimõtte *ius sanguinis* kõrval põhimõtte *ius soli* juurutamine (MIPEX 2015). Kõik need muudatused on ajendatud vajadusest kohaneda rändeajastul toimunud rahvastikumuutustega ja soovist viia kooskõlla riigi suveräänsuse piirid (territoorium) ning nendes piirides püsivalt elavate inimeste õiguslik suhe riigiga. Demokraatlike rahvusriikide eesmärk on endiselt saavutada olukord, et enamik püsivalt riigis elavaid inimesi oleksid kodanikud ehk neil oleks võrdsed õigused ja kohustused riigi ees.

Eespool kirjeldatust lähtudes võib hinnata, et Eestis jääb pikemaks ajaks püsima nende püsielanike hulk, kes ei ole Eesti kodanikud ja kellest enamiku moodustavad tõenäoliselt endiselt Vene Föderatsiooni kodanikud. Nagu juba eespool öeldud, määratlemata kodakondsusega inimeste hulk väheneb aasta-aastalt valdavalt demograafilistel põhjustel (suremus) või Eesti kodakondsuse või Vene Föderatsiooni kodakondsuse omandamise tõttu (vt tabel 3.1.1).

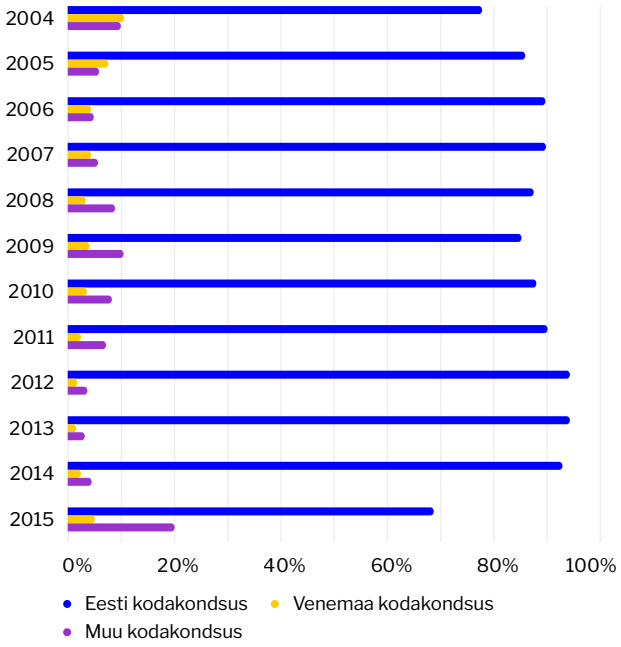
Tabel 3.1.1. Määratlemata kodakondsusega isikute vähenemise põhjused 2015. aastal

Isiku surm	1560	52%
Eesti kodakondsuse omandamine	624	21%
Teise riigi kodakondsuse omandamine	504	17%
Isiklik sooviavaldus	34	1%
Muu	277	9%
Kokku	3009	100%

Allikas: PPA 2016.

See, et määratlemata ja Vene Föderatsiooni kodakondsusega elanike hulgas on enam just vanemaealisi, mõjutab tõenäoliselt nende inimeste suutlikkust kohaneda Eesti kodakondsuspoliitika tingimustega, nagu keeleoskuse tase ning eksamite sooritamine. Varasemad integratsiooni monitooringud on näidanud, et Eesti kodakondsuspoliitika on toiminud teatavas mõttes „loomuliku valiku" võimendajana, andes veelgi rohkem võimalusi võimekamatele ja pärssides nende väljavaateid, kes pole loomult eriti läbilöögijõulised (EIM 2008: 5). Eestivenelaste jagunemine Eesti kodanikeks, määratlemata kodakondsusega isikuteks ja Venemaa kodanikeks ei ole juhuslik, vaid peegeldab nende inimeste erinevat kohanemisastet ja erinevaid valikuid Eesti ühiskonna normide, piirangute ja võimalustega toimetulekuks.

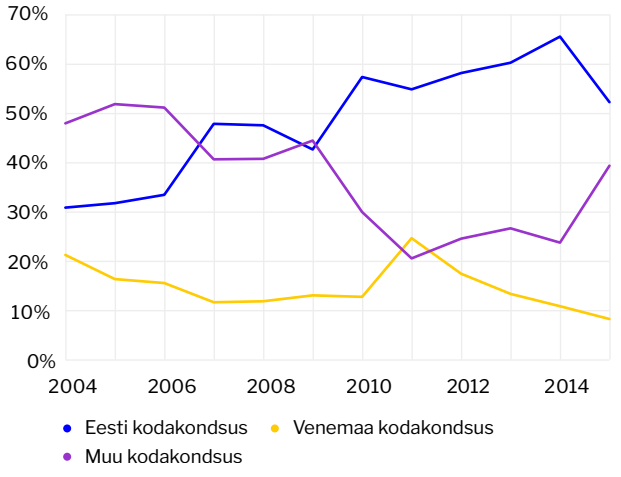
Joonis 3.1.5. Eestist väljaränne rändajate kodakondsuse lõikes aastatel 2004–2015. Eri kodakondsuste osatähtsus kõikidest väljarännanutest

Allikas: statistikaamet.

Märkus. Statistikaameti rändestatistika arvutamise põhimõtete muutumise tõttu erinevad 2015. aasta rändeandmed oluliselt varasemast (vt täpsemalt Tammur 2017).

Joonis 3.1.6. Eestisse sisseränne rändajate kodakondsuse lõikes aastatel 2004–2015. Kodakondsuste osatähtsus kõikidest sisse- ja tagasirändajatest

Allikas: statistikaamet.

Eesti kodakondsuse on omandanud kõrgemalt haritud ja nooremad inimesed ehk need, kes on oma sotsiaal-majanduslike ja inimkapitali näitajate poolest nüüdisaegses ühiskonnas kohanemisvõimelisemad (EIM 2008: 5).

Seega võib öelda, et Eesti elanikkonna kodakondsuse jaotus ja selle muutumine on lõimumisprotsessi seisukohalt viimasel kahel kümnendil olnud positiivse suunaga. Eesti kodanike hulga ja osa suurenemine

toetab ka rahvusriigi põhimõtet, et võimalikult suurel osal elanikest peaks olema asukohariigi kodakondsus koos kõikide õigustega osaleda poliitilises protsessis, sh riigikogu valimistel. Eesti kodakondsus avab ühtlasi ligipääsu kõikidele ametitele avalikus sektoris, pakkudes nõnda paremad tingimused lõimumiseks tööturul. Siiski on näha, et praegu kehtivate kodakondsuse saamise põhimõtete juures jääb Eestis püsima teiste riikide kodanikest püsielanike hulk, mis sisserände suurenedes ka pidevalt kasvab.

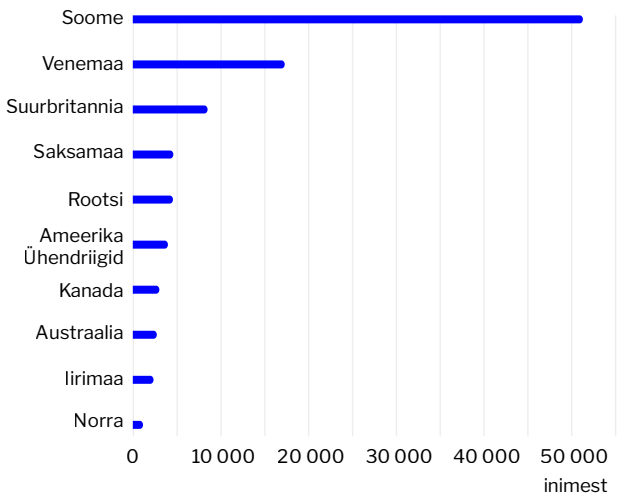
3.1.2. Rändeprotsess kodakondsuse lõikes

Eesti elanikkonna kodakondsuse alusel jagunemine viitab Eesti kodanike osatähtsuse väikesele, kuid pidevale suurenemisele, kasvutempot aga aeglustab Eesti kodanike väljaränne samal ajal. Valdava enamiku väljarändavatest elanikest moodustavad viimasel kümnendil Eesti kodanikud, kelle osa kõigist väljarändajatest aastatel 2004–2015 kõikus vahemikus 77–94% (vt joonis 3.1.5). Samal ajal Eestisse sisserändajate (sh tagasirändajate) hulgas on aga Eesti kodanike osa oluliselt väiksem, jäädes vahemikku 30–65% (vt joonis 3.1.6). Statistikaameti andmetel lahkus viimase kümnendi jooksul (2004–2015) Eestist aastas keskmiselt 4900 Eesti kodanikku, 233 Venemaa kodanikku ja 586 muu kodakondsuse või teadmata kodakondsusega inimest. Samal ajal rändas Eestisse aastas keskmiselt 2080 Eesti kodakondsuse (tagasiränne), 512 Venemaa kodakondsuse ja 1460 muu kodakondsusega või teadmata kodakondsusega inimest.

Ülalesitatud rändesaldo viitab välismaal elavate Eesti kodanike hulga pidevale kasvule. Rahvastikuregistri andmetel elab 2016. aastal püsivalt välismaal 109 592 Eesti kodanikku (PPA 2016, peamised elukohariigid on esitatud joonisel 3.1.7). See moodustab 9% kõikidest rahvastikuregistris registreeritud Eesti kodanikest (N = 1 253 503). Pool välismaal elavatest Eesti kodanikest on tööeas vanuses 31–65 (50%), teise poole moodustavad lapsed vanuses 0–18 (25%), noored vanuses 19–30 (18%) ja kõige väiksema rühma (7%) pensioniealised inimesed 65 ja vanemad (PPA 2016). Kui alaealised lapsed välja arvata, siis nende arvude alusel välja arvutatuna elab välismaal 82 227 hääleõiguslikku Eesti kodanikku. Tõenäoliselt on see arv aga veelgi suurem, sest paljud Eesti kodanikud ei ole välismaal elamist rahvastikuregistris registreerinud. Lisaks püsivalt välismaal elavatele Eesti kodanikele on palju hargmaiseid eestlasi, kes veedavad suure osa aastast välismaal (vt Rein Ahase, Siiri Silma ja Margus Tiru artiklit ptk 2.2).

Võttes aluseks 2015. aasta riigikogu valimisteks hääleõiguslike kodanike nimekirja kantud valijate hulga

Joonis 3.1.7. Eesti kodanike esimesed kümme elukohariiki välismaal

Allikas: PPA, 1.11.2016.

(N = 899 793), elab praegu välismaal ligikaudu 10% Eesti hääleõiguslikest inimestest. E-valimiste tõttu ei ole võimalik täpselt tuvastada n-ö väliseestlaste häälte osatähtsust viimase kümnendi jooksul toimunud riigikogu valimistel, kuid 10% valijaskonna püsiv elamine välismaal on üsna kõnekas näitaja. Paratamatult on rändeprotsessi mõjul tekkimas olukord, et ligi 15% Eesti püsielanikest puuduvad poliitilised õigused, samal ajal kui on suurenemas nende inimeste hulk, kellel on poliitilised õigused Eestis, kuid kes ise enam püsivalt Eestis ei ela. Kuigi tõenäoliselt säilib paljudel välismaal elavatel Eesti kodanikel side Eesti riigiga ja infoajastul on vähe takistusi, mis piiraks tihedaid suhteid kodakondsusjärgse riigiga (vaata ka Triin Vihalemma artiklit ptk 3.2), kerkib siiski õiguslikult ja normatiivselt küsimus, kust jooksevad Eesti riigi ja demokraatia piirid.

Eesti on ainuke riik maailmas, kelle õigusruumis eksisteerib lisaks eespool kirjeldatud kolmele õiguste rühmale – Eesti kodanikud, püsielanikest teiste riikide kodanikud ja määratlemata kodakondsusega püsielanikud – veel neljas rühm, e-residendid. 2016. aasta detsembris oli Eestil 10 988 e-residenti, kellele on Eesti riik andnud oma õigusruumis majanduslikud õigused (PPA 2016). Eesti e-residentsus toob tulevikus kaasa uued õiguslikud ja normatiivsed arutelud kodanike ja püsielanike ning e-residentide õiguste ja kohustuste üle. Kuigi veel on vara hinnata e-residentide tegelikku oma õiguste kasutamise ulatust, on siiski kohane tõstatada küsimused e-residentide õiguste normatiivsetest piiridest. E-residentide tänased majanduslikud õigused võivad aja jooksul viia sotsiaalsete õiguste (maksude maksmisest tulenevad õigused) ja ühiskondlike õiguste (kaasarääkimisõigus, isikuvabadused jne) nõudmiseni. Tulevased analüüsid peavad keskenduma sellele, milliseks kujunevad nende erinevate inimrühmade õiguslike suhete piirid Eesti riigiga ja kuidas see mõjutab Eesti demokraatlikku arengut.

Kokkuvõte

Kui riigis on palju eri riikide kodakondsusega elanikke, ei toimi kodakondsus enam elanikkonda ühendava kuuluvustunde, identiteedi aluse ega ka institutsioonina, mis annaks kõikidele riigi elanikele võrdsed õigused ja kohustused. Lisaks on kodakondsusest lahutatud erinevate õiguste kategooriad: poliitilised, sotsiaalsed ja kultuurilised õigused, mis jaotuvad nüüd teisiti eri staatusega elanike vahel.

Eesti elanikkonnas ei lange kokku kodakondsus ja rahvuslik identiteet. Samuti jaguneb elanikkond erineva kodakondsusega ja sellest tulenevalt ka erinevate õigustega rühmadeks rohkem kui nii mõnigi teine Euroopa riik. Nagu selles peatükis näidati, elab suur hulk Eesti kodakondsusega inimesi väljaspool Eestit, samal ajal kui Eesti on säilitanud päritava kodakondsuse (lad *ius sanguinis*) põhimõtte, mille tulemusena antakse ka välismaal põlvkondade kaupa üle Eesti kodaniku õigused. Samal ajal on Eestis kujunenud püsiv teiste riikide kodakondsusega püsielaniku institutsioon koos õiguste ja kohustustega, ning nii ei anna Eestis sündimine ja kogu elu elamine veel kõiki õigusi Eesti riigi ees. Seega moodustab poliitilise kogukonna vaid osa (kuigi suurem osa) Eesti elanikest, samal ajal kui veerandil püsielanikest ei ole õigust võimu teostamises osaleda. See omakorda seab küsimärgi alla demokraatliku süsteemi täisväärtusliku toimimise, sest demokraatia eeldab konkreetse suveräänse riigi territooriumil elavate inimeste võrdseid õigusi võimu teostamisel.

Kuigi Eesti kodanike osatähtsus suureneb, ei toimu see niisuguse tempoga, mis lubaks eeldada, et lähimatel kümnenditel jõutakse olukorda, et kõik teist või kolmandat põlve püsielanikud on ka Eesti kodanikud. Peale nõukogude ajal sisserännanute ja nende järeltulijate kodakondsuse puudumisele on juurde tekkimas uus rühm teiste riikide kodanikest püsielanikke. Sisserände tulemusena muutub Eesti rahvusvaheliseks ja elanike kodakondsuskuuluvus mitmekesistub veelgi. See toob kaasa eespool tõstatatud õiguslikud küsimused kodanike ja pikaajaliste elanike erinevatest õigustest ning kohustustest riigi ees. Püsielanike õiguste erinevuste hoidmine pikaajaliselt aga ei toeta demokraatia arengut. Kodakondsus on ka ühist riigiidentiteeti loov institutsioon, seega takistab kodakondsuse puudumine rahvuse arengut ja ühiskondliku sidususe kujunemist. Ühiskonda jäävad identiteedilõhe ja õiguslik lõhe, mis tekitab raskusi nii ühtse *dēmos*'ena toimimiseks kui ka majanduslikuks ja sotsiaalseks arenguks.

Mida kõnealuses olukorras teha, et demokraatlik valitsemiskord toimiks õiglaselt? Nagu peatüki alguses märgiti, on 21. sajandi rändeprotsessid esitanud väljakutse traditsioonilisele käsitlusele sellest, kuidas on omavahel seotud kodakondsus, residentsus ja poliitilised õigused. Põhimõtteliselt on kaks võimalust, kuidas kohandada suveräänse demokraatliku kodanike juhitava riigi ideed muutunud olukorda arvestades: 1) jätta alles arusaam, et poliitiline kogukond ja rahvusriik peavad kokku langema ning sellest lähtuvalt laiendada poliitilisi õigusi kõigile riigi territooriumil mitmendat põlve elavatele püsielanikele või 2) muuta oma arusaama poliitilise kogukonna piiridest, mis ei kattu üheselt rahvusriigi piiridega ja kattuvad sageli teiste rahvusriikide piiridega (Bauböck 2005: 686). See tähendab, et osa Eestist elab kodanikena mujal teiste rahvusriikide territooriumil. Eesti puhul tähendaks viimane variant *status quo* säilitamist kodakondsusseaduses, kus kodakondsus päranda takse vanematelt lastele. Muutunud olukord nõuab siiski arusaama muutmist, sest Eesti riigi arenguid mõjutavad inimesed, kes ei ela ise püsivalt Eestis ega pruugi enam olla Eestiga seotud.

Esimene variant tähendab, et peale sotsiaalsete ja ühiskondlike õiguste tuleb püsielanikele anda ka poliitilised õigused või kehtestada kodakondsusseaduses põhimõte *ius soli* ja lubada sünnijärgne topeltkodakondsus. See poliitiline valik tähendab muidugi üsna põhimõttelist Eesti senise kodakondsuspoliitika muutmist. Kuigi nii mõnedki Euroopa riigid on läinud viimastel kümnenditel printsiibi *ius soli* või poliitiliste õiguste laiendamise teed (nt Saksamaa, Rootsi), on Eesti senised koalitsioonivalitsused järjepanu kinnitanud, et Eesti kodakondsusseaduse aluspõhimõtteid ei muudeta.

Viidatud allikad

Bauböck, R., (2005). Expansive Citizenship: Voting beyond Territory and Membership. PS: *PS: Political Science and Politics*, Vol 38, No 4, pp. 683–687.

Benhabib, S., (2005). Borers, Boundaries, and Citizenship. PS: *Political Science and Politics*, Vol 38, No 4, pp. 673–677.

EIM 2008. Eesti ühiskonna integratsiooni monitooring. Integratsiooni Sihtasutus ja Rahvastikuministri Büroo. Saadaval: http://www.meis.ee/raamatukogu?book_id=196.

EIM 2015. Eesti ühiskonna lõimumismonitooring 2015. Balti Uuringute Instituut ja Kultuuriministeerium. Saadaval: http://www.kul.ee/et/eesti-uhiskonna-loimumismonitooring-2015.

Gellner, Ernst (1983). *Nations and Nationalism*. Cornell University Press.

Marshall, T. H. (1950). *Citizenship and Social Class And Other Essays*. Cambridge: University Press.

MIPEX 2015. *Migrant Integration Policy Index. Access to Nationality*. Saadaval: http://www.mipex.eu/access-nationality.

Kasutatud statistilised andmed

OECD statistika andmebaas mittekodanike kohta riikide kaupa: http://stats.oecd.org/.

PPA. Politsei- ja Piirivalveameti andmed rahvastikuregistri põhjal. Andmed saadud novembris 2016 autori päringu alusel.

Statistikaameti andmebaas: rändestatistika ja rahvaloendused.

3.2. Meedia roll rändes ja lõimumises

Triin Vihalemm

Sissejuhatus

Rändeprotsesse ja inimeste kohanemist uutes oludes mõjutavad mitu tegurit koos: niihästi poliitilised, majanduslikud kui ka kultuurilised. Meedia kui rände- ja lõimumisprotsesside oluline kaasmõjutaja on viimasel ajal üha rohkem tähelepanu pälvinud: interneti massiline kasutamine on muutnud varasemaid käsitlusi ning tekitanud uusi uurimisalasid.

Rändeteooriates arvestatakse üha rohkem sotsiaalmeedia kasutust, kaasates seda majanduslike ja poliitiliste teguritega koos rändeanalüüsi mudelitesse ja seletustesse (vt allpool). Klassikalistes rändeuuringutes analüüsitakse enamasti inimrühmi, kes liiguvad uude kohta paremaid töö- ja elatisvõimalusi otsima. Uus uurimisala on nn elustiiliränne, mille puhul koduühiskonnas küllaltki jõukal järjel ja haritud inimesed siirduvad ajutiselt või alaliselt elama kohta, mis pakub neile meeldivamat keskkonda, paremaid võimalusi oma huvialadega tegeleda, tervislikumalt elada jne.

Meedia, eriti interneti roll nii majandusrände kui ka elustiilirände kujundamisel on suur: selle abil toimub (esma)tutvus sihtkohtadega ja luuakse uusi suhteid. See võimaldab varasemast oluliselt odavamat ja mitmekesisemat väljarännanute ning kojujäänute suhtlust, mistõttu nõrgeneb hirm kaotada lähedussuhted. Massimeedia ja suhtlusvõrgustike areng on muutnud ka uurijate arusaamu sisserännanute sihtühiskonnas lõimumise kohta: üha enam lähtutakse kohanemisprotsessi mõtestamisel hargmaisuse käsitlusest, mille kohaselt sihtriiki rännanud inimesed n-ö vaimses mõttes elavadki kahes ühiskonnas korraga, vaatamata oma füüsilisele paiknemisele. Seega aitab inimeste rändekäitumise seletamisel ja ennustamisel nende meediakasutuse analüüs palju kaasa.

Peatüki eesmärk on selgitada massimeedia ja sotsiaalvõrgustike kaasmõju Eesti elanike rändega seotud arusaamade ning käitumise kujunemises, vaimses ja füüsilises hargmaisuses ning Eesti ühiskonna lõimumisel. Selle teema kohta on kvalitatiivset analüüsimaterjali (nt Käpp jt 2013) ja rändehuvi ning meediakasutuse kaudsemaid seoseid näitavaid arvulisi küsitlusandmeid. Käesolevas analüüsis on kasutatud peamiselt sotsioloogilise uuringu „Mina. Maailm. Meedia“ andmeid. Analüüsi käigus otsitakse vastuseid kolme tüüpi küsimustele.

Esiteks, mil määral ja kuidas on Eesti elanike meediakasutus seotud teiste riikidega (s.t kuivõrd kasutatakse välismaiseid infokanaleid, jälgitakse teavet teiste riikide kohta, suheldakse sotsiaalmeedia vahendusel välismaal elavate sugulaste-tuttavatega) ning millised on vanuselised ja rahvuslik-keelelised erisused? Need andmed võiks teooriale tuginevalt näidata rände n-ö võrgustikulise komponendi mõjuväljas olekut.

Teiseks küsitakse, kas ja kuidas rändekogemusega (s.t Eestist ära olnud ja tagasi tulnud) inimeste meediakasutus erineb paiksete inimeste omast? Kas sagedasem

n-ö välismeedia kasutus on seotud ka suurema rändekogemuse ja -huviga? Siit võib püstitada ka edasiseks uurimiseks hüpoteesi, mis rolli võib meedia mängida tagasirändes.

Kolmas küsimus käsitleb lõimumist. See, et Eesti venekeelne auditoorium jälgib palju Venemaa meediakanaleid, on teada. Kas aga venekeelse elanikkonna meedia kaudu pidevalt säilitatav vaimne hargmaisus on Eesti ühiskonda lõimumisega positiivselt või negatiivselt seotud?

3.2.1. Meedia roll rändekäsitlustes

Massey jt uurijad (1999) soovitavad kasutada rändeprotsesside analüüsil ja ennustamisel sünteesitud mudeleid, mis haaravad erinevaid tegureid: poliitilised, majanduslikud ja võrgustikulised rännet soodustavad tegurid lähte- ja sihtriikides ning inimeste motivatsioon ja ihalused. Rännet soodustavate majanduslike ja poliitiliste tegurite kõrval rõhutatakse võrgustikke. Ühest riigist teise elama asunud ja endisesse asukohariiki jäänud inimeste omavahelise suhtluse käigus levib esmane info kohalikest oludest, tööpakkumised, nõuanded kohalike ametiasutustega suhtluseks jm praktiline teave. Seega, esimeste väljarändajate jaoks on võõrsile minek riskantne ja nõuab palju vaeva, kuid uute oludega kohanemise käigus kujuneb kohapeal sotsiaalne taristu, mis muudab uute tulijate jaoks rände kergemaks, suurendades seega lähteriiki jäänud sõprade ja sugulaste rändekavatsusi ja -sagedust (Vertovec 2004).

Ka Eesti inimeste väljaränne on viimastel aastatel olnud suurem just nendesse riikidesse, kus on ühelt poolt sisserännanud tööjõudu soosiv majanduslik ja poliitiline süsteem, kuid teiselt poolt ka suhteliselt suur rahvuskaaslaste kogukond. Nii on Eestist väljaränne viimasel kümnel aastal olnud suurim Soome, kus arvatakse elavat kuni 70 000 Eestist pärit inimest (Alenius 2015), kes on Soomes püsivalt (üle 50 000 inimese) või ajutiselt (ligikaudu 20 000 inimest) elamas (Kumer-Haukanõmme ja Telve 2016).

Meedia, eriti just interneti kasutamine suurendab rändehuvi ka juhul, kui pereliikmed või sõbrad pole võõrsile liikunud. Meedial on ka oskus panna tööle inimeste kujutlusvõime: vahendades teisi kultuure, kombeid, elustiili ja võimalusi, kujundab meedia mitte ainult inimeste fantaasiaid muude paikade ja rändamise kohta, vaid ka nende tegelikke rändekavatsusi (Appadurai 1996). Sotsiaalmeedia soodustab nn nõrkade võrgustike arengut, s.t suhtlust inimestega, kes ei kuulu lähemasse sõprade ja pereringi, kellega vesteldakse harva või soojendatakse vanad tutvused üles pika ajavahemiku järel. Just nõrgad võrgustikud arvatakse olevad rände soodustajana tugevad, sest nende kaudu suheldakse erinevamate inimestega (Granovetter 1973).

Ka küsitluses vastas iga teine Eesti elanik, et tal on keegi sugulastest-sõpradest-tuttavatest asunud välismaale elama, mis viitab, et ilmselt arvatakse sinna sisse just laiem suhtlusvõrgustik. Umbes veerand Eesti elanikest peab välismaal elavate sõprade-tuttavatega ühendust sotsiaalmeedia vahendusel või suhtleb pere liikmetega Skype'i vahendusel (kui ei ole märgitud teisiti, siis pärinevad järgnevad artiklis toodud andmed autori arvutustel uuringu „Mina. Maailm. Meedia" 2014 andmetel). Võimalus kojujäänutega odavalt suhelda, kaaslast ja tema ümbrust näha ning temaga vahetult vestelda vähendab koduigatsust ja aitab säilitada emotsionaalset sidet ning toetust, vähendades juuretusetunnet uues asukohas (Horst 2006). Seega on uurijad üksmeelsed, et (sotsiaal)meedia on muutnud rände lävepakud madalamaks.

Meedia tarbimine on tähtis ka väljarännanute lõimumise mõtestamisel uues asukohas, eeskätt hargmaisuse mõiste kaudu. Hargmaistena käsitletakse inimesi, kes on töövõrgustike, perekondlike jm võrgustike kaudu seotud enam kui ühe riigiga, kes kasutavad piiriüleseid sidemeid igapäevaelu korraldamisel ja kelle identiteedi, normide ning arusaamade kujunemist mõjutavad mitu riiki-ühiskonda (Basch, Glick Schiller ja Blanc-Szanton 1994). Kohanemine ja lõimumine asukohariigis ei tähenda sel juhul mitte järkjärgulist ühest ühiskonnast teise liikumist, vaid rööpseid suhteid: eri ühiskondade normid, väärtused, identiteedinarratiivid jms kujundavad hargmaiste inimeste elustrateegiat, tulevikuunistusi, kuuluvustunnet, infoallikate valikut ja info tõlgendamist, tekitades mõnel juhul sisemisi vastuolusid ning pinget, aga mõnel juhul moodustades uusi kombinatsioone. Mõnikord võidakse lõimuda ühiskonnaelu

„Mina. Maailm. Meedia" on Tartu ülikooli ühiskonnateaduste instituudi uurimisrühma teadlaste väljatöötatud ja Saar Polli korraldatud korduv küsitlusuuring. Uuringu kohta on varem ilmunud: Kalmus, V., Lauristin, M., Pruulmann-Vengerfeldt, P. (toim.). Eesti elavik 21. sajandi algul: ülevaade uurimuse „Mina. Maailm. Meedia" tulemustest. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2004. Ilmumas on: Vihalemm, P., Lauristin, M., Vihalemm, T., Kalmus, V. (toim.). Eesti elaviku muutumine 2002–2014 uuringu „Mina. Maailm. Meedia" tulemuste põhjal. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2017.

2014. aasta uuringu valim on moodustatud täiskasvanud elanikkonda (15–79 a) arvestades territoriaalselt esinduslikuna ja kokku vastas küsitlusele 1503 inimest. Uuringut toetas Eesti haridus- ja teadusministeerium institutsionaalse uurimistoetuse IUT (20–38) kaudu.

erinevates valdkondades erineval määral. Näiteks järgitakse uusasukoha riigis tööl käies kohalikke norme, kuid samal ajal hoitakse ennast kursis ka lähteriigi uudistega, osaletakse aktiivselt sotsiaalmeediakampaaniates jne.

Hargmaisus võib olla füüsiline, sõna otseses mõttes „ühe jalaga siin ja teisega seal" elamine, aga ka vaimne elamine mitmes ühiskonnas korraga, eeskätt (sotsiaal)meedia vahendusel (Vertovec 2004). Eestis on vahendatud hargmaisuse nähtus ilmekalt vaadeldav venekeelse elanikkonna näitel: valdav enamik veedab päevas tunde Venemaa meediat jälgides, samal ajal kui tegelikult ei külastata Venemaal või teistes SRÜ riikides elavaid sõpru-sugulasi või äripartnereid kuigi sageli: 33% eestivenelasest pole kunagi neis riikides käinud ja 54% on neid riike vaid kord või paar külastanud.

3.2.2. Kohaliku ja välismeedia tarbimine

Raske, kui mitte võimatu on täpselt eristada teiste riikide meediakanalite jälgimist kohaliku meedia tarbimisest, kuid umbkaudu saab seda siiski teha teemavaldkonniti (teiste riikide tutvustused jm), kanali päritolu ja keele järgi. Tabelis 3.2.1 on välja toodud eri päritolu ja erikeelsete kanalite ligikaudne jälgimine Eesti 15–75-aastaste elanike seas, rahvuslik-keeleliselt eristatuna. Eristatud on Venemaa, lääne ja kohaliku eesti- ning venekeelsete meediakanalite tarbimine. Selleks et meediakanalite jälgimist üldistatult mõõta, on kasutatud kaht tunnust, eristades vastavaid kanaleid sageli jälgijad ja vastavaid kanaleid harva või üldse mitte tarbijad (vt näitajate selgitusi tabeli all).

Eesti elanike meediatarbimine eristub kõige tugevamalt rahvuse või emakeele ja vanuse järgi. Hariduslikud ja sooerisused on tunduvalt väiksemad. Enamik eestlastest jälgib Venemaa meediakanaleid harva või üldse mitte, kuid Eesti venekeelne auditoorium jälgib üht või mitut Venemaa kanalit regulaarselt. Venekeelsest elanikkonnast enamik ei jälgi kunagi või jälgib väga harva eestikeelseid kanaleid. Välismaist (v.a Venemaa) meediat – tele- või raadiokanaleid, portaale või ajalehti või mitut neist – jälgivad Eesti venekeelsed elanikud sagedamini kui eestlased. Tabeli 3.2.1 põhjal võib öelda, et eestlaste meediatarbimine on oluliselt kohalikum võrreldes venekeelse elanikkonnaga. Eesti venekeelse elanikkonna meediatarbimine on kanalite päritolu järgi mitmekesisem, haarates nii kohalikku (venekeelset) meediat, Venemaa kui suure osa puhul ka muud välismaa meediat.

Kas see erisus vanuse lõikes väheneb? Kas näiteks nooremates vanusrühmades muutub meedia tarbimine sarnasemaks? Vene noored jälgivad keskealistest ja vanematest inimestest harvemini eestikeelseid kanaleid (57% jälgib väga harva või üldse mitte) ja mõnevõrra harvemini ka Venemaa kanaleid (20% ei jälgi regulaarselt, sh 7% jälgib väga harva või üldse mitte). Mõlemas keele- või rahvusrühmas jälgivad noored välismeediat (veidi) sagedamini kui vanemad inimesed. Eestlaste seas avaldub vanuse mõju tugevamalt, s.t nooremad jälgivad välismeediat oluliselt sagedamini kui vanemad inimesed. Venekeelses auditooriumis tuntakse välismeedia vastu üsna aktiivselt huvi ka vanemates vanusrühmades.

Kas venekeelsete inimeste sagedasema välismeedia jälgimise põhjus on suurem huvi mujal toimuva vastu või soov (eri maade meediatoodangus väljenduva) mitmekesisuse järele? Tõenäoliselt on tegemist tegurite kombinatsiooniga. Võimalik, et siin on oma osa ka asjaolul, et mitu rahvusvahelist meediakanalit edastavad venekeelseid saateid või artikleid, seega saavad näiteks vanemad venekeelsed inimesed välismeediat jälgida võõrkeeli oskamata. Samuti võib põhjus olla Eesti venekeelse auditooriumi seas teatav norm jälgida paljusid eritüübilisi meediakanaleid: eri allikatest saadud teabest „ise pildi kokkupanemist" peetakse (elu)tarkuse tunnuseks ja geograafilis-keeleliselt mitmekesise meediatarbimisega inimesed on näiteks kriisiolukorras autoriteetsemad kui ühel-kahel allikal põhineva „infomenüüga" inimesed (vt lähemalt Vihalemm & Hogan-Brun 2013).

Tabel 3.2.1. Kohaliku ja välismeedia tarbimine Eesti elanikkonnas 2014 (ankeedile vastamise keele järgi). Statistilise vea usalduspiir ±5%

		Eestlased	Venekeelne elanikkond
Venemaa meediakanalid (tele, raadio, portaalid, ajalehed, ajakirjad)	Jälgib harva või üldse mitte[4]	81%	4%
	Jälgib regulaarselt[5]	9%	92%
Teiste (v.a Eesti ja Venemaa) riikide meediakanalid[1]	Jälgib harva või üldse mitte	56%	30%
	Jälgib regulaarselt	25%	49%
Eestikeelsed meediakanalid[2]	Jälgib harva või üldse mitte	81%	51%
	Jälgib regulaarselt	98%	31%
Eesti venekeelsed meediakanalid[3]	Jälgib harva või üldse mitte	70%	4%
	Jälgib regulaarselt	2%	89%

Allikas: „Mina. Maailm. Meedia 2014". N = 1503.

1. Ajalehed (nii paber- kui ka digivormis), portaalid, raadiokanalid, CNN, BBC, Euronews või muud välismaised telekanalid.

2. ETV, ETV2, kommertsjaamad, e.k. uudiste- ja muusikaraadiojaamad, Postimees paberlehena või portaalis, Päevaleht, Õhtuleht vm lehed e.k. lehed nii paber- kui ka digivormis; Delfi või ERR portaal e.k.

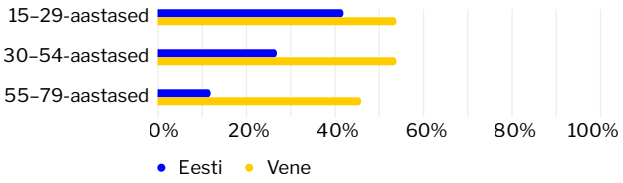
3. Tv3+, Raadio 4, Russkoje Radio, teised venekeelsed raadiojaamad, Postimees v.k., Den za Dnjom, MK Estonia, Delovõje Vedomosti nii paber- kui digivormis, Postimehe portaal v.k., Delfi, ERR v.k.

4. Jälgib harva või üldse mitte – vastaja jälgib kõiki nimetatud kanaleid harvem kui kord kuus või üldse mitte.

5. Jälgib regulaarselt – jälgib vähemalt üht kanalit mitu korda nädalas või iga päev.

„Mina. Maailm. Meedia“ andmetel on alates 2005. aastast venekeelse elanikkonna meediatarbimise harjumustes vähenenud eestikeelsete meediakanalite regulaarsete jälgijate osa, seevastu on kohalike venekeelsete kanalite jälgijate osa veidi suurenenud. Venemaa ja rahvusvaheliste meediakanalite jälgitavuses ei ole märkimisväärseid muutusi toimunud (Leppik & Vihalemm 2017, ilmumas)

Joonis 3.2.1. Välismaa (v.a Venemaa) meediakanalite sagedaste[1] jälgijate osatähtsus eesti- ja venekeelse auditooriumi vanusrühmade lõikes (võõrkeelse meedia tarbimine on konstrueeritud indekstunnus üksiktunnuste põhjal)

Allikas: Mina. Maailm. Meedia 2014.

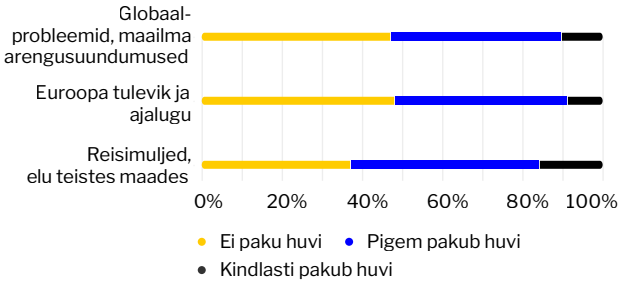
1. Jälgib vähemalt mitu korda nädalas või iga päev üht või mitut välismaa kanalit: ajalehte (nii paberil kui ka digivormis), portaali, raadio- või telekanalit.

3.2.3. Teiste riikidega seotud teemade jälgimine

Nagu eelnevalt viidatud, võib teiste riikide ja rahvaste kohta avaldatud meediasisu ergutada kujutlusvõimet ja tekitada muude teguritega koosmõjus rändemotivatsiooni. Teiste riikidega seotud teemasid kajastatakse ka kohalikus meedias ja huvi nende jälgimise vastu on kaudselt seotud inimeste valmidusega vähemasti mõttes teiste keskkondade ja inimestega suhestuda, (kultuurilise) uudishimuga, mis võib muude soosivate teguritega koosmõjus viia välisreiside või rändeni. Jooniselt 3.2.2 nähtub, et kohaliku või välismeedia vahendusel tunneb iga teine Eesti elanik huvi välisuudiste, üleilmsete suundumuste või lihtsalt reisimuljete ja teiste maade igapäevaelu vastu. Olulisi rahvuslik-keelelisi ega vanuselisi erisusi kõnealustes huvides ei ole. Üldiselt on huvi välisteemade vastu võrreldes teiste „Mina. Maailm. Meedia 2014“ küsitluses olnud teematunnustega keskmisel tasemel. Samavõrra tunnevad Eesti elanikud huvi näiteks looduse, teaduse, õiguse- ja majandusteemade vastu. Huvi teiste maade vastu jääb alla huvile sotsiaalprobleemide, tervise, lastekasvatamise, suhteteemade ning seltskonnauudiste vastu.

Ajakirjanike kirjutatu-räägitu-pildistatu pole ainuke teabeallikas teiste maade, (töö)tavade ja kultuuri kohta. Sotsiaalmeedia kasutajaskonna pidev laienemine soodustab just isikliku välismaakogemuse levikut ajakirjandusliku vahenduse kõrval. Üldse kasutab uuringu „Mina.

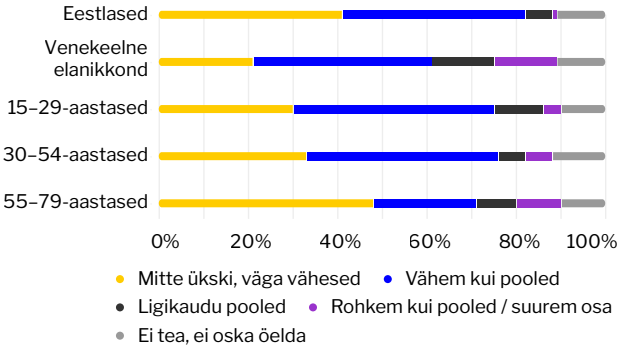
Joonis 3.2.2. Eesti elanike huvi välisteemade vastu meedias jm (% kõigist vastanutest)

Allikas: Mina. Maailm. Meedia 2014.

Maailm. Meedia 2014“ andmetel sotsiaalmeediat 68% Eesti 15–79-aastasest elanikkonnast ja vaid 19%-l neist pole ühtegi sotsiaalmeediakontakti väljaspool Eestit (vt joonis 3.2.3). Jooniselt 3.2.3 nähtub ka, et rohkem ja laialdasemalt on sotsiaalmeediakontakte väljaspool Eestit venekeelse elanikkonna seas. Vanematel inimestel on sotsiaalmeediakontakte välismaal vähem ja noortel on rohkem kontakte, vanuseline eristumine jookseb umbes 50. eluaasta piirilt.

Joonis 3.2.3. Eesti elanike sotsiaalmeediakontaktid välismaal. Vastajate osatähtsus rahvuse ja vanuse lõikes, kellel on sotsiaalmeediakontakt väljaspool Eestit

Allikas: Mina. Maailm. Meedia 2014.

Üldiselt võib öelda, et nii ajakirjanduse kui ka sotsiaalmeedia vahendatud kogemus teistest maadest on ühel või teisel viisil suurel osal Eesti elanikest, olles veidi levinum Eesti venekeelses elanikkonnas.

3.2.4. Meediakasutuse seosed rändehuvi ja -kogemusega

Teiste riikide meediakanalite sagedase jälgimisega (vt tabel 3.2.1) on seotud suurem soov Eestist ajutiselt või päriselt lahkuda üksnes noortel, alla 30-aastastel. Keskmises ja vanemas vanusrühmas välismeedia regulaarne jälgimine väljarändesooviga seotud ei olnud, küll aga ilmnes üle 30-aastaste vanusrühmas koha-

liku vene- või eestikeelse meedia pideva jälgimise ja paigale jäämise soovi seos (kindlasti ei kavatse Eestist lahkuda). Umbes 10% võrra enam on välismaa meediakanalite sagedaste jälgijate hulgas ka neid, kelle mõni või mitu sugulast-tuttavat on läinud elama välismaale. Ka seoseanalüüs näitab statistiliselt olulist, ent nõrka välismeedia jälgimise sageduse ja rändehuvi või lähedaste vahendatud rändekogemuse seost.

Analüüsimaks rändekogemusega inimeste meediakasutusharjumusi, saab kasutada n-ö tagasivaatemeetodit ehk uurida neid, kes viimase viie aasta jooksul on käinud töö või õpingute tõttu mitu korda aastas välismaal või (enda subjektiivse määratluse järgi) pikemat aega välismaal elanud. Enamik neist (78%) oli valmis uuesti lahkuma pikemaks ajaks või päriseks, seetõttu võib neid nimetada tugeva rändepotentsiaaliga inimesteks, kellel on rändekogemus ja ka huvi taas lahkuda ning valmidus võõrsil toimetuleku oskusi uuesti rakendada.

Rändevalmidus annab neile ühiskonnas ka teatud eeliseid (mobiilsuskapitali) teiste ees, kes vaimselt ja füüsiliselt nii liikumisvalmid ei ole. Kuigi rühm pole arvuliselt väga suur (N = 83), võimaldab selline väljavõtt üleriigilise esindusliku valimiga küsitlusandmetest võrdlusi keskmisega, mis ei ole suunatud valimi puhul võimalik. Võrreldes selle rühma vanuselist, soolist, rahvuslikku ja hariduslikku jagunemist Eesti täiskasvanud elanikkonna keskmisega, on tugeva rändepotentsiaaliga rühmas rohkem noori, 15–29-aastaseid inimesi (53% rühmast kuulub sellesse vanusevahemikku). Keskmisest veidi sagedamini on rändealtid mehed ja eestlased, kuid hariduse tase neid ei erista. Ka statistikaameti tööjõu-uuringu andmed 2014. aastast näitavad, et viimase kümne aasta jooksul mõnda aega välismaal töötanud ja seejärel Eestisse tagasipöördunute seas (kokku 68 500) on rohkem noori ja mehi (Krusell 2015).

Tugeva rändevalmidusega inimestest iga kolmas jälgib pidevalt üht või mitut lääne meediakanalit, Eestis keskmiselt teeb sama umbes iga kümnes inimene. Ühtegi lääne meediakanalit ei jälgi rändajatest vaid 9%, Eesti elanikest üldiselt ei jälgi veerand ühtegi lääne meediakanalit. Võrreldes tugeva rändepotentsiaaliga rühma meediatarbimist sama vanade ja sama haridustasemega n-ö paiksete inimestega, ilmneb, et nad jälgivad välismaa meediakanaleid sagedamini. Neid tendentse saab paljuski seletada ka noorte suure osatähtsusega, kuid oma osa on ilmselt ka rändekogemusel ning võõrsil kujunenud harjumusel jälgida sotsiaalmeediat ja uudisteportaale. Omavanuste paiksete inimestega võrreldes on rändekogemuse ja -huviga inimesed vähem seotud kohalike meediaorganisatsioonide – rahvusringhäälingu ja kohapeal väljaantavate ajalehtede – loodud infovoogudega. Iga kolmas rändajate rühmast ei jälgi ühtegi rahvusringhäälingu kanalit (Eesti keskmine 14%), iga teine ei loe regulaarselt ühtegi ajalehte (Eesti keskmine 22%). Kahel kolmandikul rändajatest puudub harjumus jälgida iga päev Eesti uudiseid.

Niinimetatud rändajate rühma meediakasutus paiksetega inimestega võrreldes on internetikesksem: nad jälgivad sagedamini uudisteportaalide ja ajalehtede veebiversioone ning kasutavad sagedamini sotsiaalmeediat. Paljuski saab seda seletada noorte suure osaga rühmas, osalt aga rändekogemusega. Võõrsil olles on mugav kasutada sotsiaalmeediat iseenda kohta teabe jagamiseks, tuttavate jälgimiseks, virtuaalsetes aruteludes osalemiseks, ajakirjanduses avaldatud artiklite kommenteerimiseks ja tuttavatele artiklilinkide jagamiseks. Rändekogemusega inimesed teevad seda keskmisest sagedamini (kaks kolmandikku rändajatest teevad seda, Eestis keskmiselt üks kolmandik).

Ka kvalitatiivuuringud väljarännanud eestlastega (Sepp 2015, Simonlatser 2015) viitavad, et sotsiaalmeedia kaudu vahetatakse suur osa päevakajalistest uudistest. Just sotsiaalmeedia oma emotsionaalsuses ja dialoogivõimalustega lubab luua virtuaalseid mikrokogukondi, mis aitavad korvata füüsilist eemalolekut kodumaalt (Bonini 2011). Seega võib meediakasutus rännet toetada niihästi kojujääjatega suhete hoidmise kui ka oma eristuva identiteedi loomise mõttes.

Üldiselt on Eestist välja rännanud ja siis tagasi pöördunud inimeste meediakasutus vähem ühe territooriumi keskne ja rohkem hargmaine: paiksemate kaasmaalastega võrreldes jälgivad nad sagedamini välisriikide meediakanaleid ja tarbivad vähem kodumaiseid meediaväljaandeid. Kas see võib ka pärssida nende taaskodunemist Eestis? Sellele kõnealuse küsitluse andmed vastust ei anna, küll aga saab analüüsida vahendatud hargmaisuse ja Eesti ühiskonda lõimumise seoseid Eesti venekeelse elanikkonna puhul.

3.2.5. Eesti venekeelse elanikkonna vahendatud hargmaisus ja lõimumine ühiskonda

Nagu nähtub ka tabelist 3.2.1, on eestivenelaste meediakasutus geograafilis-keeleliselt mitmekesine: tarbitakse nii lääne meediakanaleid, kohalikke venekeelseid ja eestikeelseid kui ka Venemaa meediakanaleid. Eestlaste meediakasutus on kohalikum.

Venekeelse elanikkonna hargmaisuse ja lõimumise seoste põhjalikum analüüs koos metoodika kirjeldusega on esitatud mujal (Leppik ja Vihalemm 2017). Hargmaisust on analüüsitud nn koondtunnuse põhjal, mis on moodustatud mitmest „Mina. Maailm. Meedia“ küsitlusuuringu üksiktunnusest (kasutades venekeelse elanikkonna alavalimit, N = 453): sõprade ja tuttavate külastamist võõrsil, sõprade-sugulaste võõrsile elama asumist, (lähemaid) kokkupuuteid teiste riikidega ning

Venemaa ja rahvusvaheliste meediakanalite kasutamist või jälgimist. Tulemusena moodustus indeks, mille jälgimise hõlbustamiseks on jagatud venekeelsed vastajad kolme rühma: „hargmaisus puudub või nõrk", „hargmaisus keskmine" ja „hargmaisus tugev". Tugev hargmaisus tähistab tihedaid kontakte ja kokkupuuteid eri riikidega, sõprade-tuttavate elamist välismaal ja nende tihedamat külastamist ning sagedast rahvusvaheliste ja Venemaa meediakanalite jälgimist. Nõrk või puuduv hargmaisus seevastu tähistab harvu kokkupuuteid-kontakte ja väheldast või puuduvat rahvusvaheliste ning Venemaa telekanalite jälgimist. Keskmine hargmaisus asetseb kahe eespool nimetatu vahepeal.

Joonis 3.2.4 annab ülevaate hargmaisuse avaldumisest sotsiaal-demograafiliste rühmade kaupa. Vanuserühmadest on hargmaisuse indeksi väärtus kõrge 25–44-aastaste hulgas, kes on ka kõige liikuvama elustiiliga. Nõrgalt avaldub hargmaisus 65-aastaste ja vanemate seas, kes on eeskätt esimese põlvkonna sisserännanud. Suure venekeelse elanikkonna osatähtsusega piirkondades elamine pigem ei toeta hargmaisust: indeksi kõrgemad väärtused esinevad pigem väljaspool Tallinna ja Ida-Virumaa tööstuslinnu.

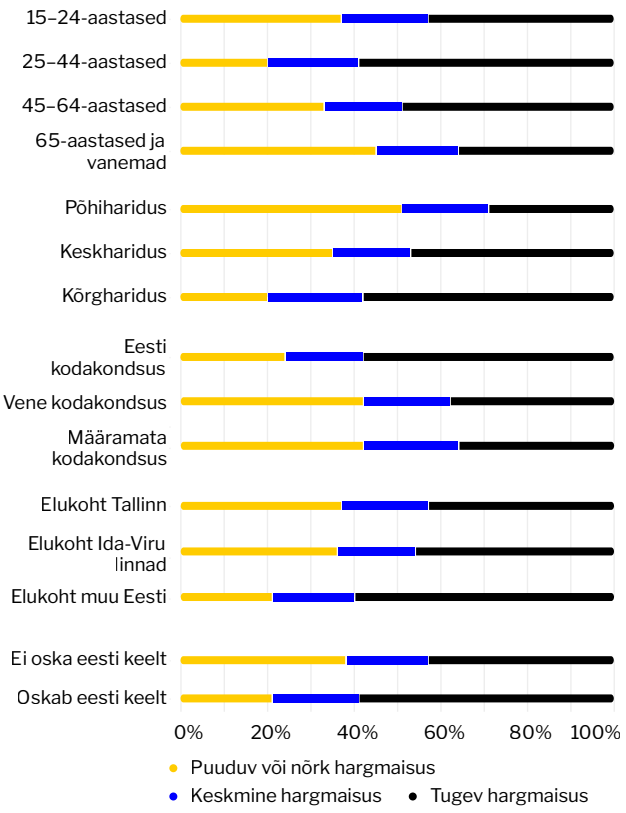
Kodakondsuse puhul on tegemist riigispetsiifilise inimkapitaliga, mis ühtlasi soodustab veidi enam vastuvõtja-ühiskonda sulandumist (seda eeskätt esimese põlvkonna puhul). Eeldades, et sidemed ajaloolise kodumaaga on olemas nii või teisiti, võib Eesti kodakondsuses näha hargmaisust toetavat tegurit. Eesti kodakondsed on meie analüüsis hargmaisemad kui Vene või määramata kodakondsusega vene keelt emakeelena kõnelevad inimesed.

Oluline riigispetsiifilise kapitali element on riigikeele ehk eesti keele oskus, mis võiks seostuda nt mitmekesisema meediavaliku ja ka suhtlusringkonnaga ning seega toetada hargmaisust. Indeksi keskmiste analüüs osutas, et nende hulgas, kes eesti keelt valdavad, on hargmaisuse indeksi väärtused kõrgemad kui eesti keele mitteoskajate seas. Teatav suundumus joonistub välja ka siis, kui jälgida indeksi keskmiste muutust haridustasemeti: mida kõrgem on haridus, seda suurem ka indeksi väärtus, kõrgharidusega venekeelsed elanikud on igapäevaelus rohkem hargmaised kui nende kesk- või põhiharidusega rahvuskaaslased.

Tugevama hargmaisusega, s.t püsivalt nii kohalikku kui ka välismeediakanaleid jälgiva ja väljaspool Eestit elavate sõprade-sugulastega sotsiaalmeedias pidevalt suhtlevate venekeelsete elanike seotus Eesti ühiskonna poliitilise süsteemi ja tööturu, samuti vabaühenduste ning kultuuriasutustega on tugevam, võrreldes nõrgema hargmaisusega inimestega (Leppik ja Vihalemm 2017). Seega ei pruugi hargmaisus pärssida kohalikus ühiskonnas lõimumist.

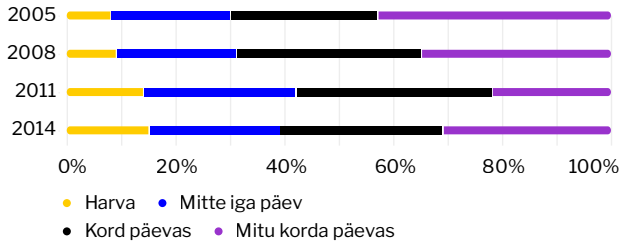
Oluline lõimumise ja meediakasutuse koosmõju tegur tundub olevat meediainfo jälgimise järjepidevus ajas ja ruumis. Eriti seoses interneti võimaluste

Joonis 3.2.4. Tugev, keskmine ja nõrk hargmaisus sotsiaal-demograafilistes rühmades Eesti venekeelses elanikkonnas

Allikas: Leppik ja Vihalemm, 2017.

Joonis 3.2.5. Kohalike päevauudiste jälgimise harjumus (% eestlastest ja venekeelsetest elanikest, 2005–2014)

Allikas: „Mina. Maailm. Meedia" 2005, 2008, 2011 ja 2014.

arenguga ei jälgi paljud inimesed uudiseid igapäevase voona, vaid juhuslikult, seega ei tea nad ka päevakorral olevate probleemide kujunemislugu ega konteksti, vaid piltlikult öeldes jälgivad mingit hetke tervikprotsessist ja lahkuvad taas infovoost. Järjepidev kohalike uudiste jälgimine võimaldab analüüsida sündmuste-protsesside n-ö lahtirullumist ajas, toetab ühiskonda lõimumist ja selles osalust ning ka vastupidi, tugev seotus kohapealsete institutsioonide ja protsessidega sunnib ka sündmuste arenguga kursis olema (lähemalt vt Leppik ja Vihalemm 2017). Eestlaste puhul on igapäevases uudistevoos – nii massimeedias kui ka sotsiaalmeedia linkide-soovituste vahendusel – olijaid rohkem kui venekeelses elanikkonnas (vt joonis 3.2.5).

Viimase kümne aasta jooksul on toimunud teatav polariseerumine: kasvab nende hulk, kellel ei ole igapäevast uudiste jälgimise harjumust, ja ka nende hulk, kes jälgivad uudiseid mitu korda päevas.

Kokkuvõte

Ajakirjanduse vahendusel teiste paikadega tutvumine ja mujale rännanud inimestega sotsiaalmeedias suhtlemine, rändeteemaliste blogide, Youtube'i jt internetikanalite jälgimine on oluline rändehuvi võimendav tegur. Seega tuleb Eesti elanike välismeedia jälgimist ja väliskontakte uurides arvestada, et otsest seost rändehuvi ja meedikasutuse vahel ei ole võimalik kinnitada, meedia- ja võrgustikutegur realiseerub koosmõjus majanduslike, poliitiliste jm teguritega.

Välismeedia jälgimise ja võrgustikuliste väliskontaktide järgi otsustades on üldiselt Eesti elanikkonna haaratus n-ö võimalike rändehuviliste hulka päris suur. Küsimusele, kas sagedasem välismeedia kasutus on seotud ka suurema rändehuviga, saab vastata osalt jaatavalt, kuid nagu eespool rõhutatud, on tegemist pigem mitme erineva teguri võimendava koosmõjuga. Rändekogemus ja huvi on suurem noorematel inimestel ning nemad on välismeediat harjunud rohkem jälgima kui keskealised ja vanemad inimesed. Välismeedia kasutuse võimendav mõju avaldub eeskätt nooremas vanuserühmas (alla 30-aastased). Vanemas vanuserühmas ei ole aktiivsem välismeedia jälgimine seotud suurema rändehuviga.

Samuti on olulised erisused rahvus- ja keelerühmiti. Eestlased jälgivad valdavalt kohalikku meediatoodangut, kuid venekeelse auditooriumi meediatarbimine on mitmekesisem, hõlmates igal teisel-kolmandal juhul peale kohalike venekeelsete ja Venemaa meediakanalite ka muude riikide kanaleid. Seega ei saa päriselt nõustuda väitega, et Eesti venekeelne elanikkond elab Venemaa meediaruumis – see on kanalite mõttes oluliselt laiem ja mitmekesisem (iseküsimus on pakutava sisu tõlgendus). Võib öelda, et meedia- ja võrgustikuteguri mõjul võiks Eesti venekeelse elanikkonna rändevalmidus olla suurem kui eestlastel. Rändeotsust mõjutavad ka muud tegurid, seega pelgalt meediahuvi põhjal ennustusi teha siiski ei saa.

Rändekogemusega (s.t Eestist ära olnud ja tagasi tulnud) inimeste meediakasutus erineb sama vanade paiksete inimeste omast selle poolest, et keskendub rohkem internetikanalitele ja sotsiaalmeediale, uudiseid ei jälgita nii korrapäraselt, eriti rahvusringhäälingu kanalite ja ajalehtede vahendusel. Tagasipöördunud rändekogemusega inimesed jälgivad välismeediat sagedamini kui paiksed inimesed samas vanuserühmas. Seega võib öelda, et meedia kaudu vahendatud n-ö vaimne hargmaisus püsib ja võib tõenäoliselt julgustada uut rännet.

Eesti venekeelse elanikkonna meediakasutus on geograafilis-keeleliselt mitmekesisem kui eestlaste oma. Jälgitakse nii lääne meediakanaleid, kohalikke venekeelseid ja eestikeelseid kui ka Venemaa meediakanaleid. Tugev hargmaisus – regulaarne välismeedia jälgimine, palju sõpru-tuttavaid välismaal ja nendega tihe suhtlemine – iseloomustab umbes poolt Eesti venekeelsest elanikkonnast. Hargmaisus iseloomustab rohkem 25–44-aastasi väljaspool Tallinna ja Ida-Virumaa linnu elavaid kõrgema haridustasemega inimesi. Hargmaisus on pigem kodakondsuse ja keeleoskusega kaasaskäiv, mitte lõimumist takistav nähtus.

Lõimumist soodustab ka harjumus jälgida pidevalt kohalikke uudiseid. Praegused tendentsid näitavad, et eriti venekeelses elanikkonnas hakkab kasvama rühm, kellel ei ole kohalike uudiste pideva jälgimise harjumust. Kohalikke uudiseid jälgitakse juhuslikult, inimesed sekkuvad mõnda arutellu vaid korraks ja lahkuvad taas infovoost.

Uudiste ja üleriigilise ajakirjanduse (ükskõik millises kanalis) pideva jälgimise harjumuse püsimine killustuvas ning üha individuaalsemaks muutuvas avalikus ruumis võiks olla üks lõimumise olulisi eesmärke ja kaudselt seotud ka tagasirände soodustamisega rahvusest olenemata. Miks mitte püüda määratleda pidevat uudiste jälgimist n-ö kodanikuoskusena? Selleks tuleks kodanikuõpetuse käigus tekitada harjumus arutleda päevauudiste üle ja investeerida kõnealuse eesmärgiga metoodika väljaarendamisse.

Digitaalsed meediakanalid (sh sotsiaalvõrgustikud) võimaldavad elada mitme ühiskonna normide, tähenduste ja võimaluste ruumis, seega on riigil ja muudel institutsioonidel väljakutse, kuidas oma kodanikkemaksumaksjaid siduda ning kohapiiride ähmastumine enda kasuks pöörata. Erinevate meediakanalite hargmaiste algatuste toetamine, et luua põhjusi vahendatud suhtluseks erinevates valdkondades, ka väljaspool isiklikke suhteid, võiks olla üks viis „talente tagasi tuua".

Viidatud allikad

Alenius, P. (2015). Informal learning in a transnational setting: Exploring learning spaces of people migrating between Estonia and Finland. Dissertation. Acta Universitatis Tamperensis 2034. Tampere: Tampere University Press.

Apparduai, A. (1996). Modernity at Large: Cultural Dimensions of Globalization.Minneapolis: University of Minnesota Press.

Basch, L., Glick Schiller, N. Ja Szanton Blanc, C. (1994). *Nations unbound: transnational projects, postcolonial predicaments and deterritorialized nation-states.* Amsterdam: Gordon and Breach.

Dekker, R., Engbersen. G. (2014). How social media transform migrant networks and facilitate migration. Global Networks 14, 4, 401–418.

Granovetter, M. (1973) The strength of weak ties. The American Journal of Sociology, 78 (6), 1360–80.

Eesti Statistika (2016). Välisränne riikide järgi, 2006–2015. http://www.stat.fi/til/vaerak/2015/vaerak_2015_2016-04-01_kuv_002_en.html. Kasutatud 15.11.2016.

Käpp, T., Parder, M-L., Pisuke-Roos, T., Sutrop, M., Volberg, M. (toim). (2013). Eesti ustest – sisse, välja. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.

Krusell, S. (2015). Ainult lahkuvad ja mitte keegi ei tule tagasi? Statistikablogi, 30.09.2015 https://statistikaamet.wordpress.com/2015/09/30/ainult-lahkuvad-ja-mitte-keegi-ei-tule-tagasi/. Vaadatud 15.11. 2016.

Leppik. M., Vihalemm, T. (2017, ilmumas). Venekeelse elanikkonna hargmaisus ja meediakasutus. Vihalemm, P., Lauristin, M., Vihalemm, T., Kalmus, V. (toim.). Eesti ühiskond kiirenevas ajas: Eesti elaviku muutumine 2002–2014 uuringu „Mina. Maailm. Meedia" tulemuste põhjal. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

Massey, D. (1999). Why does immigration occur? A theoretical synthesis. C. Hirschman et al. (eds), The Handbook of International Migration, The Russell Sage Foundation.

Sepp, B. (2015). Meedia roll väljarännanud eestlaste kohanemisel Soome ühiskonnas.

Simonlatser, T. (2014). Hargmaisus ja kommunikatsioon: Austraaliasse rännanud eesti noorte näitel.

Tilastokeskus (2016). Population structure [e-publication], ISSN=1797-5395, Appendix figuure 2. The largest groups by native language 2005 and 2015. Access method: http://www.stat.fi/til/vaerak/2015/vaerak_2015_2016-04-01_kuv_002_en.html. Kasutatud 15.11.2016.

Vertovec, S. (2004). Migrant transnationalism and modes of transformation, *International Migration Review,* 38, 3, 970–1001.

Vihalemm, T., Hogan-Brun, G. (2013). Dilemmas of Estonian nation building in the open media market. Sociolinguistica. Internationales Jahrbuch für Europäische Soziolinguistik, 27, 1, 69 86.

3.3. Elukoht kui lõimumise mõõdupuu: muutused keelekogukondade elukohtade eraldatuses

Kadri Leetmaa

Sissejuhatus

Üle poole sajandi kestnud sisseränne Euroopa heaoluühiskondadesse, majandusränne vaesematest riikidest ja põgenikevood konfliktikolletest on enamasti olnud suunatud linnadesse. Suur osa saabujatest vajab uues elukohas tööturuga kohanemiseks aega, seetõttu on nende sissetulekud kohalikega võrreldes tavaliselt madalamad ning paremad linnaosad ja eluasemed jäävad neile kättesaamatuks. Selliselt välja kujunev elukohasegregatsioon ehk elukohtade eraldatus on Euroopa linnades tänaseni püsiv probleem. Erinevates kohtades elamine pärsib aga omakorda erineva päritoluga inimeste suhtlemist ja mõjutab seega ühiskonna sidusust. Eestis oleme harjunud etnilist mitmekesisust mõistma eesti ja vene keelekogukondade tähenduses. Kuigi suur osa meie sisserändetaustaga rahvastikust on siia saabunud teistsugustel asjaoludel, võrreldes ülejäänud Euroopa immigrantrahvastikuga, toimivad ka meil kaks suurt keelekogukonda hoolimata aastakümneid kõrvuti elamisest justkui paralleelühiskondadena.

Nõukogude ajal kujunes vene keele koht ühiskonnas ääretult oluliseks. Tööstuse jõuline arendamine, militariseerimine ja okupatsioonivõimu administratiivtöökohad tõid siia suurel hulgal võõrtööjõudu Venemaalt ja teistelt Nõukogude Liidu aladelt. Paljudel töökohtadel oli vene keele oskus vältimatu, strateegilistel elualadel (avalik haldus, merendus, lennundus, sõjandus, pangandus) toimuski suhtlus peamiselt vene keeles. Eestlaste jaoks oli tollal elementaarne õppida suhtlema vene keeles, Venemaalt sisserännanud jäid oma emakeele eelisseisu tõttu enamasti venekeelseks, teised endises Nõukogude Liidus elanud väiksemad rahvusrühmad venestusid, näiteks omandasid nende lapsed koolihariduse valdavalt vene keeles.

1990. aastate alguse muutuste järel leidis venekeelne kogukond end uuest olukorrast. Enam ei piisanud ainult vene keele valdamisest uue ühiskonnakorraldusega kohanemiseks. Venekeelse kogukonna reageeringud ja kujunev identiteet olid väga mitmekesised (Zabrodskaja 2015). Ühed püüdsid muutuva keelte hierarhiaga kaasa minna ja oma ühiskondlikku positsiooni säilitada, kuid teised jäid eestikeelsest ühiskonnaelust täiesti eemale. Praeguseks on ühist iseseisvas Eestis elamise kogemust olnud juba veerandsada aastat. Selle ajaga on vähenenud kodakondsuseta elanike hulk, venekeelne elanikkond otsustab järjest rohkem Eesti kodakondsuse kasuks, eesti keele oskuse tase senise venekeelse kogukonna seas on paranenud (EIM 2015). Samal ajal takistab kahe keelekogukonna suhtlemist nüüd noorema eesti emakeelega kogukonna vähene vene keele oskus (Verschik 2008).

Sellele, et omavahelise suhtlemise kogemus on oluline, osutavad ka uuringud. Näiteks Leetmaa jt (2015) näitavad, et Tartu eestlased eelistavad elada keskkonnas, kus naabriteks on teised eestlased. Need eestlased aga, kellel on venekeelse elanikkonnaga kõrvuti elamise kogemus (nt Annelinna ja Jaamamõisa linnaosades), on

ka edaspidi venekeelsetega lähestikku elamisel tolerantsemad. Samuti on teada, et väiksema venekeelse elanikkonna osatähtsusega piirkondades ja asulates on vene kogukonna eesti keele oskus parem ja keele õppimise motivatsioon suurem (Rannut 2005). Järelikult on elukoht ja selle keelemiljöö lõimumise edenemisel väga tähtsad.

Praegused eesti ja vene kogukondade elukohamustrite üldised jooned kujunesid välja nõukogude ajal. Sisserändajad suunati elama enamasti suurematesse linnadesse, kuhu paigutati tööstusettevõtted, militaarrajatised ja administratiivtöökohad, linnades omakorda samal ajal rajatud paneelelamupiirkondadesse (nt Tallinnas Lasnamäe, Mustamäe, Väike-Õismäe ja Pelguranna; Tartus Annelinn ja Jaamamõisa). Venekeelne rahvastik moodustab tööstuslikus Ida-Viru maakonnas ka praegu enamuse, Tallinnas on oluline roll mõlemal keelerühmal. Ka teistes suuremates linnades (nt Tartu, Valga) on venekeelne kogukond piisavalt suur tihedaks grupisiseseks suhtlemiseks. Maapiirkondades aga elab venekeelne rahvastik hajutatult eestikeelse kogukonna seas.

Järgnevas analüüsis on täpsemalt vaadeldud Tallinna linna, kus nõukogude aja lõpuks oli eesti ja vene keelt kõnelevat elanikkonda ligikaudu võrdselt ning linnaruumi etniline eraldatus oli selgesti jälgitav (vanemad linnaosad olid pigem eestikeelsed, paneelelamupiirkondades aga oli venekeelsete osatähtsus suur). Küsitakse, kas iseseisvuse taastamise järel on keelekogukondade elukohtade erinevus hakanud taanduma. Esiteks on võrreldud venekeelse elanikkonna osatähtsust inimeste 2000. ja 2011. aasta elukohtades (rahvaloenduste andmetel) ehk jälgitakse, kas Eesti-sisese rände mõjul on eesti- ja venekeelsed tallinlased asunud oma varasema elukohaasumiga võrreldes elama rohkem eesti- või venekeelsesse keskkonda. Teiseks on võrreldud elukohtade eraldatust Tallinna linnaruumis kolme viimase rahvaloenduse ajal (1989, 2000, 2011). Kõrvutatud on keelerühmadepõhist segregatsiooni sotsiaalmajandusliku segregatsiooniga, et mõista, kuidas keelekogukondade eraldatuse tähendus on ajaga muutunud. Analüüsi lõpetab ülevaade hiljutiste uussisserändajate elukohavalikutest.

3.3.1. Eesti kaks keelekogukonda teiste riikide ruumilise segregatsiooni taustal

Euroopa linnade etnilise elukohasegregatsiooni kogemused

Sisserändetaustaga rahvastiku kujunemine endistes Nõukogude Liidu liiduvabariikides oli sedavõrd erandlik, et esmapilgul näib ka Eesti venekeelsete elanike võrdlemine Euroopa sisserändajatega kohatu. Paljude erinevuste kõrval on aga mõned kogemused siiski sedavõrd universaalsed, et need aitavad mõista keelekogukondade eraldatuse olemust ka meil. Järgnevalt on lühidalt kokku võetud linnaruumi etnilise eraldatuse kujunemise loogika Euroopa heaoluühiskondades (tuginetakse peamiselt Hollandi, Taani, Suurbritannia, Rootsi, Prantsusmaa, Belgia ja Saksamaa linnade segregatsiooniga seotud kirjandusele).

Kauem uuel elukohamaal elades hakkavad sisserändajate sidemed uue kodumaaga üldiselt tugevnema. Nad õpivad kohalikku keelt, saavad tuttavaks kohalike tavadega, nende tutvusringkond laieneb. Mitu põlvkonda uues riigis elavas peres lõimuvad lapsed ühiskonda juba kooli kaudu. Sageli ei suuda sisserändajad esialgu maksimaalselt ära kasutada oma erialast ettevalmistust, sest koduriigi ja uue elukohamaa haridussüsteem ning tööturud on erinevad. Edu tööturul kujundab aga valikuvõimalusi eluasemeturul. Järkjärguline sulandumine sihtkohariigi ühiskonnaga toob kaasa elukohamustrite sarnastumise ehk ruumilise assimilatsiooni (Bolt jt 2008). Need sisserändajad, kelle puhul lähte- ja sihtriigi kultuur, koolisüsteem ja tööturg on sarnasemad, haakuvad kohaliku eluga kiiremini (Bauer, Zimmermann 1997). Viivitused lõimumisel, ebavõrdsus tööturul ja elukohasegregatsioon on enamasti seotud erineva kultuuritaustaga saabujatega.

Majanduslikke piiranguid elukohavalikutes toetab klassikaliselt nn vabatahtliku etnilise klasterdumise tendents (Bolt jt 2008). Iga päev kohtuvad erineva päritoluga rühmad paljudes olukordades. Näiteks kooliklassides on järjest rohkem sisserändetaustaga lapsi. Tööalane ja muu igapäevane suhtlemine aga toimub sageli erinevates kohtades. Üsna levinud on nn etniline ettevõtlus, kus sisserändetaustaga inimeste asutatud ettevõtetes on töötajateks ja klientideks teised riiki saabunud sama kultuuriga inimesed. Omakultuurne igapäevane keskkond võimaldab hoida alal päritolumaa traditsioone ja aidata rahvuskaaslasi uues ühiskonnas kohanemisel.

Peale majanduslike võimaluste suunavad sisserändajate elukohavalikuid institutsionaalsed tegurid (Dill, Jirjahn 2014) Näiteks pagulasena riiki saabunutele on mõnes riigis rakendatud nende sundpaigutamist kindlatesse asulatesse ja linnaosadesse (Damm,

Rosholm 2009). Nähtavalt erinevast kultuurist pärit inimesed ei saa alati eraüürituru vabalt elukohta valida, sest mõnikord peetakse kindlamaks võõra kultuuritaustaga peredele elamispinda mitte üürida. Kaudselt soodustab eraldatust seegi, et kohalik elanikkond ise käitub elukohaotsuseid tehes vältivalt, lahkudes või hoidudes neist linnapiirkondadest, kus teistsugusest kultuurist elanikonna osatähtsus ületab kriitilise piiri (Bråmå 2006).

Sihtkohariigi kultuuri omaksvõtmist võib eeldada niikaua, kuni uusi tulijaid on kohalikega võrreldes sedavõrd vähe, et senine kohalik kultuur jääb valdavaks. Paljudes Põhja- ja Lääne-Euroopa linnades on aga enam kui pool sajandit kestnud sisseränne muutnud linnaühiskonnad kultuuriliselt väga kirjuks. Sisserändajad on rikastanud uue elukohamaa toidukultuuri, muusika- ja spordimaailma. Ka Euroopale võõraid sisserändajate usutraditsioone talutakse üsna hästi. Paljud linnad on kultuurilise mitmekesisuse rakendanud linnaturunduse teenistusse, taotledes „mitmekesisuse“ ja „sallivuse“ märksõnade toel üleilmsete ürituste korraldamist oma linnas või püüdes meelitada kvalifitseeritud välistööjõudu. On isegi öeldud, et majanduslikult kõige atraktiivsemate linnade eluliselt oluline joon on etnilis-kultuuriline mitmekesisus, mis aga ülaltoodud põhjustel toob paratamatult kaasa elukohtade eraldatuse (Musterd 2006).

Keelekogukondade elukohasegregatsiooni eripärad Eestis

Eesti kahe suurema keelekogukonna lõimumise loogika on kirjeldatust oluliselt erinev. Suurim erinevus seisneb selles, et Nõukogude Liidu sisene ränne (mida tinglikult võime käsitleda kui rahvusvahelist rännet) ei toonud kaasa traditsioonilisi tööturuga lõimumise väljakutseid, mis Põhja- ja Lääne-Euroopa linnades olid peamised elukohasegregatsiooni tõuketegurid. Riigi juhitud plaanimajanduses käivitaski rände industrialiseerimine ja militariseerimine, elukoha vahetamisega samal ajal asuti sihtkohas tööle, kusjuures sageli tähendas uus töö edasijõudmist karjääriredelil.

Üleliiduline ränne tähendas rändajatele ka üsna häid elamistingimusi uues elukohas. Neis linnades, kuhu paigutati suured tööstusettevõtted või militaarrajatised, oli iseloomulik intensiivne elamuehitus. Näiteks Eestis sai saabuv venekeelne rahvastik uutes paneelelamurajoonides kõigi mugavustega korteri kohaliku eestlaskonnaga võrreldes eelisjärjekorras. Linnad kasvasid kiiresti ja eluasemepuudus oli terav, seega oli riigi kulul ehitatav korter tollal ihaldatud eluase kõigile. Sisserände mõjul kujunes linnaruumis märgatav keelekogukondade segregatsioon, kuid sotsiaalmajanduslikku segregatsiooni sotsialismiaegsetes linnades Põhja- ja Lääne-Euroopa linnadega sarnaselt välja ei arenenudki, sest erinevate elukohamustrite kujunemise põhjus ei olnud ruumilise assimilatsiooni loogika.

Küll võib öelda, et etniline klasterdumine elukohaeelistustes oli märgatav. Sisserände mõjul muutusid Ida-Virumaa kasvavad linnad peamiselt venekeelseks, Tallinnas ja Tartus kujunesid paneelelamupiirkondadest keelekeskkonnad, kus eesti- ja venekeelne kogukond elas kõrvuti ning kus oli olemas mõlemakeelne haridustaristu. Esialgu väiksematesse asulatesse suunatud sisserändajad eelistasid hiljem Eesti-siseselt edasi liikuda suurematesse keskustesse, kus venekeelne kogukond oli suurem (Marksoo 1990).

Intensiivse sisserände tõttu muutus suuremate linnade keeleruum nüüd võõraks eestlastele. Tallinna rahvastik kasvas nõukogude perioodil neljakordseks: 127 000 elanikult 1945. aastal peaaegu 480 000 elanikuni 1989. aastal. Pärast sõda oli Tallinn peaaegu täielikult eestikeelne linn, 1989. aasta rahvaloenduse ajal aga oli eesti- ja venekeelset elanikkonda pealinnas enam-vähem pooleks. Nõukogude aja lõpus hakkasid paljud eestlased eelistama Tallinnale maapiirkondi, mida osaliselt võib seostada ka linnaruumi kiirete füüsiliste ja sotsiaalsete muutustega (sarnaselt põlisrahvastiku vältiva rändekäitumisega teistes Euroopa linnades).

Peale nende eri- ja ühisjoonte linnaruumi etnilise segregatsiooni kujunemises tuleb rõhutada sisserändajate rühma suurust võrreldes senise kohaliku elanikkonnaga. Võrreldud Euroopa riikide linnades on sisserändetaustaga elanikkonna osatähtsus praeguseks suur ja olgugi et see rühm on päritolult mitmekesine, on kohalik kultuur oluliselt muutnud.

Sisserändetaustaga elanikkond Eestis on samuti suur, kuid lisaks on tegemist kultuuriliselt ja keeleliselt üsna ühtse rühmaga. Need asjaolud on siin soosinud eesti- ja venekeelsete paralleelühiskondade kujunemist. Omakeelseid inimesi on palju, seetõttu saavad vene kodukeelega inimesed hakkama ka rühmavälise suhtluseta, ning vastupidi, eestikeelse kogukonna võime suhelda vene keeles väheneb ajaga. Seega, kuigi vene- ja eestikeelsed kogukonnad elavad Eestis kõrvuti juba kolm-neli põlvkonda, mis eeldaks üsna suurt kogukondade ühisosa, ei ole paralleelühiskondade sulandumiseks olnud soodsaid tingimusi.

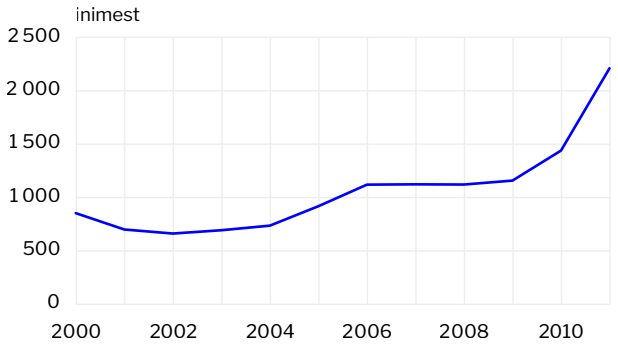
3.3.2. Eesti rahvastiku etnilis-keelelise koosseisu muutumine iseseisvuse taastamise järel

Eesti rahvastiku etnilis-keelelist koosseisu muutis 1990. aastate esimene pool, kui varasemad suured sisserändevood mujalt Nõukogude Liidust katkesid, lahkus sõjavägi ja ebakindlus uue ühiskonnakorralduse lävel motiveeris Eestist lahkuma ka üsna suure osa muust venekeelsest rahvastikust. Tallinna rahvastik vähenes

perioodil 1989–2000 ligi 480 000 inimeselt 400 000 inimesele ja ligi 60 000 sellest oli seletatav negatiivse välisrändesaldoga. Venekeelne kogukond seetõttu küll mõnevõrra kahanes, kuid jäi paljudes linnades siiski märkimisväärseks. Tallinnas oli venekeelse elanikkonna osatähtsus 2000. aastal 43%.

Uussisseränne hakkas elavnema 2000. aastate keskpaigast (vt joonis 3.3.1): 2000. aastate alguses oli Eestisse saabuvaid uusi sisserändajaid (ilma tagasirändajateta) stabiilselt alla 1000 inimese aastas, see arv kerkis 2000. aastate teiseks pooleks üle 1000 ning järsk sisserände kasv toimus 2011. aastal, kui saabujate arv kerkis 2200 inimeseni. Enamiku (59%) kõigist perioodil 2000–2011 sisserännanutest moodustasid endistest Nõukogude Liidu liiduvabariikidest saabujad (vt tabel 3.3.1). Need inimesed valdavad enamasti vene keelt, see annab neile võimaluse pääseda Eesti tööturule sektorites, kus vene keele oskusest piisab. Euroopa riikidest saabujaid oli veidi alla kolmandiku (32%), kellest omakorda kolmandiku moodustasid Soomest saabujad. Väljastpoolt Euroopat ja endist Nõukogude Liitu saabujaid oli ligi kümnendik. Kokku saabus perioodil 2000–2011 Eestisse 12 677 uut sisserändajat. Hilisemate aastate kaasamine sisserändajate päritolumaade analüüsi (Tammur 2017, käesolev kogumik) aga näitab, et Euroopa Liidust saabujate osatähtsus on kasvamas.

Joonis 3.3.1. Uussisserändajate[1] arvu muutus perioodil 2000–2011

Allikas: 2011. aasta rahvaloendus.

1. Sisserändajad, kelle sünniriik ja elukohariik 2000. aastal ei olnud Eesti.

Tabel 3.3.1. Uussisserändajad[1] perioodil 2000–2011 eelmise elukohariigi järgi

	Saabujate arv	Osatähtsus
Endise NL-i riigid	7 468	58,9%
Euroopa riigid	3 992	31,5%
Muu maailm	1 217	9,6%
Kokku	12 677	100,0%

Allikas: 2011. aasta rahvaloendus.

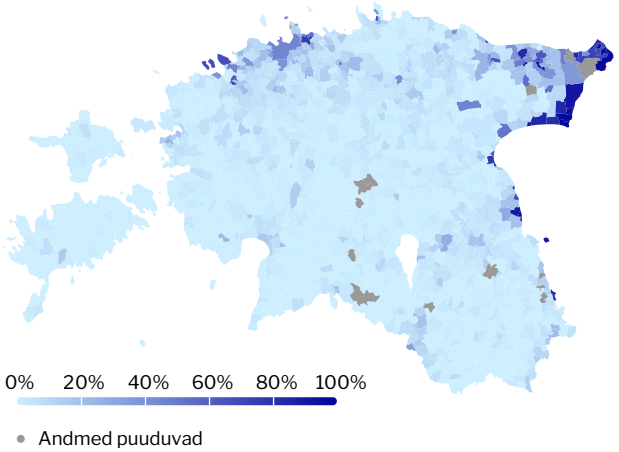
1. Sisserändajad, kelle sünniriik ja elukohariik 2000. aastal ei olnud Eesti.

3.3.3. Elukoht kui keelekeskkond

Lõimumise kulgu Eesti ühiskonnas on jälgitud väga mitme näitaja alusel. Näib, et kuigi näitajad, nagu kodakondsuse valik ja riigikeele oskus, paranevad, ei ühenda see kaht Eestis elavat keelekogukonda piisavalt. Muutused sügavamates lõimumisnäitajates toimuvad aeglaselt. Teistest rahvustest elanike üldine poliitiline ja ühiskonnaelus osalemise aktiivsus on eestlaste omast endiselt väiksem. Rahvusrühmad puutuvad omavahel kokku neis eluvaldkondades, kus suhtlemine on pealiskaudsem (näiteks teenindusasutustes ja avalikus ruumis). Eesti ja vene õppekeelega koolid paigutavad lapsed kahte eraldatud keelekogukonda juba alates teisest eluaastast. Tööturul püsib eraldatus: eestlased töötavad enamasti eestikeelsetes töökeskkondades, kus on üksikuid vene keelt kõnelevaid kolleege, venekeelne rahvastik töötab aga kollektiivides, kus enamiku moodustavad mitte-eestlased (EIM 2015).

Kahe kogukonna eraldatust säilitab ja taastoodab nõukogude ajast pärinev elukohtade geograafia. Enamik venekeelsest elanikkonnast elab ka praegu samades asulates, kuhu sisserändajad algselt saabusid (vt joonis 3.3.2). Olenevalt sellest, millises keelekeskkonnas inimene elab, erineb ka tema tõenäosus kokku puutuda teise keelekogukonna esindajatega. Elukohas suheldakse naabritega, omavahel puutuvad kokku samas eas laste vanemad, kohtutakse teenindusvaldkonnas, avalikus ruumis ja vaba aja tegevuses. Kui eraldatus elukohtades püsib, ei teki juurde ka kahe keelekogukonna suhtlemisvõimalusi, ning vastupidi, elukohtade sarnastumine aja jooksul näitaks, et lõimumine jõuab keeleoskuse ja kodakondsuse näitajatest sügavamale.

Joonis 3.3.2. Venekeelse elanikkonna osatähtsus Eestis

Allikas: 2011. aasta rahvaloendus.

3.3.3. Muutused tallinlaste elukohageograafias

Eesti ja vene emakeelega rahvastiku erinevused elukohavalikul

Esmalt on analüüsitud Tallinna eesti- ja venekeelse elanikkonna elukohavalikuid linnasiseselt ja Eesti piires ajavahemikul 2000–2011. Esimesel sotsialismijärgsel kümnendil kiirete ühiskonnamuutuste ja majanduslanguse perioodil oli elukohamuutusi vähe, kuid 1990. aastate lõpust alates kasvas Eesti-sisene rändeintensiivsus. 2000. aastatel vahetasid Eesti-siseselt elukohta pooled eesti ning kolmandik vene emakeelega tallinlastest (vt tabel 3.3.2). Linnasiseselt kodu vahetamise tõenäosus oli eesti- ja venekeelse rahvastiku seas sarnane, kuid linnast lähivaldadesse või teistesse Eesti linnadesse ja maapiirkondadesse lahkumise tõenäosus oli eestikeelsete tallinlaste hulgas märgatavalt suurem. Tallinnas on venekeelse elanikkonna osa niigi oluliselt suurem kui mujal Eestis (välja arvatud Ida-Virumaa), see aga tähendas, et 2000. aastal Tallinnas elanud ja sealt lahkunud eestlaste jaoks muutus nende elukoha ümbrus eelnevaga võrreldes veelgi eestikeelsemaks, samal ajal kui Tallinn muutus venekeelsemaks.

Täpsem analüüs rände lähte- ja sihtkohtade lõikes näitab koguni, et peaaegu kõigi 2000. aastal Tallinnas elanud vene emakeelega elanike jaoks muutus kodu lähiümbrus aastatel 2000–2011 venekeelsemaks (vt tabel 3.3.3). Need vene kodukeelega endised tallinlased, kes suundusid Tallinna ümbruse väikelinnadesse (satelliitlinnadesse, enamasti Maardusse) või Ida-Virumaa linnadesse, sattusid samuti varasemaga võrreldes oluliselt venekeelsemasse keskkonda. Üksnes need vähesed venekeelsed tallinlased, kes kolisid Tallinna ümbruse valdadesse või kaugematesse maapiirkondadesse, sattusid nüüd eestikeelsemasse elukeskkonda. Märkimisväärne on ka, et isegi samasse Tallinna asumisse elama jäänute jaoks muutus teiste inimeste rände tõttu nende kodukoht venekeelsemaks.

Samal ajal muutus 2000. aastal Tallinnas elanud eestikeelse kogukonna jaoks nende uus elukeskkond enamasti eestikeelsemaks. Üksnes nende jaoks, kes elukohta ei vahetanud, muutus nendest olenemata elukeskkond mõnevõrra venekeelsemaks. Tallinna-siseselt elukohta vahetanud ja satelliitlinnadesse elama asunud eestlaste jaoks vähenes venekeelse elanikkonna osatähtsus nende koduümbruses vaid mõni protsendipunkt, kuid Tallinna lähivaldadesse või mujale Eestisse lahkunud eestlased leidsid end oma uues elukohas märkimisväärselt omakeelsemast keskkonnast.

Neid tulemusi võib illustreerida ka elukohavalikute geograafia abil (vt joonised 3.3.3–3.3.5). Tallinna-siseselt elukohta vahetavad vene emakeelega inimesed

Tabel 3.3.2. Aastal 2000 Tallinnas elanud eesti- ja venekeelse elanikkonna rände intensiivsus perioodil 2000–2011

		Vahetas elukohta 2000–2011		Rändeintensiivsus	
Kokku	**Rahvaarv[1]**	**Rändajate arv**	**%**	**2000–2011**	**Aasta keskmine**
Eestikeelne rahvastik	132 404	65 609	50%	496‰	42‰
Venekeelne rahvastik	105 813	36 374	34%	344‰	29‰
Linnasisene ränne					
Eestikeelne rahvastik	132 404	36 778	28%	278‰	24‰
Venekeelne rahvastik	105 813	28 506	27%	269‰	23‰
Eeslinnastumine					
Eestikeelne rahvastik	132 404	20 076	15%	152‰	13‰
Venekeelne rahvastik	105 813	6 007	6%	57‰	5‰
Ränne mujale Eestisse					
Eestikeelne rahvastik	132 404	8 755	7%	66‰	6‰
Venekeelne rahvastik	105 813	1 861	2%	18‰	2‰

Allikas: Mägi jt 2016.

1. Vähemalt 18-aastane rahvastik, kes elas 2000. aastal Tallinnas ja 2011. aastal Tallinnas või mujal Eestis.

Tabel 3.3.3. Venekeelse elanikkonna osatähtsus 2000. ja 2011. aasta elukohaasumites

Eestikeelne elanikkond	**2000. aasta naabruskond[1]**	**2011. aasta naabruskond[2]**
Linnasisesed rändajad	36,53%	31,98%
Tallinna ümbruse linnadesse rändajad	39,75%	37,88%
Tallinna ümbruse valdadesse rändajad	37,74%	11,80%
Muudesse Eesti linnadesse rändajad	37,01%	15,54%
Muudesse Eesti maapiirkondadesse rändajad	37,17%	4,10%
Mitterändajad (jäid samasse naabruskonda)	35,02%	36,72%
Venekeelne elanikkond		
Linnasisesed rändajad	49,65%	53,63%
Eeslinna satelliitlinnadesse rändajad	53,75%	68,61%
Maalistesse eeslinnaasulatesse rändajad	51,66%	17,23%
Muudesse Eesti linnadesse rändajad	48,21%	62,75%
Muudesse Eesti maapiirkondadesse rändajad	49,27%	24,52%
Mitterändajad (jäid samasse naabruskonda)	52,78%	56,98%

Allikas: Mägi jt 2016

1. 2000. aastal Tallinnas elanud rahvastik.

2. 2011. aastal Tallinnas, eeslinnavööndis või muudes Eesti regioonides elanud rahvastik.

liiguvad rohkem paneelelamupiirkondade (näiteks Lasnamäe, Väike-Õismäe, Mustamäe ja Pelguranna) asumite vahel, kus on venekeelse rahvastiku osa suurem ning kus asuvad venekeelsed koolid ja lasteaiad. Eestlaste elukohavalikuid iseloomustab soov elada Kalamajas, Kadriorus ja sarnastes siselinna piirkondades ning kesklinnas, sagedamini valitakse elukohaks ka Tallinna eramajapiirkonnad (Nõmme ja Pirita), eluasemete suure pakkumise tõttu kolitakse üsna sageli ka paneelelamupiirkondadesse (kuid eestlaste puhul pigem harva Lasnamäe asumitesse).

Tallinna lähipiirkondades otsivad eestlased endale kodu linnaga vahetut külgnevates kiiresti kasvavates uusasumites ja suvilapiirkondades Harku, Saue, Saku, Kiili, Rae ja Viimsi valdades, eriti neis asumites, mis paiknevad mere ääres (Viimsi ja Harku valdades). Venekeelsed inimesed eelistavad koduotsingutel tuttavat keelekeskkonda, näiteks suunduvad nad sageli tööstusliku taustaga linnaümbruse väikelinnadesse (peamiselt Maardusse) või suvilapiirkondadesse (peamiselt Muuga, samuti Maardu linn).

Väga selge erinevus sihtkohtade valikul on rändel kaugemale Eestisse: venekeelne elanikkond liigub peamiselt Ida-Virumaa, aga ka teistesse Tallinna linnapiirkonnast väljaspool asuvatesse linnadesse, kus venekeelne kogukond on suurem (Paldiski, Tapa, Loksa, Tartu, Pärnu), eestlased suunduvad ühtlasemalt teistesse maakonnakeskustesse ja maapiirkondadesse, Ida-Virumaale aga harva.

Selline elukohtade valiku erinevus on osaliselt kindlasti seotud omakeelse keskkonna eelistusega mõlemas keelekogukonnas. Lisaks on pealinna ja pealinna piirkonna siseselt kodu valides oluline linnaosa ning eeslinnaasumite rahvastiku sotsiaalmajanduslik koosseis. Siin on toimunud ajaga muutused: nõukogudeaegse korteripuuduse ajal oli korter paneelelamupiirkonnas soovitumaid elukohavalikuid, nüüd aga eelistatakse väiksemate kortermajadega piirkondi kesklinna läheduses, madaltihedaid eramajapiirkondi linnas, uusi kortermaju linna piiril ja rohelisi eeslinnaasumeid. Eestlastel läheb tööturul paremini, seega saavad nad rohkem endale lubada elamist neis tõusva kinnisvarahinnaga elukeskkondades. Enamasti on need asumitüübid ka eestikeelsemad, mistõttu ei ole sealne keelekeskkond venekeelsete jaoks väga ligitõmbav. Samamoodi on venekeelsem Ida-Virumaa piirkondade võrdluses vähematraktiivse tööturuga.

Muutused Tallinna keelekogukondade elukohamustrites aastatel 1989–2011

Eesti-sisese rände sihtkohtade erinevus kujundas ümber ka keelekogukondade segregatsioonimustreid Tallinnas. Sellesse analüüsi on kaasatud kolme viimase rahvaloenduse (1989, 2000, 2011) andmed, et näha muutusi kogu sotsialismijärgsel ajal. Paralleelselt on jälgitud keelekogukondade ja erineva sotsiaalmajandusliku staatusega inimeste elukohtade eraldatust linnaruumis (analüüsis on kasutatud ametirühmasid rahvusvahelise ISCO – International Standard Classification of Occupatons 2008 – klassifikatsiooni järgi).

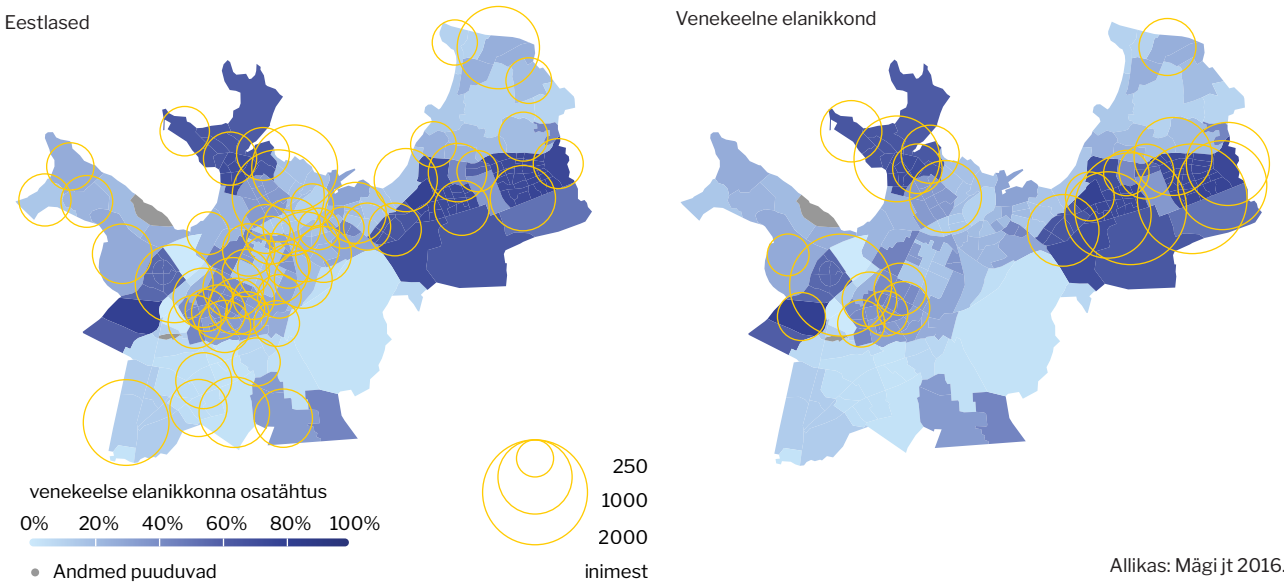
Nagu öeldud, kujunes nõukogude aja Tallinnas küll välja märkimisväärne keelekogukondade eraldatus, kuid sisserändajad ei elanud siin põhirahvusega võrreldes kehvemates asumites. See olukord on hakanud nüüd muutuma. Osaliselt on tegemist ülalkirjeldatud elanikkonna tegeliku ümberpaiknemisega: kõrgemate ametite esindajad on suurema sissetulekuga ja nad saavad endale lubada hinnatumaid elukeskkondi. Lisaks on aga tegemist ka muutustega subjektiivsetes hinnangutes linnaosade kohta. Paneelelamupiirkonnad on praeguseks füüsiliselt ja moraalselt vananenud, avalikud investeeringud neisse on iseseisvuskümnenditel olnud napid. Isegi kui inimene ei ole elukohta vahetanud, võis ta enne elada hinnatud kohas, kuid nüüd on tema asum populaarsust kaotamas, seetõttu elab ta praegu vähemhinnatud kohas.

Joonis 3.3.6 kinnitab, et kõrgema ametialase staatusega elanikud elasid nõukogude aja lõpus (1989) enamasti samades asumites madalama astme ametite esindajatega, selgelt mainekamaid asumeid oli vähe. 1990. aastate lõpuks hakkasid eristuma kõrgema sotsiaalmajandusliku staatusega elanike elukohad (vt joonis 3.3.7): kesklinn, mereäärsed alad ja linnasisesed vanemad eramajapiirkonnad. 2011. aastaks (vt joonis 3.3.8) suurenesid need erisused veelgi. Selgelt kõige madalama sotsiaalse staatusega olid selleks ajaks suurim paneelelamupiirkond Lasnamäe ja Kopli Põhja-Tallinnas. Teised suuremad paneellinnakud, Väike-Õismäe ja Mustamäe, püsisid sotsiaalmajanduslikult segunenud piirkondadena. Venekeelse elanikkonna suur osatähtsus asumites ei olnud 1989. aastal seotud sotsiaalmajandusliku segregatsiooniga (vrd joonised 3.3.6 ja 3.3.9). 2011. aastaks aga oli välja kujunenud üsna selge venekeelse kogukonna ja madalama astme ametirühmade elukohtade kattuvus (vt joonis 3.3.8 ja 3.3.11).

Uussisserändajate elukohad Tallinnas

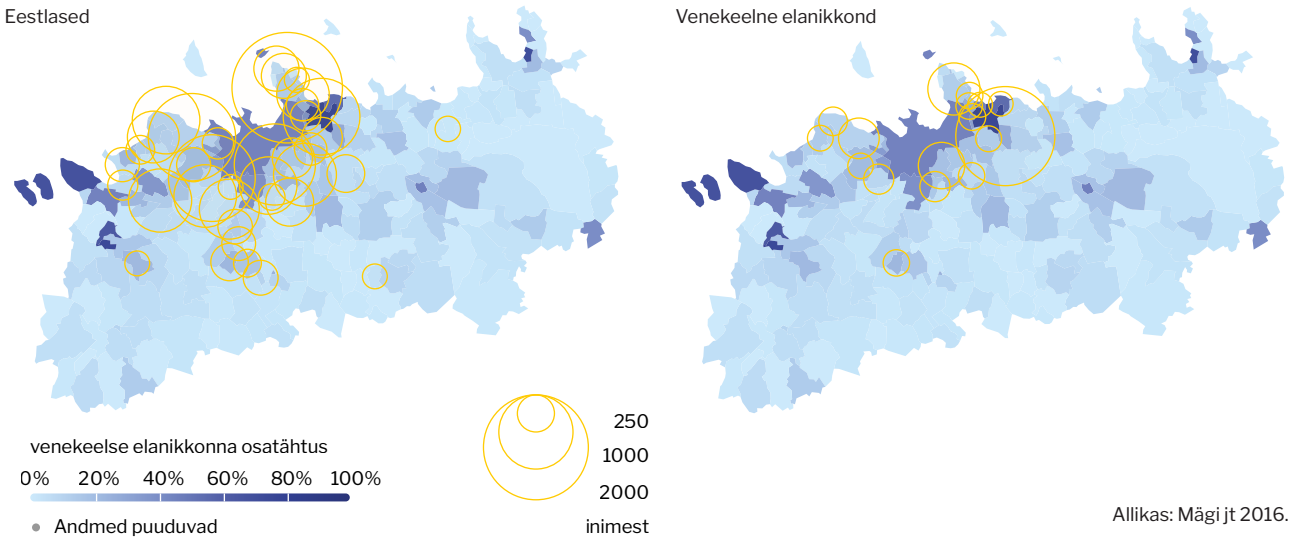
Senist kahel keelekogukonnal põhinevat asustussüsteemi ja Tallinna linnaruumi hakkab aeglaselt ümber kujundama uussisseränne. Kõige suurem osa perioodi 2000–2011 uussisserändajatest asus elama Tallinna (2011. aasta rahvaloenduse andmetel). See sarnaneb suundumustega teistes riikides, kus sisserändajad saabuvad enamasti suurematesse linnadesse. Tallinna rahvastik moodustab Eesti elanikkonnast vähem kui kolmandiku, kuid 2000. aastatel riiki saabujatest valis oma elukohaks pealinna 47% tulijatest. Mujalt maailmast ja Euroopa Liidust saabujate hulgas oli pealinna elama asunud inimeste osatähtsus veelgi suurem.

Joonis 3.3.3. Linnasiseste rändajate sihtkohad Tallinnas perioodil 2000–2011

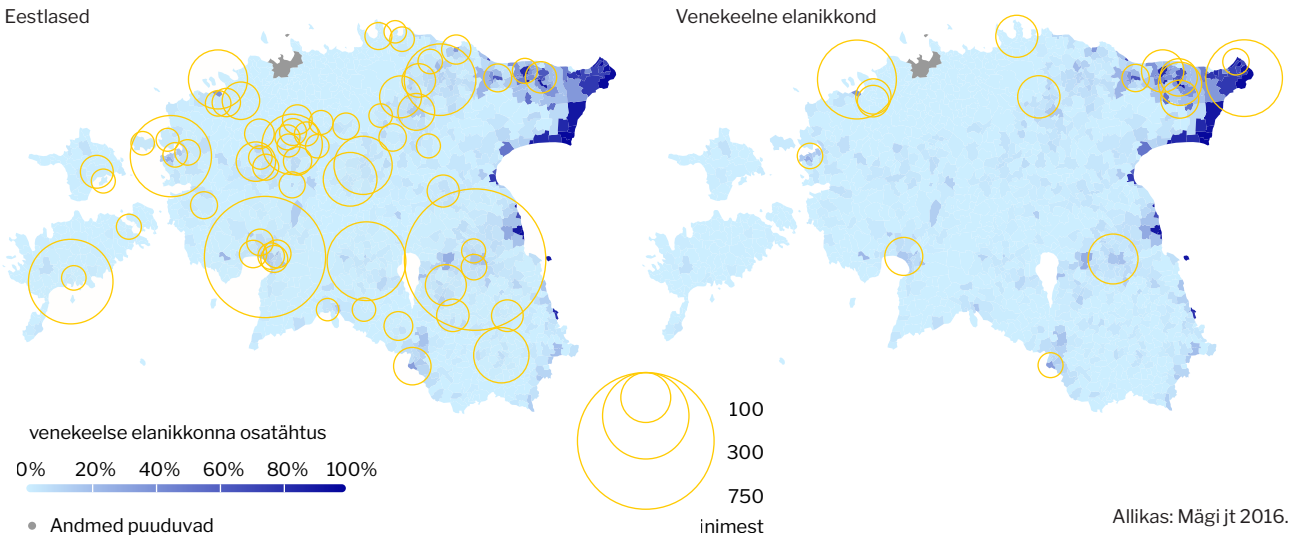
Allikas: Mägi jt 2016.

Joonis 3.3.4. Tallinnast eeslinnavööndisse rändajate sihtkohad perioodil 2000–2011

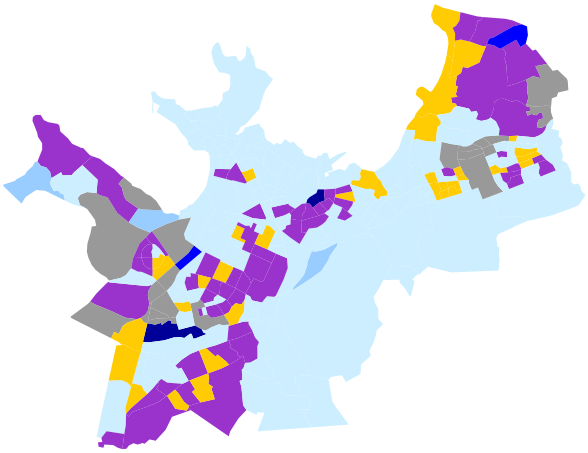
Allikas: Mägi jt 2016.

Joonis 3.3.5. Tallinnast mujale Eestisse rändajate sihtkohad perioodil 2000–2011

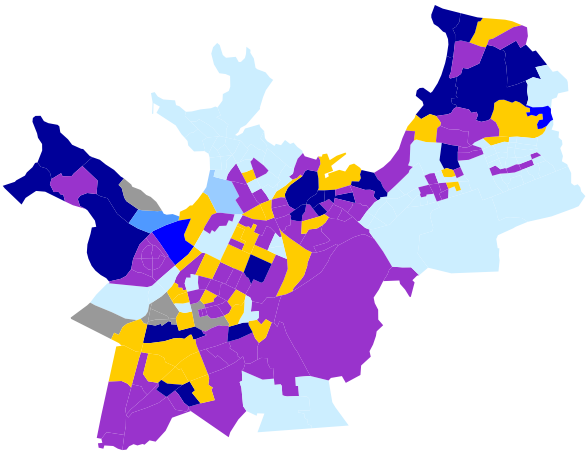
Allikas: Mägi jt 2016.

Joonis 3.3.6. Tallinna asumite sotsiaalmajanduslik staatus 1989. aastal

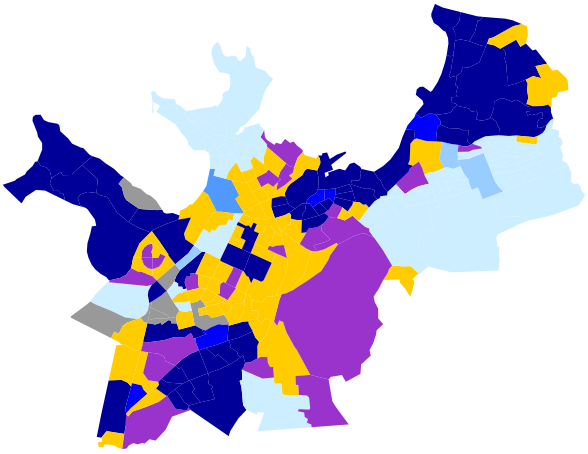
Allikas: 1989. aasta rahvaloendus.

Joonis 3.3.7. Tallinna asumite sotsiaalmajanduslik staatus 2000. aastal

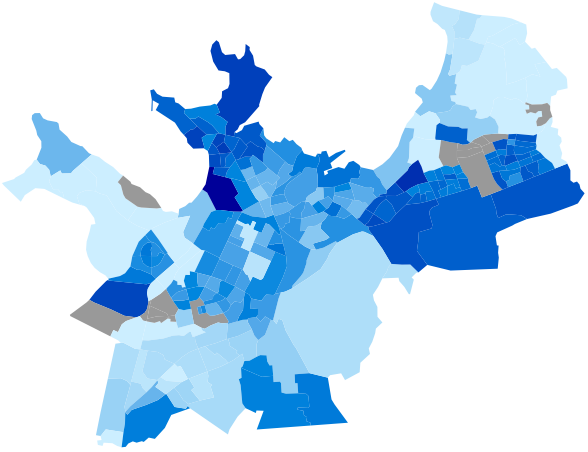
Allikas: 2000. aasta rahvaloendus.

Joonis 3.3.8. Tallinna asumite sotsiaalmajanduslik staatus 2011. aastal

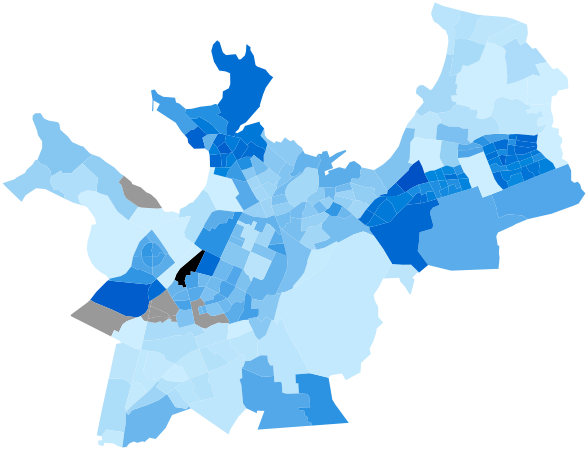
Allikas: 2011. aasta rahvaloendus.

Joonis 3.3.9. Venekeelsete inimeste osatähtsus Tallinna asumites 1989. aastal

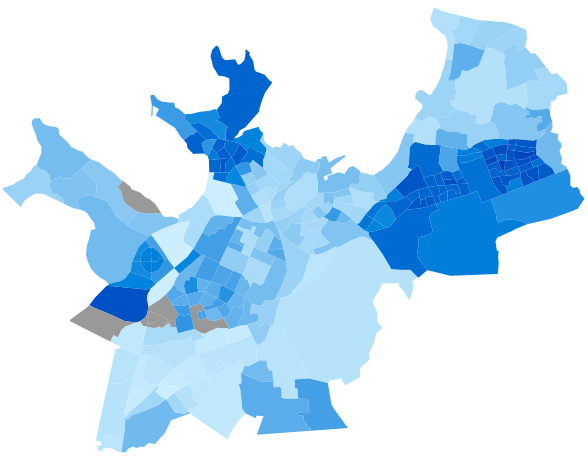
Allikas: 1989. aasta rahvaloendus.

Joonis 3.3.10. Venekeelsete inimeste osatähtsus Tallinna asumites 2000. aastal

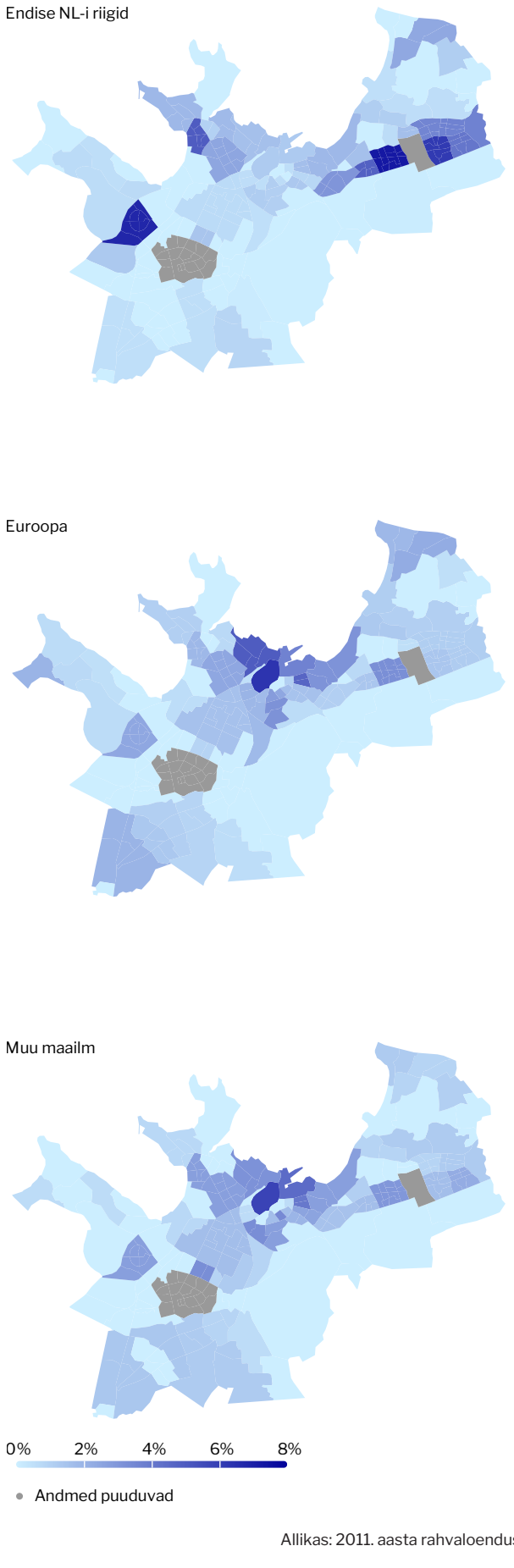
Allikas: 2000. aasta rahvaloendus.

Joonis 3.3.11. Venekeelsete inimeste osatähtsus Tallinna asumites 2011. aastal

Allikas: 2011. aasta rahvaloendus.

Joonis 3.3.12. Perioodil 2000-2011 saabunud sisserändajate jaotumine Tallinna asumitesse 2011. aasta elukohtade järgi

Allikas: 2011. aasta rahvaloendus.

Senise sisserände kolm suuremat päritolumaade rühma – endise Nõukogude Liidu aladelt, Euroopa Liidu riikidest ja mujalt maailmast saabunud inimesed – on Tallinna linnaruumis paigutunud erinevalt. Esimese rühma asumite valik peegeldab vene keeleruumi tähtsust (vt joonis 3.3.12a). Enamasti asub see rühm elama suure venekeelse elanikkonna osatähtsusega piirkondadesse, näiteks Lasnamäele, Väike-Õismäele ja Pelguranda. Muudest Euroopa riikidest saabunud inimesed valivad elukohaks kesklinna või mõne kesklinnalähedase maineka siselinnakvartali, Kadriorg, Kalamaja jt (vt joonis 3.3.12b). Mujalt maailmast saabujate elukohavalikud on üldiselt viimastega sarnased, sest suuremalt jaolt moodustavad siiani selle rühma samuti arenenud majandusega riikidest pärit sisserändajaid (vt joonis 3.3.12c). Erinevalt muudest Euroopa sisseränderiikidest ei ole vaesematest riikidest ja maailma konfliktikolletest saabujad Eesti sisserändes proportsioonides praegu veel väga olulised ja seetõttu on vara ka analüüsida selle mõju asustussüsteemile ja linnaruumile.

Keeleruumilt muutuvad kesklinn, Kalamaja, Telliskivi, Kadriorg ja teised kiiresti muutuvad siselinnapiirkonnad nüüd mitmekeelseks. Kasvab soome ja inglise keele tähtsus nende asumite igapäevaelus, samuti eesti keele roll, samal ajal kui majanduslikult vähemedukas venekeelne elanikkond tõrjutakse vähemhinnatud linnapiirkondadesse. Seda kultuurilist mitmekesistumist illustreerib ettepanek rajada kolmekeelse (eesti, vene ja inglise) kümblusprogrammiga Kalamaja Avatud Kool. Seal soovitakse teadlikult komplekteerida klassid, kus asuvad õppima erineva emakeelega lapsed. Ka teised asumite elukvaliteedi edendamisele suunatud ettevõtmised (nt aktiivselt planeerimisdiskussioonides osalevad asumiseltsid) jätavad siselinna asumites vaesema venekeelse kogukonna kõrvale, sest nende ettevõtmiste eesotsas on enamasti viimase kümne aasta jooksul piirkonda kolinud eestlased.

Kokkuvõte

Inimeste elukohavahetused ei ole seni toonud kaasa eesti ja vene emakeelega inimeste suuremat segunemist, pigem vastupidi: 2000. aastal Tallinnas elanud eestlaste jaoks on nende keelekeskkond elukohavahetuste tagajärjel muutunud eestikeelsemaks ning venekeelsete pealinlaste jaoks enamasti venekeelsemaks. Kestvad rahvuspõhised võrgustikud, näiteks eesti ja vene keele alusel eraldatud koolisüsteem, eraldatus tööturul ja keelekogukondade erinevad majanduslikud võimalused suurendavad ruumilist eraldatust veelgi. Hoolimata venekeelse elanikkonna kujunemise ajaloolisest eripärast, on nende koht ühiskonnas praegu sarnane sisseränderahvastiku positsiooniga teistes Põhja- ja Lääne-Euroopa linnades: sisserändajate elukohavalikuid

suunavad põhirahvusest väiksemad majanduslikud võimalused ja soov elada koos rahvuskaaslastega.

Muret tekitab asjaolu, et venekeelne elanikkond marginaliseerub ruumiliselt ehk rändab nii linnasiseselt kui ka linnast lahkudes üha rohkem elukeskkonda, kus elavad madalama sotsiaalmajandusliku staatusega elanikud. Selline etnilis-keelelise ja majandusliku ebavõrdsuse kattumine ruumis on peamine erineva kultuuritaustaga inimeste pingete ajend Euroopa linnades. Hoolimata venekeelse elanikkonna lõimumisest Eesti ühiskonda Eesti kodakondsuse valiku ja eesti keele õppimise kaudu, elavad kaks keelekogukonda Eestis igapäevaelu ruumiliselt lahus. Mõlemad keelekogukonnad on piisavalt suured, et teise kogukonnaga ei ole ilmtingimata vaja suhelda.

Meie peamiselt vene- ja eestikeelset linnaruumi on hakanud muutma ka uussisseränne. Senised uussisserändajad sarnanevad sotsiaalmajandusliku staatuse ja elukohavalikute poolest nooremate ja edukamate eestlastega (Euroopast ja mujalt maailmast saabujad) või venekeelse kogukonnaga (endise Nõukogude Liidu aladelt saabujad). Viimaste saabumist Eestisse hõlbustab vene keele tähtsus tööturul ning venekeelne kultuuriruum ja haridussüsteem. Sisserändajate eluaseme- ja asumivalikud peegeldavad Eesti omandikesksel eluasemeturul mõistagi nende majanduslikke võimalusi. Endise Nõukogude Liidu alade elatustase on valdavalt madalam Eesti elatustasemest, seetõttu on mõistetav, et sealt tulenev sisseränne muudab meie linnade vähem jõukaid piirkondi ajaga venekeelsemaks. Eestist jõukamatest riikidest pärinevad sisserändajad aga annavad koos eestlastega hoogu siselinna piirkondade muutumisele.

Püsiv ja üha suurem eraldatus ajendab küsima, kuidas soodustada keelekogukondade sedavõrd mõjusaid kontakte, et see viiks paralleelühiskondade asemel suhtluse ja tegeliku lõimumiseni, sealhulgas sarnaste elukohaeelistusteni. Eraldatuse püsimise põhjused peituvad sügaval ühiskonna toimimispõhimõtetes. Näiteks eesti keele kehv oskus piirab venekeelse kogukonna töövõimalusi ja seega ka võimalusi osta kodu samadesse asumitesse, kus elavad eestlased. Ehkki venekeelse hariduse püsimine või selle osatähtsuse vähendamine on poliitiliselt tundlik teema, on paralleelühiskondade püsimise süvapõhjus eesti ja vene kodukeelega laste ning noorte eraldatud koolikeskkonnad.

Siit on asjakohane edasi mõelda ka kasvavale sisserändele Euroopasse. Ehkki ühiskondlik arutelu vaesematest riikidest saabujate ja pagulaste lõimimise üle on juba käivitunud, ei kujunda see rühm praegu veel meie linnade etnilis-keelelise maastiku põhijooni. Sisenedes aga tööturule madalama positsiooniga töötajatena, leiavad nad end paratamatult venekeelsest töökeskkonnast. Samuti on eluasemeturul neile kättesaadav ennekõike odavam eesti-vene segakeelne keskkond paneelelamurajoonides. Liiatigi on vene keel maailmas eesti keelest oluliselt rohkem levinud ja võimalik, et paljudel saabujatel juba on mõningane vene keele oskus. Kui Eesti ühiskonnas toimivad kaks teineteisest eraldatud paralleelühiskonda juba praegu, millisesse neist hakkavad siis sulanduma uued sisserändajad uutest lähtekohariikidest?

Tänuavaldused

Esitatud analüüsid on tehtud järgmiste uurimisprojektide käigus: Eesti Teadusfondi personaalgrant ETF-9247, institutsionaalne uurimistoetus IUT2-17, uurimisprojekt SCOPES. Koostööd tegid kolleegid Kadi Mägi, Tiit Tammaru, Annika Väiko ning üliõpilased Kalju Kratovitš ja Kerstin Uiboupin.

Viidatud allikad

Bauer, T., Zimmermann, K. F. (1997). Unemployment and Wages of Ethnic Germans. *The Quarterly Review of Economics and Finance* 37 (1), 361–377.

Bolt, G., van Kempen, R., van Ham, M. (2008). Minority Ethnic Groups in the Dutch Housing Market: Spatial Segregation, Relocation Dynamics and Housing Policy. *Urban Studies* 45 (7), 1359–1384.

Bråmå, Å. (2006). White Flight? The Production and Reproduction of Immigrant Concentration Areas in Swedish Cities, 1990–2000. *Urban Studies* 43 (7), 1127–1146.

Damm, A. P., Rosholm, M. (2009). Employment effects of spatial dispersal of refugees. *Journal of Labour Economics* 27 (2), 105–146.

Dill, V., Jirjahn, U. (2014). Ethnic Residential Segregation and Immigrants' Perceptions of Discrimination in West Germany. *Urban Studies* 51 (16), 3330–3347.

Eesti integratsiooni monitooring (EIM) (2015). Kultuuriministeerium, Balti Uuringute Instituut, Tallinna Ülikool ja SA Poliitikauuringute Keskus Praxis.

Leetmaa, K., Tammaru, T., Hess, D. B. (2015). Preferences Toward Neighbor Ethnicity and Affluence: Evidence from an Inherited Dual Ethnic Context in Post-Soviet Tartu, Estonia. *Annals of the Association of American Geographers* 105 (1): 162–182.

Marksoo, A. (1990). Tallinn eesti rahvarände süsteemis. Eesti Geograafia Seltsi Aastaraamat 25, 53–66, Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus.

Musterd, S. (2006). Segregation, Urban Space and Resurgent City. *Urban Studies* 43 (8), 1325–1340.

Mägi, K., Leetmaa, K., Tammaru, T., van Ham, M. (2016). Types of spatial mobility and change in people's ethnic residential contexts. *Demographic Research*, 34 (41), 1161–1192.

Rannut, Ü. (2005). Keelekeskkonna mõju vene õpilaste eesti keele omandamisele ja integratsioonile Eestis. Tallinna Ülikool, doktoriväitekiri. TLÜ Kirjastus.

Verschik, A. (2008). Emerging Bilingual Speech. From Monoingualism to Code-Coping. London, New York: Continuum International Publishing Group.

Zabrodskaja, A. (2015). What is my country to me? Identity construction by Russian-speakers in the Baltic countries. *Sociolinguistic Studies* 9, 217–241.

3.4. Rahvuslik segregatsioon Eesti tööturul

Ellu Saar, Jelena Helemäe

Sissejuhatus

Nii teoreetilised käsitlused kui ka riikide poliitika lähtuvad eeldusest, et tööturg on oluline värav, mille kaudu sisserändajad sisenevad vastuvõtvasse ühiskonda (Lessard-Phillips *et al*. 2012). Tööturule sisenemise edukus oleneb paljudest asjaoludest alates sisserändajate oskustest ja omadustest kuni vastuvõtva ühiskonna rändepoliitika, haridussüsteemi ja tööturu korralduse eripäradeni ning võrdseid tööturu võimalusi toetavate diskrimineerimisvastaste meetmeteni. Uuringute tulemused näitavad veenvalt, et uusasukate olukord tööturul on kohalike töötajate omast viletsam, aga oleneb väga palju nende saabumise asjaoludest, päritolumaast, haridustasemest ja muudest oskustest, sh keeleoskusest (Crul & Schneider 2010).

Riigi võimekust sisserändajate lõimimisel hinnatakse mitte niivõrd esimese põlvkonna, kuivõrd nende laste ehk teise põlvkonna edusammude alusel (Portes & Rumbaut 2001). Seda põhimõtet saab jälgida ka Eesti ühiskonna lõimumise hindamisel, sest Eesti tööturul tegutseb juba Teise maailmasõja järel Nõukogude Liidust (enamasti vene päritoluga) sisserännanute kolmas põlvkond. Nende vanavanemate saabumise ajal aga oli Eesti poliitiline, sotsiaalne ja majanduslik olukord praegusest täiesti teistsugune, kuigi geograafiliselt asuvad nad samal territooriumil.

Artiklis on keskendutud Eesti tööturu rahvuslikule segregatsioonile, mille all on silmas peetud eestlaste ja teiste rahvuste jaotuses ametite ning majandusharude erinevusi. Segregatsioonist rääkides on eristatud selle horisontaalset (jagunemine majandusharu ehk tegevusala alusel) ja vertikaalset (jagunemine hierarhiliselt paiknevatesse ametirühmadesse) mõõdet. Tööturu rahvuslik segregatsioon on takistab oluliselt ühiskonna lõimumist ainuüksi seetõttu, et eri rahvustest inimesed ei tegutse koos ega lävi iga päev ühes olulisemas eluvaldkonnas ehk tööl.

2015. aasta Eesti ühiskonna integratsiooni monitooringu andmed on näidanud, et 56% eestivenelastest ja 49% eestlastest suhtlevad teisest rahvusest inimestega just tööl või koolis, hoopis vähem aga vaba aja veetmisel, vastavalt 36% ja 23% (Kruusvall 2015 65–66). Teine oluline tegur, mis tööturu rahvusliku segregatsiooni puhul ühiskonna lõimumist takistab, on sellest tulenev tajutud ebavõrdsus. Ehk teisisõnu, tööturul kujunev rahvuslik ebavõrdsus õõnestab ühiskonna sidusust niivõrd, kuivõrd ebasoodsamas olukorras olijad tajuvad seda ebaõiglasena. Eestis peab 2015. aasta integratsiooni monitooringu andmetel vaid kolmandik teiste rahvuste esindajatest hea töö saamise võimalusi erasektoris eestlastega võrdseks, kuid eestlastest hindab venekeelsete inimeste ja eestlaste hea töö saamise võimalusi võrdseks veidi üle poole. Veelgi kriitilisemad oldi riigi- või omavalitsuses juhtivale ametikohale jõudmise võimaluste korral: eestlaste ja venekeelsete inimeste võimalusi

hindas võrdseks iga üheteistkümnes eestivenelane, küll aga iga neljas eestlane. Need andmed näitavad veenvalt, et teiste rahvuste esindajad hindavad oma võimalusi Eesti tööturul edasijõudmiseks eestlastega võrreldes märkimisväärselt viletsamaks.

Peatükis on otsitud vastuseid järgmistele küsimustele. Esiteks, kui suur on eestlaste ja teiste Eestis elavate rahvuste tööturu segregatsioon ameti ja majandusharu alusel? Teiseks, millised muutused on tööturu rahvuslikus segregatsioonis viimase 25 aasta jooksul toimunud? Kolmandaks, kuidas on omavahel seotud Eesti tööturu horisontaalne ja vertikaalne segregatsioon? Kasutatud on Eesti tööturu uuringu (ETU) perioodi 1989–2015 iseloomustavaid andmeid. ETU on küsitlusandmestik, mis paraku ei hõlma Eestisse uussisserändajaid viimase 25 aasta jooksul. Seetõttu on nimetatud teiste rahvuste esindajaid eestivenelasteks, sest valdav enamik neist on pärast Teise maailmasõda Nõukogude Liidu aladelt sisserännanud inimesed ja nende järeltulijad, kes on rahvuselt venelased või on vene keel nende kodukeel.

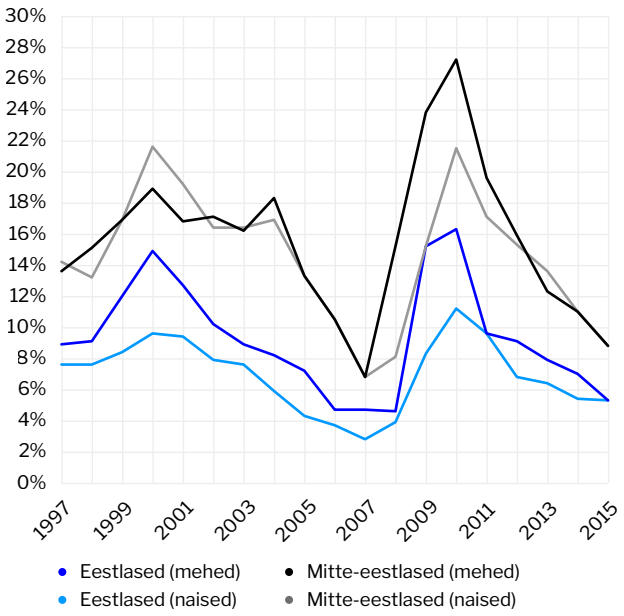
3.4.1. Töötuse ulatuse rahvuslik erinevus

Tööturu rahvusliku jaotuse analüüsimisel on vaadeldud töötuse näitajaid, sest töötus iseloomustab tõrjutust tööturult ehk puudulikku lõimumisvõimalust. Töötud on inimesed, kes otsivad aktiivselt tööd ja on selle leidmisel valmis kohe tööd alustama. ETU andmed näitavad, et Eesti iseseisvuse taastamisele järgnenud siirdekogemus tööturul osutus eestivenelastele dramaatilisemaks kui eestlastele, sest nende töötus kasvas oluliselt kiiremini kui eestlaste oma ning selle ulatus olenes majandustsüklist enam kui eestlaste puhul (vt joonis 3.4.1).

Samal ajal on töötuse ajaline muutumine olnud rahvusrühmades üsna sarnane: 1990. aastate lõpus töötuse määr suurenes, kuid eeskätt eesti rahvusest meeste ja eestivenelastest naiste seas. Nii eestlastest naiste kui ka eestivenelastest meeste hulgas oli töötuse kasv eespool nimetatud perioodil märgatavalt tagasihoidlikum. Käesoleva sajandi alguse majandustõus aga ei toonud kaasa olulisi muutusi tööhõive riskide ja võimaluste jaotumisse rahvuslikus lõikes. 2000. aastast kuni 2008. aasta majanduskriisi alguseni vähenes töötus mõlemas rahvusrühmas oluliselt, kuid jäi eestivenelaste seas ikkagi märgatavalt suuremaks eestlaste vastavast näitajast. Kui 2001. aastal oli tööealiste (vanuses 15–74) eestivenelaste töötuse määr eestlaste omast 1,6 korda kõrgem, siis aastatel 2004–2006 oli see vahe lausa 2,4-kordne. Parimas tööeas (vanuses 25–39) töötajate puhul oli eestlaste ja eestivenelaste erinevus veelgi ilmsem: aastatega 2001–2006 kasvas töötuse vahe 1,8-kordsest 3,3-kordseks. Erinevused olid eriti märkimisväärsed naiste töötuse määras: näiteks 2005. aastal oli eestivenelastest naiste töötuse määr eesti rahvusest naiste vastavast näitajast 3,1 korda kõrgem.

2008. aasta majanduskriisi alguseks peaaegu kadusid soolised erinevused mõlema rahvusrühma sees (kuid mitte rahvusrühmade vahel): kriisi ajal olid just eestivenelased need, keda võrreldes eestlastega mõjutasid ebaproportsionaalselt rohkem töötus, aga ka muud muutused tööturul (sh nt tööaja vähendamine, sundpuhkus jms). Aastaks 2010 suurenes töötuse määr eestivenelastest meeste seas rekordilise 27%-ni ja naiste seas 22%-ni. Veelgi rängemalt mõjutas majanduskriis noori: 15–24-aastaste eestivenelaste töötuse näitaja kasvas 2010. aastal 43%-ni. 2015. aastaks erinevused vähenesid, kuid eestivenelaste töötus on endiselt 1,5 korda suurem kui eestlaste vastav näitaja. Samuti on endiselt suurimad rahvuste erinevused kõige nooremas vanuserühmas: eestivenelastest noorte töötus on endiselt väga suur (22,6%), ületades eestlaste oma 2,1 korda (eestlastest noorte vastav näitaja oli 2015. aastal 10,6%). Eestis on küllalt tavaline, et rahvuslikud erinevused töötuse määras on suuremad majanduslikult keerulistel ja väiksemad n-ö headel aegadel.

Joonis 3.4.1. Töötuse määr rahvuste lõikes, 1997–2015

Allikas: statistikaamet.

3.4.2. Üldised suundumused tööturul tegevusala alusel

Tööturu rahvusliku segregatsiooni horisontaalne mõõde peegeldab rahvusrühmade jagunemist majandusharude ehk tegevusalade alusel. Eestis on see jagunemine paljuski nõukogude aja pärand, kajastades tolleaegse käsu-

majanduse võimusuhteid. Nõukogude Liidu moderniseerimise, linnastumise ja industrialiseerimise poliitika mõjul rändasid Eestisse eelkõige tööstustöölised. Eriti ilmseks aga muutus rahvuslik eristumine 1960. aastate teisest poolest koos oluliste muutustega majanduse korralduses. Käsumajanduslike võimusuhete tsentraliseerimisega jäi Eesti enda käsutada oluliselt väiksem tööturu osa, nn kohalik majandus. Üleliiduline majandus värbas tööjõudu väljastpoolt Eestit, kuid kohaliku alluvusega ettevõtetele õpetati töötajaid eelkõige Eesti õppeasutustes.

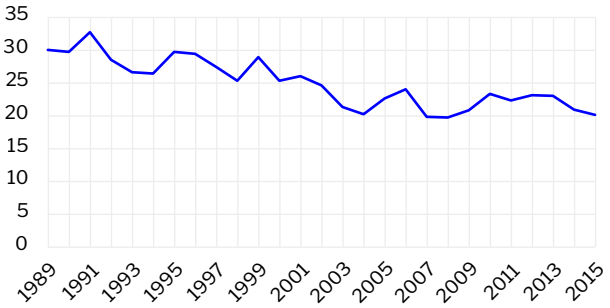
Rahvusliku eraldatusega kaasnes ka ebavõrdsus. Üleliidulised ettevõtted olid tihedalt seotud sõjatööstusega ja nende kaudu saadavad hüved (näiteks korter, aga ka toidukaubad) olid hoopis soodsamad kohaliku majanduse pakutuga võrreldes. Selline hüvede jagamine ettevõtete kaudu mõjutas väga palju inimeste elujärge ja selle kaudu ka rahvussuhteid. Eesti iseseisvuse taastamisega kaotati käsumajanduslikud võimusuhted. Uute võimusuhetega rahvuslik eraldatus oluliselt ei vähenenud, küll aga muutus mõnevõrra see, millistele tegevusaladele millised rahvused koondusid. Avalikus sektoris vähenes eestivenelaste osa, venekeelsed ettevõtjad aga „liikusid" tööstusest hoopis teenindusse (nt hulgikaubandusse) (Vöörmann & Helemäe 2003).

Tööturu horisontaalne segregatsioon on tugevalt seotud ka rahvuslik-keelelise jaotumisega Eesti haridussüsteemis nii kooli õppekeele, omandatud haridustaseme kui ka eriala alusel. Näiteks jätkavad vene õppekeelega põhikooli lõpetanud noored sagedamini õpinguid kutsekoolis, aga eestikeelsete põhikoolide lõpetajatest suurem osa gümnaasiumis või keskkoolis (Lindemann & Saar 2012). Tegemist ei ole sugugi alati „vabatahtliku" valikuga. Lõimumisvaldkonna sotsiaalsete rühmade uuringus viitasid vene noored kutsekoolile kui paljude jaoks sundvalikule, sest kardeti, et gümnaasiumis ei tulda toime osalise eestikeelse õppega (MEIS 2013). Samuti toimub kutsehariduses erialane jagunemine õppekeele alusel: venekeelsete kutsekoolide õpilaste seas on enam tehnikaerialade omandajaid, eesti õppekeelega kutsekoolides on suurem osa teenindusega seotud erialadel õppijaid. Erialavaliku piirangud tulenevad vene õppekeelega kutsekoolides pakutavatest erialadest.

Järgnevalt on iseloomustatud üldisi suundumusi tööturu rahvuslikul jagunemisel tegevusalade järgi. Jooniselt 3.4.2 näeme, et kuigi horisontaalse erinevuse indeksi väärtus on aastatel 1989–2015 üles-alla kõikunud, on üldiselt hinnates indeksi väärtus – ja selle abil hinnatud Eesti tööturu rahvuslik segregatsioon tegevusalade lõikes – kuni 2000. aastate esimese pooleni vähenenud. 1990. aastate alguse 33%-lt on see jõudnud 2015. aastaks 20%-le. 1990. aastatel vähenes horisontaalse erinevuse indeks märkimisväärselt, peegeldades ennekõike hõivatute vähenemist üldises tööhõivestruktuuris kahel rahvuslikult segregeeritud tegevusalal: põllumajanduses, kus valdavalt töötasid eestlased, ja tööstuses, kus olid ülekaalus eestivenelased. 1989. aastal töötas 21% kõigist hõivatutest põllumajanduses ja ligi 30% tööstuses, kuid 1990. aastate lõpuks oli põllumajanduses ja tööstuses hõivatute osa langenud vastavalt 8% ja 25%-ni. 2015. aastaks toimunud edasised struktuursed muutused tööhõives on kaasa toonud horisontaalse erinevuse indeksi jätkuva mõningase languse. Seega ei ole rahvusliku segregatsiooni ulatus tegevusalade alusel Eesti tööturul väga oluline probleem.

Tööturu segregatsiooni mõõtmiseks kasutatakse tavapäraselt erinevuste indeksit, mis näitab, mitu protsenti eestlasi (või eestivenelasi) peaks vahetama tegevusala või ametit selleks, et kummagi rahvuse jaotus tegevusalade (horisontaalne indeks) või ametite (vertikaalne indeks) lõikes oleks võrdne. Kui indeksi väärtus on 0, siis see tähendab, et eri rahvusest inimeste jaotus tegevusalade ja ametite lõikes on võrdne (näiteks tööstuses hõivatuid oleks eestlaste ja eestivenelaste seas proportsionaalselt sama palju). Kui indeksi väärtus on 100, siis näitab see sisuliselt, et kõik eestlased töötavad ühtedel ja kõik eestivenelased teistel tegevusaladel või teistes ametites. Kui erinevuse indeksi väärtus on näiteks 20, siis peaks 20% eestlastest või 20% eestivenelastest vahetama tegevusala selleks, et kaoksid erinevused rahvusrühmade jagunemisel majandusharude ehk tegevusalade lõikes.

Joonis 3.4.2. Tööturu rahvusliku horisontaalse erinevuse indeks aastatel 1989–2015

Allikas: autorite arvutused statistikaameti andmete alusel EMTAK 2008 tegevusalade klassifikatsiooni järgi.

Horisontaalse erinevuse indeks peegeldab vaid üldmuutust, rahvusrühmade jagunemine tegevusalade kaupa annab tööturu etnilise segregatsiooni olukorrast ja muutustest täpsema pildi. Võrreldes 1989. ja 2015. aasta andmeid, ei ole kuigi oluliselt muutunud tegevusalade loetelu, kus eestlased või eestivenelased on üleesindatud. Eestlased on püsivalt olnud üleesindatud põllumajanduses, hariduses ja kunstis hõivatute hulgas, eestivenelased aga eelkõige tööstuses, veonduses ja laonduses töötajate seas. Siiski on iseseisvuse taastamisest toimunud üks oluline muutus: 1989. aastal

olid mitte-eestlased üleesindatud avalikus halduses ja riigikaitses hõivatute seas, kuid juba 1990. aastate esimesel poolel muutus rahvusrühmade vahekord sellel tegevusalal endisega võrreldes vastupidiseks. Sellele aitasid kahtlemata kaasa avaliku halduse ja laiemalt avaliku sektori töökohtadele kehtestatud kodakondsuse omamise ja eesti keele oskuse nõuded.

Rahvuslikku segregatsiooni on võimalik hinnata ka ettevõtete juhatuse ja töökollektiivide rahvusliku koosseisu põhjal. Kõigest 9% Eesti ettevõtete juhatuses on eestlased koos teise rahvuse esindajaga (Praxis 2015). Integratsiooni monitooringu andmeil töötas 2015. aastal segakollektiivides ehk seal, kus eestlasi ja eestivenelasi oli umbes pooleks, vaid kümnendik eestlastest ja alla kolmandiku eestivenelastest (Saar & Helemäe 2015). Uuringute andmed kõnelevad selle poolt, et tegemist ei ole eestivenelaste vabatahtliku kapseldumisega. 2015. aasta integratsiooni monitooringu andmeil on eestivenelaste kollektiivide töötajad vähem rahul oma tööga kui eestlaste ja segatöökollektiivide esindajad, ka hariduse ja töö vastavus jätab peamiselt eestivenelastest koosnevates töökollektiivides soovida.

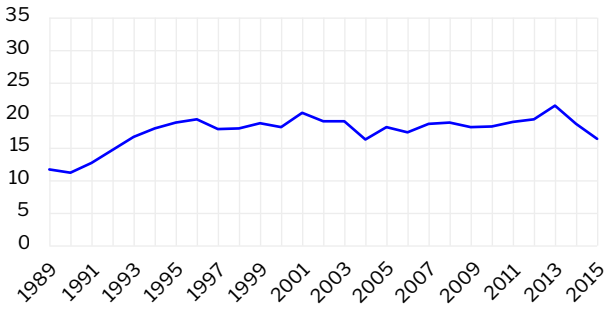
Vene nimega inimestel on Eestis märgatavalt väiksem tõenäosus tööintervjuule pääseda kui neil, kellel eestipärane nimi (Uudmäe 2012). Eestivenelaste hulgas (sh gümnaasiuminoored) on laialt levinud arvamus, et venepärane perekonnanimi või vene aktsent takistavad oluliselt edu Eesti tööturul (Aavik 2015; Kallas jt 2013; MEIS 2013). Sellega nõustuvad ka eestlastest ettevõtjad, kelle hinnangul on rahvuspõhine diskrimineerimine Eesti tööturul probleem, millega tuleks tegeleda. Siiski ei peeta seda ühiskonna suurimaks või olulisemaks valukohaks (Plaan 2015).

3.4.3. Üldised suundumused tööturu rahvuslikus vertikaalses segregatsioonis

Järgnevalt on vaadeldud Eesti tööturu rahvusliku vertikaalse ehk ametialase segregatsiooni muutust viimase 25 aasta jooksul (vt joonis 3.4.3). Vertikaalse erinevuse indeks tõusis 1990. aastate esimesel poolel 1980. aastate lõpu üsna madalalt 11%-lt kuni 19%-le ja on nüüd pendeldanud 17–18% ümber (sedagi mitte oluliselt). Segregatsiooni suurenemisele 1990. aastate alguses aitasid kaasa Eesti siirdeperioodile iseloomulikud võimusuhete muutused (Pettai & Hallik 2002). Eraldatus suurenes hüppeliselt vene keele väljatõrjumisega ja eesti keele nõuete jõulise kehtestamisega koos sellega, et nõukogude ajal sisserännanutele ei antud automaatselt kodakondsust.

2015. aasta seisuga peaks umbes 15% eestlastest või eestivenelastest ametit muutma selleks, et kaoksid erinevused rahvusrühmade jagunemisel ametite lõikes. Sama metoodikaga arvutatud võrdlusandmeid teiste riikide kohta on keeruline leida: siiski näib vertikaalne segregatsioon Eestis olevat pigem keskmisel tasemel. Enamikus Lääne-Euroopa riikides on segregatsioon aastate lõikes pigem vähenenud (vt nt Glitz 2014), kuid Eesti puhul tekitab muret, et 2000. aastatel on see muutunud üsna vähe. Rahvuslik vertikaalne segregatsioon oleneb ka võrdlusrühmast: näiteks Šveitsis on see esimese põlvkonna migrantide korral 17,2%, kuid teise põlvkonna korral vaid 2% (Liebermann *et al.* 2014).

Joonis 3.4.3. Tööturu rahvusliku vertikaalse segregatsiooni indeks aastatel 1989–2015

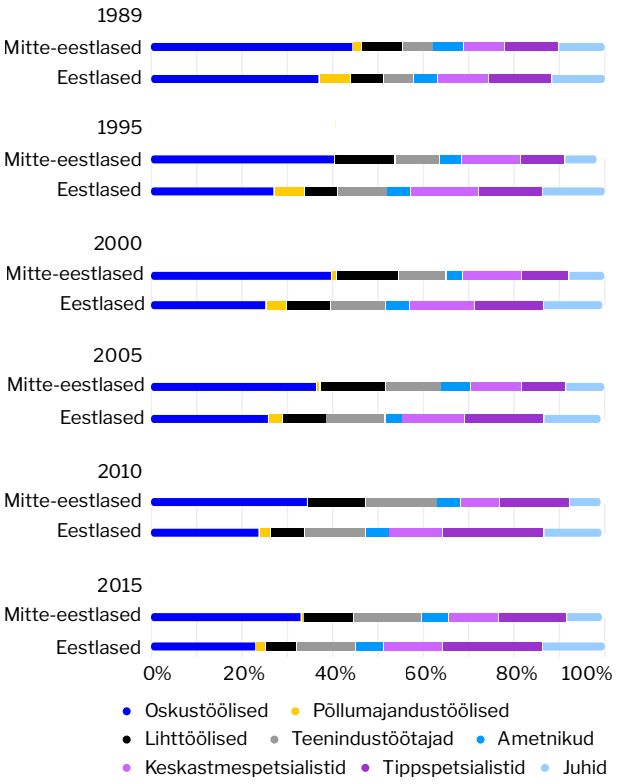

Allikas: autorite arvutused statistikaameti andmete alusel, ISCO klassifikaatori järgi.

Rahvuste jagunemine ametirühmade vahel peegeldab hästi toimunud muutusi. Jooniselt 3.4.4 on näha, et 25 aasta jooksul on märgatavalt suurenenud valgekraede osa, aga eelkõige eestlaste hulgas. Hakkab silma, et eestivenelaste väljavaated töötada juhi või tippspetsialistina on eestlastega võrreldes tagasihoidlikumad. 1990. aastate algusest praeguseni on eestlaste esindatus nendes ametirühmades olnud pidevalt 1,5–1,7 korda suurem teiste rahvustega võrreldes. 2000. aastate keskpaiga majandustõusu ajal need erinevused küll mõnevõrra vähenesid, kuid 2008. aasta majanduskriis ja kriisist väljatulek on siiski olnud edukam eestlaste jaoks. Erinevused on viimase kümmekonna aasta vältel püsinud 12–13 protsendipunkti piires. Silma hakkab ka eestivenelaste suurem esindatus liht- ja oskustööliste seas. Viimastel aastatel on suurenenud ka eestivenelaste üleesindatus müügi- ja teenindustöötajate hulgas.

Vertikaalse segregatsiooni säilimisele on ilmselt kaasa aidanud ka muutused haridussüsteemis, eeskätt üleminek ühtsele eestikeelsele kõrgharidusele 1990. aastatel. Selle tulemusena on kõrghariduse omandanute osatähtsus eestivenelaste hulgas jäänud maha eestlaste vastavast näitajast ja eelkõige nooremates vanuserühmades: üleminek venekeelsest gümnaasiumist eestikeelsesse kõrgkooli on keeruline vaatamata vene õppekeelega koolide reformimisele. Veel 1989. aasta rahvaloenduse andmetel ületas eestivenelaste hulgas

Joonis 3.4.4. Rahvusrühmade jagunemine ametigrupiti

Allikas: autorite arvutused statistikaameti andmete alusel.

kõrghariduse omandanute osatähtsus (12%) eestlaste vastava näitaja (10%), kuid juba 2000. aastaks oli kuni 40-aastaste seas vahekord muutunud vastupidiseks (vastavalt 16% ja 18% eestivenelaste ja eestlaste hulgas).

Varasemad uuringud on näidanud, et risk teha lihtsamat tööd, kui haridus eeldab, on eestivenelaste seas eestlastega võrreldes oluliselt suurem (Saar & Helemäe 2015). Erinevus hakkab eriti silma kõrghariduse omandanud inimeste seas: 2015. aastal töötas 5% kõrgharidusega eestlastest ametikohal, mis ei nõudnud kõrgharidust, kuid eestivenelaste hulgas oli see protsent kolm korda suurem ehk 15%. Isegi hea eesti keele oskusega kõrgharidusega eestivenelaste puhul ulatub see näitaja 12%-ni (Krusell 2016). See kõik mõjub halvasti kõrgharidusega eestivenelaste sotsiaalsele staatusele ja enesetundele ning soodustab ühtlasi ka rahvuslikku vertikaalset segregatsiooni Eesti tööturul.

3.4.4. Horisontaalse segregatsiooni mõju tööturu ebavõrdsusele

Rahvusliku ebavõrdsuse uurimisel kasutatakse sotsioloogias vähemusrahvuse või sisserändajate halvemuse tähistamiseks etnilise trahvi (ingl *ethnic penalty*) mõistet (Heath & Cheung 2007). Etnilise trahviga on

Inimkapitali üks mõõdupuu on nn riigikeskne inimkapital, s.t oskused, mis aitavad tulla toime riigi tööturul. Eestivenelaste riigikeskse inimkapitali suuruse määramisel on eristatud kolm rühma.

Vähese riigikeskse inimkapitaliga rühma kuuluvad need, kelle eesti keele oskus jätab soovida ja kes pole ka Eesti kodanikud.

Suure riigikeskse inimkapitali omanikke iseloomustab hea eesti keele oskus ja ka Eesti kodakondsus.

Kõik ülejäänud eestivenelased moodustavad **mõõduka riigikeskse inimkapitaliga** rühma.

tegemist siis, kui sisserännanute või rahvusvähemuse olukord tööturul osutub enamus- või põlisrahvuse omast viletsamaks ka sarnase inimkapitaliga (haridustase ja töökogemus), sh ka riigikeskse (ehk just selles riigis olulise – vt Borjas 1985) inimkapitali ja isiku tunnuste puhul, nt sugu, vanus. Etniline trahv viitab ebavõrdsele kohtlemisele, kuigi ei pruugi otseselt tuleneda sellest (nt võivad tööandjad eelistada uute töötajate värbamist olemasoleva personali vahendusel, nii peegeldavadki töökollektiivid üha enam töötajaskonna tuttavate – sotsiaalsete võrgustike – rahvuslikku kuuluvust).

Seega on etnilise trahvi tuvastamiseks võrreldud suure riigikeskse inimkapitaliga eestivenelaste käekäiku tööturul võrdse haridustasemega eestlaste omaga (võrdlusel on võetud arvesse ka soolist kuuluvust, vanust ja elukohta). Kui võrdse inimkapitali puhul osutub eestlaste tööturuolukord eestivenelaste omast paremaks, on tegemist etnilise trahviga.

ETU 2011–2015 andmed näitavad, et eestivenelaste tööturuväljavaated on oluliselt viletsamad võrreldes eestlastega (vt tabel 3.4.1, veerg „Tööturg“). Etniline trahv ilmnes ka suurema riigikeskse inimkapitaliga eestivenelaste korral. Hea eesti keele oskus ja Eesti kodakondsus peaks võimaldama neil eestlastega võrdselt konkureerida. Siiski osutuvad eestlastega võrreldes tagasihoidlikumaks nende võimalused jõuda kõrgele ametipositsioonile (s.t töötada juhi või tippspetsialistina) või kuuluda kõrgepalgaliste hulka (s.t kõrgeimasse palgakvintiili ehk kõige kõrgema palgaga viiendikku netopalga alusel järjestatud töötajatest). Ka töötuks jäämise või üleharituse tajumisega seotud ohud osutuvad eestivenelastele etniliseks trahviks nii kõigi 25–59-aastaste eestivenelaste kui ka samas vanuses suure riigikeskse kapitaliga töötajate puhul.

Segmenteeritud tööturu teooria järgi ei pruugi etnilise trahvi põhjus olla vaid töötajate omadustes, trahv võib tuleneda ka ebasoodsatest töökohtadest. Eesti tööturul võiks eestivenelaste etniline trahv olla seotud ka piiratud juurdepääsuga soodsatele tegevusaladele.

Järgnevalt on vaadeldud, kas ja kuivõrd on tööturu rahvuslik segregatsioon tegevusvaldkondade lõikes

Tabel 3.4.1. Eestivenelaste võimalused tööturul võrreldes eestlaste võimalustega[1]

25–59-aastased eestivenelased võrreldes eestlastega		Tööturg	Tegevusalad: Eesti segment	Sega-segment	Vene segment
Kõrge amet	Kõik EV[2]	ET[4]	+[5]	ET	ET
	SRK[3]	ET	+	ET	+
Kõrge palk	Kõik	ET	ET	ET	ET
	SRK	ET	ET	ET	ET

25–34-aastased, teine-kolmas sisserännanud eestivenelaste põlvkond võrreldes eestlastest eakaaslastega		Tööturg	Tegevusalad: Eesti segment	Sega-segment	Vene segment
Kõrge amet	Kõik EV[2]	ET	V[6]	ET	ET
	SRK[3]	ET	V	V	+
Kõrge palk	Kõik	ET	V	ET	ET
	SRK	ET	V	ET	+

Allikas: ETU 2011–2015 andmed, autorite arvutused.

1. Tabel on koostatud logistilise regressiooni tulemuste alusel, lisaks esitatud tunnustele olid mudelitesse lisatud ka haridus, sugu, elukoht, 25–59-aastastel olid eristatud ka kolm vanusrühma.

2. Kõik EV – kõik eestivenelased olenemata riigikeskse inimkapitali suurusest.

3. SRK – suure riigikeskse inimkapitaliga eestivenelased (valdavad eesti keelt kõnes ja kirjas, on Eesti kodanikud).

4. ET – etniline trahv, s.t eestlaste väljavaated on soodsamad.

5. + – eestivenelaste väljavaated on soodsamad.

6. V – võrdsed võimalused (tõenäosus töötada juhi või tippspetsialistina või kuuluda kõrgepalgaliste hulka ei erine eestivenelastel eestlaste omast).

ETU 2011–2015 andmetele tuginedes on analüüsitud eestivenelaste võimalusi ametialaseks edenemiseks, s.t etnilist trahvi kolme liiki tegevusaladel. Eristamise alus oli eestivenelaste esindatus tegevusaladel. Selleks jagatakse eestivenelaste osatähtsus vastaval tegevusalal eestivenelaste osatähtsusega hõivatud rahvastikus. 1,0 tähistab „ideaalset" esindatust, suurem osatähtsus kui 1,0 viitab eestivenelaste üleesindatuse ulatusele, osatähtsus alla 1,0 aga nende alaesindatusele.

Tööturu segasegment – tegevusalad, kus eestlased ja eestivenelased on võrdselt esindatud, s.t tegevusalad, kus nii eestivenelaste kui ka eestlaste osatähtsus on umbes sama, mis hõivatud rahvastikus tervikuna (uuringus on peetud enam-vähem võrdseks 0,75–1,25 osatähtsuste suhet tegevusalal ja hõivatud rahvastikus).

Tööturu eestlaste segment – tegevusalad, kus eestivenelased on alaesindatud (nende osatähtsus vastaval tegevusalal moodustab alla 0,75 nende osatähtsusest kogu hõivatud rahvastikus).

Tööturu eestivenelaste segment – tegevusalad, kus eestivenelased on üleesindatud (nende osatähtsus tegevusalal moodustab üle 1,25 nende osatähtsusest kogu hõivatud rahvastikus).

(s.o horisontaalne segregatsioon) seotud tööturu rahvusliku ametialase (vertikaalse) segregatsiooni ja laiemalt ebavõrdsusega.

Horisontaalne segregatsioon soodustab rahvuslikku ebavõrdsust tööturul, kui ühed rahvused koonduvad soodsamatele tegevusaladele, teised aga ebasoodsamatele. ETU 2011–2015 andmetest selgus, et kooskõlas segmenteeritud tööturu teooriaga on segmendis, kus eestivenelased on üleesindatud, kasinamad väljavaated edule (nii kõrgele ametipositsioonile kui ka kõrgele palgale) ja suuremad ohud (üleharitus) võrreldes tööturu kahe ülejäänu segmendiga. Töötuks jäämise oht on eestivenelaste segmendis suurem kui eestlaste segmendis, olles küll sama, mis segasegmendis.

Etniline trahv ilmnes ka siis, kui analüüsis võeti arvesse tööturu jagunemine kolmeks rahvuslikuks segmendiks. Etnilise trahvi ulatus erines mõnevõrra rahvuslike segmentide lõikes, kuid kõrgepalgaliste hulka kuulumise (vt tabel 3.4.2, veerud „Tööturu segmendid") ja ka ülehariduse ning töötuse vältimise väljavaated olid kõigis segmentides eestlastel paremad, sh ka võrdluses suure riigikeskse inimkapitaliga eestivenelastega. Suurimad kaotajad ükskõik millises tegevusvaldkonnas on need eestivenelased, kellel on kasin eesti keele oskus või kellel puudub Eesti kodakondsus (või mõlemad). Positiivne sõnum aga on see, et nendel soodsamatel tegevusaladel, kus eestivenelased on eestlastega võrreldes alaesindatud, on kõigil, eriti aga hea eesti keele oskusega ja Eesti kodakondsusega eestivenelastel väga head, eestlastest isegi paremad võimalused jõuda kõrgematele ametipositsioonidele.

Suure riigikeskse inimkapitaliga eestivenelaste „keskmine" etniline trahv väljavaates kõrgetele ametikohtadele on seotud eelkõige sellega, et nad on alaesindatud kõige soodsamatel (nn eestlaste) tegevusaladel.

3.4.5. Tööturu rahvuslik segregatsioon sisserändajate põlvkondade lõikes

Teooria järgi peaks sisserändajate lastel, s.t teise põlvkonna sisserändajatel olema põlisrahvaga võrdsed tööturuvõimalused. Just teise põlvkonna alusel otsustatakse riigi lõimumispoliitika edukuse üle. Sisserändajate teise põlvkonna mõiste aga erineb Eestis Lääne-Euroopa ja

Põhja-Ameerika riikide omast. Eesti iseseisvuse taastamisega muutusid täielikult ka rahvussuhted. Seetõttu kõik need, kes sel ajal olid juba tööturul, esindavad sisuliselt sisserännanute esimest põlvkonda (sest pidid täiskasvanuna uute oludega kohanema).

Sisuliselt saab teise põlvkonna sisserändajateks pidada vaid neid eestivenelastest sisserändajate lapsi, kes on sündinud ja hariduse omandanud iseseisvas Eestis. Teatud reservatsiooniga võiks pidada Eestis iseseisvunuteks 25–34-aastaseid inimesi. Võrreldud on 25–34-aastasi teise ja kolmanda põlvkonna (edaspidi teise-kolmanda põlvkonna) eestivenelasi nende eestlastest eakaaslastega: kuivõrd erineb eestlastest eakaaslaste omast nende olukord tööturul. Kas nende jõudmisel tööikka väheneb tööturu rahvuslik segregatsioon iseenesest ja oluliselt?

ETU andmetel on riigikeele oskus ja Eesti kodakondsus oluline eestlastest noorte konkurentsieelis tööturul. Eestis sündinud ja Eestis iseseisvunud teise-kolmanda põlvkonna eestivenelastest valdasid eesti keelt kõnes ja kirjas vaid pooled, Eesti kodakondsus oli kahel kolmandikul sellest noorte rühmast. ETU andmetel oli 2011.–2015. aastatel piisavalt suur riigikeskne inimkapital vaid ligi pooltel teise-kolmanda põlvkonna eestivenelastel.

Ka haridustaseme poolest on eesti noortel mõningane konkurentsieelis teise-kolmanda põlvkonna eestivenelastest noorte ees: eestlaste vastavast vanuserühmast on kõrgharidus 39%-l, teise-kolmanda põlvkonna eestivenelastest eakaaslastest aga 32%-l. 35–49-aastaste vanuserühmas oli see rahvuslik erinevus kõrghariduse omandanute protsendis väiksem, mis viitab rahvusliku ebavõrdsuse süvenemisele. Hariduslik ebavõrdsus aga kipub kanduma põlvkonnast põlvkonda.

Eesti segmendis on teise-kolmanda põlvkonna noored alaesindatud samal määral kui nendest vanemad eestivenelased. Positiivne on see, et teise-kolmanda põlvkonna noored on võrreldes 35–49-aastaste eestivenelastega veidi vähem koondunud nn vene tööturusegmenti. Nad on 35–49-aastastest eestivenelastest enam esindatud nn segasegmendis.

Kuigi horisontaalne segregatsioon on aja jooksul vähenenud ennekõike nooremate inimeste seas, kogevad sellegipoolest teise-kolmanda põlvkonna suurema riigikeskse kapitaliga eestivenelased etnilist trahvi: neil on raskem kui eestlastel pääseda kõrgele ametipositsioonile (vt tabel 3.4.2 „Tööturg“, ka nt Saar & Helemäe 2015) ja kuuluda kõrgepalgaliste hulka.

Noorte eestivenelaste ja nende eestlastest eakaaslaste vahe tööturu võimaluste puhul varieerub vastavalt nii eestivenelaste riigikeskse inimkapitali hulga kui ka selle alusel, millises tööturu rahvuslikest segmentidest töötatakse (vt tabel 3.4.2 „Tööturu segmendid“). Positiivseks võib pidada seda, et teise-kolmanda põlvkonna eestivene noored, kellel õnnestus saada tööle eestlaste tööturusegmenti, ei jää seal konkurentsis eestlastest eakaaslastele alla: neil on eestlastega võrdsed väljavaated saada kõrgele ametikohale ja saada kõrget palka.

Suurema riigikeskse kapitaliga teise-kolmanda põlvkonna noored kogevad eestlastega võrdseid võimalusi jõuda kõrgele positsioonile ka segasegmendis. Samal rühmal on kindlad eelised eestlastega võrreldes isegi eesti segmendis nii kõrge ametikoha kui ka kõrge palga puhul. Ka teise-kolmanda põlvkonna eestivene noorte puhul aga kehtib sama järeldus, mis 25–59-aastaste rühma puhul tervikuna. Riigil on tähtis osa rahvusliku ebavõrdsuse vähendamisel, sest ebavõrdsus tuleneb suuresti juurdepääsutõketest, mis takistavad sisenemist eestlaste tööturusegmenti, sh avalikku sektorisse.

Kokkuvõte

Uuringu tulemused näitavad, et tööturu rahvustepõhine horisontaalne tegevusalade segregatsioon on küll vähenenud, kuid n-ö eestlaste ja eestivenelaste tööturusegmentide vahel ilmnevad tõkked. Mitmes uuringus on juhitud tähelepanu ettevõtete ja töökollektiivide rahvusliku eraldatusega seotud väljakutsetele. Ametirühmade rahvuslik segregatsioon ei ole küll kuigi suur, aga kui horisontaalse segregatsiooni 1990. aastate märkimisväärsele kasvule järgnes vähenemine, ei toimunud see ametirühmade segregatsiooni puhul. Pigem on toimunud vahelduv kõikumine üles-alla. Siiski ei pruugi nõnda mõõdetud ja mõtestatud rahvusliku segregatsiooni ulatus olla eriti problemaatiline. Küll aga vajaks tähelepanu see, kuidas ka vähenev horisontaalne segregatsioon toetab vertikaalse segregatsiooni püsimist.

Eelkõige on see seotud tööturu segmendile iseloomulike töökohtade kvaliteedi ja sinna koonduva töötajaskonna rahvusega. Uuringu tulemused kõnelevad selle poolt, et just nn eesti tööturusegmendi puhul on tegemist parimate karjäärivõimaluste ja kõrge palga väljavaatega ning ka väiksema (nt töötuse ja tajutud üleharituse) ohuga teiste segmentidega võrreldes. Probleemid on, ilmselt ka ebavõrdne kohtlemine mitte niivõrd edutamisel, kuivõrd laiemalt: juurdepääsul nn eestlaste segmenti.

Teise-kolmanda põlvkonna 25–34-aastaste suure riigikeskse kapitaliga nn eesti segmendis töötavatel eestivenelastel on eestlastega võrdne tõenäosus saada kõrge ametikoht ja hea palk, s.t puudub nn etniline trahv. Siiski on need eestivene noored oluliselt alaesindatud selles soodsas nn eesti segmendis. Seega tuleneb eestlaste soodsam tööturuolukord just koondumisest „headele“ tegevusaladele, sh avalikku sektorisse. Riigil on võimalik vähendada etnilist ebavõrdsust tööturul, kui suudetakse tagada eestivenelaste juurdepääs nendele tegevusaladele (konkreetsemad soovitused ja ettepanekuid on esitatud nt Kallas *et al.* 2013).

Eesti riik või kohalikud omavalitsused on tööandjaks enam kui pooltele eestlaste segmendi töötajatele, seega on riigil otsene võimalus vähendada tõkkeid eestivenelaste juurdepääsul sellesse valdkonda. Uuringud näitavad, et vähesed kontaktid eestlastega ja juurdepääsu puudumine peamise rahvusrühma võrgustikele aitavad kaasa rahvusliku segregatsiooni säilimisele, piirates haritud ning hästi eesti keelt valdavate venekeelsete inimeste võimalusi oma tööturupositsiooni parandada (vt nt Toomet 2012). Sotsiaalsed võrgustikud (sh ka rahvusülesed) on aga väga ebavõrdsed oma võime poolest toetada edukust tööturul.

2013. aastal jõustunud avaliku teenistuse seadus muutis avaliku konkursi kohustuslikuks igal ametitasemel. Selle seaduse järgimisel peaks vähenema sotsiaalse kapitali mõju tööle saamisele avalikku sektorisse. Palju aga oleneb ka sellest, kui tähtsaks peetakse esindusbürokraatia põhimõtteid, et riigistruktuuride koosseis peegeldaks elanikkonna struktuuri, ehk kui suureks eeliseks osutub mõne ameti puhul peale riigikeele oskuse ka vene keele oskus ja eestivenelaste meelsuse ning vajaduste tundmine.

Paraku ei suuda avalikus sektoris kehtestatud üsna rangeid riigikeele oskuse nõudeid täita pea pooled iseseisva Eesti haridussüsteemis õppinud teise-kolmanda põlvkonna noored eestivenelased. Seniste suundumuste jätkumisel on raske loota kiiret tõkete haihtumist tööturu rahvuslike segmentide vahel. Õppekeele alusel eraldatud haridussüsteemi säilimine ei võimalda ka püsivate rahvusüleste sotsiaalsete võrgustike kujunemist, mis kaugemas tulevikus võimaldaksid juurdepääsu „kasulikele“ sotsiaalsetele võrgustikele. Haridussüsteemist väljunud inimestele, kellel puudub juurdepääs „mõjukatele“ eestlaste võrgustikele, oleksid toeks ja motiveerikssid eestikeelsesse töökeskkonda siirduma paindlikumad tööturule sisenemise võimalused, näiteks kui inimese palkamisel võimaldatakse teatud üleminekuperiood töö käigus eesti keele oskuse parendamiseks või pakutakse keeletuge.

Riigil on teisedki hoovad rahvusliku ebavõrdsuse vähendamiseks Eesti tööturul:

1) vähendada hariduslikku segregatsiooni (sh haridusasutuste eraldatust õppekeele alusel);

2) toetada noori venekeelseid inimesi riigikeskse inimkapitali kogumisel.

Viidatud allikad

Aavik, K. (2015). Intersectional Disadvantage and Privilege in the Estonian Labour Market: An Analysis of Work Narratives of Russian-Speaking Women and Estonian Men. PhD Thesis. Tallinn University.

Borjas, G. J. (1995). Assimilation and Changes in Cohort Quality Revisited: What Happened to Immigrant Earnings During the 1980s? *Journal of Labor Economics*, Vol. 13, pp. 201–245.

Crul, M., Schneider, J. (2010). Comparative integration context theory: participation and belonging in new diverse European cities, *Ethnic and Racial Studies*, Vol. 33, No. 7, pp. 1249–1268.

Glitz, A. (2014). Ethnic segregation in Germany. *Labour Economics*, Vol. 29, pp. 28–40.

Heath, A. F., Cheung, S. Y. (Eds.) (2007). *Unequal Chances: Ethnic Minorities in Western Labour Markets*, Oxford/New York: Oxford University Press.

Kallas, K., Kaldur, K., Raudsepp, M., Roosalu, T., Aavik, K. (2013). Võrdse kohtlemise edendamine ja teadlikkus Eestis. Uuringuaruanne. Balti Uuringute Instituut, Tartu.

Krusell, S. (2016). Eesti keele oskuse ja majanduskriisi mõju mitte-eestlaste tööturupositsioonidele. Saar, E. (toim.) Sotsiaaltrendid. Tallinn: Statistikaamet.

Kruusvall, J. (2015). Rahvussuhted. Eesti ühiskonna integratsiooni monitooring 2015. Uuringu aruanne.

Lessard-Phillips, L., Fibbi, R., Wanner, P. (2008). Assessing the labour market position and its determinants for the second generation. *The European Second Generation Compared. Does the Integration Context Matter?* Maurice Crul, Jens Schneider & Frans Lelie (eds.). Amsterdam: Amsterdam University Press, pp. 165–224.

Liebermann, A. J., Suter, C., Rutishauser, K. I. (2014). Segregation or Integration? Immigrant Self-Employment in Switzerland. *Int. Migration & Integration*, Vol. 15, pp. 93–115.

Lindemann, K., Saar, E. (2012). Ethnic inequalities in education: second generation Russians in Estonia. *Ethnic and Racial Studies*, 35, 1974–1998.

MEIS (2013). Lõimumisvaldkonna sotsiaalsete gruppide uuring. Uuringu raport. Tallinn: TLÜ RASI. http://www.meis.ee/bw_client_files/integratsiooni_sihtasutus/public/img/File/raamatukogu_uuringud/uuringu_raport.pdf (17.09.2016).

Pettai, V., Hallik, K. (2002). Understanding process of ethnic 'control': segmentation, dependency and co-optation in post-communist Estonia. Nations and Nationalism, 8 (4), 505–529.

Plaan, K. (2013). Tööandjate arusaamad rahvuspõhisest diskrimineerimisest Eesti tööturul. Magistritöö. Tartu Ülikool. http://dspace.ut.ee/bitstream/handle/10062/31651/plaan_kaarin.pdf (24.09.2016).

Portes, A., Rumbaut, R. G. (2001). *Legacies: The Story of the Immigrant Second Generation*, Berkeley: University of California Press.

Saar, E., Helemäe, J. (2015). Tööturg. Eesti Ühiskonna Integratsiooni Monitooring 2015. Uuringu Aruanne. http://www.kul.ee/sites/kulminn/files/1peatykk.pdf (10.09.2016).

Toomet, O. (2012). Kas keeleoskus aitab leida paremat tööd? Riigikogu Toimetised, 25, 49–54.

Uudmäe, E. (2012). Eesti- ja venepäraste nimede roll tööle kandideerimisel Tallinna näitel. Magistritöö. Tartu Ülikool. http://dspace.ut.ee/bitstream/handle/10062/28521/Uudmae_Evelyn.pdf?sequence=1 (24.09.16).

Waters, N. C., Jimenez, T. R. (2005). Assessing immigrant assimilation: New empirical and theoretical challenges, *Annual Review of Sociology*, Vol. 31, pp. 105–125.

Vöörmann, R., Helemäe, J. (2003). Ethnic Relations in Estonia's Business Community, *Ethnicities,* Vol. 3, No. 4, pp. 509–530.

3.5. Eesti koolisüsteemi väljakutsed: õpiedukuse erinevus erikeelsetes koolides ja sisserändajate koolivalikud

Triin Lauri, Kaire Põder, Leen Rahnu

Sissejuhatus

Haridus on üks lõimimise otsustavatest teguritest, kuid milline hariduskorraldus ühiskonna kõige tõhusama lõimijana toimib, on märksa keerulisem küsimus. Eesti põhihariduse korraldus on ajaloolisest pärandist tulenevalt küllaltki omanäoline. Kaua aega on toiminud justkui kaks paralleelset süsteemi: eesti ja vene õppekeelega kool (vt nt Nagel 158). Hoolimata sellest, et on vastu võetud mitu otsust, mis eri õppekeelega koole ükskeisele lähendaks (põhikooli ja gümnaasiumiseaduse alusel kehtestatud üleminek osalisele eestikeelsele aineõppele, arengukava „Tark ja tegus rahvas" eesmärk töötada välja ja rakendada investeeringute kava spetsiifilist õppekorraldust ja ressursimahukaid tugimeetmeid vajavate – ka õppekeelest erineva emakeelega – õpilaste ja kaasava hariduse toetamiseks jm.), on korralduslikust ühetaolisusest hoolimata eesti ja vene õppekeelega koolide erinevused laste õpiedukuse puhul märkimisväärsed.

Eesti praegusele koolisüsteemile esitab väljakutseid ka suurenev sisseränne ja sellega kaasnev kultuuriline mitmekesisus. Uussisserändajate lapsed asuvad enamasti õppima eesti või vene õppekeelega tavakoolis, kus neid sageli määratletakse erivajadusega õpilastena, vähesel määral ka rahvusvahelise õppekava alusel inglise keeles õpetavates koolides. Viimased lisavad Eesti senisele kakskeelsele koolikorraldusele veelgi uusi tahke nii õppekeele kui ka üleilmastumise ajastu haridustähenduse ja -vajaduste puhul. Omaette rühma uussisserändajatest moodustavad nn tagasipöördujad ehk need inimesed, kes on töö tõttu pigem hargmaised ja kelle laste kooli- või lasteaiavalik võib samuti osutuda problemaatiliseks, kuid kes jäävad paraku selle artikli käsitlusest välja.

Peatükis on käsitletud eri keeltes toimivate Eesti üldhariduskoolide osa ühiskonnas ja eelkõige erineva õppekeelega koolide mõju õpilaste haridustulemustele. Kõigepealt on antud ülevaate sellest, kuidas jagunevad õpilased Eesti haridussüsteemis eri õppekeeltega koolide vahel ja kuidas see on viimase paarikümne aasta jooksul muutunud. Käsitletakse siinsete rahvusvaheliste koolide arengut ja Eesti senist kogemust ning arusaama uussisserändajate lõimisel siinsesse kooliellu. Teiseks on uuritud, kuidas mõjutab mitmekeelne ja -kultuuriline koolisüsteem õpilaste haridustulemusi. Selleks on võrreldud eesti ja vene õppekeelega koolides õppivate 15-aastaste laste õppeedukust, võttes võrdluse aluseks nende PISA-testi tulemused matemaatikas.

PISA (Program for International Student Assessment) on majandusliku koostöö ja arengu organisatsiooni (OECD) rahvusvaheline õpilaste õpitulemuslikkuse hindamisprogramm, mis korraldatakse iga kolme aasta tagant, selles osaleb praegu u 80 riiki ja see analüüsib eri riikide 15-aastaste õpilaste teadmisi ning oskusi ja nende seotust sotsiaal-majandusliku taustaga. Siinse peatüki analüüs põhineb PISA 2012 andmetel.

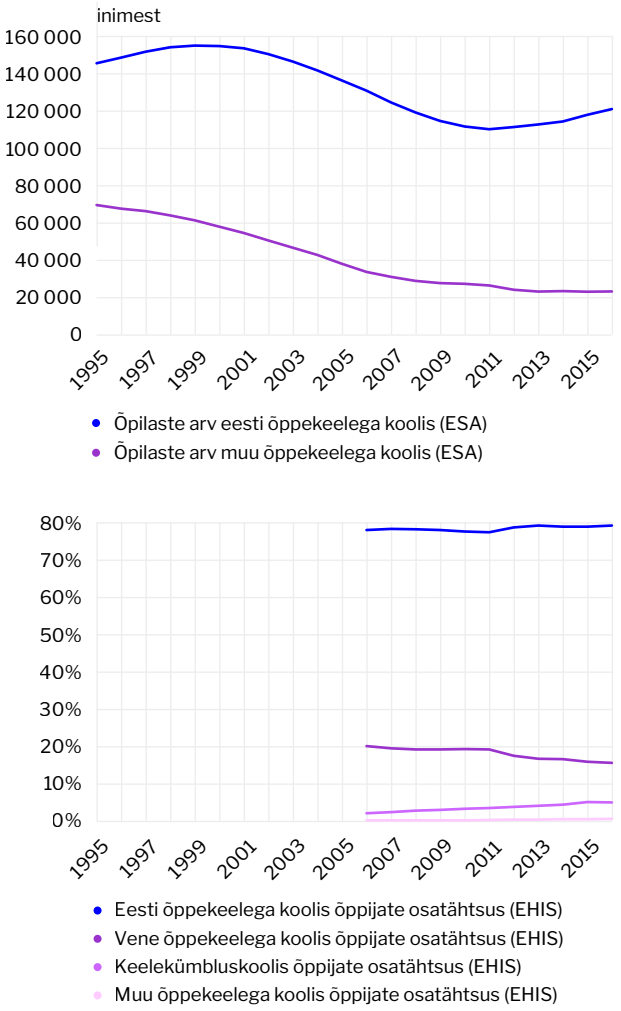
3.5.1. Eri õppekeelega koolide õpilased Eesti haridussüsteemis

Eraldi eesti ja vene õppekeelega koolisüsteemi väljakujunemine Eestis nõukogude ajal peegeldab Teise maailmasõja järgse sisserände tagajärjel mitmekesistunud rahvastikupilti. Iseseisvuse taastamise järel peatus massiline sisseränne endise Nõukogude Liidu aladelt, kuid koolisüsteemi keeleline segregeeritus säilis. Viimasele kahekümnele aastale on omane õpilaste arvu oluline vähenemine kõigis Eesti üldhariduskoolides. Õpilaste arvu vähenemine on olnud eriti silmatorkav vene õppekeelega koolides, kus praegune õppijate arv moodustab vaid kolmandiku 1995. aastal õppinute arvust (vt joonis 3.5.1). Eesti õppekeelega koolis jääb õppijate arvu langus samal perioodil 20% piiresse.

Erisused õppijate arvu vähenemisel on mõjutanud ka eri õppekeeles õppijate osatähtsust. Paarkümmend aastat tagasi oli eesti keeles õppijate osa alla 70%, nüüdseks on see tõusnud 80% lähedale. Vene keeles õppijate osatähtsuse vähenemine jäi vaadeldava perioodi esimesse kümnendisse. Edasi vene keeles õppijate osa stabiliseerub mõneks ajaks 20% lähedal ja seejärel, sedamööda, kuidas gümnaasiumiõpilased suunatakse eesti keele kümblusesse, väheneb 15%-ni. Põhikooliastmes on viimasel kümnendil vene keeles õppijate osatähtsus püsinud samal tasemel. Eesti hariduspilti on mitmekesistamas õpilased, kes õpivad eesti või vene keelest erinevas keeles (peamiselt inglise, teataval määral ka soome keeles). Nende õppijate arv on viimase kümne aasta jooksul suurenenud 126-lt 2006. aastal kuni 670-le 2016. aastal, moodustades küll väikese (0,4%), kuid tasapisi kasvava osa kõigist õppijatest.

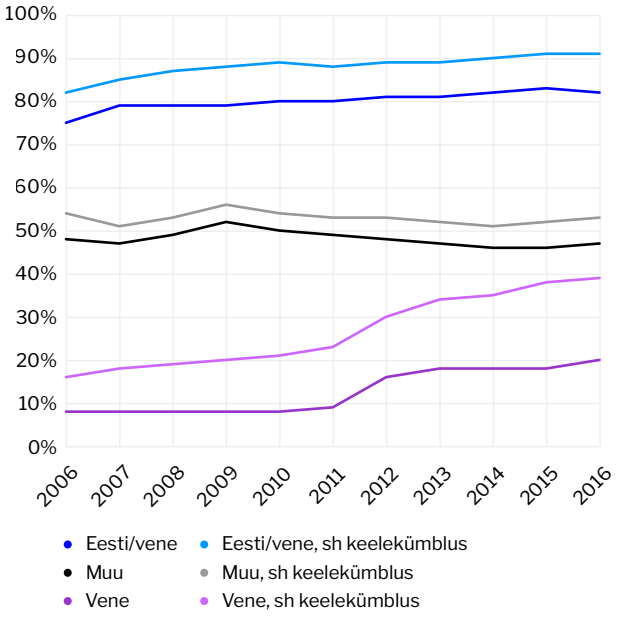
Õpilaste jaotus emakeele alusel erineb joonisel 3.5.1 esitatud õppekeelel põhinevast jaotusest eelkõige vene emakeelega noorte puhul, kelle osa on viimased kümme aastat püsinud tegelikult ühe neljandiku lähedal. Seega võib öelda, et eesti keeles õppijate osatähtsuse suurenemist on demograafiliste tegurite kõrval kujundanud emakeelerühmade koolivalik. Jooniselt 3.5.2 on näha,

Joonis 3.5.1. Eesti üldhariduskoolides eri õppekeeles õppijate arv ja osatähtsus 1995–2016

Allikas: statistikaandmebaas (ESA) 2016; EHIS 2016.

Joonis 3.5.2. Eesti keeles ja eesti keelekümbluses õppijate osatähtsus emakeelerühmade lõikes 2006–2016

Allikas: EHIS 2016.

et eesti-vene kakskeelsed noored (neid õpib Eesti koolides 2016. aastal umbes poolteist tuhat) valivad õpinguteks enamasti eesti õppekeelega kooli. Eesti või vene keelest erineva emakeelega õpilastest (nende arv iga aastaga veidi suureneb, aga pole veel jõudnud tuhandeni) umbes pooled valivad eesti õppekeelega kooli, ülejäänud jagunevad vene ja muu õppekeelega koolide vahel. Vene emakeelega õppijate hulgas on küll ootuspäraselt kõige vähem neid, kes õpivad eesti keeles, aga just selle rühma puhul on märgata eesti keeles õppijate osatähtsuse kasvu. Tuleb siiski arvestada, et nimetatud muutus on seotud valikutega gümnaasiumis, põhikooliastmes püsib eesti keeles õppivate vene noorte osa stabiilselt 8–9% juures. Haridusstatistikas kajastuv käitumismuutus vene emakeelega õppijate hulgas langeb kokku haridusreformide ajastusega ja annab seega märku eelkõige muutustest koolikorralduses.

Eraldi rühma Eesti haridussüsteemis moodustavad uussisserändajatest õpilased ehk need, kes on Eestis elanud või viibinud vähem kui kolm aastat ja keda seetõttu käsitletakse kui haridusliku erivajadusega õppijaid. 2016. aastal registreeriti Eesti koolides selliseid õpilasi 378, mis on poole rohkem kui veel viis aastat tagasi. Tuleb siiski arvestada, et tegelikult on uussisserändajate käsitlemine ühtse rühmana küllalt tinglik (Kasemets jt 2013). Esiteks seetõttu, et sellesse rühma kuuluvad erineva rändetaustaga õpilased – nii need, kes viibivad Eestis lühiajaliselt, kui ka need, kes jäävad Eesti haridussüsteemiga seotuks ka pärast kolme aasta möödumist, kui nad ametkondliku määratluse kohaselt enam uussisserändajaks ei liigitu. Teiseks võib õpilase määratlemist uussisserändajana mõjutada see, millise õppekeelega koolis ta õpib. Nimelt saavad rändetaustaga erivajadusega õppurite toetust taotleda vaid eesti õppekeelega koolid. Otsus lähtub asjaolust, et toetuse eesmärk on aidata saabujate lastel eesti ühiskonda lõimuda. Nii õpivadki uussisserändajana registreeritud õpilastest üle poole just eesti õppekeelega koolis või eesti keelekümbluses.

Seega on tegu küllalt kirju ja ajas varieeruva rühmaga, mille määratlus andmekogudes ei pruugi kattuda tavakäsitlusega uussisserändajatest ega hõlma kõiki rändetaustaga õpilasi. Laias laastus võib öelda, et aastate jooksul on n-ö muu emakeelega õpilasi olnud uussisserändajate hulgas kõige rohkem (enamasti üle 40%), viimastel aastatel on aga ka vene emakeelega uussisserändajate osa tõusnud võrreldavale tasemele. Viiendik kõnealuse erivajadusega õpilastest on eesti emakeelega. Uussisserändajate koolivaliku peamised mõjurid ning sotsiaalne ja hariduslik toimetulek Eesti haridussüsteemis küll siinse käsitluse raamidesse ei mahu, kuid huviline leiab lähemat teavet mujalt (vt Kasemets jt 2013).

Millised on kaua aega kakskeelsena püsinud koolisüsteemi viimased arengusuunad nii eesti ja vene õppekeelega kooli kujundamisel kui ka mõne muu õppekeele võimaldamisel? Hiljutised hariduspoliitilised suundumused soosivad pigem koosõppiva kooli mudelit (HTM 2016) ehk senise eraldatud kakskeelse kooli asemel kujundatakse mitme keele ja kultuuriga koole. Asutatud on hulk koole, kus on ühendatud täismahus eestikeelne ja osaline venekeelne õpe (16 kooli), koole, kus õpe on küll eestikeelne, kuid omavaheline suhtlus pigem vene- või kakskeelne, sest valdav enamik õppuritest on venekeelsed (12), ja ka koole, kus rändetaustaga õpilaste osa on suurem kui 10% (6) – sealhulgas Tallinna Lilleküla gümnaasium ja varjupaigataotlejate majutuskeskuse piirkonnas asuv Kiltsi põhikool, mida võib pidada Eesti uussisserändajate hariduse kujundajaks (haridusministeeriumi „Koosõppiva kooli“ projekt). Viimasel kümnendil on Eestisse rajatud rahvusvahelised koolid (5), kus lähtutakse rahvusvahelisest õppekavast või Euroopa Komisjoni suunistest (nn International Baccalaureate – IB ja European Baccalaureate – EB) ja kus õpe toimub tervenisti või osaliselt inglise keeles.

Eesti ja vene õppekeelega koolide õppe korralduses ja eesmärkides olulisi erinevusi ei ole, kuid Eestis kanda kinnitavate rahvusvaheliste koolide roll ja olemus on märksa omanäolisemad. Lähtuvalt intervjuudest (intervjuud toimusid kolmes Tallinna IB- või EB-koolis – Eesti rahvusvahelises koolis, Tallinna Euroopa koolis ja Tallinna inglise kolledžis) ja teabest kooli kodulehtedel võib väita, et igal koolil on oma sihtrühm, nt Euroopa Liidu agentuuride ja struktuuriüksuste töötajad või Eesti välisministeeriumi roteeruv ametnikkond. Olulised erinevused on ka koolide rahastamises. Näiteks väga selektiivse õpilaskontingendiga inglise kolledži IB-õpe on tasuta, kuid teised kaks analüüsitud kooli tasulised. Õppemaksude erinevus neis koolides on küllalt suur. Seega on rändetaustaga õpilaste vastuvõtmisel tähtis ka Eesti tavakoolisüsteem.

3.5.2. Eesti- ja venekeelsete koolide õpilaste õpiedukuse erinevused

Selle alapeatüki eesmärk on seletada eesti ja vene õppekeelega koolide õpiedukuse erinevusi. Õpiedukust võib lahti mõtestada või mõõta erinevalt. Üks levinud viis on kasutada PISA teste. Rahvusvaheliste testide kasutamine haridusheaduse mõõdupuuna on saanud ka palju kriitikat, kuid Eesti haridusmaastikul on neil mõõtmistel oluline roll nii meediakajastustes kui ka valitsusasutuste retoorikas. Samuti on PISA tulemused Euroopa Liidu mitme sihteesmärgi näitajad. Eesti on osalenud PISA uuringutes juba viis korda ja analüüsiks olid kättesaadavad PISA 2012. aasta tulemused. Siis osales üle riigi ligi 4800 õpilast. 2012. aasta uuringus osales 37 venekeelset

ja 169 eestikeelset kooli ehk veidi enam kui 20% testis osalenud õpilastest käivad vene õppekeelega koolis.

Nii tausta kui ka koolikorralduse tunnuste lõikes vene ja eesti õppekeelega koolid oluliselt ei erine (vt tabel 3.5.1). Vene õppekeelega koolid asuvad peamiselt linnades, seega on nii klassi kui ka kooli keskmine suurus veidi suurem kui eesti koolides. Vene õppekeelega koolide hulgas on vähem erakoole. Oluline erinevus on ka õpilaste päritoluriikides: enam kui veerand vene keeles õppijatest on sisserändajate järeltulijad („sisserändaja" tähendas siin uuringus seda, kas vastaja on sündinud selles riigis, kus ta küsitluse ajal õppis), aga eesti õppekeele puhul on nende osa marginaalne.

Tähtis on rõhutada üht eripära. Tavapärane selgitus rändetaustaga õpilaste mahajäämusele õpiedukuses põhineb võimalikul keelebarjääril, kuid Eesti koolisüsteemi kakskeelsusest johtuvalt see argument paika ei pea. Eesti õppekeelega koolides tavaliselt erineb rändetaustaga laste kodune ja õppimise keel, kuid vene õppekeelega koolides õpivad sisserändajad peamiselt oma emakeeles. Eesti ja vene õppekeelega koolide õpilaste tausta ja koolikorralduse võrdluses kuigi palju erinevusi ei ole, kuid selle peatüki peamine tõukejõud on eesti ja vene õppekeelega koolide õpiedukuse erinevus. Õpiedukuse näitajad erinevad neis kõikide mõõdetud kategooriate lõikes ehk loodusteadustes, lugemisoskuses ja matemaatikas. Siinse analüüsi alus on matemaatikatulemused (vt joonised 3.5.3, ja 3.5.5).

Tabel 3.5.1. Vene ja eesti õppekeelega koolide profiil PISA 2012 osalejate põhjal

	Kooli õppekeel	
Õpilaste tausta ja koolikorralduse tunnused	**Vene**	**Eesti**
PISA uuringus osalejate arv	993	3771
PISA matemaatikatulemus (keskmine)	498	529
Kooli taseme näitajad		
Keskmine klassi suurus	37	31
Keskmine kooli suurus	630	583
Õpilaste keskmine vanus kooli alustamisel	6,8	6,9
Erakoolis õppivate õpilaste % kogu õpilaste arvust	1,6%	4,1%
Õpilaste taustakarakteristikud		
Lasteaias käinute osatähtsus	96%	92%
Üksikvanemaga perede osatähtsus	19%	19%
Sisserändajate osatähtsus	26%	3%
Kõrgharidusega (min ISCED 5B) ema osatähtsus	52%	48%
Kõrgharidusega (min ISCED 5B) isa osatähtsus	44%	41%

Allikas: PISA 2012.

Võrdluses on eesti õppekeelega koolide õpilased matemaatikas märkimisväärselt paremad, mida on kinnitanud kõik rahvusvahelised võrdlevuuringud juba alates aastast 2003 (HTM 2013). Positiivne on, et see erinevus on aastatega vähenenud: PISA 2009 – 38, PISA 2012 – 32 ja PISA 2015 – 29 punkti. Siiski, võrdluseks, et 39 nn PISA punkti on aastase õppimise ekvivalent ehk teisisõnu, eesti ja vene õppekeelega koolide keskmine erinevus matemaatikas on endiselt pea kolmveerand aastat.

Kui vaadelda eesti ja vene õppekeelega koolide tulemuste jaotust 2012. ja 2015. aasta võrdluses, siis vene õppekeelega koolides on oluliselt vähem äärmusi (teistest vaatlustest kaugele jäävad vaatlused (ingl *outliers*), mis jäävad ülemisest ja alumisest kvartiilist enam kui 1,5 korda kaugemale kui kvartiilidevaheline ala) ehk väga madalate ja väga kõrgete testitulemustega õpilasi. Siiski on 2012. ja 2015. aasta võrdluses vene õppekeelega koolides mahajääjaid lisandunud. Eesti õppekeelega kooli õpilaste teadmistel on veidi suurem seos vanemate elujärjega. Teisisõnu, haridusõiglus, mis seab eesmärgi vähendada perekondliku tausta mõju haridustulemuste ennustamisel, on vene õppekeelega kooli puhul paremini täidetud.

Tähtis on teada, kas eespool näidatud õpiedukuse erinevust eesti ja vene õppekeelega koolides saab seletada koolide erinevustega. Selleks „paigutame" kõik uuringus osalejad (4800) koolidesse (169 eesti õppekeelega ja 37 vene õppekeelega kooli) ja võrdleme koolide keskmisi matemaatikatulemusi ning nende jaotust vene ja eesti õppekeelega koolide lõikes. Ka koolide lõikes on oluline erinevus: eesti õppekeelega koolide keskmine on 523 punkti, võrreldes vene õppekeelega koolide 495 punktiga. Lisaks on näha, et vene õppekeelega koolid on madalamate tulemuste poole kaldu ja suurim osa vene õppkeelega koolidest asub keskmise matemaatikatulemuse mõttes oluliselt madalamal üldisest keskmisest. Eesti õppekeelega kool on nii mõnegi väljapaistva tipuga (kooli keskmine tulemus vahemikus 600–700), kuid vene õppekeelega koolidest pole seal ühtegi. Säärast suurt erinevust eesti ja vene õppekeelega koolide vahel kinnitab ka PISA 2015. aasta kokkuvõte (Tire *et al.* 2016), millest ilmneb, et see erinevus on eriti suur Tallinnas (üle 50 punkti), kus eesti õppekeelega koolide saavutustase on väga kõrge.

Ka varasemates uuringutes on eespool kirjeldatud eesti ja vene õppekeelega koolide tulemuste erinevustele tähelepanu pööratud ning rõhutatud, et see on oluline probleem, mis pärsib venekeelse kooli lõpetanud noorte hilisemaid õpinguid, hakkamasaamist tööturul ja laiemalt ühiskonda lõimumist (Lindemann 2013B). Nii on näiteks Tire *et al.* (2013) ja Kitsing (2012) näidanud, et vene õppekeelega koolide õpilaste hulgas napib tippe ja on rohkem madalama õpiedukusega õpilasi kui eestikeelsetes koolides. Lindemann (2013A) on välja toonud, et vene keelt emakeelena rääkivad õpilased on eesti õppekeelega koolides keskmiselt edukamad kui nende rahvuskaaslased venekeelses koolis.

Kuidas seletada erinevusi eesti- ja venekeelsete koolide õpilaste tulemustes? Teadusuuringutes leitud õpiedukust oluliselt mõjutavad tegurid on võimalik

laias laastus jagada kaheks: esiteks, taustatunnused, ja teiseks, koolikorraldusega seotud tegurid. Taustatunnused koondavad perekonnaga seonduva, millest haridustulemuse ennustamisel on olulisimaks osutunud lapsevanemate hariduse ja ametikoha näitajad (nt Fuchs ja Woessmann 2007, Hanushek ja Woessmann 2010) ning üldine elujärg ja õppimist toetav kodune keskkond (nt raamatute olemasolu, ligipääs teatmeteostele ja andmekogudele), samuti kodune keel võrreldes õppekeelega. See tähendab näiteks, et lapsed, kellel on kõrgharidusega ja kõrgema ametialase positsiooniga vanemad ning kellel on kodus rohkem raamatuid, on enamasti parema õpiedukusega. Kuigi säärase perekondliku tausta mõju haridusele püütakse kõigiti vähendada ja Eesti on siin märkimisväärselt edukas: õpiedukuse ja perekondliku tausta vahe on teiste riikidega võrreldes üsna väike, on soodsal taustal ja õpiedul oluline positiivne seos.

Koolikorralduse mõju sisaldab mitut olulist lüli, millest olulisimad on õpetajad ja teised lapsed. Esiteks, õpetaja motiveeritus, võimekus ja sobivus ametisse võimestab õpilast. Teiseks, koolikaaslaste (mängukaaslaste ja trennikaaslaste) suhtumine kooli ja õppimisse mõjutavad õpiedukust.

Siinkohal on keskendutud koolikorralduse puhul eelkõige kooli juhtimisega seotud teguritele, mille üle suures osas otsustavad koolijuhid või hariduspoliitika kujundajad. See, kas ja kuidas hariduspoliitika kujundamine laiemalt, aga ka koolijuhtimine kitsamalt mõjutab õpilaste õpiedukust, on uurimissuund, mis on rahvusvaheliste võrdlevandmete kättesaadavuse paranemise tagajärjel üha populaarsem. Selles vallas on vast enim tähelepanu leidnud Ludger Wößmanni juhitud uuringud, mille kohaselt on hariduskorralduse tulemuslikkuse olulised tunnused peamiselt seotud nii kooli valiku kui ka koolide iseotsustamise ulatuse, aga näiteks ka erakoolide osaluse ja koolide rahastamise põhimõtetega (Woessmann *et al.* 2009). Samuti on leitud õpiedukuse ja koolide aruandluse, aga ka lapsevanemate osaluse ja õpiedukuse olulisi seoseid. Huvi tuntakse ka õpilaste võimete alusel rühmitamise ja õpiedu seoste vastu.

Kasutades PISA 2012 andmeid, on analüüsitud eespool nimetatud tegurite tähtsust Eesti õpilaste matemaatikatulemuste ennustamisel. Esmalt on üldiselt analüüsitud Eesti õpilaste haridustulemuste kujunemist, et selgitada suundumused kooli õppekeelest olenemata, seejärel on vaadeldud eesti ja vene õppekeelega koole eraldi. Taustatunnustest on analüüsis kasutatud sugu, immigratsioonitaust, ema ja isa haridusnäitajad ning raamatute arv kodus. Õpetaja ja kaaslase mõju on hinnatud vaid kaudselt, õpilase kuuluvustunde indeksi alusel. Koolikorralduse puhul on kaasatud kooli tajutud võistluslikkus, vanemate surve koolile, võimete alusel rühmitamine matemaatika tunnis, kooli selektiivsus ja kooljuhi hinnang aruandluskohustusele. Lisaks on kontrolltunnustena kaasatud kooli omandivormi, asukoha ja õppekeele näitajad.

Õpilase kuuluvustunde indeks – õpilaste hinnang kooli kuuluvusele üheksas valikvastustega küsimuses, mille alusel on koostatud kuuluvustunde koondindeks BELONG.

Tajutud võistluslikkus – koolijuhi hinnang konkurentsitihedusele piirkonnas – 1 – konkureerib ühe või enama kooliga; 0 – ei konkureeri ühegi kooliga.

Vanemate surve koolile — koolijuhi hinnang, milline on lastevanemate surve saavutustele (ingl *parental achievement pressure*).

Aruandluskohustuse intensiivsus (ASSESS) on summeeritud indeks koolijuhtide hinnangust kaheksale aruandluskategooriale, sh vajadus aru anda vanematele nii kooli kui ka õpilase arengu ja õpetamisviiside kohta, vajadus osaleda riikliku või piirkondliku tähtsusega võrdlustes, vajadus hinnata õpetajate tõhususnäitajaid, esitada arengukavasid jm.

Eelanalüüsides kontrolliti ka mitme muu võimaliku seletuse mõju, sh kvalifitseeritud õpetajate olemasolu, koolide autonoomia ja aruandlusmudeli olemus (välis- või sisehindamise keskne), kuid ükski neist ei osutunud oluliseks.

Kooskõlas varasemate uuringutega (nt Põder *et al.* 2016) selgus ka meie seoseanalüüsist, et matemaatika testi tulemusi aitavad positiivselt ennustada õpilase sugu (poiste sooritus on parem), vanemate haridustase, aga eelkõige kodus olevate raamatute arv. Nõrk positiivne seos on kooli kuuluvustunde indeksil ehk lastel, kellel on tugevam seos kooliga, on matemaatikatulemus parem. Ootuspäraselt on negatiivne mõju sisserändaja taustal (esimene või teine põlvkond). Peale taustamõjurite osutuvad koolikorralduslikest näitajatest olulisteks õpiedukust positiivselt mõjutavateks tunnuseks nii koolide konkurets kui ka kooli asukoht linnas.

Kooli konkurentsitiheduse positiivset seost haridustulemustega seletatakse võistluslikkusega, mis peredele valiku võimaldamise korral peaks kaasa tooma nii koolide pürgimise paremuse suunas selleks, et tublimaid õpilasi ligi meelitada, kui ka perede pingutused laste saatmisel parimasse kooli. Säärasel võistluslikkusel võib küll olla positiivne mõju haridustulemustele, kuid eriti algkoolitasemel seostub see haridusliku ebavõrdsusega (Põder ja Lauri 2015). Peamine probleem seisneb varajase valiku puhul selles, et see ärgitab peresid edukaks koolivalikuks lapsi ette õpetama või mõnel muul moel lapse eristumist taotlema, mis omakorda suurendab pere mõju õpiedu kujundamisel. Soodsa tausta, võistluslikkuse ja linnalise asukoha positiivne seos õpieduga ei ole muu maailma haridusuuringute taustal kuigi üllatav, kuid eesti õppekeele oluline positiivne mõju õpilase matemaatikatulemusele on märkimisväärne.

Senine analüüs näitas, millised tausta või koolikorraldusega seotud tunnused üldiselt Eesti koolisüsteemis paremat õpitulemust ennustavad, ja kinnitas veelgi kooli õppekeelest johtuvat erinevust. Järgmiseks on vaadeldud, kas needsamad tunnused ennustavad õpiedukust võrdselt hästi nii eesti kui ka vene õppekeelega koolides. Selleks on kasutatud meetodit, mis võimaldab analüüsis eristada kaht hinnangut: 1) millised on kahe rühma erinevused, ehk vastata küsimusele, kas on olulisi erinevusi eesti ja vene õppekeelega koolide laste taustas või koolikorralduses (selgitatud lõhe); 2) milline on eri tunnuste mõju kahes erinevas rühmas, ehk kas mõni tunnus „töötab" haridustulemuse ennustamisel eesti ja vene õppekeelega koolis erinevalt (selgitamata lõhe).

Analüüs näitab, et eesti ja vene õppekeelega koolide õpilaste õpiedukuse erinevusi saab osalt selgitada sellega, et vene koolide lapsed pärinevad sagedamini sisserändajate peredest ja nende kodus on vähem raamatuid. Vene õppekeelega koolide õpilaste ema kõrgem haridustase aga pigem vähendab koolide erinevusi matemaatikas. Seega moodustavad rühmade erinevused matemaatikatulemuste kõigi erinevuste seletusest vaid väga väikese osa (–0,9 tabelis 3.5.2). Sarnaselt on näiteks ka Lindemann (2013A) leidnud teatavaid erinevusi eesti ja vene õppekeelega koolide õpilaste vanemate ametipositsioonides ning Säälik (2012) koolide õpetamismeetodites ja õpilaste õppimisoskustes, kuid need seletavad vaid väga väikese osa kõigist õppetulemuste erinevusest.

Järgnevalt on jätkatud nn selgitamata lõhe lahtiharutamist ehk küsitakse, kas on mõni tunnus, mis „töötab" eri õppekeelega koolide haridustulemuse kujundamisel erinevalt. Esiteks selgub, et rände taustal ja kooli asukohal on eesti ning vene õppekeelega koolides erinev mõju: nii rände taust kui ka kooli asukoht linnas on vene õppekeelega kooli lapse tulemuse seisukohalt soodustavad asjaolud. Seega - rände taust ega koolide asukoht linnas ei selgita vene õppekeelega koolide erinevusi õpiedukuses. Pigem vastupidi, viidates juba eespool nimetatud asjaolule: vene õppekeelega koolis õpib suurem osa sisserändajatest oma kodukeeles ja enamik vene õppkeelega koole asub linnades.

Vene õppekeelega kooli õpiedu halvemust aga suudavad teatud määral seletada kaks näitajat: isa hariduse ja lapsevanemate surve negatiivne mõju haridustulemustele, võrreldes samade näitajate mõjuga eesti õppekeelega koolis. Isa hariduse väiksem mõju viitab, et eesti õppekeelega koolis õppivate laste kõrgharidusega isade roll ja panus laste õpiedu kujundamisel on suurema mõjuga kui vene õppekeelega koolis õppivate laste kõrgharidusega isade oma. Samuti on vanemate surve koolile oluliselt positiivsema mõjuga eesti õppekeelega koolides. See võib viidata nn eliit- ja kogukonnakoolidele, kus lastevanemate ambitsioonikus ja kaasatus on oluliselt suurem ning mis on peamiselt eesti õppekeelega.

Tabel 3.5.2. Eesti ja vene õppekeelega koolide õpiedukuse erinevust iseloomustavad tegurid

Oaxaca-Blinder dekompositsioon	Selgitatud lõhe	Selgitamata lõhe
Õpilase taustakarakteristikud		
Sugu	−0,1 (0,3)	2,1 (4,0)
I või II põlvkonna sisserändaja	−5,1** (1,8)	4,8* (2,2)
Raamatud (enam kui 200)	−3,9* (1,6)	2,5 (2,4)
Isa haridus (ISCED 5A, 6)	0,8 (0,5)	−6,5* (2,8)
Ema haridus (ISCED 5A, 6)	1,8*(0,8)	−6,1 (4,4)
Kooli kuulumise tunne	−0,3 (0,4)	2,1 (1,6)
Kooli juhtimine ja hariduspoliitika		
Kool konkureerib õpilaste nimel	1,8 (1,4)	14,1 (16,9)
Vanemate surve koolile	2,2 (2,1)	−13,7* (5,9)
Võimete alusel grupeerimine matemaatikas	−0,5 (1,2)	5,7 (14,6)
Kooli vastuvõtt hinnete alusel	−0,1 (0,8)	0,0 (4,3)
Aruandlus (institutsioonide arv)	−1,7 (1,5)	−0,4 (20,9)
Kontrollmuutujad (kooli tasemel)		
Eraomandis olev kool	−0,2 (0,8)	−2,2 (1,9)
Kooli asukoht (linn, suurem kui 15 000 elanikku)	4,5 (2,4)	20,1* (8,4)
Kokku	−0,9	−25,4***

Märkused. * – p<0.05, ** – p<0.01, *** – p<0.001, sulgudes toodud standardvead, kooli fikseeritud efektid

Teine lapsevanemate surve erisuunalise mõju seletus võib olla seotud ka laiema poleemikaga, mis vene õppekeelega koolide ümber käib, pingestades nii lapsevanemaid, õpetajaid kui ka koolijuhte ja pärssides omakorda laste õpitulemusi. Ka intervjuust ministeeriumi eksperdiga võis täheldada, et vene õppekeelega kooli puhul teevad mõnikord murelikuks nii õpetajate, koolijuhtide kui ka lapsevanemate hoiakud, mis mõjutavad kindlasti ka koolide igapäevast tööd. Ka Valk (2010) on rõhutanud, et mitmekultuurilises ühiskonnas ja klassiruumis võib lastevanemate roll õpiedu tagamisel olla mitmesuunaline. Kultuuriline sotsialiseerumine (oma kultuuri üle uhkuse tundmine, traditsioonide hoidmine) on pigem seoses kõrge enesehinnangu ja seega ka akadeemilise edukusega, seevastu kaitsev ja eelarvamuste eest hoiatav käitumine „toodab" pigem vastupidist mõju nii enesehinnangule, identiteedile kui ka käitumisele ja sedakaudu ka akadeemilisele edukusele. Vene õppekeelega koolide ümber toimuv on võinud säärase kaitsva hoiaku tekitada.

Kokkuvõte

Peatükis keskenduti Eesti koolisüsteemile mitmekeelelisuse vaatevinklist ja erikeeleliste koolide arengule.

Esmalt vaadeldi muutusi Eesti haridusmaastikul. Demograafiline areng ja vene emakeelega õpilaste koolivalikud on vene õppekeelega koolide osatähtsust vähendanud. Haridusmaastikku mitmekesistavad küll muu (eelkõige inglise) õppekeelega koolid ja pärast iseseisvuse taastamist saabunud õpilased, kuid nende osa õpilaste hulgas on siiski väga väike. Tallinna rahvusvahelised koolid on asutatud pigem välisteenistuse, Euroopa Komisjoni ja teisi diplomaatilise korpuse töötajate lapsi silmas pidades. Uussisserändajate ja tagasipöördujate vastuvõtmisel on olulised Eesti tavakoolid, eelkõige eesti õppekeelega või eesti keelekümblust pakkuvad koolid.

Teiseks seletati eesti ja vene õppekeelega koolide õpiedukuse erinevuste tagamaid. Selgus, et eesti ja vene õppekeelega koolide õpiedukuse erinevus on umbes 30 PISA punkti, mis on lähedal keskmiselt aastaga omandatavale teadmiste hulgale. Eesti õppekeelega koolide õpilaste õpiedukus varieerub enam, eelkõige on rohkem tippe. Vene õppekeelega koolid ei erine oluliselt õpilaste tausta ega koolikorralduslike näitajate poolest, mistõttu õpiedukuse erinevusi ei saa nendega seletada. Küll aga on olulised erinevused selles, kuidas mõjutab isa kõrgem haridus lapse õpiedu. Eesti õppekeelega koolide laste kõrgharidusega isade positiivsem mõju laste õpiedukusele ei pruugi tähendada, et venekeelses perekonnas on isade käitumine kuidagi teistsugune, vaid võib viidata mingitele laiematele suundumustele, näiteks kõrgharidusega vene meeste halvem positsioon ühiskonnas, mis pärsib tavapärast kõrgharitud isaga seotud positiivset mõju vene õppekeelega kooli laste puhul.

Teine oluline tegur eesti ja vene õppekeelega koolide õpiedu erinevuste suurendamisel on lapsevanemate surve koolile. Tavapäraselt peetakse lapsevanemate nõudlikkust kooli vastu koole võimestavaks teguriks, kuid Eestis halvendab see vene õppekeelega koolides oluliselt õpiedu.

Vaatamata mõningatele eespool nimetatud olulistele näitajatele, ei ole võimalik suuremat osa eesti ja vene õppekeelega koolide õpiedu erinevustest selgitada. Tulemuste selgitamata erinevust on kirjanduses sageli tõlgendatud kui ebavõrdset kohtlemist. Enamik sarnast kirjandust on seotud naiste ja meeste palgaerinevuste analüüsiga ja selgitamata osa viitab niisugustes analüüsides tööandja otsusele maksta võrdväärse töö eest naisele madalamat palka. Käesolevas töös ei ole selgitamata õpiedu erinevus kellegi otsus, vaid pigem viide laiematele lõimimisega seotud väljakutsetele. Analüüsitulemuste tõlgendamist raskendab ka asjaolu, et puudub teadmine, milline oleks vene õppkeelega koolide õpiedu juhul, kui eri õppekeelega koolidega seotud poliitilised otsused oleks olnud teistsugused, näiteks sellised nagu Lätis, kus need tehti järsemalt ja oluliselt varem (2004). Kuigi Läti ja Eesti võrdlemine jääb siinkohal üksnes arutluse tasemele, on Lätis elava venekeelse kogukonna õpiedu PISA andmetel võrdne lätikeelse kogukonna omaga. Tuleb aga nentida, et lätlaste üldine PISA-sooritus on pigem keskmine Eesti tippsooritusega võrreldes ja absoluutnäitajates on meie venekeelse kogukonna matemaatikasooritus parem.

Vene õppekeelega kool on pigem hääbuv nähtus ja selles kontekstis võiks öelda, et evolutsiooniliselt välja kasvav „probleem“. Siiski on haridusliku õigluse seisukohalt tegemist olulise kitsaskohaga. Polemiseerides võib mõelda vene õppekeelega koolist kui Eesti väärtuslikust kogemusest, seda ka uute tulijate vastuvõtmisel. Just keelekümbluse ja mitmekultuurilise kooli- ja klassiruumi seisukohalt. Kuigi Eesti haridussüsteemis on teataval määral end sisse seadnud ka rahvusvahelised koolid, on sisserändajate lõimimisel need pigem marginaalsed ja saaks eelkõige panustada muutuva õpikäsituse oskusteabe levitamisel. Ka see on oluline märksõna, sest senise rahvuskeskse müüdiloome kõrval muutub hariduses üha olulisemaks üldoskuste tähtsus, paindlikkus ja mitmekesisust rõhutav õpikäsitus. Teisisõnu, toetada tuleb seda, kuidas olla küll koos, kuid siiski erinevalt.

Hariduspoliitika kujundamine kätkeb sageli teatavat tõhususe ja õigluse intriigi. Rahvusvahelistes haridusuuringutes ollakse viimastel kümnenditel pigem seda meelt, et need on teineteist täiendavad eesmärgid. Kuigi haridusõiglust väärtuseks pidavad haridussüsteemid näitavad tegelikult ka paremaid keskmisi tulemusi, on hariduspoliitilised otsustused sageli siiski keerukad kompromissid. Nii eeldakski avatuse ja mitmekesistumise kontekstis selgete poliitiliste eesmärkide seadmist, millest hariduspoliitika kujundamisel lähtutakse. Kui need lähtuvad võrdsete individuaalsete võimaluste kujundamisest olenemata laste keelest ja kodusest sotsiaal-majanduslikust või kultuurilisest kapitalist, on nii rahvusvahelised kui ka vene õppekeelega koolid institutsionaalseks probleemiks ja eeldaks võrdsustavat sekkumist. Kui aga käsitleda mitmekultuurilist ühiskonda kui tervikut, võivad mitmekesised õpikäsitused, erinevatel rahastamis- ja omandivormidel põhinevad lahendused osutuda võimaluseks, mitte probleemiks. Koosõppiva kooli võimestav jõud eeldaks koos positiivse erikohtlemisega erandite puhul ka teatavat loobumist tõhususel põhinevast tulemusnäitajate eraldavast-valivast süsteemist. Kas oleme valmis haridustulemuste lõhe sulgumise nimel loobuma triumfeerivast kohast PISA edetabelites?

Viidatud allikad

Fuchs, T. and Woessmann, L. (2007). What Accounts for International Differences in Student Performance? A Re-Examination Using PISA Data. *Empirical Economics*, 32 (2): 433–462.

Hanushek, E. A., Woessmann, L. (2010). The economics of international differences in educational achievement. *NBER Working Paper 15949–04*. Cambridge MA: NBER working paper series.

Haridus- ja teadusministeerium (2016). Koosõppiv Kool – Kontseptsioon kvaliteedinõuete kohta koolidele, kus õpib koos palju erineva keele- ja kultuuritaustaga õpilasi, HTM.

Haridus- ja teadusministeerium (2013). Eesti ja vene õppekeelega koolide õpilaste tulemuste võrdlus tuginedes PISA uuringutele: https://www.hm.ee/sites/default/files/lisa_1_pisa_2006_2012_-eesti_ja_vene_oppekeelega_opilaste_tulemuste_vord__0.pdf (30.11.2016).

Kasemets, L., Asser, H., Hannust, T., Rahnu, L. (2013). Uusimmigrantõpilaste akadeemiline ja sotsiaalne toimetulek Eesti üldhariduskoolis. MindPark OÜ, Integratsiooni ja Migratsiooni Sihtasutus Meie Inimesed.

Kitsing, M. (2012). Kõrgemate ja madalamate tulemustega koolide võrdlus. Kogumikus Eesti PISA 2009 kontekstis: tugevused ja probleemid. *Programmi Eduko uuringutoetuse kasutamise lepingu aruanne*. Eduko, Tartu, lk 46–61.

Lindemann, K. (2013A). The School Performance of the Russian-speaking Minority in Linguistically Divided Educational Systems: A Comparison of Estonia and Latvia. In: Windzio, M. (Ed.). *Integration and Inequality in Educational Institutions*. Dordrecht: Springer, pp. 45–69.

Lindemann, K. (2013B). *Structural Integration of Young Russian-speakers in Postsoviet Contexts: Educational Attainment and Transition to the Labour Market.* Tallinna Ülikool Sotsiaalteaduste dissertatsioonid.

Nagel, V. (2006). *Hariduspoliitika ja üldhariduskorraldus Eestis aastatel 1940–1991.* Doktoritöö. TLÜ Kirjastus.

Põder, K., Lauri, T., Veski, A. (2016). Does school admission by zoning affect Educational Inequality? A Study of Family Background Effect in Estonia, Finland, and Sweden. *Scandinavian Journal of Educational Research*, 1–21, 00313831.2016.1173094.

Põder, K., Lauri, T. (2015). Haridusturgude peidus pool – koolidevahelise ebavõrdsuse süvenemine koolivaliku tõttu. *Eesti Inimarengu Aruanne 2014/15. Lõksudest välja?* (78–85). Eesti Koostöö Kogu.

Säälik, Ü. (2012). Kooli ja klassi kliima, õpetaja-õpilase suhted, õpi- ja õpetamismeetodid ning õpetajate käitumine koolijuhi ja õpilaste hinnangute põhjal. Eduko aruanne: Eesti PISA 2009 kontekstis: tugevused ja probleemid. Programmi Eduko uuringutoetuse kasutamise lepingu aruanne.

Tire, G., Lepmann, T., Jukk, H., Puksand, H., Henno, I., Lindemann, K., Kitsing, M., Täht, K., Lorenz, B. (2013). PISA 2012 Eesti tulemused: Eesti 15-aastaste õpilaste teadmised ja oskused matemaatikas, funktsionaalses lugemises ja loodusteadustes. SA Innove, Haridus- ja Teadusministeerium.

Tire, G., Henno, I., Soobard, R., Puksand, H., Lepmann, T., Jukk, H., Lindemann, K., Kitsing, M., Täht, K. (2016). PISA 2015 Eesti tulemused: Eesti 15-aastaste õpilaste teadmised ja oskused loodusteadustes, funktsionaalses lugemises ja matemaatikas. SA Innove, Haridus- ja Teadusministeerium.

Valk, A. (2010). Mitmekultuuriline klass. Raamatus „Õppimine ja õpetamine esimeses ja teises kooliastmes" (toim. Kikas, E.). Eduko. Lk 138–150.

Woessmann, L., Luedemann, E., Schuetz, G., West, M. R. (2009). School Accountability, Autonomy and Choice Around the World .*Ifo Economic Policy Series*.

4. Ränne, identiteedi- ja keelemuutused

Anna Verschik

Peatüki põhisõnumid

- Inglise keel kui selline ei ähvarda eesti keele püsimist. Oluline on, et säiliks emotsionaalne side eesti keelega ja soov seda keelt järgmistele põlvedele edasi anda. Radikaalsed lahendused stiilis „ei mingit muud keelt peale eesti“ või „kogu teadus, äri vms ingliskeelseks“ ei tundu mõistlik, pigem tuleb otsida konkreetseid paindlikke lahendusi valdkonniti. Keeled ei sure välja võõrmõjude tõttu, vaid kõnelejate soovimatusest keelt edasi anda.

- Identiteet on emotsionaalne seos, seda ei saa tihti määratleda objektiivsete tunnuste kaudu. Inimene ei vali, mis maal ta sünnib ja mis keelt tema vanemad kasutavad, küll aga valib hiljem oma suhtumisi ja kujundab keelelist repertuaari. Eesti keel on eesti identiteedi alus ja oluline väärtus, kuid tuleks leida rohkem väärtusi, mida jagab kogu ühiskond.

- Eesti keele tundide arvu suurendamine koolis ei aita, kuna tihtilugu puudub vajadus ja võimalus eesti keelt kasutada. Selleks et luua paremad tingimused eesti keele õppimiseks, omandamiseks ja lõimumiseks, tuleks senise eraldatud haridussüsteemi asemel võimalikult kiiresti luua ühtne haridussüsteem, kuid lastel peaks soovi korral olema võimalik õppida kodukeeli ja -kultuure (kaasa arvatud vene). Keelekümblus on hea võimalus, et ületada hirmu teise keele kasutamise ees, kuid sellest ei piisa, kuna koolis on sama etnokultuurilise taustaga õpilased ja piirkonnas, kus eestikeelseid inimesi elab vähe, ei tekigi võimalust eesti keelt kasutada.

Teema raamimine

Selles peatükis räägitakse keelest ja selle seosest mitmesuguste elu tahkudega, nagu keeleoskus, identiteet, keele säilitamise võimalused võõrsil, keele muutus, segregatsioon ja enesemääratlemine keele kaudu. Inimese olek ja tegevus on keelest lahutamatu, seetõttu on keele teema tihedalt seotud ka muu selles kogumikus käsitletud probleemistikuga. Võib eristada vähemalt kolme teemat, mida peatüki autorid käsitlevad koos keeleküsimustega ja mille üle arutlevad.

Esiteks, oluline on keele, antud juhul eesti keele säilitamine. Eesti keele ja kultuuri kestmine läbi aegade on Eesti riigi eksistentsi alus: see eesmärk on sätestatud põhiseaduses ja paljudes seadusandlikes aktides. Maailm on muutunud avatumaks lihtsustunud rändevõimaluste ja ka infotehnoloogia tõttu, seega on suurenenud inglise keele kui rahvusvahelise suhtluse keele (nn *lingua franca*) roll ja kohalolek. Kas see ähvardab eesti keelt või mitte? Ka eestlased rändavad, mitmed elavad kas ajutiselt või enam-vähem püsivalt välismaal. Paljud neist mõtlevad, kuidas säilitada sidemeid Eestiga ja anda edasi eesti keel järgmistele põlvedele. Kuid samas iga keel muutub ajas ja ruumis: eesti keel täna pole selline, nagu sada aastat tagasi (seda sellepärast, et iga järgmine põlvkond toob sisse oma muudatusi kui ka sellepärast, et muutuvad eesti keelega kontaktis olevad keeled); ka Eesti sees on piirkondlikke iseärasusi, rääkimata eesti keele kujudest välismaal. Seega tuleb lahti mõtestada, mida tähendab säilitamine (Verschik 2012).

Teine teema on ränne ja keel. See puudutab nii välismaal elavaid eestlasi kui ka neid, kes Eestisse elama asuvad. Osa probleemide juured on veel nõukogude ajas: nt püüd eralduda ja elada erandlikult oma keelekeskkonnas, ka geograafiliselt (füüsiline ja mentaalne segregatsioon), eri keelekogukondade kontaktide nappus jms. Nendele probleemidele lisaks tuleb mõelda ka uutele sisserändajatele, keda tuleb nii vaesematest riikidest (ka endise Nõukogude Liidu territooriumilt) kui ka jõukamatest Euroopa riikidest: kuidas õpetada neile eesti keelt, vältida segregatsiooni ja ühiskonna eri rühmade eraldatust.

Kolmanda suure teemana peaks käsitlema identiteeti. Nagu peatükist ilmneb, ei võrdu identiteet lihtlabase sildistamisega („eestlane“, „muulane“, „sisserändaja“), vaid tuleb tunnistada identiteedi keerukust (pealtnäha ühtse rühma, näiteks „venekeelsete“ seas võivad hoiakud ja keeleline käitumine olla üpriski erinevad, nii et kerkib küsimus, kas tegemist on sama rühmaga) (vt Ehala ja Zabrodskaja 2014). Näiteks eesti keele oskus võib olla keskmine, aga inimene võib ikka seostada end ainult Eestiga ning kuidas ta oma etnilist päritolu ja esimest keelt ka ei kirjeldaks, figureeriks seal kindlasti sõna „Eesti“ või „eesti-“. Identiteeti võib käsitleda mitte kindlaksmääratud, ette antud mõistena (eesti päritolu vanemate laps = eestlane), vaid soovina samastuda/olla samastatav teatud rühma, keele, kogukonnaga vms.

Kõik need teemad on omakorda seotud mitmekeelsusega. Tänapäeva keeleteaduse seisukohalt pole mitmekeelsus mitme keele võrdne oskus ja/või kõigi keelte omandamine varajases lapsepõlves. Põhirõhk on kasutusel ja suhtluse sujuvusel, s.o võimel toime tulla ja saavutada suhtluse eesmärgid (Cenoz 2013). Enamik Eesti elanikest on mitmekeelsed. Mitmekeelsus ei ole iseenesest uus nähtus (linnad on alati olnud mitmekeelsed, meenutame ka Hansaliitu ja muid taolisi „alt-üles“ tekkinud ühendusi, mõtleme igapäevasuhtlusele turul ja poes jms). Mitmekeelsus ei piirdu vaid mitmekeelsete kõnelejatega, näeme selle avaldusi reklaamis, siltidel jne (nn mitmekeelsuse materiaalne kultuur, Aronin 2012). Mida mitmekeelsus ja mitmekeelseks saamine praktiliselt tähendab? Tänapäeva kontekstis räägime eesti keele ja nn suurte (inglise, vene, saksa jms) keelte õpetamisest, aga kas sellest piisab?

Selle peatüki artiklid arutlevadki ühel või mitmel mainitud teemadest: keele säilitamine ja muutus, ränne ja keeleõpe / keele edasiandmine ning identiteet kui enesemääratlemise/-määramatuse soov, mitmekeelsus ja selle avaldused. Kõik teemad on omavahel läbi põimunud ja neid ei saagi käsitleda eraldi, võimalik on vaid teatud probleemid rohkem esile tuua.

Artiklite kokkuvõte

Keel ei ole ainult suhtlemisvahed ega sõnade ja grammatika kogum. Keelt võib mõista ka isiku või rühma sümbolina. Võib öelda, et keelevahendite kasutamine ongi tihti ajendatud sellest, mida me parajasti teeme, aga ka sellest, kes oleme, kelleks end arvame ja mis rolli antud juhul mängime. Keel võib muutuda, kuid ikkagi püsida sümbolina.

Anastassia Zabrodskaja ja Helin Kase ning Kristiina Praakli alapeatükkidest ilmneb, et keeled pole muutumatud, pole olemas puhtaid keeli. Norm on praegusel hetkel kehtiv kokkulepe, mis võib ühel või teisel põhjusel murenema hakata (nt kui tegelik keelekasutus ja/või kõnelejate taju on muutnud). Võib isegi öelda, et muutus on keelde sisse programmeeritud. Muutus on paratamatu ja toimub nii keelesisestel (struktuurilistel jms) kui ka keelevälistel põhjustel (poliitiline olukord, keelte staatus, prestiiž, kõnelejaskonna suurus, levinud keeleideoloogiad ja nende võitlus, individuaalsed hoiakud, suhtlussituatsiooniga seotud tegurid, keelekontaktid vms).

Eesti keel pole erand. Ajalooliselt on seda mõjutanud mitmed keeled. Eesti keele kõnelejad ongi enamasti mitmekeelsed. Varem oli levinud saksa ja vene keele oskus ning Põhja-Eestis ka soome keele oskus, nüüd oskab enamik noori mingil määral inglise keelt (selle kõrval muidugi ka muid keeli). Samuti elab arvestatav hulk eestlasi välismaal, kas püsivalt või ajutiselt. Seal avaldavad mõju vastavad kohalikud keeled. Aga ka teised keeled muutuvad eesti keele mõju all, näiteks kohalik vene keel või väikese kasutajaskonnaga vähemuste keeled.

Keel ei laena ennast surnuks, piltlikult öeldes. Keele säilitamine tähendab keele edasi kandmist järgmistele põlvedele, mitte aga sõnade ja mallide muutumatust. Igas keeles on sõnu ja konstruktsioone, mis on tegelikult laenatud, samal ajal ei tea tänapäeva keelekasutajad sellest midagi ja peavad neid oma keele osaks. Võib nimetada mõjureid, mis keele säilitamist ähvardavad:

- soovimatus end rühmaga seostada (ei pea antud rühma atraktiivseks, huvitavaks, kasulikuks jms);
- halb suhtumine teatud keele kõnelejatesse (ja seetõttu soov taunitavast rühmast distantseeruda);
- võõras keskkonnas oma keele kasutamise raskused (ahtake suhtlemisringkond, ajapuudus, soovimatus midagi ette võtta vms);
- radikaalsed, traagilised olukorrad, mistõttu kõnelejaskonna füüsiline eksistents on ohus (küüditamine, genotsiid).

Need põhjused ei ole aga keelelist laadi. Seega laenud inglise keelest (või eesti laenud vene keeles) ei ole iseenesest mingi ohu märk. Ka kohaliku vene keele kohta võib öelda, et see erineb paratamatult Venemaal, aga ka mujal kasutatavatest vene keele variantidest (nt Lätis, Ukrainas, Iisraelis, USA-s). Laenamise põhjuseks pole n-ö vaste puudumine või emakeelsete hulgas keele hääbumine, vaid teistsugune reaalsus: nn kohalikus vene keele pruugis viitab eesti sõna täpselt ja konkreetselt Eesti kontekstispetsiifilistele mõistetele ning on selge, millest on jutt.

Ka teiste keelte oskus ei tähenda, et emakeel on ohus. Mõelda tuleb sellele, et eesti keele kõnelejad (olenemata rahvusest), kes peavad eesti keelt oma esimeseks ja/või põhikeeleks, tahaksid oma järeltulijatega eesti keeles suhelda. Nõnda räägime kaudselt ka kuuluvuse soovist ehk identiteedist.

Väikerahvas on paratamatult mitmekeelne, alati on ka mitmesuguste tõlgete roll väikerahva kultuuriloos üsna oluline. Tõlked ei tähenda ainuüksi uute tekstide teket, vaid ka uute keelendite, reaalide ja mõistete importi. Mitmekeelsus muutub keskseks teemaks iseäranis meie ajal: sagenenud ränne, ühiskonnad on avatumad, infotehnoloogia on kiirendanud infovahetust ning kõik need mõjurid kokku on toonud mitmekeelsuse kui sellise rohkem nähtavale. Anastassia Zabrodskaja ja Helin Kask näitavad, et tegelikult on Eesti funktsionaalselt mitmekeelne riik: teatud eluvaldkonnas kasutatakse mitmeid keeli, minnakse vaevata üle ühelt keelelt teisele. Mitmekeelsus on meie ümber: internetis, siltidel, igapäevases suhtluses. Keeli kasutatakse paralleelselt või läbisegi, kui situatsioon ei ole formaalne ega nõua rangelt ükskeelset suhtlust. Seda ei peaks mõistma kui vastuolu ühe riigikeele poliitikaga. Üks riigikeel on Eestis oluline just sümboolses mõttes, aga see ei tähenda, et teisi keeli ei tohiks kasutada.

Koos mitmekeelsuse ja rändega tekib ja kasvab paratamatult keerukus, millest räägivad Martin Ehala ja Aune Valgu artiklid. Ühe ja sama sildi all võib eri aegadel ja eri ühiskonnagruppide jaoks olla erinev sisu. Aune Valk räägib eesti identiteedi muutusest ajas ja ruumis (erinevusest põlvkondade vahel, Eestis ja välismaal elavate eestlaste vahel). Eesti keele osa identiteedis on siiski olulisem kui territoorium ja riik. Nii keelekasutus kui ka identiteedid muutuvad keerukamaks. Tihtilugu ei piisa ühest märksõnast, vaid vajalik on pikem ja mitmekülgsem (enese)kirjeldus. Seetõttu tuleb täiustada ja täpsustada mõistete kogumeid ja kirjeldusviise,

kuigi see võib tunduda tülikas ja tunnetuslikult keerukas. Identiteeti tuleb pigem kujutada jadana, mille otstes on selgepiirilisemad seisundid („eestlane", „venelane", „väliseestlane") ja vahel on hulk vahepealseid, keerukamaid seisundeid, nt „eestivenelane", „kakskeelne eestlane" jne.

Kui mõista identiteeti kuuluvuse soovina, siis tasuks vaadata, mis on ühist kõigil ühiskonna liikmetel, s.o mis väärtusi jagavad kõik. Võib kuuluda korraga mitmesse rühma või jagada mõnd väärtust ühe ja mõnd teise rühmaga. Erinevaid identiteedikihte ja väärtusi võib kujutada ringidena. Kõigi ringide ühine osa tähistabki tuumväärtusi, mida jagavad kodueestlased, teise päritoluga Eesti elanikud ja ka välismaal elavad eestlased. Metodoloogiliselt on aga veelgi mugavam kujutada identiteedikihtide (nt päritolu, keel, elukeskkond, kodakondsus, ühiskonnakorralduse põhimõtted jne) koosmõju kontsentriliste ringidena.

Seetõttu võib rääkida väike- ja suur-Eestist, mille ühisosa on tuumväärtused. Keeleoskus on endiselt oluline, kuid mitte ainus tunnus. Rõhk nihkub emotsionaalsele seotusele Eestiga ehk soovile jagada samu väärtusi. Sellest teevad juttu Aune Valk ja Kristiina Praakli oma alapeatükkides.

Rääkides suur-Eestist, tuleb rõhutada tänapäeva keeleteaduse seisukohti, et loevad kõik keelekasutajad, mitte ainult ükskeelsed emakeelsed kõnelejad. Ei saa öelda, et muu päritoluga eesti keele kasutajad ei ole „päris õiged", ka nemad hoiavad seda keelt elus omal viisil.

Rände teema tuleb esile Kristiina Praakli, Aune Valgu ja Mart Rannuti artiklites. Keele omandamine või keele säilitamine võõrsil elades nõuab märgatavaid pingutusi ja eneseanalüüsi (milleks seda vaja on, mis juhtub minu enda/lähedaste jaoks, kui see mingil põhjusel ei õnnestu; kas olen siis sama inimene nagu enne jne). Keele säilitamisel ja teiste kõnelejatega kontakti loomisel tuleb appi infoajastu tehnoloogia: nt Soomes elavatel eestlastel on mitmeid rühmi sotsiaalvõrgustikes (Praakli 2016). Sealt saab otsida abi, vastuseid küsimustele, aga ka lihtsalt suhelda omadega ja eesti keeles. Seega internet ei ole vaid inglise jm suure keele leviku soodustaja, vaid ka võõrsil elavate või väikese kõnelejaskonnaga keelekasutajate võimas ühendaja.

Nõukogudeaegse sisserände tagajärjed ei ole siiamaani kadunud. Seda teemat käsitleb detailsemalt Mart Rannut. Õiguslikus ja keelesotsioloogilises mõttes ei ole nõukogude aja sisserändajad ja nende järglased võrreldavad nn põlisvähemustega (vrd friisid Hollandis, liivlased Lätis, vene vanausulised Balti riikides) ega sisserännanud vähemustega (türklased Saksamaal ja Hollandis, poolakad Suurbritannias ja Iirimaal). Muidugi on raske täpselt tabada hetke, millal sisserännanud vähemus muutub põlisvähemuseks, kuid on selge, et selleks peaks vahetuma mitu põlve. Klassikalises mõttes sisserändaja ületab riigi piiri, mis tähendab, et ta on teadlik, et keel, normid, elukeskkond jms muutub ja on vaja mingil määral teha jõupingutusi, õppida asukohamaa keelt jms. Nõukogude aja ränne oli midagi muud, tolleaegseid liiduvabariike ei käsitletud teiste riikidena ja *de facto* asukohamaa keele oskus ei olnud vajalik. Kõigi rahvuste võrdsuse ja rahvaste sõpruse retoorika ning kohalike keelte nähtavus (nn vastavad keele ja kirjanduse uurimisinstituudid, sildid vene ja kohalikus keeles jms) oli aga suitsukate, sest tegelikkuses oli venekeelsetel õigus jääda ükskeelseks, teistel aga sellist õigust ei olnud. Eesti keele oskuse nõuded võivad seetõttu tunduda tüütusena, kui igatsetakse taga endist olukorda ja ükskeelsust. Sisuliselt on need allesjäänud segregatiivsed püüdlused, soov luua endale ükskeelne maailm pärit nõukogude aja keele- ja rahvastukupoliitikast.

Teistest rahvustest eesti keelt oskavate inimeste arvu muutus võrreldes viimase nõukogude aja loendusega 1989. aastal näitabki, et sisserändajate kolmas-neljas põlvkond on tegelikkuses esimene mitte-ükskeelne põlvkond. Nagu inimõiguste instituudi 2015. aasta küsitlusest ilmneb, mida noorem on vastaja, seda tõenäolisem on, et ta on omandanud eesti keele varases lapsepõlves. Oluline on seos eesti keele oskuse ja selle tähtsustamise vahel: need, kellel on juba arvestatav eesti keele oskustase, väärtustavad seda. Kuid segregatiivsed keelekeskkonnad Ida-Virumaal ja osaliselt Tallinnas pole kuhugi kadunud.

On inimlikult arusaadav soov elada omasuguste hulgas ja suhelda omas keeles, kuid muret tekitab see, et eesti- ja venekeelsete elanike eraldatus püsib ning tekib ka ruumiline eraldatus (teatud linnaosad Tallinnas, kus tekib suletud ükskeelne venekeelne keskkond ja kust eestikeelsed soovivad välja kolida). Eraldatus ei ole ainult geograafiline, vaid virtuaalne (inforuum, suhtlusvõrgustikud, lektüür). Seega keelepõhine identiteet ja asustusgeograafia toimivad koos ja võimendavad teineteist: kummagi keele kõnelejaskond on piisavalt suur, et kokku puutumata teise kõnelejaskonnaga hakkama saada.

Siin on koht, kus mõelda keeleõppele. On levinud arvamus, et pole mõtet raskendada elu kakskeelse õppega, pigem tuleb suurendada eesti keele tundide arvu (tavaliselt need, kes eesti keelt oskavad ja kasutavad, nii ei arva). Näilisele loogilisusele vaatamata see lähenemine ei aita. Isegi kui eesti keelt õpetatakse koolis palju, ei teki segregatiivses keskkonnas motivatsiooni eesti keelt kasutada ja luua suhtlusvõrgustikke väljaspool oma harjumuspärast keelekeskkonda. Selliste keskkondade elanike suhteid eesti keelega võib iseloomustada nii: mingil määral oskab küll, aga ei kasuta, sest ei näe selle järele vajadust. See ei tähenda, et eesti keele oskust ei peeta üldse vajalikuks, vaid pigem on tegu vastutuse delegeerimisega: eesti keelt on küll vaja osata, aga minu ümbruses toimib kõik niigi vene keeles. Tulemuseks on piiratud võimalused kõrghariduses, tööturul jms. Seega oleks määrava strateegilise tähtsusega murda keelelist ja sotsiaalset segregatsiooni taastootev mehhanism,

kujundades ühtset keskharidussüsteemi (vene ja muude keelte ja kultuuride õppimise võimalusega soovi korral) nõukogude ajast pärit kahe paralleelse süsteemi asemel.

Veel üks probleem ilmneb ootamatus kohas, nimelt seoses eesti ja inglise keele oskuse vahel. Nagu Tiit Tammaru (Postimees 2016) keeleoskuse statistikat kommenteerib, on inglise keele oskus rohkem levinud eesti- kui venekeelsete inimeste hulgas, isegi nooremate põlvkondade lõikes. See tähendab, et eestikeelsete orientatsioon on pigem muu maailm, venekeelsed on aga valdavalt jätkuvalt orienteeritud enamasti venekeelsele inforuumile.

Inglise keele oskus on kindlasti vajalik, võib öelda, et see on tänapäeva ladina keel. Kuid samas ei asenda see teiste keelte oskust. Ülikoolides on küll võimalik õppida muid suuremaid euroopa ja ka aasia keeli, aga nn väikeste keelte tähtsust pole ühiskonnas teadvustatud. Tekib nii-öelda tüüpkomplekt: eestikeelsete puhul inglise ja mõnikord vene/saksa keel, venekeelsete puhul eesti ja mõnevõrra inglise keel. Siiski ei saa pidada normaalseks, et info Baltikumi (ja isegi Soome) lähinaabrite kohta tuleb eranditult mõne suure keele vahendusel.

Rände ja keeleõppe teema puhul on oluline, kuhu ja kuidas soovivad kuuluda uued sisserändajad. Ohtlik oleks, kui nad sobituksid olemasoleva segregatsioonimustriga: sotsiaalmajanduslikult edukamad, nooremad, põhiliselt Euroopast pärit sisserändajad sarnanevad elukoha valiku puhul pigem eestlastega, samas endisest Nõukogude Liidust saabujad aga pigem venekeelsetega. On võimalik, et mõned uutest sisserändajatest jäävadki rääkima pigem inglise keelt, toetudes nooremate eestimaalaste heale inglise keele oskusele. Erandiks võivad olla Venemaalt viimasel ajal poliitilistel põhjustel välja rännanud üksikud haritlased ja kodanikuühiskonna aktivistid, kes võivad küll määratleda end venekeelseks, kuid kes ei samasta end Venemaa kui riigiga ja peavad Eesti poliitilist kliimat endale sobivaks.

Kokkuvõte

Peatükk tervikuna näitlikustab kasvavat keerukust, keele kui sellise ja konkreetsete keelte oskuse seost elukeskkonna ja suhtlusvõrgustike kujundamise, elukohavaliku, rände, tööturu ning identiteediga. Kuna inimene on keeleline olend, siis keele oskuse, valiku, muutuse, omandamise ja säilitamise problemaatika on inimarengu muutuste kirjeldamise lahutamatu osa.

Nii keel kui ka identiteet on dünaamilised ajas ja ruumis. Keel ei tähenda ainuüksi normitud kirjakeelt, see on vaid üks keelekuju, mida on kohane kasutada teatud olukordades, kuid mitte igal pool. Iga inimese keeleline repertuaar on oma loomult mitmekesine, sest keelekasutus sõltub paljudest teguritest, nagu olukord ja selle formaalsuse aste, kaasvestlejate/kuulajate/lugejate taust, suhtluseesmärgid jms. Keeletaju muutub kogu aeg, piisab vaid, kui läbi lugeda sada aastat vana eestikeelne tekst, et selles veenduda. Ruumis on keele varieerumine tuntud eelkõige kohamurrete kaudu, kuid keelekasutajate ränne välismaale toob paratamatult kaasa veelgi mitmekesisema keelekasutuse.

Keelemuutus on iga keele arenguga kaasnev loomulik nähtus: ei ole olemas puhtaid keeli. Ka muutus teiste keelte mõju all on loomulik ja eesti keel pole erand. Ajalooliselt on terve hulk igapäevaseid sõnu tegelikult mujalt laenatud, sama puudutab ka lauseehitust ja võimalikke häälikute kombinatsioone. Tegelikult pole Eestis (võrreldes mõne suurriigiga) kunagi kahtluse alla seatud mitmekeelsuse vajadust. Teine asi on see, et populaarne ettekujutus mitmekeelsusest erineb teaduslikust, näiteks arvatakse sageli ekslikult, et mitmekeelne inimene oskab kõiki keeli võrdsel tasemel, on omandanud nad varases lapsepõlves ja samastab end kõigi oma keeltega. Tegelikult ei pruugi nii olla; mitmekeelsust kirjeldatakse üha rohkem pigem kasutuse kui oskustaseme kaudu, kusjuures viimast on tihtilugu raske mõõta. Mitme keele oskus ja vilumus nende keelte kasutamisel ei ähvarda eesti keelt ega eesti/Eesti identiteeti.

Mitmekeelsuse kohta arvatakse tihti, et see tekitab probleeme, kuid pigem on vastupidi, probleeme tekitab n-ö võitlev ükskeelsus. Eesti ühiskond on mitmekeelne, kuigi suuremaid rahvusrühmi vaadates on eestlased mitmekeelsemad kui venelased. See on seletatav ühelt poolt väikerahva paratamatult suurema avatusega mitmekeelsusele, aga teiselt poolt nõukogude ajastu inertsiga, kui venekeelsetel oli sisuliselt õigus jääda ükskeelseks, kuid teistel niisugust võimalust polnud. Nõukogude aja keele- ja rahvastikupoliitika negatiivseid tagajärgi on veelgi. Kuigi on positiivseid nihkeid (rohkem eesti keele oskajaid ja kasutajaid, eesti identiteedi avatum olek, ühiskonna avatus), ei ole keeleline segregatsioon kadunud. Praegu kasvava uussisserände puhul ei tohiks juhtuda nii, et saabujate keeleline ja sotsiaalne käitumine taastoodaks olemasolevaid segregatiivseid mustreid.

Identiteeti ei õnnestu samuti kirjeldada lihtsates terminites; kirjeldus sõltub eesmärgist, näiteks kas on vaja pelgalt nentida kellegi etnilist kuuluvust/kodakondsust või seada kirjeldus laiemasse konteksti (sh võrdlusesse sarnaste, aga siiski teistsuguste identiteetidega, nagu eestivenelane, erinevalt Venemaa venelastest). Seda keerukust tuleb arvestada, muidu kannatab analüüsi täpsus, tekivad ebaadekvaatsed hinnangud, valed järeldused, valed otsused, soovimatus ja suutmatus omavahel asju selgeks rääkida, jätkub kogukondadevaheline pinge ning Eesti ühiskonnas säilivad keele- ja identiteedipõhised paralleelühiskonnad.

Viidatud allikad

Aronin, L. (2012). Material culture of multilingualism and affectivity. *Studies in Second Language Learning and Teaching* 2 (2), 179–191.

Cenoz, J. (2013). Defining multilingualism. *Annual Review of Applied Linguistics* 33, 3–18.

Ehala, M. & Zabrodskaja, A. (2014). Ethnolinguistic vitality and acculturation orientations of Russian-speakers in Estonia. Teoses: Ryazanova-Clarke, Lara (ed.), *The Russian Language Outside the Nation: Speakers and Identities*, 166–188. Edinburgh, Scotland, UK: Edinburgh University Press Ltd.

Praakli, K. (2016). Estonian-Finnish codeswitching seen from Facebook conversations. *Philologia Estonica Tallinnensis* 1, 104–124.

Verschik, A. (2012). Keelekontaktide uurimise võlu (ja kasu). Keel ja Kirjandus, 8–9, 658–673.

Tammaru, T. (2016). Milline kultuuriruum avaneb Z-põlvkonnale? Postimees, 7.03.2016 http://www.kogu.ee/milline-kultuuriruum-avaneb-z-polvkonnale/.

4.1. Keele rollidest eesti rahvusidentiteedis

Martin Ehala

Sissejuhatus

Eestlased on taasiseseisvumise järel, ja iseäranis viimase kümne aasta jooksul muutunud oluliselt hargmaisemaks. Et keel on eestlaste jaoks rahvusidentiteedi keskne tunnus, siis on identiteedi hoidmine ja säilitamine välismaal tugevasti seotud eesti keele jätkuva kasutamisega. Samas on ajalugu näidanud, et uues keele- ja kultuuriruumis ei ole oma päritolukeele säilitamine kerge ülesanne. Isegi kui keele säilitamise soov on tugev ja eesti keel on kasutusel koduse keelena, suureneb iga põlvkonnaga sihtkohamaa kultuuri ja identiteedi osa inimese minapildis ehk kollektiivses mitmikidentiteedis.

Siiski sõltub keele ja identiteedi säilimine väga palju ka sellest, kui tugevad on erinevad eesti kogukonnad välismaal. Nii nagu Eestis määrab inimese elukvaliteeti suuresti see, kui arvukas on tema elukohaks oleva valla elanikkond, kas seal on lasteaed ja kool, kas rahvamajas on ringe ja kui kerge on pääseda teatrisse ja kinno, nii sõltub ka Eesti hargmaiste valdade – väliseesti kogukondade – elujõud valla suurusest ja selles elavate inimeste aktiivsusest.

Artikli esimene osa on pühendatud erinevatele viisidele, kuidas rahvusidentiteeti määratletakse ja kuidas need erinevad võimalused mõjutavad arusaamist eestluse olemusest. Analüüsi eesmärk on näidata, millisel moel eri identiteeditüüpide ühendamine võiks olla aluseks laiapõhjalisele arusaamisele eestlusest, n-ö suur-Eesti identiteedist. Artikli teine osa avab mitmikidentiteedi mõiste ja analüüsib eri põlvkondade väliseestlaste mitmikidentiteetide haldamise strateegiaid. Artikli kolmas osa annab ülevaate hargmaiste kogukondade tüüpidest ja nende mõjust identiteedi ja keele püsimisele.

4.1.1. Identiteedi määratlemise viisid

Aune Valgu analüüs käesolevas peatükis (vt Valk 2017, käesolev kogumik) tõi esile niihästi rahvusidentiteedi määratlemise avarad võimalused kui ka asjaolu, et väga paljude etniliste rühmade jaoks on keel üks põhilisi eristavaid tunnuseid. Samas ei ole eesti keel muidugi ainus ega ka mitte vältimatu eesti identiteedi osis, vähemalt mitte kõigi eestlaste silmis, nagu Valk (2017, käesolev kogumik) näitab. Üsna suur osa inimesi nii välis- kui ka kodueestis on seda meelt, et juba algtasemel eesti keele oskus on piisav, et olla eestlane, ja et tegelikult on see võimalik ka keelt oskamata. Teise laine väliseestlastest nõustus selle väitega 84%, kolmanda laine väliseestlastest aga vaid 34% (Ojamaa ja Karu-Kletter 2014). Eestis sees nõustus selle väitega 47% etnilistest eestlastest ja 48% mitte-eestlastest (Valk 2014). Muidugi on eestlaste hulgas ka puriste (niihästi kodueestis

kui ka välismaal), kelle jaoks aktsent või võõrmõjud on märk eesti identiteedi nõrkusest, kuid üldiselt püüavad väliseesti vanemad põlvkonnad nooremate keeleoskust mitte kritiseerida, et neil säiliks eestikeelse suhtlemise julgus (Ojamaa ja Karu-Kletter 2014).

Kui keel identiteedi tunnusena on suuresti etnilise alusega, siis kodakondsus kui identiteedi tunnus on riikliku alusega. Keeleoskus ja kodakondsus ei kattu sajaprotsendiliselt üheski maailma riigis, ning etnilise ja riigiidentiteedi pingeväli on hästi tuntud kõigile kaasaegsetele rahvusriikidele. Siiski on nii, et etnilised eestlased (niihästi diasporaas kui ka Eestis) üldjuhul oma identiteedi määratlemisel etnilisel ja riigiidentiteedil erilist vahet ei tee (Valk 2014), mis on tingitud sellest, et Eesti Vabariiki nähakse ja tajutakse etniliste eestlaste riikliku eneseväljendusena.

Teisiti on muidugi lood eesti keelt teise keelena kõnelejatega – nende puhul on eesti riigiidentiteet ja etniline identiteet erinev. Nagu on näidanud hiljutised uuringud (Valk 2014), on Eestis elavate venelaste puhul eesti riigiidentiteedi ennustajaks enesemääratlus Eesti venelasena või eesti keele kõnelejana, ja selle kõrval rahulolu oma eluga. Viimane sõltub omakorda tugevasti eesti keele oskuse tasemest, aga üksnes heast eesti keele oskusest eesti riigiidentiteedi jaoks ei piisa: oluline on Eestiga seotud enesemääratlus. Selliseid inimesi on Eesti venelaskonnas umbes üks kolmandik (vt Valk 2017, käesolev kogumik).

Vaieldamatult on eestluse elujõu huvides olla keele ja kodakondsuse ühendamisel eesti kollektiivses identiteedis võimalikult paindlik: eesti keel on vaid osale kodanikest emakeel, teine osa räägib seda suuremal või vähemal määral teise keelena. Samas on üsna palju selliseid inimesi, iseäranis väliseestis, kes kõnelevad eesti keelt küll emakeelena, kuid ei ole eesti kodanikud, ja selliseid, kes on eesti kodanikud, kuid eesti keelt ei kõnele (näiteks Eesti kodaniku välismaal sündinud ja üles kasvanud laps). Ei keel ega kodakondsus iseenesest taga veel inimese emotsionaalset sidet eesti rahvusidentiteediga, kuid mõlemad aitavad selle kujunemisele kindlasti kaasa.

Lisaks keelele ja kodakondsusele võib rahvuslikku identiteeti määratleda ka vereliini pidi. Traditsiooniliselt on selline identiteedimääratlus kasutusel ortodokssetel juutidel. Selle määratluse kohaselt antakse juudi päritolu edasi emaliini pidi, sõltumata inimese keeleoskusest, kodakondsusest või ka kultuuritaustast, samas pole see määratlus kunagi olnud üheselt üldkehtiv (Diamond 2014). Vereliini pidi rahvuskuuluvuse määramine on kasutusel ka Põhja-Ameerika indiaani hõimude juures, kus hõimu kuulumise eelduseks on indiaani päritolu esivanema olemasolu, kusjuures mõne hõimu puhul on eelduseks vaid 1/32 indiaani verd, s.t vähemalt üks 32-st vana-vana-vana-vanemast peab olema olnud puhastverd indiaanlane.

Enamiku Euroopa rahvaste juures üldiselt vereliini rahvusliku identiteedi määratlemisel ei kasutata. Samas tunnustatakse rahvuslikke juuri identiteedi võimaliku tunnusena, isegi kui keeleoskus ja kodakondsus puuduvad. Sedamööda, kuidas väliseestis kasvavad üles uued põlvkonnad eestlaste järeltulijaid, suureneb kindlasti ka eesti juurtega inimeste hulk, kes väärtustavad oma eesti identiteeti, kuid ei pruugi osata eesti keelt.

Seda enam, et keeleoskuse säilitamine välismaal on keeruline, eriti kui inimene kasvab üles segaperes, kus üks vanematest räägib põhirahva keelt. Selle paratamatusega arvestades on väliseestlaste hulgas suundumus tunnustada ka keeleoskuseta inimesi eestlaseks, kuigi nad eesti keelt ei räägi, peaasi, et on soov õppida – ja tuuakse näiteks juute, leedulasi ja poolakaid, kes juba paljusid põlvkondi Ameerikas elades ja vaid üksikuid rituaalseid väljendeid tundes siiski peavad oma päritoluidentiteeti oluliseks (Ojamaa ja Karu-Kletter 2014).

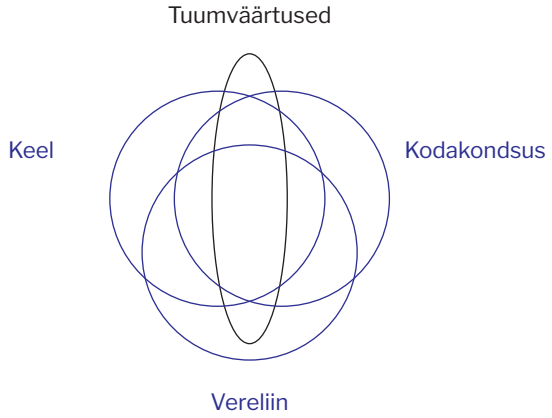
Enamiku kolmanda põlvkonna väliseestlaste jaoks on eesti juured muutunud peamiseks eesti identiteedi osaks sedavõrd, kuidas keeleoskus on nõrgenenud või kadunud. Ja eesti juured on olulised ka kolmanda rändelaine puhul: eesti päritolu on omamoodi kultuuriline kapital/pagas, millest vabaneda polegi võimalik ja mis sageli väljendub intervjueeritavate tõdemuses, et „eestlane olen ja eestlaseks jään“ (Ojamaa ja Karu-Kletter 2014).

Lisaks eelnevatele on neljandaks oluliseks rahvusliku identiteedi määratlejaks kultuurilised tegurid, n-ö identiteedi tuumväärtused. Ka selle tunnuse kasutamine on olulisel kohal juutide juures, kelle jaoks identiteedi keskmes on judaism kui rahvuslik religioon. Rahvuslik religioon tuumväärtusena on identiteedi osana kasutusel ka teiste rahvaste juures – näiteks kreeka õigeusk on oluline tegur, mis aitab hoida kreeka rahvuslikku identiteeti kreeka diasporaas Austraalias. Kultuurilised tuumväärtused on oluline tegur ka afrikaani keele säilimisel Lõuna-Aafrika Vabariigis, kuigi inglise keel on riigis üldkasutatav suhtluskeel.

Eesti identiteedi puhul on tuumväärtused samuti olulised ja need leiavad otsese väljenduse laulupeotraditsioonis, mis aitab luua eesti juurtega inimestel emotsionaalse sideme eesti identiteediga, mis mõjutab enesemääratlust. Nii on teise põlvkonna väljarännanud maininud murdepunktina oma eestluse säilitamise või avastamise jaoks just osalemist laulupeol. Subjektiivset enesemääratlust peetakse väliseestis oluliseks, isegi kui teistele pealtnäha kuidagi ei paista, et inimene võiks eestlane olla. Enesemääratluse kõrval peetakse siiski oluliseks armastust Eesti vastu, s.t emotsionaalset sidet. See on iseäranis tugev teise ja kolmanda põlvkonna eestlaste seas, samas kui Eestis sündinud ja üles kasvanud mainisid seda vähem, ilmselt seetõttu, et keeleoskus ja kultuuritaust muutis selle nende jaoks igapäevaseks ja loomulikuks (Ojamaa ja Karu-Kletter 2014).

Kuid emotsionaalne side eesti identiteedi ja tuumväärtustega ei ole ajakohane vaid eesti juurtega inimeste puhul. Laulupidu võib mõjuda emotsionaalselt siduvalt ka neile, kel pole eesti juuri, eesti kodakondsust ega võib-olla eesti keele oskustki. Sellisel viisil on eestlusega seotud näiteks suur hulk eestlaste teisest rahvusest elukaaslasi, kes elavad Eestis või ka välismaal, kuid on huvi ja elukaaslase tõttu tihedalt eesti kultuuriga kokku puutunud.

Joonis 4.1.1. Rahvusidentiteedi määratlemise viisid

Allikas: autori joonis.

Nagu jooniselt 4.1.1 nähtub, võib rahvusidentiteeti määratleda üsna mitmel erineval viisil. Need tunnused või nende kombinatsioon võib olla niihästi inimese rahvusliku enesemääratluse aluseks kui ka kriteeriumiks, mille alusel teised tema enesemääratlust tunnustavad – või ka tagasi lükkavad. Rahvuslik identiteet, nagu iga muu kollektiivne identiteet, pole kunagi üksnes enesemääratluse küsimus, vaid vajab kogukonna tunnustust. Näiteks ei piisa Ameerika indiaanlaseks olemisest vaid enesemääratlusest, vaja on, et teised indiaanlased tunnustaksid selle enesemääratluse ehtsaks.

Identiteedi määratlemise seisukohast on keskne küsimus just nende tunnuste valik, mille alusel inimese enesemääratlust tunnustatakse. Traditsiooniliselt on eesti rahvuslikku identiteeti mõistetud üsna keelekeskselt, mistõttu väga paljud nõrga keeleoskusega inimesed, kes sellegipoolest tunnevad eestlusega emotsionaalset sidet, on jäänud Eesti emakeelse enamuse poolt marginaliseerituks või lausa välja arvatud. Tänapäeva üleilmastunud maailmas ei pruugi nii kitsas identiteedimääratlus olla enam jätkusuutlik. Demograafilisi protsesse arvestades on üksnes keelelisele identiteedile rajatud eestlus määratud pikaajalisele kahanemisele.

Avarama, n-ö suur-Eesti identiteedi puhul, mis hõlmab nii kodueestit kui ka väliseestit, oleks võimalik eestlusse aktiivselt kaasata tunduvalt suurema hulga inimesi. See hõlmaks keele ja kultuuri põhjal etnilisi eestlasi, olgu nad eesti kodanikud või mitte, eesti kodanikke, ka eesti keele oskuseta inimesi, kellel on eesti juured, hoolimata sellest, kas keeleoskust ja kodakondsust on, ja isegi inimesi, keda seob Eestiga vaid emotsionaalne side, s.t kes jagavad eesti tuumväärtusi, isegi kui neil pole eesti juuri, nad ei oska eesti keelt ega ole eesti kodanikud. Loomulikult peaks kogu eesti identiteediarenduse eesmärk olema luua emotsionaalne side eesti identiteedi ja inimeste vahel, kes on kuidagi Eestiga seotud ja kes seetõttu võiksid pidada selle sideme teket või tugevnemist endale rikastavaks. Ühesõnaga, avarama eesti identiteedi määratluse puhul muutuks ka eestlaskond suuremaks ja eestluse mõiste avaramaks.

Võib muidugi väita, et maailm on liikumas kollektiivsete identiteetide hülgamise suunas, mille taustal eesti identiteedi arendamine paistab iganenud. Paraku ei ole kellelgi sellele küsimusele vastust. Niipalju on selge, et turvalises maailmas vajadus kollektiivse identiteedi järele kahaneb, heitlikel aegadel aga kasvab. Milliseks kujunevad lähemad aastakümned, on raske öelda. Ka kõige kosmopoliitsema arengu puhul läheb rahvuslike identiteetide hääbumiseks veel vähemalt paar põlvkonda. Seni on aga päris kindel, et kasvanud hargmaisus toob kaasa mitmesuguste kaksik- ja mitmikidentiteetide tekke ja laienemise. Ja seetõttu peab mitmikidentiteetidele tegema panuse ka arenev eestlus, kui ta ei soovi sattuda Raadile, Eesti Rahva Muuseumi eksponaadiks.

4.1.2. Mitmikidentiteet

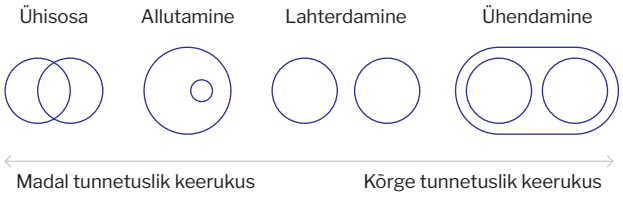
Et inimesed kuuluvad erinevatesse rühmadesse samaaegselt, siis ei ole neil vaid üks kollektiivne identiteet, vaid pigem terve hulk erinevaid kollektiivseid identiteete. Need identiteedid on korrastatud erinevates mõõtmetes, nagu sugu, rass, etnilisus, keel, vanus, usk, eriala jne. Igaüks neist võimaldab omakorda mingi kindla arvu kollektiivseid identiteete: näiteks soo kategoorias on kaks valikut: mees ja naine (kuigi viimaste feministlike arengutena on hakatud üles ehitama sugude süsteemi, kus kahe kategooria asemel on terve spekter valikuid); rassi skaalal on tunduvalt rohkem valikuid ja veelgi rohkem on võimalusi etnilisuse skaalal.

Enamikul inimestest on vaid üks identiteet igas mõõtmes – kas mees või naine, aga mitte mõlemad, muslim või kristlane, aga mitte mõlemad jne. Siiski, mitte just väga harva erandina on inimestel võimalik omada ka rohkem kui üht identiteeti samas mõõtmes. Näiteks võib inimene tunda ennast kahe rahvuse esindajana. Sellisel puhul on tegemist mitmikidentiteediga.

Roccas ja Brewer (2002) väidavad, et mitmikidentiteet suurendab inimese kollektiivsete identiteetide tunnetuslikku keerukust ja et keerukamad identiteedid on oma olemuselt vastuolulised, mida inimesed püüavad erinevate tunnetuslike võtetega lahendada. Roccas ja Brewer (2002) toovad välja neli põhistrateegiat, kuidas

mitmikidentiteete omavahel kombineerida, et nende omavahelist vastuolu hallata: ühisosa, allutamine, lahterdamine või ühendamine (vt joonis 4.1.2).

Joonis 4.1.2. Mitmikidentiteetide haldamine

Allikas: põhineb Roccase ja Breweri 2002: 90 skeemil.

Lihtsaim viis mitmikidentiteediga toime tulla on piiritleda oma identiteet eri identiteetide ühisosaga ja näha neid inimesi, kes jagavad sinuga täpselt sama tunnuste komplekti oma rühmana. Sellist identifitseerimist tuleb ette teise põlvkonna väliseestlaste hulgas, kes oma elukohamaal tunnevad end eestlastena, aga Eestis pigem oma elukohamaa esindajana. Seetõttu on neil raske identifitseerida end kummagi rahvusliku rühmaga täiel määral. Samas aga on selles põlvkonnas tekkinud hea kokkukuuluvustunne teise põlvkonna eestlastega üle maailma: nad jagavad sama elu- ja identiteedikogemust, ja kuigi nende elukohamaad on erinevad, ühendab neid väliseesti kultuur ja identiteet (vt Ojamaa ja Karu-Kletter 2014: 188). Kindlasti on selle identiteedi tekkimiseks suure panuse andnud rahvusvaheline ESTO-pidustuste traditsioon.

Allutamine identiteedi haldusstrateegiana on veidi keerukam. Sel puhul näeb inimene üht oma identiteetidest peamisena ja teisi kõiki kõrvalistena. Näiteks naisjurist võib ennast identifitseerida põhiliselt juristina ja kõik ta muud identiteedid (etnilisus, sugu, perekonnaseis jne) on tema jaoks väheolulised. Selline identiteet iseloomustab paljusid kolmanda põlvkonna väliseestlasi, kelle jaoks elukohamaa rahvuslik identiteet on peamine ja eestlust üksnes tajutakse ajalooliste juurtena. Samuti võib selline identiteet kujuneda esimese põlvkonna väljarändajatele, kelle jaoks eesti identiteet on olnud peamine. Pikaajaline elu ja kohanemine uues asukohariigis on aga lisanud uue identiteedikihistuse, mis siiski põhiidentiteediga konkureerida ei suuda. Esimese põlvkonna eestlaste hulgas on aga ka selliseid, kellel mitmikidentiteeti pole kujunenud, vaatamata sellele, et välismaal on elatud kauem kui Eestis (Ojamaa ja Karu-Kletter 2014).

Keerukuselt järgmine on lahterdamise strateegia, mille puhul hoiab inimene oma eri identiteedid lahus ja aktiveerib need olukorrast sõltuvalt. Näiteks kakskeelne inimene võib identifitseerida end ühes kultuuri- ja keelekeskkonnas täielikult selle rahvusliku identiteediga, andmata märki teise identiteedi olemasolust, teises kultuuri- ja keelekeskkonnas aga käitub vastavalt oma teisele identiteedile. Selline identiteetide haldamine on iseloomulik osale teise põlvkonna väliseestlastele (eriti sõjajärgsetele), kes kasvatati üles eestikeelse ja -meelsena, aga päritolumaa keelt ja identiteeti polnud võimalik siiski vältida. Samuti iseloomustab see identiteedistrateegia neid viimase rändelaine esindajaid, kes läksid juba iseseisvast Eestist lastena või sündisid välismaal, kuid on kasvanud eesti peres, käinud vähemalt mõne aasta eesti koolis ja on tihti külastanud Eestit. Kahes keele- ja kultuurikeskkonnas üleskasvamise tulemusel on neil omaealiste sõpruskond niihästi Eestis kui ka elukohamaal, mistõttu nad tunnevad end võrdselt tugevana mõlemas kultuuri- ja keeleruumis.

Kõige keerukam mitmikidentiteedi haldamise strateegia on ühendamine, mille puhul inimene lõimib koraga kõik oma identiteedid ja arvab tunnetuslikult oma rühma kõik, kellega ta jagab mõnda oma identiteetidest. Selline identiteet on omane osale kolmanda rändelaine esindajatest, neile, kelle sissetulek, haridustase ja mobiilsus on kõrgem ja kes ühendavad oma rahvusliku, kosmopoliitse ja uue asukohamaa identiteedid (Ojamaa ja Karu-Kletter 2014). Arvatavasti on selline identiteetide ühendamine vähem levinud lihttööliste seas, keda kujutatakse ette pigem kindla etnilise taustaga sisserändaja kui paindliku ja kosmopoliitse identiteediga diginomaadina.

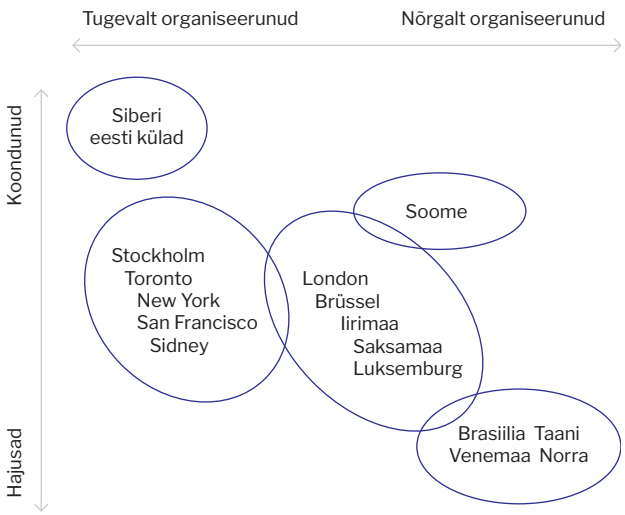
Inimesel on kalduvus vähendada maailma tunnetuslikku keerukust, et vähema vaeva ja suurema selgusega selles orienteeruda. Selle tulemusel on keerukatel mitmikidentiteetidel kalduvus aja jooksul muutuda lihtsamaks, mis enamasti on viinud mitmikidentiteetide kadumiseni. Tõsi, selle protsessi kiirus sõltub paljudest teguritest, näiteks eri identiteetide tuumväärtuste kokkusobivusest, segaabielude osatähtsusest ja hargmaise kogukonna iseloomust.

4.1.3. Eesti hargmaiste kogukondade tüübid

Üleilmastumise ajal on maailm muutunud väiksemaks. Inimesed liiguvad rohkem ja kiiremini, skaibi- ja internetiühendus toob lähedale kodused ning koduse kultuuri. Väliseesti ei ole enam kodueestist logistiliselt ega mõtteliselt nii eraldatud kui vanasti. See on põhjus, miks tuleks hakata väliseesti kogukondadesse suhtuma kui Eesti loomulikku osasse – nad on kui Eesti hargmaised vallad ja peaksid moodustama osa Eesti regionaalpoliitikast. Ja kui olla ausalt kriitiline Eesti regionaalpoliitika suhtes, siis mõned Eesti ääremaa vallad on praegu halvemini keskustega ühendatud ja vaesema kultuurieluga kui mõnedki hargmaised vallad. Kuid nii nagu Eesti pärisvaldade demograafiline, majanduslik ja kultuuriline olukord erineb, on ka hargmaised vallad eri tüüpi ja seetõttu ka erinevate probleemidega.

Eesti identiteedi ja keeleoskuse püsimine hargmaiste inimeste hulgas sõltub suures osas kogukondade iseloomust – kas need on hajutatud või koondatud, organiseerunud või organiseerumata. Loomulikult ei ole piirid nende tüüpide vahel selged, pigem on tegu kahe pidevskaalaga, mille suhtes on väliseesti kogukondi võimalik iseloomustada (vt joonis 4.1.3). Joonis 4.1.3 ei ole täppisteaduslik ega ammendav diagramm, pigem üldistav illustratsioon, mis aitab järgnevat ülevaadet veidi süstematiseerida.

Joonis 4.1.3. Väliseesti kogukondade tüüpe

Allikas: autori joonis.

Koondunud ja organiseeritud: idadiasporaa kogukonnad

Eesti idadiasporaa tekkis esimese rändelaine tulemusel üle saja aasta tagasi. Tollase majandus- ja rahvuspoliitika tulemusena oli see suuresti asundusränne, s.t väljarändajad asusid sageli koos teele ühest Eesti piirkonnast ja asutasid uuel kodumaal (valdavalt Venemaal) oma eestikeelse küla. Asundusse rajati luteri kirik, rahvamaja ja kool, peeti au sees rahvuslikke väärtusi, kuigi Eestis suhtuti väljarännanutesse nagu isamaa reeturitesse (Jürgenson 2015: 33). Sageli rajati küla täiesti tühjale maa-alale, kus ei olnud varasemat asustust. Et elati eraldatult, siis ei olnud kakskeelsus üldine, vene keelt osati vaid niipalju, et hakkama saada. Samuti oli suhtumine segaabieludesse kaua väga tauniv ja venelastega kurameerijaid halvustati avalikult. Alles siis, kui koolid Stalini ajal venekeelseks muudeti (1937–1938) ja küladesse tulid venekeelsed õpetajad, muutus vene keele oskus üldisemaks, seda enam, et noored naisõpetajad leidsid sageli omale eesti külast mehe (Korb 2012: 55).

Ruumilise eraldatuse tõttu moodustas iga küla omaette terviku, kus eesti keel oli kasutusel loomuliku suhtlusvahendina kuni ajani, mil ühiskondlike olude sunnil algas etniline segunemine põhirahvaga. Sellegipoolest olid idadiasporaa eesti külad oma keele ja kultuuri säilitamisel väga jätkusuutlikud. Nad püsisid jätkusuutlikuna kaugelt üle kolme põlvkonna, mida peetakse üldiselt kaksikidentiteedi püsimise piiriks. Ja kõige lõpuks ei hääbunud Eesti idadiasporaa külad mitte loomuliku sulandumise tulemusel, vaid suuresti Nõukogude Liidu sihiliku rahvastiku- ja majanduspoliitika tagajärjel, mille üks eesmärke oli rahvaste etniline segamine, tolle ajastu multikultuursus. Eesti ühendamine Nõukogude Liiduga andis paljudele võimaluse tulla Eestisse, osa lähetati siia nõukogude võimu esindajatena (vt Jürgenson 2015), ning Nõukogude Liidu lagunemine tõi kaasa Venemaa eestlaste rekordilise tagasirände Eestisse. Segunemine ja tagasiränne lõhkusid algselt tugevate eesti külade sisemise terviklikkuse.

Praeguseks on idadiasporaa kaotanud oma jätkusuutlikkuse eestikeelse ja eestimeelse keskkonnana. Kuigi idadiasporaa eestlastel on eestlastega sarnaseid etnilisi tunnuseid, siis rahvuslik enesemääratlus erineb. See avaldub eeskätt väärtuspildis, näiteks suhtumises Venemaasse, mis Eestis on negatiivne, aga idadiasporaas mõistetaval kombel positiivne. Sagedased on väited, et oleks parem meile kõigile, kui Eesti oleks Venemaa koosseisus (Jürgenson 2015: 46). Teisisõnu, nende mitmikidentiteedis on kesksel kohal vene rahvusidentiteet ja eesti identiteet on sellele allutatud.

Koondunud ja organiseerumata: Soome eestlaskond

Soome eestlaskond on oma olemuse ja arvukuse tõttu samuti ruumiliselt koondunud kogukond (vt Praakli 2017). Suur osa Soome eestlastest elab geograafiliselt suhteliselt kitsalt piiritletud alal Helsingis ja selle lähistel, kuid arusaadavatel põhjustel ei moodusta kuskil omaette suletud või poolsuletud asustust - teadaolevalt ühtki eestlaste linnaosa või kvartalit Soomes ei ole. Ida-Helsingis, kus eestlaste asustustihedus on kõrgeim, moodustavad nad vaid 5% piirkonna elanikkonnast.

Ajalooliselt on Soomes tugev eestlaste kogukond puudunud, põhiline kultuuriline tegevus oli koondunud estofiilide ümber (Tuglase Seltsi kaudu). Pärast Eesti taasiseseisvumist arenesid kontaktid Soomega väga kiiresti: vaid turismikontaktidest 1980-ndate lõpul ingerisoomlaste ümberasumiseni 1990-ndate algul, õppimisvõimaluste avastamiseni 1990-ndate lõpul, Soome tööturu avanemiseni 2006. aastal ning suuremahulise töölesiirdumiseni 2008. aasta majanduslangusele järgnenud ajal (vt Jakobson ja Kalev 2013). Seega on Soome eestlaskond täiel määral kolmanda rändelaine jooksul kujunenud kogukond.

Erinevalt esimese väljarändelaine mõjul kujunenud idadiasporaast ja teise põhjal kujunenud läänediasporaast, mille teke oli suuresti kollektiivne protsess, on kolmas rändelaine individuaalne, s.t väljarändajad

ei lähe koos rajama põllumajanduslikku uusasustust, või ühiselt pakku nõukogude võimu eest, vaid eri aegadel ja eri põhjustel, osa ajutisemalt, osa püsivamalt. Ja nii nagu kolmandas rändelaines osalejate põhjused on erinevad, nii on erinev ka nende majanduslik, hariduslik ja poliitiline taust.

Selline üksikinimeste rändest tekkiv kogukond ei ole oma tekkemomendil organiseerunud, ka puudub sellel üks ja ühine vajadus rahvuslikuks organiseerumiseks. Nii ajavad kolmanda rändelaine esindajad rohkem oma asja (Ojamaa ja Karu-Kletter 2014: 193). Seetõttu on Soome eestlaskonnal olnud organiseerumine keerukam ja vaevalisem kui teise laine ajal 1944. aastal Eestist lahkunud pagulaskogukondadel. Osalt võib põhjuseks olla ka Soome keeleline ja kultuuriline lähedus, mis võimaldab suhteliselt kerget sulandumist.

Samas on eestlaste koondumine Helsingi piirkonnas sedavõrd kõrge, et rahvuslikul pinnal organiseerumine pole jäänud tulemata, kuigi selle organiseerumise eesmärk pole üksnes eestluse ja eesti keele hoidmine, vaid pigem vaba aja veetmine ja lõõgastumine ühistel koosviibimistel. Helsingis on Eesti Maja, eestikeelne raadio FinEst FM, sagedased on eesti esinejate kontserdid ja peod. Selline ühistegevus iseloomustab paljusid hargmaiseid kogukondi tänapäeva heaoluühiskondades ja selle eesmärk on pakkuda ajutist leevendust kohanemispingele, mida võõras kultuuris tuntakse. Samuti kasutab selline organiseerumine olemasolevat identiteeti usaldusvõrgustikuna, et vastastikku üksteist toetada igapäevaste asjaajamistega toimetulekul või lihtsalt enesehinnangu tõstmiseks. Selles rollis toimib päris edukalt Facebooki grupp Eestlased Soomes, kus on 33 000 liiget (vt Praakli 2017, käesolev kogumik). Eesti identiteet on seega kultuuriline kapital, mida uuel asukohamaal Soomes saab kasutada turvavõrguna. Isegi kui Eesti suhtes tuntakse mõningat kibestumist, täidab eesti identiteet siiski oma põhifunktsiooni vastastikuse usalduse tekitamisel.

Hajus ja organiseerunud: eesti kogukonnad maailma metropolides

Eesti kogukonnad maailma suurlinnades on pika ajalooga, kandes mõnel puhul järjepidevust üle kõigi kolme rändelaine. Pidev uute immigrantide juurdevool on nende püsivuse üks põhjus. Teine põhjus on nende kogukondade tugev organiseeritus ja majanduslik alus. Alustades esimestest Eesti seltsidest, on suurlinnades olevad eesti kogukonnad investeerinud kinnisvarasse, rajades Eesti Maju, ajalehti, ja isegi finantsasutusi. Põlvkondade jooksul kogunenud ressursid on loonud nendele kogukondadele tugeva aluse, teatud mõttes isegi kohustuse noorematele põlvkondadele kogukonna tegevust edasi viia.

Vaieldamatult on eesti kogukonnad suurlinnades tugevaimad seal, kus teise rändelaine mõjul tekkisid suurimad väliseesti keskused, ja mis on samas olnud tugevaks tõmbekeskuseks ka kolmandale rändelainele nagu Stockholm, London, Toronto, New York, San Francisco, Sidney. Suurlinnad toimivad kohaliku eestikeelse kogukonna keskustena, samas on vahemaad sedavõrd suured, et mingist koondunud kogukonnast rääkida pole võimalik. Lisaks tuleb arvestada, et enamasti toimivad suurtes linnades asuv Eesti Maja, selle juures tegutsev pühapäevakool ja seltsid tõmbekeskusena ka tervele piirkonnale ja ümbruskonnas asuvatele väiksematele keskustele. Sellised väliseesti piirkonnad, tinglikult „hargmaised maakonnad“ võivad olla väga suured, näiteks Ameerika idakallas või läänekallas (vt Sööt 2016). Samamoodi kuuluvad ühtsesse tervikusse Rootsi erinevad kogukonnad ja Austraalia kogukonnad.

Eestlaskonnad maailma suurlinnades on põlvkondlikult mitmekesised, hõlmates inimesi teisest ja kolmandast rändelainest, niihästi esimese, teise kui ka kolmanda põlve eestlasi ning nende pereliikmeid. Hariduslikult ja majanduslikult on tegemist keskmisest edasijõudnuma ja kultuurihuvilisema ühiskonnakihiga, kellest osa on välismaal sündinud pagulaste järeltulijad ja osa läinud välismaale eneseteostuse ajel, õppima või leidnud seal elukaaslase.

Enamikus nendest kogukondadest on toimunud teise ja kolmanda rändelaine väljarännanute edukas ühtesulamine. Arvestades suurlinnade jätkuvat ligitõmmet ning tugevat sidet ka Eesti diplomaatilise esindusega, võib neid kogukondi pidada jätkusuutlikuks, osalt kindlasti seetõttu, et nad suudavad kaasa haarata arvukalt eestlastest diginomaade. Võib olla kindel, et need kogukonnad suudavad pakkuda ka võõrsil segaperekondades sündinud lastele piisavat tuge, et kujundada eesti identiteedi arengut toetav esmane eesti keele oskuse tase.

Väga hajusad kogukonnad

Väiksemates linnades, samuti maades, kus pole olnud tugevat teise rände ajal tekkinud kogukonda, ja kuhu tänapäeval ei ole suurt rändetõmmet, on raskem rajada organiseeritud ja hästi toimivat eesti kogukonda.

Heaks näiteks on Saksamaa, kus ajalooline väliseesti kogukond on olnud nõrk ja kuhu taasiseseisvumise järel asusid elama põhiliselt noored naised, kes õppimise või töötamise kõrvalt ka perekonna lõid (Kälissaar 2010). Alles siis, kui neist peredest sündinud lapsed hakkasid saama kooliealisteks, tekkis piisav vajadus ja huvi eestluse arendamiseks, mis on viinud eesti pühapäevakooli loomiseni. Et vahemaad on suured, siis ei ole tegevus väga aktiivne. Sedavõrd, kuidas sisseränne on suurenenud, on tekkinud ka rohkem huvi ja võimalusi ühistegevuse jaoks. Heaks näiteks on Berliin, mis on tõmbekeskuseks paljudele vabade kunstide harrastajatele ja üliõpilastele (vt Praakli 2017, käesolev kogumik). See

elav ja liikuv noor eestlaskond on edukalt hakanud arendama ühistegevust suhteliselt tühja koha peale (Berliinis ei tekkinud arusaadavatel põhjustel 1944. aastal Eestist lahkunute pagulaseesti kogukonda).

Teine sarnane näide on Iirimaa, kus samuti pole olnud pagulaseesti kogukonda ega ka Eesti Maja. Suurem eestlaste ränne Iirimaale algas pärast Euroopa Liiduga ühinemist. Praegu elab seal umbes 3000 eestlast, põhiliselt Dublinis ja Corkis. Alanud on rahvuslik organiseerumine, 2009. aastal loodi Corki Eesti pereselts Üheskoos, 2012 Dublinis Eesti Kultuuri ja Spordiselts, praegu toimib mõlema juures ka Eesti kool, on rahvatantsuansambel ja projektipõhine koor, Facebooki grupis on umbes 1000 liiget (Soone 2016). Suure osa Iirimaa eestlaste kogukonnast moodustavad inimesed, kes on otsustanud oma elu püsivalt Iirimaaga siduda, pendelrännet on harvem. Suur osa Iirimaale rännanuist on segaabieludes ja (võib-olla kohalikust kultuurist mõjutatuna) sündinud on palju lapsi: 2006 taotleti saatkonnast alla aastastele lastele 40 reisidokumenti ja 2007. aastal 50 reisidokumenti (Rohtla 2008). Oma olemuselt on Iirimaa eestlaste kogukond ehk sarnane Soome eestlaskonnaga, mis on samuti tekkinud suhteliselt hiljuti ja on oma organiseerumise esimeses astmes, kuid määravaks erinevuseks on kogukondade suurus. Seda tasakaalustab võib-olla mõnevõrra Iirimaa eestlaste tugevam ühtekuuluvustunne, mis on tingitud Eesti geograafilisest kaugusest, kogukonna mugavast suurusest ning suurematest kultuurierinevustest Iirimaaga (Rohtla 2008).

Kokkuvõte

Üleilmastumine on oluliselt suurendanud eestlaste liikuvust, mis on endaga kaasa toonud kolmanda rändelaine. Võrreldes varasematega toimub praegune märgatavalt erinevates tingimustes: rahvusvaheline transport on oluliselt kiirem ja odavam kui varem, piiriületus oluliselt lihtsam, ühenduse pidamine kodustega võrreldamatult vahetum ning võimalus Eesti päevasündmustega kursis olla ja kultuurist osa saada palju avaram. Need erisused kätkevad endas Eesti ühiskonnale niihästi ohte kui ka võimalusi.

Ühest küljest muudab vaba liikumine väljarände psühholoogiliselt lihtsaks, mis Eesti majandusliku nõrkuse korral võib viia Eesti jätkusuutlikkust mõjutava väljarändeni. Teisest küljest võimaldab infotehnoloogia siduda Eesti ja tema hargmaised kogukonnad ühtseks globaalseks Eesti ühiskonnaks, mis looks senisest avaramad majanduslikud, kultuurilised ja demograafilised arenguvõimalused. Kas kolmandast väljarändest kujuneb Eesti arengu pidur või kiirendi, sõltub paljuski sellest, kuidas eestlaste enamus määratleb eesti rahvusidentiteeti.

Traditsiooniliselt on eestlased määratlenud eesti rahvusidentiteeti keelepõhiselt, mistõttu on olnud paratamatu, et hargmaistes kogukondades sündinud ja kasvanud põlvkonnad ei ole saanud end tunda täiel määral eestlastena. Varasemal ajal on keerukas reisimine ja harvad kontaktid takistanud ka emotsionaalse sideme tekkimist Eestiga, mistõttu on eesti juurtega inimesed välismaal aegapidi kaotanud oma mitmikidentiteedi ja sulanud sihtkohamaa rahvastikku.

Vaieldamatult toimivad kultuurilist sulandumist põhjustavad protsessid hargmaistes kogukondades ka üleilmastumise ajal, kuid tehnoloogia ja transpordi areng on oluliselt lihtsamaks muutnud kontakti hoidmise Eestiga. See tähendab, et eesti rahvusliku identiteedi püsimine sõltub tänapäeval palju vähem oludest ja palju rohkem sellest, kas eestlaste välismaal sündinud ja/või kasvanud järeltulijad soovivad end eestlasena määratleda ja kas Eestis elavad eestlased on valmis nende enesemääratlust tunnustama.

Kellegi rahvusliku enesemääratluse tunnustamine sõltub otseselt sellest, kuidas ühiskond rahvuslikku identiteeti määratleb – kitsalt või avaralt. Selleks et üleilmne Eesti ühiskond saaks kujuneda, on vaja avarat rahvusidentiteedi määratlust, sellist, mille kohaselt saab eestlaseks pidada kõiki, kes mingi tunnuse alusel ennast eestlasena määratleda soovivad. Ja selline eesti identiteedi avardamine ei peaks olema mitte lihtsalt jahe mööndus, vaid aktiivne kaasav hoiak, mis võimaldaks emotsionaalse sideme tekkimist Eestiga, ilma milleta tasakaalustatud ja püsiv mitmikidentiteet kujuneda ei saa. Lootust annab asjaolu, et kodueestlaste identiteedimääratlus on viimastel aastakümnetel muutunud mõnevõrra avatumaks (vt Valk 2017, käesolev kogumik).

Loomulikult ei taga eesti rahvusidentiteedi avar määratlus eestlaskonna püsimist välismaal, kui väljarännanud ise ei tunne huvi oma rahvusidentiteedi säilitamise vastu ning hargmaised kogukonnad jäävad nõrgalt organiseerituks. Võtmeküsimuseks kujuneb ilmselt emakeeleõppe ja eestikeelse hariduselu aktiivsus, samuti tihedad kontaktid Eestiga (vt Praakli 2017, käesolev kogumik). Varasemad väljarände kogemused on näidanud, et tugevalt organiseerunud kogukondades püsib eesti keel kauem ja rahvusidentiteet on tugevam. Praegune, kolmas väljarändelaine on paljudes kohtades toonud värsket verd ja energiat teise rändelainega tekkinud kogukondadesse, saades omalt poolt tuge kogukonna poolt aastakümnete jooksul kogutud ressurssidest ja taristust. See on loonud harukordse võimaluse kaasaja infotehnoloogiat kasutades siduda välis- ja kodueesti üheks üleilmseks Eesti ühiskonnaks. Kui nii läheb, võib osutuda, et praegune kolmas rändelaine ei tähenda Eesti nõrgenemist, vaid kujuneb hoopis arenguhüppeks.

Artikkel on valminud institutsionaalse uurimisteema „Eesti keele kestlikkus avatud maailmas“ (IUT20-3) raames.

Viidatud allikad

Diamond, J. A. (2014). The Questioning Jew and the Jewish Question. *CrossCurrents, 64 (1)*, 123–130

Jürgenson, A. (2015). Ethnic and national-ethnocultural processes in the Estonian eastern diaspora/Etniline ja rahvuslik. Etnokultuurilistest protsessidest eesti idadiasporaas. *Acta Historica Tallinnensia, 21* (1), 23–51.

Kalev, L. & Jakobson, M.-L. (2013). Hargmaisus Eesti-Soome ruumis. Acta Politica Estica (4), 95–113.

Korb, A. (2012). Siberi eestlaste kohanemisest ja sulandumisest pärimusainese põhjal. Mäetagused. Hüperajakiri (50), 47–70.

Kälissaar, T. (2010). Eestlased ja eesti keel Saksamaal. – Eestlased ja eesti keel välismaal. Toim. Kristiina Praakli, Jüri Viikberg. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 433–454.

Ojamaa, T. ja Karu-Kletter, K. (2014). Diasporaa-eestlaste enesekuvand muutuvas maailmas / The self-image of diaspora Estonians in the changing world. Methis. Studia humaniora Estonica, 10 (13).

Roccas, S. & Brewer, M. B. (2002). Social Identity Complexity. *Personality and Social Psychology Review,* 6 (2), 88–106. doi:10.1207/s15327957pspr0602_01

Rohtla, E (2008). Keeleõppimiseks ja kogemuste saamiseks Iirimaale läinud eestlased leidsid sealt Eesti. Sakala, 30. aprill. http://sakala.postimees.ee/2195385/keeleoppimiseks-ja-kogemuste-saamiseks-iirimaale-lainud-eestlased-leidsid-sealt-eesti.

Soone, M. (2016). Rahvuslik identiteet ning selle säilitamine muusika kaudu teises kultuurikeskkonnas Iirimaa Eesti kogukonna näitel. Bakalaureusetöö. TÜ Viljandi Kultuuriakadeemia.

Sööt, S. (2016). Where do Estonians live? Vaba Eesti Sõna / Free Estonian Word. 26. oktoober. http://www.vabaeestisona.com/index.php/news-in-english/7137-where-do-estonians-live.html.

Valk, A. (2010). Keel ja identiteet: Keele roll eestlaste identiteedis. – Eestlased ja eesti keel välismaal. Koost. Kristiina Praakli, Jüri Viikberg: Eesti Keele Sihtasutus, lk 113–141.

Valk, A. (2014). The Role of Language in Estonian Identity. In: Vihman, V-A. & Praakli, K. (Ed.). *Negotiating Linguistic Identity: Language and belonging in Europe (223–253)*. Oxford: Peter Lang Publishers House. (Nationalisms across the Globe; 14).

4.2. Eesti keele kontaktid

Anastassia Zabrodskaja, Helin Kask

Sissejuhatus

Kakskeelsus ja keelte vastastikused kokkupuuted ehk keelekontaktid on üleilmastuvas maailmas tavalised, ent nende intensiivsus on alati erinev. Kahe või enama keele kokkupuute tihedus sõltub kõnelejate arvust, keelte kasutamissagedusest ja staatusest, levikualast, prestiižist, poliitilistest, majanduslikest ja veel paljudest teguritest. Keelekontaktide kaudu keeled muutuvad paratamatult: maailmas pole ühtegi keelt, mis poleks mõne teise keelega kontaktis olnud. Kui näiteks arvatakse, et on olemas selline omaette olev keel nagu baski keel, mida kõneldakse peamiselt Hispaania autonoomses piirkonnas Baskimaal ning millel pole ühtegi sugulaskeelt terves maailmas, siis see keel on hispaania keelega olnud alati pidevas kontaktis. See näide iseloomustab väga hästi keelekontakti loomulikku olemust: kui kõnelejad elavad ühes piirkonnas kõrvuti, siis nad ka suhtlevad omavahel ning mõjutavad nii keelte muutumist. Keelekontakt tähendab seda, et muutub keele struktuur ja suureneb sõnavara. Keelemuutus (ka keelekontakti tulemusel) on loomulik ja vältimatu. Kui muutub inimest ümbritsev maailm, siis peab vastavalt muutuma ka kasutatav sõnavara, millega ümbritsevat kirjeldada ja uuendusi edasi anda. Keele üks peamisi rolle on ju infovahetus. Seega ei saa vahetada uut infot, ilma et muutuks keel.

Artiklis kirjeldatakse tänapäevaseid eesti keele kontakte. Fookuses on peamiselt kolm keelt ehk vaatluse all on suhted eesti ja vene ning eesti ja inglise keele vahel. Eesmärgi saavutamiseks on püstitatud kolm uurimisküsimust: 1) kuidas on võimalik kirjeldada eesti-vene keelekontakti; 2) milline on eesti-inglise keelekontakt ning 3) missuguseid keeli kasutatakse Eesti keeleruumis.

On oluline rõhutada, et artikkel on oma loomult sotsiolingvistiline ning kaardistab sotsiaalsetes situatsioonides esinevaid keelekontakte, s.t autorite eesmärk on kirjeldada, *millised* on suhted eesti, inglise ja vene keele vahel praeguses Eesti ühiskonnas, mitte anda hinnanguid või nimetada, milline vorm on õige ja milline vale, kas suulises ja/või kirjalikus mitmekeelses suhtluses püütakse järgida kehtivaid õigekirja norme ja/või stiilireegleid. Sotsiolingvist ei kasuta kogutud mitmekeelse materjali kirjeldamiseks omadussõnu „õige“ ja „vale“. Sotsiolingvistika kui üks keeleteaduse intrigeerivamaid uurimisvaldkondi pakub piisavalt ainest mõtisklemiseks ja probleemipüstitusteks, aidates aru saada, kuidas mingi keelemall toimib tegelikult just vahetus keskkonnas, mitte aga preskriptiivsete grammatikaõpikute kaante vahel. Taolise lähenemise näitlikustamiseks toetuvad siinkirjutajad tuntud keeleteadlasele Ralph Fasoldile, kes oma raamatus „The Sociolinguistics of Language“ [„Keele sotsiolingvistika“] (1990) toob lingvistika ja sotsiolingvistika uurimisobjekti vastavusse viimiseks sotsiolingvisti tööülesande kohta sellise näite: kujutame ette, et keele laused on tööriistad mehaaniku

kotis. Mehaanik võib kasutada kõiki instrumente, mis tema kotis olemas on, kuid ta ei saa kasutada vahendeid, mida tal kotis käepärast pole. *Sotsiolingvisti* huviobjektiks on küsimus, *missuguse* tööriista mehaanik valib ja *miks*. Sotsiolingvist on sel juhul „praktilise mehaanika *etnograaf*". *Lingvisti* huvitab aga, *mis* instrumendid on mehaaniku kotis *olemas* ning mis *vorm* neil tööriistadel on. Lingvist on „instrumentide *teoreetik*". Artikli autoreid kui sotsiolingviste huvitab seega keelekontaktide tulemusel tekkinud mitmekeelne materjal *per se*.

Joonis 4.2.1. Kirjalik mitmekeelsus Šveitsi rongis

Allikas: autori foto.

4.2.1. Ametlik ja mitteametlik kakskeelsus

Keelekontaktid toimuvad inimeste vahel ja selleks on vaja kas või mingilgi määral kakskeelseid kõnelejaid. Kõik muutused algavad üksikisikust ja seega on just kakskeelsed inimesed keelemuutuste algatajad. Enne kui rääkida eesti keele kontaktidest teiste keeltega Eesti riigi territooriumil, alustagem sellest, et on olemas ametlik ja mitteametlik kakskeelsus (või mitmekeelsus).

Ametlikult kakskeelne riik on meie naaberriik Soome, kus on kaks ametlikku riigikeelt – soome ja rootsi, mõlemal on ühesugune staatus. Ametlikult mitmekeelne on Šveits, kus kehtib territoriaalse mitmekeelsuse põhimõte ehk iga keele staatus erineb regiooniti, andes kokku neli ametlikku keelt: kui Zürichis rongijaamas rongipilet osta, siis kõigepealt pöördutakse sinu poole kohalikus saksa keele dialektis, kahetunnise sõidu ajal Genfi suunas kuuled esimesena prantsuse keelt, Lugano suunal aga itaalia keelt, Šveitsi idaosas räägitakse romanši keelt, mida mujal Šveitsis peaaegu ei kasutatagi (seda näitlikustab ka joonis 4.2.1). Territoriaalne mitmekeelsus on saanud Šveitsis juba ammu tavaliseks nähtuseks, mille üle ei vaielda. Oluline on muidugi, et riigisisene suhtlus oleks sujuv, ükskõik kui palju keeli kohalikud elanikud ka ei kasutaks. Tihti on ametlikult mitmekeelsed riigid väga avatud inglise keele kui rahvusvahelise suhtluse keele kasutamisele, selles ei nähta ohtu riigikeelte staatusele: näiteks avalikul sildil võidakse panna inglise keel esikohale. Joonisel 4.2.1 on Šveitsi rongis tehtud pilt, kus sõna *aken* on kirjutatud itaalia, saksa, prantsuse ja inglise keeles. Info selle kohta, mis istekoht parajasti vaba, on antud inglise ja prantsuse keeles ühes veerus ning saksa ja itaalia keeles teises veerus. Olgu lisatud, et see rong väljus Zürichist ning suundus lõpp-peatusesse Milanos Itaalias.

Eesti on mitteametlikult kakskeelne (eesti-vene) ja muutumas üha enam mitteametlikult kolmekeelseks (eesti-vene-inglise). Eesti-vene kakskeelsust võib veel jaotada ühiskondlikuks ja individuaalseks. Ühiskondlikul tasemel erinevad eesti ja vene keele staatus ja prestiiž, mis on ka loogiline, sest eesti keel on Eesti riigis riigikeel. Individuaalne kakskeelsus ehk kahe keele valdamine on saanud taasiseseisvunud Eestis pigem normiks kui erandiks: vene emakeelega eesti keele omandanud inimesed kasutavad kahte keelt spontaanselt ja loomulikult igapäevases elus, minnes rahulikult üle ühelt keelelt teisele vastavalt vajadusele, vestluspartnerile, olukorrale. Sageli ja tihti isegi alateadlikult kasutatakse eestikeelseid sõnu ja fraase venekeelse kõne sees. Just selliste inimeste kaudu kasvabki keelekontakt, kõnesse ilmuvad uuendused, muutub nii eesti kui ka vene keel. Kui tuua paralleele nõukogude ajaga, siis tollal võis pidada kakskeelseteks pigem eesti emakeelega kõnelejaid, kes pidid lisaks omandama suurriigi rahvustevahelise suhtluskeele – vene keele. Seega, kui nõukogude ajal oli kontakt suunas vene keel → eesti keel, siis nüüd toimib keelekontakt peamiselt suunal eesti keel → vene keel (muidugi eestikeelsetes piirkondades intensiivsemalt kui näiteks Ida-Virumaal). Üldistades võib eesti-vene keelekontakti nimetada kahesuunaliseks. Eesti ja vene keele vahelduvat kasutamist käsitleb artikli teine osa.

Viimasel aastakümnel on intensiivistunud keelekontaktid eesti ja inglise keele vahel ning Eesti on muutumas üha enam eesti-vene-inglise ehk kolmekeelseks riigiks. Inglise keelt kasutatakse Eestis laialt infotehnoloogias, see on populaarseim esimene võõrkeel nii eesti kui ka vene õppekeelega koolides. Nii ei ole üldse mitte harvad olukorrad, kus eesti ja vene emakeelega inimesed suhtlevad omavahel just inglise keeles, sest see on ainus ühine keel, mida piisavalt hästi osatakse. Inglise keele kasutamine seondub ka modernsuse ja üleilmastumisega ning selle tõttu on tavaliseks saanud uussõnade laenamine ning üksiksõnade kasutamine näiteks reklaamtekstides. Sellest tuleb artiklis juttu edaspidi.

Veel üks koht, kus eesti ja vene keel pidevalt kokku puutuvad, on tänavapildis: liiklusmärkidel, reklaamidel, tänavasiltidel, kohanimesiltidel, suurtel/väikestel plakatitel ja muudel avalikus ruumis paiknevatel siltidel. Sildiks võib nimetada ükskõik millist avalikult kuvatud kirjalikku teksti, mis on lugemiseks korraga haaratav. Seejuures pole oluline, kas silt asub kaupluse vaateaknal, näiteks kollase lipikuna, mille peale on markeriga kirjutatud „*tulen 5 minuti pärast / буду через 5 минут / will be back in 5 minutes*" või on tegu mitmemeetrise

tänavareklaamiga, mis kutsub kandideerima teatud ametikohale, kus makstakse suurt palka või vene keeles „tõsist raha“ (joonis 4.2.2).

Joonis 4.2.2. Tänavareklaam Kohtla-Järvel

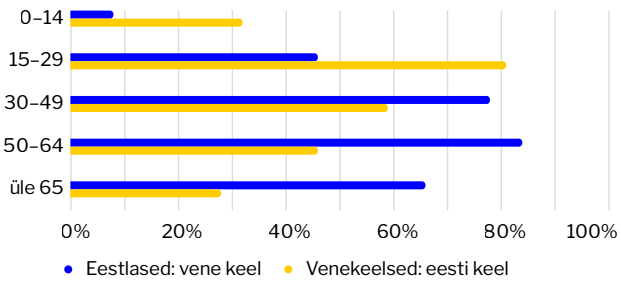
Allikas: keelemaastiku korpus.

Keelte kasutamisel siltidel on väga oluline visuaalne mõju: lugejale torkab silma keelte grammatiline vorm, erinevate tähestike kombinatsioon, sõnade häälikuline koosseis ja kuju. Siltidel on teabe edastamisel alati kaks rolli – ilmne ehk informatiivne ja sümboolne ehk peidetud. Viimane on tihti seotud identiteedi väljendamisega. Siltide keelevalikud on tavaliselt seotud selle piirkonna elanike keeleoskusega, aga mitte alati. Keelte kasutamist siltidel kirjeldatakse artikli neljandas osas.

4.2.2. Eesti-vene keelekontaktid

Viimane rahvaloendus Eestis näitas, et eesti keele oskus venekeelsete elanike seas on peegelpildis vene keele oskusega eestlaste hulgas (joonis 4.2.3). See tuleb eriti ilmekalt esile kahe vanuserühma sees (15–29 ja 50–64). Teisisõnu, vanema põlvkonna eestlased oskavad sama tõenäosusega sama hästi vene keelt, kui noorema põlvkonna venekeelsed esindajad eesti keelt.

Joonis 4.2.3. Vene keele oskus eestlaste ja eesti keele oskus venekeelse elanikkonna seas vanuserühmade kaupa (osatähtsus)

Allikas: 2011. aasta rahvaloendus.

Eestit iseloomustab territoriaalne kakskeelsus. Eesti suurimad vene keelt kõneleva elanikkonnaga piirkonnad on Ida-Virumaa linnad ja Harjumaa, eeskätt Tallinn. Juba 1981. aastal kirjutas polüglott ja Eesti tuntumaid keeleteadlasi akadeemik Paul Ariste oma raamatus „Keelekontaktid. Eesti keele kontakte teiste keeltega“, et kakskeelne inimene lülitub olenevalt olukorrast ühelt keelelt teisele. Mida rohkem keeled kokku puutuvad, seda rohkem esineb sõnade vahetust kakskeelses kõnes, see omakorda muudab keelekontakte veel tihedamaks ning soodustab keelte muutumist. Kuna tänapäeva Eestis on eesti- ja venekeelne suhtlus tihe, siis esineb ka sõnade vahetust väga palju. Eriti vene emakeelega inimesed kasutavad nii jutu kui ka kirjaliku teksti sees sageli selliseid eesti sõnu, millega ollakse harjunud, mis tunduvad lühemad või mille venekeelne vaste ei tulegi kohe meelde: nii käiakse *kaubamajas* (mitte *торговый центр*), arutatakse korterimüügi asju *maakleriga* (mitte *риэлтор*) jne. Tähelepanu väärib asjaolu, et uuslaenud inglise keelest tulevad vene keelde sageli ka eesti keele kaudu. Eriti hästi märgatav on see sõnade hääldamisel: nt WiFi-t hääldatakse ka vene keeles kui [wifi], mitte [vaifai] nagu Venemaal ning ID-kaart kõlab [idekaart], mitte [aidika:t]. Erinevalt Eestist mõjutab Venemaal inglise keel vene keelt otse ja seetõttu säilib laensõnadel inglispärane hääldus.

Keel on suhtlusvahend. Kakskeelne kõneleja kasutab nii alateadlikult kui ka teadlikult sõnu nii eesti kui ka vene keeles, eriti olukorras, kus kõik kaasvestlejad saavad mõlemast keelest aru: *купила* **munad***ы* ‘ostsin mune’ (eesti nimisõna mitmuse vormile **-d** lisatakse ka vene mitmuse tunnuslõpp -ы), *много* **lilled***ов* ‘palju lilli’ (eesti nimisõna mitmuse vormile **-d** lisatakse vene mitmuse omastava tunnus -ов). Eesti-vene sõnavahetus, nagu ümberlülitumine ühelt keelelt teisele, võib väljendada ka irooniat, huumorit, näidata kaasvestleja keelelist loovust jne.

Kõige põhjalikumalt on tänapäevast eesti-vene keelekontakti uurinud Anna Verschik, kelle sulest ilmunud ingliskeelne monograafia võttis kokku mitmeaastase uurimuse eesti ja vene keelekasutuse vaheldumisest erinevates olukordades (vt Verschik 2008). Kopeerimine eeldab seda, et ühest keelest (antud juhul eesti) kopeeritakse midagi teise keelde (antud juhul vene), kuid ükski keel ei kaota ega võta midagi üle. Võib tuua sellise näite: *семинар будет проходить в* **Narva noortekeskuses** ‘Seminar toimub Narva noortekeskuses’. Selles lauses kopeeriti Narva noortekeskuse nimi seesütlevas käändes. Sellistes juhtumites väljendatakse sama tunnust kaks korda, mõlema osaleva keele ressurssidega. Vene prepositsioonile lisati eesti seesütlev kohakääne (**-s**). Siinkohal on oluline meeles pidada, et nii vene eessõnad kui ka eesti kohakäänded väljendavad ruumilisi suhteid erinevalt, kuid semantika jääb samaks.

Väga palju eesti-vene sõnade vahetust leiab aset koolis ja meedias. Vene õppekeelega kooli eesti keele

tunnis saab sõnavahetus sageli alguse ning levib koolisiseses ja ka koolivälises suhtluses, seda isegi venekeelsetes piirkondades, nagu Tallinn ja Ida-Virumaa (vt Zabrodskaja 2005). Sama näeme ülikoolides, kus vene keel muutub eesti keele mõjul kõige enam sellistel üliõpilastel, kes kasutavad oma igapäevastes toimingutes vene ja eesti keelt vaheldumisi (Zabrodskaja 2009). Huvitav on seejuures märkida, et sõnade vahetus ja kopeerimine ehk kahe keele kõrvuti kasutamine kiirendab vene ja eesti keele sarnasemaks muutumist ühesuunalise eesti → vene konvergentsi kaudu. Kohtla-Järvel ilmuvas venekeelses nädalalehes *Панорама* sai näiteks kord näha sellist reklaami (vt joonis 4.2.4).

Joonis 4.2.4. Eestikeelse liitnimisõna *vanametall* kopeerimine vene keelde

Allikas: keelemaastiku korpus.

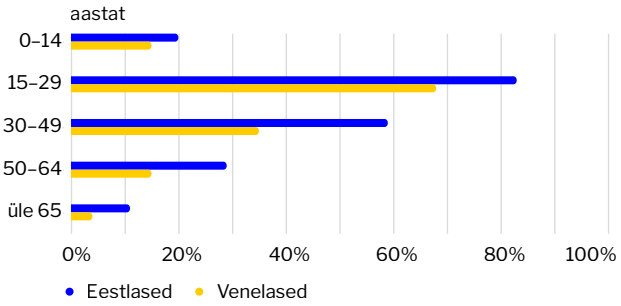
Siin huvitab meid väljendi *старый металл* (vanametall) kasutamine vene keeles tähenduses *металлолом* (vanametall). Vaatamata asjaolule, et vene keeles on täiesti olemas oma vastesõna, võetakse kasutusele konstruktsioon omadussõna + nimisõna vaieldamatult just eesti keele mõju tõttu, kus **vanametall** on omadussõnast ja lihtnimisõnast moodustunud liitnimisõna. Kõnealune reklaamitekst „В Kuusakoski *получишь очень хорошую цену на старый металл*“ („Kuusakoskis saad müüa vanametalli väga hea hinnaga“) näitlikustab, et ka venekeelsete inimeste keeletaju on muutunud. Võib oletada, et reklaami on koostanud kakskeelsed inimesed, kes kasutavad eesti ja vene keelt pidevalt. See tõendab omakorda eesti-vene keelekontakti intensiivistumist. Oluline on seejuures märkida, et Панорама ilmub vaid vene keeles, erinevalt kakskeelsest ajalehest Põhjarannik / Северное Побережье.

4.2.3. Inglise keele oskuse kasv ja mõju eesti keelele

Eestimaalased oskavad oma esimese keele kõrval järgmisena just inglise keelt (võõrkeelena): sellel keelel on Eestis tõesti hea ja kõrge maine. Haridus- ja teadusministeeriumi uuringus (Kirtsi jt 2011: 28) ei nimetatagi seda enam võõrkeeleks, vaid peetakse „üheks peamiseks pädevuseks, mille arendamisele on õigus kõigil õpilastel ja mille pakkumist ühiskond koolilt ootab“. Eurostati andmetel õppis 2014. aastal koguni 97% Eesti õpilastest koolis ühe võõrkeelena just inglise keelt ning 15–24-aastastest on enda sõnul aktiivne inglise keele oskus 84%-l (Kruusvall 2015: 78). Üldjuhul õpitakse inglise keelt Eestis esimese võõrkeelena ning õppimist alustatakse tavaliselt 3. klassis. Üleüldiselt on aktiivne inglise keele oskus 38%-l eestlastest ning vaid 17%-l teisest rahvusest Eesti elanikel (Kruusvall 2015: 77).

Kui võrrelda inglise keele oskust eestlaste ja venekeelsete elanike seas, siis tulevad sünnipõlvkondlikud erinevused selgelt välja: noorem põlvkond oskab inglise keelt palju paremini kui vanemad põlvkonnad. Maailmapilt ja võimalused ei jää neil seega kitsaks ning maailma arengu ja üleilmastumisega suudetakse edukalt kaasas käia. Üldiselt on eestlaste inglise keele oskus kõrgem igas vanuserühmas (joonis 4.2.5).

Joonis 4.2.5. Inglise keele oskus eestlaste ja venekeelse elanikkonna seas vanuserühmade kaupa (osatähtsus)

Allikas: 2011. aasta rahvaloendus.

Inglise keele jõulist esiletõusu Eesti keelemaastikul näitavad koolis toimuvad muutused. Praegu saab inglise keeles õppida Eesti rahvusvahelises koolis ja Tallinna Euroopa koolis, ingliskeelset õpet pakutakse alates alusharidusest kuni gümnaasiumihariduseni, samuti on mõne üldhariduskooli juurde loodud IB-õppekava järgiv klass. Samuti saab inglise keelt õppida erialana, seda nii Tartu ülikoolis kui ka Tallinna ülikoolis. Tartu ülikoolis on bakalaureuseõppes võimalik õppida inglise keele ja kirjanduse erialal ning magistriõppes Euroopa keelte ja kultuuride erialal, kus on võimalik spetsialiseeruda

inglise keelele ja kultuurile, samuti on magistriõppes erialana tõlkeõpetus.

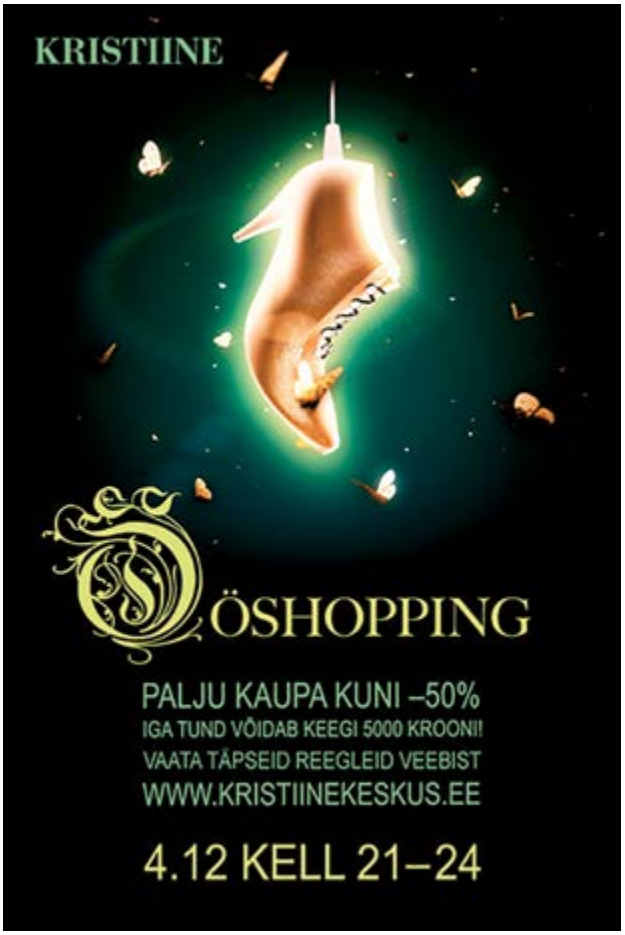
Doktoriõppes on eriala nimetuseks küll germaani-romaani filoloogia, kuid ka seal on võimalik spetsialiseeruda inglise keelele ja kirjandusele. Tallinna ülikoolis on bakalaureuseõppes eriala Euroopa nüüdiskeeled ja kultuurid, mille raames on võimalik õppida inglise keelt ja kultuuri, magistriõppes on aga võimalik õppida nii suulist kui ka kirjalikku tõlget. Doktoriõppes on võimalik jätkata õpinguid lingvistika erialal. Veebilehe studyinestonia.ee andmetel toimus 2016/2017. aastal vastuvõtt ingliskeelsetele erialadele enamikus Eesti ülikoolides ning seda nii bakalaureuseõppes (23 eriala), magistriõppes (55 eriala) kui ka doktoriõppes (70 eriala). Doktoriõppes on inglise keel juba tavapärane kõikidel erialadel, suur osa doktoritöödest ilmub inglise keeles, üha enam seejuures artiklite kogumikena (v.a humanitaaria).

Inglise keele mõju on näha sõnavaras – kuna mitmeid uusi nähtusi ja mõisteid kirjeldatakse sageli esimesena just inglise keeles, kopeeritakse need sõnad ja väljendid eesti keelde, sageli täpselt samal kujul. Eesti keeles esinevate inglise keele laenude kauaaegse uurija Tiina Leemetsa järgi (2004: 57) väljendab inglise keel esimesena uusi mõisteid ja mõjutab nii ka eesti keele uut sõnavara, seetõttu esinebki selles hulgaliselt hiljuti aktuaalseks muutunud või uuenenud mõistesüsteemiga valdkonna sõnavara, mis pärineb rohkem või vähem mugandatud kujul inglise keelest. Näiteks on tehnikavaldkonna areng nii kiire, et tihti ei jõuta eestikeelseid sõnu luua või kasutusele võtta enne, kui nähtus on juba iganenud. Kui paar aastat tagasi olid sellised nähtused nagu DVD (*digital versatile disk* 'universaaldigiketas') ja LCD (*liquid-crystal display* 'vedelkristallnäidik') peaaegu igapäevases kasutuses, siis nüüd on nende kasutamine jäänud harvemaks ning filmid salvestatakse DVD asemel hoopis mälupulgale ning LCD-ekraanide asemel koguvad populaarsust energiasäästlikumad LED-ekraanid (*light-emitting diode* 'valgust kiirgav diood').

Ka teistes valdkondades kasutatakse üha sagedamini inglise keelt põhjendusega, et ingliskeelsed terminid on rahvusvahelised ja kõigile üheselt mõistetavad, samas kui eesti terminid ei anna sisu alati nii täpselt edasi. Näiteks räägitakse SWOT-analüüsist, mille tähed tähistavad ingliskeelseid sõnu *strengths* (tugevused), *weaknesses* (nõrkused), *opportunities* (võimalused), *threats* (ohud), eestikeelne vaste „TNVO-analüüs" ei ole nii juurdunud. Samuti kasutatakse spordis enamasti ingliskeelseid sõnu *play-off* ja *time-out*, mitte „väljalangemismängud" ja „vaheaeg" või „aeg maha".

Inglise keele sõnade võimaliku eelisena on nimetatud lühidust, uudsust, emotsionaalsust, samuti võib inglise sõna kasutamisel olla tegemist eufemismiga (Leemets 2004: 57). Seega on inglise keelel Eestis hea kuvand ning mõnikord võidakse kasutada inglise sõna isegi siis, kui eesti keeles on sobiv vaste olemas. Näiteks

Joonis 4.2.6. Näited sõnakasutusest *šopping/shopping*

Allikas: keelemaastiku korpus.

kasutatakse sageli inglise adjektiive *cool* ja *fun* (sama teevad ka Eesti venekeelsed, eriti noored inimesed), kuigi eesti keeles on neile sobivad vasted „lahe" ja „lõbus", ning emotsionaalsete hüüatuse korral kasutatakse sageli ingliskeelset sõna *God*. Suhtlusvõrgustiku Facebook tõttu on aga kõnekeeles juurdunud verbid *like* ja *share* ja nende iroonilised eestipärased variandid *laikima* ja *sheerima*. Reklaamtekstis on kasutatud inglise keele laensõna *šoppama*, sest see on „rahval suus", sel ajal kui omasõnad *poodlema* ja *ostlema* jäävad reklaamteksti koostajate arvates võimalikele reklaamilugejatele võõraks (Kahu 2011, vt ka joonis 4.2.6).

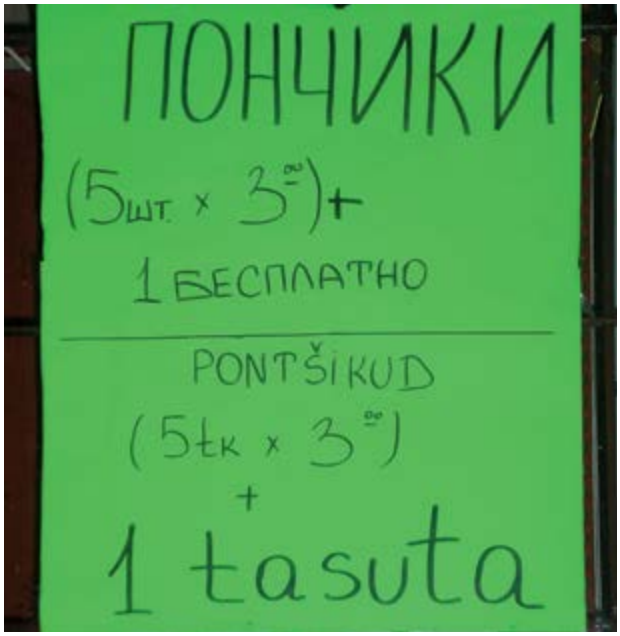
Inglise-eesti keelekontaktide uuringud näitavad, et sageli kasutatakse tekstis inglise sõnu juhul, kui eesti keeles puudub sobiv vaste, näiteks *outfit* (riietus koos aksessuaaridega) ja *look* (välimus) (Roosileht 2013) ning *team leader* (struktuuriüksuse juht) ja *release* (tarkvara versioon) (Vaba 2010). Inglise sõnade kasutamist soosib ka see, kui Eestis kirjeldatav nähtus puudub või on vähe levinud, näiteks *exit* (kiirtee mahasõit), *walled garden* (müüriga ümbritsetud aed) (Roosileht 2013). Just noorte kõnes esineb rohkelt ingliskeelseid väljendeid ja sõnu, näiteks *by the way* (muide), *obviously* (muidugi), *what* (mida), *sorri* (vabandust) (Igav 2013). Suur osa eesti emakeelega koolinoori kasutab inglise keelt intensiivselt ning nad näevad tulevikku kakskeelsena, kus inglise ja eesti keelel on võrdne roll (Ehala ja Niglas 2004). Noored peavad perekonna suhtluskeelena eesti keelt oluliseks. Mõju keeleühikute omavahelistele kombinatsioonidele, näiteks sõnajärg ja rektsioon, ning eesti sõnade tähenduse muutusele pole olnud suur.

Seega on tänapäeva eesti-inglise keelekontakt intensiivne ja laiaulatuslik – inglise keel on võtnud sisse järjest olulisema koha eesti keelemaastikul, seda kasutatakse eri liiki tekstides ning ka suulises kõnes, inglise keelt oskavad paljud, eriti sageli kasutavad seda noored. Inglise keelt kasutatakse nii populaarkultuuris, meelelahutuses, suhtlusvõrgustikes, kuid ka teaduses ja kõrghariduses. Aastatega on ka suurenenud vajadus kasutada inglise keelt tööl – kui 2010. aastal oli tööl vaja inglise keelt kasutada 26%-l eestlastest ja 14%-l teistest rahvustest Eesti elanikel, siis 2015. aastal olid need arvud juba vastavalt 34% ja 25% (Kruusvall 2015: 78–80). Seega on inglise keele oskus üha olulisem ja selle mõju eesti keelele suurem. Oluline on siiski just eesti keele edasiandmine järgmisele põlvkonnale, sest isegi teise keele suur mõju ei põhjusta keele surma. Ka kõrghariduses on vaja leida tasakaal – inglise keel aitab Eesti teadlaste uurimusi maailmas rohkem levitada, samas on eesti keele püsimise seisukohalt oluline jätkuvalt arendada just omakeelset terminoloogiat ja teadust.

4.2.4. Eesti keele kontaktid tänavapildis

Tänavasildid peegeldavad erinevate piirkondade keelekasutust. Nende järgi võib kindlaks teha, mis keelt selles piirkonnas räägitakse, mis on riigikeel ja mis on rahvusvähemuste keeled. Siltide sümboolne roll seisneb selles, et neil kasutatud keele esinemine võib tekitada mulje, et esindatud keelel on kõrge staatus ning eriväärtus konkreetse koha keelemaastikul. Linn on läbi aegade olnud kõige olulisem suhtluse ja keelekontaktide tekkimise koht. Avalike kohtade sildid osutavad sellele eriti veenvalt, andes teada, millise kohaga on tegemist,

Joonis 4.2.7. Näide kakskeelsest sõõrikute reklaamist Narvas

Allikas: keelemaastiku korpus.

Joonis 4.2.8. Narvas asuva beebikeskuse nimesilt „Чебурашка", mille esisilp on kirillitsas ning muu osa ladina tähestikus (vrd vene Чебурашка, eesti *Potsataja*, eesti keele grammatika reeglite järgi transkribeeritud *Tšeburaška*)

Allikas: keelemaastiku korpus.

Joonis 4.2.9. Silt Narva turul: tomaat *pro* tomat ja lemon *pro* sidrun

Allikas: keelemaastiku korpus.

kuidas konkreetsed keeled ja tähestikud koos eksisteerivad ning kuidas nad omavahel on segunenud. Silte koostatakse keeles, mida tuntakse ja/või eelistatakse, kirjutamisel kasutatakse keelt/keeli või tähestikke, mida suudab lugeda eeldatav sihtrühm. Samuti eelistatakse kirjutada silte oma keeles või keele kaudu, millega tahetakse ennast samastada.

Kui Eesti keelemaastik on ülekaalukalt eestikeelne, siis nendes piirkondades, kus elab palju venekeelsed inimesi, on vene keelel olulisem roll ka siltidel (joonis 4.2.7). Nii võib nende piirkondade keelemaastikku käsitleda märgina vene keelt kõneleva kogukonna keelelis-kultuurilisest elujõulisusest (vt Landry ja Bourhis 1997). Seda toetab mõnel määral ka asjaolu, et enamik Ida-Virumaa tänavapildis kasutatavatest isikunimedest on vene kultuuriruumile omased omanikunimed. Tallinnas on enam levinud ajalooliste tegelaste isikunimede kasutus (Jegorov 2011).

Lisaks sellele, et tänavasiltide keelemaastik väljendab piirkonna keelelis-kultuurilist elujõulisust, näitab see ka inimeste keeleoskust (Jegorov 2011). Mitmekeelsed sildid, milles puudub vastastikune tõlge, ja erinevatest elementidest koosnevad sildid on elavaks tunnistuseks sellest, et inimesed kas ei oska riigikeelt või viivad seda kogemata madalamale tasemele. Nende siltide võimalikuks sihtrühmaks on kakskeelsed inimesed, kes oskavad moodustada osadest terviku ning saada aru selle terviku tähendusest (vt joonis 4.2.8).

Mis on aga eriti oluline, Eesti keelemaastik peegeldab tänapäeva mitmekeelsuse tõelisust, tarbijate hoiakuid ja tegelikku keelestaatust, mitte ametlikult sätestatut. Enamik avalikust keelekasutusest on eesti keeles ehk riigikeeles, ent mida venekeelsem piirkond, seda rohkem on avalikus keelekasutuses vene keelt ning seda rohkem leidub avalikus keelekasutuses eestikeelseid mittenormipäraseid vorme (joonis 4.2.9).

Eesti ja vene keelele lisanduvad teatud piirkondades, eelkõige Tallinnas, tihtipeale ka inglise ja soome keel, mida kasutatakse siltidel just turiste silmas pidades. Esineb ka eesti-soome kakskeelseid silte, kus eesti ja soome keele kasutamisel on pragmaatiline eesmärk – meelitada soomekeelseid kliente (joonis 4.2.10).

Eesti keele kontaktid teiste keeltega on seotud keelehoiakute kujunemisega. Näiteks Tallinnas õppivad vene noored pooldavad eesti-inglise kakskeelsete siltide tarvitamist turistidele mõeldes (Kübard 2011). Tallinnas kohtabki päris sageli kolmekeelseid silte nagu joonisel 4.2.11, kus lisaks vene keeles toodud tõlkele on kasutusele võetud inglise keel.

Eesti keele arendamise riikliku strateegia eesmärk on tagada eesti keele kõrge staatus ja selle toimimine Eesti üldise suhtluskeelena. Olukord keelemaastikul näitab aga eesti, vene, inglise ja kohati ka soome keelte vahelisi tegelikke võimusuhteid ning kuidas need erinevad erinevates piirkondades ja tegevusaladel. Kui vaadata turistide arvu muutumist viimase kümne aasta

Joonis 4.2.10. Ilusalongi nimesilt eesti ja soome keeles. Ka naisenimi on ambivalentne ehk võib esineda nii Eesti kui ka Soome naise eesnimena

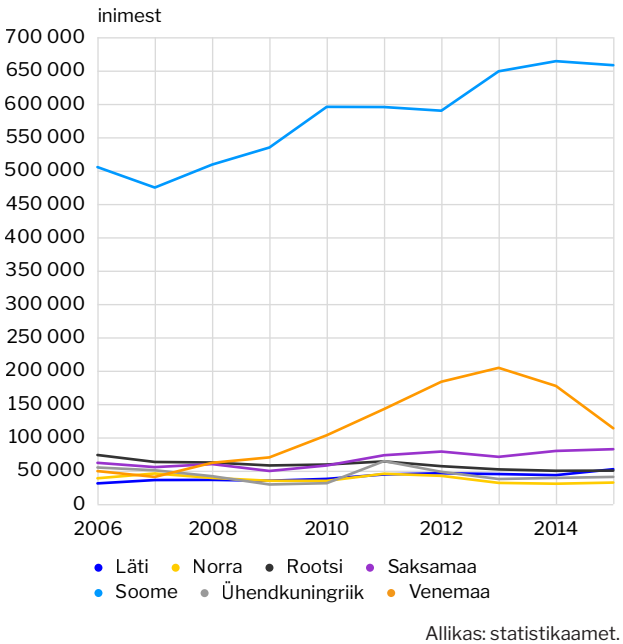
Allikas: keelemaastiku korpus.

Joonis 4.2.11. Pesumaja reklaam kolmes keeles: eesti, vene ja inglise

Allikas: keelemaastiku korpus.

Joonis 4.2.12. Turistide arvu muutus Tallinnas aastatel 2006–2015

Allikas: statistikaamet.

jooksul (vt joonis 4.2.12), siis tekib küsimus, miks võistlevad Eesti keelemaastikul vaid need neli keelt. Esiteks on turistide arv kasvanud ning teiseks tekib küsimus, miks esineb Tallinna keelemaastikul nii vähesel määral saksa keelt, arvestades Saksamaalt tulnud turistide suurt arvu. Ka ajaloolistel põhjustel võiks eesti ja saksa keele vahel rohkem kontakte oodata. Meenutagem siinkohal veel kord Paul Ariste raamatut „Keelekontaktid. Eesti keele kontakte teiste keeltega", kus keeleteadlane kirjutas Eesti „kolmest kohalikust keelest" – eesti, saksa ja vene – 20. sajandi esimestel aastakümnetel. Need keeled olid tollal pidevas kontaktis, kuigi mitte kõik Eesti elanikud ei olnud kolmekeelsed. Siiski kasutati neid kolme keelt igapäevases suhtluses eri valdkondades päris laialt. 2016. aastaks on Eestis pigem kujunenud olukord, kus kolmeks kohalikuks keeleks on eesti, vene ja inglise keel.

Kokkuvõte

Võib üsna kindlalt öelda, et ükskeelsed keelekollektiivid ja riigid on väga haruldased. Artiklis võeti vaatluse alla tänapäevased eesti keele kontaktid Eesti territooriumil. Kuigi peamine eesmärk oli vaadelda vaid kolme – eesti, vene ja inglise – keele vahelisi suhteid, mainiti artiklis põgusalt ka soome keelt, mis levib avalikus ruumis siltidel Soomest saabuvate turistide kasvava arvu tõttu.

Eesti keel on pidevas kontaktis eelkõige vene keelega, mida valdab emakeelena umbes 31% Eesti elanikkonnast. Vene ja eesti keele läbisegi kasutamine on juba ammu saanud loomuliku suhtluse tavaliseks ilminguks. Eestikeelseid üksiksõnu on kuulda ka ükskeelses venekeelses kõnes.

Eestlaste hulgas osatakse vene keelt kõige enam vanuserühmas 50–64 ning kõige vähem kuni 14-aastaste hulgas, vene emakeelega elanike hulgas osatakse aga eesti keelt kõige enam vanuserühmas 15–29 ning kõige vähem 65-aastaste ja vanemate hulgas. Seega vanema põlvkonna eestlased oskavad sama tõenäosusega sama hästi vene keelt kui noorema põlvkonna vene emakeelega inimesed eesti keelt.

Kuna eesti keel peab reageerima muutustele maailmas ning muutused on valdavalt seotud üleilmastumisega, siis on ka kontakt inglise keelega tihe. Tähelepanuväärne on, et kui venekeelsetele inimestele tundub rohkem vastuvõetav mõni eestikeelne sõna kui oma vaste, siis eestlastel on suur valmisolek võtta oma kõnesse üle ingliskeelseid sõnu. Neid eelistatakse näiteks nende lühiduse, uudsuse ja emotsionaalsuse tõttu või on tegemist spetsiifilise oskussõnaga, mida laenatakse koos mõistega. Selge, et kunagi esines see juhuslikult, s.o oli ühesõnaline koodivahetus. Täpselt samu selgitusi võib vene emakeelega kõnelejatelt kuulda eestikeelsete sõnade venekeelses kõnes kasutamise põhjusena.

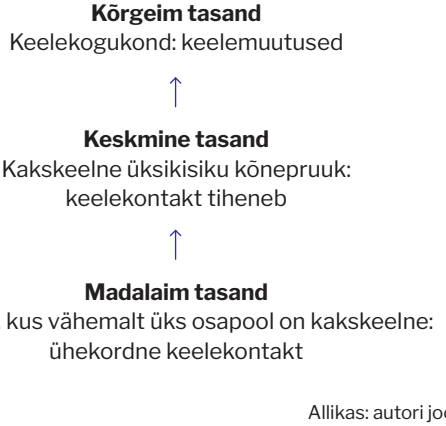
Inglise keele tähtsus on suurenenud ka nii koolis kui ka tööl – 97% kooliõpilastest õpib koolis inglise keelt ning tööl kasutab inglise keelt 34% eestlastest ja 25% teistest rahvustest Eesti elanikest. Aktiivne inglise keele oskus on suurim 15–24-aastaste seas, üleüldiselt on aktiivne inglise keele oskus 38%-l eestlastest ning 17%-l teistest rahvustest Eesti elanikel, sealjuures on eestlaste inglise keele oskus kõrgem igas vanuserühmas.

Keelte omavahelisi kokkupuuteid kiirendavad ja soodustavad sildid ning igasugused reklaamtekstid, kus võivad paralleelselt kasutusel olla erinevad kombinatsioonid eesti, vene, inglise ja soome keelest.

Saab tõdeda, et ametlikult ükskeelses Eestis on välja kujunenud mitteametliku funktsionaalse mitmekeelsuse olukord ehk vastavalt vajadustele võetakse kasutusele vajalik keel või keelekombinatsioon nii suulises kõnes, kirjalikus omavahelises suhtluses kui ka reklaamsiltidel.

Keelekontakt toimib eelkõige *üksikisiku* tasandil: kakskeelse (või mitmekeelse) isiku keelepruugis sulavad keelte struktuur ja sõnavara kokku. Niisiis ei tohi unustada, et kontaktis on eri keelte *kõnelejad*, mitte keeled, sest kõik muutused toimuvad esialgu kakskeelse (või mitmekeelse) isiku kõnes. Sellest tulenevalt saab keelekontakte vaadata teatava hierarhiana, kus ühelt tasemelt teisele jõudmine on aeganõudev protsess. Joonis 4.2.13 esitabki sellise mudeli, näidates kolme tasandi vahelisi seoseid: ühekordse keelekontakti tulemusel ulatuslikke muutusi keeles toimuda ei saa. Seega ei saa mingil juhul väita, et artiklis toodud näited mitmekeelsetest vestlustest või siltidest kuidagi eesti (kirja)keele tulevikku ohustaksid.

Joonis 4.2.13. Keelekontaktide hierarhia

Allikas: autori joonis.

Lõppkokkuvõttes olgu lisatud, et kuigi artiklis toodud näidetes on palju meelevaldset, teevad nad siiski keele ja ühiskonna suhestumise jälgitavaks ja analüüsitavaks. Samas on eesti-vene-inglise keelekontakte, nagu ka paljude muude keelesituatsioonide tulevikku pikemas perspektiivis raske ennustada. Poliitilised, majanduslikud ja kultuurilised motiivid aina rohkem kiirendavad ja soodustavad eeskätt nende kolme keele, aga ka soome keele omavahelisi kokkupuuteid.

Tänusõnad

Artiklis esitatud pildid pärinevad Eesti keelemaastiku korpuse materjalist, mida hakati koguma projekti EKKM09-85 „Vene-eesti ja inglise-eesti koodivahetuse ja koodikopeerimise korpuse koostamine ja haldamine“ (2009–2013) raames ning mida täiendatakse aastast 2014 projekti IUT20-3 „Eesti keele kestlikkus avatud maailmas (EKKAM)“ (2014–2019) raames. Sügavad tänuavaldused kuuluvad Tallinna ülikooli ja Tartu ülikooli Narva kolledži üliõpilastele siltide jäädvustamisel osutatud abi eest.

Viidatud allikad

Ehala, M. & Niglas, K. (2004). Eesti koolinoorte keelehoiakud. – Akadeemia, 10, lk 2115–2142.

Eurostat (2016). Foreign language learning statistics. http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Foreign_language_learning_statistics.

Igav, R. (2013). Inglise-eesti koodikopeerimine Facebooki vestlustes. Magistritöö. Tallinna Ülikool.

Jegorov, D. (2011). Tallinna ja Ida-Virumaa keelemaastiku võrdlus. Magistritöö. Tallinna Ülikool.

Kahu, L. (2011). Alt-üles ja ülevalt-alla keelekorralduse võrdlus Tallinna keelemaastikul läbi keeletoimetaja pilgu. Magistritöö. Tallinna Ülikool.

Kirtsi, M., Klaas, B., Käosaar, I., Mere, K., Lipasti, J., Pärn, H., Soll, M., Zabrodskaja, A., Tender, T., Türk, Ü., Valge, J., Vare, S. (2011). Keeleharidus poliitika ülevaade. Eesti raport. Keeletoimetaja Kersti Kaldma (Toim.). Tartu: Haridus- ja Teadusministeerium.

Kruusvall, J. (2015). Keelteoskus ja keelte praktiline kasutamine. Eesti ühiskonna lõimumismonitooring 2015. (Koost.) K. Kallas, R. Vetik, J. Kruusvall, E. Saar, J. Helemäe, L. Kirss, C. Leppik, K. Seppel, K. Kivistik, P. Ubakivi-Hadachi. Tartu: Haridus- ja Teadusministeerium.

Kübard, D. (2011). Keelekeskkonna ja keelemaastiku roll keelehoiakute väljakujunemisel Tartu, Tallinna ja Narva venekeelsete üliõpilaste näitel. Magistritöö. Tallinna Ülikool.

Landry, R.; Bourhis R. Y. (1997). Linguistic Landscape and Ethnolinguistic Vitality: An Empirical study. – *Journal on Language and Social Psychology* 16.1, lk 23–49.

Leemets, T. (2004). Mullivann, peenema nimega jaccusi. – Keelenõuanne soovitab 3, lk 55–61.

Roosileht, H. (2013). Inglise-eesti koodikopeerimine blogides. Magistritöö. Tallinna Ülikool.

Zabrodskaja, A. (2005). Vene-eesti koodivahetus Kohtla-Järve vene emakeelega algkoolilastel. Tallinna Ülikooli eesti filoloogia osakonna toimetised 6. Tallinn.

Zabrodskaja, A. (2009). Russian-Estonian Language Contacts: Grammatical Aspects of Language Use and Change [Vene-eesti keelekontaktid. Keeletarvituse ja -muutuse grammatilised aspektid] Doktoritöö. Tallinna Ülikool humanitaarteaduste dissertatsioonid. Tallinn University dissertations on humanities.

Vaba, M. (2010). Inglise-eesti koodikopeerimisest Tallinna Skype'i kontori kahe vestlusgrupi näitel. Magistritöö. Tallinna Ülikool.

Verschik, A. (2008). *Emerging Bilingual Speech. From Monolingualism to Code-Copying.* London: Continuum.

4.3. Muutused eesti kogukondades ja eesti keele oskus

Kristiina Praakli

Sissejuhatus

Emakeelena kõnelejate arvu poolest kuulub eesti keel maailma 7099 keele seas 400 suurema hulka (Ethnologue 2017). Arvestatud on keeli, mille emakeelena kõnelejaid on vähemalt üks miljon. Kõige suurem on eesti keelt emakeelena kõnelejate arv mõistagi Eesti Vabariigis, kus eesti keel on riigikeel. Eesti elanikkonnast räägib eesti keelt emakeelena 886 859 inimest ehk 68,5% rahvastikust (REL 2011). Nagu näitavad kahe eelmise rahvaloenduse andmed (2000, 2011), on loendusevahelisel ajal eestikeelse elanikkonna arv kahanenud 34 958 inimese ehk 3,8% võrra: üle-eelmise rahvaloenduse ajal (REL 2000) pidas eesti keelt emakeeleks 921 817 Eesti elanikku. Kõnelejate arvu vähenemise peamised põhjused on väljaränne ning negatiivne loomulik iive.

Eesti keel on viimase paarikümne aastaga jõudnud paljude riikide keelemaastikule. Eesti keele kõnelejaid elab kõikjal maailmas, nad on mobiilsemad, rahvusvahelisemad ning mitmekeelsemad kui kunagi varem. Ühe keele jaoks tähendab rändeprotsessides osalemine ennekõike liikumist ühest keeleruumist teise, teisisõnu: riigipiiri ületavad nii kõneleja kui ka tema emakeel. Sellega väheneb eesti keele kõnelejate arv Eestis, kuid suureneb kusagil mujal, vähemalt mingiks ajaks. Samas jääb kõneleja emakeel teisenenud keeleoludes paratamatult nõrgemasse positsiooni: keele varasem kasutusväli argi- ja avaliku suhtluse keelena aheneb, hääbub või kaob täielikult, emakeele kõnelemine piirdub argisituatsioonide või lähivõrgustikega või kandub virtuaalsetesse struktuuridesse. Keel on eeskätt suhtlusvahend, aga mitte ainult. Eesti kogukondades väljaspool Eestit on see alati olnud olulisimaks identiteedi tähistajaks (Ehala 2017), kusjuures varem või hiljem tõstatub küsimus kõneleja suhtest emakeele, enamuskeele ja teiste keeltega, emakeele kasutamise vajadusest ja võimalustest, keele hoidmisest, arendamisest ning põlvkondlikust ülekandest.

Mis tahes keskkonnas pole emakeele säilitamine, selle püsimiseks vajalike algatuste, tegevuste ja struktuuride loomine ning elushoidmine kunagi kerge ülesanne. See sõltub eeskätt kogukonnast ja selle struktuurist, kõnelejate arvust ja keeleoskusest, kohapealsetest institutsioonidest ning aktiivsest inimressursist, keele tuumikala (Eesti) institutsioonide toetusest, aga ka keele nähtavusest, positsioonist ning staatusest teiste keelte kontekstis. Ennekõike aga siiski kõnelejast endast, tema soovist, vajadusest ja valmisolekust emakeelt rääkida, arendada ja põlvkondlikult edasi anda.

Käesolev artikkel võtab vaatluse alla eesti keele võimaliku käekäigu eesti kogukondades. Artikli esimene peatükk teeb sissevaate sellesse, kuidas on kogukonnad muutunud ning mida võiksid need rääkida eesti keele positsiooni, arengute ning kestlikkuse kohta. Teine peatükk käsitleb eesti keele oskuse, kasutusalade ja keelevalikute küsimusi ning vaatleb eri kogukondade näitel eesti keele kõnelejate keelelist käitumist. Kolmandas peatükis peatutakse eesti keele õppel ja selle toetamisel.

4.3.1. Eesti kogukondade muutumisest

Piiritagused eesti keelt kõnelevad kogukonnad on kujunenud mitme rändelaine tulemusena (Kumer-Haukanõmm ja Telve 2017).

Küsimustele, kui suur on väljaspool Eestit elavate eesti keele kõnelejate arv või milline on nende eesti keele oskuse tase, ei ole võimalik ammendavat vastust anda. Kui Eestis elavate eesti keele kõnelejate arvu hindamisel võib toetuda rahva ja eluruumide loenduse (REL 2011) või statistikaameti andmetele, siis paljude riikide puhul on see keeruline (et mitte öelda võimatu), sest keeletunnused ei kuulu kohustuslike loendustunnuste hulka ning välispäritolu elanikkonna arvu kaardistamisel lähtutakse üheselt määratletavatest tunnustest, nagu kodakondsus, päritolu ja sünniriik. Eri riikide statistikas ning uurimustes esitatud andmete põhjal (Praakli ja Viikberg 2010 ning siinse kogumiku artiklid) võib väita, et üle 50 000 eesti keele kõneleja elab Soomes, vähemalt 20 000 Ameerika Ühendriikides, Kanadas, Rootsis ja Venemaal, ligi 10 000 Austraalias, tuhandeid kõnelejaid on Saksamaal ja Suurbritannias. Seega võib väljaspool Eestit elava eestikeelse elanikkonna puhul hinnanguliselt rääkida ehk suurusjärgust kuni 200 000.

Arvulises mõttes on läänеriikides paiknevad, eeskätt pärast Teist maailmasõda moodustunud eesti kogukonnad Eesti taasiseseisvumise järel oluliselt suuremaks kasvanud (nt Rootsi, Saksamaa, Suurbritannia), tekkinud on ka arvukalt mikrokogukondi (eeskätt Soomes, vt Ehala 2017). Idapoolsed (Venemaa) kogukonnad on pigem kahanenud, kuna juurdekasvu pole toimunud või on see jäänud marginaalseks.

Eesti keel on jõudnud ka nende riikide keelemaastikule, mis pole varasemalt väljarände sihtriikide hulka kuulunud (nt Belgia, Hispaania, Luksemburg) või on uuesti jõudnud nendesse riikidesse, kus kogukondade sõjajärgset toimimist ja arengut takistasid poliitilised tegurid. Seda just Soome puhul, kus juba 20. sajandi esimesel kümnendil elas paar tuhat eestlast ning tegutsesid mitmed seltsid. Kui 1991. aastal elas Soomes tuhatkond eesti keele kõnelejat, enne ühinemist Euroopa Liiduga 13 784, siis 2015. aastal alaliselt juba ligi 50 000 (Tilastokeskus 2016). Riigis ajutiselt viibiva eestikeelse elanikkonna arv ei ole teada, on arvatud (meedia), et see arv võib ulatuda kümnetesse tuhandetesse. Enamik eesti keele kõnelejaist (30 182) elab Lõuna-Soomes Uusimaa maakonnas, suurem osa pealinnas Helsingis või selle lähiümbruses (Praakli 2017). Vanuselise struktuuri poolest on Soome eestikeelne elanikkond nooremas eas ehk 20.–30. eluaastates, soolise jagunemise lõikes on nooremates vanuserühmades rohkem mehi kui naisi: meeste arv on suurim 30–34-aastaste (kokku 3070), naiste arv 25–29-aastaste (2604) seas. Suur on ka alla 19-aastaste osatähtsus (10 527). Eesti keele käekäigu osas lähitulevikus ongi üks võtmeküsimus, milliseks kujunevad keeltevahelised suhted noorima, praegu koolieelse ja põhikooliealise põlvkonna jaoks: kas ja millisel tasemel nad eesti keele omandavad, kui palju on nende hulgas eesti keele potentsiaalseid säilitajaid ning keele võimalikke edasiandjaid tulevikus?

Kogukonna taaskujunemisest võib rääkida ka Saksamaa puhul. Sõja-aastatel Eestist Saksamaale jõudnud mitmekümnest tuhandest eestlasest lahkus 1950. aastate alguses umbes 27 000 teistesse riikidesse, Saksamaale jäi mõni tuhat eestlast (Praakli 2016: 15). 2014. aasta lõpus elas Saksamaal 6023 Eesti kodakondsusega inimest: naisi 3927, mehi 2096 (statistilised andmed Praakli 2016: 9, 17–18, vt ka Destatis 2015). Eestlaste arv oli liidumaade lõikes suurim Baieris (1038), Nordrhein-Westfalenis (1069) ning Baden-Württembergis (949).

Eesti keele kõnelejate kogukondade teket eri paigus on taasiseseisvumise järgselt mõjutanud ka institutsioonilised tegurid, mis on kujundanud nende kogukondade vanuselist, soolist ning hariduslikku struktuuri. Nii on kogukondi, mis on liikmete taustalt ühtlasemad (Belgia, Luksemburg, Saksamaa), teisi iseloomustab suurem heterogeensus (Soome); on kogukondi, millele on väljastpoolt praktiliselt kõikidel ligipääs (Soome), on suletumaid kogukondi (nt Belgia, Luksemburg), millele juurdepääsu piiravad välised tegurid, näiteks institutsionaalsed asjaolud. Euroopa Liidu struktuuride, esinduste ja rahvusvaheliste organisatsioonide koondumine Belgiasse ja Luksemburgi on tinginud küll vajaduse eestikeelse tööjõu, kuid spetsiifilisemate oskuste, haridusliku ettevalmistuse (valdavalt kõrgharidus) ning väga hea võõrkeeleoskusega töötajaskonna järele. Belgia ja Luksemburgi eestikeelsed kogukonnad ongi kujunenud eeskätt eri institutsioonide vajadustest. Belgia paarituhandelisest eestlaskonnast enamik töötab Euroopa Liidu institutsioonides, Eesti esindustes või muudes rahvusvahelistes organisatsioonides. Sama iseloomustab „nooremaid“ eestikeelseid kogukondi Ameerika Ühendriikides ja Suurbritannias (eeskätt Suur-Londoni piirkond), mille eestikeelsed kogukonnad on saanud täiendust rahvusvahelistes organisatsioonides ning ettevõtetes (eeskätt IT alal) töötavate ja ülikoolides õppivate 20–30-aastaste noorte näol. Samas tuleb eeskätt Belgia ja Luksemburgi eesti kogukondade puhul rõhutada asjaolu, et liikmeskonna poolest on need n-ö vahelduva iseloomuga ning pidevalt muutuvad, kuna alalise elanikkonna kõrval on rohkesti neid, kes, tingituna töösuhte laadist või õpingutest viibivad seal ajutiselt. Teisalt eristuvad Belgia, Luksemburg ja kindlasti ka Soome muudest eesti keskustest selle poolest, et on keelelises mõttes rohkem kui teised seotud keele tuumikala, Eestiga, kuna saavad pidevalt vahelduva või uueneva elanikkonna näol tuumikalalt vajalikku toetust juurde. Euroopa Liidu ametliku keelena on eesti keel Belgias ja Luksemburgis institutsionaalses suhtluses ilmselt ka rohkem kuuldav ja nähtav kui kusagil mujal.

Institutsionaalsete tegurite mõjust ei saa mööda vaadata ka Austraalia ja Kanada puhul. Mõlema riigi eesti kogukonnad on viimastel aastatel saanud täiendust 18–30-aastaste (Austraalia) ning 18–35-aastaste (Kanada) eestlaste näol. 2005. aastal jõustus Austraaliaga töö- ja puhkeviisade kokkulepe; 2010. aastal leppisid Eesti ja Kanada kokku noortevahetuse programmis, mis lubab igal aastal reisimise, töötamise või praktika eesmärgil riiki siseneda 125 Eesti noorel. Alates 2005. aastast on Austraalia väljastanud Eesti kodakondsusega noortele vanuses 18–30 eluaastat 9204 tööviisat, 2015. aastal viibis riigis sel alusel 1270 noort (Välisministeerium 2016). Kanadasse on Eesti meedia andmeil aastatel 2010–2013 tööviisaga reisinud umbes 400 eestlast. Kuna mõlemad riigid pakuvad noortele üsnagi lihtsaid riiki sisenemise võimalusi, on nende populaarsus noorte hulgas mõistetav. Kuigi nii Austraalia kui ka Kanada seavad riigis viibimiseks ranged ajalised raamid (aasta kuni kaks), on paljud noored sinna kas õppimise või töötamise eesmärgil või perekondlikel põhjustel püsivalt elama jäänud. Austraalia ja Kanada nooremad eesti kogukonnad ongi taustalt ilmselt kõige ebaühtlasemad ning tihti on nendesse riikidesse siirdutud kas kohe pärast gümnaasiumi lõpetamist, ametikoolidest või ülikoolidest. Usutavasti on keeleliste valikute osas kõige mitmekeelsemad need kogukonnad, kus eesti keele kõrval (või ka asemel) on peamiseks suhtluskeeleks inglise keel ning kelle identiteet tugineb pigem globaalsetele ja kosmopoliitsetele hoiakutele.

Eesti keskused on peaaegu kõikjal linnakesksed (v.a Venemaal). Koondumine suurlinnadesse on tihendanud kogukondade kohapealset koostööd Eesti saatkondade ja esindustega. Teisalt on paljude eesti keele kõnelejate puhul muutunud nende tunnetuslik side päritolu ja kuuluvusega ning eelistatakse pigem pidada end maailmakodanikuks. Riikides, kus eesti keele kõnelejate arv on suurem (Soome) või mida iseloomustavad suuremad geograafilised vahemaad (Saksamaa, Ameerika Ühendriigid), ei moodusta eesti keele kõnelejad ka ühte ainust kogukonda, vaid jagunevad kas eri piirkondade (sh linnad, linnaosad, küla) või tegevusalade kaupa väiksemateks kogukondadeks. Seega võib ühes riigis eksisteerida mitmeid eesti (keele) keskusi.

Kogukondade sisemist toimimist ja eesti keele säilimist on väljaränne mõjutanud kaheti. Juurdetulijad on liitunud pagulaspõlvkondade loodud struktuuridega, võttes omaks ja jätkates kogukondades aastakümnete jooksul väljakujunenud tegevusi omakultuuri- ja haridusloomes ning muudel ühiskondlikel aladel. Siinkohal on heaks näiteks Ameerika Ühendriigid, Kanada ja Rootsi, mis esindavad järjepideva, toimiva professionaalse tegevusega kogukondlikke struktuure (seltsid, koolid, lasteaiad), mille tegevuses juhindutakse ühistest eesmärkidest, väärtustest ja arusaamadest eesti keele arendamisel ja korraldamisel. Kõikjal pole uute tulijate liitumine mõistagi nii valutult läinud või ehk pole üldse õnnestunud, mistõttu on vanade struktuuride kõrvale tekkinud uusi (nt Soomes, Saksamaal, Suurbritannias). See iseloomustab eriti Soomet, kus institutsionaalsete kultuurikorraldajate kõrval on aktiivset kultuurialast tegevust alustanud erarahastust kasutavad aktiivrühmad, kes korraldavad ülesoomelisi ühisüritusi (jaanituled, klubiüritused jne) ning vahendavad Soome eesti muusikuid, teatrietendusi jne.

Traditsiooniliste kogukondade kõrvale on tekkinud n-ö virtuaalkogukonnad, s.t eri riikide või sama riigi eri piirkondade eesti keele kõnelejaid koondavad suhtlusgrupid sotsiaalmeedias (ennekõike Facebookis). Näiteks Soomes elavate või Soomega seotud eesti keele kõnelejate peamiseks suhtlus- ja teabekanaliks on rohkem kui 33 000-liikmeline suhtlusgrupp Facebookis (Fin-Est Eestlased Soomes). Keelekasutuse toetajana on virtuaalkogukondadel kanda oluline roll: need loovad platvormi eestikeelseks suhtluseks, suurendavad ja toetavad eesti keele kasutamise võimalusi, sh keele kirjalikku kasutust, võrgustike avatus tagab keelekasutuse mitmekesisuse. Veebiruumi laienenud suhtluskeskkonnad vahendavad uusi kontakte ning aitavad säilitada kontakte lähivõrgustikega, vähendades samal ajal ruumilist ja ajalist distantsi Eesti ja eesti keelega. Siiski: kuigi piltlikult öeldes on Eesti ja eesti keel mõne kliki kaugusel, eeldab see juurdepääsu veebile ning selle kasutamisoskust.

Kogukonnad on ka laienenud väljapoole. Eesti kogukondade liikmeteks ei ole üksnes eesti päritolu inimesed, vaid ka estofiilid (nt Soomes, Kanadas, Saksamaal, Suurbritannias) ning kogukondadega muudel asjaoludel seotud - Belgias ja Luksemburgis näiteks eesti keelt oskavad ja selles suhtlevad kolleegid, ametnikud, tõlgid, tõlkijad jne. Ehkki eri rühmade vahelist suhtlust vahendavad pigem inglise, prantsuse või saksa keel, pole selles rollis (nt töökeelena) välistatud ka eesti keel. Sellega jõuame probleemini eesti kõnelejate arvu hindamisel: lähtuda ei saa vaid keelestatistikates esitatust, eesti keele kõneleja ning end eesti keelega seostav võib olla ka see keelekõneleja, kelle jaoks eesti keel on tegelikult võõrkeel.

Eesti keele positsioon on riikide lõikes mõistagi erinev. Näiteks Saksamaa sadade sisserännanute emakeelte seas kuulub eesti keel kõnelejate arvult väikseimate, Soomes jällegi suurimate hulka, saades arvukalt eestikeelselt kõnelejaskonnalt keelele rohkem toetust kui Eestist geograafilises mõttes kaugemal paiknevad kogukonnad. Kuigi ka Belgia ja Luksemburgi kogukonnad jäävad Eestist eemale, on sealsetes keskkondades keel jällegi paremini kaitstud kui mõnes teises kohas: kõnelejaid on küll vähem kui Eestile lähemates riikides, kuid keele kõnelejad on keele tuumikalaga tihedas kontaktis tööalaselt ning eri võrgustike kaudu. Eesti keele kuuldavus ja nähtavus avalikus ruumis on suurim Soomes, eriti Helsingis. Sellest, et eesti keel ja eesti keele kõnelejad on Soomes lõplikult kanda kinnitanud,

andsid kõige selgemalt märku Eesti sotsiaaldemokraatliku erakonna riigikogu valimiste (2015) eestikeelsed välireklaamid Helsingi kesklinnas.

4.3.2. Eesti keele oskus ja keelevalikud

Üksikisiku tasandil mõjutavad kõneleja keeleoskuse arengut kohapealsete eestikeelsete võrgustike olemasolu ja kõneleja juurdepääs neile, eestikeelse hariduse ja kultuurisündmuste kättesaadavus, isiklikud kontaktid Eestiga ning suhtumine ja hoiakud laiemas mõttes. Küsimusele, milline on või peaks olema väljaspool Eestit elavate eesti keele kõnelejate eesti keele oskuse tase, pole võimalik ühest vastust anda, sest tekib mitmeid küsimusi: mis tasemel keeleoskust ja mis eesmärkidel üldse vajalikuks peetakse, kas väljaspool Eestit elav eesti keele kõneleja peaks tundma eesti allkeeli, murdeid ja erialakeelt?

Väljaspool Eestit elavate eesti keele kõnelejate eesti keele oskust on põhjalikumalt uuritud Rootsi (Raag 2010 ja sealsed viited), Saksamaa ja Soome eesti kogukondades (ELDIA 2010–2013; www.eldia-project.org; vt Praakli 2016, Praakli 2017).

ELDIA uuringus osales 171 Soomes ja 71 Saksamaal elavat eesti keele kõnelejat. Kuigi enamik (rohkem kui 90%) pidas oma emakeeleks eesti keelt, polnud eeskätt vanima põlvkonna jaoks ajalise ja geograafilise distantsi tõttu keele tuumikalaga emakeele määratlemine alati lihtne. Mitmete Saksamaal ja Rootsis sündinud või üles kasvanud respondentide suhe eesti keelega oli oluliselt tugevam kui nende tegelik keeleoskus ning kuigi riigi enamuskeelt (saksa, rootsi) osati paremini kui eesti keelt, määratlesid respondendid enda keelelist identiteeti eesti keele kaudu. Seega võib eesti keel olla identiteedi osa ka siis, kui kõneleja ei räägi seda emakeelena (lähemalt Praakli 2016: 47–49 ning sealsed näited ja kommentaarid intervjuudest).

Eesti keele oskuse taseme hindamiseks paluti kõikidel uuringus osalenutel valida viie etteantud valiku seast see hinnang, mis vastanu arvates tema eesti keele oskuse taset kõige paremini iseloomustab. Valikuteks olid: „vabalt“, „hästi“, „mõnevõrra“, „halvasti“ ja „üldse mitte“. Kõiki keele osaoskusi – arusaamine, lugemine, rääkimine, kirjutamine – paluti hinnata eraldi. Eesti keele kõrval paluti hinnata ka mõlema riigi enamuskeele (soome, saksa), inglise keele ja teiste võõrkeelte oskust.

Uuringus osalenud eesti keele kõnelejad arvasid suuremalt jaolt, et oskavad eesti keelt kõikide osaoskuste lõikes üldiselt kas „vabalt“ või „hästi“. Kõrgeimad hinded anti arusaamisoskusele, mõnevõrra madalamad kirjutamisoskusele.

Peaaegu kõik vastanud arvasid, et saavad eesti keelest aru „vabalt“ (92% Soome, 94% Saksamaa) või „hästi“ (8% Soomes, 1% Saksamaal), üksikud pigem „halvasti“ (4% Saksamaa). Ka suutlikkusele eesti keeles rääkida ja lugeda anti kõrgeimad hinded. Enamik vastanuist loeb (90% Soome, 94% Saksamaa) ja räägib eesti keelt raskusteta (89% Soome; 94% Saksamaa). Madalaimad hinded anti kirjutamisoskusele, kuigi ka selle osaoskuse puhul arvas enamik, et kirjutab eesti keeles „vabalt“ (82% Soome; Saksamaa 84%) või „hästi“ (14% Soome, 13% Saksamaa).

Tabel 4.3.1. Soome: Eesti keele kõnelejate hinnangud eesti keele oskusele

Eesti keel	Vabalt	Hästi	Mõnevõrra	Halvasti
Arusaamine	92,0%	8,0%	–	–
Lugemine	90,0%	9,5%	1,0%	–
Rääkimine	89,0%	10,0%	1,0%	–
Kirjutamine	82,0%	14,0%	4,0%	–

Allikas: ELDIA (2010–2013) uuring.

Tabel 4.3.2. Saksamaa: Eesti keele kõnelejate hinnangud eesti keele oskusele

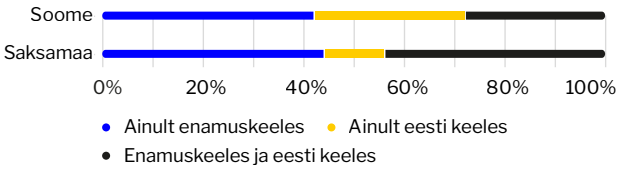
Eesti keel	Vabalt	Hästi	Mõnevõrra	Halvasti
Arusaamine	94,0%	1,0%	–	4,0%
Lugemine	94,0%	3,0%	–	3,0%
Rääkimine	94,0%	3,0%	–	3,0%
Kirjutamine	84,0%	13,0%	–	3,0%

Allikas: ELDIA (2010–2013) uuring.

Kõnelejale harjumuspärase keeleolukorra muutumine ning vajadus sihtriigi enamuskeele omandamise järele tõstatab varem või hiljem küsimuse emakeele isiklikust tähendusest ning seda puudutavatest valikutest: kas ja kuidas tagada keele põlvkondlik ülekanne või kas seda üldse teha? ELDIA tulemustele toetuvalt kasutavad ligi pooled (42%) Soome eestlastest partneriga (abikaasa, elukaaslane) kas ainult soome keelt või mingit muud võõrkeelt; veidi rohkem kui veerand (28%) suhtleb kahes keeles, enamasti soome ja eesti keeles; 30% ainult eesti keeles. Saksamaa eestlaskonna seas kasutati ligi pooltel juhtudel (44%) vähemalt kahte keelt, millest üks oli saksa keel, teine enamasti eesti keel (mingis ulatuses või ülesannetes), teist samapalju (43%) suhtles partneriga kas ainult saksa keeles või mingis muus võõrkeeles, eesti keelt kasutas partneritevahelise ainsa suhtluskeelena 13% vastanuist.

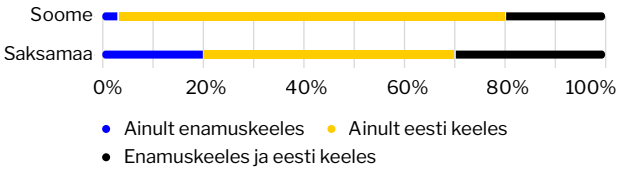
Keele põlvkondliku ülekande osas on mõistagi olulisim see, millises keeles suhtlevad vanemad oma lastega. Saksamaal kasutasid lapsevanemad lastega enamasti ainult eesti keelt (u 50% vastanuist), 30% saksa ja eesti keelt, 20% ainult saksa keelt. Soome puhul oli ülekaalus

Joonis 4.3.1. Suhtluskeele valik partneriga

Allikas: ELDIA (2010–2013) uuring.

Joonis 4.3.2. Suhtluskeele valik lapsega/lastega

Allikas: ELDIA (2010–2013) uuring.

(77%) ainult eesti keele kasutamine, 20% soome ja eesti keelt, ainult soome keelt kasutas viis eesti keele kõnelejat (3%).

ELDIA ühe lõppjäreldusena jäi kõlama, et Soomes ja Saksamaal elavad eesti keele kõnelejad peavad nii suulises kui ka kirjalikus suhtluses eesti keele oskust väga heaks, kuid napib võimalusi (kus, kellega, millal) ja vahendeid eesti keele kasutamiseks (nt eestikeelse ilukirjanduse, trükimeedia ja õppematerjalide kättesaadavus, juurdepääs õpetuskohtadele, kultuuriüritustele jne). Nagu tulemustest nähtub, on Saksamaal ja Soomes elavate eesti keele kõnelejate peresisesed keelevalikud enamasti mitmekeelsed, ainult eesti keele või ainult uue sihtkeele kasutamine on harvem kui kahe või enama keele kõrvuti kasutamine. Tõsi: ka ainult eestikeelse suhtluse järele on perede valikutes vähem ruumi.

Kuigi sõjajärgsete eesti kogukondade (eeskätt Rootsi, Ameerika Ühendriigid, Kanada, Inglismaa, Saksamaa) liikmete keelelised valikud annaksid 60–70 aasta pikkust ajaperioodi silmas pidades väärtuslikku teavet eesti keele kõnelejate keelelise käitumise ning keelehoiakute kohta, puuduvad selleks järjepidevalt kogutud keeleandmed. Üksikuid uurimusi, mis aitavad üldpilti täiendada, siiski leidub (Praakli ja Viikberg 2010).

Üksikasjalikke andmeid eri põlvkondade eesti keele oskuse taseme ja kasutuse kohta leidub näiteks Rootsi eestlaskonna kohta. Kuigi eelmised uuringud jäävad aastakümnete taha (1981–1982; Raag 2010 ja sealsed viited), pole põhjust arvata, et põlvkondade lõikes võiks rootsi ja eesti keele kasutuse suhe olla praegu muutunud. Rootsi eestlaskonna eesti keele oskuse tase on olnud ebaühtlane nagu mujalgi: vanem põlvkond (s.t Eestis sündinud ja hariduse omandanud) valdab eesti keelt paremini ja sujuvamalt kui rootsi keelt, Rootsis sündinud ja hariduse omandanud kõnelevad paremini rootsi keelt. Mida noorem kõneleja, seda piiratum on tema eesti keel nii grammatiliselt kui ka sõnavaraliselt ning vastupidi: mida vanem kõneleja, seda puudulikum on tema rootsi keele oskuse tase (Raag 2010: 402 ja sealsed viited). Keelevalikute lõikes on eesti ja rootsi keele igapäevase kasutuse suhe tasakaalus vanemal põlvkonnal (sündinud ja omandanud hariduse Eestis), nooremaid põlvkondi (saabunud lapsena või sündinud Rootsis) iseloomustab tugev rootsi keele kasutuse ülekaal. Kui vanema põlvkonna keelejuhtidest kasutas eesti keelt iga päev 92%, siis noorematest vastavalt 54% ja 53%, umbes veerand vastanuist (23% ja 31%) vaid mõni kord nädalas (Raag 2010: 401).

Ka Ameerika Ühendriikide pagulaskogukondade esimest põlvkonda iseloomustab eesti keele kõrge väärtustamine ning orienteeritus keele säilitamisele, prestiižne on purism. Noorema põlvkonna jaoks on keeleoskus küll oluline, kuid mitte tingimata primaarne, keelel on rohkem sümboolne (integratiivne) kui praktiline (instrumentaalne väärtus (Kivik 2010: 227–228). Põhja-Inglismaa eesti kogukondade mitmekeelsust uurinud Katrin Hiietami (2010: 320–321) tulemused räägivad samadest tendentsidest: esimene põlvkond väärtustab ja tähtsustab eesti keelt, teine põlvkond oskab eesti keelt juba suhteliselt piiratult, inglise keelest on kujunenud dominantne keel; teise ja kolmanda põlvkonna suhtluses minnakse sageli üle ühelt keelelt teisele; vanemate-järeltulijate vahelises suhtluses on kasutusel mõlemad keeled (vanemal eesti, nooremal inglise). Täielikult kakskeelseks peavad end mõne teise, kuid mitte esimese ega kolmanda põlvkonna esindajad; esimese põlvkonna domineerivaks keeleks on eesti, teisel ja kolmandal inglise keel (Hiietam 2010: 320–321).

Seega võib ka pagulaspõlvkondade näitel rääkida keelevahetusest nooremates põlvkondades, mis omakorda tähendab seda, et ka keele kestlikkuse jaoks tarvilik vundament, nagu omakeelsete institutsioonide loomine (koolivõrgustik, seltsid ja ühingud, kodanikuaktivism, piirideülene koostöö eri keskuste vahel, keele ja kultuuri kõrge väärtustamine) ei pruugi olla piisav keele kestlikkuse ning põlvkondliku ülekande tagamiseks, vaid ka nendes tingimustes teisenesid juba teise põlvkonna etniline ja keeleline identiteet ja keeleoskus väga kiiresti. Kuigi eesti keelele oli suuremates pagulaskeskustes institutsionaalne toetus tagatud, olid paljude kõnelejate silmis (vt näited 1–2) eesti keele puhul esindatud vaid integratiivsed omadused ehk tunnetuslik side keelega, kuid vajaka jäi instrumentaalsetest, nagu keele kasu, kasulikkus ning väärtus laiemas mõttes (nt tööturukeelena), mõningatel juhtudel ka valitsenud poliitiline olukord, nagu on peresiseseid keelevalikuid selgitanud mitmed pagulaspõlvkondade esindajad (Praakli 2016: 60, 64).

(1) Milleks eesti keelt õppida, kui Eesti on okupeeritud maa?

(2) See ei olnud populaarne kuuekümnendatel aastatel, seitsmekümnendatel aastatel, ei olnud populaarne. Lihtsalt sa pidid sulama sisse, see oli nii Rootsis kui ka Saksamaal.

Vaadakem Eestist väljarännanute keelelisi arenguid laiemas kontekstis, Austraalia ja Rootsi soomekeelsete kogukondade näitel. Austraalia soomekeelsete kogukondade uurija Magdolna Kovácsi (2004: 217–218) andmed viitavad nooremates põlvkondades selgele keelevahetusele inglise keele kasuks: kui enamik (74%) esimesest põlvkonnast kasutas argisituatsioonides peamiselt soome, siis teine põlvkond ülekaalukalt (79%) inglise keelt. Märke austraaliasoomlaste keelevahetusest võis Kovácsi hinnangul täheldada juba aastakümneid tagasi, mil soome keele oli inglise keele vastu vahetanud 25% esimesest, 41% teisest ning valdav enamik (93%) noorematest põlvkondadest.

Heitkem pilk ka rootsisoome keele seisundile. Eeskätt majanduslikest põhjustest tingitud väljaränne Soomest Rootsi algas 1960. aastatel. Esimese ja teise põlve rootsisoomlaste arv on umbes 446 000 (Imasti 2006: 15–16 ja sealsed viited), soome keele rääkijaid on meedia andmeil hinnanguliselt umbes 200 000 (MTV 2016). Huss ja Wande (2007: 287) peavad rootsisoome keelt ohustatud keeleks: suur osa rootsisoomlastest on õppinud esimese keelena soome keelt ning seostab seda rootsisoome identiteediga, kuid kasutab igapäevaelus rootsi keelt, mida osatakse paremini kui soome keelt. Seost võib näha ka vanusega: soome keele kõnelejad on ennekõike vanemad inimesed. Sally Boydi uuringule tuginevalt (viidatud Huss ja Wande 2007: 287–288 järgi) on keelevahetus käimas teises ja kolmandas põlvkonnas, eriti noorte hulgas. Laste keelevalikute osas oli soome keele positsioon halvim nendes peredes, kus vanemad rääkisid erinevaid emakeeli (soome ja rootsi). Samas viitavad mitmed uurimused soome keele väärtustamise tõusule viimastel aastakümnetel (lähemalt Ilmasti 2006: 19–20). Selleks on mitmeid põhjusi: soomekeelse koolihariduse ja mitmekeelsuse hindamine, soome keele kasutamise suurenemine hariduses, meedias ja mujal avalikkuses ning teadushuvi tõus rootsisoome keele vastu (Ilmasti 2006: 19–20 ja sealsed viited).

4.3.3. Eesti keele õpetamine

Eesti keele ja kultuuri toetamiseks on loodud kõikides suuremates kogukondades mitmeid struktuure, mis on üles ehitatud eeskätt laste keelelisi vajadusi silmas pidades. Eesti keele ja kultuuri õppimise võimalusi pakuvad nii kohalikud eesti seltsid, nädalalõpukoolid, lasteringid, lasteaiad, täienduskoolid, rahvaülikoolid ja keeltekoolid. Eesti keele õpet pakuvad ka mitmed üldhariduskoolid Soomes, Rootsis, Lätis ja Venemaal, Euroopa Koolid Belgias, Luksemburgis ja Saksamaal ning umbes 30 kõrgkooli-ülikooli. Eesti keele õpe toimub erinevates vormides ja mahus ligi sajas õpetuskeskuses üle maailma. Õpetuskeskuste detailse loetelu leiab Eesti Instituudi veebilehelt.

Kui „vanades“ kogukondades on eestikeelse hariduse korraldamisel aastakümnete jooksul välja kujunenud toimivad haridusstruktuurid (nt Ameerika Ühendriikides, Kanadas, Rootsis, Suurbritannias, Taanis, Teise maailmasõja järgselt paarkümmend aastat ka Saksamaal), mis on taganud eesti keele õpetamise järjepidevuse ning harjumuspärastanud eesti keeles suhtlemist, siis uute kogukondade puhul (eeskätt Soome) on eesti keele õppe korraldus alles selgemaid jooni võtmas, kuigi nii mõneski „uuemas“ kogukonnas on eesti koolid tegutsenud juba kümmekond aastat. Nii näiteks avati Euroopa Liidu idalaienemise järgselt eesti kool Hamburgis, mõned aastad hiljem Berliinis, Frankfurdis ja Kölnis; aastal 2011 Brüsselis.

Haridusstruktuuride olemasolu ja kättesaadavuse osas on praegu kõige haavatavamas seisus eesti keele kõnelejate arvult suurimas riigis, Soomes elavad eestlased. Samas tuleb tõdeda, et eriti just n-ö hilisemad sisserännanud ei pruugi ka olla kursis keeleaktivistide tegevusega, niisamuti ollakse vähem (või üldse mitte) teadlikud haridusvaldkonna seadusandlusest ning oma õigustest emakeelse hariduse saamisel. Soome üldhariduskoolidest on eestikeelses aineõppes võimalik õppida vaid Latokartano põhikoolis Helsingis, mille soome-eesti kakskeelse õppe suunal õpib umbes 120 eesti taustaga õpilast (Latokartano kooli andmed aastal 2015). Helsingis tegutseb eestikeelne eralasteaed (Annin lastentarha) ning on mitmeid mängu- ja lauluringe. Soome riik toetab ka sisserännanute laste oma emakeele õpet (maht kaks tundi nädalas).

Välisriikides elavate eesti keele kõnelejate keeleoskuse ja keeleõppe toetamise seab üheks tegevuseesmärgiks ka „Eesti keele arendamise strateegia 2011–2017“. Selles nimetatakse meetmeid eesti keele oskuse säilitamiseks ning kirjeldatakse tegevus- ja toetusviise õppe korraldamiseks. Välisriikides elavaid eesti keele kõnelejaid toetab Eesti eeskätt rahvuskaaslaste ja eesti keele akadeemilise välisõppe programmi kaudu. Toetustegevust korraldavad, vahendavad ja rahastavad haridus- ja teadusministeerium, kultuuri- ja välisministeerium, Eesti Instituut, kohapealsed institutsioonid välisriikides (kohalikud omavalitsused, kultuuri- ja haridusosakonnad, seltsid jne). Eesti riigi rahastatud tegevusest võib nimetada õppematerjalide ning haridus- ja kultuuriprojektide rahalist toetamist (keelelaagrid, ekskursioonid) ning õpetajate täiendkoolituste ja teadusürituste korraldamist. 2014. aastal alustas Helsingi Eestikeelse Hariduse Seltsi eestvedamisel tegevust Üleilmakool, mis pakub e-õppe vormis kursuseid (eesti keel, kirjandus, ajalugu, maatundmine, matemaatika) väljaspool Eestit elavatele 5.–9. klassis õppivatele eesti keelt kõnelevatele õpilastele. 2016. aastal õppis Üleilmakoolis 125 eesti päritolu õpilast paarikümnest riigist.

Kokkuvõte

Keeled muutuvad ja arenevad vastavalt nende kasutajate vajadustele keskkonnas. On selge, et mingites kogukondades keel säilib või säilib paremini, teistes on olemas eeldused keelevahetuseks (elukeskkond, suhtlusvõrgustike puudumine, hoiakud, perekondade keelepoliitikad, geograafiline distants keskustega jne). Seda, milliseks kujuneb eesti keele tulevik ühes või teises keskkonnas, on keeruline ette näha. Heaks peegliks võiksid olla sõjajärgsed pagulaskogukonnad, mis lubavad ennustada, milline võib olla eesti keele elukäik võõrsil: kas ja millistes kogukondades ja millistel tingimustel on suudetud tagada keele säilitamiseks vajalikud tingimused ning seeläbi keele edasikestvus. Samas tuleb aga meeles pidada, et sõjajärgsete pagulaskogukondade poliitiline ja sotsiokultuuriline situatsioon oli sootuks teistsugune ning ennast tunti Eesti Vabariigi järjepidevuse edasikandjana, mille üheks oluliseks tähistajaks oli ka eesti keele kõrge väärtustamine ning identiteedi peamiseks tunnuseks pidamine. Ja nagu on teada, ei suutnud ka need tegurid takistada juba teises põlvkonnas eesti keele oskuse vähenemist, kadu ning enamuskeelele üleminekut.

Kuigi eesti kogukondades kasutatakse omavahelises suhtluses üldiselt ikkagi eesti kõnekeelt, mille kasutamist toetavad ka tugevad eestikeelsed lähivõrgustikud, nähtub mõneti vastuoluline suhe sama põlvkonna esindajate hoiakutes ja arusaamades emakeele ülekande olulisuse osas lastele. Perekondade keelepoliitikates jääb laste eesti keele kasutamise toetamine tihtipeale pigem teisejärguliseks küsimuseks ning põhirõhk suunatakse uue riigikeele kiirele õppimisele ja enamuskeelsete võrgustike loomisele. Kuigi lastega suheldakse eesti keeles (või tehakse seda mingil määral), ei peeta alati oluliseks või ei osata näha vajadust keeleoskuse teadlikuma arendamise järele (nt osavõtt eesti keele tundidest ja keelelaagritest, eestikeelse kirjanduse ja meedia tarbimine, kultuuriüritustel osalemine jne). Eesti keele püsimise osas ongi üheks võtmeküsimuseks eesti keele põlvkondliku ülekande õnnestumine: vanemate suutlikkus ja soov keelt edasi anda ning laste soov keel vastu võtta. Keele püsimise suurimaks ohustajaks on laste kõrvalejäämine, kaugenemine või eemaldumine keelest, teisisõnu: see, milliseks kujuneb laste kui keele potentsiaalsete edasiandjate suhe eesti keelega. Üheks võtmeteguriks on ka isiklike suhtluskontaktide olemasolu, Eesti külastamine, regulaarne suhtlus Eestis elavate sugulaste-sõpradega.

Keel kestab edasi, kui selle kestmiseks on loodud vajalikud tingimused. See tähendab vaimset ja finantsilist toetust kogukondadele, nende liikmete teavitamist ja motiveerimist, keele- ja kultuurialaste tegevuste toetamist (keeleõpe, kultuuriüritused, estofiilide tegevus jne), kogukondade institutsionaalset arendamist, kodanikualgatuste ning aktiivrühmade laiemat toetamist ja nende tegevuse tunnustamist. Võtmeteguriks võib osutuda ka Eesti riigi kohalolu tunnetamine.

Viidatud allikad

Destatis (2015). *Bevölkerung und Erwerbstätigkeit. Ausländische Bevölkerung Ergebnisse des Ausländerzentralregisters*. Fachserie 1 Reihe 2. 2014. Wiesbaden: Statistisches Bundesamt: Wiesbaden.

Ethnologue (2017). Ethnologue. Languages of the World. https://www.ethnologue.com.

Hiietam, K. (2010). Eestlased ja eesti keel Põhja-Inglismaal. – Kristiina Praakli ja Jüri Viikberg (toim.). Eestlased ja eesti keel välismaal, 305–340. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.

Huss, Leena ja Wande, Erling (2007). Orastava emansipaatio? – Marianne Junila ja Charles Westin (toim.). *Kahden puolen Pohjanlahtea II. Pohdintoja siirtolaisuudesta, vallasta ja merkityksestä,* 253–297. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

Ilmasti, L. (2006). Ruotsinsuomen ominaispiirteitä. Näkökulmana mahdollisten paluumuuttajien kielellinen sopeutuminen ja sen tukeminen. *Web Reports no 16. Siirtolaisuusinstituutti. Pro gradu -tutkielma*. http://www.siirtolaisuusinstituutti.fi/files/pdf/webreport/webreport_016.pdf.

Kovács, M. (2004). Australiansuomalaiset kielenvaihdon kynnyksellä. – *Virittäjä* 2, 200–223.

Kälissaar, T. (2010). Eestlased ja eesti keel Saksamaal. – Kristiina Praakli ja Jüri Viikberg (toim.). Eestlased ja eesti keel välismaal, 433–452. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.

MTV (2016). Suomen kieli katoaa Ruotsista? Kielitaito ei ole säilynyt muuttajien lapsilla eikä lapsenlapsilla. http://www.mtv.fi/uutiset/kotimaa/artikkeli/suomen-kieli-katoaa-ruotsista-kielitaito-ei-ole-sailynyt-muuttajien-lapsilla-eika-lapsenlapsilla/5833550.

Praakli, K. (2016). Eesti keel Saksamaal. ELDIA uurimisaruanne. *Studies in European Language Diversity 30.2*. Wien: Austria. https://phaidra.univie.ac.at/view/o:439341.

Praakli, K. (2017). Eesti keel Soomes. ELDIA uurimisaruanne. Studies in European Language Diversity 29.2. Wien: Austria. Ilmumas.

Praakli, K. & Viikberg, J (2010). Eestlased ja eesti keel välismaal. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.

Raag, R. (2010). Eestlased ja eesti keel Rootsis. – Kristiina Praakli ja Jüri Viikberg (toim.). Eestlased ja eesti keel välismaal, 385–430. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.

REL (2000). Statistika andmebaas. Rahva ja eluruumide loendus. Rahvus. Emakeel. Võõrkeelte oskus. RL223: RAHVASTIK ELUKOHA JA EMAKEELE JÄRGI. http://pub.stat.ee/px-web.2001/Database/Rahvaloendus/REL2000/15Rahvus._Emakeel._Veerkeelte_oskus/15Rahvus._Emakeel._Veerkeelte_oskus.asp.

REL (2011). Rahva- ja eluruumid loendus 2011. Eestis räägitakse emakeelena 157 keelt. http://www.stat.ee/64628?parent_id=32784.

Tilastokeskus (2016). Tilastokeskuksen PX-Web-tietokannat→Px-Web StatFin→Väestö→Väestörakenne. http://www.tilastokeskus.fi/tup/tilastotietokannat/index.html.

Välisministeerium (2016). Austraalia. http://www.vm.ee/et/riigid/austraalia?display=relations#eestlased.

4.4. Eesti keele õiguslik ja tegelik staatus Eesti tööturul

Mart Rannut

Sissejuhatus

Artiklis analüüsitakse riigikeeleoskuse nõuet, selle põhjendatust ja toimimist Eesti tööturul ning elanike suhtumist sellesse. Samuti uuritakse riigikeeleoskuse mõju tööturul, keelelist ettevalmistust tööturule sisenemisel ja keeleoskuse suurendamist tööjõulisele elanikkonnale suunatud keelekursustel. Lühidalt kirjeldatakse ka teiste keelte kasutamist töökeskkonnas, nende suhteid omavahel ja riigikeelega, nende kasutamise põhjuseid, valdkondi ning regioone ja haridussüsteemi pakutavat ettevalmistust tänapäeva nõuetele vastava mitme keele oskust eeldavale tööturule sisenemiseks.

Keele (funktsionaalsed) kasutusalad, nende olemasolu ja prestiiž määravad keele staatuse tervikuna. Kõige olulisemad on need, kus toimib ühiskonna eliit või mis mõjutavad ulatuslikult rahvastikku (nt haridus, meelelahutus, kommunikatsioon). Valdavalt on need seotud töökohtadega, kus kasutatav keel on eelnevalt määratud. Siiski on ohud keele toimimisele ja jätkusuutlikule arengule ühiskonnas erinevad. Keeleline julgeolek on ennekõike ohtude puudumine. Need võivad olla keelevälised (sõjad, looduskatastroofid, epideemiad jm). Keelelist julgeolekut mõjutavaid ohte, mis põhjustavad keelevahetust (keele A asemel valitakse kasutamiseks keel B), on kolme liiki (Rannut jt 2003).

- Territoriaalne oht, kus osal riigi kontrollitavast territooriumist kasutatakse mõnd muud keelt. Sellisel juhul on kerge tekkima keelepõhine vastandus, mis võib kiiresti laieneda ka muudele sotsiaalsetele tunnustele.

- Sotsiaalne oht, kus üks sotsiaalne kiht või rühm ühiskonnas kasutab mõnd muud keelt (nt immigrandid, kes mõningate tegurite koostoimel segregeeruvad, vastandades ennast põhielanikkonnale.

- Virtuaalne oht, mis ei eelda muukeelsete elanikega otsest kokkupuudet, kuid virtuaalset keelekeskkonda loovate vahendite abil (võõrkeelsed teleprogrammid, sotsiaalvõrgustikud ja muud internetivõimalused) ja nende kasutamisel töökeskkonnas (nt globaalsed või regionaalsed teenuste osutamise süsteemid, veebinarid jm rahvusvahelist suhtlust võimaldavad programmid) tõuseb oluliselt seal kasutatavate keelte staatus ning see võib välja tõrjuda vastavates valdkondades seni kasutatavad keeled (nt teaduses, hariduses, meelelahutuses jms).

Keelevahetus ei ole ainult ühe keele asendamine teisega, ennekõike on see riigi ja rahvuse julgeoleku (selle identiteedi ja edasise säilimise), majanduse konkurentsivõime ning alles kolmandaks kultuuri küsimus.

4.4.1. Eesti keele õiguslik olukord

Tööturu (ja riigi kui terviku) tõhusa toimimise keelepoliitiline tingimus on ühtse keele põhimõte (nn *common language principle*, Fishman 1972, 1991), mida maailmas laialdaselt rakendatakse. See põhimõte eeldab riiklikku keelepoliitilist regulatsiooni, mis määrab riigikeele või ametliku keele ja need kattuvad paljudes riikides. Nii ka Eestis on eesti keel põhiseaduslikult riigikeel ja vaikimisi esimene ametlik keel. Selles keeles võetakse vastu õigusaktid, toimib parlament ja ametnikkond, kaitsevägi, kohtusüsteem ja üldjuhul ka haridussüsteem. Riigikeel on suhtlusvahend juriidiliste ja füüsiliste isikute lävimisel ja asjaajamisel riigiga. Riigile esitatavad ja riigilt saadavad andmed on eestikeelsed. Üldjuhul on ka meedia ja meelelahutus riigikeelne.

Riigikeele regulatsiooni eesmärk on kõrvaldada mitmesugused tõkked suhtluses ja asjaajamises ning luua soodsam foon keelekonfliktide vältimiseks. Õigus riigikeelseks suhtluseks ja asjaajamiseks on ka inimõigus (vt nt Phillipson ja Skutnabb-Kangas 1994, de Varennes 1996), mis põhineb rahvusvahelistel üldaktsepteeritud inimõigusstandarditel, kuid selle konkreetne ulatus on täpsemalt määratletud riigisisese õigusega. Seega hõlmab vastav õigus igasugust asjaajamist, sh ka erafirmade vahel ja nende suhtluses üksikisikutega. Oluline on märkida, et õigus (ja kohustus seda osata) kehtib ka siis, kui vastavas piirkonnas või valdkonnas on riigikeele kõnelejaid vähe ning hakkama saab ka mõne teise keele kasutamisega (nn riigikeele sümboolne funktsioon). Euroopa Inimõiguste kohtus (EIK) käsitles näiteks kaasuses „Groener *vs.* Ireland" juhtumit (1989), kui kunstiõpetajana töötanud Hollandi kodanik vallandati Dublini koolist iiri keele ebapiisava oskuse tõttu, kuigi õppetöös tal kõnealust keelt vaja ei läinud. Oma lahendis kinnitas EIK asjaomase riigisisese otsuse legitiimsust. Siiski ei ole riigil üldjuhul õigust sekkuda inimeste eraellu. Seega väljaspool eespool nimetatud kasutusalasid on igaühel õigus kasutada endale sobivat keelt, ennekõike pere, sugulaste-sõprade ja rahvuskogukonna piires. Samuti ei nõuta riigikeele oskust kõigilt töötajailt, vaid ainult neilt, kes töötavad seda nõudval ametikohal.

Eestis taaskehtestati eesti keel põhiseaduslikult riigikeelena 1988. aastal. 18. jaanuaril 1989 vastu võetud keeleseadus määratles eesti keele kasutuse suhtluses ja asjaajamises Eestis üldise õigusena. Asjaomane põhimõte on järjepidevalt sisaldunud ka järgnevates keeleseadustes (1995, 2011). Praegu kehtiva keeleseaduse (2011) § 8 punktis 1 on öeldud: „Igaühel on õigus eestikeelsele suulisele ja kirjalikule asjaajamisele riigiasutuses, sealhulgas Eesti välisesinduses, kohaliku omavalitsuse asutuses, notari, kohtutäituri ja vandetõlgi juures ning nende büroos, kultuuriomavalitsuses ning Eestis registreeritud muus asutuses, äriühingus, mittetulundusühingus ja sihtasutuses." Kõnealuse inimõiguse tagamiseks on riik kehtestanud eespool loetletud asutuste töötajatele keeleoskusnõuded §-s 23:

„(1) Avalik teenistuja, riigiasutuse ja kohaliku omavalitsuse asutuse töötaja, samuti avalik-õigusliku juriidilise isiku ja selle asutuse töötaja, avalik-õigusliku juriidilise isiku liige, notar, kohtutäitur, vandetõlk ja nende büroo töötaja peavad oskama ja kasutama eesti keelt tasemel, mis on vajalik teenistuskohustuste või tööülesannete täitmiseks.

(2) Äriühingu, mittetulundusühingu ja sihtasutuse töötajale ning füüsilisest isikust ettevõtjale ja tema töötajale, samuti seadusest tuleneva kohustusliku liikmesusega mittetulundusühingu juhatuse liikmele kehtestatakse eesti keele oskuse nõuded, kui see on õigustatud avalikes huvides."

Konkreetselt on avaliku teenistuja, töötaja ja füüsilisest isikust ettevõtja eesti keele oskuse ja kasutamise nõuded kehtestatud Eesti Vabariigi Valitsuse määrusega „Ametniku, töötaja ning füüsilisest isikust ettevõtja eesti keele oskuse ja kasutamise nõuded" (2011, selle eelkäijad põhinevad kunagisel töökomitee määrusel aastast 1990), lähtudes töö iseloomust ja töö- või ametikoha keelekasutusolukorrast. Kohustusliku keeleoskustaseme määramisel on võetud aluseks Euroopa Nõukogu koostatud Euroopa keeleõppe raamdokumendis määratletud keeleoskustasemed, kus A tähistab algtaset, B kesktaset ja C kõrgtaset. Valitsuse määrusega on keeleoskustasemed kehtestatud miinimumtasemel, seega on tööandjal õigus kehtestada töö- või ametikohale määruses kehtestatust kõrgem eesti keele oskuse nõue, kuid mitte kõrgem kui C1-tase. Piirang kõrgema eesti keele oskustaseme kontrollimise keelustamiseks kehtestati hilisema seaduseparandusega ning selle õiguslikkus ja mõttekus on endiselt vaieldav: piirang kehtib ainult eesti keele jaoks ega laiene teistele keeltele, samal ajal korraldatakse kõrgema taseme eesti keele eksameid väljaspool Eesti jurisdiktsiooni, nt teeb seda Euroopa Komisjon. Eesti on sellise piiranguga erandlik: Euroopa Liidus korraldatakse C2-taseme eksameid praegu viies riigis, paljudes riikides korraldatakse C1-tasemest kõrgemat keeleoskuse kontrolli.

Vähemalt algtasemel (A-tasemel) keeleoskust nõutakse isikutelt, kelle teenistuskohustused või tööülesanded on konkreetset laadi ja täpselt piiritletud, keelekasutusolukorrad on rutiinsed ning kirjalik töö piirdub tüüpdokumentide koostamise või plankide täitmisega. Niisugused on ennekõike ametiasutuse tehnilist või abistavat laadi tööülesandeid täitvad töötajad, nagu autojuhid, kütjad, paljundajad ja teised sarnased töötajad.

Vähemalt kesktasemel (B-tasemel) keeleoskust nõutakse isikutelt, kelle teenistuskohustused või tööülesanded on mitmekesised ja võivad olla seotud asjaajamise, allüksuse juhtimise või koostööga, samuti tööks vajalike (etteantud sisuga) dokumentide koostamisega. Näiteks nõutakse B1-taset teenindus- ja müügitöötajatelt, sotsiaalhoolekandetöötajatelt, päästetöötajatelt ning üldjuhul suhtlust ja asjaajamist nõudvatelt töökohtadelt eraettevõtluses. B2-taset on üldjuhul vaja valitsusasutuste hallatavate riigiasutuste, kohaliku omavalitsuse ametiasutuste hallatavate asutuste ning avalik-õiguslike juriidiliste isikute ja nende asutuste keskeri- või kõrgharidust nõudvatel töökohtadel töötavatel spetsialistidel.

Kõrgtasemel (C-tase) keeleoskust nõutakse isikutelt, kelle teenistuskohustused või tööülesanded on seotud üksuse juhtimise, tegevuse kavandamise ja koordineerimisega, samuti nõustamise, avalike ettekannete, sõnavõttude ja ametlike kirjalike tekstide koostamisega, seega ametnikelt ja ametiasutuse struktuuriüksuse juhtidelt, nende asetäitjatelt ja tippspetsialistidelt, kelle töö on seotud formaalse keele töötluse ja dokumendiloomega või kelle tööalane keelekasutusvaldkond on sisuliselt piiramata.

Ajaloolise ekskursina võib märkida, et eesti keele oskusnõudeid on Eestis maksma pandud teatud ametitele ka varem, nt kehtestas need piiskop Johannes IV Kievel 16. sajandi alguses preestritele. 17. sajandil Rootsi ajal kehtestati keelenõuded riigiametnikele, mis olevat küllaltki tõhusalt toiminud. Vastavat regulatsiooni sisaldav Eesti Vabariigi esimene keeleseadus võeti vastu aastal 1934 ja see jõustus järgmise aasta alguses. Nõukogude okupatsiooni ajal kuni ENSV keeleseaduse vastuvõtmiseni (1940–1941 ja 1944–1989) selge keeleline regulatsioon puudus, enamik keelevalikuid tehti kohalikust või vabariiklikust *vs.* üleliidulisest alluvusest lähtudes. Kõikides liidulise alluvusega ministeeriumides ja ettevõtetes oli asjaajamiskeeleks vene keel, nõue Eestis eesti keelt osata puudus. Igasugune eesti keele rõhutamine kvalifitseeriti natsionalismina.

Sisserännanud peamiselt venekeelsele rahvastikule (Eesti elanikkonnas tõusis muukeelse rahvastiku osatähtsus 1945.–1989. aastal 2,7%-lt 36%-le) loodi venekeelne lasteaedade, koolide, klubide-ringide ja sotsiaalhoolekande võrk, kus eesti keelt vaja ei läinud. Formaalselt oli küll eesti keel tagasihoidlikus mahus vene koolide õppekavas, kuid siiski seda tihti ei õpetatud ja mitmel elanikerühmal oli õigus sellest vabastusele (nt sõjaväelaste jt roteeruva elukutsega vanemate lastel). Nõukogude okupatsiooni viimastel aastakümnetel kalduti ka vabariigi tasandil venekeelsusele, eriti puudutas see tolleaegset juhtiveliiti – kommunistlikku parteid ja võimustruktuure. Selle kõige tulemusena oskas 1989. aasta rahvaloenduse andmetel enda sõnutsi eesti keelt vaid 14% venekeelsest elanikkonnast.

Tabel 4.4.1. Eesti keeleoskuse tasemed

	Algtasemel keelekasutaja
A1	Mõistab ja kasutab igapäevaseid väljendeid ja lihtsamaid fraase, et oma vajadusi rahuldada. Oskab ennast ja teisi tutvustada ning pärida elukoha, tuttavate inimeste ja asjade järele ning vastata sama ringi küsimustele. Suudab suhelda lihtsas keeles, kui vestluspartner räägib aeglaselt ja selgelt ning on valmis aitama.
A2	Mõistab lauseid ja sageli kasutatavaid väljendeid, mis seostuvad talle oluliste valdkondadega (näiteks info enda ja pere kohta, sisseostude tegemine, kodukoht, töö). Tuleb toime igapäevastes suhtlusolukordades, mis nõuavad otsest ja lihtsat infovahetust tuttavatel teemadel. Oskab lihtsate fraaside ja lausete abil kirjeldada oma perekonda, teisi inimesi ja elutingimusi ning väljendada oma vajadusi.
	Iseseisev keelekasutaja
B1	Mõistab kõike olulist endale tuttaval teemal, nagu töö, kool, vaba aeg vm. Saab enamasti hakkama välisriigis, kus vastavat keelt räägitakse. Oskab koostada lihtsat teksti tuttaval või enda jaoks huvipakkuval teemal. Oskab kirjeldada kogemusi, sündmusi, unistusi ja eesmärke ning lühidalt põhjendada-selgitada oma seisukohti ja plaane.
B2	Mõistab keerukate abstraktsel või konkreetsel teemal tekstide ning erialase mõttevahetuse tuuma. Suudab spontaanselt ja ladusalt vestelda sama keele emakeelse kõnelejaga. Oskab paljudel teemadel luua selget, üksikasjalikku teksti ning selgitada oma vaatenurka, kaaluda kõnealuste seisukohtade tugevaid ja nõrku külgi.
	Vilunud keelekasutaja
C1	Mõistab pikki ja keerukaid tekste, tabab ka varjatud tähendust. Oskab end spontaanselt ja ladusalt mõistetavaks teha, väljendeid eriti otsimata. Oskab kasutada keelt paindlikult ja tulemuslikult nii avalikes, õpi- kui ka tööoludes. Oskab luua selget, loogilist, üksikasjalikku teksti keerukatel teemadel, kasutades sidusvahendeid ja sidusust loovaid võtteid.
C2	Mõistab vaevata kõike kuuldut ja loetut. Oskab resümeerida eri tüüpi suuliste ja kirjalike allikate teavet ja sõnastada neis esitatud põhjendusi ja arutlusi. Oskab end spontaanselt, ladusalt ja täpselt väljendada, eristades ka keerukamate situatsioonide peenemaid tähendusvarjundeid.

Allikas: Innove. Eesti keeleoskuse tasemed.

Eesti on oma keelelise regulatsiooni poolest naabermaadega küllaltki sarnane: keeleseadus on vastu võetud nii Lätis, Soomes, Venemaal kui ka Rootsis ja riigikeele oskusnõuded tööturul on kehtestatud Lätis, Soomes ning Venemaal. Erinevus on siin vaid lähtepositsioon suveräänsuse taastamisel 1991. aastal, mis eelneva ebademokraatliku ja inimõigusi eirava Nõukogude okupatsioonirežiimi tõttu oli tekitanud sisserännanud muukeelses rahvastikus väärarusaama, et eesti keelt ei peagi ära õppima ega kohaliku kultuuri ja ühiskonnaga kohanduma.

Eestis on õiguslikult reguleeritud ka teiste keelte kasutamine valdkonniti ja piirkonniti: võimalus on rakendada kakskeelset asjaajamist ning suhtlust ametlikus ja avalikus kasutuses teiskeelsete vähemustega piirkondades ning kultuuriomavalitsustes, vastav kultuuriautonoomia on ingerisoomlastel (2004) ja eesti-rootslastel (2007). Kakskeelse sisemise asjaajamise loa saab omavalitsusüksusele anda valitsus, seda on taot-

lenud nii Sillamäe kui ka Narva, kuid vastavad taotlused on põhjendatult tagasi lükatud. Lisaks on valitsuse määrusega lubatud muukeelne asjaajamine ja suhtlus valdkonniti, nt turismis, tollis ja väliskaubanduses. Samuti on suuline suhtlus ametnikuga kokkuleppel muus keeles lubatud.

Väljaspool piiranguid on keelevalik riigi poolt vaba, ennekõike puudutab see erasektorit. Eraettevõtete ja organisatsioonide sisemist keelekasutust riik ei kontrolli ning seetõttu on eestikeelsete ettevõtete kõrval teisi, mis on vene- või ingliskeelsed või kasutatakse nende erinevatel juhtimistasanditel eri keeli (nt välispankade ja teiste rahvusvaheliste ettevõtete puhul). Seega ei pea erasektoris töötavad spetsialistid, kes otseselt klientidega ei suhtle, üldjuhul ka eesti keelt oskama.

Keeleline regulatsioon Eestis on võrreldes muude riikidega ülimalt piiratud: keeleseaduse § 2 kohaselt reguleeritakse ainult eesti keele ja võõrkeelte kasutamist suulises ning kirjalikus asjaajamises, avalikus teabes ja teeninduses, eesti viipekeele ja viibeldud eesti keele kasutamist, eesti keele oskuse nõudeid ja hindamist, seaduses ja seaduse alusel sätestatud nõuete täitmise riiklikku järelevalvet ning vastutust seaduse nõuete rikkumise eest. Sealhulgas reguleeritakse eraõiguslike juriidiliste isikute ja füüsiliste isikute keelekasutust vaid siis, kui see on õigustatud põhiõiguste kaitseks või avalikes huvides, mis on ühiskonna turvalisus, avalik kord, avalik haldus, haridus, tervishoid, tarbijakaitse ja tööohutus. Lisaks peab eesti keele kasutamise ja keeleoskuse nõue olema põhjendatud ning proportsionaalne taotletava eesmärgiga ega tohi moonutada piiratavate õiguste olemust.

Sellised riigikeele regulatsioonile kehtestatud vägagi kitsendavad piirangud mujal maailmas (v.a Läti) puuduvad, mõningaid neist piirangutest kasutatakse vähemuskeelte regulatsioonis, kust need on ka Eesti keeleseadusse üle võetud. Eesti keeleseadusest aga on välja jäetud vähemuskeelte regulatsiooni põhimõte rahvusvahelises õiguses, mille kohaselt ükski teisi keeli kaitsev ja edendav meede ei tohi kahjustada riigikeelt.

4.4.2. Eesti keele tegelik kasutus

Keeleregulatsiooni kehtestamisel aastatel 1989–1990 hinnati venekeelsete töötajate arvuks, keda asjaomane riigikeele oskusnõue puudutab, umbkaudu 80 000. Sellest lähtudes töötati välja keeleõppe ja -eksamite ning kontrollisüsteem. Praegusajal on see arv seoses teenuste osa suurenemisega ühiskonnas tõusnud, samal ajal on paranenud ka muukeelse elanikkonna eesti keele oskus. Rahvaloenduse (REL 2011) andmetel on muukeelsete elanike hulgas eesti keele oskajaid nende endi hinnangul 42%. Täpsemalt on enesehinnangulist keeleoskust mõõdetud inimõiguste instituudi 2015. aasta uuringus (IÕI 2015, vt tabel 4.4.2). Loomulikult erinevad need näitajad oluliselt vastajate vanuse, elukoha ja haridustaseme alusel: alla 35-aastastest ja kõrgharidusega vastajatest valdavad eesti keelt heal tasemel enam kui pooled, kuid Ida-Virumaal on eesti keeles võimelised vähemasti algtasemel rääkima vaid 42%. Tegu on siiski olulise edasiminekuga, põlvkond tagasi, aastal 1989 toimunud rahvaloenduse andmetel oskas eesti keelt vaid 14% venekeelsest elanikkonnast. Võrreldes IÕI uuringu (2015) andmeid mitme eelneva uuringuga (nt IM 2015, IM 2013 jt), ilmneb, et venekeelsete inimeste eesti keele oskust on varasematest uuringutest lähtuvalt tugevasti üle hinnatud ja keeleõppe tugevdamine ning eesti keele õppimiseks suurema motivatsiooni loomine on endiselt aktuaalne.

Tabel 4.4.2. Venekeelsed elanikud, eesti keele oskus, enesehinnang

	Eesti	Tallinn	Ida-Viru
Valdan vabalt	13%	14%	5%
Saan aru, räägin ja veidi kirjutan	25%	32%	13%
Saan aru ja veidi räägin	25%	28%	24%
Saan veidi aru, kuid ei räägi	25%	20%	36%
Üldse ei oska	12%	6%	22%

	15–24 a	25–34 a	35–49 a	50–64 a
Valdan vabalt	22%	26%	12%	6%
Saan aru, räägin ja veidi kirjutan	32%	33%	30%	23%
Saan aru ja veidi räägin	29%	19%	25%	29%
Saan veidi aru, kuid ei räägi	14%	16%	28%	27%
Üldse ei oska	3%	6%	5%	15%

	Alg- või põhiharidus	Kesk- või kutseharidus	Kõrgharidus
Valdan vabalt	19%	7%	25%
Saan aru, räägin ja veidi kirjutan	23%	24%	27%
Saan aru ja veidi räägin	14%	27%	26%
Saan veidi aru, kuid ei räägi	26%	29%	18%
Üldse ei oska	18%	13%	4%

Allikas: IÕI 2015.

Inimõiguste instituudi (IÕI 2015) andmetel on 57% tööealisest venekeelsest elanikkonnast omandanud eesti keele oskuse seda praktiseerides, 39% on keelt õppinud (venekeelses) koolis ja 23% keelekursustel. Ilmselt iseloomustab see koolilõpetajate tagasihoidlikku keeleoskust minevikus, praegu on eesti keele õpe üldhariduskoolides oluliselt tulemuslikum, mida näitab hea eesti keele oskus kuni 34-aastaste vanuserühmas.

Mida enam on keelt õpitud koolis ja igapäevase suhtlemise käigus ning nooremate vastajate puhul ka juba varases lapsepõlves nii kodus kui ka lasteaias, seda parem on eesti keele oskus. Mõistagi on eesti keele omandamisel olulised erinevused vastaja vanuse lõikes. Mida noorem on vastaja, seda sagedamini on ta omandanud eesti keele oskuse juba varases lapsepõlves ja koolis, kus eesti keele õpetamise nõuded ja tase on viimase paarikümne aasta jooksul märgatavalt tõusnud. Üle 65-aastaste vastajate seas (valdavalt tööturult väljunud pensionärid) on aga kolmandik selliseid, kes pole eesti keelt üldse õppinud. Selle põhjus on tihti kuulumine sisserändajate esimesse põlvkonda, kes on omandanud hariduse väljaspool Eestit, samuti oli Nõukogude perioodil võimalik koolis eesti keel kui vastaja jaoks ebavajalik õppimata jätta. Selliseid võimalusi pakkusid tolleaegsed õigusaktid ja seda soosisid ka mõned vene õppekeelega koolid.

Keelekursused on olnud olulisemad nende jaoks, kes valdavad eesti keelt keskmisel tasemel. Need, kes on käinud kursustel ja teinud eesti keele tasemeeksami, on kõige sagedamini omandanud B2 (33%) või B1 (24%) keeletaseme. Enamik tasemeeksami sooritanutest on alla 40 aasta vanad ja seetõttu ilmselt õppinud koolis eesti keelt juba taastatud Eesti Vabariigi ajal, seega ei ole nende puhul tegu otseselt keele õppimise, vaid selle meelde tuletamisega. Siiski on C1-taseme eksami sooritajate osa üldhulgas marginaalne.

Omavahel on ootuspäraselt seotud ka eesti keele oskus ja selle oskuse oluliseks pidamine: kes eesti keele oskust oluliseks ei pea, ei tee ka jõupingutusi selle omandamiseks. Ilmselt ei ole nende puhul eesti keele oskus tööalaselt ega ka olmes vajalik ja seetõttu puudub ka eesti keele omandamise soov. Keeleoskuse oluline piiraja on segregatsioon (Ülle Rannut 2005, IÕI 2015, Mägi *et al*. 2016, Leetmaa 2017): venekeelne elanikkond on suurearvuline ja ruumiliselt koondunud Ida-Viru linnadesse ning Tallinna kindlatesse linnaosadesse. Ka sotsiaalsed võrgustikud on Eestis keelepõhised, samuti info- ja meediatarbimine ning virtuaalne meelelahutus (IÕI 2015, Vihalemm ja Leppik 2017). Eesti saated venekeelse elanikkonna vaadatavuse esisajasse ei kuulu, Eesti meediakanaleid valdavalt ei jälgita ega usaldata: Venemaa meediat usaldab 33%, kuid Eesti meediat vaid 5% (IÕI 2015). Venemaa meediaväljas olemine toob kaasa suure osa venekeelse elanikkonna võõrandumise ülejäänud Eesti ühiskonnast.

Eesti keele oskus omandatakse kõige enam igapäevase suhtlemise käigus. Seetõttu on väga oluline eesti- ja venekeelsete inimeste omavahelise suhtluse tihedus. Kokkupuuteid eestikeelsete töö- või õpingukaaslastega on enam kui pooltel venekeelsetest elanikest. Huvi- ja äritegevus seevastu tundub jäävat rohkem emakeelekeskseks: venekeelsetel inimestel on äri- ja koostööpartnerite seas eestlasi vaid kolmandik. Mida parem on eesti keele oskus, seda enam on venekeelsetel inimestel ka kokkupuuteid eestlastega. Seos on siin kahtlemata mõlemapidine: eesti keelt paremini oskajad sõlmivad kergemini suhteid eestlastega ja omakorda tihedam suhtlemine eestlastega aitab kaasa eesti keele oskuse paranemisele. Oluline on märkida, et just kokkupuude eestlastega töö ja õpingute käigus, mitte niivõrd vabal ajal, loob venekeelsetel inimestel oma keelelisel või rahvuslikul pinnal õiguste rikkumise tunde. Seda saab selgitada sellega, et töö- ja õpingutingimustes eksisteerib konkurents, mis võib jätta venekeelsed inimesed haavatavamale positsioonile võrreldes eestlastega.

Segregatsiooni suurendab ja keele omandamist piirab ka vene keele eelistamine: erinevates suhtlusolukordades eelistavad venekeelsed inimesed kasutada valdavalt vene keelt. Näiteks oma eestikeelsete töökaaslastega suhtlemisel kasutab peamiselt vene keelt kaks kolmandikku ja eesti keeles suhtleb vaid neljandik venekeelsetest elanikest. Eesti keelt kasutavad enam väljaspool Tallinna ja Ida-Virumaad elavad ning nooremad inimesed. Venekeelsed inimesed üldjuhul ei pinguta, et võimalikult rohkem eesti keeles suhelda ja sedakaudu oma eesti keele oskust parandada. Eelistatakse mugavamaid valikuid ja vene keelt kasutatakse isegi siis, kui eesti keelt vallatakse vabalt. Oma eesti keele oskust heaks hindavatest inimestest kasutavad seda suhtluses vaid pooled, tagasihoidlikuma keeleoskuse korral on kasutus marginaalne (IÕI 2015). Selle tulemusena taandub juba omandatud eesti keele oskus ja suureneb psühholoogiline tõke seda edaspidi kasutada.

Suur osa meie igapäevasest suhtlusest vastab kõige madalamale ehk A2-keeleoskustasemele, eriti teenindusolukordades. Sellistes lihtsates igapäevastes olukordades eesti keeles suhtlemine pakuks olulist tuge mitte ainult käibefraaside omandamisel, vaid ka sõnavara laiendamisel, uute grammatiliste konstruktsioonide omandamisel, oma aktsendi vähendamisel ja suhtluspartnerist paremal arusaamisel. Venekeelsed elanikud ei ole kahjuks kuigi varmad selliste võimaluste kasutamisel, mis tekitab õpitud abituse, jätkuvalt halva eesti keele oskuse ja põhjendamatud nõuded emakeelsele, s.o venekeelsele teenindusele (IÕI 2015).

Siiski on siin probleeme, ennekõike vene õppekeelega koolide lõpetajate keeleoskuses, kes jõuavad tööturule. Venekeelse põhikooli eesti keele kui teise keele lõpueksamil, kus saavutatud 60% tulemus vastab keeleoskustasemele B1, oli Harju maakonna koolide keskmine tulemus 69,3% ning Ida-Viru õpilaste tulemus 61,2% (Innove 2016). See tähendab, et kolmandik kuni ligi pool õpilastest ei suutnud koolis üheksa aasta jooksul omandada eesti keelt B1-tasemel, mis on miinimumtase enamiku suhtlust nõudvate ametite korral. Taset tõstavad oluliselt keelekümbluses osalejad, kellest valdav enamik sai tulemuseks üle 90%. Vaid ligikaudu 10% vene kodukeelega õpilastest õpib eesti õppekeelega koolis ja nende puhul võib eeldada eesti keele vaba valdamist. Sellele lisanduvad keelekümblus-

programmis õppivad vene koolide õpilased, varase või hilise keelekümbluse läbib põhikooli jooksul iga kolmas vene kooli õpilane. Umbkaudu pool venekeelse põhikooli lõpetajatest ei jätka õpinguid (sh eesti keele õpinguid) gümnaasiumis, vaid läheb edasi kutsekooli või otse tööturule. Gümnaasiumi lõpuks nõutud B2-taseme saavutas 2016. aastal 82,8% õpilastest (Innove 2016). Muukeelseid üliõpilasi õpib kõrgkoolides eestikeelsetel õppekavadel oluliselt alla vastava rühma osatähtsuse elanikkonnas: 2014. aastal oli vene emakeelega tudengeid Eesti ülikoolides 16%. Suhteliselt suurem osa vene koolide lõpetajatest siirdub välismaa kõrgkoolidesse ja nendesse Eesti erakoolidesse, kus siiani pakutakse veel venekeelset õpet.

Iga järgnev haridustase eeldab eelmisest paremat eesti keele oskust, samal ajal kui eesti keele õpetamisega algavad probleemid juba lasteaias, mistõttu probleem igal järgmisel haridusastmel vaid eskaleerub. Halb eesti keele oskus põhjustab lõpuks vähest konkurentsivõimet edasiõppimisel või tööturul neil venekeelsetel Eesti elanikel, kelle eesti keele oskus on puudulik. See, et Eesti riik ei suuda tagada eesti keele piisavat oskust, viitab diskrimineerimisele võrdsete võimaluste puhul, millele on korduvalt tähelepanu pööranud mitu organisatsiooni (nt inimõiguste instituut). Samuti on siin täheldatav inimõiguste riive, mis puudutab õigust õppida asukohamaa ehk eesti keelt. Eriti märgatav on see Tallinnas, kus elamine venekeelsetes linnaosades võimaldab olmes hakkama saada eesti keelt kasutamata, kuid töökohtade keelenõuded on kõrged. Vähem probleeme on pensionäridel ja madalama haridusega inimestel, kes paremat keeleoskust nõudvatele töökohtadele ei konkureeri. Praegune lõimumiskava hariduses paneb rõhu gümnaasiumiastmele, jättes unarusse just eelnevad astmed, eriti alushariduse (mis on küll omavalitsuse korraldada), ja põhihariduse algastme (kus on vaid kaks eesti keele tundi nädalas!), mis on lõimitud etniliste suhete loomisel esmased.

Sama põhjus on ilmselt töökohtade jaotuse erinevuses rahvuste (ja kodukeelte) puhul (Saar 2017). 2011. aasta rahvaloenduse andmetel töötavad juhina 12% eestlastest ja 6% venekeelsest elanikkonnast. Kõikidest juhtidest Eestis moodustavad eestlased 85% (vt Saar 2016). Eesti keele oskus on Eesti tööelus järjest olulisem, seetõttu ei ole juhtivatele ametikohtadele kehva eesti keele oskusega eriti asja. Siiski ei piisa üksnes eesti keele heast oskusest. See suurendab küll venekeelsete inimeste valikuvõimalusi, kuid pole piisav, et saavutada tööturul eestlastega võrdseid tulemusi (Helemäe jt 2004, Asari 2002). Juhi või tippspetsialisti ametikoha hõivamise tõenäosus on venekeelsetel elanikel väiksem isegi juhul, kui nende lõimumiskapital (eesti keele oskus ja kodanikuks olemine) on võrreldav eestlaste omaga (Saar ja Lindemann 2008). Võib arvata, et siin on üks oluline põhjus eesti ja vene keele alusel eristatud Eesti koolisüsteem, mille tulemusena ei teki ühiseid sõpruskondi, suhtlust, väärtushinnanguid jne. Kõik need tegurid mõjutavad ka oluliselt edukust tööturul.

Eestikeelse ja venekeelse rahvastiku erinevust süvendab ka oluline vahe võõrkeelte oskuses, mis määrab nii sotsiaalse võrgustiku, töökoha kui ka sotsiaalse kihi. 2011. aasta rahvaloenduse andmete alusel on üldine võõrkeelte oskus eesti emakeelega inimeste seas oluliselt parem kui venekeelsete seas, vastavalt 73% ja 52%. Inglise keele oskajaid on vastavalt 45% ja 24%, teiste põhikoolis õpitavate võõrkeelte puhul on vahe veelgi suurem. Põhjus on ilmselt praeguse põhikooli õppekava struktuur, kus võõrkeelte maht eesti ja vene koolides erineb oluliselt: vene koolides on esimese võõrkeele asemel õppekavas riigikeel ja võõrkeelt on seetõttu võimalik õppida ainult teise võõrkeele mahus. Tööturg aga esitab võõrkeelte, eriti inglise keele oskusele järjest kõrgemaid nõudmisi, mis veelgi vähendab vene koolist tööturule tulijate konkurentsivõimet ja edasiõppimisvõimalusi.

Riigi praegune lõimumiskorraldus haridussüsteemis ei ole kooskõlas rahvusvaheliste inimõigusstandarditega, tekitades sellega pingeid keelerühmade vahel ja õigustamatuid ootusi nende sees. Ootused, et ühiskond pikapeale ise sobivad lõimumislahendused leiab ja probleem sellega kaob, on osutunud liigoptimistlikeks: kuigi valdavas osas Eestis, kus venekeelne elanikkond on olulises vähemuses, ei ole lõimumisküsimused enam olulised, on need endiselt üleval Ida-Virumaal ja Harjumaal, kus peale riigikeele puuduliku oskuse vohab segregatsioon ka kultuuris, meedias, meelelahutuses ja väärtushinnangutes, suurendades selle tulemusena varanduslikku ning sotsiaalset kihistumist ja julgeolekuohtu riigis tervikuna.

Kokkuvõte

Eesti elanikkonna põhiline lõhestaja on keeleline segregatsioon (Kallas 2017, Põder jt 2017). Praegune keeleline segregatsioon nii elukohtades, koolis kui ka tööturul sarnaneb Eestis eripalgelisest lähiajaloost hoolimata teistes riikides sisserände esimese etapiga, kus sisserändajad üritavad põhirahvaga võimalikult vähe kokku puutudes oma harjunud elu edasi elada. See on võimalik pikema aja jooksul keele, rahvuse või usu põhjal moodustunud asumites või getodes, mis Eestis toimus nõukogude perioodil keskvõimu soosimisel. Seega pole umbes pool venekeelsest elanikkonnast praeguseks veel lõimuma hakanudki, olgugi et Eestis on elatud suur osa või lausa kogu elu. Enamik ülejäänutest on selles protsessis kusagil vahepeal: eesti keelt küll mingil määral osatakse, aga seda kasutada ei taheta, eestikeelset meediat ei usaldata ja kultuuri ei jälgita, meelsuselt toetatakse Venemaa meedia levitatavaid vaateid, sh ka lähiajaloo kohta (nt valdav enamik venekeelseid ei ole nõus, et Nõukogude Liit okupeeris Eesti 1940. aastal, vt IÕI

2015). Seega takistavad lõimumist eesti ühiskonda kaks omavahel seotud probleemi: kehv riigikeeleoskus (ja selle napp kasutus) ning segregatsioon, mis on nähtav nii paikkonniti, kultuuritarbimises, hariduses, meedias ja inforuumis, lähiajaloo mõtestamisel ja hoiakutes kui ka julgeoleku- ning välispoliitikas laiemalt.

Eesti keele oskus, mis on omandatud vene kooli pakutavas segregatiivses keskkonnas, ei vii eesti keele kui ühise suhtluskeele kasutamisele ja omavahelise suhtlemise suurenemisele. Tööturule tulles satuvad venekeelsed elanikud tihti vähese eesti keele oskuse tõttu vähemtasuvatele töökohtadele, kus keelenõuded puuduvad või on madalamad. Sealt edasi on keeruline leida sotsiaalset trajektoori, mis venekeelsest keskkonnast väljuda võimaldaks. Oluline pidur on siin teadusliikel põhimõtetel rajaneva ja tõhusa keelepoliitika puudumine. Takistus on ka venekeelse paralleelsuhtluse ja asjaajamise võimaldamine, millega luuakse venekeelne segregeeritud mugavusruum ning seetõttu on lõimumine keeruline. See omakorda mõjub halvasti eesti keele oskusele.

Õpitud abituse sündroomi kõrvaldamiseks ja eesti keele oskuse parandamiseks on vaja mainekujunduslikult ja halduslike vahenditega väärtustada eesti keele valdavat kasutamist igapäevases suhtluses, asjaajamises ning tööturu eri sektorites. Korrastada oleks vaja haridussüsteem kõikidel astmetel ja tasanditel (k.a huviharidus), mis siiani oma segregeeritud struktuuri ja õppekavade puuduste tõttu valmistab tööturule ette puuduliku riigikeele oskusega töötajaid. Eriti aga vajaks reformimist keelepoliitika, mida seni on juhtinud rohkem poliitilised kui teaduslikud arusaamad.

Viidatud allikad

Ametniku, töötaja ning füüsilisest isikust ettevõtja eesti keele oskuse ja kasutamise nõuded. Vabariigi Valitsuse määrus RT I, 27.06.2011, 1 https://www.riigiteataja.ee/akt/127062011001.

Asari, E-M. (2002). Eesti keele oskuse ja kodakondsuse mõju mitte-eestlaste tööturuvõimalustele. Trepist alla ja üles. Edukad ja ebaedukad postsotsialistlikus Eestis. E. Saar (toim.). Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus.

Fishman, Joshua A. (1991). *Reversing Language Shift*. Clevedon, England: Multilingual Matters.

Fishman, Joshua A. (1972). *Language and Nationalism. Two Integrative Essays*. Rowley, MA: Newbury House.

Groener vs Ireland (1989). http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A61987CJ0379.

Helemäe, J., Kazjulja, M., Saar, E. (2004). Projekti „Muukeelsete noorte tööriski vähendamine" vajadusuuring. Tallinn: TPÜ RASI.

Innove. Eesti keele oskuse tasemed. http://www.innove.ee/et/eesti-keele-tasemeeksamid/eesti-keele-oskuse-tasemed.

Innove (2016). Põhikooli lõpueksamite statistika 2016. Eesti keel teise keelena. http://www.innove.ee/UserFiles/L%C3%B5pueksamid%20PK/Statistika%202016/Eesti%20keel%20teise%20keelena%20(p%C3%B5hikool%202016).html.

IÕI (2015). Keelelised inimõigused ja julgeolek 2015. Inimõiguste Instituut. http://www.humanrightsestonia.ee/uuringud-uurimused/inimoigused-ja-julgeolek-2/.

Mägi, K., Leetmaa, K., Tammaru, T., van Ham, M (2016). Types of spatial mobility and change in people's ethnic residential contexts. Demographic Research, 34 (41), 1161–1192, DemRes.2016.34.41.

Rannut, M., Rannut, Ü., Verschik, A. (2003). Keel, võim, ühiskond. Tallinn: Tallinna Pedagoogikaülikooli Kirjastus.

Rannut, Ü. (2005). Keelekeskkonna mõju vene õpilaste eesti keele omandamisele ja integratsioonile Eestis. Tallinn: TLÜ Kirjastus.

Saar, E., Lindemann, K. (2008). Non-Estonians in Labour Market. *Estonian Human Development Report*. Eesti Koostöö Kogu.

Skutnabb-Kangas, T., Phillipson, R. (eds., in collaboration with Mart Rannut) (1994). *Linguistic human rights: overcoming linguistic discrimination.* Berlin: Mouton de Gruyter.

De Varennes, F. (1996). *Language, Minorities and Human Rights*. Martinus Nijhoff Publishers, The Hague.

Vihalemm, T., Leppik, M. (2017). Multilingualism and media-related practices of the Estonian Russian-speaking population. Marten, H. F., Lazdiņa, S. (Ed.). *Multingualism in the Baltic States: Societal Discourses, Language Policies and Contact Phenomena.* Palgrave Macmillan. (Palgrave Studies in Minority Languages and Communities).

4.5. Identiteet avatud maailmas

Aune Valk

Sissejuhatus

Identiteeti, sh rahvuslikku identiteeti võib käsitleda väga erinevate uurimistraditsioonide ja meetodite abil; selle teemaga tegelevad nii ajaloolased, etnoloogid, keeleteadlased kui ka psühholoogid. Identiteet on emotsionaalne teema, mis on inimeste jaoks seotud nende ajaloo ja päritolu mõtestamise ja hindamisega ning järjepidevusega: eilse, tänase ja homse seostamisega. Lisaks on identiteet muutlik ja muudetav, mõjutatav nii isiklike elusündmuste, hariduse, meedia, aga ka poliitilise manipulatsiooni poolt. Kõik see kokku teeb identiteedist keerulise uurimisobjekti, mida pole lihtne üheselt defineerida. Käesolevas artiklis lähtun sotsiaalse identiteedi määratlusest (Tajfel 1981), mille edasiarendus võiks kõlada nii: *rahvuslik identiteet on osa inimese minapildist, mis tuleneb teadmisest oma rahvuslikust kuuluvusest koos sellele omistatava väärtuse ja emotsionaalse tähendusega.* Ehk teisisõnu on rahvuslik identiteet vastus küsimusele „Kes ma rahvusliku kuuluvuse mõttes olen?“, millele vastamiseks tuleb mõelda ka sellele, miks see on tähtis, milline olla on hea ja kes on teised. Need teemad on kõik tähelepanu all, vastates käesolevas artiklis tõstatatud küsimustele. Kuidas on rahvuslik identiteet muutunud Eestis ja välismaal elavate eestlaste jaoks viimase 20 aasta jooksul? Mida tähendas eestlaseks olemine eri põlvkondadele Eestis 20 aastat tagasi ja mida tähendab nüüd? Kuhu paigutub Eesti identiteet teiste piirkondlike kitsamate ja laiemate rühmakuuluvuste kõrval?

Artikli keskmes on Eesti *rahvuslik* (*national*) identiteet, milles etniliste eestlaste jaoks segunevad nii *etniline* kui ka *riigi*identiteet. Samas oleme (vt nt Valk, Karu 2001, Valk jt 2011) erinevates uuringutes sihilikult eristanud etnilist (*ethnic*) ja riigiidentiteeti (*state*), millest esimene iseloomustab ühte kindlat etnilist rühma, samas kui teine peaks olema omaksvõetav ühes riigis elavatele erinevatele etnilistele rühmadele. Selleks et selgitada avatud ja suletud rahvusluse põhjuseid ning identiteediga toimuvaid muutusi, eristasime (Valk, Karu 2001) etnilises identiteedis omakorda kahte osa: (1) *etnilist uhkust ja kuuluvustunnet* ning (2) *etnilist eristamist*. Neist esimene seostub vaid positiivsete nähtustega, nagu suurem rahulolu endaga ja oma eluga, samas kui eristamine on seotud ka negatiivsete hoiakutega teiste rühmade suhtes. Tähistamaks sellist riigiidentiteeti, mida võiks olla lihtne omaks võtta Eestis elavatel erineva etnilise taustaga inimestel, pakkusime (Valk jt 2011) välja *Eesti avatud identiteedi* mõiste, mille üks alaosa – *riigiuhkus* on etniliste eestlaste jaoks segunenud etnilise uhkusega, kuid pole nii omane siin elavatele teistele etnilistele rühmadele. Teine alaosa – *mitmekultuuriline (Eesti) identiteet* on jälle omasem arusaam Eestist ja Eestlaseks – eestimaalaseks olemisest teistele rühmadele.

Eesti kui väikese riigi ja rahva identiteedi võtmeküsimuseks on selle muutumine teiste kultuuride ja laiemate poliitiliste tegurite mõjutusel, olgu selleks

Etnilist uhkus- ja kuuluvustunnet mõõdame nõustumisega väidete puhul nagu nt „Austan oma etnilise grupi traditsioone“ ja etnilist eristamist väidetega nagu nt „Meeldivam on suhelda inimestega, kes on minuga sama päritolu“.

Riigiuhkust mõõdame nõustumisega väidete puhul nagu nt „Olen uhke, et Eestit teatakse kui väikest ja edukat riiki“ ja mitmekultuurilist (Eesti) identiteeti väidetega nagu nt „Minu meelest ei saa inimene olla üheaegselt eesti ja mingi muu kultuuri esindaja“ (pööratud) ja „Mind ei häiri, et Eestis elab erineva etnilise päritoluga inimesi“.

‘**Eestlane**’ on kirjutatud suure tähega viidates Eesti riigiga seotud inimestele, mis on laiem määratlus kui ‘eestlane’.

okupatsioon või Euroopa Liiduga ühinemine. Seetõttu on suur osa identiteediuuringuid seotud rahvussuhete, mitmekultuurilisuse, lõimumise jms teemadega. Küsimused teistest eristumisest, neile vastandumisest, ohtudest identiteedile ja identiteetide jagamisest on seetõttu samuti olulised. 1999. aastal ilmunud „Eesti inimarengu aruandes“ (Kirch 1999) oli peamiseks identiteediga seotud küsimuseks liitumine EL-iga ja sellega seonduvad ohutunded: „Kas identiteedi uue mõõtme lisandumine toob kaasa vanade hägustumise või vastupidi, uues kvaliteedis esilekerkimise, ja millised muutused toob EL-iga liitumine kaasa mitte-eestlaste selgelt väljakujunemata identiteedile.“ Samas aruandes viidatud Saar Polli 1998. aasta uuring toob vastusena küsimusele „Millisesse Euroopa regiooni kuulub Eesti esmajärjekorras?“ välja, et vastajate selge arvamus paigutab meid Balti (60% eestlastest ja 71% mitte-eestlastest) ja järgmisena Põhjamaade regiooni (vastavalt 27%, 20%). Seitse aastat hiljem (ja kaks aastat pärast EL-iga liitumist) – 2006. aasta inimarengu aruandes toob Lauristin (2007) välja, et vähesed hindavad rahvuse hääbumist ja rahvusliku omapära kadumist Eesti arengut ohustavaks tendentsiks (vastavalt 22% ja 12% kõigist vastajatest). Nagu käesolev artikkel esile toob, siis tänaseks pole Euroopa oht, vaid võimalus, sh võimalus eestlaste ja eestivenelaste identiteedis ühisosa leidmiseks ning Balti identiteedi kõrvale on noorte hulgas samaväärsena tõusnud põhjamaalaseks olemise tähtsus.

Eesti viimase 20 aasta lõimumispoliitika on olnud peaasjalikult suunatud siinse venekeelse kogukonna eesti keele õppele ja kodakondsuse omandamise teemadele. Positiivsed tulemused on mõlemas vallas: eesti keele oskus alla 30-aastaste eesti keelest erineva emakeelega inimeste hulgas on märgatavalt parem kui 50+ vanuses (vt alapeatükki 4.2) ja ilma kodakondsuseta inimeste hulk on aeglaselt, kuid siiski vähenenud (vt alapeatükki 3.1). Samas tajuvad paljud eestivenelased lõimumispoliitikat sulandusmissurvena, mis aga ei tekita soovi sulanduda ega lõimuda, vaid hoopis tekitab protestiidentiteeti (Vetik 2006) ja nõrgendab seotustunnet riigiga.

4.5.1. Eesti etniline ja riigiidentiteet eri rühmades enne ja nüüd

1997. aastal uurisime koos Kristel Karuga (Valk & Karu 2000) kodueestlaste ja väliseestlaste (täpsemalt 1944. aastal Rootsi põgenenute ja nende järeltulijate) identiteedi tugevust ja tähendust. Uuringust selgus, et eestlaste jaoks oli etniline eristamine olulisem kui väliseestlaste jaoks. Eesti noorte uuringus (Valk & Karu 2001) ilmnes sama: etniliste eestlaste hulgas oli etniline eristamine tugevam kui eestivenelastest noorte hulgas. Ka etniline uhkus oli mõlemas uuringus eestlaste hulgas statistiliselt oluliselt suurem kui vastavalt väliseestlaste ja eestivenelaste hulgas, kuid see vahe oli väike. Nii uhkus kui ka eristamine oli tugevam vanemate inimeste ning etniline eristamine tugevam meeste hulgas. Kodueestlastel seostus uhkus toona eristamisega, mis viitab etnilise identiteedi suletusele ehk sellele, et uhkus- ja kuuluvustunne põhineb vastandumisel: mida tugevamalt eristati end teistest, seda uhkem oldi etnilise grupi üle. Eestivenelaste ja väliseestlaste puhul olid need kaks identiteedi osa üksteisest sõltumatud.

Uurides sama teemat veidi üle 10 aasta hiljem (Valk, Karu-Kletter, & Drozdova 2011) nii eestlaste, eestivenelaste kui ka väliseestlaste hulgas, võib ühe peamise muutusena täheldada etnilise eristamise kasvu nn „vanade“ väliseestlaste seas. Teiseks võib välja tuua, et võrreldes väliseestlaste ja eestivenelastega pole etniline eristamine enam kodueestlaste hulgas kõrgem kui teistel rühmadel. Samuti ei seostu eristamine eestlaste (ega ka teiste rühmade) seas enam uhkus- ja kuuluvustundega, mis viitab sellele, et teistele vastandumine pole enam eeldus, et ennast eestlaseks pidada ja selle üle rõõmu tunda.

Lisaks etnilisele identiteedile uurisime 2011. aastal ka ühtekuuluvust Eesti riigiga, eristades riigiuhkust ja mitmekultuurilist (Eesti) identiteeti. Nii kodu- kui ka väliseestlastel on riigiuhkus ja etniline uhkus enam-vähem sarnase tugevusega ja omavahel tugevalt korrelatsioonis, s.t et eestlaste jaoks on Eesti riik suuresti etniliste eestlaste riik. On väga positiivne, et venelaste hulgas ei vastandu riigiuhkus etnilisele uhkusele: venelastel nende nähtuste vahel seos puudub ja eestivenelaste puhul on seos isegi nõrgalt positiivne. See näitab, et korraga kahte rühma – eestlaste ja venelaste hulka kuulumine on võimalik. Etniline eristamine on kõige tugevam „vanade“ väliseestlaste ja kõige nõrgem eestivenelaste hulgas. Kõigis rühmades on etniline eristamine negatiivselt seotud mitmekultuurilise (Eesti)

Kvantitatiivse analüüsi aluseks on võetud 1856 ankeeti teemal „Muusika ja identiteet“, millest 955 on kogutud Eesti-eestlaste (keskmine vanus 28), 588 Eestis elavate venelaste ja 310 väljaspool Eestit elavate eestlaste hulgas (osaliselt „Rahvuskaaslaste programmi“ toetusel). Jagasime uuringus osalenud väliseestlased „vanadeks“ (145 vastajat) ja „uuteks“ (160): esimene grupp koosneb Teise maailmasõja käigus pagulusse siirdunud eestlastest ja nende järeltulijatest (keskmine vanus 40) ning teine viimase 20 aasta jooksul välismaale elama asunud eestlastest (keskmine vanus 36). Venekeelsed vastajad jagasime omakorda kaheks, lähtuvalt nende enesemäärangust kas venelase või Eesti-venelasena. Viimaseid oli *ca* 1/3 ning nende vastused erinevatele identiteediga seotud küsimustele eristusid selgelt ‘venelaste’ grupist. Uuringut toetas grant SF0030068s08 Eesti Kirjandusmuuseumile.

identiteediga. Mõlemas venelaste rühmas on etniline eristamine negatiivselt seotud ka riigiuhkusega, mis näitab, et tugeva riigiga seotuse eeldus on see, et ei tõmmataks jäiku piire eri etniliste rühmade vahele. Eestlaste rühmades nende nähtuste vahel seos puudub.

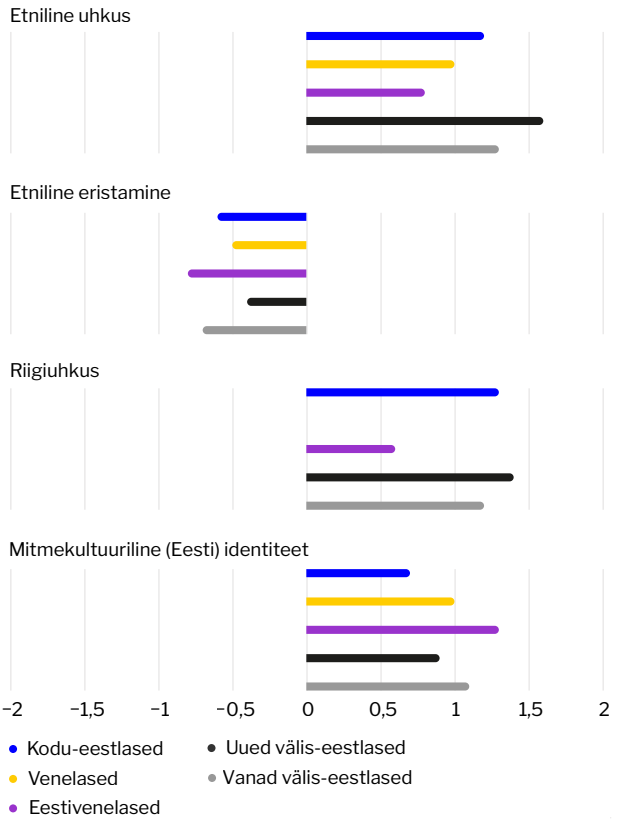
Vaadates riigiidentiteedi ja etnilise identiteedi alaosade jaotust vanuse lõikes, siis ilmneb paljudes varasemates töödes leitud fakt, et uhkus- ja kuuluvustunne (nii riiklik kui ka etniline) tugevnevad vanusega. See kehtib pea kõigis rühmades, vaid „vanade“ väliseestlaste puhul pole etniline identiteet ning „uute“ kodueestlaste ja eestivenelaste seas riigiidentiteet vanusega seotud. Viimane näitab positiivset tendentsi nooremate, end eestivenelastena identifitseerijate hulgas, mida kahjuks pole venelaste seas. Etniline eristamine on eestlaste ja „vanade“ väliseestlaste puhul vanusega positiivselt seotud, s.t on nõrgem noorte hulgas. Mitmekultuuriline (Eesti) identiteet pole vanusega üheselt seotud.

Samas uuringus (Valk jt 2011) „leiutasime“ ka Eesti avatud identiteeti ehk püüdsime leida selliseid osi Eesti riigiidentiteedis, mis seoksid nii siinseid eestlasi ja eestivenelasi kui ka väliseestlasi. Kuigi eestlastele olulised teemad Eesti riigiidentiteedis (uhkus Eesti lipu ja ajaloo üle ning Eestist pärit olemise üle (Eestist pärit olemine ei tähenda eesti päritolu, vaid nõustumist väitega „Mulle meeldib öelda, et olen Eestist“), ühtekuuluvus eesti keele rääkijatega) on suuresti erinevad sellest, mis on olulised siinsetele venelastele, saab välja tuua need, kus ühisosa on suurim: Eesti loodus, väikese ja eduka riigi kuvand, Eesti kodakondsuse tähtsustamine ja Eesti pühade tähistamine, samuti enamik mitmekultuurilise riigi ja inimesega seotud teemasid, nagu näiteks samaaegne seotus nii Eesti kui ka Euroopaga või mitmesse kultuuri kuulumise nägemine positiivsena.

Kui mõelda, kuidas saaks eestlasi ja eestivenelasi identiteedi tasandil ühendada, siis peab ka riigiidentiteet olema vastastikku omaksvõetav. Püüdes mõista, mis avatud Eesti identiteedi arenemisega võiks seostuda, viisime eri rühmade hulgas läbi lineaarse regressioonanalüüsi (vt tabel 4.5.1). Nii eestlastel kui ka eestivenelastel seostub Eesti avatud identiteet tugeva etnilise uhkuse ja madala eristamisega, s.t jagatud riigiidentiteedi tekkele aitab kaasa uhkustunne oma päritolu üle sõltumata sellest, milline see on, samas ei tohi etniline seotus põhineda vastandumisel teistele etnilistele rühmadele. Lisaks seostub Eesti avatud identiteet suurema eluga rahulolu ja enda eurooplaseks pidamise tähtsusega. Eestivenelaste puhul aitab avatud identiteedile kaasa veel eesti keele oskus ning ühtsustunne eesti keele rääkijate ja Eesti kodanikega, eestlaste hulgas ühtsustunne kõigi eestimaalaste ja mitmekultuuriliste inimestega. Nende tulemuste põhjal võib öelda, et ühisosa eri rahvusest inimeste vahel kasvab Eestis siis, kui hoiame erinevaid etnilisi identiteete ega vastanda neid üksteisele, peame end eurooplaseks, kasvatame eluga rahulolu ja räägime eesti keelt.

Kokkuvõttes võib nende tulemuste põhjal öelda, et kodueestlaste identiteet on muutunud 20 aastaga avatumaks – uhkus eestlaseks olemise üle ei tähenda enam tugevat eristamist teistest rühmadest ega eestlaste eelistamist. Eestis elavate venelaste hulgas eristub selgelt rühm, kes nimetavad ennast eestivenelasteks – neid

Joonis 4.5.1. Etnilise identiteedi ja riigiidentiteedi osiste võrdlus viie rühma hulgas. Keskmised tulemused skaalal –2 (ebaoluline, väga nõrk) kuni 2 (oluline, väga tugev)

Allikas: Valk, Karu-Kletter, Drozdova 2011; projekti „Muusika ja identiteet“ andmestik.

Tabel 4.5.1. Eesti avatud identiteeti kujundavad tegurid

	Venekeelsed	Eestlased
Enesehinnanguline eesti keele oskus	0,05*	
Ühtsustunne eesti keele rääkijatega	0,07**	
Eesti kodakondsus (1 – jah, 0 – ei)	0,03	
Ühtsustunne Eesti kodanikega	0,12***	
Ühtsustunne mitmekultuuriliste inimestega		0,05***
Ühtsustunne kõigi eestimaalastega		0,06***
Etniline uhkus	0,12***	0,23***
Etniline eristamine	–0,20***	–0,20***
Ühtsustunne eurooplastega	0,05*	0,01*
Vanus	0,01*	0
Eluga rahulolu	0,06*	0,05**
Enesehinnang	0	0
R2	0,47	0,37

*** statistiliselt oluline tasemel $p < 0,01$; **oluline tasemel $0,01 \leq p < 0,05$; *oluline tasemel $0,05 \leq p < 0.1$

Märkus. Analüüsi on kaasatud näitajad, mis eri rühmade puhul piisavalt varieerusid ning omavahel ei kattunud. Seetõttu on eestlaste puhul välja jäetud keeleoskus ja kodakondsus ning nendega seotud ühtsustunded ning asenduseks on valitud teised kategooriad.

on *ca* 1/3 ja nende etniline uhkus venelaseks olemise üle ja (Eesti) riigiuhkus on positiivselt seotud. Nende kõrval on aga end venelastena identifitseerijad, kelle etniline eristamine on oluliselt tugevam ja riigiuhkus nõrgem. Eesti väljakutseks on sellise riigiidentiteedi kujundamine, mis poleks seotud kitsalt eesti etnilise identiteediga ja mida saaksid omaks võtta erinevad Eestiga seotud rühmad. Selle keskmes peaksid olema Eesti loodus, väikese ja eduka riigi kuvand, Eesti kodakondsuse tähtsustamine ja Eesti pühade tähistamine, samuti eurooplaseks olemine.

4.5.2. Eestlaseks olemise tähenduse muutused

Eestlaste arusaam oma rahvuslikust identiteedist on olnud pigem selgeid piire rõhutav ja toetanud identiteedi muutumatust ehk sünnipärasust – „Eestlane olen ja eestlaseks jään, kui mind eestlaseks loodi". Eestlaseks olemine Eestis pole olnud vaba valik, vaid paratamatus – midagi, mille olulisuse üle pole seetõttu mõtet palju mõtiskleda. Eestlaste etniline identiteet on läbi põimunud riigiidentiteediga, mis teeb viimase omandamise siia tulijatele või ka siin sündinud teiste etniliste rühmade esindajatele keerukaks. Viimased kümnendid on tänu välja- ja tagasirände ning ühiskonna lõimumisega seotud väljakutsetele seadnud ülalnimetatud arusaamad identiteedist küsimärgi alla.

Ligi 20 aasta taguses (Valk & Karu 2000, andmed kogutud 1997. aastal) kodu- ja väliseestlaste identiteedi tähenduste võrdluses ilmnes, et kodueestlaste jaoks seostus eestlaseks olemine esimese asjana maaga: Eesti kui tervik või maatükk vastaja või ta vanemate kodukohas. Keelt ja iseseisvuse eest seismist ning vastandumist teistele rahvustele toodi kodueestlaste seas välja kui olulisuselt järgmisi nähtusi seoses eestlaseks olemisega. Väliseestlaste hulgas nimetati esimestena inimesi (sugulasi, vanemaid ja sõpru) ning eesti keelt. Et identiteedi tähenduse muutust uurida, saatsin toona intervjuudes kasutatud 3 keskset küsimust identiteedi kohta nüüd uuesti kolmanda põlvkonna (alla 30-aastased, 30–59-aastased ja 60+ vanused) kodueestlastele (2016. aasta septembris läbi viidud küsitlusele vastas 27 inimest: 8 alla 30-aastast (4M+4N), 11 30–59-aastast (3M+8N) ja 8 üle 60-aastast (5M+3N); kokku 15 naist ja 12 meest keskmise vanusega 45 aastat). Praktilistel põhjustel osalesid erinevalt 20 aasta tagusest uuringust seekordses küsitluses vaid kodueestlased.

Mida tähendab eestlaseks olemine?

Esiteks küsisime: „Kui Sa mõtled sellest, et oled eestlane, siis mis Sulle kõigepealt meenub, mida Sa eestlaseks olemisega seostad?" Sarnaselt 1997. aastal läbi viidud uuringuga seostus ka nüüd kodueestlaste jaoks seoses eestlaseks olemisega kõigepealt maa ja keel. Kolmanda teemana toodi välja kultuur ja erinevad traditsioonid. Seejuures on huvitav, et kultuuriga seoses ei ilmne ühtegi läbivat, kõigile ühtemoodi olulist nähtust, tegevust või traditsiooni. Ära nimetati nii kilud, must leib, kohukesed kui ka Kalevipoeg, rukkilill, pääsuke, laulupidu ja rahvariided; samuti saunas käimine, jaanipäev, üldisemalt kirjandus, muusika, teater, aga ka näiteks IT ja haridus. Iseseisvuse eest seismine ja vastandumine teistele, mis 1990-ndate teises pooles oli veel keskne teema, on tänaseks kõrvale jäänud. Vaid üksikud vastajad rääkisid sellest ja ka pigem kaudselt: „*Ühtekuuluvustunne, mis avaldus okupatsiooni ajal ja kulmineerus eriti laulva revolutsiooni päevil*" (M1) (siin ja edaspidi on intervjueeritud tähistatud põlvkonna ja soo järgi vastavalt 1 – 60+ vanuses, 2 – 30–59-aastased, 3 – kuni 30-aastased; M – mehed, N – naised.); „*…minu elu ja saatus on kujunenud keskkonnas, kus eesti keele juurde jäädes said jalgadega läbipekstud nii, et paar päeva oli tegemist liikumisega*" (M1); „*…väga väike rahvas, kes on suutnud kaks korda luua oma riigi*" (M1). „*Kõigepealt meenub ajaloolise ebaõigluse tajumine, mida kogesin nooremana Lääne-Euroopas reisides. … Siis tajusin, kuidas eestlasena ma ei kuulu ei vana rikka Euroopa hulka ega ka mitte nõukogude mentaliteediga idaeurooplaste hulka* (*kui neid üldse olemas ongi*). *Tundsin, et eestlastena me tahame mõlemale*

suunale justkui vastu seista ja ise omamoodi olla" (N1). Kuigi intervjueeritavate valim oli väga väike, siis tõenäoliselt pole siiski juhuslik, et enamik antud teema tõstatajatest olid vanema generatsiooni mehed.

Rääkides põlvkondlikest erinevustest, siis kindlasti on oluline küsimus, kas ja kuivõrd erinevad teistest kõige noorema põlvkonna kodueestlaste vastused, kellest suurem osa on üles kasvanud vabas Eestis. Kas on toimunud mingi identiteedi tähenduse nihe? Kogunenud vastused suurt muutust ei võimalda näha. Vahest on maa tähenduse olulisus veidi vähem esiplaanil, näiteks peegeldub see vastuses: „*Eestlaseks olemisega seostan eesti keele rääkimist. Ja see ongi vist kõik. Elada võib eestlane üle maailma, süüa võib mida tahab ja …*" (M3), kuid kindlasti pole see noorte hulgas läbiv suundumus. Samast põlvkonnast tuleb ka üks kõige klassikalisemaid eestlaseks olemise tähenduse mõtestamisi, mis räägib nii maast, keelest, inimestest kui ka traditsioonidest: „*Eestlaseks olemisega seostan ma peamiselt Eestimaad, eesti keelt ja oma perekonda/suguvõsa. Meenuvad ka eestlaste traditsioonid ja kombed, nagu saunas käimine ja maakohtade omamine Lõuna-Eestis.*"

Nagu juba eespool öeldud, on suured riigiga seotud teemad, nagu iseseisvuse eest võitlemine ja teistele vastandumine, võrreldes 20 aasta taguse ajaga Eesti identiteedis tagaplaanile jäämas. Samal ajal inimesed (pere, sugulased, sõbrad, suvalised eestlased, keda maailmas kohatakse) ja nende eripärane loomus (töökus, rahulik ja vähe pealetükkiv olemine), isegi kui selles on negatiivseid jooni (kadedus, edukultus, suletus) ning nende inimeste hulgas end hästi tundmine, on see, mida varasemalt kodueestlased ei rõhutanud ning mis oli esil just väliseestlaste identiteedis. Nüüd on see olulise teemana nimetatud ka vähemalt poolte kodueestlaste, sagedamini noorte poolt.

Kui oluline on eestlaseks olemine?

Teine muutus, mis eestlaseks olemise juures paistab kahekümne aastaga toimunud olevat, on nihe teadlikuma ja läbimõelduma identiteedi suunas. Rahvus ei ole kodueestlaste hinnangul enam nii sageli kaasa antud paratamatus, mida ei saa valida. Sellele on arvatavasti kaasa aidanud nii reisimine kui ka viimasel ajal üles kerkinud rände- ja pagulasküsimused, kuid mitte ainult. 20 aasta taguses uuringus osalenud 2/3 kodueestlastest ja samuti osa vanema põlvkonna väliseestlastest pidasid eestlaseks olemist loomulikuks osaks elust, mida ei saa muuta ja mille tähendust poldud enda jaoks nii selgelt läbi mõeldud. Küsimusele, kas ja miks on tähtis olla eestlane, vastati enamasti umbmääraselt: "*Ei ma ei tea. Kui ma saaksin seda kuidagi valida, aga see ei ole ju kuidagi võimalik*" (1997, EM1). Ka nüüd oli selliseid vastuseid, näiteks: „*See ei olegi mulle oluline. Ma ei saa ennast kellekski teiseks pidada ja ei ole kunagi mõelnudki, et tahaksin olla teisest rahvusest*" (N1) või „*Ega ma eriti ei tähtsustaks eestlaseks olemist. See on meie loomulik seisund, mille oleme sündides kaasa saanud ja mida endaga oma elu jooksul kaasas kandnud*" (N2).

Sellised vastused olid nüüd selges vähemuses ja nende kõrvale oli kerkinud midagi, mida identiteedi arenguteoorias nimetatakse saavutatud identiteediks – läbimõeldud, tasakaalustatud ettekujutus enda kuuluvus(t)est. On väga huvitav, et see läbimõeldus põhineb erinevatel alustel: välismaal elamise kogemus, teiste rahvustega suhtlemine, oma juurte uurimine, vaba riigi väärtuse tunnetamine. Erinevad vastused-põhjendused küsimusele **„Kuivõrd oluline on Sinu jaoks teadmine, et oled eestlane? Miks see on/ei ole Sulle oluline?"** kõlavad järgnevalt.

1) Välismaal elamise kogemusega seonduvalt: „*Eestlaseks olemise identiteet oli selles loetelus esikohal tihemini siis, kui elasin väljaspool Eestit. Seal oli eestlaseks olemine midagi, mis nii eristas kui ka ühendas inimesi seltskonnas ja olukorras. Eestis olles ma tõtt-öelda ei mõtle selle peale, et olen eestlane. Ilmselt ma lihtsalt olen seda, sama loomulikul viisil nagu kõnelen eesti keelt, mõtlemata sellele, kuidas ma seda lapsena rääkima ja kasutama olen õppinud. Mõnikord tundsin, et ütlus „välismaal elades oled rohkem eestlane kui kodueestis elades" kehtis minu puhul küll. Eemal olles märkasin, et olin aeg-ajalt rohkem eesti kultuurielus toimuvaga kursis kui mu kohapeal elavad sõbrad*" (N2).

2) Teiste rahvustega suhtlemise tõttu: „*Pean rahvust / kultuurilist kuuluvust inimsuhetes, sh just n-ö teistega (s.t teise kultuuriruumi kuuluvate inimestega) suheldes jätkuvalt siiski mõnevõrra oluliseks; eelkõige on see huvitav ja rikastav ning teisalt aitab inimese rahvuse või päritolu kultuuriruumi teadmine mõnevõrra paremini mõista erinevaid inimesi ning ehk ka kujundada enda käitumist ja mõista teiste oma*" (N2).

3) Oma juurte uurimise, järjepidevuse tunnetamisega seoses: „*Minu jaoks on oluline tunnetada eestlust läbi oma juurte, läbi ajaloo. Eestlaseks olemine on minu jaoks järjest rohkem seotud ka esi-esivanemate elu ja tegude uurimisega. Üks olulisemaid kohti Eestis on minu esivanemate sünnikoht, kus kasvavad vanaisa istutatud puud ja püsivad esiisade ehitatud hooned*" (N2) või „*Mulle on see väga oluline. … Ta (isa) ütles alati, et see on meie esiisade maa ja ta oli valmis siin surema, kuid ära minema nad ei olnud nõus. Austusest oma vanemate vastu tahan ja olen eestlane Eestimaal. Olen väga õnnelik, et kõik mu kolm last on jäänud Eestimaale, on omandanud siin hariduse ja on enda ning ka minu arvates tublid ja edukad inimesed. Nad on küll õppinud ja elanud vahepeal mitmel pool maailmas, kuid oma pere ja kodu on nad loonud Eestis ja eestlastena*" (M1).

4) Vaba riigi väärtuse tunnetamine: „*Vaba inimene oma maal/riigis - see teadmine on äärmiselt oluline*“ (M1).

Nagu eelnevalt öeldud, jõuavad saavutatud - läbimõeldud identiteedini sagedamini need, kes elavad korraga mitmes kultuuris, mida näitas ka 20 aasta tagune väliseestlaste läbimõeldum identiteet. Erinevalt toonastest väliseestlaste vastustest, kelle jaoks eesti identiteedi olulisuse tunnetamine oli seotud mitmes kultuuris elamise ja identiteedi valikuvõimalusega, olid tänased kodueestlaste vastused antud selgelt ükskultuuriliste inimeste poolt. Mitte ükski vastaja ei kahelnud oma enesemääratluses eestlasena ega öelnud, et tal oleks oma rahvusliku kuuluvuse üle raske otsustada. Lisaks erinevatele ülaltoodud põhjendustele oli ka üldisemat taju rahvusliku identiteedi olulisusest ja selle keskset kohast minapildis: „*On kindlasti oluline, sest see on mu ainuke rahvus ning seega minu identiteedi alustala. Kui see ära võtta, siis on tükk tühja maad. Kindlustunnet pakub muidugi see, et ega seda ei saagi ära võtta, ma saan seda alati endaga kaasa võtta. Seega pole eestlaseks olemise juures oluline, kas ma elan Eesti pinnal või mitte*“ (M2).

Viimase vastusega tuleb esile teema, mis antud küsimuse puhul noorimat põlvkonda teistest eristas. Noorte hulgas ei olnud ühtegi vastajat, kes oleks eestlaseks olemist väga oluliseks pidanud, kõige „tugevam“ vastus oli „*Keskmiselt oluline*“ (N3). Noored samas ei häbene eestlaseks olemist ning väärtustavad siin elamisel erinevaid asju: „*Eestis on hea elada - suhteliselt rahulik, palju loodust, palju võimalusi areneda*“ (N3), „*… saan siin teha rohkem (lihtsamini) ja minu panus siin on väärt rohkem (kui see mujal oleks)*“ (M3), „*…ei ole ka kauge mõiste enda maailmakodanikuks kuulutamine. Samas ehib mu koduseina suur Eesti lipp*“ (M3), „*… mulle meeldib eesti kultuur ja olla eestlane ning kindlasti ei häbene ma seda, kuid ei näe ka põhjust oma rahvuse tõttu ennast teistest paremaks pidada*“ (M3). Viimane seisukoht, milles rõhutati eri rahvuste võrdsust ja inimeseks olemise tähtsust ning teatavas mõttes maailmakodanikus olemist, tuleb välja paljudes noorte vastustes, kõige selgemalt järgmises: „*Ma ise ei pea tähtsaks mingit ühte konkreetset kodakondsust või ühiskonda. Tähtsam on ühtekuuluvus. Kui ma olen eestlane, püüan käituda ning olla nii, nagu on kombeks eestlastel, kui aga koliksin kuhugi mujale, üritaks sulanduda nende kultuuri ja ühiskonda. Kultuurid on küll erinevad, aga kõik on võrdselt inimesed*“ (M3).

Kokkuvõttes võib öelda, et eesti identiteet pole kodueestlaste jaoks täna tähtsam või vähemtähtsam kui 20 aasta eest. Suurim muutus on selles, et kodueestlaste hulgas on nüüd rohkem inimesi, kelle jaoks rahvus pole absoluutne ega kaasa antud, vaid midagi, mis sõltub kontekstist. See võib olla olulisem, kui elatakse väljaspool või puututakse kokku teiste kultuuridega. Noored peavad eestlaseks olemise väärtustamise kõrval oluliseks rõhutada eri rahvuste võrdsust.

Kes on eestlased?

Eestlaseks olemise kriteeriumides („Mis on see, mis teeb eestlasest eestlase? Keda Sina pead eestlaseks?“) ei saa suuri muutusi 20 aastaga täheldada. Nagu toona, nii ka nüüd on kõige olulisem tingimus keeleoskus, mis ei pea küll olema perfektne, kuid „*eestlane [peaks] rääkima ka eesti keelt, vähemalt mingil määral*“ (N2). Keeleoskuse puhul rõhutati mitmel juhul seda kui võtit Eesti kultuuri ja eestlaste mõistmiseks: „*Eestlane on minu jaoks see, kes oskab nii palju eesti keelt, et on tuttav meie tüvitekstidega ja saab aru väljenditest, mis on meile tuttavad „Kevadest“, „Suvest“, filmidest „Siin me oleme“, „Mehed ei nuta”*“ (N2). Keeleoskusele järgnesid oluliste kriteeriumidena kultuuri tundmine/valdamine/huvi selle vastu ja enesemääratlus eestlasena. Kolmandik rõhutas eestluse määramisel päritolu ning sama palju jagatud käitumisviise või mõttemaailma („*kes mõtleb eesti meeles*“ (M1), „*paljude asjade ilma selgituseta mõistmine*“ (N1)), mida ei saa alati sõnadesse panna: „*Eestlaseks olemist ei saa alati sõnadega seletada, aga see pakub aeg-ajalt äratundmise hetki, et jah, just see on nii eestlaslik*!“ (N2). Üllatavalt tagaplaanil oli eestlaseks olemise defineerimisel siin elamine, vaid iga kuues vastaja tõi selle esile ja sedagi pehmelt: „*Pean eestlaseks kõiki, kelle jaoks Eesti on kõige olulisem, omasem koht*“ (M1). See peegeldab hästi tänast reaalsust, kus inimesed rändavad Eestisse ja Eestist välja ning elukoht võib olla palju ajutisem kui identiteeditunne. Seejuures ei ilmnenud noorte ja vanemate inimeste vastustes mingit vahet.

Viimaste aastate diskussioonide valguses toodi antud küsimusega seoses mitmel juhul välja nahavärvi teema, kusjuures valdav oli seisukoht, et nahavärv ei määra rahvust: „*Valge nahavärv kindlasti ei ole eestluse määraja*“ (M2); „*Mustanahaline eesti keelt kõnelev Viljandis elav moslemist inimene on minu arvates eestlane ja samas valgenahaline vene keelt rääkiv inimene Viljandi turul ei kvalifitseeru minu silmis eestlaseks*“ (M1). „*Ma leian, et see on iga inimese sügavalt isiklik otsus, kas ta peab end eestlaseks või mitte. Seejuures ei ole minu jaoks määrav tema nahavärv, sünnikoht, vanemate päritolu. Vahest ainult keel on see, mis loeb ja mõjutab*“ (N2). Samas oldi selle teemaga seoses ka kõhkleval seisukohal: „*Tunnistan, et jääksin hätta enda sees inimese eestlaseks määramisega ka siis, kui ta näiteks räägib puhast eesti keelt, aga ilmselgelt pole ta Eestist pärit, ega pole tema esivanemad ka siit pärit - näiteks tumedanahaline (ilma eestlastest esivanemateta), aga siin üles kasvanud inimene. Ta lahterduks minu jaoks mingisse nn „halli tsooni“, keda ma määratleda ei oskaks*“ (N2).

Kokkuvõtteks võiks öelda, et oleme selle pildi järgi väga lähedal avatud rahvuslusele, mis ei sea piire kitsalt nahavärvi, vanemate päritolu, sünnikoha või mõne muu väga piirava tunnuse järgi. Et eestlaste poolt eestlasena omaks võetud saada, tuleks osata (mingil määral) eesti keelt ja kasutada seda eesti kultuurist osa saamiseks ning ise soovida eestlane olla. Viimane on kindlasti

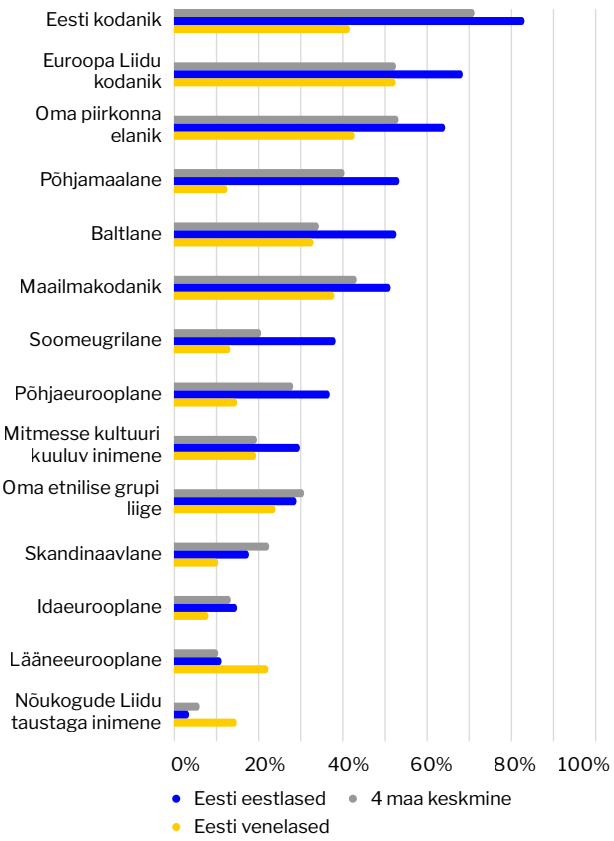
kriitiline tingimus. Sellise pildi tekkes võib osaliselt kaasa mängida ka nn sotsiaalne soovitavus ehk püüd anda „õigeid“ vastuseid, ehkki küsitlusele sai vastata anonüümselt. 20 aasta tagustes vastuses polnud sotsiaalne norm sel teemal vahest veel välja kujunenud. Väga huvitavalt tuli välja ka lai skaala eestlaseks olemise definitsioonidest ehk sellest, et eestlane võib olla väga erineval viisil, eri kohtades ja määral: „*Eestlase skaala ühes otsas võiks olla sünnilt Eesti kodakondsusega, eesti keelt oskav, eesti kultuuri, loodust ja elu tundev ja väärtustav, Eestis elav inimene ning teises otsas end ka (sh teiste identiteetide kõrval) eestlaseks pidav ning mingis aspektis eestlust väärtustav inimene (nt inglane, kes eestlasest minia kaudu on õppinud tegema sülti ja pakub seda uhkustundega inglastest sõpradele või Kariibidel sündinud ja elav inimene, kes jälgib eestlastest suusatajate käekäiku ja end selle kaudu ka Eesti fänniks peab)*“ (N2). Selliseid vastuseid 20 aastat tagasi sama küsimust küsides me ei saanud, siis peeti eestlase defineerimisel silmas ilmselgelt palju kitsamat inimhulka.

4.5.3. Eestlaseks olemine avatud maailmas: eestlus ja teised identiteedid

Selles alapeatükis on fookuses teised identiteedid eestlaseks olemise kõrval. Erinevalt 20 aasta taguse ajaga mõistetakse eestlaseks olemise olulisust kodueestlaste hulgas täna palju avaramas kontekstis kui varem – lisaks eestlaseks olemisele saab samaaegselt olla keegi teine või elada mujal kui Eestis. Kui toona kirjeldati tüüpilist eestlast pea sajaprotsendiliselt võrdluses-vastanduses venelasega, siis täna on võrdlusaluseid palju rohkem. Samuti hinnatakse eestlaseks olemise piiride tõmbamisel mitte üksnes siin elavate või selle maaga seotud inimeste oskusi ja omadusi. Sellises võimalusterikkas olukorras on võtmeküsimusteks meie-rühma piirid, näiteks kas Eestis elavad venelased võiksid ka olla eestlased, ning ühisosa teistega, ehk kas ja mis seob meid naabritega.

Uurisime seda 2010–2013 (Valk jt 2013) SA Unitase poolt juhitud projektis „Erinevad rahvad – jagatud pärand“ („Different Nations-Shared Experiences“), mis käsitles Eesti, Läti, Soome ja Rootsi keskkooli-noorte identiteeti, hoiakuid, ajalooteadvust ja -teadmisi. Uuringus „Erinevad rahvad – jagatud pärand“ osales 400–500 noort neljalt maalt, keskmise vanusega 17–18 aastat, kokku 1763 õpilast. Uuringut toetas „Central Baltic Interreg IVa programme 2007–2013“.Uuringus ilmnes eestikeelsete ja venekeelsete kooliõpilaste identiteetide selge erinevus, mistõttu on nad joonisel 4.5.2 esitatud kahe eraldi rühmana. Eestlastest õpilaste identiteedis on sarnaselt Rootsi, Soome ja Läti lätlastest noortega kõige olulisem oma riigi kodanikuks olemine,

Joonis 4.5.2. Eesti ja Eesti vene noorte erinevad kuuluvused võrdluses nelja riigi (Eesti, Läti, Soome, Rootsi) noorte keskmisega. Joonisel on osatähtsus õpilastest, kes pidasid vastavat rühma või kategooriat enda jaoks oluliseks või väga oluliseks

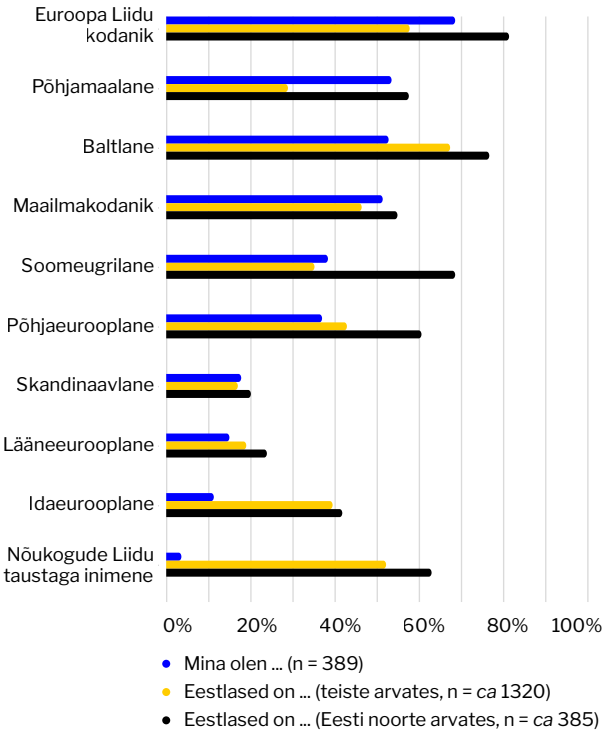

Allikas: SA Unitase projekti „Different Nations-Shared Experiences“ kogutud andmed, autori arvutused (Valk jt 2013).
Eestlasi oli uuringus 379 ja Eestis elavaid venelasi 131.

millele järgnevad Eestis Euroopa Liidu kodaniku, Soomes põhjamaalase, Rootsis skandinaavlase ja Lätis baltlase identiteet. Eesti vene noorte jaoks oli esikohal Euroopa kodaniku ja Läti vene noorte jaoks oma piirkonna identiteet. Eesti vene noorte jaoks on kurvastavalt vähetähtis Eesti kodanikuks olemine, vaid 42% pidas seda tähtsaks, Läti vene noortest väärtustas Läti kodanikuks olemist 62%. Nagu ülaltoodud identiteedi tähenduse analüüs näitas, on noorte hulgas olulisel kohal maailmakodaniku identiteet, mis on neljas riigis kokku tähtis 43%-le noortest, Eesti eestlaste hulgas koguni 52%-le. Eesti noortel on oma identiteedist suhteliselt sarnane pilt soomlastega, mis puudutab oma riigi kodaniku, soome-ugrilase ja põhjamaalase identiteedi oluliseks pidamist, lätlastega seob meid sarnane Euroopa kodaniku identiteet, mis on tugevam kui Soome ja Rootsi noortel.

Kuna identiteet kujuneb välja vastastikuses suhtluses üksteise rühmakuuluvuse tunnustamise kaudu, siis uurisime ka eri riikide noorte taju üksteise suhtes. Suurimad vastuolud noorte endi olulistes identiteetides ja teiste tajus eestlaste kohta ilmnesid põhjamaalaseks ja endiseks Nõukogude Liidu kodanikuks olemises. 43% Eesti noortest peab põhjamaalase identiteeti enda jaoks

Joonis 4.5.3. Eesti noorte endi ja kolme naaberriigi õpilaste taju piirkondlike ning Eestiga seotud identiteetide võrdluses. Eesti noorte hulgas on nii eestlased kui ka siin elavad venelased

Allikas: SA Unitase projekti „Different Nations-Shared Experiences" kogutud andmed.

oluliseks, kuid oluliselt vähem noori teistest riikidest (Soomest, Rootsist ja Lätist) peab seda eestlaste kohta iseloomulikuks. Sagedamini peavad eestlasi põhjamaalasteks Läti lätlased. Vaid 7% noortest tajub ennast endise Nõukogude Liidu taustaga inimesena, Eestlasi üldiselt aga iseloomustaks selle kategooriaga 59% Eesti noortest ja 52% teiste riikide noortest, kõige enam Läti lätlased ja soomlased (joonis 4.5.3).

Kokkuvõte

Käesolev artikkel andis ülevaate Eesti ja eestlaste identiteedi muutustest viimase 20 aasta jooksul, analüüsides nii identiteedi tugevust kui tähendust erinevates Eestiga seotud rühmades (eestlased, väliseestlased ja Eestis elavad venelased) ja eri põlvkondade lõikes. Peamise muutusena võrreldes 1990. aastate teise poolega paistab silma kodueestlaste identiteedi avanemine. Selleks et olla eestlane ja uhke selle üle, ei pea end enam kellelegi vastandama. Eestlaste identiteet seostub jätkuvalt keele ja maaga, kuid (iseseisvuse eest) võitluse ja eristumise asemele on tulnud kultuuri ja inimeste tähtsaks pidamine. On huvitav ja vahest ka mõtlemapanev, et viimased teemad on killustatud s.t et nendega seoses (erinevalt keelest ja maast) pole „suurt narratiivi" – jagatud arusaama kultuuris olulistest nähtustest, teemadest või inimestest. On oluline rõhutada, et avanemine ei tähenda rahvusliku identiteedi nõrgenemist või selle väiksemat väärtustamist, pigem ollakse sellest isegi rohkem teadlikud ja seda mitte ainult mujal elamise või teiste kultuuridega kokku puutumise tõttu. Kui vaadata põlvkondlikke erinevusi, siis ainsa muutusena võib aimata maad: Eestis elamise tähtsuse vähenemist noorte identiteedis, eestlane võib olla sõltumata elukohast. Eestlaseks olemise kõrval on olulised nii eurooplaseks kui ka maailmakodanikuks olemine.

Teiseks suureks muutuseks võrreldes 20 aasta taguse ajaga on uue uuritava rühma tekkimine – nn „uued" väliseestlased ehk peamiselt EL-iga liitumise järel Eestist lahkunud inimesed. Kui võrrelda nende identiteeti kodueestlastega, siis toetavad nad tugevamalt mitmekultuurilist Eesti identiteeti ja vähem etnilisi erisusi ning rõhutavad eurooplaseks olemist. Kolmandik Eesti venelastest nimetab end ise eestivenelaseks ning esindab mitmes mõttes ideaalpilti Eesti avatud identiteediga inimesest, kes sõltumata etnilisest kuuluvusest peab oluliseks oma päritolu, Eesti kodanikuks, eestimaalaseks ja eurooplaseks olemist. Kahjuks pole põhjust loota, et sellise identiteediga inimeste osatähtsus oleks noorte hulgas suurem kui vanemas põlvkonnas.

Lisaks Eesti identiteediga toimunud muutustele oleme täna palju rohkem avatud ka teistele rühmakuuluvustele, ka Eestis elades on maailm muutunud palju-palju avaramaks ja mitmekultuurilisemaks. Oleme täna rohkem põhjamaalased ning oluliselt julgemalt eurooplased kui paarikümne aasta eest. Põhjamaa, Balti ja maailmakodaniku identiteet on oluline pooltele keskkoolinoortele, Euroopa Liidu kodanikuks olemist peab tähtsaks 2/3. Sellises kontekstis pole eestlaseks olemine enam paratamatus, vaid üks kuuluvus paljudest.

Kõige kriitilisemaks küsimuseks tuleviku Eesti identiteedis on see, kuidas suudame luua ja hoida eri Eestiga seotud rühmade ühist arusaama eestlaseks olemisest ilma eestluse senist olemust pea peale pööramata ning võimaldades samal ajal mitmeid paralleelseid kuuluvusi. „Uued" väliseestlased ja end eestivenelastena defineerivad venekeelsed eestimaalased näitavad eeskuju, mil viisil Eesti identiteet võiks avaneda. Ka Eestis elavad eestlased on täna avatumad kui varem. Identiteedi ja riigiga seotuse vaates on kõige keerukam rühm 2/3 siin elavatest venelastest, kes defineerivad end üksnes venelastena. Selles rühmas pole põhjust eeldada ka noorte tugevamat seotust Eestiga.

Viidatud allikad

Brubaker, R., & Cooper, F. (2000). Beyond „identity". *Theory and Society, 29, 1–47.*

Kirch, M. (1999). Eesti muutuvad identiteedid Euroopa Liiduga ühinemise kontekstis. Kogumikus R. Vetik (toim.) Eesti inimarengu aruanne 1999, lk 26–29. Tallinn.

Kivisto, P. (1989). The ethnic enigma: The salience of ethnicity for European-origin groups. Philadelphia, PA: The Balch Institute Press.

Kööts-Ausmees, L., Realo, A. (2016). Life Satisfaction Among Ethnic Minorities in Europe. *Journal of Cross-Cultural Psychology, 47 (3) 457–478.*

Lauristin, M. (2007). Maailmavaade ja toetus erakondadele. Kogumikus M. Heidmets (toim.) Eesti inimarengu aruanne 2006, lk 46–59. Eesti Koostöökogu.

Ojamaa, T., Valk, A. (2012). Search for Estonian identity. Lennuk, 10–12.

Tajfel, H. (1981). *Human groups and social categories*. Cambridge, England: Cambridge University Press.

Valk, A., Karu, K. (2001). Ethnic attitudes in relation to ethnic pride and ethnic differentiation. *Journal of Social Psychology, 141 (5), 583–601.*

Valk, A., Ivarsson, C-J., Dura, D., Tamm, E., Slotte, H., Juntunen, J., Rautiainen, M., Oja, M. (2013). Baltic Sea Region history: awareness among youth, national syllabi, and education. SA Unitas; http://projects.centralbaltic.eu/images/files/result_pdf/DNSE_result2_Research.

Valk, A., Karu, K. (2000). About the importance of the meaning of ethnic identity: strength and meaning of ethnic identity among resident and emigrant Estonians. *Trames: Journal of the Humanities and Social Sciences, 169–185.*

Valk, A., Karu-Kletter, K., Drozdova, M. (2011). Estonian Open Identity: Reality and ideals. *Trames: Journal of the Humanities and Social Sciences, 15 (1), 33–59.*

Vetik, R., Nimmerfeld, G., Taru, M. (2006). Reactive identity versus the EU integration. *Journal of Common Market Studies, 44 (5), 1079–1102.*

5. Eesti kultuurimuutused avatud maailmas

Marek Tamm

Peatüki kolm peamist sõnumit

1. Põhiseadus sätestab eesti kultuuri säilimise ja arendamise Eesti riigi ühe peamise ülesandena. Riigi tasandil on seda ülesannet tihti mõistetud kitsalt, üksnes kutselise ja rahvakultuuri riikliku toetamisena. Eriti praeguses avatud maailmas, kus ideed ja inimesed rändavad Eestist välja ja sisse üha suuremal määral, vajab eesti kultuur märksa avaramat vaadet. Oluline on selle käsitlemine tervikliku tähendusloome süsteemina, mis hõlmab kõike seda, kuidas Eesti inimesed ennast ja teisi mõistavad ning mõtestavad. Eesti kultuur on seda elujõulisem ja ligitõmbavam, mida rikkalikumad on tähendusloome võimalused ja vahendid, mida mitmekülgsemalt suudame kiiresti muutuva maailmaga suhestuda.

2. Nüüdismaailma iseloomustab tihe põimitus ja aktiivne kultuurisuhtlus, mis seab Eesti-suguse väikese ja avatud kultuuri suure ülesande ette, kuidas mitmekesistada Eesti inimeste kultuurikogemust, suurendada meie kultuurilist suhtlusvõimekust ja arendada digiajastusse sobivaid kultuurilisi väljendusviise – uusi kultuurikeeli. Samal ajal on oluline edendada meie kultuurilise eneseanalüüsi võimekust, saada juurde teadmisi nii eesti kui ka teistest kultuuridest ehk teisisõnu suurendada meie kõigi üldkultuurilist kirjaoskust.

3. Digikultuuril on hariduse, osaluskultuuri, kultuuripärandi jt valdkondade arengus järjest suurem roll. Nii peame e-Eesti senise edu hoidmiseks ja uute digitehnoloogiliste võimaluste täielikumaks kasutamiseks pöörama digikultuurile riiklikul tasandil senisest rohkem tähelepanu ja seda enam toetama. Sarnaselt riigi e-teenustega loob kultuuri digistumine paremad eeldused hargmaise Eesti edukaks toimimiseks. Arenguhüppeks on seetõttu vaja digikultuuri valdkonda süsteemselt arendada, seniseid teadmisi ja asjatundjaid riigi tasandil koondada.

Teema raamimine

Eesti riik määratleb ennast põhiseaduslikult keele, kultuuri ja rahvuse säilitajana. Seega eeldab riigi arengu ja muutuste igakülgne analüüs vältimatult kultuurimuutuste ja arengusuundade eritlemist. Kuid kultuur on mitmetähenduslik termin, mis on aja jooksul ise muutunud (vt Raud 2013, Tamm 2016). Selles peatükis on mõtestatud Eesti viimaste aastate kultuurimuutusi selle sõna kõige avaramas mõttes. Tähelepanu keskmes pole saavutused kaunites kunstides või nihked kultuuritarbimises, vaid eesmärk on sõeluda muutusi kohalikus tähendusloomes, selles, kuidas me ennast eestlastena kultuuriliselt määratleme, mida minevikust mäletame, mismoodi teisi kultuure ja ümbritsevat mõtestame.

Siinkohal on lähtutud aluseeldusest, et inimene on tähendusi otsiv, loov ja vahendav liik, et inimene ei ole üksnes füüsilise, vaid ka sümboolse maailma elanik. Saksa filosoof Ernst Cassirer on selles seoses õnnestunult kirjutanud: „Keel, müüt, kunst ja religioon on selle maailma osad. Need on mitmesugused lõimed, mis kokku moodustavad sümbolite võrgustiku, inimkogemuse tihedakoelise kogumi. Igasugune inimese mõtte ja kogemuse areng täiustab ja tugevdab seda võrgustikku.“ (Cassirer [1944] 1999: 46–47.) See inimest nii üksiti kui ka ühiskonnaliikmena ümbritsev „sümbolite võrgustik“, ühine tähendusloome ruum, mis loob võimalused enese määratlemiseks, teistega samastumiseks ja nendega suhtlemiseks, ei püsi aga kunagi paigal, vaid on pidevas teisenemises. Teisenemiste tempo oleneb suuresti kultuuri avatuse astmest ja muutustest väliskeskkonnas.

Üldise arengu sõiduvees on Eesti kultuuriruumis viimasel veerandsajandil toimunud suured ja kiired muutused, millest üks olulisemaid on plahvatuslikult kasvanud kultuurivahetuste ja -ülekannete hulk. Seda protsessi on võimendanud üleilmastumine, eeskätt maailma üha tihedam põimumine infotehnoloogilise edenemise tõttu. Viimastel aastatel on uute ideede, vormide ja leiutiste piiriülest rändlemist täiendanud aina ulatuslikum inimeste ränne, mis on andnud alust rääkida üleilmse rändeajastu saabumisest. Avatud väikekultuurina on Eesti allutatud seega väga mitmesugustele mõjudele, nii ideede, asjade kui ka inimeste elavale liikumisele, mis suuremal või vähemal määral on ümber kujundamas meie senist kultuurikeskkonda. Kõige krooniks on digitehnoloogia väga kiire areng kaotanud suure osa tavapärastest piiridest, mis on ühel kultuuril lubanud ennast ruumiliselt määratleda. Digiajastu tähendusloome erineb mitmes osas varasemast, korraga on võimalik aktiveerida nii ulatuslikke kultuurivaramuid (digitud kultuuripärand) kui ka osaleda kultuurideüleses tähendusloomes (internet ja selle võimalused).

Eesti kultuurimuutuste mõtestamisel pakub head tuge Tartu–Moskva koolkonnas väljatöötatud semiootilise kultuuriteooria mudel, mis lähtub arusaamast, et kultuuri saab käsitada paljukeelse tähendusloome süsteemina, milles kõrvuti loomulike keeltega eksisteerivad nendel põhinevad kultuurikeeled (Lotman 1990, 2002). Keel ei ole semiootilisest vaatenurgast üksnes suhtlusvahend, vaid maailma vormiv, modelleeriv märgisüsteem. Nii nagu inimkeel (rahvuskeel) kujundab ümbritsevat teatud kindlal moel, varustab seda erinevate tähendustega, nii teevad seda samuti kultuurikeeled (sh kunsti-, kirjanduse-, filmi- jne keeled). Kultuurikeelte muutumine ja nende uued vahekorrad

toovad kaasa meie maailmapildi teisenemise, uued viisid ennast ja ümbritsevat mõista. Samal ajal tähendavad muutused kultuurikeeltes harva seda, et üks keel tuleb teise asemele, pigem on tegemist varasemate vahekordade ringivaatamisega, uute põimingute kujunemisega.

Arvestades Eesti kultuurimuutuste ulatust ja radikaalsust viimasel paaril kümnendil, ei ole nende vähegi ammendav analüüs siinkohal mõeldav. Seega on tehtud teadlik valik konkreetsete küsimuste kvalitatiivsele uurimisele, lähtudes eeldusest, et üksikosade süvendatud vaatlus lubab teha järeldusi ka terviku kohta. Peatüki peamine eesmärk on mõista ja mõtestada valitud näidete abil olulisemaid kultuurimuutusi taasiseseisvas Eestis, pöörates põhitähelepanu ühiskonna kiirest avanemisest, infotehnoloogilistest uuendustest ja välismõju suurenemisest tingitud muutustele. Põhjendatult võib väita, et kiired kultuurimuutused viimastel kümnenditel teevad Eestist tänuväärse „labori“, kus testida ja edasi arendada olulisi kultuuriteoreetilisi teemasid: kultuurilise enesekirjelduse dünaamika, „oma“ ja „võõra“ vahekord, uute kultuurikeelte esiletõus ja põimingud, kultuurimälu teisenemine, tähendusloome vahendite uuenemine jne.

Artiklite kokkuvõte

Juri Lotman on õpetanud, et kultuuril on loomupärane võime enesekirjelduseks, mis lubab kultuuril luua endast mudeleid ja lülitada oma mällu käsituse iseendast kui tervikust (Lotman 1999: 42). Ka „eesti kultuur“ ei ole midagi etteantut ega püsivat, vaid me kõik loome seda kultuuri oma tegevuse käigus iga päev, sh uute kultuuriliste enesekirjelduste kaudu.

Peatüki esimeses artiklis „Eesti kultuuri muutuvad enesemääratlused“ analüüsibki Tõnu Viik Eesti avalikkuses käibivaid kultuuridefinitsioone, nende omavahelisi suhteid ja ajas muutumist, pöörates eraldi tähelepanu sellele, kuidas mõista eesti kultuuri avatuse ja suletuse dilemmat. Kuigi eesti kultuuri hoidmine ja arendamine on põhiseaduslik põhimõte, ei valitse sugugi üksmeel selles, mida eesti kultuuri all silmas pidada. Artiklis on ilmekalt esile toodud ametlikes dokumentides käibivate kultuurimääratluste ühildamatus, kultuuri käsitamine sageli kitsas, kutselise kunstiloome tähenduses, mitte avaras, põhiseaduslikus mõttes eestlastele iseomase käitumis- ja mõtteviisina. Eesti eesmärk peaks aga olema nimelt eesti kultuurikeskkonna üldine arendamine, meie tähendusloome vahendite ja võimaluste suurendamine, mitte üksnes kutselise loometöö ja rahvakultuuri toetamine.

Kuidas suhtume võõrastesse, kuidas mõtestame oma minevikku, kuidas kohaneme uute tehnoloogiatega, kuidas osaleme avalikus elus – kõik see kujundab meie kultuurikeskkonna iseloomu. Tähendusloome kestlikkus ja mitmekesisus on inimarengu üks väga olulisi näitajad, mis on senistes analüüsides tihti tagaplaanile jäänud. Eesti kultuur on seda tugevam, mida avaramad on selle tähendusloome võimalused, et aktiivselt ja adekvaatselt suhelda teiste inimeste, kultuuride ja muutuva maailmaga meie ümber. Avatud väikese kultuurina on Eestile väga tähtis tõlke- ja tõlgendamisvõime avardamine, kultuuriülekannete väärtustamine ja dialoogivõimekuse arendamine.

Peeter Torop käsitleb artiklis „Eesti kultuurikeelte identiteet ja muutumine“ Eesti kultuurikeelte identiteeti ning dünaamikat „oma“ ja „võõra“ teljel ning kultuurisisest suhtlust ja ka suhestumist välismõjudega. Kuuludes avatud maailma, eeldab Eesti kultuuriidentiteedi hoidmine toimivat kohaliku ja rahvusvahelise kultuuri dialoogi. Kui eri kultuuridest inimeste dialoog ei toimi ja vastastikune mõistmisvõime on piiratud, siis on tulemuseks kultuurikonfliktid, eriti tänapäeva rändeajastul. Artiklis on esile toodud, kuidas teiste kultuuride mõistmine eeldab kultuuri enesemõistmist, suutlikkust iseennast kirjeldada ja analüüsida. Eesti kultuuri sisedialoogi ja väljapoole avatust pärsib kultuurikriitika ebapiisav hindamine ja õpetamine, kasin kultuuriline kirjaoskus, mis omakorda on seotud humanitaarhariduse vähese väärtustamisega. Ajal kui lihtsamad tööd antakse järjest rohkem robotitele, vajab tööturg üha enam loovaid ja teisi keeli ning kultuure tundvaid inimesi.

Eesti ettevõtted muutuvad järjest hargmaisemaks, mis eeldab nii ettevõtjatelt kui ka töötajatelt aina paremat ja ulatuslikumat kultuuridevahelist suhtlusoskust. Kultuurikeelte ja -suhtluse kiiret arengut aga ei ole seni toetanud kriitilise tagasiside ja kultuurianalüüsi sama kiire areng. Seetõttu võib Eesti kultuuri arengut pidurdada vähene võimekus end iseendale arusaadavaks teha, sh oma käekäiku teadlikult kujundada. Tänapäeva Eesti üks väljakutseid seisneb seega selles, kuidas mitmekesistada oma kultuurikogemust, parandada kultuurilist suhtlusvõimekust ja arendada uusi kultuurikeeli, suutes samal ajal edendada kultuurilise eneseanalüüsi võimekust, suurendades kultuurilisi eksperditeadmisi ja ühiskonnaliikmete üldkultuurilist kirjaoskust.

Peatüki kolmandas artiklis „Eesti mälukultuuri avanemine“ keskendub Eneken Laanes konkreetsete filmide ja kunstiteoste näitel eesti kultuurimälu muutumise uurimisele, seades tähelepanu keskpunkti kohaliku kultuurimälu avanemise üleilmsete muutuste tõttu. Artiklis avanevad hästi need probleemid, mis kaasnevad kultuurilise kirjaoskuse puudumisega avatud maailmas, olgu see seotud holokausti või praegu Euroopas rulluva rändekriisiga. Hästi on teada, et kultuuri järjepidevust ja sidusust aitab tagada kultuuri mäletamisvõime, suutlikkus salvestada ja töödelda mitmesugust tähenduslikku teavet. „Selles mõttes võib kultuuriruumi määratleda kui teatud ühismälu ruumi, s.t ruumi, mille piirides mingid ühised tekstid võivad säilida ja aktualiseeruda,“ nagu Juri Lotman kirjutab (2013: 1731).

Kultuurimälu kõige olulisemad meediumid on kirjandus, film, kunst, arhitektuur, ajalookirjutus. Kultuurimälu loogika ja selle muutumise uurimine annab võimaluse mõista, miks mõned minevikunähtused pälvivad kultuuris tähelepanu ja väärtustamist, teised aga mitte. Nagu artiklis osutatakse, on eesti uuemat kultuurimälu, eriti seoses 20. sajandi traumaatiliste sündmustega, nagu küüditamine ja vangistused, iseloomustanud suunatus väljapoole, erineval moel on püütud oma traagilist minevikukogemust tõlkida arusaadavaks laiemale maailmale. Sealjuures on seda nihet toetanud globaalsed muutused rahvusteüleses mälukultuuris, esmajoones suurem rõhk ohvrite mälestusele ja inimsusvastastele kuritegudele, olgu need eestlaste põgenemine läände 1944. aastal või praegu Süürias rulluv kodusõda, mis on toonud kaasa Euroopa põgenikekriisi.

Vastastikuste mälutraumade mõistmine on eri päritolu inimeste omavahelise suhtluse alus. Selle nihke käigus, vastasmõjus rahvusvaheliste mäluvormidega, on eesti kultuurimälu aga omandanud uue iseloomu: selle kese on nihkunud vastupanu ja kangelaslikkuse rõhutamiselt üksikinimese kannatustele, mille põhjustasid küüditamised jt repressioonid. Päris viimase arenguna saab aga esile tuua kultuurimälu uue suunatuse sissepoole, kasvava huvi ja vajaduse mõtestada üleilmses kontekstis Eesti ühiskonna sisemisi probleeme, sh põgenikekriisiga seotud inimlikke kannatusi. Vastse väljakutsena on esile kerkinud vajadus rikastada eesti kultuurimälu erinevate kultuuriliste ja rahvuslike kogukondade mäluga, luua uusi ja mitmekesiseid dialoogivõimalusi erinevate minevikukogemuste, kultuurikeelte ja kultuuride suhtluse pinnal.

Neljandas artiklis „Eesti digikultuuri poliitika rahvusvahelises ruumis: areng ja kitsaskohad“ on keskpunktis eesti kultuuri digistumine kui viimaste aastate keskseid kultuurimuutusi ja sellega seotud riiklik poliitika. Nagu Indrek Ibrus artiklis näitab, on digiajastu saabumine loonud kultuurimälu arenguks sootuks uued väljavaated, sest veel nähtavas tulevikus võib saada teoks plaan digida kõik või vähemalt suurem osa eesti kultuuripärandist, muutes selle korraga nii kõigile mugavalt kättesaadavaks kui ka avades selle uuteks tõlgendusteks ja edasiarendusteks. Digipöörde mõju tähendusloome võimalustele ja vahenditele aga on muidugi suurem ja sügavam kui üksnes kultuuripärandi tähelepanu keskmesse seadmine ja sellele ligipääsu tagamine.

Digikultuur on olemuselt piiriülene, mistõttu võib see avardada eesti kultuuriruumi, sobida virtuaalseks tähendus- ja identiteediloomeks eestikeelsetele diasporaakogukondadele. Samuti saab digikultuur kaasa aidata kultuuri väljendusvormide mitmekesistamisel, kultuurikeelte põimimisel, tekstide, helide ja piltide sünteesimisel, osalusvõimaluste suurendamisel, levivõimaluste avardamisel jne. Kuid nagu artikkel näitab, nõuavad digikultuuri võimalused riiklikul tasandil senisest suuremat tähelepanu ja teadvustamist.

„Digipööre“ kultuurivallas on olnud tõenäoliselt sedavõrd kiire ja laiaulatuslik, et riigi kavad ja poliitika ei ole jõudnud sellega sammu pidada. Need võimalused, mida digikultuur pakub haridusele, loomemajandusele, kultuuripärandile, osaluskultuurile jne, alles ootavad Eestis kasutamist ja arendamist, eriti riigi ja erasektori mõtestatud koostöös. Esimese sammuna on vaja koondada asjaomane pädevus, asutada digikultuuri arenduskeskus, mis lubaks asuda valdkonna süsteemsele ja teadmispõhisele arendamisele. Tähtis on osaleda Euroopa Liidu aruteludes, et kujunev digitaalne ühisturg tagaks kultuurilise mitmekesisuse ja ligipääsu kultuuriteenustele ka väikeriikides nagu Eesti.

Peatüki viiendas artiklis „Maaelu muutuv tähendus ja väljaränne“ analüüsib Aet Annist maapiirkondades elavate inimeste silme kaudu ääremaa tähenduse muutumist ja selle seost eestlaste väljarändega. Kiired muutused ühiskonnas on viimastel aastatel mänginud ringi sotsiaalseid rolle, andnud uue tähenduse nii maa- ja linnaelu vahekorrale kui ka kodu- ja väliseesti suhetele. Pärast iseseisvuse taastamist muutus täielikult suhtumine maaellu Eesti tähendusmaastikul. Turumajandusele üleminek mõjutas negatiivselt äärealasid ja olukorda ei muutnud paremaks regionaalpoliitikas rakendatud meetmed. Seetõttu tunnevad maaelanikud „sümboolset ilmajäetust“ Eestis positiivsetest muutustest ja arengust, mille kõige ilmsem tulemus on see, et viimastel aastatel on maalt välismaale lahkunud pea kaks korda enam inimesi kui linnast.

Artiklist selgub, et väljarände põhjuseid ei tule otsida üksnes sotsiaal-majanduslikest teguritest, vaid niisamuti inimeste elukeskkonnaga seotud tähenduste teisenemisest, mille tagajärg on soov rände abil oma sümboolset positsiooni parandada. Väljaränne on pakkunud võimaluse siduda oma elu positiivse tähendusega paikadega, isegi kui sotsiaalses plaanis ei ole inimeste elujärg välismaal tingimata paranenud. Maailm on aga muutlik ja sisserändajate kuvand mitmes Euroopa riigis, eriti Ühendkuningriigis, kus artikli autor uurimismaterjali kogus, sattunud viimastel aastatel löögi alla. Ka Ühendkuningriigi otsus Euroopa Liidust lahkuda, mis tehti selle inimarengu aruande kirjutamise ajal, ilmestab hästi muutunud suhtumist sisserändajatesse. Seega on kujunemas oht, et paljud Eestist väljarännanud inimesed seisavad silmitsi uue „sümboolse ilmajätuga“, negatiivse sildistamisega. Eestil seisab ees väljakutse, kuidas muutuda paigaks, mis suudab hinnata väljarännanute kogemust võimalikult laias ulatuses ja olla piisavalt ligutõmbav, et muuta negatiivne rändesaldo positiivseks.

Kokkuvõte

Pärast iseseisvuse taastamist ja „tagasipöördumist Läände“ (Lauristin *et al*. 1997) on Eesti üha tihedamalt lõimunud laiemasse maailma, mis omakorda on viimastel aastatel aina enam põimunud ja kokku tõmbunud, eeskätt infotehnoloogiliste ja majanduslike muutuste tõttu ning saabunud rändeajastuga. Selles kahetasandilises protsessis on väga kiiresti teisenenud Eestis varem juurdunud kultuurilised tõekspidamised, oma ja võõra, uue ja vana, mineviku ja tuleviku, maa ja linna tähenduslik vahekord. Inimarengu aruande selles peatükis on nimetatud neid tähendusloome teisenemisi „kultuurimuutusteks“ ja analüüsitud viiest konkreetsest vaatenurgast.

Kui soovime sügavuti mõista muutusi Eesti inimarengus, siis ei ole pääsu tähendusloome tähtsamate muutuste selgitamisest. Peatüki artiklitest nähtub, et viimasel paaril kümnendil on muutunud see, kuidas me ennast eestlastena kultuuriliselt määratleme, kuidas suhestume teiste kultuuridega, milline on kultuurikeelte vahekord, kuidas mäletame oma minevikku, millised on meie tähendusloome vahendid ja millise tähenduse anname elule maal, linnas või välismaal. Kõigi nende väga erinevate teemade käsitlus näitab, kui tähtis on meie kultuurilise kirjaoskuse ja suhtlusvõimekuse paranemine mitte ainult kitsas mõttes eesti kultuuri säilitamiseks, vaid laiemalt sotsiaalse sidususe, hargmaise eluviisi, piiriülese majanduse ja tehnoloogilise arengu toetamiseks.

Väikese avatud kultuurina on Eestile eluliselt oluline suuta adekvaatselt vastata üha uutele väljakutsetele, mida tänapäeva maailm pakub, säilitades samal ajal teadlikkuse nii oma kultuurilisest eripärast (isesus) kui ka järjepidevusest (samasus). Peatüki artiklites on selgelt viidatud tõsiasjale, et iga kultuuri kestlikkus ja dialoogivõimekus olenevad selle kultuuri enesemõistmise võimest, seesmisest enesekindlusest, tähendusloome vahendite ja võimaluste mitmekesisusest. Eesti kultuur vajab poliitikat, millega peale kutselise ja rahvakultuuri toetamise panustatakse kultuurilise tõlgendusvõime suurenemisse (kultuuriline eksperditeadmine), uute tähendusloome võimaluste süsteemsesse arendusse (digikultuur) ja kultuurilise mitmekesisuse ning dialoogivõimekuse kasvu.

Igasugune kultuurianalüüs, sh siinne Eesti kultuurimuutusi käsitlev peatükk, on ühtlasi kultuuri enese-analüüs, osa kultuuri nn autokommunikatsioonist (Lotman 1973). Peeter Torop (2011: 8) on selles seoses hästi välja toonud kultuurianalüüsi tähtsuse ühiskonna arenguks: „Kultuur saab end mõista vaid pideva enesekirjeldamise ja lakkamatu enesemõtestamise kaudu. Humanitaar- ja sotsiaalteaduste kui tagasisideteaduste üks missioone ongi tagada kultuurile enesemõistmise võime. Enesemõistmiseta puuduks kultuuril identiteet, ilma identiteedita on aga raske luua dialoogi ümbritseva maailmaga, teiste kultuuridega – olla ühtaegu dialoogivõimeline ja vaimselt sõltumatu.“ See peatükk on oma ülesande täitnud, kui aitab veidigi kaasa eesti kultuuri paremale (enese)mõistmisele ja suuremale dialoogivõimele kiiresti muutuva maailmaga.

Viidatud allikad

Cassirer, E. (1999). Uurimus inimesest: Sissejuhatus inimkultuuri filosoofiasse. Tartu: Ilmamaa.

Lauristin, M., Vihalemm, P., Rosengren, K. E., Weibull, L. (eds.) (1997). *Return to the Western World: Cultural and Political Perspectives on the Estonian Post-Communist Transition*. Tartu: Tartu University Press.

Lotman, J. (1973) – Ю. М. Лотман, О двух моделях коммуникации в системе культуры. – Труды по знаковым системам 6, 227–243.

Lotman, J. (1990). Kulturisemiootika. Tekst – kirjandus – kultuur. Tallinn: Olion.

Lotman, J. (1999). Semiosfäärist. Tallinn: Vagabund.

Lotman, J. (2002). Kultuuri fenomen. – Akadeemia, 12, lk 2644–2660.

Lotman, J. (2013). Mälu kulturoloogilises valguses – Akadeemia, 10: 1731–1735.

Raud, R. (2013). Mis on kultuur? Sissejuhatus kultuuriteooriatesse. Tallinn: Tallinna Ülikooli Kirjastus.

Tamm, M. (koost.) (2016). Kuidas uurida kultuuri? Kultuuriteaduste metodoloogia. Tallinn: Tallinna Ülikooli Kirjastus.

Torop, P. (2011). Tõlge ja kultuur. Tartu, Tallinn: Tartu Ülikooli Kirjastus.

5.1. Eesti kultuuri muutuvad enesemääratlused

Tõnu Viik

Sissejuhatus

Tänapäevane avatud maailm ja rändeajastu esitavad uusi väljakutseid eesti rahvusele ja kultuurile. Eesti kultuuri määratlemine ei ole sugugi ainult ajakirjandusliku või akadeemilise vaidluse pärusmaa, vaid poliitiliselt laetud riikliku tähtsusega küsimus (seda küll mitte tingimata päevakajalistes poliitilistes aruteludes), kuivõrd Eesti Vabariigi põhiseadus sätestab eesti kultuuri säilimise riigi ühe peamise eesmärgina inimese kui indiviidi õiguste ja vabaduste tagamise kõrval. Mitmekesistuvad suundumused Eesti rändes, digitehnoloogia arenemine ja üha suurenev kultuuriline avatus eelkõige ingliskeelsele maailmale mõjutavad üha enam ka eesti kultuuri enesemääratlusi.

Artikli eesmärk on arutleda eesti kultuuri määratlemise ja selle muutumise üle Eesti avalikkuses viimastel aastatel. Selleks on selgitatud ja analüüsitud esiteks eesti kultuuri mõiste kasutamist eesti avalikkuses ja riiklikes dokumentides. Teiseks on kirjeldatud eesti kultuuri mõistet selle põhiseaduslikus tähenduses tänapäeva kultuuriteaduslike seisukohtade valguses. Kolmandaks on otsitud vastust küsimusele, kuidas tuleks kirjeldatud seisukohtadest lähtudes mõista eesti kultuuri avatuse ja suletuse dilemmat, arvestades seejuures üha suuremat inimeste mobiilsust ja sellega kaasnevaid mõjusid eesti kultuuri enesemääratlusele.

Väikese algustähega kirjutatud sõnaühendit „eesti kultuur“ kasutatakse enamasti eestlaste kultuuri või eesti rahvuskultuuri määratlemiseks. Suure esitähega „Eesti kultuur“ tähistab seevastu kultuuri, mis on seotud Eesti kui riigiga ja enamasti selles mõttes, et see kultuur on loodud Eesti ajalooliselt määratletud territooriumil või on autoritel selle territooriumiga mingi side. Viimasel juhul võib Eesti kultuuri hulka arvata nii eestlaste kui ka teiste rahvuste kultuuri Eestis või kogu kultuuriloome Eesti territooriumil. Selles artiklis on arutletud peamiselt eesti kultuuri mõiste muutunud tähendusväljade üle.

5.1.1. Kultuuri määratlused ja toimemehhanismid

Kuigi eesti kultuuri säilitamist nimetatakse Eesti riigi (ühe) peamise eesmärgina, ei kajastu see teema poliitilistes aruteludes kaugeltki sama palju nagu teised põhiseaduslikud sihid, olgu need hariduskorraldus, julgeolek, korrakaitse või kodanikuvabaduste tagamine. Eesti kultuuri mõiste harv esinemine poliitilistes aruteludes võiks viidata üksmeelele ja selle küsimuse lahendatusele (või lahendatuks peetusele), kuid niisugust konsensuslikku lahendust või seisukohta ei saa meie avalikest dokumentidest tuvastada. Eesti kultuuri mõistet defineeritakse

riiklikes dokumentides erinevalt ja mitteühilduvalt. Sisuliselt kasutatakse üht ja sama sõna ühitamatute nähtuste kirjeldamiseks, sellest endale aru andmata. Seetõttu ei joonistu välja seosed mitmesuguse tegevuse, nende rahastamise ega põhiseaduses mainitud kultuuri säilimise eesmärgiga.

Kontseptuaalseid erinevusi ja kultuuri mõiste mitteühilduvust saab osaliselt seletada asjaoluga, et sõna „kultuur" pruugitakse eesti poliitilistes dokumentides ja avalikes aruteludes vähemalt viies erinevas tähenduses.

1. Sõna „kultuurne" võib tähistada ühe või teise indiviidi või sotsiaalse rühma haritust, kasvatatust, kombekust ja tsiviliseeritust. Selles tähenduses võib küsida, kas üks või teine inimene on kultuurne, või näiteks seda, kas keegi käitub kultuurselt. Käitumisega seoses on meedias räägitud kultuursest alkoholitarbimisest, eesti poliitilisest kultuurist, kultuursest liiklemisest jne.

2. Sõna „kultuur" on kaunite kunstide ühisnimetaja, mille all mõistetakse enamasti professionaalset kunstiloomet teatud ajalooliselt kujunenud žanrites. Nende hulgas domineerivad kirjandus, kunst, teater ja muusika. Viimasel ajal on nende hulka lisandunud filmikunst.

3. Kultuuri seos kunstiloomega tuleb esile ka sellistes väljendites nagu rahvakultuur või pärimuskultuur, mille puhul liigituvad kultuuri alla ka mõned ajalooliste traditsioonidega seotud harrastusliku kunstiloome žanrid. Nii teises kui ka kolmandas tähenduses määratletud kultuuri mõistet kasutatakse mitmes riigis kultuuriministeeriumi haldusala määratlusena. Selliselt nähakse kultuuriministeeriumi tegevusvaldkonda ka Eestis.

4. Sageli räägitakse ja kirjutatakse kultuurist popkultuuri tähenduses, mille all mõistetakse kohalike ajalooliste traditsioonidega mitteseostuvaid kutselise ja harrastusliku kunstiloome žanre, mis turumehhanismide toel rahvusvaheliselt levivad ja mille järele on tarbijate laiapõhjaline nõudlus. Nendes žanrites esitatud loometegevus jääb enamasti nii Eestis kui ka teistes riikides kultuuriministeeriumi haldusalast välja.

5. Kirjeldatud neljast tähendusest eristub antropoloogiline „kultuuri" määratlemine ühele või teisele suuremale sotsiaalsele rühmale omase kollektiivsete hoiakute, uskumuste, väärtuste ja teadmiste kogumina, mis väljendub selle rühma liikmete käitumises ja mõtlemises. Selles kontekstis tähendab sõna kultuur suurte inimkoosluste eluviisi või elustiili, nende maailmavaadet, sellest lähtuvat elu- ja ühiskonnakorraldust, ning kõiki nende vaimusaavutusi. Kaunid kunstid, teadused, professionaalne ja harrastuslik omalooming moodustavad vaid väikese osa kultuurist selle sõna laiemas, antropoloogilises tähenduses. 20. ja 21. sajandi teadustes, mis kultuuri ja kultuurinähtusi uurivad, on see lai antropoloogiline kultuuri käsitamine saanud valdavaks. Selles tähenduses mainitakse kultuuri ka Eesti põhiseaduse preambulis.

Vaatame seda laiemat kultuurimääratlust pisut lähemalt (vt ka Viik 2011, 2012, 2013, 2016). Kultuuriteadlaste käsitluses tähistab kultuur kollektiivselt jagatud tähenduste maailma, mis moodustab kultuuri kandjate ühise „elumaailma" (Edmund Husserl), „omailma" (Jakob von Uexküll) või „semiosfääri" (Juri Lotman). Ühiselt jagatud tähenduste hulka kuuluvad väärtused, ideaalid, eeskujud, normid, ühised arusaamad tegelikkusest ja muu selline. Need võimaldavad väga suurtele inimrühmadele ühiste eesmärkide ja arusaamade loomist ning tegevuse koordineerimist nende eesmärkide saavutamise nimel. Ühiste arusaamade kujunemise ja koordineerimise üks kõige olulisemaid vahendeid on keel, sest see fikseerib sõnades väljendatud asjade tähendused ning järelikult asjade kategoriseerimise ja liigendamise viisid. Eesti kultuuri enesemääratlemises on keelel olnud väga oluline roll nii nõukogude ajal (vene keele mõjule vastandudes) kui ka tänapäeval, kui inglise keele roll elu erinevates valdkondades aina suureneb. Eestis räägitakse seetõttu sageli just keeleliselt määratletud rahvuslikest kogukondadest. Lisaks keelele ja keelepõhiselt loodud ühisosale (kollektiivsed jutustused, tulevikuvisioonid jms) täidavad samasugust kogukonda liitvat rolli visuaalsed kujundid ja sümbolid, ideaaltüübid ja eeskujud, visuaalsed etalonid, arhitektuurinormid jne.

Kultuur on selle sõna laiemas tähenduses kõik see, mis annab võimaluse ühiselt kehtivate tähenduste loomiseks ja kollektiivse tähenduslikkuse tekitamiseks. Selles mõttes on kultuur tähenduslikult elamise võimalus selle sõna otseses mõttes. Kultuuris tekivad ühised teadmised ja uskumused, eeskujud ja väärtused, ideaalid ja jutustused, mis teevad omakorda võimalikuks kollektiivse mälu ja ühise identiteedi kujunemise. Teiste sõnadega, kultuur on vahend, mis tekitab eristuse elu vahetusse kulgemisse ja loob ühiselt kehtivate tähenduste maailma. Tähenduste maailmad moodustavad sageli mitmeid reaalse maailma suhtes paralleelseid kujutluslikke ruume ja kujundeid, mida ometigi kollektiivselt tõeste ja reaalsetena käsitatakse. Näiteks peame me üht seintega ümbritsetud ruumi koduks ja üht suuremat territooriumi kodumaaks, usume inimõigustesse, jumalatesse, rahvustesse jne, ning käitume sellele vastavalt.

Elu tähenduslik rikkus on otseses sõltuvuses kultuuri tähendusloome vahendite rikkusest. Ehk teiste sõnadega, elu tähenduslikkuse potentsiaal on seda suurem, mida rohkem on tähenduslikku lisaväärtust või-

maldavaid kultuurilisi struktuure, nagu näiteks keel ja sellel põhinevad maailmas orienteerumise viisid: haridus, teadus, kunst, ideoloogia jne. Näiteks loovad Eestis eesti, vene ja inglise õppekeelega koolid mitte üksnes erinevaid sotsiaalseid võrgustikke (sõbrad, tuttavad), vaid ka mõnevõrra erinevaid tähendusvälju. Tähendusloome struktuurid ja nende abil moodustatud ühiselt kehtivad tähendused moodustavadki kultuuri selle sõna laias, antropoloogilises ja Eesti põhiseaduse mõttes. Eesti kultuur on selliste kollektiivsete tähenduste ja tähendusloome võimaluste kogum, mis rajaneb eesti keelel ja sellel põhinevatel kultuurikeeltel.

Kultuurikeeled koos loomuliku keelega (eesti keel, vene keel, inglise keel jne) moodustavad kultuuri sümboolse maatriksi ehk repertuaari, mille abil on selle kultuuri kandjatel võimalik asjadele tähendusi omistada. Kultuurikeel on teatud žanris või valdkonnas kasutusel olev reeglite kogum, mille abil asjadele tähendusi antakse, neid edastatakse ja mõistetakse. Näiteks kujuneb mõne eriala inimestel välja oma eneseväljenduse laad, mida erialakauged inimesed ei pruugi mõista. Samuti on sisserändajatel, isegi kui nad õpivad väga hästi ära uue asukohamaa keele, sageli raske aru saada sõnade ja käitumisnormide kõikidest tähendustest. Kord juba loodud ja kõigi poolt heaks kiidetud kollektiivsed tähendused muutuvad tähendusloome reegliteks ning hakkavad vormima järgmisi tähendusloome protsesse.

Kultuurikeeli on ühes kultuuris nii palju, nagu on tegevusvaldkondi. Nii näiteks on võimalik rääkida eesti poliitilisest kultuurist ja vastavast kultuurikeelest – siia kuuluvad need käitumispõhimõtted, ideaalid, sõnavara, väärtused, tabud ja eelarvamused, mille abil Eesti poliitikat kujundatakse, millest lähtudes eesti poliitikud käituvad ja oma sõnumeid vermivad. Ühe või teise poliitilise kogukonna, näiteks erakonna, kultuurikeel võib osaliselt teiste omast pisut erineda. Teatud kultuurikeel iseloomustab eesti koolielu, Eesti meditsiiniasutusi ja kaitseväge jne. Kõigil juhtudel toimivad kultuurikeeled indiviidi tasandil mõtlemis-, käitumis-, uskumis- ja otsustamisprintsiipidena ning nende ümber koonduva kultuurilise kogukonna tasandil suhtlemise, sidususe, ühisuse ja käitumise koordineerimise põhimõtetena. On oluline märkida, et kultuurikeelte elemendid ja reeglid ei ole ainult keelelised ja nende ühine tundmine ei tähenda alati, et kõik selle kultuuri kandjad neid automaatselt rakendavad. Nii nagu loomuliku keele osised ja reeglid, on ka kultuurikeelte osised ja reeglid tähendusloome võimalusteks. Need ei ole selle paratamatud ega ainuvõimalikud vormid. Tänapäeva avatud ühiskonna tingimustes on kultuurikandjatel alati võimalus valida erinevate kultuurikeelte rakendamise vahel.

Rahvus on üks kõige olulisem kultuurikogukonna tüüp. Rahvust saab määratleda nii kultuuriliselt kui ka poliitiliselt. Poliitiline rahvuslus põhineb ühistel poliitilistel ideaalidel, halduslikult ühtsel (tavaliselt ühele riigile kuuluval) alal ning õiguslikult määratletud suhetel inimese ja riigi vahel (kodakondsus). Nii näiteks peavad kõik Ameerika Ühendriikide kodanikud ennast ameeriklasteks, kuigi neil võib olla erinev etniline päritolu, erinev kultuur ja erinev emakeel. Kultuuriline rahvuslus seevastu lähtub ühtsest emakeelest ja ühiste kultuurikeelte mõistmisest. Euroopa riikides on rahvusluse määratlus olnud nii poliitiline (näiteks Prantsusmaal) kui ka kultuurilis-keeleline (näiteks Eestis).

Vastupidi laialt levinud arvamusele ei pea kultuurrahvuslus lähtuma etniliselt määratletud vereliinist, vaid selleks on vaja vallata kultuurile omaseid tähendusloome vahendeid (eesti keelt ja eesti kultuurikeeli) ja tunda kultuuriruumi sisustavaid kollektiivseid tähendusi. Mitte kuidagi ei ole õigustatud olukord, et näiteks Eestis elav, eesti keelt rääkiv ja Eesti ühiskonnaelus kaasarääkiv (ning järelikult eesti kollektiivseid tähendusi ja kultuurikeeli tundev) venelane peab ennast vähem eestlaseks kui välismaal elavate eesti päritolu vanemate laps, kes eesti keelt ei oska ega tunne eesti ühiskonnaelu. Piir ühe kultuuri kandjate ja teiste vahel seisneb kultuuri tähendusloome vahendite tundmises ja nende kasutamises oma tegevuse struktureerimisel ja mõtestamisel.

Võib öelda, et rahvuskultuur on ühe etniliselt määratletud inimkoosluse – rahvuse – kultuur. Uurijate seas pole üksmeelt, millal rahvused alguse said või kui kaua need veel üleilmastuvas ja avatud maailmas ning sellega seotud rahvaste rände ja digikultuuride mõjus vastu peavad. Ühelt poolt võib väita, et rahvuslikud kogukonnad on iidsed, sest inimesed on juba kultuuri tekkimisest alates rääkinud omavahel mingis kindlas keeles ja kuulunud ühte või teise kogukondlikku võrgustikku, mida iseloomustavad omad kombed ja tavad. Erinevaid eesti keele murdeid kõnelevate kogukondade ajalugu ulatub tuhandete aastate taha ja selles mõttes on ka eesti kultuur tuhandeid aastaid vana. Kui aga pidada rahvuse all silmas inimeste kooslust, millel on ühine arusaam oma kultuurilisest eripärast, s.t rahvuslik eneseteadvus ehk rahvuslik identiteet, siis sellised kogukonnad tekkisid Euroopas alles uusajal. Kollektiivselt tunnetatud arusaam eesti rahvusliku kultuuri eripärast, selle ühtsusest ja selle võimalikest poliitilistest eesmärkidest kujunes välja alles 19. sajandi esimesel poolel. Eestluse ja eesti rahvuskultuuri idee sai alguse baltisaksa haritlastelt, kes saksa romantismi autorite eeskujul hakkasid väärtustama, talletama ja mõtestama kohalikku keelt ning kultuuripärandit. Eesti kultuur kui poliitiliselt ja sotsiaalselt ühtset kogukonda iseloomustav, kollektiivselt jagatud tähenduste maailm, sellest lähtuv kollektiivne vaimuseisund (kollektiivne identiteet) ja tegevusvalmidus hakkasid tekkima alles paarsada aastat tagasi.

Seega peame kultuurist selle sõna laias tähenduses rääkides eristama 1) kollektiivseid tähendusi, 2) tähendusloome vahendeid, eelkõige loomulikku keelt ja kultuurikeeli, ning 3) nende vahendite abil loodud kultuurikogukonna enesekirjeldusi. Viimane ei ole

omane kõikidele kultuuridele, vaid ainult neile, kes ise tajuvad ennast kollektiivse subjektina ja kes suudavad ennast sellisena teiste silmis kehtestada.

Eesti kultuuri all tuleb selle sõna avaras tähenduses mõista järelikult kolme tasandit: 1) eestlaste hulgas ühiselt teadaolevaid ja kollektiivselt kehtivaid tähendusi (sh uskumused, väärtused, ideaalid, eeskujud, esteetilised normid, maitsestandardid jne) ning elukorraldust, kus neid igapäevaselt kasutatakse; 2) eestlaste hulgas kasutusel olevaid kollektiivselt kehtivate tähenduste loomise vahendeid; 3) eesti kultuuri enesekirjeldusi ja -määratlusi.

Eesti kultuuri enesemääratluste all peame silmas kõiki katseid eestlasi, eestlust ja eesti kultuuri mõtestada, määratleda ning kirjeldada. Mõned eesti kultuuri enesekirjeldustest on kirjanike ja mõtlejate algatatud (Lennart Meri, Jaan Undusk, Hasso Krull, Valdur Mikita jpt), mõned poliitiliselt tõstatatud (Eesti kui Põhjamaa, Eesti kui uuendusmeelne e-riik jt), mõned lihtsalt eestlaste hulgas üldlevinud ettekujutustel põhinevad (näiteks arusaam eestlastest kui töökast ja sõnaahtrast rahvast).

Ka kultuuri enesekirjelduste puhul pole küsimus ühes õiges ja kõigi aktsepteeritud enesekirjelduses (sellise pealesurumine on omane totalitaarsetele režiimidele), vaid enesekirjelduste arengus, dialoogis ja avatuses. Muutuvas rahvusvahelises olukorras, üleilmastumise ja kultuuri digistumise arenedes ning ühenduses teiste kultuuride enesemääratluste muutumisega teisenevad paratamatult ka eesti kultuuri enesemääratlused.

Kollektiivselt kehtivatest tähendustest on võimalik luua kombinatsioone, millest moodustub eestilik arusaam asjadest ehk eestlasi iseloomustav argitarkus või maailmavaade, eesti ajalooline mälu, eesti maitse jne. Neil põhineb eestilik elukorraldus ja -laad. Tähenduste kollektiivse kehtivuse all ei tule siin mõista seda, et iga kultuurikogukonna liige oleks teadlik kõigist kollektiivsetest tähendustest või valdaks kõiki kultuurikeeli. Pealegi on tänapäeva üleilmastuvas ja avatud maailmas inimesed alati mitme kultuuri mõjuväljas ning neil on võimalik valida erinevate väärtuste ja kultuurikeelte vahel. Igas konkreetses kultuuris on käibel suur hulk kultuurikeeli, mis on laenatud ümberkaudsetest kultuuridest. Näiteks Eestis asuva rahvusvahelise ettevõtte töötaja või ülikoolis töötav teadlane peavad oma erialases tegevuses lähtuma väärtustest ja põhimõtetest, milles ei ole midagi iseomaselt kohalikku. Seda olukorda ei tule võtta eesti kultuuri ahendavana. Kultuuri kandjate kokkupuude teiste kultuuridega on igapäevane ja loomulik olukord, seda eriti tänasel üleilmse rände ajastul. Küsimus on pigem selles, kas need kokkupuuted viivad tõlgete- ja kultuuriülekanneteni, mis eesti kultuuri rikastavad, või väärtuskonfliktideni, mis võiksid eesti ühiskonda lõhestada või selle toimimist takistada.

5.1.2. Eesti kultuur Eesti põhiseaduses ja teistes poliitilistes dokumentides

Kõige mõjukam poliitiline dokument, kus eesti kultuurist räägitakse, on kahtlemata Eesti Vabariigi põhiseadus. Selles on eesti kultuur vahetult seotud rahvuse ja keelega: Eesti riik peab tagama „eesti rahvuse, keele ja kultuuri säilimise läbi aegade“. Enamasti seavad demokraatlike riikide põhiseadused riigi eesmärgiks individuaalsed hüved ja väärtused. Eesti põhiseadus seab aga nende kõrvale või neist isegi kõrgemale kollektiivse väärtuse – eesti rahvuse, keele ja kultuuri. Õigusteadlane Lauri Mälksoo (2009) on sellega seoses eristanud Eesti põhiseaduse kantilik-vabariiklikku suundumust, mis toetab kodanike vabadust, õigusi ja võrdsust, ning herderlik-rahvuslikku suundumust, mis seab eesmärgiks eesti kultuuri jätkumise. Sellise ülesande seadmine ühele demokraatlikule riigile on ebatavaline. Kui suuremates riikides on ühe või teise rahva kultuuri (selle sõna laias, mitte kaunite kunstide mõttes) areng ja käekäik isekulgev protsess, millesse riik ei sekku, siis Eesti riik on endale võtnud eesti kultuuri suhtes põhiseadusest tuleneva kohustuse.

Kuigi põhiseadus ja selle kommenteeritud väljaanded on üsna napisõnalised eesti kultuuri määratlemisel, on siiski võrdlemisi ilmne, et põhiseadus räägib eesti kultuurist ülalmainitud viiendas, kõige avaramas tähenduses. 2012. aasta põhiseaduse kommenteeritud väljaandes nenditakse ühemõtteliselt, et „Eesti keel on eesti rahvuse ja kultuuri olemuslik komponent, ilma milleta pole eesti rahvuse ja kultuuri säilimine võimalik“(Madise 2012: 485). Ühe näitena eesti keele hoidmisest toovad põhiseaduse kommentaatorid välja eesti keele sätestamise ainsa riigikeelena, mis peab tagama selle, et poliitikas ja avalikus teenistuses on eesti keel jätkuvalt asjaajamise keel. Kultuuriteaduslikust vaatenurgast peaksime eesti kultuuri hoidmise all silmas pidama kollektiivsete tähenduste jätkuvat loomist, mis moodustavad inimeste vaimse maailma ühisosa ja väljenduvad nende käitumises, samuti eesti kultuuri enesekirjelduste loomist ja hoolitsust eesti kultuuri tähendusloome vahendite arendamise eest. Eesti kultuuri säilimise all tuleb silmas pidada mitte konserveerituna säilitamist, vaid eesti keele ja kultuuri kestvat püsimist enamiku eestlaste esimese tähendusloome valikuna enda ja oma laste jaoks võimalikult paljudes eluvaldkondades. See eeldab eesti kultuuri kandjatelt aina atraktiivsema kultuuriruumi ja aina uute, nüüdisajastuvate kultuuri enesekirjelduste loomist. See ülesanne muutub aina olulisemaks, kui me tahame arvestada niisuguste suundumustega nagu üha suurem välismaal elavate ja töötavate inimeste arv, hargmaine elu ja kultuuri digitaalne levik üle riigipiiride.

Seega on eesti kultuur põhiseaduse mõttes hoopis laiem nähtus kui see valdkond, millega tegeleb kultuuriministeerium. Sellist seisukohta kinnitatakse ka kultuuriministeeriumi valitsemisala arengukavas 2017–2020: „Eesti kultuuriruum on oluliselt laiem mõiste kui otsese loometegevuse või rahvakultuuri valdkonnad." Sama dokument sõnastab ka eesti kultuuri põhiseaduslike mõistetega seotud eesmärgi: „Rahvuse säilimiseks läbi aegade on vajalikud ennekõike kultuurilised mehhanismid, mis võimaldavad eesti rahvusliku identiteedi (kultuurilise kokkukuuluvuse) püsimist ning tagavad rahvuskultuurile omaste väärtuste, traditsioonide, käitumismudelite ja elulaadi elementide edasikandumise põlvest põlve, samuti nende omaksvõtu teiste Eesti elanike poolt." Siinkohal peab kriitiliselt märkima, et kultuuri püsimiseks on vajalik ka väga paljude teiste kultuurimehhanismide toimimine, kui need, mille abil moodustub rahvuslik identiteet või mis on seotud eesti ajalooliste traditsioonidega. Seega tegeleb dokument kultuuriga kitsamas tähenduses kui seda dokumendi algul deklareeritakse. Eriti teravalt tuleb see vastuolu esile, kui võrdleme kultuuri põhiseaduslikku mõistet arengukavas kirjeldatud konkreetsete rahastusmeetmetega. Viimased on enamasti seotud kultuuri teise määratlusega. Siia kuuluvad kunstiloome ja sporditegevuse korraldamine ning toetamine, raamatukogude ja muuseumide ülalpidamine, muinsuskaitse, rahvakultuuri ja rahvakultuurirajatiste majandamine, ringhäälingu tegevuskulud jms. Dokument ei sõnasta, milles peitub seos riiklikult toetatud kunstiloome ja eesti kultuuri kestmise vahel läbi aegade. Mõistagi ei tähenda sõnastuse puudumine tegeliku seose puudumist, kuid praegu on keeruline hinnata, kui tulemuslik on kultuuriministeeriumi tegevus põhiseaduses seatud eesmärkide täitmisel ja milline tegevuslõik on eesti kultuuri säilimise mõttes olulisem või tulemuslikum kui mõni teine. Ilmne on ainult see, et kirjeldatud meetmed katavad väga väikese osa eesti kultuuri tähendusväljast põhiseaduslikus mõttes ja on ebapiisavad eesti kultuuri säilimise seisukohast.

Sama puuduse all kannatab 2014. aastal riigikogus heaks kiidetud dokument „Kultuuripoliitika põhialused aastani 2020". See dokument märgib oma eesmärgiks suure esitähega Eesti kultuuri eest hoolitsemise, kuigi sissejuhatuse esimeses lõigus viidatakse põhiseaduse preambulis nimetatud eesti kultuurile väikese esitähega. Eesti kultuur suure algustähega on ka vastavalt defineeritud: „Käesolevas dokumendis käsitatakse Eesti kultuurina nii eestlaste kui ka Eestis elavate teiste rahvuste esindajate loodut." Seega räägitakse siin Eesti territooriumiga seotud kultuurist selle sõna teises ja kolmandas tähenduses, ning teiste rahvuste punkt räägib Eesti kultuurist suure esitähega. Peatükkides nimetatud tegevusvaldkonnad on mõistagi ka osa eesti kultuurist selle sõna viiendas, põhiseaduslikus mõttes, kuid need moodustavad sellest ühe tillukese osa. Professionaalne kunsti- ja traditsiooniline rahvaloome ning nendega seotud riiklike institutsioonide tegevus on küll üks eesti kultuuri olemasolu ja kestmise põhjuslikke tegureid, kuid mitte selle piisav ega ammendav tingimus. Nende nähtuste ja tegevusvaldkondade kadumisel ei muutuks eesti kultuur olematuks, vaid lihtsalt ühe segmendi võrra vaesemaks.

Ainult „Kultuuriajakirjanduse ja meedia" peatükk nimetab mõningaid nähtusi, mis kuuluvad kultuuri põhiseadusliku mõiste juurde. Nende hulgas on „kultuuri arenguks tarvilik kommunikatsioon ja enesepeegeldus", meedia roll „mõttevahetuse avaliku foorumina", ning „uute arengute teadvustaja ja vahendajana". Eesti meedia poliitikasaadetel ja käsitlustel on tõepoolest otsustav roll Eesti poliitilise kultuuri kujunemisel ja arendamisel. Nende stiilist, meeleolust, käsitluste tänapäevasusest ja veenvusest, kasutatud kultuurikeeltest oleneb Eesti poliitiline kliima, avalikkuse suhtumine poliitikasse, poliitikute endi avalikkusega suhtlemise kultuur jne. Sama saab öelda kõigi teiste meedias käsitletud valdkondade kohta, mis ei ole otseselt seotud kunstiloomega. Meedia ja selle hulgas seni veel esikohal televisioon on üks kõige olulisemaid kultuurikeelte arendajaid ja levitajaid eesti ühiskonnas. Siin tuleb aga silmas pidada, et Eesti on nõukogudeaegse sisserände tulemusel keelelis-kultuuriliselt lõhenenud ja vene emakeelega inimesed tarbivad valdavalt venekeelset meediat ning vaatavad pigem Venemaa kui Eesti telekanaleid (vt alapeatükki 3.2).

Kui meedia kõrvale jätta, siis muus osas ei kirjeldata ega planeerita meetmeid, mis oleksid seotud kultuuri põhiseadusliku mõistega, vaid jäädakse pidama kultuuri mõiste teise ja kolmanda tähenduse juurde. Samasugune kultuuri mõiste avara ja kitsa kasutuse ühildamatus iseloomustab teisigi riiklikult korraldatud valdkondade alusdokumente. Näiteks „Eesti teadus- ja arendustegevuse ning innovatsiooni strateegias 2014–2020" nenditakse kultuuri kestlikkuse olulisust Eesti teaduspoliitika jaoks, kuid konkreetsete tegevusvaldkondadena määratletakse eesti keele, kultuuri ja ajalooga seotud teaduse arendamise vajadust ning eesti kultuuri jaoks oluliste andmearhiivide loomist. Eesti teadus ja selle kaudu üha enam ka õpetamine ülikoolides on aga muutumas ingliskeelseks. Doktorantuuris on see juba valdav ja üha enam avatakse ingliskeelseid magistriõppekavasid. Nii ilmneb taas tuttav vastuolu: üldeesmärgi tasandil deklareeritakse tegevusvaldkondade seost eesti kultuuri põhiseadusliku mõistega, kuid konkreetsete meetmete kirjeldamisel lähtutakse kultuuri kitsast määratlusest. Dokument jätab isegi teoreetiliselt vastamata küsimuse, kuidas peaksid Eesti maksumaksja rahastatud teadustegevuse põhimõtted arendama eesti kultuuri põhiseaduslikus mõttes.

Kultuuri laiemat mõistet avab paremini riiklik strateegia „Säästev Eesti 21". Ka see dokument märgib erinevust termini põhiseaduslikus ja institutsionaliseeritud

loometegevuse tähenduses ning määratleb kultuuri ruumi-metafoori abil, kasutades mõisteid „eesti kultuuriruum“ ja „eestluse eluruum“. „Säästev Eesti 21“ märgib väga õigesti eesti kultuuri funktsiooniks ja eesti kultuuriruumi elujõu näitajaks eesti keele kasutusintensiivsuse erinevates eluvaldkondades, sh argisuhtluses, teaduses, hariduses, seadusloomes, poliitikas, tehnoloogias jne. See viitab eristatud viienda kultuurimõiste kasutusele. Samuti märgib dokument kultuurimälu rikastamise ja uutest teadmistest lähtuva pideva moderniseerimise vajadust ning uute tähenduste, tõlgete ja tõlgenduste tekkimise võimaldamist eesti kultuuriruumis laiemalt, mille tulemus oleks eesti kultuuri mitmekesisuse ja sisemise dialoogilisuse suurendamine, selle reflektsioonivõime arendamine ja uuenemisvõime kiirendamine. Küll aga jääb siin selgusetuks, kuidas on seda võimalik tänapäevases avatud maailmas saavutada. Eesti teadus ja ülikoolid liiguvad pigem eestikeelse kultuuriruumi ingliskeelestamise suunas kui vastupidi.

5.1.3. Eesti kultuur kui väike avatud kultuur

Lisaks vastuolule sõna „kultuur“ eri tähenduste vahel ja sellest lähtuvale ühildamatusele kultuuri käsitlemisel levivad avalikus meedias ja mõningal määral ka poliitilistes dokumentides üsna erinevad arusaamad kultuurist selle sõna viiendas tähenduses. Need erinevused puudutavad kultuuri toimemehhanismide mõistmist, millest omakorda lähtuvad vastandlikud arusaamad selle kohta, mida tuleks teha eesti kultuuri hoidmiseks. Ühelt poolt mõistetakse (rahvus)kultuuri kui midagi välistavat ja suletut, mille hoidmine seisneks väliste mõjude tõrjumises ja protektsionistlikes hoiakutes. Ka dokumendis „Säästev Eesti 21“ on eesti kultuuri korra määratletud kui „eesti traditsioonil ja keelel“ põhinevat ühiskonnaelu korraldust. Tänapäevaste kultuuri uurivate teadustega on paremas kooskõlas teistsugune arusaam, mis käsitab kultuuri mitmesuguste mõjutuste, sh rändest ja avatusest tulenevate, põiminguna. Kultuur on nähtus, mille identiteet põhineb kultuurilistel laenudel ja kultuuritõlgetel (vrd Kotov 2002, Torop 2002).

Lihtsustatult võib öelda, et nende seisukohtade erinevus seisneb kultuuri käsitlemisel avatud või suletud süsteemina. Kui räägime näiteks eesti kirjandusest, teatrist ja muusikast, siis on ilmne, et need on seda huvitavamad, mida edukamalt ja loovamalt toovad need eesti kultuuriväljale rahvusvaheliselt moodsaid žanriuuendusi, käsitlusviise, tehnilisi lahendusi jms. Need on enamasti kõik laenud teistest kultuuridest. Või üks teine näide: 2016. aastal avatud Eesti Rahva Muuseum (ERM) kasutab nüüdisaegset, rahvusvaheliselt levinud eksposits ioonikeelt, mis on väga oluline tegur külastajate ligitõmbamisel. Oleks kummaline väita, et ERM-i ekspositsiooni loomine oleks pidanud „põhinema eesti keelel ja eesti traditsioonilisel elukorraldusel“, või et nüüdisajal läänemaailmas levinud eksposits ioonikeele kasutamine teeks ERM-i vähem eesti kultuuri osaks. Pigem vastupidi, ERM-i roll eesti kultuuris on seda olulisem ja mõjusam, mida nüüdisaegsemat muuseumikeelt ta rakendab.

Sama kultuurilaenudel toimimise põhimõte kehtib ka eesti kultuuri selliste koostisosade nagu liiklus-kultuur või eesti poliitiline kultuur kohta, ning õigupoolest kõikide tegevusvaldkondade kohta, mida me selle sõna laiemas mõttes eesti kultuuriks peame. Ajalooliselt on meile teada ka näiteid suletud kultuuridest, kus kogu tähendusloome on kultuurikogukonna autonoomne omalooming, kuid selline olukord tuleneb geograafilisest isolatsioonist või autoritaarse režiimi omavolist. Loomulikus olekus põhinevad kõik kultuurid laenudel, tõlgetel ja mugandustel teistest kultuuridest. Rahvuskultuuri olemasoluks on vajalikud keel, kollektiivne mälu ja ühised veendumused, kuid ekslikult arvatakse, et nende osised peaksid tulenema kohalikust keelest või traditsioonidest. Vastupidi, eesti rahvuskultuuri idee ise on tõlkelaen saksa romantismist, kuid see ei tee seda õnnestunud omandamise puhul vähem eestilikuks. Samuti ei ole eesti elukorraldus vähem eestilik, kui rakendab läänelikku demokraatiat või kasutab tänapäevastele rahvusvahelistele teadussaavutustele tuginevat meditsiini. Enamik eesti kultuuri täitvatest kollektiivsetest tähendustest ja tähendusloome struktuuridest on laenud teistest kultuuridest ega ole algse päritolu mõttes kuidagi eestilikud. Kui need aga kord eesti kultuuri osaks on saanud, siis töötavad nad eesti kultuuri heaks. Mõned laenud, näiteks saksa laulupidude traditsioon, toetavad Eesti kontekstis rahvuslikku identiteeti jõulisemalt kui oma päritolukultuuris. Kõlab paradoksaalselt, kuid võõraste kollektiivsete tähenduste tõlkimine ja kultuurikeelte omastamine ongi eesti kultuuri hoidmine.

Nii nagu majandusteadlased räägivad Eestist kui väikesest avatud majandusest, võiksime ka eesti kultuurist rääkida kui väikesest avatud kultuurist. Sellele ei ole demokraatliku elukorralduse juures tänapäeva maailmas toimivat alternatiivi. Ajaloolised ja antropoloogilised uurimistööd näitavad, et kultuuridevahelises suhtluses ja rahvusvahelises kokkupuutes ei jää püsima mitte see, kes suudab oma kollektiivsete tähenduste maailma möödunud kujul alles hoida, vaid see, kes suudab võõrast ja teistsugust kiiresti omastada ja selle abil pidevalt teiseneda ning uueneda. Nii nagu iga organism jääb iseendana ellu vaid siis, kui ta keskkonnaga aktiivselt suhestub, selle elemente omastab (näiteks toitudes) ja tarbetut maha jätab, nii võib ka kultuur iseendaks jääda ainult pidevalt teisenedes ja uuenedes. Eesti kultuur ja kõik praegu kasutusel olevad eesti kultuurikeeled on olnud pidevas kontaktis teiste kohalike kultuuridega. Avatud demokraatliku ühiskonna, avatud

piiride, rahvaste rände ja digimeedia ajastul intensiivistuvad kontaktid teiste kultuuridega ning kiirenevad kultuuritõlked. Selle protsessiga kaasaminek nõuab kultuuri tõlkevõimekuse kasvu.

Üks hirm, mis kultuuri avatusega seoses sageli tekib, on seotud kultuurikogukonna ühisosa ja kollektiivse identiteediga. Veel 19. sajandil arvasid teadlased, et iga rahvuskultuuri iseloomustab oma eriline rahvuslik „vaim" või „iseloom". Samuti arvati, et see „vaim" moodustab rahvusliku eneseteadvuse tuumiku ja kui see peaks purunema, kukub rahvuskultuur kokku. Ka 20. sajandi totalitaarsete riikide juhid kartsid, et ideoloogilise doktriini kadumine võib kaasa tuua kogu ühiskonna kokkuvarisemise. Ettekujutus rahvusliku eneseteadvuse tuumikust, tuumikmüüdist või ühisest ideoloogiast on käibel ka meie argitarkuses, kuid suurem osa uurijaid on sellest ideest loobunud. Kultuuri enesemääratlused moodustavad sama heterogeense välja nagu teised kultuuri kollektiivsete tähenduste mustrid. Nende paljusus ja nende võime olla dialoogis teiste kultuuride enesemääratlustega iseloomustab iga kultuuri elujõulisust.

Kultuurikandja vaatenurgast võib öelda, et kultuur on talle ligitõmbav sedavõrd, kuivõrd selle tähendusloome võimalused on piisavalt avarad, et haakuda maailmaga meie ümber. Kultuuri tähendusloome võimaluste potentsiaal peaks selle kandjale tunduma niisugune, et tal on võimalik oma teadvust ükskõik millises suunas arendada ja oma elu seada kõige kõrgemate tänapäevaste standardite kohaselt. Kui kultuuri tähendusloome võimalused vaesuvad, hakkab see tootma piiratud teadvust. Keegi ei soovi oma lastele elu, mis ei seaks eesmärgiks kõige paremat, mida tänapäeva maailmal on pakkuda. Seega võib ütelda, et kultuurikandja vaatenurgast püsib kultuur elus, kuni see tundub talle pakkuvat maailmatasemel teadvust kõigest, mida on vaja eluks nüüdisaegses maailmas. Ning siin tuleb jällegi arvestada sellega, et kultuuri võime niisugusele ootusele vastata peab kasvama sedavõrd, kuivõrd levivad ja paljunevad igapäevased kontaktid teiste kultuuride ja nende elukeskkondadega.

Eesti kultuuri elujõulisust ei iseloomusta tänapäeva avatud maailmas mitte niisugune olukord, kus kõik selle kandjad oleksid ainult ja üksnes eesti kultuuri kandjad, vaid niisugune, kus eesti kultuur oma mitmes kultuuris osalevate liikmete kaudu jõuliselt teiseneb ja areneb. Inimeste suurem mobiilsus, üleilmastumine, digimeedia jne avavad eesti kultuuri uutele mõjudele ja avardavad selle tähendusvälja. Viimasel 25 aastal on muudatused eestlaste eluviisis olnud seetõttu väga ulatuslikud. Kui eesti keele sõnavara poleks vahepeal arenenud ja teised eesti kultuuri tähendusloome vahendid oleksid jäänud piiratuks ainult omaenda traditsioonidega, siis ei saanuks need toimida elukorralduse aluspõhimõtetena tänapäeva Eestis. Eesti keele muutumine piiratud kasutusalaga keeleks ja eesti kultuurikeelte arengu peatumine annaksid tõsise põhjuse eesti kultuuri allakäigu pärast muretseda.

Kokkuvõte

Arutelusid eesti kultuurist kammitsevad kaks probleemi. Esiteks, eesti kultuuri mõistet kasutatakse ühildamatult, ajades sageli eespool eristatud kultuuri mõiste teise ja kolmanda tähenduse (kultuur kitsas mõttes) segi viiendaga (kultuur avaras mõttes). See viib sageli olukorrani, et tegevuste eesmärk deklareeritakse olevat kultuuri hoidmine selle sõna põhiseadluslikus mõttes, kuid konkreetsed abinõud mõjutavad ainult kutselist kunstiloomet või pärimuskultuuri. Eestis puudub tegevuskava põhiseaduses määratletud eesti kultuuri eest hoolitsemiseks.

Teine probleem on eesti kultuuri toimemehhanismide mõistmine, kui me eesti kultuurist selle sõna viiendas tähenduses räägime. Siin kiputakse eesti kultuuri käsitlema millegi suletu ja välistavana ning taandatakse eesti kultuuri säilimise ülesanne tänapäevase maailma avatuse tingimustes kohatul määral protektsionistlikele ja traditsioone hoidvatele meetmetele. Teoreetilisel tasandil lähtub see seisukoht iganenud kultuuriteooriate kasutamisest. Eesti kultuuri käsitlemine laenulise ja avatud nähtusena annab tänapäevaste kultuuriteaduste seisukohalt adekvaatsema võimaluse kavandada meetmeid eesti keele ja kultuuri säilimiseks ning arendamiseks.

Viidatud allikad

Kotov, K. (2002). Polüloogiline Eesti: rahvuslik identiteet ja kultuuri keeled. Kunst.ee. Eesti visuaalkultuuri ajakiri, 1, lk 42–46.

Madise, Ü. (peatoim.) (2012) Eesti Vabariigi Põhiseadus. Kommenteeritud väljaanne. Kolmas, täiendatud väljaanne. Tallinn: Juura.

Mälksoo, L. (2009). Põhiseaduspatriotism – kas ka Eesti jaoks? Vikerkaar, nr 10–11, lk 129–134.

Torop, P. (2002). Polüloogilisus ja multikultuurilisus. Kunst.ee. Eesti visuaalkultuuri ajakiri, 1, lk 36–37.

Viik, T. (2011). Kultuuriline pööre. – Tamm, M. (toim.). Humanitaarteaduste metodoloogia: Uusi väljavaateid. Tallinn: Tallinna Ülikooli Kirjastus, lk 59–79.

Viik, T. (2012). Eesti kultuuri võimatu mõiste. Tuna 2, lk 2–12.

Viik, T. (2013). Kultuur. – Mikser, R. (toim.). Haridusleksikon. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, lk 158–161.

Viik, T. (2016). Kultuurifilosoofia. – Tamm, M. (toim.). Kuidas uurida kultuuri? Kultuuriteaduste metodoloogia. Tallinn: Tallinna Ülikooli Kirjastus, lk 51–84.

5.2. Eesti kultuurikeelte identiteet ja muutumine

Peeter Torop

Sissejuhatus

Kultuur põhineb inimeste suhtlemisel ja peamine suhtlusvahend on inimkeel. Eesti olemisel avatud maailmas on kultuuri seisukohast kaks olulist tahku. Territoriaalse kultuuriruumina asub Eesti kahe mitmekesisuse piiril. Üks mitmekesisus puudutab Eesti kohalikke identiteete ja keeli. Olgu näiteks võrukeelne algkool ja raadiosaated. Teine mitmekesisus puudutab Euroopat. Kuulumine riikide ühendusse on toonud kaasa suurema vajaduse vahendada teisi endale ja ennast teistele, olla tõlkiv ja tõlgendav Eesti. Virtuaalse kultuuriruumina on Eesti osa rahvusvahelisest kultuuriruumist, tegemist on avatud Eestiga avatud maailmas. Kultuuriidentiteedi seisukohast tähendab see kohaliku ja rahvusvahelise kultuuri dialoogi vajadust. Dialoogi raskendavad kultuurikogemuse ja -mälu erinevused. Kultuurikeelte identiteet põhineb keeleoskusel. Avatud maailmas voogab kultuuri uusi tehnoloogilisi võimalusi, teemasid ja väljendusvahendeid. Aga ka uusi väärtushinnanguid.

Oma ja võõra kokkupuutes võib kultuur uueneda, aga selles võib tekkida ka konflikte. Seetõttu on kultuurides eriline koht enesekirjeldusel. Inimarengu aruanne on üks enesekirjelduse viise. Artikli seisukohast on oluline esile tuua 1) kultuurikeelte mõistmise seosed kultuurimälu ja -kogemusega, 2) kultuurikeelte mõistmise raskused oma ja võõra kokkupuudetes, 3) kultuurikeelte vahendamine ning nende seosed trans- ja ristmeedialises keskkonnas ning 4) kultuurikeelte ja kultuuri kirjelduskeelte õpetamise olulisus ning humanitaarhariduse arendamise vajadus kui kestliku ühiskonna probleem.

Kultuuride võime end kirjeldada on universaalne tunnus. Enesekirjelduse võimel põhineb nii dialoogivõime teiste kultuuride kui ka iseenda erinevate osadega. Dialoog enda ja teistega aitab luua kultuuri enesemudelit ehk minapilti. **Kultuur on rikas, kui ta loob ja kasutab enesekirjelduseks võimalikult palju erinevaid keeli, mis muudavad tema minapildi eripalgeliseks. Kultuuri teeb nagu loodusegi rikkaks mitmekesisus.** Kuid kultuuri mitmekesisusse kuulub ka kultuurienesekirjeldust tagavate keelte mitmekesisus. Sidusas kultuuris moodustavad enesekirjelduslikud keeled mitmeastmelise süsteemi. Sel moel tekib seos üksiku ja üldise vahel ning kui üks kirjelduskeel tõlgib nähtavaks mingi kultuurikogemuse, siis see kirjelduskeel on omakorda tõlgitav kõrgema üldistusastmega kirjelduskeelde. Näiteks ekraniseeris režissöör Elmo Nüganen Albert Kivika romaani „Nimed marmortahvlil“ (2002). Esimene hinnang filmile oli poliitiline, sest nii tollane president kui ka peaminister nimetasid seda suurteoseks. Järgmine kirjeldustasand oli võrdlus romaaniga ja uute teemade toomine filmi võrreldes romaaniga. Rahvusvahelisel taustal filmi kirjeldades nähti seost Hollywoodi lahingufilmidega. Ja kõrgeim tasand oli selle filmi kui kunstilise terviku analüüs teiste tollaste eesti filmide taustal. Igal kirjeldustasandil tekkis oma kirjelduskeel. Muidugi on keele mõiste selles arutluses avar ja selle

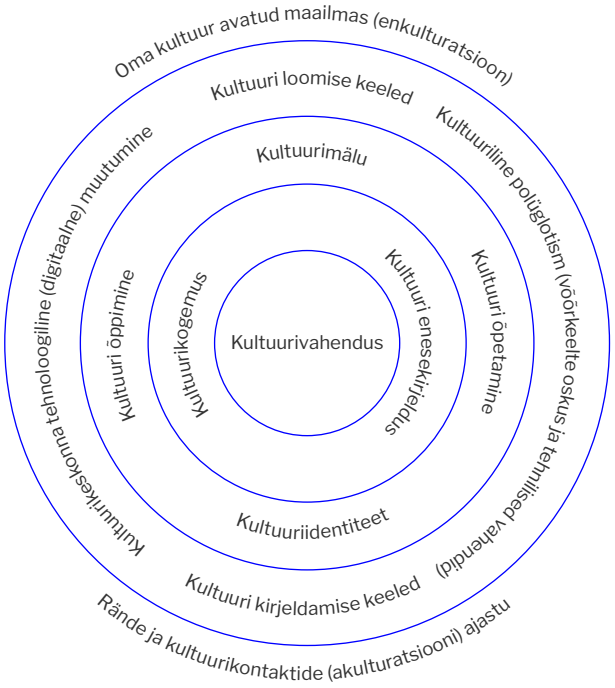
sõna mitmuses kasutamine tähistab lihtsalt loomuliku keele (siinsel juhul eesti keele) erinevaid kasutusviise: argisest kõnekeelest kriitika kaudu erinevate teaduste terminoloogiliste süsteemideni.

Kultuurikeskkonnast tulenevalt oleneb kultuurikogemus peale vahetu elukogemuse ka kultuurilisest mälutehnikast, isikliku ja kollektiivse mäluga ning seega minevikuga ümberkäimise viisist. Teiselt poolt on kultuurikogemus seevastu kultuuriidentiteedi loome ja taju alus. Kui aga käsitleda kultuurikogemust veelgi olemuslikumal tasandil, jõuame kultuurivahenduse (s.t kultuuri vahendatuse) mõisteni. See on inimese ja kollektiivi võime mõista tegelikkust, otsest kogemust selle vahendatuses tavakeelde, erinevatesse kultuurikeeltesse ja -meediumitesse, kirjanduse, filmi, teatri ja kunsti keelde. Nende tinglike kultuurikeelte valdamise tase määrab ära enesekirjelduse, kultuurilise autokommunikatsiooni viisi ja taseme (vt Ojamaa, Torop 2015). Vahetul kultuurikogemusel põhinevast enesekirjeldusest sünnib tasakaal kultuuri omandamise (õppimise) ja valdamise (tarbimise, jagamise, õpetamise) vahel. Ja see tasakaal oleneb omakorda kultuuri loomise ja kultuuri kirjeldamise keelte tasakaalust. Selle tasakaalu mõjutaja on olulisel määral kultuurikeskkonna tehnoloogiline muutumine alates argikultuuri digistumisest (digitelevisioon jms) kuni kultuurilise polüglotismini, millesse kuulub võõrkeelte oskuse kasvu kõrval ka tehnilise kompetentsuse ja digitaalse kirjaoskuse kasv (vt joonis 5.2.1).

Siiski ei saa unustada, et lokaalne identiteediprotsess ja kohanemine oma kultuuriga (enkulturatsioon) toimuvad avatud maailmas ja paratamatult suhestuvad sellega. Üha enam tuleb ka kultuuriprotsessides arvestada nii sisse- kui ka väljarändega, mis omakorda tähendab otsest suhestumist teiste kultuuridega ja paratamatut osalemist akulturatsioonis, vahetus kokkupuutes kultuurierinevustega. **Kultuuri seisukohast on avatud maailmas oluline nii inimeste kui ka tekstide ränne.**

Protsessi seisukohast on kultuur suhtlemise ja vahendamise süsteem. See süsteem on tasakaalus, kui uued sõnumid kultuuris põhinevad ühisel või üheselt mõistetaval kultuurikogemusel. Ühise kogemuse tagamisel on oluline, et sõnalise (verbaalse) info kõrval eksisteeriks ka pildiline (visuaalne) ja sõnalis-pildiline (audiovisuaalne) info. Näiteks on identiteediuurija Anthony Smith jõudnud seisukohale, et sõnalises märgisüsteemis ajalugu vajab pildilise ja sõnalis-pildilise märgisüsteemi tuge ning et kõrvuti toimivad ajalooteaduse, kirjanduse, maalikunsti ja filmikunsti keeled (Smith 2000: 45). Rahvuslik ajalugu koosneb ühelt poolt märgisüsteemide hierarhiast ja teiselt poolt sõnalise, pildilise ning sõnalis-pildilise esituse vahekorrast. On kultuure, kus ajalooline maal või ajalooline film on erinevatel põhjustel olnud väga vähe viljeldud. Kui pildiline märgisüsteem ei kuulu aktiivsesse kultuurikogemusse, siis võib ajaloo visualiseerimine viia ootamatute konfliktideni. Võib öelda, et sõnalises märgisüsteemis tavapärane võib visualiseerituna muutuda vastuvõetamatuks või tekitada šoki.

Joonis 5.2.1. Kultuuri mõistmise väli tänapäeva maailmas

Allikas: autori joonis.

5.2.1. Kultuurikeeled ja kultuurimälu

Üks selline näiteks on toiduainetööstuse liidu rapsiõli reklaamikampaania (2010), mis tekitas konfliktse mittemõistmise (vt joonised 5.2.2 ja 5.2.3).

Trükireklaami saladuse (salapärase väärtuse) teemat toetas teleklipi religioosne muusikaline taust. Mingit muud selgitust reklaamtekst ise sihtrühmale ei pakkunud, seega tekkis paratamatult küsimus, millisele taustsüsteemile eestlaste kultuurimälus reklaam viitab. Eestlaste kultuurikogemuse aktiivsesse ossa kuulub teave rassismiga seotud Ku Klux Klanist ning kapuutsid reklaamil tekitasid kohe assotsiatsioone selle rassistliku liikumise riietumistavaga (vt joonis 5.2.4).

Alles pärast konflikti puhkemist meedias osutati tegelikule ajaloolisele eeskujule, mis oli ühtlasi eeskuju ka Ku Klux Klanile – *semana santa*'le (vt joonis 5.2.5). Hispaanias on see tänini elujõuline traditsioon ja seotud lihavõttepühade rituaalidega. Rituaali tegelaste teravatipulised kapuutsid väljendavad patukahetsust ja kurbust. Kogu Kristuse kannatuste aja on rituaali järgijatel kapuutsid peas. Need võetakse ära alles ülestõusmispühal.

Joonis 5.2.2. „Rapsiõli saladus“ telereklaamina

Tellija Eesti Toiduainetetööstuse Liit. Tootja Kontuur Leo Burnett. TV produktsioon: Rudolf Konimois Film. Režissöör Kaido Veermäe.

Joonis 5.2.3. „Rapsiõli saladus“ trükireklaamina

Tellija Eesti Toiduainetetööstuse Liit. Tootja Kontuur Leo Burnett.

Semana santa traditsioon on tavalisele eestlasele tundmatu ja saladus kui võtmesõna ning religioosne muusika ei suutnud tekitada õigeid seoseid ega takistada seoste tekkimist rassismi teemaga. Mõned näitlikud pealkirjad ajalehtedest: „Toiduliit pani rapsiõli reklaamima salaseltsi Ku Klux Klan esindajad“ (Postimees 3.08.2010), „Rapsiõli reklaami tootnud agentuur: see pole KKK“ (Postimees 4.08.2010), „Rapsiõli reklaam muutub rassismisüüdistuste tõttu“ (Eesti Päevaleht 5.08.2010).

Tegemist on reklaamikampaaniaga, mille saatus iseloomustab hästi pöördelisi aegu. Eesti sattumine avatud maailma tõi kaasa kiired muutused. Kuid kultuuri erinevad kihid muutuvad erineva kiirusega. Kiiresti muutub info tarbimise viis. Rahvusvahelised telekanalid ja veebiväljaanded eeldavad kiiret kohanemist inglise keelega. Igapäevane vajadus vene keele järele kaob. Kuid mälu ei saa nii kiiresti ümber korraldada. Samal ajal suhestub uus teave muu maailma kohta mälus varem talletatuga. Kui aga uus teave eeldab teistsugust kultuurimälu, siis tekib olukord, kus sama asja on võimalik mäletada kahel viisil. Tulemuseks on mitmeti mõistmine või mittemõistmine.

Teine kultuurimäluga seotud näide pärineb 2004. aastast. 1939. aasta Molotovi–Ribbentropi pakt jättis

Joonis 5.2.4. Klu Klux Klani rüü ja kapuuts, mis pärinevad 1920.–1930. aastatest

Allikas: väljaanne prweb.com http://ww1.prweb.com/prfiles/2011/03/08/4739704/KluKluxKlanRobeemail.jpg.

Joonis 5.2.5. *Semana santa* Hispaanias: Kristuse ülestõusmise saladuse teadjad

Allikas: Wikimedia Commons, foto Willtron.

Eesti Nõukogude Liidu mõjualasse ja Teise maailmasõja käigus okupeeris Nõukogude Liit Eesti kaks korda ning üks kord Saksamaa. Eestlasi mobiliseeriti mõlemasse armeesse: kolmandik Teises maailmasõjas võidelnud eestlastest kuulus Punaarmeesse, kaks kolmandikku Saksa armeesse. Punaarmees võidelnud eestlasi tunnustas nõukogude võim. Iseseisvuse taastamine tõi kaasa võimaluse tunnustada ka Saksa armees võidelnud eestlasi. Mõlemal poolel võitlejad olid ajaloo ohvrid ja Eesti riigi ning tema ajaloo seisukohast ei olnud ühed teis-

test paremad ega halvemad. Kuid selleks ajaks hinnati Euroopas kommunismi ja fašismi täiesti erinevalt. Eestil kui väikeriigil oli väga raske oma erilist ajalugu maailmale selgitada. Eestlased ja muud eurooplased mäletasid Teist maailmasõda erinevalt. Maailm oli avatud Eesti, kuid mitte tema lähiajaloo jaoks.

Saksa armees teeninud sõjaveteranide eestvedamisel püstitati ausammas, millel on tekst „Eesti meestele, kes sõdisid 1940–1945 bolševismi vastu ja Eesti iseseisvuse taastamise nimel" ning Eesti Leegioni mundris automaadiga sõdurit kujutav bareljeef. 2004. aasta augustis Lihulas püstitatud sammas oli varem seisnud pisut üle nädala Pärnus ja valitsuse käsul maha võetud. Ka Lihulas võeti sammas valitsuse käsul septembri alguses maha ning oktoobris tagastati see omanikule kohtuotsusega. Nüüd seisab sammas Eesti vabadusvõitluse muuseumis Lagedil (vt joonis 5.2.6).

Joonis 5.2.6. Lihula sammas Lagedil

Allikas: Torop, P. Ajaloo keeled. H. Harro-Loit, M. Tasa (eds). Õpetaja kui kultuurimälu vahendaja. Kultuurilise identiteedi mõtestamise ja tõlgendamise võimalusi. Tartu: Kultuuriteooria tippkeskus, 2012, 21–43.

Kultuurikeelte kontekstis oli tegemist kahe probleemiga. End avatud maailmas esitledes soovis Eesti valitsus vältida muu maailma süüdistusi fašismilembuses. Kuigi tuntud olid president Lennart Mere ütlused fašismi ja bolševismi või natsismi ja kommunismi sarnasusest eestlaste jaoks. Väikerahva ajaloos olid nii Saksamaa kui ka Nõukogude Liit (varem Venemaa) Eesti territooriumi okupeerijad: ühe mündi kaks poolt. Aga oli ka teine probleem. Lihula sammas Saksa mundris Teises maailmasõjas võidelnud eestlaste auks oli lihtsalt selle visuaalne ülekordamine, millest juba aastaid oli ilmunud nii memuaare kui ka ülevaateid. Kuid meedias ei olnud veel harjumuspärane näidata fotosid eestlastest Saksa vormis, teatris ja kinos ei olnud repertuaaris etendusi ega filme, mis oleksid vaatajaid harjutanud Saksa mundri nägemisega eestlaste seljas. Eestis puudus iseseisvuse taastamise tingimustes visuaalse keele kasutamise kogemus oma ajaloo selgitamiseks. Samuti puudus see kogemus valitsusel. Sambal kujutatud sõdur oli stiliseeritud, tema mundril puudus haakrist või SS-i sümbol, vaid krael oli Eesti Leegioni tunnus, Vabadussõja ristilt tuntud käsi mõõgaga, ning käisel Eesti lippu markeeriv embleem (vt joonis 5.2.7).

Joonis 5.2.7. Eesti Leegioni krae- ja käiseembleem ning Vabadussõja rist

Allikas: Torop, P. Ajaloo keeled. H. Harro-Loit, M. Tasa (eds). Õpetaja kui kultuurimälu vahendaja. Kultuurilise identiteedi mõtestamise ja tõlgendamise võimalusi. Tartu: Kultuuriteooria tippkeskus, 2012, 21–43.

Sellest hoolimata hakati meedias sammast natslikuks nimetama. Seega oli konflikti üks põhjusi ajalookeelte puudutamine (vt Torop 2012a). Vähene kultuurikogemus, veel väiksem visuaalne kogemus oma ajaloo mõistmisel ja enesekirjelduse raskused, eriti oma ajaloo eripära selgitamise raskused maailmale, isegi Euroopale, nii valitsuse kui ka massimeedia tasandil – kõik see moodustas suurema osa konflikti põhjustest. Lihula samba mahavõtmisel ja ümberpaigutamisel oli kultuurikogemuse seisukohast ka positiivne pool, sest meedias hakkas ilmuma üha rohkem artikleid ja pildimaterjali nende eestlaste kohta, kelle saatuseks oli viimases sõjas Saksa mundrit kanda. Oma osa on uue ajalookeele juurutamisel ka Mart Laari rikkaliku fotomaterjaliga raamatutel „Eesti Leegion sõnas ja pildis" (2008) ning „Eesti sõdur II maailmasõjas" (2009). Hakkas tööle kultuuri autokommunikatiivne õpetamismehhanism, eestlastele hakati nende ajalugu peale kirjalike tekstide ka piltide abil selgitama. Selle protsessi sõnalis-pildilise jätkumise näide on Elmo Nüganeni lavastatud ajalooline mängufilm „1944" (2015). Filmi tegevus toimub Eestis ja sündmusi käsitletakse nii Vene kui ka Saksa mundris eestlaste pilgu läbi. Režissöör on seda ka lepitusfilmiks nimetanud. Teekond Lihula samba mahavõtmisest filmini „1944" on näide kultuurist kui õppimisprotsessist ja sõnalise, pildilise ning sõnalis-pildilise ajalooseletuse seostest.

5.2.2. Kultuurikeeled ja identiteet

Kultuur ja selle sees olevad erinevad kunstiliigid ning valdkonnad teadvustavad end identiteedi kaudu. Kultuuriline identiteet on sealjuures põimunud sotsiaalse identiteediga. Siiski võib tekkida olukordi, et kultuur ja sotsiaalne tegelikkus satuvad vastuollu. Ühel ajal on kunsti nautimise ja mõistmise jaoks oluline tunda kunstistiile ja näiteks nautida impressionistlike, kubistlike, sürrealistlike ja abstraktsete maalide erinevusi, kuid teisel ajal hakkab kunst oma tinglikkust näitama tegelikkuse piirile ohtlikult lähedal. Hüperrealism näiteks slaidimaalina pakub kummastatud tegelikkust, kuid liikuva pildi ja ekraanide tulek näitusesaalidesse asetab vaataja juba keerukamasse olukorda. Piltide näitamise kõrval hakkavad kunstimuuseumid lugusid jutustama. Peab olema kannatust videod lõpuni vaadata, sest aeg on ruumiga võrdväärne. Igal eksponaadil on oma lugu. Kui neid eksponaate on palju kokku pandud ja kui videokunst vaheldub maalikunstiga, siis võib tähtsaks osutuda ka näituse lugu.

Kuraatorikunst kui näituste kokkupanemise ja lugude jutustamise ning esitamise kunst on muutunud tänapäeva kunsti oluliseks osaks. Näiteks oli 2015. aasta veebruaris-märtsis Tartu kunstimuuseumis kuraatorinäitus „Minu Poola. Mäletamisest ja unustamisest". Näitus koosnes ühest dokumentatsioonist (Varssavi Jeruusalemma avenüüle installatsioonina kunstpalmi ehitamisest), ühest koomiksist (mille autor on Rootsi päritolu ameeriklane ja koomiksi teema holokaust Poola näitel), ühest suurest mustvalgest fotost, ühest õlimaalist (autorid eestlased), ühest installatsioonist (Varssavi poolakeelne nimi süütenöörina) ja kolmest videost (kokku umbes 25 minutit). Lisaks 41-lehekülje-line trükis kuraatoritekstiga eesti ja inglise keeles.

Poolakatelt oli ühes näituseruumis ülisuur foto, ühe koonduslaagri vabastamise hetkel jäädvustatud ja laialt tuntud kroonikakaader okastraadi taga seisvatest vangidest, kuid tehtud taaslavastusena, millelt vaatab vastu lõbus seltskond. Sama ruumi teises seinas oli suur ekraan ja sellel jooksis üle kümne minuti kestev video: poliitiku kõne tühjale mahajäetud staadionile Poolast ja selle juudi kogukonnast ning holokausti tekitatud tühimikust ühiskonnas, süütundest, leppimisest ja unustamisest. See on keeruline lugu, mis nõuab tõsist süvenemist nii sõnalise kui ka sõnalis-pildilise esituse tasandil. Teises ruumis esitati kaht videot, mis juudi kogukonna survel näituselt eemaldati ja meediamaterjalide näitamisega asendati. Ühel neist mängisid alasti inimesed koonduslaagri kunagises gaasikambris kulli ja teises laskis endine vang uuendada koonduslaagris käele tätoveeritud numbrit (vt joonis 5.2.8).

Joonis 5.2.8. Kaader Artur Żmijewski videost „80064"

Allikas: Artur Żmijewski video „80064".

Tegemist oli kuraatorinäitusega, kindla nime all ellu viidud kontseptsiooniga. Näitus peaks olema tervik, mille iga osa saab mõtte tervikuseose kaudu. See tähendab, et iga eksponaadi puhul on tähtis selle funktsioon näituse kontekstis ja see annab võimaluse iga üksikut teost tõlgendada. Juhtus aga, et paari videoteost vaadati eemalt, isegi muuseumis käimata. Neis nähti holokausti mõnitamist, kuid ei tahetud lugeda ega arvestada muuseumisaalis pakutavat infot ega kuraatori koostatud trükist. Keelduti nägemast kunsti. Muuseum pakkus kompromissi näidata neid kaht videot giidi juuresolekul, s.t seletusega. Kohalik juudi kogukond sellega ei nõustunud. Tulemusena asendati videod meediakajastuste ülevaatega. Muuseum ei leidnud võimalust surve all kunsti kunstina näidata ja teda kureeriv kultuuriministeerium ei näinud võimalust tõestada vaatajaskonnale ning üldsusele, et kunst võib olla keeruline ja võõras, kuid sellest hoolimata kanda väga olulist sõnumit. Just traumaatilise mäluga seotud kunstil on tihti korraga valu tekitav, kuid samal ajal ka selgitav ja isegi tervendav mõju.

Üldisel tasandil tuleb nentida, et eesti kultuur ei suutnud kõnealust näitust omaks võtta nii muuseumist, ministeeriumist kui ka meediast tulenevatel põhjustel. Kunsti säilitavad, kaitsvad ja populariseerivad institutsioonid ei suutnud end ega kunsti kaitsta võhikliku rünnaku eest. Igal ühiskonnal on oma traumamälu ja kunsti üks võime on pakkuda traumateraapiat. Kuid seda tihti keerulisel viisil. Et seda mõista, on vaja piisavat kultuurikogemust. Kokkuvõttes eemaldati näituselt mitte ebasünnis kunstiteos, vaid poolakate üht suhtumist holokausti peegeldav teos, osa „Minu Poolast".

Esitatud näide osutab, et avatud maailmas on oluline mitmekesine kultuurikogemus ja võime eristada esteetilist ning sotsiaalset ideoloogilisest. Üks asi on hinnata kunsti sotsiaalset rolli. Teine asi on taandada kunsti olemus sotsiaalsele ja hinnata kunstinäitust väljaspool kunsti. Kolmas asi on tunnistada kunsti, konkreetsel juhul videokunsti, keel üheks võimalikuks kultuurikeeleks ja seega ka üheks võimalikuks elukogemust tõlgendavaks keeleks. Selle keele mõistmine eeldab omakorda analüütilisemat kirjelduskeelt. See on olukord, mis paneb kultuuri enesekirjeldusvõime proovile. Ja see

on näide sellest, kuidas kultuur kui süsteem ei toimi, kui selles ei leidu piisavalt kirjelduskeeli ega nendega seotud oskusi, kui puudub kultuuri eri tasandite sidusus.

Kultuuriprotsessi keskmes olev kultuurivahendus määrab kultuuri tundmise taseme, sest kultuurikogemus hõlmab isiku või kollektiivi võimet tegelikkust ise kirjeldada ja samal ajal olemasolevaid (teiste tehtud) kirjeldusi hoomata. Kultuurikogemusse kuulub ka nõustumisvõime, sallivus. Praegused massilised rahvaste ränded, nii vabatahtlikud kui ka sunniviisilised, ja selle tulemusel tekkivad kultuurikontaktid ei ole midagi uut. Kirjeldatud „Minu Poola" näitus tõestab ilmekalt nõustumisvõime ja sallivuse vajalikkust meie kultuurikogemuses. Siia kõrvale võib asetada optimistlikuma näitena samuti meedias võimendunud eestlaste valulise reaktsiooni Sofi Oksaneni viisile kujutada oma romaanis „Puhastus" (2008) eestlaste traumamälu. Kuid ometi jätkus lugejaid raamatule ning vaatajaid teatri- ja filmiversioonile. Kultuurilises autokommunikatsioonis tekkis eristus faktilise ajaloo ja selle kunstilise kujutamise vahel ning see sai aluseks sallivusele, võõrastava kirjelduskeele omaksvõtmisele.

Arvamise ja analüüsi vahekord kultuuri mõistmisel ning mõtestamisel on kultuurikeelte arengu ja staatuse küsimus. Ühe kultuurinähtuse või kunstiteose paljudest tunnustest just mitteolemuslikest lähtumine ja olemuslike mahavaikimine tõstatab kultuuris küsimuse professionaalsusest ja kutse-eetikast mingi kultuurikeele valdamisel või tõlgendamisel. Avaramas plaanis on see humanitaarteaduste ja -ainete õpetamise ning humanitaarse mõtlemise taseme küsimus, meie kooli ja kõrgkooli staatuse probleem.

5.2.3. Kultuurikeelte tõlkimine kultuuri kirjeldamise keeltesse

Inimarengu seisukohast tänases avatud maailmas on olulised kultuuri sidusus ja püsivus. Mõlemad on tihedalt seotud nii kultuuri sisedialoogi kui ka muu maailmaga suhestumisega. Sisedialoog põhineb kultuuri autokommunikatsioonil, kultuuri võimel enda koostisosi mõtestada. Seega on kultuuri arengu seisukohast oluline, et kultuuri loomise keeled oleksid kultuuri vastuvõtjale arusaadavad. Soovi aru saada võivad tekitada kunstiteosed ise, arusaamisele ja kultuurisuhtlusele kaasa aidata saavad aga tõlgendajad, kultuuri erinevate valdkondade kriitilised hindajad. Selles kultuurivahenduse olulises valdkonnas on aga alati olnud palju probleeme.

Uue meediaga seoses tuleb kohe meelde mõiste „uue meedia kirjaoskus", kuid traditsioonilistes valdkondades püütakse seda alles juurutada. 21. sajandi kirjandus-, kunsti-, muusika-, teatri- ja filmikriitika ühisjoon on Eestis kriitika aluste õpetamise ja õppimise vajaduse tunnistamine. Põhjuseks peetakse ühelt poolt kriitika vähest analüütilist võimekust, arusaamist oma meetoditest, oskust mingi kultuurivaldkonna eripära süvitsi mõista. Teine põhjus on kriitikat avaldavate, seega tagasisidet pakkuvate väljaannete vähenemine ja kriitikute liigne sõltumine väljaannete maitsest ning hoiakutest. Siiski on kõikides kultuurivaldkondades ühine arusaam, et **kultuuri tegemise tase ja tehtu analüüsi tase on omavahel seoses ja mõlemad on kultuuri arengu jaoks olulised** (vt Torop 2012c).

Üks kultuurile kompleksse lähenemise näide on filmitegijate tulevikuvisioon (vt põhjalikumalt Torop 2012b), mis on koondatud dokumenti „Eesti filmi arengusuunad 2012–2020". Dokumendis käsitletakse filmi kui kunsti, filmi kui meelelahutust ja filmi kui majandusharu, mis on omavahel tihedalt seotud ning neljanda punkti alus – film kui identiteet: „Headest filmidest saavad kultuuri tüvitekstid. Nad kehastavad teadvust, mille kaudu inimesed oskavad ühe kultuurilise identiteedi raames üksteisega suhestuda. Sellisel kujul on filmid osa haridusest. Lõpuks on ju oluline seegi, et film võib käivitada diskussiooni, mille käigus vaieldakse selgeks suuremaidki teemasid. (…) Ehkki eesti kultuuriloomes on osaletud nii ladina, saksa, rootsi kui ka vene keeles, on Eesti ilmselt ainus koht maailmas, kus tehakse eestikeelseid filme. See viimane on aga üks olulisemaid aspekte eriti noorte jaoks kohaliku kultuuri „legitimeerimiseks" paljude teiste valikuvõimaluste hulgas."

Filmi osatähtsus identiteedi kujundamisel oleneb ka filmide tõlgendamise viisist ja tasemest. „Eesti filmi arengusuunad 2011–2015" on dokument, milles on väga hästi mõistetud filmikultuuri olemust. Film nagu iga teinegi kunstiliik on kultuuri osa loominguna, kuid looming ei eksisteeri vastuvõtjata ja kinopileti passiivse ostja ning filmi vahele jääb hulk tõlgendustasandeid: filmile ja selle loojatele, vaatajatele või mõlemale suunatud. Tõlgendustasandid moodustavad Eesti filmi tagasisideviisid. Seetõttu on kõnealuses dokumendis käsitletud ka filmiajalugu ja -teadust: „Filmiteaduse toetamine aitab tagada, et uued filmitegijad mõistavad meie ühist ajalugu, et filmikunstnike teadmised ja oskused talletatakse ning et üks filmivaldkonna olulisi tagasisidemehhanisme, filmikriitika, on kõrgel tasemel."

Igas kultuurivaldkonnas jõuame arengust rääkides välja arusaamani, et **uute kultuurikeelte loomine ja innovatsiooni tekitamine peab käima käsikäes uute kultuuri kirjelduskeelte loomisega**. Uute kultuurikeelte teke eeldab ka uute kultuuri kirjelduskeelte teket. Avatud maailmas on mõlema tekkes järjest olulisem digitehnoloogia areng ja sellega seotud osaluskultuur, millega kaasneb isiklikum kultuuritarbimine ning selle vahendamise viisid, näiteks blogide ja sotsiaalmeedia kaudu. Ühtlasi viib see arutlused tihti humanitaarhariduse mitmekesisuse ja kvaliteedi probleemideni.

5.2.4. Uued kultuurikeeled ja kultuuri õpetamine

Filmi põhjal ei kirjutata ainult trükitekste, vaid ka mitmesuguseid sõnalis-pildilisi või multimeediatekste, näiteks filmiblogisid või lühiparoodiaid. Tekkinud on kaks paralleelset mõistet. Nagu kultuuriprotsessidel on kaks suunda, kultuuripoliitika ja institutsioonide kujundatav ning üksikloojate ja loominguliste kollektiivide loovusel ja eneseväljendusel põhinev, nii saab eristada ka transmeedialist ja ristmeedialist kultuurikäsitlust. Transmeedialine kultuurikäsitlus tähendab samade lugude korduvkasutust eri meediumides: romaanist saab film või teatrietendus, koomiks või arvutimäng (vt Torop 2011: 78 jj). Ühest meediumist teise tõlkimine on kultuuriloos tavaline, kuid uue meedia tingimustes saab kõiki selle protsessi tulemusena tekkivaid tekste samal ajal tarbida. Tekib transmeedialine looilm ja selles digitaalne lugemine, milles meediumid üksteist täiendavad ning kultuurikogemust rikastavad.

Sellist lugemist on hea ära kasutada hariduses. See juhib meid ristmeedialise kultuuriprotsessi juurde, mille alus on eri meediumite sihipärane ärakasutamine samade sõnumite toimetamiseks sihtrühmani turunduses, hariduses või poliitikas (vt Saldre, Torop 2012). Nii transmeedia kui ka ristmeedia (mõne autori jaoks need ongi sünonüümid, siin mitte) tehnoloogilised võimalused on universaalsed ja kultuuripiire ületavad. Eesti ristmeedia näitena võib nimetada Rainer Sarneti filmi „Idioot“ (2011) Fjodor Dostojevski samanimelise romaani põhjal, mille turuletoomine algas tutvustamisest nii eesti kui ka vene koolide kirjandusõpetajatele. Sellega kaasnes ka võimalus saada pedagoogiline DVD katkenditega filmist ja tutvuda metoodilise materjaliga koolide jaoks, s.t filmiprojekt oli ühtlasi ka hariduslik projekt.

Kultuuri õpetav funktsioon avaldub neljal põhilisel viisil: 1) tõlkimine ühest meediumist teise, 2) uute või uudsete kultuurikeelte juurutamine, 3) kultuurisündmuse sidumine haridusliku sündmusega turundusprotsessis, 4) kultuurilise kirjaoskuse arendamine. Tõlke puhul ühest meediumist teise muutub väga oluliseks tõlgendamine, sest erinevalt loomulikust keelest ei ole erinevad kultuurikeeled, näiteks sõnaline pildiliseks, üheselt tõlgitavad. Näitena võib nimetada Eesti esimese animeeritud luulekasseti „Must lagi“ („Black ceiling“, 2007), milles seitse animaatorit tõlgendavad seitsme eesti luuletaja üht luuletust. Samal DVD-l kõlavad tekstid suuliselt, osalt ka tõlkes inglise keelde, lisaks on neid tekste võimalik ise lugeda. Siia valdkonda kuuluvad põhimõtteliselt kõik kirjandusteoste filmilinale ja teatrilavadele viimised. „Must lagi“ on ka kultuuri eneseesitluse hea näide teiste kultuuride esindajatele. **Lisaks muude kultuuride vahendamisele oma kultuuri jaoks on üha tähtsam oma kultuuri tõlkimine ja tõlgendamine muu maailma jaoks – nii avatud maailmale tutvumiseks kui ka sellest maailmast rände korras kohalikku kultuurikeskkonda saabujate jaoks**. Visuaalne ja audiovisuaalne vahendamine on kõige kiirem, kuid võib tekitada ka mitmetimõistmisi ja mõistmatust. Pildilise ja sõnalise kultuuritõlgenduse vahekord eeldab regionaalsete (ida-lääs), religioossete (kristlus-islam), hariduslike (maa- või linnainimesed, rohkem või vähem haritud) jms külgede arvestamist. Ühelt poolt vajab see kultuuripoliitilist strateegiat, teadlikku suunda rahvusvähemusrühmadele, aga ka massikultuurilistele harjumustele. Teiselt poolt kergendab kultuuri mõistmist ja sellega kohanemist kultuuri enda seostumine rahvusvahelise kultuurikogemusega.

Uute keelte juurutamise näiteks sobib Martti Helde küüditamisfilm „Risttuules“ (2014), mis ühelt poolt seostub rahvusvaheliselt moodsa aegluse poeetikaga filmis, kuid samal ajal annab sellest teemast väga uudse käsitluse. Kultuurisündmuse kui haridusliku sündmuse näitena võib nimetada juba viidatud Sarneti filmi „Idioot“ toomise avalikkuse ette, samuti Nüganeni lepitusfilmi „1944“. Ka Anton Hansen Tammsaare loomingu põhjal tehtud koomiksitele pühendatud raamat „Teistmoodi Tammsaare“ (2008) oli Tammsaare muuseumi hariduslik projekt.

Kultuurilise kirjaoskuse seisukohast on oluline kogu pidev kriitika, eriti ekstra haridusliku rõhuasetusega kirjutatu. Hariduslik rõhuasetus on kasvav suundumus. Tavameediumitest on see kõige selgemini nähtav filmikunstis (vt Metzger 2007), kuid uue meedia kirjaoskuse teemaga seoses on nüüdseks jõutud digihumanitaaria hariduslike probleemideni (vt Kress 2003, Ho jt. 2011, Messaris 2012).

Kõigi nende näidete puhul on oluline meeles pidada, et kultuurikogemuse analüüs ja kultuuri kirjeldus-keelte loomine on lakanud olemast kitsalt ühe kultuuri probleem. Ühe kultuuri enesekirjeldus seostub teiste kultuuride enesekirjeldustega ja tekib identiteetide suhestumine. Kuid kultuuride sees loob iga kultuurivähemusrühm oma identiteedi ja konstrueerib oma kultuurimälu. Tähtis on teada, kuidas need identiteedid kohanevad põhikultuuriga – kas soodustavad lõimumist või hoopis assimilatsiooni, eraldumist või marginaliseerumist. Vähemusidentiteetide avalik analüüs (ka massimeedias) ja hariduslik mõjutamine on kultuuri tasakaalu ning sisemise dialoogi jaoks oluline tegevus.

Kultuuri tehnoloogiline areng, meediakultuuri veebistumine ja transmeedialiste tekstitüüpide (fänniteksid, paroodiad jms) levik on avatud maailma protsessid ja nendes osalemine loob eelduseid neid ka eesti kultuuri huvides ära kasutada. Kultuurikogemuse uus tahk on sõnumite üheaegne kulgemine erinevates meediumites, täiendussuhted nende vahel ja nende suhete ärakasutamine nii kultuurilises meelelahutuses kui ka hariduses. Kultuuritarbimine on täiendussuhtes osaluskultuuriga.

Kokkuvõte

Artiklis kirjeldatud kultuurikonfliktid on näide vajadusest käsitleda kultuuri selle arengus kui vahendussüsteemi, milles kultuuri loovad ja kultuuri tõlgendavad keeled arenevad käsikäes. **Eesti kultuur vajab enam kultuuri- ja hariduspoliitilist toetust mitte üksnes loovuse tõstmiseks kultuuriloomes, vaid ka tõlgendamises. Tõlgendusprotsessideta, kuhu peaks kuuluma ka eksperdihinnangute tekkimine, ei saa rääkida kultuuri sidususest.** Sidususeta kultuurile on aga iseloomulikud identiteedi- ja mäluhäired. Seega on kultuuri arendamine tõsine sotsiaalne ja majanduslik probleem, täpsemini vajadus. Sest kultuur kui dialoogikeskkond oluliste ühiskondlike probleemide arutamiseks saab alguse ikkagi kultuuri sisemise dialoogi arendamisest. Praegu ei ole Eesti kultuuris valdkonda, kus sisemise dialoogiga oldaks rahul.

Kultuurikeelte areng oleneb loojatest ja neist ei ole Eestis puudus. Eesti kultuur on nii iseseisev kui ka rahvusvaheline oma loomingu poolest. Kuid see kultuur vajab rohkem oma auditooriumi, kultuuritarbijat. Selle tekkimisele saab kaasa aidata kultuurikriitika, kultuurianalüüs kõige erinevamates vormides, mis toimib ühtlasi kultuurihariduse ja -kasvatusena. Sümptomaatiline rahulolematus kriitilise tagasisidega eri valdkondades on märk, et Eesti kultuuril jääb vahel puudu võimekusest end mõista, end iseendale arusaadavaks teha. Sellega kaasneb võimetus eristada kvaliteeti.

Veebikeskkonna tõttu on segunenud professionaalne ja amatöörlik kriitiline mõte, mis nõrgestab nii kultuurikeelte kui ka kultuuri kirjelduskeelte kvaliteeti. Igale ühiskonnale on ohtlik liigne massikultuuristumine, nende inimeste kadumine, kes suudaksid toimida ekspertidena või selliste analüütikutena, kes oskavad teha kvalitatiivseid eristusi. Kultuurikeelte identiteedi ja dünaamika suund Eestis oleneb kultuuri- ja haridus-poliitika tahtest ning võimest toetada kultuuriidentiteeti. Kultuuriidentiteet nagu iga identiteet põhineb enese mõistmisel. Ennast mõistvana saab ta olla valmis teisi mõistma ja nendega dialoogi astuma. Suhtlema avatud maailmaga.

Viidatud allikad

Drubek-Meyer, N., Izvolov, N., Mann, J. (2008). Critical editions of films in digital formats. *Studies in Russian and Soviet Cinema*, Vol. 2, No. 2, pp. 205–216.

Ho, Caroline M. L., Anderson, K. T., Leong, A. P. (eds.) (2011). *Transforming Literacies and Language. Multimodality and Literacy in the New Media Age*. London, New York: Continuum.

Kress, G. (2003). *Literacy in the New Media Age*. London, New York: Routledge.

Messaris, P. (2012). Visual „Literacy" in the Digital Age. *The Review of Communication,* Vol. 12, No. 2, 101–117.

Metzger, S. A. (2007). Pedagogy and the historical feature film:Toward historical literacy. *Film & History: An Interdisciplinary Journal of Film and Television*, Vol. 37, No. 2, pp. 67–75.

Ojamaa, M., Torop, P. (2015). Transmediality of cultural autocommunication. *International Journal of Cultural Studies*, Vol. 18, No. 1, pp. 61–78.

Saldre, M., Torop, P. (2012). Transmedia space. – Ibrus, I., Carlos, A. Scolari (eds.). *Crossmedia Innovations: Texts, Markets, Institutions*. Frankfurt am Main, Berlin et al.: Peter Lang, pp. 25–44.

Smith, A. (2000). Images of the Nation: Cinema, Art and National Identity. – Mette Hjort and Scott MacKenzie (eds.), *Cinema and Nation*. London: Routledge, 45–59.

Torop, P. (2011). Tõlge ja kultuur. Tallinn–Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

Torop, P. (2012a). Ajaloo keeled. – Harro-Loit, H., Tasa, M. (toim.). Õpetaja kui kultuurimälu vahendaja. Kultuurilise identiteedi mõtestamise ja tõlgendamise võimalusi. Tartu: Kultuuriteooria tippkeskus, 21–43.

Torop, P. (2012b). Rahvusfilm ja kultuur. Akadeemia, kd 24, nr 9, lk 1539–1554.

Torop, P. (2012c). Kultuuriajakirjandus ja/kui kultuuri jätkusuutlikkus. Teater. Muusika. Kino, nr 4, 134–138.

5.3. Mälukultuuri avanemine

Eneken Laanes

Sissejuhatus

2000. aastate keskel esilinastusid vähem kui aastase vahega kaks olulist dokumentaalfilmi Eesti ajaloost, Raimo Jõeranna „Sinimäed“ ja Imbi Paju „Tõrjutud mälestused“. Esimene neist räägib Sinimägede lahingust Saksa poolel võidelnud eesti sõjamehe loo kaudu, teine naiste kogemustest Nõukogude vangilaagris režissööri ema ja tädi mälestuste põhjal, kelle NKVD vahistas vaevalt täisealistena ja saatis Siberisse. Mõlemad on huvitavad ja hästi tehtud filmid, kuid nende vastuvõtt ja rahvusvaheline edu on olnud täiesti erinev. „Sinimäed“ sai esilinastumise järel küll sooja vastuvõtu osaliseks, kuid hilisemate aastate jooksul on film kultuuriliselt radarilt suuresti kadunud. „Tõrjutud mälestusi“ saatis tohutult emotsionaalne vastuvõtt ja sellest filmist sai kiiresti Eesti ajaloo esinduslugu, mida on meie keerulise mineviku tutvustamiseks näidatud erinevatel rahvusvahelistel foorumitel kõikvõimalikest kultuurifestivalidest kuni linastusteni Euroopa Parlamendis. Nende filmide erinev käekäik näitlikustab väga hästi muutusi Teise maailmasõja ja Nõukogude okupatsiooni mälestamisel Eesti mälukultuuris viimase 25 aasta jooksul.

Iseseisvuse taastanud Eesti mälukultuur on olnud suunatud väljapoole, Eesti ajaloo tutvustamisele rahvusvahelisel areenil, ja küsib selle suundumuse põhjuste järele. Artiklis on vaadeldud, mida on Eesti ajaloost viimastel kümnenditel mälestatud ja kuidas seda on tehtud, erilist tähelepanu on pööratud küsimusele, kuidas on mälukultuuri teemad ja mälestamise vormid selle aja jooksul muutunud.

1990. aastatel mälestati Nõukogude okupatsiooni ja repressioone rahvusliku vastupanuna, võtmata arvesse mälukultuuri rahvusteülest konteksti. Viimasel kümnendil aga on Eesti mälukultuur oluliselt avanenud üleilmsetele arengutele. Keskendudes viimase kümnendi kõige edukamatele mäluteostele – Imbi Paju filmile „Tõrjutud mälestused“, Martti Helde filmile „Ristituules“ ja Kristina Normani videokunstile – on artiklis uuritud, milliseid kultuurideüleseid mäluvorme need teosed kasutavad Eesti ajaloost rääkimiseks ja kuidas on mineviku mälestamine aidanud kaasa inimõigustega seotud probleemide teadvustamisele tänapäeval.

5.3.1. Rahvusvaheline surve ja suunatus väljapoole

Mineviku mälestamine on alati seotud oleviku ja tulevikuga. Valikud, mida minevikust mälestada ja kuidas seda teha, aitavad mõtestada olevikku ning seada tulevikusihte. Üleminekuühiskondades peetakse minevikuga tegelemist tähtsaks ka varasema ühiskonnakorra pärandi hindamisel, ebaõigluse ja kannatuste moraalsel heastamisel ning varasemate ühiskondlike vastan-

duste tasandamisel. 1990. aastate alguse Eestis olid sellised elulised poliitilist ja kultuurilist edasiminekut takistavad kogemused, mis vajasid lahtirääkimist ja moraalseid hinnanguid, ennekõike stalinistlikud repressioonid, 1941. ja 1949. aastate massiküüditamised, kui ligikaudu 30 000 inimest viidi sunniviisiliselt Venemaale, sõja- ja inimsusevastased kuriteod Eesti pinnal Teise maailmasõja ajal, inimeste massiline sunnitud lahkumine kodumaalt sõja lõpus ehk suur põgenemine lääne ning kohanemine ja koostöö nõukogude korraga. Kuigi laialt on levinud arusaam, nagu oleks teadmine neist 20. sajandi teise poole Eesti ajaloo tahkudest nõukogude ajal mitteametlikus mälus alati olemas olnud, vajasid need teemad mitte ainult avalikustamist, vaid siiski ka põhjalikku uurimist ja laialdast teavitustööd. Sellist mälutööd peetakse oluliseks üleminekuühiskonna sidususe tagamisel: keeruliste kogemuste lahtirääkimine ja nende avalik mäletamine peaks seadma paika uue ühiskonna moraalsed mõõdupuud, korvama ohvrite kannatused, parandama haavu ja lepitama neid ühiskonnakihte, kes asusid eelneva ühiskonnakorra tingimustes vastandlikel positsioonidel.

Mälutööd peetakse oluliseks ühiskonna enda heaolu seisukohalt, kuid iseseisvuse taastanud Eesti ja laiemalt Balti mälukultuuri on 1990. aastate algusest iseloomustanud suunatus väljapoole, rahvusvahelisele areenile. Olulisemaks kui okupatsiooni, repressioonide ja inimsusvastaste kuritegude igakülgset uurimist ning mäletamist kohapeal, on peetud Eesti ajaloo seletamist Eestist väljapoole. Viimaste kümnendite mälukultuuris on olnud valdav tunne, et läänes ei mõisteta meie ajalugu piisavalt ja seetõttu peame tegema kõik nii poliitilisel kui ka kultuurilisel tasandil, et valgustada selle üksikasju ning erilist staatust.

See on oluliselt pärssinud valusate koostöö ja kohanemisega seotud mäluküsimuste avatud arutelu Eestis. Suuresti on lähtutud arusaamast, et siin saavad nagunii kõik inimesed aru, mis Teise maailmasõja ajal ja järel Eestis toimus, ja eiratud nii minevikukogemuste kui ka mäletamisviiside riigisiseseid erinevusi. Just ajaloo ja eriti Teise maailmasõja sündmuste erinevat tõlgendust peetakse sageli üheks olulisemaks lõimumist takistavaks probleemiks Eestis. Veelgi enam, on ka usutud, et Eesti vajab üht lugu oma ajaloost, mida väljaspool tutvustada, ja seetõttu nõrgestaks mineviku ning selle erinevate tõlgenduste üle vaidlemine rahvusvaheliselt meie positsiooni.

Iseseisvuse taastanud Eesti mälukultuuri suunatusel väljapoole on olnud kaks peamist põhjust: nõukogudejärgne areng Venemaal ja suured muutused üleilmses mälukultuuris. Kuigi Venemaa mõistis Molotovi–Ribbentropi pakti hukka juba 1989. aastal, on Balti riikide okupeerimise tunnistamisel ja hukkamõistul olnud seal vaid vahelduv edu. Veelgi olulisem on aga see, et Venemaa pole siiani riigi tasandil tegelenud stalinistlike repressioonide uurimise, hukkamõistu ega mäletamisega (Etkind 2013). See on üks põhjusi, miks Balti riikides arvati, et ajaloolise tõe jaluleseadmiseks tuleb teha selgitustööd välismaal. Venemaa on viimase 25 aasta jooksul korduvalt eitanud Eesti okupeerimist, seetõttu keskendus 1990. aastate Eesti mälukultuur nende minevikutahkude rõhutamisele, mis andsid tunnistust vastupanust nõukogude korrale 1940. aastatel, seega eestlaste võitlusele Nõukogude Liidu vastu Saksa sõjaväe koosseisus ja metsavendade tegevusele Teise maailmasõja järel. Eeldati, et kui õnnestub üheselt selgeks teha, et eestlased võitlesid relvaga nõukogude korra vastu, on kõigile ilmne, et see ei olnud siin teretulnud ja tegemist oli vägivaldse annekteerimisega.

Kuigi 1980. aastate lõpus algas mineviku tabuteemadega tegelemine ennekõike stalinistlike repressioonide, küüditamiste ja vangilaagrite avalikustamisest, siis võib 1990. aastate mälukultuuri kesksеteks teemadeks pidada siiski eestlaste kangelaslikku võitlust oma riigi ja rahvuse eest Saksa sõjaväes ning metsavendadena. 1980. aastate lõpu mälutöö keskmes oligi küüditamine, mis sai kiiresti ka õigusliku hinnangu, kuid juba 1990. aastate keskpaigas kurtsid represseeritud, et selleks ajaks oli avalik huvi nende vastu suuresti lahtunud (Anepaio 2003). Kuigi Eesti mälu-uurijad on seostanud seda uue riigi ülesehitamise vajaduse ja tulevikueesmärkidega Euroopa Liidu ning NATO suunal, oli kindlasti oma osa ka vajadusel üle rõhutada nii poliitiliselt kui ka kultuuriliselt sõjalise vastupanu fakte rahvusvahelise tunnustuse otsimiseks.

Eesti 1990. aastate mälukultuuri suunatust väljapoole mõjutasid aga oluliselt ka üleilmsed arengusuunad rahvusteüleses mälukultuuris. Iseseisvuse taastamine ja sellele järgnenud ajalookogemuse ümbermõtestamine langes laias laastus kokku murranguliste muutustega rahvusteüleses mälukultuuris. Euroopas ja Põhja-Ameerikas asendusid varasemad modernistlikud tuleviku-utoopiad ja progressiusk 20. sajandi ajalooliste katastroofide mäletamisega, eriti mis puudutab Teise maailmasõja kogemust. Vahetult pärast Teist maailmasõda pühenduti kogu Euroopas ülesehitustööle, pööramata suuremat ühiskondlikku tähelepanu sõja ajal toime pandud inimsusevastastele kuritegudele, kuid alates 1960.–1970. aastatest tõusis ilmasõja mäletamise keskmesse natside hävitustöö Euroopa juutide kallal.

Järgnevatel aastakümnetel leidis holokausti mäletamine laia kultuurilise kandepinna ka väljaspool Euroopat ja Põhja-Ameerikat. 1990. aastate alguseks oli holokaustimälust kujunenud rahvusteülene mälu. Daniel Levy ja Natan Sznaider (2006), kes nimetavad holokaustimälu kosmopoliitseks mäluks, on näidanud, kuidas alates 1990. aastatest on paljud riigid sunnitud avanema ja suhestama oma rahvuslikku mälu selle kogemusega, hoolimata sellest, kas riik oli holokaustiga otseselt seotud või mitte. Lisaks sellele on holokaustist saanud üleilmne mäluimperatiiv, mõõdupuu, mis peab aitama vastu seista genotsiidile ja inimõiguste rikku-

misele nüüdisajal. Holokaustimälu muutumine üleilmseks mõõdupuuks tähendas ka, et selle abil sai rääkida teistestki vägivaldsetest ajaloosündmustest mujal maailmas. Michael Rothberg (2009) on näidanud, kuidas orjanduse-mälu USA-s ja Euroopa kolonialismi ajalugu hakati üha enam teadvustama just võrdluses ja võistluses holokaustimäluga.

1990. aastate alguses tähendasid need arengusuunad Balti riikide jaoks, et tekkis rahvusvaheline poliitiline ja kultuuriline ootus lõimida holokaustimälu Eesti kujunemises olevasse rahvuslikku mällu ja seda mitte ainult üleilmse mäluimperatiivi, inimõiguste väärtustamise mõttes. Eesti kuulus nende maade hulka, mis olid otseselt seotud holokausti kuritegudega: 1941. aastal tapeti Eestis kõik siia jäänud juudid ja Saksa okupatsiooni ajal asus siin mitu natside koonduslaagrit, kus surid balti, saksa, tšehhi jt juudid. Surve tegeleda oma ajaloo selle tahuga tuli Eestile mõnevõrra ootamatult mitte ainult seetõttu, et stalinistlike repressioonide uurimine tundus palju pakilisem, vaid sellegipärast, et hoolimata Nõukogude fašismivastasest propagandast, oli natside inimsusvastaste kuritegude genotsiidilik, spetsiifiliselt juutide vastu suunatud tahk Nõukogude Liidus maha vaikitud. Eestis puudus usaldusväärne teave holokausti kohalikust ulatusest ja olemusest, millele mälukultuur oleks saanud toetuda. Nii iseloomustabki 1990. aastate Eesti mälukultuuri loidus kohaliku holokaustikogemuse mäletamisel (Pettai 2011).

Eesti raskused holokausti teemaga tegelemisel olid seotud ka asjaoluga, et see läks otseselt vastuollu Saksa sõjaväes võidelnud eestlaste pühitsemisega riikliku iseseisvumise eest võidelnud kangelasteks. Soovides tunnustada neid, kes pidasid lootusetut võitlust vaba Eesti eest ja maksid hiljem selle eest kallilt nõukogude repressioonide tõttu, ei tahetud mälukultuuri tasandil tunnistada, et mõned Saksa vägedes võidelnud sõdurid olid olnud seotud sõja- ja inimsusvastaste kuritegudega.

Selliste mälukultuuriliste valikutega pani Eesti end kahvlisse. Ühest küljest sooviti avaneda lääne suunas ja leida rahvusvahelist tunnustust Eesti ajaloo eripära sellele osale, mis puudutas Saksa sõjaväes võidelnute eesmärke ja ideaale, kuid teisest küljest ei arvestatud, et Saksa sõjaväe heroiseerimine oli ja on rahvusteülese mälukultuuri kontekstis mõeldamatu. Eestis usuti 1990. aastatel siiralt võimalusse selgitada rahvusvahelisele üldsusele, et Saksa sõjaväes sõdinud eesti mehed võitlesid vaid Eesti riigi iseseisvuse eest ja neil polnud natsidega mingit pistmist. Sellest usust on kantud ka Raimo Jõeranna film „Sinimäed“, mida üleilmse mälukultuuri seisukohalt on raske mõista.

Viimastest kümnenditest leiab näiteid, et rahvusvahelise mälukultuuri surve Eesti omale ilmneb just seoses Saksa sõjaväes võidelnud sõduritega. Mõelgem näiteks kas või Simon Wiesenthali keskuse kriitikale eesti natsikurjategijate vähese vastutusele võtmise pärast või Saksa väes võidelnud sõduritele 2004. aastal Lihulas püstitatud ja rahvusvahelist kriitikat pälvinud monumendile, mille Eesti valitsus lasi eemaldada. Mitu mälupoliitika uurijat on pidanud ka 1998. aastal president Lennart Mere algatusel inimsusvastaste kuritegude uurimise Eesti rahvusvahelise komisjoni moodustamist positiivseks katseks tulla toime rahvusvahelise survega tegeleda sõja- ja inimsusvastaste kuritegudega neid täpselt uurides ning neist laialdaselt teavitades.

5.3.2. Uued mäluvormid: üksikisikute kannatused ja traumad

Üleilmsed arengusuunad, mis mõjutasid ka Eesti mälukultuuri, ei piirdu vaid holokausti teemaga. Holokausti esiletõusu tõttu muutus mitte ainult see, mida minevikust mäletati – inimsusvastased kuriteod sõja kangelastegude asemel –, vaid ka see, kuidas neid mäletati. Alates 20. sajandi lõpust on läänemaailm keskendunud mineviku mäletamisel mitte kollektiivsetele kangelastegudele, vaid üksikisikute kannatustele. Mälukultuuris asub sõjakangelase või kangelasliku vastupanuvõitleja asemele süütu ohver, sageli tsiviilelanik, kes sattus sõja, repressioonide ja sundrännete keerisesse juhuslikult. Ajaloosündmusi hakati mäletama psühholoogilise trauma võtmes, pöörates tähelepanu selle, kuidas tulla toime vägivaldsete sündmuste järelmõjuga inimeste elule.

Antropoloogid Didier Fassin ja Richard Rechtman (2009) on näidanud, et trauma esiletõus ei olnud seotud vaid psühhiaatria edenemisega, mis võimaldas nüüd diagnoosida varem tähelepanuta jäänud nähtusi. Pigem andis psühhiaatria nime nähtusele, mis oli kerkinud ajalookultuuri keskpunkti ajaloolise arengu tõttu. Trauma esiletõus oli ühest küljest seotud Vietnami sõja veteranide psühholoogiliste probleemide tunnistamisega USA-s ja teisest küljest võitlusega naiste õiguste eest 1970. aastatel. Valdavaks sai trauma paradigma ajaloolise vägivalla mõtestamisel aga 1990. aastatel seoses holokausti ohvrite tunnistustega, mida oli hakatud aktiivselt koguma alates 1980. aastatest täiesti uue meediumi – videotunnistuste abil (silmapaistvamad algatused selles vallas on olnud Fortunoffi videoarhiivi loomine Yale'i ülikooli juures 1982. aastal ning Steven Spielbergi filmi- ja videoarhiiv USA holokaustimuuseumi juures). Praeguseks on traumast saanud mäluvorm, kultuurikeel, mille abil on võimalik rääkida vägivaldsetest ajaloosündmustest kogu maailmas ja mis on rahvusvaheliselt arusaadav.

Mis on mäluvorm? Mälu-uurijad rõhutavad, et me ei saa rääkida minevikust ükskõik kuidas. Me saame kasutada vaid neid kultuurivorme, mis on teatud ajaloolises

ja kultuurilises kontekstis käepärast. Ann Rigney (2005) on näidanud, et isegi kui eri inimrühmade ajalugu on alati unikaalne, on mäluvormid ja mäletamise tehnoloogia sageli sarnased, kultuurideülesed, neid laenatakse üksteiselt ja taaskasutatakse. Rahvusteülese mälu uurijad ongi viimastel aastatel huvitunud sellest, kuidas mäluvormid kultuuride vahel rändavad ja kuidas ühes ajaloolises kontekstis kujunenud vorme kasutatakse hoopis erineva mineviku mäletamiseks.

1990. aastate Eestis, mis keskendus vastupanuvõitlusele, ei olnud kohta psühholoogilistel traumadel. Kuigi mälukultuuris on olnud tähtis roll üksikisikute elulugudel, ei kasuta need küüditamise ja vangilaagrikogemuse mõtestamiseks trauma sõnavara. Elulugude uurijad on täheldanud, et küüditatud kasutavad oma kogemustest jutustamiseks traditsioonilisi autobiograafilisi vorme. Seepärast on 1990. aastate küüditamis- ja vangilaagrimälestused sagedamini lood ellujäämisest ning vastupidamisest kui psühholoogilistest kannatustest.

5.3.3. Repressioonide trauma: Imbi Paju „Tõrjutud mälestused“

Suur muutus Eesti mälukultuuris toimus 2000. aastate keskel. Märk sellest oli Imbi Paju dokumentaalfilm ja raamat „Tõrjutud mälestused“ (2005). Kui Soomes esilinastunud filmi näidati esimest korda Eestis, kutsus see esile suure emotsionaalse vastukaja väljapaistvate kultuurikriitikute ja ka laiema publiku hulgas, justkui oleks küüditamisest ning Nõukogude vangilaagritest räägitud esimest korda. Jäi mulje, et pärast pea kaks aastakümmet kestnud tegelemist repressioonide kogemusega õnnestus alles sellel filmil näidata nende mõju inimeste elule.

Millest siis selline emotsionaalne vastuvõtt? Paju film erines varasematest nõukogude sunnitöölaagrite mälestustest mitmes mõttes. Kõigepealt oli see väga isiklik lugu režissööri emast ja tädist. 1948. aastal võttis NKVD nad noorte tüdrukutena kinni kahtlustatuna metsavendade aitamises ja saatis vangilaagrisse Arhangelski oblastis. Kuid see film on ka ja võib-olla ennekõike režissöörist endast, sest räägib vanemate jutustamata loo mõjust järeltulevatele põlvedele. Paju alustab filmi nii:

> „Lapsepõlves ma ärkasin tihti selle peale, et mu ema nägi luupainajalikke unenägusid ja hüüdis unes appi. Tema unenägude õudused olid Stalini sunnitöölaagrid ja tema elu ohustavad Nõukogude sõdurid. Neis unenägudes ei pääsenud ta kunagi tagasi oma ema juurde. Need unenäod viisid mind lapsena häireseisundisse. Selle loo stsenaarium hakkaski minus kujunema juba lapsepõlves. Sunnitöölaagrid ja surmalaagrid tulid minu alateadvusesse ema unenägude kaudu.“

Joonis 5.3.1. Imbi Paju filmi „Tõrjutud mälestused“ plakat

Allikas: Fantaasiafilmi, Allfilm, 2005.

Paju räägib filmis vangilaagri kogemusest ja selle mõjust teisele põlvkonnale psühholoogilise trauma vaatepunktist. Mälu-uurijad nimetavad sellist mälu järelmäluks (Hirsch 1999). Järelmälu on vägivaldse ajaloosündmuse üleelanute laste suhe oma vanemate kogemusega, mida nad tunnevad vaid jutustatud lugude ja nähtud piltide kaudu, kuid mis on nii võimas, et saab osaks nende mälust. Film „Tõrjutud mälestused“ esindab järelmälu, sest kirjeldab teise põlvkonna esindaja retke minevikku, püüab saada selgust loos, mida esimene põlvkond ei taha mäletada – asjaolu, mida on filmis korduvalt rõhutatud.

Teiseks oli Paju film uudne, sest see räägib küüditamisest ja nõukogude vangilaagritest naiste soolise kogemuse kaudu ja käsitleb seksuaalse alanduse ning vägivalla küsimust riikliku terrori kontekstis. 1990. aastate mälukultuur keskendus vastupanuvõitlusele ja seega suuresti meeste kogemustele Saksa sõjaväes või metsavendadena. Kuigi naiste kogemus oleks võinud olla esindatud küüditamise mälus, sest küüditatute hulgas oli rohkem naisi kui mehi ja rohkem naisi jäi ellu, kuid tulenevalt teema tundlikkusest ei leia

küüditatute mälestustes kuigi palju tunnistusi seksuaalsest vägivallast. Ka filmis ümbritseb teemat suuresti vaikus. Peategelased keelduvad sellel teemal otseselt rääkimast, seetõttu intervjueerib autor teisi naisi ja koostab teatud mõttes arhiivi nende saatusekaaslaste tunnistustest.

Kolmandaks, võrreldes varasemate repressioonide kogemuse kajastustega teatris, kirjanduses ja filmis torkab Paju filmi puhul silma selle teadlik suunatus rahvusvahelisele publikule. Filmi kaastootjad olid Soome filmitegijad ja see esilinastus Soomes. Ka Paju raamat „Tõrjutud mälestused" ilmus kõigepealt soome keeles. Jutustamaks stalinistlike repressioonide lugu rahvusvahelisel areenil, kasutab Paju keelt – psühholoogilise trauma vaatepunkti –, mis on üleilmses mälukultuuris üldarusaadav. Eestis pälvis film nii emotsionaalse vastukaja, sest Paju käsitles stalinistlikke repressioone siinses kontekstis täiesti uuel viisil. Selle filmi ja raamatuga algas uus ajastu ja avanemine küüditamise ning laagrikogemuse, aga võib-olla ka kogu nõukogude aja mäletamises, mis sidus need võrreldes varasemaga palju tihedamalt üleilmse rahvusteülese mälukultuuriga.

Kuigi filmis puuduvad igasugused viited holokaustile, tabas üks esimesi arvustajaid otsemaid filmi seose üleilmse mälukultuuriga. Kõneka pealkirjaga arvustuses „Nii hilja valmis siis Eesti esimene holokaustidokk!" kirjutab Jürgen Rooste (2005): „Moodsa dokfilmikunsti ajaloovalla *lingua franca* on kindlasti holokaustifilmindus, lausa omaette žanr … toda head keelt, millega õukonda, suurde ilma akadeemilisse või siis vähemasti avalikku, üldkasutatavasse ruumi pääseks, räägivad siin veel vähesed." Kriitik märkab, et film kasutab holokausti mäletamise kontekstis kujunenud mäluvorme, rääkimaks Eesti ajaloost. Alates 2000. aastate keskpaigast ongi stalinistlike repressioonide ja nendega seotud sundrännete mäletamine Eestis põimunud rahvusteülese mälukultuuriga ning keskendub peamiselt naiste ja laste psühholoogilistele traumadele riikliku vägivalla kontekstis. Teosed, mis kasutavad sarnaseid mäluvorme ning keskenduvad naiste ja laste psühholoogilistele kannatustele stalinistlike repressioonide ajal, on Leelo Tungla „Seltsimees laps" (2008) ja „Samet ja saepuru" (2009) ning eesti taustaga soome kirjaniku Sofi Oksaneni romaan „Puhastus" (2008, e.k 2009).

5.3.4. Nõukogude holokaust: Martti Helde „Risttuules"

Otseselt nähtavad on kultuurideülesed mäluvormid viimaste aastate ühes kõige edukamas mäluteemalises teoses, noore režissööri Martti Helde filmis „Risttuules" (2014). Film jutustab noore eesti naise ja tema perekonna küüditamise loo, kasutades selleks filmimeediumile võõrast, nn elavate piltide tehnikat. Film koosneb rohkem kui tosinast elavast pildist, mis kujutavad küüditamisloo erinevaid etappe (vt joonis 5.3.2). Elavaid pilte saadab peategelase kaadritagune kirjade vormis jutustus oma kogemustest. Need kunstilised valikud teevad filmi emotsionaalselt mõjusaks ja on pälvinud rahvusvaheliselt suurt tähelepanu ning tunnustust.

Joonis 5.3.2. Foto Martti Helde filmist „Risttuules" (Allfilm, 2014)

Allikas: foto autor Mardo Männimägi.

Kuid filmi edu põhjus ei ole vaid õnnestunud kunstilised valikud. Nagu „Tõrjutud mälestused", on ka „Risttuules" teadlikult suunatud rahvusvahelisele vaatajaskonnale ja tehtud üleilmse mälukultuuri kontekstis, selle traditsioone ning tavasid arvesse võttes. See keskendub süütute ohvrite psühholoogilistele traumadele, mille on tinginud seksuaalne vägivald ja lapse kaotus. „Risttuules" aga viitab palju otsesemalt sellele rahvusteülesele holokausti mälukultuurile, mille raames lugu on jutustatud. Film kasutab kujundeid ja ikonograafilisi motiive holokausti mälukultuurist, nagu aja peatumise motiiv, mis on filmis edasi antud elavate piltide abil, või vangistatute ja hukatute jalanõude hunnik, mis on selgesti äratuntav pilt holokausti visuaalkultuuris.

Film viitab holokaustile otsesõnu lõputiitrites, kus on kirjas: „Film on pühendatud kõigile nõukogude holokausti ohvritele." Siinkohal võiks küsida, millised on režissööri eesmärgid sellise viite lisamisel filmi lõppu? Ühest küljest püüab Helde ilmselt avada rahvusvaheliselt vähemtuntud ajaloosündmuse tähendust, võrreldes seda paljude jaoks tuttavama ja režissööri arvates sarnase juhtumiga. Filmi linastusel 2015. aasta mais selgitas Helde, et kaalus viite eemaldamist pärast filmi pooleaastast ringlemist erinevatel festivalidel, kuid loobus sellest filmi Prantsuse levitaja õhutusel, sest levitaja arvates ei suudaks prantsuse vaataja seda ilma niisuguse viiteta konteksti asetada ega mõista. Nagu juba öeldud, on holokaustimälust saanud orientiir, mille abil mõista ka teiste ajaloosündmuste tähendust. Viidet aga võib pidada ka kahe ajaloosündmuse võrdlemiseks ja võrdsustamiseks, mis on rahvusvaheliselt paljudele vas-

tuvõetamatu. Filmi „Risttuules“ vastuvõtt erinevates auditooriumides ongi tegelikult näidanud just seda. Teatud publiku jaoks on viide holokaustile vajalik, sest aitab ajaloolise tausta mõttes võõrast lugu konteksti asetada, kuid on ka vaatajaid, kes on üdini liigutatud kunstiliselt nii kõrgel tasemel mälufilmist, kuid kelle jaoks on see küsitava viitega holokaustile maitsetult politiseeritud. Sellest mitmetisest vastuvõtust oleks õppida ka Eesti mälupoliitikal ja mälukultuuril laiemalt.

Alates Euroopa Liidu laienemisest ida suunal on Ida-Euroopa ajalooline kogemus leidnud Euroopa tasandil suurema kõlapinna. Ida-Euroopa riikide hääl on kostnud tugevamini Euroopa poliitilises foorumites ja on tehtud mitu katset, et taotleda Nõukogude repressioonide hukkamõistmist. Maria Mälksoo (2014) on näidanud, et Ida-Euroopa riikide algatused kasutavad tegelikult holokaustimälu malli ja püüavad otsida tunnustust oma ajaloole universaalsetes inimsusvastaste kuritegude hukkamõistu terminites. Nõukogude repressioonide ja holokausti võrdlemisel ja võrdsustamisel võivad olla nii poliitilisel, nagu nägime „Risttuules“ puhul, kui ka kultuurilisel tasandil erinevad tagajärjed. Tulenevalt juutidevastase genotsiidi tööstuslikust olemusest on alates 20. sajandi lõpukümnenditest holokausti mäletatud kui mitte millegagi võrreldavat sündmust. Seetõttu mõjuvad eemaletõukavalt niisugused kõrvutused ja eriti püüded teisi kogemusi holokaustiga moraalselt võrdsustada. Igasugused võrdlused on rahvusvaheliselt aktsepteeritavad üksnes võttes arvesse ajaloolise konteksti eripära.

Paralleelselt kasvava teadlikkusega rahvusteülesest holokaustimälust ja selle vormidest on Eestis üha rohkem tegeldud ka kohaliku holokaustikogemuse uurimise ja teavitustööga. 2013. aastal avas ajaloomuuseum väliekspositsiooni Klooga koonduslaagri mälestuspaigas. Mäluinstituudi uurijad on pidevalt selgitanud kohalikku holokaustikogemust peale teaduslike publikatsioonide ka intervjuudes eesti ajakirjandusele. Samuti on viimastel aastatel rahvusvahelisel holokausti ohvrite mälestuspäeval 26. jaanuaril alati kajastatud ka natside kuritegusid Eestis ja kohalike juutide saatust.

5.3.5. Kui mäletamine jõuab ringiga tagasi koju

Senine põgus ülevaade iseseisvuse taastanud Eesti mälukultuurist ja keerukatest rahvusteemadest näitab, et Teise maailmasõja ja Nõukogude repressioonide mäletamisel on viimase veerandsajandi jooksul toimunud suur muutus. Muutunud on nii mäluvorm kui ka kesksed teemad. Mälukultuuri kese on liikunud Saksa sõjaväes võidelnutelt ja metsavendade vastupanuvõitluselt küüditamise ning repressioonide põhjustatud kannatustele. Meeste kogemuse kõrvale ja asemele on tõusnud naiste eriomased kogemused, mida mäletatakse mitte vastupanu, vaid psühholoogilise trauma võtmes. Kõige rohkem tähelepanu pälvinud lugusid ei ole enam jutustanud ajaloosündmustes osalenute, vaid nende teise ja kolmanda põlvkonna lapsed ning lapselapsed, kes tunnevad end kodus üleilmses mälukultuuris ja oskavad rääkida Eesti ajaloost avatult selle kultuuri keeles.

Küll aga pole muutunud mälukultuuri suunatus väljapoole. Viimase tosina aasta tunnustatuimad mäluteemalised kunstiteosed on teadlikult suunatud mitte Eesti, vaid rahvusvahelisele publikule. Kuid siiski toimivad need ka kohalikus kultuuris ja mõjutavad Eesti elavate inimeste kultuurimälu. Nii ongi huvitav küsida, mis juhtub siis, kui väljapoole suunatud lood jõuavad pärast rahvusvahelist edu ja heakskiitu koju tagasi? Mis juhtub siis, kui lood, mis on räägitud üleilmse mälukultuuri keeles, tuleb tagasi kohalikku konteksti tõlkida?

Mitme väljapoole suunatud teose käekäik Eestis ei ole alati olnud probleemitu. Markantseim näide on kindlasti arutelu, mis puhkes 2010. aastal Sofi Oksaneni romaani „Puhastus“ ümber. Vaidlus ise oli erakordne, täites nädalate viisi suuremate päevalehtede arvamuskülgi. Kirjandusteose kohta mõneti kummaliselt oli ühiskondliku arutelu keskmes küsimus romaanis loodud ajaloopildi tõetruudusest. „Puhastus“ on romaan, mille on kirjutanud eesti taustaga, kuid välismaal sündinud ja seega kultuuri piiridel asuv autor. Eesti ajalugu on selles valitud kontekstiks, milles jutustada universaalset lugu naistevastasest seksuaalsest vägivallast riikliku vägivalla tingimustes, keskendudes seejuures psühholoogilistele traumadele.

Hoolimata romaani universaalsetest püüdlustest, tervitasid Eestis paljud seda kui teost, mis lõpuks ometi seletab lahti Eesti ajaloo rahvusvahelisele lugejale. Raamatu igasugustest küsitavustest tähtsam näis selle rahvusvaheline edu ja tähelepanu, mida see tõmbas Eesti minevikule. Vaidluse vastaspool seadis aga romaanis loodud ajaloopildi kahtluse alla. Sellele heideti ette liiga lihtsustavat mustvalget käsitlust, kus süüdlaste ja ohvrite rollid on jaotatud rahvusliku kuuluvuse järgi.

Romaani „Puhastus“ ümber puhkenud arutelu näitas, et mälutöö, sealhulgas kunstiteoste abil tehtava mälutöö, eesmärk ei saa olla ainult Eesti loo rääkimine väljaspool Eestist, nagu on olnud valdav viimase 25 aasta jooksul. Mälutöö mõte on ennekõike erinevate ajaloomälude vaagimine ühe kultuuri sees. Rahvusvaheline surve eesti mälukultuurile tekitas vajaduse rääkida sellest palju ja arusaadavalt väljapoole, toetudes ettekujutusele ühest ja ainuõigest loost, mida levitada. Nii on mälu küsimusi seostatud identiteedipõhise julgeoleku ja psühholoogilise kaitse küsimustega (Mälksoo 2015). Tegelikult on nii ühiskonna ja kultuuri sidususe kui ka julgeoleku seisukohalt oluline lahti rääkida inimeste erinevad kogemused, ja seega ka nende erinev mälu, Eesti ühiskonna ja kultuuri siseselt ning Eestis elavate erinevate rahvusrühmad vahel.

Kuigi on tervitatav, et viimasel kümnendil on eesti mälukultuur mitmekesistunud ja selle rõhk nihkunud varem alaesindatud teemadele, näiteks naiste ja laste kogemused ning nende psühholoogilised kannatused, teeb ettevaatlikuks see, kuidas need lood on tõstetud rahvusliku mälu kilbile ja riiklikult levitatud kui ainsaid ning kõige tüüpilisemaid lood Eesti ajaloost. See, kuidas naistevastane seksuaalne vägivald on vaid kümne aasta jooksul varasemast vaikusest tõusnud Nõukogude repressioonide ja sundrännete kõige tüüpilisemaks kogemuseks, ei ole põhjendatud. Mälu-uurijad on juhtinud tähelepanu sellele, et keskendumine ohvrite kannatustele kollektiivsel tasandil on tihti mõeldud varjutama neid keerulisi ajalootahke, mida ei taheta mäletada. Eestis on kindlasti sellised varju jäänud küsimused kohanemine ja koostöö Nõukogude režiimiga ning eestlaste osalus inimsusvastastes kuritegudes Teise maailmasõja ajal ja järel.

Ühe väljapoole suunatud loo jutustamise vajadus on viimase kahekümne viie aasta jooksul varjutanud aga ka ajalooliste kogemuste mitmekesisuse erinevate kultuuriliste kogukondade lõikes nüüdisaegses Eestis. Hoolimata olulisest tööst, mida sellised mäluteemadega tegelevad loojad nagu Merle Karusoo või Kristina Norman on teinud eestivenelaste Teise maailmasõjaga seotud mälu teadvustamisel ja avalikkuse ette toomisel, näis 2007. aasta kevadel pronkssõduri konflikti käigus ilmsiks tulnud ajaloomälude erinevus tulevat suurele osale ühiskonnast siiski täieliku üllatusena. Eesti mälukultuuri suureks vajakajäämiseks on olnud ja jääb kultuurimälu mitmekesistamine erinevate rahvuslike ning kultuuriliste kogukondade mäluga.

5.3.6. Eesti kultuurimälu ja inimõigused nüüdisajal: Kristina Normani videokunst

Eelnev ülevaade näitas, kuidas viimase kümnendi mälukultuur on kasutanud Eesti minevikust rääkimiseks ajaloolisi võrdlusi, ennekõike paralleeli holokaustiga. Teistsugusest avanemisest annavad märku aga kõrvutused, mille eesmärk ei ole Eesti ajaloo tutvustamine, vaid mis kasutavad seda selleks, et tõmmata tähelepanu inimõiguste olukorrale ja poliitilise vägivalla kogemustele nüüdisajal. Parim näide selles vallas on Kristina Normani videokunst. Selle käsitluse teemast lähtuvalt on siinkohal keskendutud vaid ühele tema teosele „Ühisel pinnal".

Nagu mitu teist Normani viimaste aastate videoteost, on ka see üles ehitatud ajalooliste võrdluste põhimõttel. 2013. aastal valminud teos asetab kõrvuti 1944.

Joonis 5.3.3. Kaader Kristina Normani videoteosest „Ühisel pinnal"

Joonis 5.3.4. Kaader Kristina Normani videoteosest „Ühisel pinnal"

aastal üle mere Rootsi pagenud eestlaste lood praeguste asüülitaotlejate kogemustega Eestis, 2013. aastal veel varjupaigataotlejate vastuvõtukeskuses Illukal. Normani teised kaks kõrvutuse põhimõttele ülesehitatud teost on „0,8 ruutmeetrit" (2012) ja „Raudkaar" (2014). Toetudes eesti rahvuslikus mälus olulisel kohal olevatele Teise maailmasõja aegsete põgenike mälestustele, püüab Norman võrdleva esituse kaudu tekitada empaatiat ka nüüdisaegsete pagulaste vastu, kes 2013. aastal, enne suure põgenikekriisi algust Euroopas, said Eesti ühiskonnas väga vähe tähelepanu.

Videoteoses põimitud tunnistustes meenutavad eakad rootsieestlased heldinult neile osaks saanud hoolitsevat vastuvõttu Rootsis. Nad räägivad külalislahkusest, mis on seotud inimeste põhivajadustega, toidu, elamistingimuste ja tervisega. Kõige liigutavam on ehk ühe paadipõgeniku lugu sellest, kuidas pärast rasket difteeriat ja enne haiglast vabanemist pesi haigla õde ära tema juuksed, ilma kohustuseta, pelgast inimlikust hoolitsusest. Pagulaste kogemused Eestis on aga hoopis teistsugused. Neil ei ole kelleltki küsida, kuidas riikliku abiraha eest söönuks saada või veekatkestuse ajal vastuvõtukeskuses juua, süüa teha või end pesta. Varjupaigataotlejate läbielamised annavad tunnistust riiklikust hoolimatusest ja pagulaselu psühholoogilistest probleemidest. Eestirootslaste Teise maailmasõja aegsete ja praeguste põgenike kogemuste erinevust ning ebasümmeetrilist tunnustamist Eesti ühiskonnas rõhu-

tab Normani töös asjaolu, et esimesed saavad kõnelda enda nimel ja näoga (vt joonis 5.3.3), teised jäävad aga turvalisuse kaalutlustel anonüümseiks ja räägivad oma lugu, selg ees (vt joonis 5.3.4).

„Ühisel pinnal" kasutab ajaloolisi kõrvutusi, kuid mitte selleks, et neid kogemusi võrdsustada. Ajalooliste kontekstide võrdlemise asemel keskendub Norman nende kogemuste sarnasusele, mis puudutavad inimeste põhivajadusi, nagu toit, joogivesi ja peavari. Töös põimitud tunnistused tõmbavad tähelepanu vägivaldsete ajaloosündmuste laastavale mõjule ja külalislahkuse turgutavale rollile pagulaste olukorras. Oma ajalooliste võrdlustega kujutab Normani teos uut suundumust Eesti mälukultuuris. See ei ole suunatud Eesti ajaloo tutvustamisele välismaal. Pigem kasutatakse rahvuslikku mälu siin võrdlusalusena, et tõmmata tähelepanu poliitilise vägivalla ja inimõiguste probleemidele nüüdisajal. Normani teosed näitavad, kuidas kultuurimälu küsimused ületavad tänapäeval rahvuste ja riikide piire ning kuidas vaid avatud mäletamisega on võimalik tekitada dialoog mälu teemal.

Kokkuvõte

Artiklis selgitati Eesti mälukultuuri olulisemaid muutusi viimase 25 aasta jooksul, toetudes mõnele kõige silmapaistvamale ja rahvusvaheliselt edukamale filmile ning kunstiteosele. 1990. aastatel mäletati Nõukogude okupatsiooni ja repressioone rahvusliku mälu võtmes, keskendudes kangelaslikule vastupanule ja seega Saksa sõjaväes võidelnud meeste ning metsavendade kogemusele. Viimasel kümnendil aga on Eesti mälukultuur tegelenud rohkem üksikisikute, sageli naiste kogetud repressioonide ja nendest tingitud psühholoogiliste kannatustega. Artiklis on seletatud seda üleilmsete arengusuundadega rahvusteüleses mälukultuuris, kus muutunud mäluvormid on suunanud tähelepanu vastupanuvõitluselt vägivaldse ajaloo järelmõjudele inimeste elus. Samuti on artiklis näidatud, et viimasel kümnendil on Teise maailmasõja mäletamine Eesti üha rohkem seotud inimõiguste teadvustamisega nüüdisajal.

Viidatud allikad

Anepaio, T. (2003). Eesti mäletab?! Repressiooniteema retseptsioon eesti ühiskonnas. Kõresaar, E., Anepaio, T., Mälu kui kultuuritegur. Etnoloogilisi perspektiive, 206–230. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

Etkind, A. (2013). *Warped Mourning: Stories of the Undead in the Land of the Unburied*. Stanford: Stanford University Press.

Fassin, D., Rechtman, R. (2009). *The Empire of Trauma: An Inquiry Into the Condition of Victimhood.* Princeton, Oxford: Princeton University Press.

Hirsch, M. (1999). Projected Memory: Holocaust Photographs in Personal and Public Fantacy. Bal, M., Crew, J., Spitzer, L. (eds.), *Acts of Memory: Cultural Recall in the Present*, 3–23. Hanover, HN: University Press of New England.

Levy, D., Sznaider, N. (2006). *Holocaust and the Memory In the Global Age*. Philadelphia: Temple University Press.

Mälksoo, M. (2015). Mäluseadused ja julgeolek. Vikerkaar, 10–11, 120–129.

Mälksoo, M. (2014). Criminalizing Communism: Transnational Mnemopolitics in Europe. *International Political Sociology* 8, 82–99.

Pettai, E-C. (2011). Establishing „Holocaust Memory. – A Comparison of Estonia and Latvia". Rathkolb, O., Sooman, I. (eds.), *Geschichtspolitik im erweiterten Ostseeraum und ihre aktuellen Symptome – Historical Memory Culture in the Enlarged Baltic Sea Region and its Symptoms Today*, 159–173. Göttingen: V&R unipress, Wien: Vienna University Press.

Rigney, A. (2005). Plenitude, Scarcity and the Circulation of Cultural Memory. *Journal of European Studies*, 35 (1), 11–28.

Rooste, J. (2005). Nii hilja valmis siis Eesti esimene holokaustidokk! Sirp, 14.11.

Rothberg, M. (2009). *Multidirectional Memory: Remembering the Holocaust in the Age of Decolonization*. Stanford, California: Stanford University Press.

5.4. Eesti digikultuuri poliitika rahvusvahelises ruumis: areng ja kitsaskohad

Indrek Ibrus

Sissejuhatus

Eestit peetakse digielukorralduse edulooks – ennekõike on eeskujulik ja tunnustatud avalike e-teenuste taristu. Sellele kuvandile on ehitatud muudki: „digist" on saanud Eesti välispoliitiline visiitkaart. Eesmärki hoida Eesti uuendajapositsiooni e-valitsuse ja digiteenuste vallas toetavad kõik poliitilised jõud. Ent kui eesliitele „digi-" liita sõna „kultuur", muutub olukord vastuokslikumaks. Digitaalsed kultuurivormid või -teenused ei ole riiklike digipoliitika eesmärkide seas esmased. Võrreldes eeskujudega mujal Euroopas, on saavutusi või eesrindlikke algatusi vähe. Selge aga on, et avalike teenuste ja eraettevõtluse areng selles valdkonnas on eesti kultuuri kestlikkuse seisukohast väga tähtis. Ühelt poolt oleneb sellest välismõjudele vastukaalu pakkumise võime, teiselt poolt moodustab just digikultuur hargmaise Eesti alustaristu ehk tagab eestikeelse kultuuri kättesaadavuse kõikjal maailmas.

Selles artiklis on keskendutud eesti kultuuriteenuste digimisele ja selle poliitilisele juhtimisele. Esitatud on kolm konkreetsemat küsimust. Mis on iseloomustanud seniseid digitaalsete kultuuriteenuste valdkondlikke poliitikaeesmärke ja kas nende elluviimine on õnnestunud? Mida kultuuri jaoks laiemalt tähendab valdkonnas suurenenud poliitiline rõhuasetus ettevõtlusele ja ekspordile, kas need rõhuasetused on olnud tulemuslikud? Mida tähendab osalus interneti avatud turgudel Eesti kultuurile? Nendele küsimustele vastamiseks on siin artiklis alustatud arutelu, mis on digitaalne kultuur ja miks peaks olema tähtis sellest riigi arengu analüüsimisel rääkida.

5.4.1. Digitaalne kultuur – võimalused ja algatused Eestis

Bittideks ja baitideks muundatud kultuuril on eripärane võime olla sünteesiv, seostada erinevaid esitusviise: tekste, pilte, helisid jm. See loob võimalused uut laadi multimodaalseteks, transmediaalseteks jms väljendusvormideks, mis rikastavad kultuuri väljendusvahendeid (Ibrus, Ojamaa 2014). Teiseks on üle võrguplatvormide omavahel sidestatud kultuuriteenustel nii kultuuri sisemiselt sidustav kui ka „lugejaid" võimestav potentsiaal: igaüks saab valida oma loo ja teemade järgnevuse (Landow 1992). Kolmandaks kaasneb digikultuuriga võimalus aktiivsemaks osaluskultuuriks: kasvab igaühe võimalus kultuuri loomises ja korraldamises kaasa lüüa, millest omakorda tulenevad uued kultuuri ühisloome või -tarbimise viisid (Jenkins jt 2013). Neljandaks toetab digitehnoloogia kultuuri rahvusvahelistumist: internet on üleilmne ja seetõttu on seda ka loome-, levi- ja tarbimisprotsessid. Need soosivad suhtlust üle seniste

kultuuripiiride, kultuuri suuremat avatust ja kultuurivahetuse kiirenemist. Viiendaks lubavad hiljuti avanenud võimalused virtuaal- või liitreaalsuse rakenduste abil keskkonda teistmoodi tajuda, alternatiivreaalsuses uusi elamusi kogeda. Kuuendaks iseloomustab digikultuuri andmebaasiline ülesehitus, võime koondada ja filtreerida suuri andmemahte: avardada ligipääsu kultuurivaramule (Manovich 2012). Seitsmendaks on digikultuurile omased uued enesekohase kommunikatsiooni võimalused: üksikisikute või institutsioonide võimalused kasutada näiteks sotsiaalmeedia vahendeid enesekuvandi loomeks ja esitlemiseks, interneti võime toetada nišši-identiteete toetavate, sageli hajali paiknevate virtuaalkogukondade sündi. Kaheksandaks kaasneb digikultuuriga uudne võimalus mitmesuguste kultuuritarbimisega seotud andmete kogumiseks: kultuuri ja selle kasutusviise kirjeldatakse üha detailsemalt ja üha automatiseeritumalt, kogutakse hiiglaslikke andmeid kultuurikäitumise, -eelistuste jms kohta. Seetõttu teavad kultuuriteenuste osutajad kasutajate kohta üha enam ja see omakorda mõjutab nii nende teenuste arengut (mis on kellele ja mis alustel kättesaadav), kui selle kaudu ka kõiki digikultuuri eelnevalt nimetatud avaldumisvorme.

Kõigi nende võimaluste ristamine tähendab kultuurile uutmoodi arengudünaamikat ja seejuures nii uusi riske kui ka võimalusi. Riskid on peamiselt seotud kultuuri kasutusandmete kogumisega, sellest tingitud ohud privaatsusele ja valikuvõimaluste kitsenemine, kui algoritmid hakkavad kogutud andmete põhjal kasutajate kultuurimenüüd rohkem suunama. Võimaluste puhul on oluline kultuuri rikastumine uute vormidega, kultuurivaldkondade tihedam lõimumine ja seega orgaanilisem areng, kuid samal ajal ka kultuuridünaamika kiirenemine nii infovahetuse kiirenemise kui ka juurdepääsetavuse ja osalusvõimaluste paranemise toel.

Tuleb rõhutada, et digikultuuri kui eraldiseisvat valdkonda on keeruline eristada seotud sotsiaalmajanduslikust taustast. Digikultuuri vormide esiletõus on seotud infoühiskonna üldisema arenguga, mida märksõnadena iseloomustavad üleilmastumine, individualiseerumine, neoliberaalse ideoloogia võidukäik, infoteenuste valitsev roll majanduses ja kõigi eluvaldkondade „meediastumine“ (Hjarvard 2013). Kõige eelnevaga on seotud ka loomemajanduse valdkondlike poliitikameetmete võidukäik. Digikultuuris osalemine võib tähendada nii üksikisikule avanevaid võimalusi maailmaturgudel tegutseda (tarbijatena, teenuste osutajate või toodete pakkujatena) kui ka vajadust riskidega ise hakkama saada. **Infoühiskonna kultuuriturud on üleilmsed, mis tähendab avatud väikeriigile, et omakultuur ja kodanike ootused muutuvad väliskeskkonna teisenemise tõttu ning seepärast on ka poliitika kujundajatel vaja selle keskkonna kujundamisel aktiivselt osaleda – nii riigisiseselt kui ka rahvusvaheliselt.**

Allpool on lühidalt analüüsitud, millised on Eestis digikultuuri silmatorkavaimad ilmingud. Sealjuures ei keskenduta n-ö antropoloogilisele vaatele ehk digitaalses keskkonnas osalemisele kui kultuurilisele tegevusele, vaid käsitletakse kunstiliste ambitsioonidega ja kultuuri kajastamise ning kultuurimaterjalide korraldamisega seotud tegevust.

Kultuuripärand. Eestis on mõnevõrra digitud analoogvormides sündinud kultuuripärandit. Mahte on keeruline kokku arvutada, kuid 2012. aastal tehtud arvutuse kohaselt on digitud vaid murdosa kogu pärandist (arvestades mitmesuguse tegevuse piiratud mahte, ei ole olukord nelja aastaga märkimisväärselt muutunud). Mõningaid pärandiliike on digitud rohkem (kogu fotopärandist 29%), teisi vähem (filmipärandist 2%). Saavutustest võib esile tõsta näiteks rahvusraamatukogu trükisõna digiarhiivi Digar (digar.ee), Eesti filmi andmebaasi (efis.ee), aga ka fotopärandi metaandmete kogumist mängustavat rakendust Ajapaik (ajapaik.ee). Suurema ettevõtmisena on arenemas muuseumide veebivärav MuIS (muis.ee) ja paljude mäluasutuste andmekogusid koondav otsikeskkond E-varamu (e-varamu.ee).

Kunstid. Kujutava kunsti süsteemist välja kasvanud nn uue meedia kunsti on Eestis viljeletud 1990. aastatest, tuntumad nimed on Mare Tralla ja Timo Toots. Viimase teos „Memopol-II“, mis kriitilises võtmes käsitles Eesti e-riigi kogutavaid andmeid kodanike kohta, võitis 2012. aastal selle kunstivaldkonna rahvusvahelise suurauhinna Prix Ars Electronica. Teistes kunstivaldkondades on olukord vastuokslikum: muusikat, kirjandust ja filme toodetakse tänapäeval valdavalt digitaalses vormis, kuid enamasti ei ole see toonud kaasa muud kui lihtsama tootmisprotsessi ja kiirema levi. Vaid muusika puhul saab osutada kultuuri peavoolus kanda kinnitanud elektroonilise muusika žanritele. Üldisemalt on aga neis nn sisutööstusvaldkondades digiteerumine ennekõike turukorraldusliku tähendusega: see on võimaldanud väljakujunenud valdkondades teistsuguseid levi- ja tarbimisviise, uut laadi ärimudeleid ja muutunud sissetulekuid ning seetõttu mõjutanud väga tugevalt nende valdkondade toimealuseid. Siin tuleb silmas pidada ka interneti üleilmastavat mõju: levitamiseks kasutatakse tihtipeale rahvusvahelisi platvorme, näiteks Spotify, Amazon või Netflix, mis tähendab, et lõplik kontroll levi, tarbimise ja tulude kujunemise üle on minemas üha enam Eestist välja. Samal ajal suureneb seetõttu, ennekõike muusika valdkonnas, tasapisi ka eksporditulu nii otsetuluna platvormidelt, nagu iTunes, Spotify või YouTube, kui sedakaudu, et neil platvormidel on tutvustav roll: need võimaldavad välispublikul Eesti artiste avastada.

Kunstide kohta tuleb ka märkida, et juba mitu aastat on haridusprogrammide toel oodatud ka suuremat nn multi- või ristmeedialiste kunstialgatuste (näiteks audiovisuaalkunstide kasutamine mobiilide asukohapõhistes liitreaalsusrakendustes, kunstiliste ambitsioonidega videomängud jms) ehk digikultuurile päriselt omaste uute kunstivormide esilekerkimist. Suunatud

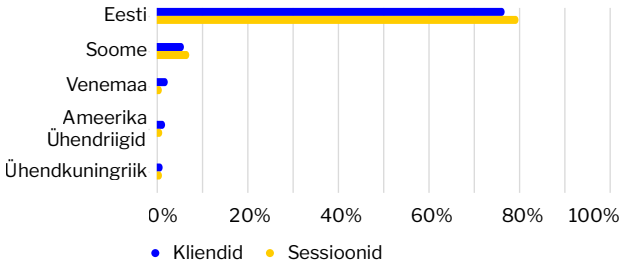
tugiprogrammide puudumise tõttu pole aga suuremate tulemusteni jõutud. **Eestis puudub digikultuuri valdkonnas riigi toetatav arenduskeskus, mis vanematel valdkondadel on olemas** (Eesti Filmi Sihtasutus, Eesti Arhitektuurikeskus, Eesti Disainikeskus, Eesti Teatri Agentuur jt). Sellistest, just digikultuuri uuenduslike vormide arengut toetavatest institutsioonidest on Euroopast positiivseid näiteid. Tuntumate seas võib nimetada Ühendkuningriigi fondi NESTA, Taani interaktiivse meedia tugiagentuuri Interactive Denmark, Prantsuse filmi ja teletootmise sektori arengut toetav CNC, mis toetab ka interaktiivse kunsti, meedia ja videomängude projekte ning koordineerib kogu valdkonda.

Meedia. Meedia digiteerumisel on Eestis olukord võrdlemisi hea. Enamik tootmisprotsessist on digitaalne, ajalehtede, raadiokanalite ja peamiste telekanalite sisu saab jälgida internetis, järelvaadatavad on ka kõigi peamiste tele- ja raadiokanalite saated. Väga liberaalse järelvaadatavuse strateegiaga Eesti Rahvusringhääling (ERR) annab silmad ette enamikule Euroopa telekanaleist. Saadete internetist otse- ja järelvaatamise võimalus ei ole tähtis üksnes elanikele täiendavate tarbimisvõimaluste pakkumisel, vaid on toiminud hästi ka Eesti ja tema välis- ehk diasporaakogukondade sidekanalina (vt joonis 5.4.1). Piiratud eelarvega pakub ERR veebiplatvormidel rikkaliku sisu, mis on seda silmapaistvam, et kindlat ülesannet pole seadusandja selles küsimuses ERR-ile veel andnud. Eesti Rahvusringhäälingu seadus on digitehnoloogiaid silmas pidades aegunud, samuti riigi eelarvest rahastatud kultuurimeedia-institutsioonide ülejäänud pealisülesanded. Põhjendatud on küsimus, kas meedia digiteerumisega kaasnevat meediasisu seostamisvõimalust arvestades on endiselt vaja näiteks ERR-i ja sihtasutust Kultuurileht eraldi hoida, kui nende teenustel on digiajastul üha selgem ühisosa ja need toetavad üksteist.

Erameedia puhul tuleb tõdeda, et ennekõike ajalehtedest välja kasvanud tänapäevased ristmeediakontsernid on samuti olnud tegusad uuendajad. Võrgulevi tõi kauaks kaasa sissetulekute kriisi, kuid värskemate uuenduste mõjul on valmisolek võrgusisu eest maksta tarbijate seas viimastel aastatel suurenenud. Eesti elanike võrgumeedia kasutust valitsevad kaks suurt kodumaist kontserni – Ekspress Grupp ja Eesti Meedia – kelle portaalid võtavad suurema osa siinsest *online*-reklaami turust. Samal ajal jätkub reklaamiturul majanduskriisiga alanud kriis: kuigi *online*-reklaam on kasvusuunaga ja katab nõnda muude reklaamimeetodite vähenevat tootlust (vt joonis 5.4.2), viib meedia üleilmastumine Eesti turult raha välja. Ikka suurem osa tulust läheb üleilmsetele suurtegijatele, näiteks Google, Facebook jt, kes kontrollivad aina enam otsekontakti auditooriumitega. See raha ei naase Eesti meediasüsteemi, mis on väljakutse Eesti omameedia kestlikkusele.

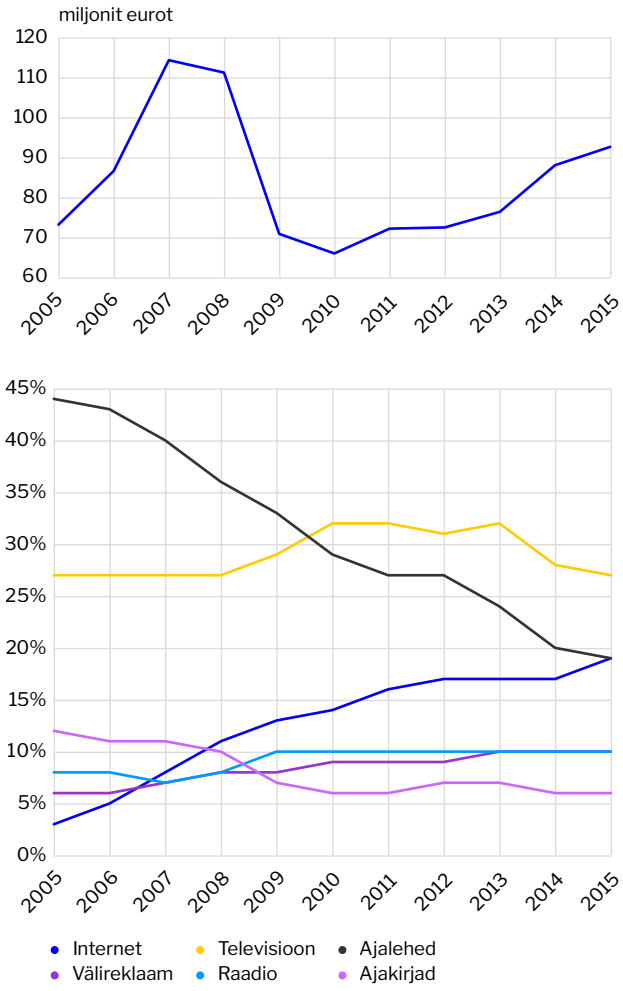
Meediapoliitikas püütakse seda lahendada Euroopa Liidu tasandil uute regulatiivsete sammudega. Ettevõtted

Joonis 5.4.1. ERR-i veebisaitide külastuskorrad Eestist ja teistest riikidest

Allikas: ERR.

Joonis 5.4.2. Eesti reklaamturu mahu areng ja interneti-reklaami osatähtsuse kasv selles

Allikas: Kantar Emor.

ise üritavad seda lahendada meediavormide ristmeedialise lõimimise ehk mitmekülgsussäästu loogika abil: kasutades koordineeritult näiteks paberlehe, telekanalite ja raadiojaamade võimalusi, loodetakse nii olla tõhusam ja ka relevantsem kohalike auditooriumide ning reklaamiandjate silmis. Auditooriumid ja ajakirjanikud ise ei kipu pahatihti sellist materjali ümberpakendamist hindama: seda nähakse laiema ajakirjandusliku kvaliteedilanguse ühe põhjusena, sest veebiajakirjanduses

kulub liiga palju ressursse ümbertöötamisele, mitte uue kvaliteetse ajakirjandusliku materjali tootmisele. Võrguajakirjanduse maine laiemalt on seetõttu halb. See võib aga nn tõepõhjata ajastul hakata ohustama ühiskonna stabiilsust.

Teadus ja haridus. Kõrgharidusastmes leiab digikultuuri arengut toetavaid õppekavasid mitmes ülikoolis. Digitaalset andmekorraldust õpetatakse nii Tallinna ülikoolis (infoteadus) kui ka Tartu ülikoolis (info- ja teadmusjuhtimine). Digitaalse meedia tootmist ja kunsti Tartu kõrgemas kunstikoolis (meedia- ja reklaamidisain), Tallinna ülikoolis (ristmeedia filmis ja televisioonis, digitaalsed õpimängud) ja kunstiakadeemias (interaktsioonidisain). Nimetatud erialade lõpetajad suunduvad enamasti tööle reklaami- ja meediasektorisse, aina enam proovitakse kätt valdkondlike idufirmade käivitamisel.

Nimetatud ülikoolides tegutsevad ka valdkonna peamised uurijad, kes on tegelenud küsimustega hüpertekstilisest kirjandusest või uue meedia kunstist kuni transmeedia narratoloogia, meediatööstuse ristmeediastrateegiate ja kultuuritööstuse jagamismajanduse uurimiseni. Eesti digikultuuri uuringute uue arenguetapi eeldused on loodud paari uue algatusega. Tallinna ülikoolis asutati 2015. aasta suvel meediainnovatsiooni ja digikultuuri tippkeskus (MEDIT). Kirjandusmuuseum on tõuganud tagant nn digihumanitaaria valdkonda, mille tulemusena asutati 2015. aastal Eesti Digihumanitaaria Selts.

Loomemajandus. Riigi loomemajanduspoliitikast on lähtunud hulk ettevõtmisi kutsuda ka digikultuuri valdkonnas esile idufirmade pealekasv. Nende eesmärk on viia osa kultuuriteenuseid erasektoripõhiseks, muuta need kiire kasvuväljavaatega ekspordiartikliteks ja sisemajanduse kogutoodangusse panustajateks. Üks selline ilming on Tallinna ülikooli Balti filmi, meedia, kunstide ja kommunikatsiooni instituudis (BFM) tegutsev ja Ettevõtluse Arendamise Sihtasutuse loomemajanduse inkubatsioonimeetmest tuge saav digitaalse loovmeedia ettevõtete inkubaator Digix (digix.eu), teine on samast meetmest toetatav Tartus tegutsev loomemajandust ja IT-raudvara seostav ärikiirendi Buildit (buildit.ee). Narvas on äsja saanud rahastuse visuaalse multimeedia keskus Objekt. Varem on Eestis tegutsenud ka videomänguarenduse kiirendi Gamefounders. Nende algatuste mõju on lühikese tegevusaja tõttu ebaselge, kuid Gamefoundersi tegevusperiood kattub Eesti mängutootmissektori alguse ja kiire arenguga.

Kirjeldatud algatused on seotud neoliberaalse arusaamaga kultuurikorraldusest: ootusega, et ennekõike on eksportivad eraettevõtted kultuurivaldkonna vedurid. Kas need ootused on põhjendatud, on vastuseta küsimus. Kuid Eesti digikultuuri poliitikaloomes on teisigi lahtiseid küsimusi.

Digikultuur eikellegimaal

Üks küsimus on digikultuuri kui valdkonna koht riigi tegevuskavades nii valdkonna „kaetuses“ poliitikaloomega: kuivõrd on valdkond esile toodud eri tasandite poliitikadokumentides ja eesmärgiseades, kui ka eelarves: kuivõrd on valdkonda suunatud raha, et seatud eesmärke täita. Teisisõnu on artiklis keskendutud poliitikaanalüüsile: kuivõrd tähtsustatakse Eestis digitaalsete kultuurivormide ja avalike teenuste arendamist, kuivõrd investeeritakse nende arengusse eelkõige võrreldes Euroopa teiste riikide ja laiemalt ka Euroopa Liidu valdkondlike poliitikameetmete ning sihiseadega.

Kultuuri- ja loomemajanduse rohelise raamatu avaldamisest (2010) alates on Euroopa Komisjon võtnud üle akadeemiliste uurijate seas jagatud arusaama (nt Potts, 2011), et elav kultuurikeskkond, digitaalse kultuurisisu mitmekesine pakkumine, nii kultuurivormide kui ka teenuste uuendused, võimalikult lai ring sisuloojaid jne on otsesed ühiskondade laiemat arengut, seejuures tehnilist innovatsiooni toetavad tegurid. See lähtub eeldusest, et kommunikatsioonitehnoloogiaid kasutatakse enamasti kultuurisisu tarbimiseks, näiteks meedia, muusika, filmid jms, ning seetõttu veavad uuendused kultuuris ka arengut tehnoloogiasektoris, kultuurisektori kaasamine aitab tehnoloogiail edukamalt inimeste käitumisega kohaneda jne. Sel põhjusel on Euroopa Liidu institutsioonid rõhutanud kultuuripärandi uuskasutuseks digimise ja selle tulemuste kättesaadavaks tegemise tähtsust. Selleks lubatakse kasutada struktuurivahendeid, rahastatakse Europeana portaali, koordineeritakse filmipärandi digimist ning sellega seotud tehnoloogia standardimist. „Loov Euroopa“ programmist rahastatakse digitaalse sisu leviplatvormide arendamist, aktuaalsete sisuvormingutega eksperimenteerimist (nt liit- või virtuaalreaalsus, trans- ja ristmeediarakendused jms). Digitaalse ühtse turu strateegias rõhutatakse lõpptarbijaile suunatud kultuuriteenuste piirideülese tarbimise võimaluste arendamist (nn geoblokeeringute piiramine). Euroopa Liidu teadus- ja innovatsiooniprogrammis „Horisont 2020“ on digitud pärandi uuendusliku kasutamise arendamisel käimasoleval finantsperioodil eriline rõhk: nähakse, et pärandi kui üsna odava kultuuriressursi kasutamine ei paku lisavõimalusi üksnes loovsektorile, vaid seda saab tõhusalt kasutada kultuuridevahelise dialoogi ja mõistmise arendamiseks. Kõik need algatused võib kokku võtta nõnda, et digitaalsete kultuurivormide ja -teenuste arendamine on Euroopa Liidus prioriteetne.

Mis on Eestis poliitikatähelepanu keskmes? Sellele vastamiseks tuleb esmalt pöörduda küsimuse juurde riigihalduslikust vastutusalast: kelle valdkond digikultuur üldse on? Eesti digiteenuste korraldust veab majandus- ja kommunikatsiooniministeerium (MKM), koostades valdkondlikke üldpõhimõtteid andes määrusi, mille alusel riigi infosüsteemide amet (RIA) annab nende

teenuste sisseseadmiseks raha (enamasti Euroopa Liidu struktuurifondidest). Kaudsemalt oleneb digikultuuri valdkond kõigist neist üldpõhimõtetest, samuti investeeringutest alustaristusse: kui võrguühendus Võrumaa talupidamisse kohale tuleb, muutub paremaks ka sealse leibkonna juurdepääs kultuurile.

Mis puudutab aga otseselt riiklikke kultuurivaldkonna e-teenuste arendamist, sõltuvad needki MKM-i poliitikakujundusest. Näiteks taotlevad riigi e-teenuste arendamise meetmeist raha mitu Eesti muuseumi, et oma teenuseid interaktiivsemaks ja kättesaadavamaks teha. Meede, mis on kavandatud kultuuripärandi digimiseks („E-teenuste loomist ja rakendamist toetava teenuste baastaristu arendamine“) lubab selleks otstarbeks kolm miljonit eurot. Enne selle summa kinnitamist koostas kultuuriministeeriumi digitaalse kultuuripärandi nõukogu „Kultuuripärandi digimise rakenduskava 2015–2020“. Rakenduskava põhieesmärgid seati lähtudes pärandi kasutatavusest hariduses, nt eesmärk kasutada digitud materjale (raamatuid, filme, fotosid, helindeid) näiteks uut tüüpi digiõpikute koosseisus. Selleks nähti ette, et esmavajaduste digimine kõigi pärandilaadide lõikes läheks kokku maksma 13 miljonit eurot. 2017. aastal avaneva kolme miljoni euro põhieesmärgiks kujunes MKM-i ootustest tulenevalt aga kasutus meedia- või mängusektoris. Teisisõnu antakse lähiaastail pärandi digimiseks raha lähtuvalt ootusest toota majanduslikku lisaväärtust, mitte selle võimalikust panusest kultuuriliste identiteetide kujunemisse, kogukondade dialoogi või kultuuri- ja ajalooteadlikkuse mitmekesistamisse, mis kõik on olulised mitmerahvuselise ühiskonna tasakaalustatud arengu tagamiseks.

Järeldus, mis MKM-i poliitikaeesmärkide mõjukusest selles protsessis välja joonistub, on digikultuuri jäämine kahe ministeeriumi vahealale, misjuures mõlemat iseloomustab valdkonna suhtes teatud nõutus: kumbki ei näe, et see on päris nende pädevus. Majandus- ja kommunikatsiooniministeeriumi majanduskasvu keskne vaade valdkonnale on kitsas, kultuuriministeeriumi vaates seostub „digi-“ aga ennekõike kultuuripärandi säilitamise ja vahendamise n-ö tehnilise teenusega, mitte kultuuri arengudünaamikat põhimõtteliselt muutvate, selle väljendusvahendeid rikastavate võimalustega. Kultuuriministeeriumi kui organisatsiooni korraldus on juba väljakujunenud valdkondade teenistuses, ministeeriumi arengukavas (2017–2020) käsitletakse digipööret vaid pärandi digimise võtmes. Eespool kirjeldatud **Euroopa Liidu tasandi sihiseadeid Eesti riigisiseses kultuuripoliitikas võrdväärses mahus ei esine.**

Kultuuripärandi digimise poliitikaeesmärkide areng

Valdkondlikke arengukavasid on kultuuriministeerium koostanud vaid digitaalse kultuuripärandi valdkonna kohta. Sellekohaseid natuke erinevate nimedega dokumente on alates 2004. aastast koostatud neli (aastateks 2004–2007, 2007–2010, 2011–2016, 2015–2020). Arengukavade lugemisel ilmneb, et esimene strateegia 2004–2007, mis kirjutati enne Eesti liitumist Euroopa Liiduga, oli kõige optimistlikum: seati suurejoonelisi digimissihte, selleks kavandati riiklikku arengukava, lubati digimist süsteemselt ministeeriumi tasandil koordineerida ja nimetati ka rahanumbreid, kui palju digimiseks vahendeid planeeritakse. Esimene arengukava oli keskendunud pärandi digimisele säilitamisotstarbest lähtuvalt, uutest kasutusvõimalustest kuigi palju ei räägitud.

Teine ja kolmas arengukava aastateks 2007–2010 ja 2011–2016 olid kirjutatud vastavalt enne ja pärast majanduslangust. Seetõttu iseloomustas esimest silmatorkav optimism ja teist pragmaatilisus. Esimeses hakati juba arvestama euroraha võimalustega, kuid teises panustati omavahendite puuduses ennekõike sellele. Rõhuasutus oli üha enam pärandi uuskasutusel ja uutel teenustel. Enamasti ei küsita, miks on eelmise strateegiadokumendi plaanidest suurem osa ellu viimata.

Ajateljel viimane, „Kultuuripärandi digimise arengukava 2015–2020“ sündis vajadusest koostada raamdokument Euroopa Liidu struktuurifondide raha kasutuselevõtuks. Dokumendi koostamisse kaasati suur hulk Eesti mäluasutusi, selle keskmesse toodi pärandi uuskasutus ettevõtluses. Sarnaselt kümme aastat varasema ajaga on see dokument üsna suurejooneline: kirjeldatakse üksikasjalikult, kuidas eri valdkondades hakatakse tagatama digimine, digitud materjalide säilitamine ja kättesaadavus. 12 aasta jooksul valminud nelja dokumendi põhjal tuleb esmalt nentida, et **pärandi digitaalsena kättesaadavaks tegemise põhjenduste seas ei nimetata kordagi eesmärki kasutada kultuurivaramut Eesti ja tema väliskogukondade sillapeana**. Peamine arengujoon on, et kultuuripärandi digimisel püüab riik selle kui lisakuluga hakkama saada vaid Euroopa Liidu raha toel. See aga muudab keeruliseks täita kultuuriministeeriumi arengukavas seatud eesmärk digida 2020. aastaks 80% Eesti audiovisuaalpärandist. Samu eesmärke toetab riigikogu vastu võetud dokument „Kultuuripoliitika põhialused aastani 2020“. Selle põhjal võib järeldada, et **peale struktuurifondide kasutamise peaks riik lähitulevikus hakkama digimiseks planeerima raha ka riigieelarves**.

Nelja arengukava teine läbiv joon on kasvav rõhuasetus pärandi uuskasutusele ettevõtluses. Järgmiseks on vaadeldud, kuivõrd toetab praegune digimise korraldus seda eesmärki.

Digitud materjalide kasutuse korraldamine

Kujutlegem, et kogu Eesti audiovisuaal- või foto-pärand – kümned tuhanded tunnid videomaterjali või miljonid fotod – on korrektselt kirjeldatuina käepärast Eesti kooliõpilastel, kes saaksid nende abil etteantud teemal aeg-ajalt näiteks videoesseid meisterdada või uut laadi interaktiivseid jutustusi luua. See muudaks õppeprotsessi huvitavamaks ja õpilaste suhe aineõppe teemadega kujuneks vahetumaks. Pärandi kaudu tutvutakse juba olnuga, ent see loob ka aluse uute lugude rääkimiseks. Ühiskonnas saaks nii suureneda lugude paljusus ja nende pinnalt peetav ühiskondlik dialoog. Seejuures kasvaksid need dialoogid välja kultuuri ajaloost, kus olevik ja tulevik on minevikuga orgaanilises „kõneluses". Selles seoses on paslik sisse tuua remiksikultuuri mõiste. Kultuuri aegumatusest, mäluelementide pidevast kohalolekust meediakultuuris ja nende omavahelisest segunemisest on räägitud kaua. Varem oli arutelude alatoon valdavalt pessimistlik: segunemine toob kaasa eheda kultuuri kadumise, jääb vaid väheütlev märkide mäng meediareaalsuses. Nüüd aga on tekkimas optimistlikum arusaam: **kultuuritraditsioonide remiksid mitte ainult ei ajakohasta pärandit, vaid avardavad ka selle mõtestamise võimalusi**. Pärandmaterjali uustõlgendamine igal ajahetkel uuesti loob võimaluse kultuurimälu dialoogiliseks lepitamiseks tänapäevaga – nõnda, et moodne rohujuuretasandil arenev kultuur ei ole pärandi ja ajalooga tingimata konfliktis, vaid vastupidi – on orgaanilises suhtes.

Selliseid võimalusi ja eesmärke tuleks silmas pidada ka pärandile juurdepääsu luues ja kasutusviise kavandades. Siin on kirjeldatud kaht peamist digipärandi kasutusviisi: kasutust hariduses ja ettevõtluses.

Formaalses hariduses on Eestil üks oluline eelis enamiku teiste riikide ees: pärandi uuskasutus koolide suletud digiökosüsteemides on lubatud ilma, et selle eest peaks autoriõiguste valdajatele tasu maksma. See loob võimalused tagada üldharidusõppes osalejatele lihtne juurdepääs kogu digipärandile. Sama kehtib uuskasutuse kohta: kogu pärand on uue loomiseks valla. See loob eeldused, et kasvav põlvkond omandab varakult oskuse pärandiga loovalt ümber käia ja see oskus võiks vanemas eas panna aluse mitte ainult heale kultuuritundmisele, vaid ka oskusele kasutada pärandmaterjale uute kultuurivormide, -toodete ning -teenuste loomiseks.

Mitteformaalse õppe korral kehtib sama põhimõte: **digitud pärand muutub vahendiks, mida saab kasutada uute teoste loomiseks, millele omakorda saab rajada uusi ühiskondlikke dialooge ja identiteedi-loome viise**. Kujutagem ette näiteks ühe küla inimesi remiksimas oma elu kohta käivaid materjale. Või Eesti väliskogukondi oma juurte kohta digiandmekogusid koostamas. Selle võimaldamiseks on tähtis kindlustada tasuta või vähemalt võimalikult lihtne juurdepääs autoriõigustega kaitstud materjalidele. Rahvusvahelise kogemuse kohaselt tagab siiski vaid tasuta juurdepääs pärandi laiema kasutuse ja seega ülal kirjeldatud soovitud mõju kultuuri arengule. See aga tähendaks, et autoritele hüvitise maksmine peaks jääma riigi kanda. Selles küsimuses on arutatud raamatukogulaenutuste puhul kasutatava autorihüvitusfondi ülesannete laiendamist või sarnase uue süsteemi väljatöötamist.

Uuskasutuse võimalused loomeettevõtluses on samuti suured. Näiteks ollakse mahukate pärandsisu kasutatavate õpisüsteemide arendamisel maailmas alles algusjärgus ja siinse pärandi kiire digimise korral tekiks Eesti haridustehnoloogia ettevõtteil uute lahenduste väljatöötamisel ning eksportimisel edumaa. Üldiselt eeldab nii haridusteenuste kui ka muudes valdkondades (nt ehituspärandi rekonstrueerimisel või esemepärandi kopeerimisel) teenuste arendamine juurdepääsu tervikandmekogudele või vähemalt suurele enamikule pärandist. Senised kogemused mitmes riigis näitavad, et eriti Euroopa IT-teenuste erasektori jaoks, kus enamiku moodustavad väike- ja keskettevõtted, on digimine liiga kulukas ja seetõttu liiga riskantne investeering. Digitud materjali uuskasutusest loodetakse uuendusi, seega on põhjust lähtuda nn innovatsioonisüsteemide loogikast. Innovatsioonisüsteem toimib hästi siis, kui toimib koostöö ja koordinatsioon avaliku ja erasektori vahel.

Avalik sektor peab panustama eelkõige seal, kus erasektoril võimekus puudub. Seetõttu peab riik uuenduste käivitumiseks erasektoris esmalt digimisse panustama ning looma piisavalt lihtsa ja loogilise süsteemi, mille alusel ettevõtted materjalile uuskasutuse otstarbel ligi pääseksid. Eesti üldise e-teenuste taristu toel oleks sellist juurdepääsusüsteemi lihtne rajada ja Eesti autoriõigusi haldavad organisatsioonid on valmis sellise süsteemi loomiseks. Seega seisab valdkondlik innovatsioonivalmidus ennekõike valitsuse selge sõnumi taga, et võetakse tõsiselt riigikogu seatud eesmärki oma kultuuripärandi väärtuslikum osa kiiresti digida.

Eesti digikultuuripoliitika Euroopa Liidu tasandil

Eesti digikultuuri edasise arengu puhul tuleb ka silmas pidada, et internet on üleilmne, Eesti on osa Euroopa Liidu ühisturust ja selle arendamise järgmine samm on nn digitaalse ühisturu võimaldamine. Eesti valitsusasutuste seisukoha saab kokku võtta järgmiselt: Eestile on hea, kui digitaalne ühisturg on lõdvalt reguleeritud ja sisepiire on vähe, siis saavad ka meie kodanikud ligi kõigile teenustele, mis seni on pahatihti kättesaadavad vaid suuremate riikide elanikele. Digikultuur tähendab enamasti kiiremat rahvusvahelist info- ja kultuurivahetust, kuid autoriõiguse territoriaalsuse tõttu ei jõua paljud sisuteenused väiksemate riikide elanikeni, sest nende teenindamine ei paku vähese tulususe tõttu

suurettevõtetele huvi. Seepärast meeldib digitaalse ühisturu mõte ja internetisisu geoblokeeringute piiramine nii Eesti poliitikakujundajatele kui ka elanikkonnale laiemalt.

Eesti teine seisukoht on, et midagi erilist ei pea ka tegema, et kaitsta Euroopa Liidu siseturgu Ameerika päritolu suurettevõtete (Google, Amazon, Netflix, Facebook jt) eest, sest turgu üle reguleerides on oht tõmmata vaip ka Euroopa päritolu idufirmade alt. Eeldus on seejuures, et innovatsioon on pidev ja varem või hiljem saavutavad ka Euroopa idufirmad oma katkestuslike toodetega edu.

Vähesel reguleerimisel võivad väikeste kultuuride pikaajalisele kestlikkusele olla aga negatiivsed tagajärjed, sest meedia- ja teiste sisuteenuste turge iseloomustab kalduvus koonduda. Miks see nii on? Klassikaline tõdemus on, et turgude korral, mida iseloomustavad absoluutsed kulueelised, mille puhul on olulised mastaabi- või mitmekülgsussääst ja suured esmased kulud, võib täheldada suuri struktuurseid turutõkkeid. See kõik iseloomustab klassikaliselt ka meediatööstust ja -turge. See tähendab, et konkurents neil turgudel ei ole täiesti vaba ja neil on suundumus areneda oligopoolse ülesehituse poole, kus turgu valitseb vaid käputäis ettevõtteid. Võrguteenuste puhul lisandub sellele loogikale veel ka nn võrguefekt, mis viitab nõudluspoole mastaabisäästule: igale üksiktarbijale on kasulikum, kui ka teised kasutavad sama teenust. See loogika kehtib ka kõigi meediateenuste korral, mille puhul auditooriumid otsivad teatud osalusvõimalust (Ibrus, Rohn 2016). Suurtel, paljudel platvormidel tegutsevatel meediaimpeeriumidel on ka tugev „turundusmuskel", mille abil auditooriumide tähelepanu kui peamist piiratud ressurssi haarata.

Digitaalsetel meediaturgudel aset leidvat koondumist on meediapoliitikas käsitletud üldiselt kui probleemi, sest see võib piirata kultuuriruumi sisemist rikkust. Seega, kui Euroopa Komisjoni eesmärk on jõuda toimiva digitaalse kultuuriteenuste turuni, on eriti Euroopa ääreala väikeriigi seisukohast oluline käsitleda seda arengut samas võtmes. Näiteks kas geoblokeeringute piiramine võib tähendada, et sel ühtsel tarbijaturul võib kujuneda välja samuti oligopoolne struktuur ja milline oleks selle mõju liikmesriikide omakultuuri taastootvatele süsteemidele ning seega Euroopa kultuurilisele mitmekesisusele? Eesti meediaettevõtted kannatavad juba praegu reklaamitulude väljaliikumise tõttu, kuid probleem kasvab, kui Euroopa turgu valitsevad ettevõtted hakkavad kokku ostma eksklusiivseid litsentse, mis ei võimaldaks väikeriikide meediaorganisatsioonidel enam rahvusvahelisel turul edukalt konkureerida ja seega rahvuslikku meediaruumi tulemuslikult kureerida.

Välja on pakutud, et Eesti peaks neid ohte ja vajalikke regulatiivseid vastusamme samuti tunnistama. Sellised sammud võiks olla rahvusvahelistele suurettevõtetele seatav kohustus investeerida uue Euroopa originaalsisu loomesse või ka maksta liikmesriikide turgudel teenitava tulu pealt makse nii, et see raha läheks neis riikides uue oma kultuuri- ja keeleruumi rikastava sisu – filmide, telesarjade, aga ka kvaliteetajakirjanduse vms – tootmisse. Samuti on palju arutletud võimaluse üle, et valitsevad veebiplatvormid, nagu Netflix või Amazon, hakkaksid Euroopa päritolu sisu, ka väiksematest riikidest pärit sisu, eraldi esile tõstma. Euroopa Komisjon ongi juba sellistele võimalustele osutanud uues audiovisuaalmeediateenuste direktiivi eelnõus (2016) ja liikmesriikidele sellise võimaluse välja pakkunud.

Eestis on ametkondlik mõttevahetus olnud komisjoni ideede üle skeptiline. Siiski on tegu eesti kultuuri arengut digiajastul oluliselt mõjutavate regulatiivsete sammudega, mis võiksid kaasa aidata omakultuuri ja meediasüsteemi kestlikkusele avatud maailmas. Seetõttu oleks põhjust pidada asjakohaseid arutelusid edaspidi seniselt laiemalt.

Kokkuvõte

Eesti digikultuuri lähimineviku, oleviku ja eeldatava tuleviku analüüsist selgub, et valdkonnale tuleb rohkem tähelepanu pöörata. Digikultuuri arengul on suur potentsiaal, mis hõlmab nii kultuuri väljendusvormide mitmekesistumist, kultuurile laiema juurdepääsu paranemist ning osalus- ja dialoogivormide kultuuri tasakaalustatuma arengu võimaldamist. Samuti on see tõhus vahend Eesti ja tema väliskogukondade ühendamiseks ning erineva keele- ja kultuuritaustaga inimeste lõimimisel Eestis, näiteks uut laadi mänguliste õppematerjalide abil. Digitaalsel loomemajandusel on oluline võime panustada majandusarengusse ja Eesti tutvustamisse maailmas. Kuid arenguruumi on veel piisavalt: valdkondlikud poliitikameetmed on olnud piiratud ja ebajärjekindlad; rahvusvahelises poliitikakujunduses ei arvestata valdkonna erihuvidega, loomemajanduse tugimeetodid on vähesüsteemsed.

Mis peaks muutuma ja millised võiksid olla selleks vajalikud sammud? Vajaduse väljaselgitamiseks oleks vaja laiemat arutelu. Küsimus on, milliseid digitaalseid avalikke teenuseid riik kultuuri puhul soovib, millist tuge vajab selles vallas erasektor ja kuidas on vaja koordineerida innovatsioonisüsteemi, millised peaksid olema toetused uuenduslike digitaalsete kultuuri- ja kunstivormide esiletõusuks, mis aitaks muuta digitaalsed loomevormid osaluskeskseks, kõigile kodanikele avatud kultuurivormiks ning kuidas saaksid need võimalused kättesaadavaiks kõikidele eestlastele, ükskõik millises maailma otsas nad elavad. Aruteluteema on ka avalike kultuuriasutuste ülesannete läbivaatamine ja vajadusel nende koordineeriva rolli suurendamine võrguajastu innovatsioonisüsteemides (Ibrus 2015). Oluline on nii-

samuti riigisisese tegevuse avalik kavandamine, võttes arvesse poliitikaeesmärkide ja normide arengut Euroopa Liidu tasandil.

Eeldades aga, et Eesti saaks digikultuuri vallas pikemate sammudega edasi liikuda, oleks teiste riikide eeskujul paslik luua ka digikultuuri valdkonnas tegevust koordineeriv arenduskeskus, kuhu valdkondlik eriteadmine võiks koguneda. Arenduskeskus saaks digikultuuri arengut korraldada nii teabe vahendamise, tegevuse koordineerimise kui ka õigusega jagada riigi eest toetusi uuenduslike projektide teostamiseks.

Viidatud allikad

Euroopa Komisjon (2010). Roheline raamat kultuuri- ja loome-

majanduse potentsiaali rakendamise kohta. (KOM(2010) 183 lõplik). Brüssel: Euroopa Komisjon. URL: http://eur-lex.europa.eu/legal-content/ET/TXT/PDF/?uri=CELEX:52010DC0183&from=ET.

Euroopa Komisjon (2016). „Ettepanek: Euroopa Parlamendi ja Nõukogu direktiiv, millega muudetakse direktiivi 2010/13/EL audiovisuaalmeedia teenuste osutamist käsitlevate liikmesriikide teatavate õigus- ja haldusnormide koordineerimise kohta, et võtta arvesse muutuvat turuolukorda.“ COM (2016) 287 lõplik. URL: http://eur-lex.europa.eu/legal-content/ET/TXT/PDF/?uri=CELEX:52016PC0287&from=EN.

Hjarvard, S. (2013). *The Mediatization of Culture and Society*. Oxon: Routledge.

Ibrus, I. (2015). The replacement of media policies with (media) entrepreneurship policies: A view from europe's periphery. *International Journal of Digital Television*, 6 (3), 311–318.

Ibrus, I., Ojamaa, M. (2014). What Is the Cultural Function and Value of European Transmedia Independents? *International Journal of Communication*, 8, 2283–2300.

Ibrus, I., Rohn, U. (2016). Sharing killed the AVMSD star: the impossibility of European audiovisual media regulation in the era of the sharing economy. *Internet Policy Review*, 5 (2), 1–16. doi: 10.14763/2016.2.419.

Jenkins, H., Ford, S., Green, J. (2013). *Spreadable Media: Creating Value and Meaning in a Networked Culture*. New York: New York University Press.

Landow, G. P. (1992). *Hypertext: The Convergence of Contemporary Critical Theory and Technology*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.

Manovich, L. (2012). Uue meedia keel. Tallinn: Eesti Kunstiakadeemia.

Potts, J. (2011). *Creative Industries and Economic Evolution*. Cheltenham: Edward Elgar.

5.5. Maaelu muutuv tähendus ja väljaränne

Aet Annist

Sissejuhatus

Rändest rääkides rõhutatakse enamasti liikumist, väljakutset identiteedile, aga ka võitu või kaotust riigile ja rahvale. Inimarengu seisukohalt on oluline rände ja sotsiaalse sidususe vahekord, mille olulisus võimendub, kuid muutub ühtlasi keerukamaks avatud maailmas. Sidususe all on siinkohal silmas peetud valmisolekut koostööks ja vastastikuseks abiks ning inimeste ja rühmade koostegevuseks. Just sellises kontekstis on olulised teisenevad tähendusväljad: see, milline tähendus on inimese jaoks kodukohal ja Eestil, kuhu Eesti paigutub ülemaailmsetes arenguhierarhiates ja mis tähendus on rändel ning välja- ja sisserändajatel erinevates algus- ja sihtpunktides. Rände alguspunktina on siin käsitletud väljaspool linnaregioone paiknevad maapiirkondi ning sihtpunktidena Eesti linnasid ja välisriike.

Artikli eesmärk on arutleda sotsiaalse sidususe ja väljarände seoste üle Eesti maapiirkondades kui rändest kõige enam mõjutatud keskkondades. Esiteks küsitakse, kuidas on murenenud sotsiaalsed suhted maal ja maa kui elukoha väärtus. Ääremaastumine ja vaesus kujundab üleilmsel võrdlusskaalal otseselt väljarändepotentsiaali, sest inimesed liiguvad keskkonna suunas, mille heaolu peetakse millegi poolest paremaks. Teiseks küsitakse, millised võimalused tekivad väljarändajal sotsiaalsete suhete parandamiseks ja ebavõrdsuse ületamiseks. Ka siin on üleilmsed võrdlused ja võimalused olulisel kohal. Kolmandaks analüüsitakse, miks kolimine maalt linna või välismaale ilmtingimata inimeste eluolu ei paranda – siingi on avatusel ja selles nähtud ohtudel, ent ka selles peituval ebavõrdsusel oma osa. Kõiki neid protsesse – maaelu väärtuse ja sotsiaalsete suhete kahanemist, lahenduste kujunemist ja nende kasutamist – mõjutab oluliselt laiem taust, sh elukoha ja rände, aga ka avatuse ja eestluse ning selle eri vormide muutuv tähendus nii Eestis kui ka kaugemal. Sidususprotsesside ja tähendustega toimunud muutuste paremaks selgitamiseks on siin kasutatud ja edasi arendatud Pierre Bourdieu mõisteid sotsiaalne ja sümboolne kapital ning erialases rändekirjanduses esinevaid mõisteid etniline ja diasporaakapital.

Artikli esimene pool tugineb antropoloogilistele välitöödele Kagu-Eesti maapiirkondades alates 2002. aastast. Rändeteema käsitlus teises pooles põhineb 2012. aastast alates nii Kagu-Eestis kui ka Suurbritannia eestlaste hulgas korraldatud uurimistööl ning avalikel sõnavõttudel väljarände kohta erinevates suhtluskanalites, näites Facebookis ja võrguartiklite kommentaariumides.

5.5.1. Ilmajätt Eesti maapiirkondades

1992. aastast valitsenud turukeskse majanduspoliitika tagajärjel on Eesti ebavõrdsusnäitajad püsinud kõrged ja suhtelise vaesuse määr kasvab endiselt. Oluline osa

Sotsiaalne kapital viitab inimeste sellistele suhetele, mis pakuvad vastastikust tunnustust püsivas ja toimivas võrgustikus. Nii on sotsiaalne kapital nt tutvusringkond, millele võib raskuste puhul loota, või õpingukaaslased, kes näiteks tunnevad kohustust üksteist tööle aidata.

Sümboolse kapitali all peetakse silmas au, mainet, tuntust, mida võivad kogeda nii üksikisikud kui ka organisatsioonid, piirkonnad või isegi riigid. Nagu sotsiaalset kapitali, saab ka sümboolset kapitali muundada teisteks kapitali vormideks, nt sõjakangelane võib selle kuvandi toel saada poliitilise koha, üleilmselt mainekatel riikidel on soodsam positsioon majandusläbirääkimistel jne.

Etniline kapital on usaldus või kasu, mille annab inimesele kuuluvus kindlasse etnilisse rühma.

Diasporaakapital sisaldab nii võõrsil omandatud majanduslikku kapitali kui ka sotsiaalset, kultuurilist või emotsionaalset sidet, mis inimesi kodumaaga ja sinna jäänutega ühendab ning neid oma sotsiaalset, sümboolset, rahalist vm võõrsilolekuga seotud kapitali kodumaal kasutama või seda missioonina käsitlema paneb.

selles on ka piirkondlikul ebavõrdsusel, mille kiire kasv algas koos senise sotsialistliku põllumajandussüsteemi kokkuvarisemisega. Põllumajandussektori tööhõive langes 1989. aasta 175 000 hõivatult 24 000 hõivatule 2014. aastaks. Selline muutus on olnud järsk nii muudes sektorites toimunud protsesse silmas pidades (vt tabel 5.5.1) kui ka võrdluses teiste endiste sotsialismimaadega. Toiduainete defitsiidi tingimustes nõukogude ajal kasvasid maaelanike sissetulekud kõrgemaks linnas töötavate inimeste sissetulekutest (Kliimask 1997), ent see eelisolukord muutus kiiresti pärast 1992. aastat. Turumajandus tõi kaasa tööjõu ulatusliku asendamise tehnikaga, moodsatest traktoritest robotlautadeni, ja nii vähenes ulatuslikult töökohtade arv põllumajanduses.

Nõukogudejärgne majanduse restruktureerimine – seniste suurmajandite kaotamine, plaanimajanduse asendumine turumajandusega ja Eesti avanemine lääneriikide tootjatele (sh toidukaupadele) – lõi sotsiaalses plaanis kõige valusamalt just Eesti maapiirkondi. Linnades kadusid turumajandusele üleminekul tööstustöökohad, kuid tekkisid samal ajal uued töökohad teeninduses. Maal ületas aga töökohtade kadu kaugelt uute töökohtade teket. Ka on turuusku Eestis olnud tähelepanu regionaalpoliitikale tagasihoidlik ja suur osa varaseid poliitilisi valikuid pigem turgu kui otsuste inimlikku ning sotsiaalset mõju arvestavad. Nii on vaesus ka praegu maapiirkondades väljaspool suuremate linnade tagamaid suurem kui linnapiirkondades. Erinevused on siiski pidevalt kahanenud. Väljaränne on küll endiselt suur, kuid töötus on koos sellega vähenenud ja nii on tõusnud ka palgad. Senine „põline“ maaelanikkond, kelle kodu ja elatusallikas maal oli pigem „antud“, sünniga ette määratud, on asendumas „valiva“ maaelanikuga, kes otsustab maakeskkonna kasuks, sest ta saab ja tahab seal elada. Niisugune üleminek on olnud väga keeruline neile, kelle jaoks valikud ei ole päris vabad – ja just nende elule keskendub ka siinne käsitlus.

Tabel 5.5.1. Hõives toimunud muutused viieaastase sammuga

	1989	1994	1999	2004	2009	2014
Tegevusalad kokku, tuhat	837,9	675,4	579,3	601,9	593,9	624,8
Põllumajandus, tuhat	174,5	92,5	46,8	35,3	24,0	24,1
Põllumajanduse osatähtsus	20,8%	13,7%	8,1%	5,9%	4,0%	3,9%

Allikas: (ESA, 2016: TT0200).

1990. aastatel toimusid maal suured majanduslikud ja sotsiaalsed muutused, kuid väljaränne kasvas 2000. aastatel. Aastatel 2000–2011 kolis linnaregioonidest väljapoole jäävatest maapiirkondadest ära 25% elanikest (Iir 2016: 43). Edenemisvõimaluste erinevused on linnades ja sellistes maapiirkondades tuntavad ning kokkutõmbuv taristu väljaspool linnu ennustab vähemalt lähiaastateks rahvastiku jätkuvat vähenemist ääremaal. Kuigi kõigis piirkondades on kasvanud elu- ja põhitöökoha vahemaa, on väljaspool linnaregioone paiknevates maapiirkondades siiski pidevalt suurenenud töötajate hulk, kes ei tööta samas vallas: 1997. aastal oli koduvallas töötajaid 65%, praeguseks aga vaid 36% (ESA 2016: TT234). Töökohtade vähesus ja kaugus kodust või kättesaadavatest ühendustest on suurendanud tööealise elanikkonna töist pendelrännet või linnakolimist, ent samuti välismaal töötamist ning välismaale elama kolimist (vt REL 2011). Võrdlus linnaliste ja maa-asulate välismaale lahkunute vahel osutab, et maa-asulates on lahkunute protsent ligi kaks korda suurem (ESA 2016: TT234).

Statistikast, mis kajastab elanike arvu vähenemist, aga ka suletavaid koole, apteeke ja postkontoreid, ei ilmne aga muutused, mis on toimunud maaelu mainega. Ometi on selle tähtsus regionaalse ebavõrdsuse seisukohalt suur. Mainet – asendit ühiskonna väärtushinnangute skaalal – on käsitletud sümboolse kapitalina majandusliku ja rahalise kapitali kõrval, mis inimestel, piirkondadel või riigil on. Maaelu sümboolne kapital vähenes iseseisvusaastatel kiiresti. Selle tähendus eestluse alalhoidja ja iseseisvusaja sümbolina vajus tagaplaanile sedamööda, kuidas 1980. aastate lõpus loodetud tootlike eratalude kujunemise asemel asendus senine põllumajanduse korraldus kaosega, millest alles viimase kümmekonna aasta jooksul on väljuma hakatud. Seniste töökohtade ja -keskkondade kadu endises idablokis on toimunud sarnaselt Lääne-Euroopa

põllumajanduse automatiseerumise ja kokkutõmbumise mudeliga, kuid lääneriikides toimus see muutus pikkade aastakümnete jooksul. Ida-Euroopas ja eriti radikaalsete reformide teed läinud Eestis toimusid muutused mitmekordse tempoga. Eestis ei kasutatud pehmendavaid või muu maailma kogemusi arvesse võtvaid meetmeid. Nagu muu majandus, nii jäeti ka põllumajandus eranditult turujõudude ümber korraldada.

Nii näiteks tähendas poliitiline valik mitte toetada ühistute asutamist nii tootmis- kui ka isegi elatustalunike kadumist või otsust tootmist mitte alustada. Ühtlasi aga tõlgendati neid talunike paratamatuid valikuid avalikus ruumis märgina maaelanike saamatusest ja kolhoosnikeks muutumisest. Maaelu ei seostunud enam idealiseeritud Pätsi-aegse „140 000 õitsva taluga", millest kõneles ajakirjandus muutusteperioodi alguses. Samal ajal hakkas kujunema negatiivne suhtumine „kolhoosnikumentaliteediga" maaelanikkonda. Levis arusaam õpitud abitusest ja vähesest ettevõtlikkusest maal. Maaelanike süüdistamine kohanemisvõimetuses olukorras, kus neile ei olnud jäänud mingeid vahendeid, mille toel kohaneda, on näide sümboolse kapitali vähenemisest, mis neid on tabanud. Äärealadest ja seal elavatest inimestest räägitakse sageli nii ajakirjanduses kui ka avalikus arutelus endiselt halvustavalt (vt ka Plüschke-Altrof 2016).

Ometi ei ole rängad muutused Eesti maapiirkondades (nii ajalooliselt kui ka võrreldes teiste Ida-Euroopa riikidega) olnud maaelanikkonna kontrolli all. Nõnda võib toimunut nimetada mitte lihtsalt äärealade majanduslikuks allakäiguks, vaid sümboolseks ilmajätuks – vastandina sümboolse kapitali olemasolule või suurendamisele. Põllumajanduse ja maaelu asend Eesti tähendusmaastikul ei ole 1990. aastate radikaalsetest muutustest praeguseni toibunud.

Muutusi tähendusväljadel on võimendanud jätkuvad ühiskondlikud ja majanduslikud muutused. Veel enam, need on enamasti vastastikku võimendavad. Muutunud suhtumine maaellu mõjutas omakorda üht teist ilmajättu, mille lätted olid sotsiaal-majanduslikes muutustes. Põllumajandustöö kadudes jäi endistesse kolhoosi- ja sovhoosikeskustesse, mis seni maaelanikkonna põhimassi koondasid, sageli vaid piiratud hulk valla valitsemise või elutähtsate teenustega seotud töökohti. Need polnud aga piisavad, hoidmaks alal toimivaid suhtlusvõrgustikke seni koos töötanud inimeste vahel. Võimet ja valmisolekut suhelda õõnestasid nii sümboolne ilmajätt kui ka samal ajal toimunud kiire kihistumine. Need protsessid viisid 21. sajandi esimeseks kümnendiks sotsiaalse killustumiseni, omavaheliste suhete hapruseni ja üksteisest eemaldumiseni, mis tähendasid ka vastastikuste vahetuste, kokkupuudete ning koos tegutsemise vältimist (Annist 2011).

Uus ebavõrdsus tõi kaasa olukorra, kus üksteist raskustes toetada ega toetust vastu võtta ei saadud ega tahetud. Vähenes suhete vastastikusus: paljud tundsid, et nad ei suuda enam võrdsete partneritena erinevates sotsiaalsetes vahetustes (üksteisele teenuste, kinkide või igapäevase toe pakkumises) osaleda. Samal ajal oli niisuguste suhete katkemisel ebaproportsionaalne mõju erinevatele elanike rühmadele. Tööta jäänud „uusvaestele" tähendasid muutused kasvavat pingestumist sedamööda, kuidas vähenes inimeste hulk, kellele raskel hetkel loota ja kelle poole valehäbita ning võlgnikustaatuse hirmuta abipalvega pöörduda. Kihistumine ja sotsiaalse võrgustiku lagunemine on viinud igapäevaste vastastikuste suhete asendumiseni eemaldumise, häbi või põlguse ja ükskõiksusega. Nii võib ütelda, et sümboolse ilmajätuga kipub ääremaal kaasnema sotsiaalne ilmajätt (vt ka Annist 2011: 234jj).

Uutes oludes edukamatel, nende hulgas „uusrikastel", uutel ettevõtjatel, suurmajandite vara üle võtnud omanikel, suurpõllumeestel jne oli samal ajal nõukogudeaegse „eliidiga" võrreldes lihtsam ülejäänud elanikega suhtlemisest eemale tõmbuda, mis omakorda murendas kohaliku elu toimimist. Nii rõhutasid ettevõtjad, kellega vestlesin 2000. aastate alguses, et nad on ülejäänud külaelanikest nende jaoks sobival distantsil: „Mul pole külaga midagi pistmist! Poes käin linnas, naabritega ei suhtle" (ettevõtja Kadri, 38, oma talu keskuskülas). Edukamad leidsid ühtlasi, et on muudatuste tegemine on igati õigustatud, isegi kui need külaelanikele elu ebamugavamaks teevad või seniseid kirjutamata reegleid muudavad. Nii lülitasid majandi vara üle võtnud inimesed välja ühiskasutuses oleva lauda elektri, et seal endiselt vasikaid või sigu pidavaid kaaselanikke minema tõrjuda – „Elektri eest nad ju nagunii ei maksnud!" (firmaomanik Mihkel, 45, oma talu keskusküla lähistel) – ega pidanud olukorda isegi läbirääkimisi väärivaks.

Kuigi endise majandi töötajad leidsid, et nad olid olnud osalised majandi rikkuse loomisel, mis nüüd uute omanike kätte oli jõudnud, vähendati ajapikku ettevõtte transpordi või tehnika kasutusõigusi: „Mis hea pärast ma peaks eraettevõtjana neile siin mingit heategevust tegema?!", nõudis suurfirmajuht Mati (47, oma talu keskuskülas) vastust. Selliseid kaduvaid õigusi hüvedele, mis vaid mõne aasta eest olid üldised, suutsid välja võidelda ainult kõige kindlameelsemad külaelanikud. Üks endine majanditöötaja kirjeldas, kuidas ta end uue põllumajandusettevõtte juhi autosse istuma sättis ja nõudis õigust tuua oma vili seni ühiskasutuses olnud veskisse: „... ma istusin tema autos ... ja ütlesin, et mina siit autost enne välja ei lähe, et ma sõidan või terve päeva sinuga kaasa kui sa ... ei lase mul ära jahvatada" (Annist 2013). Sotsiaalseid suhteid ei ole sellistes oludes enamasti võimalik esile kutsuda neil, kel pole selleks vahendeid – teisisõnu, sümboolset või sotsiaalset kapitali. Ilmajäetute huvist ja vajadusest suhete järele ei piisa, et suhteid vastastikuseks muuta.

Ka kaugtööd tegevate, sageli maaelu puhul väga entusiastlike uusasunike lisandumine pole olukorda parandanud. Nagu mitmed neist nendivad, elavad nad

maal justkui mingil teisel tasandil: füüsiliselt paiknevad nad küll külas, kuid kogu nende tegevus toimub n-ö üleilmsel tasandil ja internetis: nad osalevad võrgustikes ja vahetustes mujal Eestis ning maailmas. Füüsiline küla on nende hakkamasaamises tihti teisejärguline, isegi kui mõte selle täielikust puudumisest tunduks kummastav (vt ka Leisi … 2016).

Avatud maailmas saab toimiva majandusliku ja sotsiaalse kapitali toel osaleda kodupiirkonnast olenemata. Ent kui selline kapital ei jaotu võrdselt? Majandusmuutuste hammasrataste vahele jäänud pikaajalised maaelanikud sõltuvad just kohalikest toetusvõrgustikest – neist samadest, mis on sageli nõrgad või koguni probleeme tekitavad. Ka see, kui toetusvõrgustikes osalevad peamiselt teised ilmajäetud, vähendab nende väärtust ja tõhusust ning inimeste valmisolekut osaleda. Nii jääb olulisele osale maaelanikest ainsaks avatud maailma praktiliseks kasuks kodukohast lahkumine. Nendest suundumustest peegeldub samuti nii maaelu madal sümboolne kapital ja negatiivne tähendus kui ka kohaliku sotsiaalse kapitali murenemine. Mõlemast püütakse eemalduda väljarände abil.

5.5.2. Ilmajäetud hargmaisel skaalal

Kuigi esmajärjekorras lahkutakse maalt õppimise (lapsed) ja tööpuuduse (täiskasvanud) tõttu, panustab otsusesse ka sotsiaalne ja sümboolne ilmajäetus: kui kodukohast pole enam leida toetavat võrgustikku ning kui uhkus seose üle selle kandiga väheneb, on lahkumisotsust veelgi lihtsam teha. Tegelikult ja lõplikult lahkuda saab siiski vaid see, kellel on võimalik elukohta vahetada. Nii tähendab vaesus – ja vaeste hulka kuulub praegu ka see, kellel võib olla keskusküla kortermajas ruumikas kinnisvara, millest aga vähimatki rahalist kasu ei ole – paratamatut paigalejäämist (vt ka Iir 2016: 38). Töine pendelränne ehk maal elamine linnas töötades on sellisel puhul ainus võimalus, mis omakorda kaldub veelgi vähendama sotsiaalset sidusust kodukohas ja sellega sidemete püsimist ära olles.

Kagu-Eestist käiakse tööl küllalt palju lähimaakondadesse, ent näiteks Võrumaalt käib koguni 43% pendelrändajatest tööl välismaal (vt tabel 5.5.2). Tallinn – Võrumaa puhul isegi Tartu – ei ole maapiirkondade elanikele tingimata ahvatlev töö tegemise koht (REL 2011). Nagu osutab Iir (2016: 39), on tõenäosus välismaale kolida seda suurem, mida madalam on inimese ametipositsioon. Sisuliselt on selline pendelränne siiski pigem tööränne, vahel ka tööotsimise ränne, ning eriti maapiirkondadesse jääb rändajal maha korter või talu, vahel ka pere. Välismaal perest eemal töötavatest inimestest saavad „kaugpendeldajad“, kes üsna juhuslike tööotste vahel (nt ehitustöölised) kodus viibivad, või kelle perekohustused kodumaal neid puhkepäevade eel varahommikusi odavlende oodates lennujaama ööbima viivad.

Tabel 5.5.2. Kagu-Eesti maakondade töine pendelränne

	Tallinna ja Harjumaale	Mujale Eestisse	Välismaale
Põlvamaa	10%	66%	24%
Valgamaa	16%	54%	30%
Võrumaa	16%	41%	43%

Allikas: REL 2011.

Kvantitatiivsed uurimused osutavad, et rände põhjus on võimalus saada tööd või teenida suuremat palka, ent siit ei selgu lahkumise sügavamaid ajendeid ja sellega seotud tähendusi. Kvalitatiivsed andmed pakuvad sissevaadet just mõnda varjatumasse põhjusesse, mis lahkumist mõjutab. Mobilitase järeldoktoriuurimuse „Hargmaiste eestlaste rändekarjääride kaardistamine“ (MJD450) käigus korraldatud süvaintervjuudes ja igapäevastes vestlustes Eestist lahkunutega paljastusid tähendused, mille muutumine pikaajalise välismaal töötamise või vähemalt algselt lõplikuna plaanitud lahkumise otsust lihtsustas või millega seda endale ja teistele seletati. Paljud lahkujad nentisid, et kodumaal näis võimatu kujundada endale olulist keskkonda, olgu riiklikku või laiema mõttelaadiga seotut, kuid samal ajal sedagi, et oldi justkui tupikusse jooksnud. See tupik ei pruukinud väljenduda lihtsalt tööpuuduses, vaid samavõrd ka madalas palgas, mis töötunde ei õigustanud, pangalaenust ilmajäämises või ahistavas laenukoormuses, nappides puhkepäevades, aga ka kehvades suhetes ülemuse, töökaaslaste või teiste külaelanikega, ja sellise sotsiaalse keskkonna puudumises, mis koondaks kehvade olude vastu protestima, jõustaks ja seoks. Lahkunud inimestele iseloomulikud olud märgistasid piiranguid, võimetust, takistusi.

Selliste kogemustega inimesed olid väga mitme asjaolu tõttu Eesti elus pettunud, osutades näiteks üldistele hoiakutele: „Tigedad inimesed, mustad tänavad …“ (Katrin, 55, keskasula elanik). Ka koduküla kui keskkond, kus pole enam meeldivaid või piisavalt siduvaid suhteid, oli osa inimeste jaoks see, mida lahkumisega seoses mainiti. Mitme inimese lood oma lahkumisest sisaldasid ühe olulise tõukava elemendina ebameeldivaid suhteid teiste külaelanikega.

Ääremaale mahajäänud vanemad meenutasid kirge, millega nad oma lapsi lahkuma õhutasid: „Siin pole teid ootamas mitte midagi! Miks te peaks siia jääma?!“ (Piret, 42, korter keskuskülas ja talu hajakülas). Nooremapoolsete väljarändajate kirjeldused Eesti sõprade paigaltammumisest ja nende elu liigsest raamistatusest osutavad, et lahkumist koges osa vabanemisena, kinnisest avatud maailma pääsemisena, konnatiigist pagemisena. Võimetuna oma negatiivseid tundeid sõnadesse

valama nentis Celia (20, endine elukoht talus hajakülas): „[Elu Eestis] on lihtsalt nii – ööäkkk!“ Säärased hinnangud peegeldavad seda, et osa maaelanike jaoks on Eesti tervikuna uues üleilmses valguses kaotanud pea täielikult oma sümboolse kapitali.

Samuti on pettumuse esile kutsunud riik oma rõhuasetuste ja sotsiaalpoliitiliste eelistustega, ent ka inimese elu otseselt mõjutavad tööandjad. Osa ettevõtjate hoolimatut või suisa pahatahtlikku tegevust töötaja suhtes nähakse osana laiemast riiklikust ideoloogiast: „Kui ikka riik oma rahvast ei armasta või kui ülemus sind orjana kohtleb – kuidas sa siis neid vastu armastad?“ väljendas paljude mõtteid üks ääremaa keskusküla elanikust 30-ndates vastaja oma lahkumisotsust põhjendades. „No kaua sa orjad,“ nentis keskusküla kortermajas elav pensioniealine ema, kelle suure pere kõik lapsed olid välismaale tööle läinud. Orja metafoor on küllalt levinud ka välismaale minekut seletavates veebikommentaarides.

Lahkumisotsuste kirjeldused osutasid kombinatsioonile madalatest ootustest Eesti tööturule, teatavast lootusetusest või käegalöömisest, et see, mis on valesti, pole nende kontrolli all, ning vastumeelsusest mingite iseloomulike joonte vastu Eestis. Vastajad ei kirjelda meeldivat elukeskkonda maal, kust ollakse isiklike asjaolude tõttu sunnitud lahkuma, vaid nendega mitte arvestavat riiki ja pahurat ühiskonda, keskkonda, mille muutmine käib üle jõu või ei vääri vaeva. Selliste asjaolude kogemine võib otsuseni viia üpris äkki. Koos perega lahkunud Kärt (34, elukoht talus hajakülas) kirjeldab, kuidas noore pere püüded ettevõtet püsti hoida luhtusid, sest algkapital oli olematu ja kõik tuli ise ning üksi teha, tuge ei tulnud kusagilt. Pere rühmas tööd teha, kuni tekkis tunne, et lapsi üldse enam ärkvel olekus ei näe: „Ega see ei olnud kõige targem otsus, et firma teha … selline tunne, et edasi nagu ei liigu, nagu kännu taga oled … elukvaliteet on see, et kui sul on lapsed, siis … kelle nimel sa kõike seda teed. […] Elukeskkond oli maal küll parem … aga … elada vanemate juures, et raha kokku hoida … Mees käis juba ammu peale, et lähme Londonisse. Ja mingil hetkel, täiesti äkki keset suve, kohvitass käes, tegin korraga otsuse, et jah, lähme …“

5.5.3. Lahkumine, kapital ja ilmajäetud

Rände kaugeleulatuvate tagajärgede hulka tuleb arvata nii muutused, mis mõjutavad riigi demograafilist arengut, kui ka mõju, mida see muutus avaldab üksikisikute elukaarele. Kuigi väljaränne Lääne-Euroopasse tähendab valdavalt madalamat töökohta – 38% lahkunuid liigub karjääriredeleil allapoole, mitte ei lahku ametikõrgenduse nimel (Mõtsmees 2012) – on sealt noppida muid hüvesid, mis sellist muutust kompenseerivad. Peale kõrgema palga ja suuremate võimaluste, isegi vähemmakstud töödest alustades, saab väljarännanu osa sümboolsest kapitalist, mis ta kodumaal puudus või millele tal seal juurdepääsu polnud. Seda kapitali on võimalik muundada ka sotsiaalseks kapitaliks endiste kaasmaalaste hulgas. Ühest küljest tunnetavad inimesed oma kasvanud tähtsust, tutvustades kodumaalt tulnud külalistele uueks elukohaks olevat maailmalinna või turismisihtmärki. Samal ajal kasvatab sotsiaalset kapitali võimalus enda elust rääkida sotsiaalmeedias – omamoodi maineloomiskanalis – ja otsesuhtluses seoses üleilmsete sümbolite või põnevate paikadega. Sellistes seostes saab tähelepanu teraviku eemale suunata ka oma elult ja edenemiselt või edutuselt – miski, mida külaelus harva kogeti.

Teisest küljest on võõrsil, kaugel kaasmaalaste pilkudest, lihtsam keskenduda üksnes rahateenimisele, et seda siis kodumaal kasutada. Kulutamine, mida kodus tuleb teha osalt selleks, et iga päev oma kuvandit luua või alal hoida, pole hargmaise töötaja ja kaugpendeldaja jaoks äraolemise kestel nii oluline ning lubab piskuga läbi ajada. Suurema sissetuleku saab sotsiaalseks kapitaliks konverteerida kodumaale naastes. Kontekst – ülerahvastatud kehvade tingimustega ühiskorter, pikad tööpäevad või ebameeldivad töötingimused –, milles nii teenimine kui ka igapäevaelu võõrsil toimus, ei pruugi sugugi paljastuda.

Võõrsil teenimine mõjutab klassisuhteid kodumaal, mis on 1990. aastatest peale pikkamööda kuju võtnud. Ilmselt kehtib ka Eesti kontekstis Boris Nieswandi (2014) tuvastatud staatuseparadoks: Lääne-Euroopas lihttöölistena töötavad inimesed tunnevad kodumaal end teenitud raha tõttu hoopis keskklassi liikmeina. Selliste muutuste tagajärjed Eesti elanikele on alles kujunemas ja muutuvad ilmseks pikema aja jooksul. Selge on aga see, et toimuvad muutused põrkuvad olemasolevate tähendusväljadega: ühest küljest õhutab võõrsil teeninu rahaline edumaa väljarännet. Teisest küljest toimivad kodumaal teatavad vastandprotsessid: mahajäänud ei pea enam rände käigus teenitud raha üksnes positiivseks märgiks inimese edumeelsusest ega soodusta rände ja sellega seotud majandusliku kapitali konverteerimist sümboolseks kapitaliks samavõrd lisatingimusteta kui veel kümmekond aastat tagasi.

Osalt on see seotud lahkunud inimeste muutunud profiiliga. Väljarännanute enamikku teatakse praeguseks olevat sinikraelised Soome vahet sagivad Kalevipojad, ehitajad, käsitöölised ning seadme- ja masinaoperaatorid või hotelli- ja restoranipersonal (Krusell 2013). Avalikes kommentaarides kirjeldatakse neid sageli negatiivselt, kusjuures olenemata sellest, kas nad lahkuvad või naasevad: lahkudes on nad lodevuspagulased, naastes tulevat „saba jalge vahel“ tagasi. Sellised hoiakud takistavad muidugi välismaakogemuse kasutamist sümboolse või sotsiaalse kapitali taastami-

seks ja pakuvad huvitava näite sotsiaalsest kontrollist selle üle, kellel on juurdepääs kapitali eri vormidele või selle konverteerimise võimalustele. Inimarengu seisukohalt tähendab see niisiis, et avatud maailmast ammutatud kogemused ja kapital pole tagasitulijatele (ja kaudselt ka riigile) nii tulusad kui võiks eeldada.

Niisugused protsessid mõjutavad uue nähtuse, „lõpetamata rände" kujunemist. „Lõpetamata ränne" tähendab lahtijäetud otsi ja võimalusi, sagedast koduskäimist ilma, et seda tagasitulemisena vormistataks, või naasmise-lahkumisena sõnastataks, aga ka korduvaid edasi-tagasi kolimisi. Sotsiaalsete või isegi töösuhete alalhoidmine kodumaal toetab küll sotsiaalse kapitali alalhoidmist, aga rände muutunud tähenduste valguses pole jätkuvast migrandi staatusest kuigi palju võita.

Väljarändajate staatusega aastate jooksul toimunud muutused pole rände sümboolset ja seeläbi sotsiaalset väärtust järk-järgult vähendanud mitte ainult kodumaal. Hargmaist elu elavate inimeste jaoks on oluline leida ka uuel kodumaal nende suhtes soodsamalt meelestatud võrgustikke, mille moodustavad paljude jaoks enamasti rahvuskaaslased. Rahvusel põhinevate sotsiaalsete võrgustike areng oleneb aga rändega toimunud staatusemuutustest nii endisel kui ka uuel kodumaal, väärtusest, mida kaasmaalastes nähakse või kasust, mida neist loodetakse. Suurbritannias mõjus 2016. aastal just Ida-Euroopa immigratsioonile viitav Brexiti-kampaania ja riigi lahkumisotsus rängalt paljude väljarännanute enesekindlusele ja -uhkusele. Negatiivne tähelepanu sisserändele üldisemalt võimendus: selle mõju väljarännanute võrgustikele ja sotsiaalsele kapitalile ei ole aga praeguseks veel selge.

Siiski oli ida-eurooplase maine miski, millest eestlased tundsid vajadust end eemaldada ka varem. Pubis töötanud Anne (36) kirjeldas 2012. aastal, millise solvanguna ta oli hakanud pidevat poolakaks pidamist kogema: „Kui ma töötasin baaris, siis tuli mingi must mees, onju, ja küsis: „Oled sa poolakas?" Kuidagi niimoodi ütles. Mina ütlesin, et mina ei kutsu sind neegriks, miks sina mind poolakaks kutsud?!" Leino (44) kirjeldus, kuidas ta eestlaste erilisust püüab tõestada, on tema jaoks kehtinud kogu ta välismaakogemuse vältel: „Ma alati ütlen, et olen Eestist – ja siis lisan ühe hingetõmbega, et [räägib kiiresti] see on kohe Soome ligidal, ja et keel on nagu soome keel ja … et nagu ei taha seostuda […] teiste ida-eurooplastega …" Uhkust eestlaseks olemise üle saab niisiis tunda vaid teatud olukordades, kultuuriliste või muude selgitustega raamistatud tähendusväljal.

Ent ilmajätte analüüsides on eelnevast olulisemgi see, kuidas mainega seotu tõuseb pinnale kaasmaalaste omavahelises suhtluses. On ilmne, et mitte kõik kaasmaalased pole üksteisele samavõrra „omad" olukorras, kus mõnede sümboolne ja sotsiaalne kapital on madal. Madal sümboolne kapital ja oletused rahvuskaaslaste sotsiaalse staatuse kohta – näiteks nende kogemine sotsiaalselt või sümboolselt väärtusetutena vähese hariduse tõttu või seepärast, et neid arvatakse töötavat vähem mainekates ametites või valdkondades – toovad kaasa olulised tagajärjed rände kontekstis. Need vähendavad rahvuspõhiste võrgustike ja seeläbi etnilise kapitali tähtsust (Esser 2004). Etnilise kapitali sisu on suhtlus sama rahvusrühma liikmetega, kellest võib oodata oma kaasmaalaste suhtes soodsamat meelestatust ja kellelt võib saada abi, näiteks tööotsinguil ja muus asjaajamises. See on välismaale sattunuile oluline võimalus.

Lisaks etnilisele kapitalile mängib oma rolli ka diasporaakapital, millega on toimunud samuti olulised muutused. See seisneb näiteks kodumaale suunduvates rahasiiretes, ent ka kaudsemates „kasusiiretes", mida väljarännanud võiks kodumaale ja riigile pakkuda: näiteks tehes uusi investeeringuid või tutvustades riiki turismi sihtmärgina. Kuid milline on see diasporaakapital, mille omanikuks Eesti riik ja ühiskond võiks end tahta pidada? Väärtuslikuks kuulutatakse rahvusriiklikku uhkust toitvad tipud; õppurid või ettevõtjad, kellele pannakse suuri lootusi, et nad tagasi tulles või tugevaid suhteid kodumaaga hoides või luues on omandanud näiteks olulise uue haridusliku või erilise kogemusliku pagasi; ja need, kes tegelevad eestluse alalhoidmisega võõrsil. Paljude jaoks tuleb välismaal esile kõrgendatud rahvusidentiteet, mis Eestis rahvuskaaslastega ühises keskkonnas on olnud uinunud olekus. Neid inimesi, kes justkui kultuuriliselt vallutavad väikese nurga maailmast väljaspool Eestit, võib arvestada riigi diasporaakapitali osana.

Ülejäänud väljarännanud sellistele tingimustele aga vastata ei pruugi. Neid ei nähta väärtusliku kapitalina võõrsil. Diasporaakapitaliks ei peeta mitte-eestlastest lahkunuid, aga ka lihttöid tegevaid väljarännanuid, samuti neid, kes ei pea rahvusidentiteet oluliseks. Sellised väljarändajad kaovad justkui eestluse radariekraanilt. Nad saavad tähelepanu riigiasutustelt vaid hädaolukorda sattununa või meedias tõstatatud murettekitava väljarände kui massinähtusena.

Need väljarännanud ei osale sageli ka väliskogukonna elus. Nii-öelda kapieestlasi on igas ühiskonnakihis ja mitteosalemise põhjused on väga individuaalsed. Sageli on põhjus lihtsalt aja või võimaluste puudumine. Minu küsimusele, kas ta osaleb eestlaste üritustel, vastas hooldatava juures elav hooldustöötaja Mare (54) ägedalt: „Unusta ära igasugu üritused, isegi kui huvitaks! Lepingu järgi on mul õigus [ainult] kaks tundi [vabaks saada] iga päev. Nii et kui vaja, käin poes ja vahel harva sõidan ka rongiga linna. See [on] kogu mu meelelahutus." Ent läbiva joonena tulevad üritustel osalemast hoiduvate inimeste puhul esile ka madal hinnang enda sotsiaalsele staatusele või kogemus, kui kaasmaalased neid kehvasti kohtlesid ja takerdumine või ebapiisavaks hinnatud edu uues riigis. Nii nagu keskuskülade elanikud tunnevad vajadust eemalduda teistest, varjamaks oma keerulist olukorda, ja tuge loodetakse harva, pigem kahtlustatakse kahjurõõmu, nõnda väldi-

vad kehvemas olukorras või enda staatust madalamana kogevad väljarändajad kogukonnaelu ega looda kaasmaalaste toetusele.

Selle tagajärjel pole neile kättesaadav etniline kapital võõrsil – nagu on õõnsamaks muutunud sotsiaalse ilmajätu ületamiseks vajalik sümboolne kapital kodumaale naastes. Samale suundumusele viitavad ka Kristi Anniste ja Tiit Tammaru (2014) oma artiklis Soomes elavate, ent mittetöötavate eestlaste kohta, kellest paljud ei suhtle aktiivselt Soomes elavate rahvuskaaslastega, küll aga on säilitanud tihedad sidemed kodumaaga. Erinevad tunnused, mis mõjuvad pärssivalt soovile kogukonna elus osaleda, on ilmsed ka briti eestlaste hulgas: alustades eestluse staatusest, mis võib varieeruda enda või laste logisevast eesti keelest ja segaabielust kuni vähese teadlikkuseni Eesti elu kohta, ja lõpetades madala ametikohaga uuel asukohamaal. Kõiki selliseid jooni kogetakse tõkkena, mis vähendab valmisolekut kogukonna elus osaleda. See omakorda vähendab alust, millelt seoseid teiste eestimaalastega võõrsil toimimas hoida, ja nii kujuneb etnilisel või kodakondsusega seotud alusel suhtlust vähendav nõiaring.

Nõnda võib ütelda, et osa Eestist lahkunuid kogeb etnilist ilmajättu: nad ei saa võõrsil olles kasu ühest olulisest võimalusest – kaasmaalaste toest. Eesti arengu seisukohalt võib niisuguste inimeste suur osa tähendada muu hulgas seda, et tagasiränne kujuneb väiksemaks kui see võiks olla. Statistika osutab tagasirändajate hulgas ebaproportsionaalselt suurele kõrgharitute osatähtsusele (Eesti statistika … 2013), ning mõned uurimused näitavad, et tagasirände kavatsused on kõige tagasihoidlikumad just töötuksjäänute ja mitteaktiivsete hulgas (Anniste, Tammaru 2014). See võiks osutada, et tagasi tulevad eelkõige need, kes saavad või vähemalt arvavad, et saavad oma äraoleku konverteerida mingiks väärtuseks. Arvestatav hulk lahkunuid valivad uueks elukohaks välismaa, kaotades ajapikku tähendusrikkad majanduslikud, sotsiaalsed ja sümboolsed sidemed kodumaaga. Eriti ilmne on see venekeelsete kaasmaalaste puhul, keda ei püütagi väliskogukonna ellu haarata. Sama võib nentida väljarändes toimuva kihistumise kohta: vaid väike osa lahkunuid tunneb, et nad võidavad oma uutest kogemustest nõnda, et kaasmaalased nii kodus kui ka võõrsil seda väärtustaks.

Kokkuvõte

Tähendused muutuvad harva isolatsioonis. Muutused, mis on Eesti ühiskonnas oluliste nähtuste tähendustes toimunud, asetsevad laiemal muutuste ja tähenduste pidevalt liikuval väljal, vastasmõjus teiste muutlike, nihkuvate tähendustega. Seda välja kujundavad üha ilmsemalt välised mõjutegurid, mis nii reaalselt kui ka virtuaalselt avatud maailmas väga kirevaks võivad osutuda. Tähendused ei muutu isolatsioonis ka selles mõttes, et need muutused ei jää mõttelisteks, vaid rakenduvad väga praktilisel moel ellu ja muudavad igapäevast tegelikkust.

Artiklis analüüsiti neid muutusi kolmes erinevas kontekstis. Esmalt käsitleti seda, kuidas on muutunud maaelu tähendus. Sümboolne kapital, mida maaelu on kandnud iseseisvuse ja edenemise etalonina, hakkas 1990. aastate algusest teisenema. Nõukogude ühiskonnas oli madala tööviljakuse ja toidukriisi tõttu põllumajandus eelisasendis majandusharu. Turupõhises finantsvahendusele ja „keerukatele töökohtadele“ suunatud majanduses muutus põllumajanduse ja maaelu tähendus, omandades uued seosed ääremaastumisega. Kuni 2000. aastate lõpuni kadusid põllumajandustootmise ümberkujunemise tagajärjel töökohad ja võimalused, murenesid inimestevahelised seosed ja hakkamasaamise võimalused ning maal elamisest sai märk toimetulematusest. Kihistumine omakorda mõjutas jagatud valmisolekut abistada, toetada, alal hoida ja luua uutes oludes sidemeid. Põlgus, pettumus ja viha omaenda elukeskkonna, aga ka teiste samas keskkonnas elavate inimeste vastu on koos sotsiaal-majanduslike muutustega tähendanud, et maalt lahkuda on valusalt kerge.

Maaelu on hakanud küll muutuma, näiteks turismi ja pärandkultuuri edendamise ning üha suurema arvu teise kodu soetajate toel, kuid töökohad on kolinud valdavalt maalt linna koos majanduse struktuursete nihetega. Eestis on üleminekuvalud olnud teravamad kui paljudes teistes Ida-Euroopa riikides, sest riigi toetav ja tasakaalustav roll muutuste mõju leevendamisel on turuusu tõttu olnud väga tagasihoidlik.

Maakeskkonna avatus on nii esimene oluline element, mida selles analüüsis on käsitletud: osa maaelanikkonnast suudab sel uuel, koos ühiskonnakorraldusega muutunud tähendusväljal tarvitada sümboolset ja sotsiaalset kapitali väljaspool külasid ning maakeskkonda sealt lahkumata. See pole tähendanud ohtu nende mainele, kuivõrd nad on saanud end siduda uute positiivsete tähendustega maaelus: puhas, reostamata elukeskkond, vabadus elada oma tahtmise järgi, vabana naabritest ja linnaelu piirangutest ning paratamatustest. Maapiirkondade väärtus kasvab nii pigem elu- kui ka töökohana. Samal ajal on nii sotsiaalselt kui ka sümboolselt ilmajäetud elanikkonnarühmade pärisosaks just negatiivsed tähendused, mis maaelu on omandanud ja mis neile inimestele varju heidavad. Nõnda luuakse uus pilt põlgusväärsest, ise esile kutsutud vaesusest maal. Avatud maailma saavad need inimesed kasutada peamiselt ühel positiivsel moel: maalt lahkudes.

Teine uuritud kontekst kujunebki väljaspool Eestit. Ülemaailmses arenguhierarhias tähendab Lääne-Euroopa endiselt heaolu ja majanduslikku edu, nagu ka haridustasemel või kogemuslikku kasu. Väljaränne sellisesse keskkonda tähendab seostumist positiivsete sümbolite ja kõrgema palgaga, kusjuures mõlemat saab kasutada sot-

siaalse kapitali taastamiseks endisel kodumaal. Avatud maailm võimaldab valida elukeskkonna, kus sümboolset ja sotsiaalset ilmajättu uute positiivsete paikkondadega seostumise kaudu ületada.

Ometi selgub, et seegi positiivne keskkond pole kaitstud muutuvate tähenduste eest. Muutunud tähenduse keskmes on siin maalt väljarändaja. Rände ja rändaja tähenduse negatiivseks muutumist on õhutanud nii rahvusliku meelsusega seotud protsessid kui ka muutus suhtumises maailma avatusse endasse. Väljarännanud, kes on lahkunud „õilsatel" põhjustel – tippülikooli, kultuurikogemusi omandama, kõrgetele kohtadele – rakendatakse rahvusriiklike vajaduste teenistusse, samal ajal kui ülejäänuid tabab valusalt just seesama rändamise, rändaja ja rände negatiivsemaks muutunud tähendus, sealjuures nii kodumaal kui ka võõrsil. Selle muutuse tõttu ei ole neil inimestel ka avatud maailmast võimalik väljuda võitjana, mida nende uus elukoht pealtnäha võinuks pakkuda, ületamaks kodust lahkuma sundinud probleeme, taastamaks nendele vahenditele tuginedes sotsiaalset ja sümboolset kapitali. Ühtlasi mõjutab see muutus ka suhteid uuel asukohamaal ja õõnestab võimalust luua uut etnilist kapitali ning ümbritseda end positiivsete tähendustega võõrsil. Sotsiaal-majanduslike muutuste mõju tähendusväljadel toimunud muutustele on tekitanud uut ebavõrdsust, mis õhutab väljarännet, aga ühtlasi loob või kinnistab ka ebavõrdsust väljarännanute hulgas.

Viidatud allikad

Annist, A. (2011). Otsides kogukonda sotsialismijärgses keskuskülas. Arenguantropoloogiline uurimus. Tallinn: Tallinna Ülikooli Kirjastus.

Annist, A. (2013). Kuhu kadus ettevõtlikkus? Vaatlusi sotsialismijärgsest külast. Vikerkaar, 4–5, 108–123.

Anniste, K. and Tammaru, T. (2014). Ethnic differences in integration levels and return migration intentions: A study of Estonian migrants in Finland. *Demographic Research*, 30 (13), 377–412.

Eesti regionaalarengu strateegia 2014–2020 2014. Tallinn: Siseministeerium. https://valitsus.ee/sites/default/files/content-editors/arengukavad/eesti_regionaalarengu_strateegia_2014-2020.pdf (alla laetud 2.10.2016).

Eesti statistika kvartalikiri 2013. Eesti Statistika, 3. www.stat.ee/65371 (alla laetud 3.10.2016).

ESA 2016 – Eesti Statistikaameti andmekogu. www.stat.ee/andmebaas.

Esser, H. 2004. Does the „new" immigration require a „new" theory of intergenerational integration? *International Migration Review*, 38 (3), 1126–1159.

„Introduce Estonia" substrategy for tourism. Instructions for focus topicof cultural holiday n.d. http://brand.estonia.eu/images/downloads/Kultuuripuhkus-eng.pdf (alla laetud 3.10.2016).

Krusell, S. (2013). Eesti elanike töötamine välismaal. Teoses Tõnurist, A. (koost.). Pilte rahvaloendusest. Lk 129–146. Tallinn: Eesti Statistikaamet http://www.stat.ee/65397.

Leisi Lapikoda [Maire Forsel] (2016). Kas loovus päästab maaelu? Facebooki postitus, 17.08. https://www.facebook.com/LeisiLapikoda/photos/a.513644032066902.1073741833.503892773042028/992019304229370/?type=3 (vaadatud 20.08.2016).

Mõtsmees, P. (2012). Välismaal töötamise mõju edasisele töökarjäärile. Tartu Ülikool. Ettekanne Eesti Pangas 17.09.2012.

Nieswand, B. 2014. The burgers' paradox: Migration and the transnationalization of social inequality in southern Ghana. *Ethnography*, 15, 403–425.

Plüschke-Altof, B. 2016. Rescaling Postcolonial Approaches: The Making of Rural Peripheries in Estonian Media Discourse. – *Re-inventing Eastern Europe,* Riga, 29.–30.01.2016. Riga: Euroacademia, 1–10.

REL 2011 – Rahva- ja eluruumide loendus. Ülevaade Eesti maakondade rahvastikust 2011. http://www.stat.ee/67172 (alla laetud 4.09.2016).

Autorid

Tiit Tammaru on Tartu ülikooli rahvastiku- ja linnageograafia professor, kelle peamised uurimisteemad on ränne ja segregatsioon. Praegu huvitavad teda eelkõige segregatsiooni ja lõimumise seosed erinevates eluvaldkondades (pere, elukoht, kool, töö), mida ta uurib koos kolleegidega nii Eesti, Rootsi kui ka Soome suurte riigiandmete (loendused, registrid) alusel. 2011. aastal tunnustati tema teadustööd riikliku teaduspreemiaga. Ta on 2016. aastal ilmunud raamatu „Socio-Economic Segregation in European Capital Cities" (Routledge) esimene toimetaja.

Kristina Kallas on Tartu ülikooli Narva kolledži direktor, kelle peamised uurimisteemad on vähemusrahvustega ühiskondade lõimumisprotsessid, poliitiliste õiguste jagunemine ja vähemuste õiguste reguleerimine, samuti sisserändajate lõimumine ja õigused vastuvõtvates ühiskondades. Praegu tegeleb peamiselt venekeelse vähemuse lõimumise ja õiguste küsimustega Nõukogude Liidu endistes liiduvabariikides, aga ka Venemaa poliitikaga endiste kaasmaalaste suunal. 2017. aastal algas teaduskoostöö projekt Venemaa kaasmaalaste poliitika mõjudest ja kontseptsiooni *russkyi mir* vastuvõtmisest venekeelsete vähemuste hulgas kogu maailmas, mida ta juhib koos kolleegidega Uppsala ja Glasgow' ülikoolidest.

Raul Eamets on Tartu ülikooli majandusteaduskonna makroökonoomika professor ja sotsiaalteaduste valdkonna dekaan ning ülikooli rektoraadi liige, kelle peamine uurimisvaldkond on olnud seotud tööturu teemadega. Varem on ta kirjutanud artikleid tööturu paindlikkuse ja turvalise paindlikkuse teemal, tööpoliitikast, ametiühingute rollist tööturul, hariduse ning tööturu seostest. Praegu on tema uurimisteemad rohkem ränne, palgalõhe ja demograafia. Pikemalt on ta ennast täiendanud Inglismaal, Saksamaal ja Taanis ning osalenud paljudes rahvusvahelistes ning kodumaa teadusprojektides. Temalt on ilmunud üle 140 teaduspublikatsiooni.

Liili Abuladze on Tallinna ülikooli ühiskonnateaduste instituudi Eesti demograafia keskuse projektijuht, kelle peamised uurimisteemad on Eesti rahvastikku iseloomustavad protsessid, eriti rahvastiku vananemine, vanemaealiste kooseluvormid ja põlvkondade suhted, aga ka välispäritolu rahvastikuga seotud demograafilised protsessid ja areng. Tal on rahvastikuteaduse magistrikraad Groningeni ülikoolist Hollandis, ta on läbinud Euroopa demograafia doktorikooli. Praegu õpib ta Tallinna ülikooli demograafia doktorantuuris.

Rein Ahas on Tartu ülikooli inimgeograafia professor, kelle peamised uurimisteemad on rahvastiku ruumiline mobiilsus ja keskkonnamuutused. Tema eriline huvi on mobiiltelefonidel põhinevate uurimismeetodite arendamine, ta on Eurostati suurandmete töörühma liige ja üks rahvusvahelise konverentside sarja „Mobile Tartu" eestvedajatest. Ta on olnud Eesti teaduste akadeemia uurija-professor 2013–2015 ja on ajakirjade Journal of Location Based Services ning Big Data and Society toimetuskolleegiumi liige.

Aet Annist on Tartu ülikooli etnoloogia osakonna vanemteadur, Bristoli ülikooli arheoloogia ja antropoloogia osakonna auliige, kelle peamised uurimisteemad on maaelu kujunemine ja seda mõjutavad institutsioonid, rändeprotsesside vastasmõju poliitmajanduslike muutustega ja uute klassisuhete tekkimine nendes tingimustes. Praegu uurib ta pärandkultuuriliste piirkondade noori rahvusvahelise koostööprojekti „Horizon2020 PROMISE" raames. Ta on esimese eestikeelse antropoloogilise uurimuse „Otsides kogukonda sotsialismijärgses keskuskülas" (2011) autor.

Eva-Maria Asari on sisekaitseakadeemia koosseisuväline lektor ja Frontexi Euroopa ühise strateegilise piirihalduse magistriprogrammi õppejõud, kelle peamised uurimisteemad on sisserände ning lõimumine. Praegu huvitavad teda eelkõige Euroopa rändekriisi ja rahvusvahelise kaitse küsimused. Varem on ta uurinud sisserändega kaasnevaid mõjusid ja ohte ning Eestisse sisserändajate ametialade vastavust Eesti tööturu vajadustele.

Martin Ehala on Tartu ülikooli emakeeleõpetuse professor, kelle peamised teaduslikud huvid on eesti keelekeskkonna areng, keeleökoloogia ja etnolingvistiline vitaalsus. Praegu juhib ta institutsionaalset teadusteemat „Eesti keele kestlikkus avatud maailmas", mille eesmärk on eesti keele seisundi kirjeldamise kõrval töötada välja süstemaatiline interdistsiplinaarne käsitlusviis keeleökoloogilisele uurimistööle. Monograafias „Signs of Identity. The Anatomy of Belonging" (2017) on ta uurinud ka keele ja identiteedi seoseid.

Jelena Helemäe on Tallinna ülikooli rahvusvaheliste sotsiaaluuringute vanemteadur, kelle uurimistöö keskmes on ühiskonna rahvuslik ebavõrdsus ja sotsiaalse kihistumise erinevad mõõtmed. Tema kirjutatud peatükke on ilmunud tunnustatud kirjastuste Palgrave McMillan, Edward Elgar Publishing ja Peter Lang Publishers House avaldatud raamatutes.

Indrek Ibrus on Tallinna ülikooli dotsent ja vanemteadur ning meediainnovatsiooni ja digikultuuri tippkeskuse (MEDIT) juhataja, kelle peamised uurimisteemad on meedia innovatsioon ja evolutsioon. Tema aktuaalsete uurimisteemade sekka kuuluvad digipärandi uuskasutus, audiovisuaalsisu metaandmete standardite evolutsioon, audiovisuaalturgude ümberkorraldused ning meedia- ja internetipoliitika. Ta oli 2012. aastal ilmunud raamatu „Crossmedia Innovations: Texts, Markets, Institutions" esimene toimetaja.

Mari-Liis Jakobson on Tallinna ülikooli poliitikasotsioloogia dotsent ja Euroopa rändevõrgustiku Eesti kontaktpunkti teadur, kelle teadustöö keskendub hargmaisuse, rände ning kodakondsuse kokkupuutealale nii riiklike poliitikameetmete kui ka üksikisiku vaatepunktist. 2014. aastal kaitses ta doktoritöö „Citizenship in Transformation: Political Agency in the Context of Migrant Transnationalism". Hiljem on ta tegelenud mitmikkodakondsuspoliitika ja hargmaisuse poliitikaga laiemalt ning analüüsinud ka rände- ja lõimumispoliitikat.

Kaja Kumer-Haukanõmm on doktorikraadiga ajaloolane, kes töötab tänapäeva põgenikega. Tema peamised uurimisteemad on (eestlaste) ränne ja suurriikide suhtumine Eestisse Teise maailmasõja ajal ning pärast seda. Praegu huvitab teda kõige enam eestlaste väljarände esimene ja teine laine, arengujooned eestlaste kogukondades väljaspool kodumaad ning tänapäeva põgenikud. Suur osa tema uurimistööst põhineb eri arhiivide materjalidel. Ta on kirjutanud hulgaliselt artikleid eestlaste väljarändest Teise maailmasõja ajal ja kogukonna arengust läänes.

Rainer Kattel on Eesti teaduste akadeemia uurija-professor ning Tallinna tehnikaülikooli Ragnar Nurkse innovatsiooni ja valitsemise instituudi innovatsioonipoliitika professor, kelle peamised uurimissuunad on seotud innovatsioonipoliitika ja avaliku sektori innovatsiooniga, samuti alternatiivsete majandusteooriatega. 2016. aastal ilmus koos Erik Reinerti ja Jayati Ghoshiga toimetatud „Elgar Handbook of Alternative Theories of Economic Develoipment".

Eneken Laanes on Eesti teaduste akadeemia Underi ja Tuglase kirjanduskeskuse vanemteadur ja Tallinn ülikooli võrdleva kirjandusteaduse dotsent, kelle peamised uurimisteemad on kultuurimälu, nõukogudejärgne mälukultuur Ida-Euroopas ja rahvusteülene kirjandus ning kunst. Ta on avaldanud monograafia „Lepitamatud dialoogid: subjekt ja mälu nõukogudejärgses eesti romaanis" (Tallinn, 2009) ja toimetanud kogumiku „Novels, Histories, Novel Nations: Historical Fiction and Cultural Memory in Finland and Estonia" (Helsingi, 2015). Aastatel 2013–2014 oli ta Juris Padegsi uurija Yale'i ülikoolis.

Triin Lauri on Tallinna ülikooli avaliku poliitika lektor ja interdistsiplinaarsete eluteeuuringute teadur, kelle peamised uurimisteemad on olnud perede haridusotsustustega seotud ebavõrdsusprobleemid erinevatel haridusastmetel ning ebavõrdsusega seotud poliitikameetmete kujundamine. Lisaks haridusteemadele on tema praegune uurimishuvi seotud ka sotsiaalse investeeringu ajastuga tänapäevases heaolupoliitikas, analüüsides nii sellise poliitika olemust, elluviimist soodustavaid asjaolusid kui ka võimet toetada erinevate sotsiaalsete rühmade eluteed.

Kadri Leetmaa on inimgeograafia vanemteadur ja õppejõud Tartu ülikooli geograafia osakonnas, kelle peamised uurimisvaldkonnad on Eesti siserände, elukohamobiilsus linnaregioonides, rahvusrühmade kontaktid linnaruumis, segregatsioon linnades, sotsialismijärgsed muutused linnades, linnaplaneerimine.

Helina Maasing on sisekaitseakadeemia teadur rände ja radikaliseerumise alal, kelle peamised uurimisteemad on sisseränne ning äärmuslus. Varasemates töödes on ta eelkõige keskendunud töörände teemadele. Praegu huvitavad teda Euroopa rändekriisi ja sellega esile kerkinud äärmusluse küsimused. Varem on ta uurinud rändega kaasnevaid mõjusid ja ohte ning sisserändajate profiilide vastavust Eesti tööturu vajadustele. Ta on ka sisekaitseakadeemia teadusajakirja Proceedings toimetaja.

Jaan Masso on Tartu ülikooli majandusteaduskonna vanemteadur, majandusteaduse doktorikraadi sai ta Tartu ülikoolist 2005. aastal. Tema peamised uurimissuunad on tööökonoomika, rahvusvaheline kaubandus, otsesed välisinvesteeringud, innovatsioon ettevõtetes, teaduspoliitika.

Jerome N. McKibben on USA McKibben Demographic Research'i vanemdemograaf. Tema teadushuvide keskmes on rahvastikuprognoosid, piiride muutused ja rändesuunad, rahvastikuprotsesside analüüs ja uurimismeetodid ning statistika, poliitika ja plaanimine, rahvuste ning rassidega seonduv temaatika. Jerome McKibben oli 2014. aastal Tallinna ülikooli Eesti demograafia instituudi külalislektor väikepiirkondade rahvastikuprognooside teemal.

Lauri Mälksoo on Tartu ülikooli rahvusvahelise õiguse professor ja avaliku õiguse osakonna juhataja õigusteaduskonnas. Ta on Eesti teaduste akadeemia liige alates 2013. aastast ja L'Institut de droit international'i assotsieerunud liige alates 2015. aastast. Teaduslikus uurimistöös keskendub ta rahvusvahelise õiguse ajaloole ja teooriale, kasutades rahvusvahelise õiguse uurimisel eelkõige võrdlevat meetodit. Tema viimane monograafia „Venemaa käsitused rahvusvahelisest õigusest" ilmus inglise keeles 2015. aastal ja eesti keeles 2016. aastal. 2017. aastal sai ta riikliku teaduspreemia sotsiaalteaduste valdkonnas.

Marion Pajumets on rändeuurija ja soosotsioloog, kelle peamised uurimissuunad on kvalifitseeritud tööjõu ränne, sealhulgas peredega töötajate ringlev ränne, tagasiränne ja teadmiste ülekanne. Aastatel 2014–2105 keskendus ta järeldoktorantuuri projektile „Üleilmne teadus-, inseneri- ja tehnoloogiaerialade talendijaht ja „Mobiilsed ajud": Püüdlused ja reaalsused, mis mõjutavad naissoost SET-teadlaste rännet postsotsialistlikust regioonist Rootsi ja kaugemalegi". Pajumets koordineerib Tallinna ülikoolis Euroopa rändevõrgustiku Eesti kontaktpunkti, mis teeb päringuid, korraldab rakendusuuringuid ja konverentse sisserände ning rahvusvahelise kaitse valdkondades.

Kristiina Praakli on Tartu ülikooli sotsiolingvistika vanemteadur ja eesti keele külalislektor Helsingi ülikoolis, kelle peamised uurimisteemad on eesti keel maailmas, keele kestlikkus ja mitmekeelsus. Ta on raamatute „Eestlased ja eesti keel välismaal" (2010) ja „Negotiating Linguistic Identity. Language and Belonging in Europe" (2013) üks toimetajatest.

Allan Puur on Tallinna ülikooli rahvastikuteaduse professor ja Eesti demograafia keskuse juhtivteadur, kelle peamised uurimisvaldkonnad on Eesti rahvastikuareng võrdlevas vaates. Viimaste aastate teadustöö on keskendunud peamiselt sündimusele ja pereprotsessidele (teise demograafilise ülemineku ilmingud, ajastusmõju, rahvastikuarengu pikaajaline järjepidevus jms). Ta tegeleb ka rahvastikuteaduse taristu arendamise ja andmeloomega.

Kaire Põder on EBS-i meetodikate labori professor. Metoodikate labor korraldab, propageerib ja nõustab uurimismeetodite õpet sotsiaalteadustes, evides distsipliinideülest vaadet. Tema uurimisteemad on valdavalt seotud mikroandmetel põhinevate teadus- ja rakendusuuringutega, tähelepanu keskmes on peamiselt haridusökonoomika ja poliitikakujundus.

Leen Rahnu on Tallinna ülikooli Eesti demograafia keskuse ja Tartu ülikooli teadur, kelle uurimisvaldkond on peredemograafia, sealhulgas rahvastiku sündimus ja koosellumus. Senistes uurimustes on ta pööranud tähelepanu perekonnas toimuvate muutuste ja ühiskonna kultuurilise ning institutsionaalse konteksti seostele. Eestiga seotud töödes on olulisel kohal siinse välispäritolu rahvastiku demograafilise kohanemise mõtestamine. Varem on ta aidanud luua kultuuride suhtlust toetavaid koolitusprogramme.

Mart Rannut on Tartu ülikooli Narva kolledži eesti keele dotsent, kelle peamised uurimisteemad on keelepoliitika ja keelekorraldus, sealhulgas keelelised õigused, lõimumine ja segregatsioon, keeleõppekorraldus ning keelemetoodikad. Temalt on ilmunud kaastöös Gabrielle Hogan-Bruni, Uldis Ozolinsi ja Meilutė Ramonienega „Language Politics and Practices in the Baltic States“ (2009), „Пособие по языковой политике“ (2004) ning koos Ülle Rannuti ja Anna Verschikuga „Keel, võim, ühiskond“ (2003). Varem on ta töötanud keeleameti peadirektorina, diplomaadina Läänemeremaade inimõigusvoliniku büroos ja Vabariigi Presidendi nõunikuna inimõigusküsimustes.

Anu Realo on Tartu ülikooli ja Warwicki ülikooli (Suurbritannia) professor, kelle peamised uurimisteemad on isiksuse seadmused, emotsionaalne kogemus, sotsiaalne kapital, väärtused ja subjektiivne heaolu. Tema hiljutised uurimistööd hõlmavad ka kultuuri ja geenide mõju isiksuse kujunemisele. Alates 2012. aastast on ta „Maailma väärtuste uuringu“ vastutav uurija Eestis, avaldanud ligi 150 teadustööd, neist suurem osa rahvusvahelistes ajakirjades ja kogumikes. 2010. aastal pälvis riikliku teaduspreemia uurimuste tsükli eest „Isiksus ja stereotüübid kultuuridevahelises perspektiivis“.

Ellu Saar on Tallinna ülikooli sotsioloogiaprofessor, kelle peamised uurimisteemad on seotud sotsiaalse kihistumise, hariduse ja elukestva õppega. Ta on osalenud ja osaleb praegu suurtes rahvusvahelistes projektides. 2014. aastal tunnustati tema teadustööd riikliku teaduspreemiaga. Ta on 2013. aastal ilmunud raamatu „Lifelong Learning in Europe: National Patterns and Challenges“ (Edward Elgar) esimene toimetaja ja avaldanud artikleid teadusajakirjades, näiteks European Sociological Review, European Societies, Racial and Ethnic Studies, Higher Education.

Luule Sakkeus on Tallinna ülikooli ühiskonnateaduste instituudi Eesti demograafia keskuse juht ja vanemteadur, kes on olnud Eestis pikaajalisemaid rändeprotsesside uurijaid. Uuringute peatähelepanu on olnud välispäritolu rahvastiku demograafilise ja tervisekäitumise erinevustel võrreldes põlisrahvastikuga. Viimastel aastatel on ta rohkem keskendunud vananemisega seotud temaatikale ja on üleeuroopalise vanemate kui 50-aastaste inimeste rahvastiku-uuringu SHARE Eesti teaduskoordinaator.

Siiri Silm on Tartu ülikooli inimgeograafia teadur, kelle praegused uurimisteemad on inimeste ajalis-ruumiline käitumine, linnaruumi analüüsid, sotsiaalsed võrgustikud ja segregatsioon (etniline, vanuseline). Uurimisel kasutab ta peamiselt mobiilpositsioneerimise ja rahvaloenduste andmeid.

Anastassia Zabrodskaja on filosoofiadoktor, töötab eesti keele kui teise keele professorina ja õpetab kultuuridevahelist kommunikatsiooni Tallinna ülikoolis. Ta on sotsiolingvistika vanemteadur Tartu ülikoolis, olles projekti IUT20-3 „Eesti keele kestlikkus avatud maailmas" täitja. Ta juhib ERA-NET Rus Plus projekti „Venemaa kuvand läbi Euraasia: mälu, identiteet, konfliktid" ja on COST IS1306 projekti „Uued kõnelejad mitmekeelses Euroopas: võimalused ja väljakutsed" vastutav täitja Eestis. Tema teadustööd käsitlevad identiteeti, keelekontakte, koodivahetust ja keelemaastikku.

Marek Tamm on Tallinna ülikooli kultuuriajaloo professor ja keskajauuringute vanemteadur, kelle uurimishuvid on peamiselt seotud keskaja Euroopa kultuuriajaloo, ajaloofilosoofia, kultuuriteooria ja kultuurimälu uuringutega. Tema hiljutiste publikatsioonide hulka kuuluvad kogumikud „Afterlife of Events: Perspectives on Mnemohistory" (Palgrave Macmillan, 2015) ja „Kuidas uurida kultuuri? Kultuuriteaduste metodoloogia" (Tallinna Ülikooli Kirjastus, 2016). Ta on ajakirjade Vikerkaar ja Journal of the Philosophy of History toimetaja.

Alis Tammur on statistikaameti rahvastiku vanemanalüütik, kelle peamine tööülesanne on välja töötada ja arendada rahvastikustatistika metoodikaid ning analüüsida ja selgitada tulemusi. Peamiselt tegeleb ta praegu rändestatistika ja aegridade täiustamise võimaluste otsimisega. Tartu ülikooli geograafia instituudis kaitstud teadusmagistritöö keskendus sisserännanute ja nende järeltulijate kohanemisele.

Erik Terk on Tallinna ülikooli strateegia ja tuleviku-uuringute professor ning rahvusvaheliste suhete ja tulevikuseire uurimissuuna projektijuht. Ta on tuleviku-uuringute instituudi asutaja ja tuleviku-uuringute ning tulevikuseire uurimissuuna eestvedajaid Eestis. Tema uurimisvaldkond seostub Eesti majandusliku, poliitilise ja sotsiaalse arengu väljavaadetega muutuvas geopoliitilises ja geoökonoomilises keskkonnas. Mitmel aastal on ta olnud Eesti inimarengu aruannete toimetaja ja autor.

Keiu Telve on Tartu ülikooli etnoloogia osakonna doktorant ja rakendusliku antropoloogia keskuse uuringute juht, kelle peamised uurimisteemad on pendelränne Eesti ja Soome vahel ning hargmaised perekonnad. Ta on ka Ida-Soome ülikooli nooremuurija ja seotud kahe rahvusvahelise projektiga, mis keskenduvad perede rändemustrite uurimisele. Ta otsib humanitaarvaldkonna rakenduslikke võimalusi ja teeb ühiskonnas uuringuid antropoloogiale omaste meetoditega. Tema magistritöö rände teemal sai 2012. aastal üliõpilastööde konkursil esimese preemia.

Margus Tiru on OÜ Positium LBS tegevjuht, Tartu ülikooli geoinformaatika doktorant. Alates 2005. aastast on ta arendanud mobiilpositsioneerimise metoodikat, tema teadustegevus on peamiselt seotud suurandmetega, mille alusel uurib ta inimeste paiknemist ning liikumist lühi- ja pikaajalise rände, igapäevase tegevusruumi, turismi ja muudes valdkondades. Ta osaleb rahvusvaheliste organisatsioonide, näiteks ÜRO, Eurostat, rahvusvaheline telekommunikatsiooni liit, OECD, inimeste mobiilsuse, suurandmete ja statistika töörühmades ning projektides.

Peeter Torop on Tartu ülikooli kultuurisemiootika professor, kelle peamised uurimisteemad on vahendusprotsessid kultuuris, märgisüsteemide tõlgitavuse ja transmeedialisuse probleemid, kultuurisemiootika ja tõlketeaduse metodoloogia. Eesti keeles on temalt ilmunud raamatud „Kultuurimärgid" (1999) ning „Tõlge ja kultuur" (2011), vene keeles „Totaaltõlge" (1995, tõlgitud itaalia, poola ja ukraina keelde) ja „Dostojevski: ajalugu ja ideoloogia" (1997). Ta on ajakirja Sign Systems Studies ja raamatusarjade „Tartu Semiotics Library" ning „New Perspectives in Reading 19th Century Russian Literature" kaastoimetaja.

Maryna Tverdostup on alates 2014. aastast Tartu ülikooli majandusteaduskonna doktorant ja nooremteadur, kelle doktoritöö hõlmab tööjõu rahvusvahelise rände ning soolise palgalõhega seotud teemasid.

Kert Valdaru on üle kümne aasta töötanud rändvaldkonnaga seotud ametikohtadel. Ta on töötanud siseministeeriumis rändepoliitikat kujundavas üksuses, täites nii osakonnajuhataja kui ka asetäitja ülesandeid. Viimased seitse aastat on ta töötanud sisekaitseakadeemias üksuse juhi ja rändeeksperdina, arendades akadeemia võimekust rände, pagulaste ja lõimumisuuringute koostamisel ning koolituste ja teavitusürituste korraldamisel, pidades samal ajal ka loenguid.

Aune Valk (PhD psühholoogias 2001) on viimase 25 aasta jooksul uurinud etnilist ja riiklikku identiteeti erinevate rühmade hulgas nii Eestis kui ka teistes Balti- ja Põhjamaades. Ta on avaldanud kümneid artikleid ja toimetanud raamatuid nii erinevatel haridusteemadel kui ka võrdlevatel kultuuriteemadel. Varem on ta töötanud Tartu ülikooli avatud ülikooli direktori ja õppeosakonna juhatajana, Tallinna ülikoolis ja kirjandusmuuseumis teadurina ning OECD täiskasvanute oskuste uuringu PIAAC riikliku projektijuhina. Praegu töötab analüüsiosakonna juhatajana haridus- ja teadusministeeriumis.

Urmas Varblane on Tartu ülikooli rahvusvahelise ettevõtluse ja innovatsiooni professor ja Eesti teaduste akadeemia liige. Ta on uurinud otseste välisinvesteeringute rolli Eesti ja teiste siirderiikide majanduse ümberstruktureerimisel ning teadmussiirdes, riigi innovatsioonisüsteemi rajasõltuvust ja teadmussiirde küsimusi, pöörates erilist tähelepanu ülikoolide ja ettevõtete koostööle. Oluline oli tema roll teadus-, arendus- ja innovatsioonipoliitika seire programmi TIPS elluviimisel, mis mõjutas oluliselt Eesti teadus-, arendus- ja innovatsioonistrateegia kujundamist ning teaduse rahastamismudelite uuendamist. Tema tööd on tunnustatud riikliku teaduspreemiaga sotsiaalteadustes (2003) ja Valgetähe teenetemärgiga (2013).

Anna Verschik on Tallinna ülikooli üldkeeleteaduse professor, kelle uurimisala on keelekontaktid, mitmekeelsus ja sotsiolingvistika. Ta on avaldanud artikleid inglise-eesti ja eesti-vene keele kontaktidest, mitmekeelsusest internetis ja Balti sotsiolingvistikast. Ta on kirjutanud monograafia „Emerging Bilingualism: from Monolingualism to Code-Copying" (Continuum, 2008) ja avaldanud uurimusi ajakirjades International Journal of Bilingualism, International Journal of the Sociology of Language, Sociolinguistic Studies, Journal of Language Contact.

Triin Vihalemm on Tartu ülikooli kommunikatsiooniuuringute professor, kes uurib kommunikatsiooni rolli ühiskonnamuutuste protsessides ja õpetab samal teemal ka tudengeid. Oluline osa tema kirjutatud ligi 90 teadusartiklist ja raamatupeatükist käsitleb Eesti venekeelse elanikkonna identiteeti, keele- ja meediakasutust. Ta alustas hiljuti uurimistööd poliitilise kriisi mõjudest hargmaise eluviisiga inimeste identiteedile Eesti ja ka Läti venekeelse elanikkonna näitel. Ta on Eesti sotsioloogide liidu asepresident ja Euroopa sotsioloogia assotsiatsiooni transformatsioonisotsioloogia võrgustiku nõukogu liige.

Tõnu Viik on Tallinna ülikooli filosoofiaprofessor ja humanitaarteaduste instituudi direktor, kelle teadustöö lähtub fenomenoloogia-, kultuurifilosoofia- ja kultuuriteooria traditsioonidest. Tema uurimistöö keskendub kultuurisõltelisele tähenduseloomele ja selle käsitlemisele fenomenoloogilisest vaatenurgast. Ta on uurinud ka eesti kultuuri tähendust rahvuskultuurina ja avaldanud artikleid filosoofia ajaloost, fenomenoloogiast ning kultuurist.

Annika Väiko on alates 2014. aastast Tartu ülikooli rände- ja linnauuringute keskuse teadustöö assistent. Tal on magistrikraad inimgeograafia ja regionaalplaneerimise erialal. Tema peamised uurimisteemad on ränne, segregatsioon linnades ja elukohamobiilsus.

Peatoimetaja: Tiit Tammaru
Kaastoimetajad: Raul Eamets, Kristina Kallas
Retsensent: Olari Koppel
Assistent: Annika Väiko
Tehnilise teostuse koordinaator: Maria Derlõš
Keelekorrektuur: Wiedemanni Tõlkebüroo
Kujundus: Stuudio Stuudio
Andmete visualiseerimine: Platvorm
Trükk: Tallinna Raamatutrükikoda

Väljaandja: SA Eesti Koostöö Kogu

Eesti Koostöö Kogu

© Autorid ja SA Eesti Koostöö Kogu, 2017

ISSN 1406-5398
ISBN 977-1406-539-02-9